

प्रस्तावना ।

अथ विदितमेव शोकौकोऽतितीव्रतरोद्वावचेष्टानिष्टाप्रानिष्टादिनिबन्धनोत्पन्नदनेकवि-
धबाधनलक्षणदुःखमालारिङ्गत्तरङ्गमालमम्बुमालीव कामक्रोधलोभादिग्राहैरतिभी-
षणमविवेकिनाम्, निदाघसंतप्तानां कुपितफणिफणच्छायोपमनुपमयोनिकोशोत्थितनिर्वि-
न्द्रियकोपनिपातातिपातवतां रम्यारम्यतरदर्शनम्, स्वजननैपुण्यानिर्वचनीयरूपम्, महे-
न्द्रजालोपमनयनलोभकारिदर्शनम्, वस्तुतः स्वप्ननिर्विशेषं जगद्रूपम्, अपरं च नि-
सर्गप्रतिकूलस्वभावं सर्वजनसंवेदनसिद्धं दुःखं जिहासवः नित्यनिरतिशयानन्दमभिला-
षुकाश्च प्राणिन इति । तदुपायमविद्वांसोऽनुसरन्तश्च [illegible]
[illegible]तिशययोगिसुखेभ्यो विरजन्तः सर्वाध्यात्मविद्वाक्यतया "तमेव विदित्वाऽतिमृत्यु-
मेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाये"ति श्रुत्वा साधनान्तरस्य निराकृततया [illegible]
[illegible]मेव तदुपायमाकर्णयन्ति इति । [illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible] कोऽपि अर्हत्सिद्धान्तप्रकाशको व्युत्पादकश्च शा-
[illegible] मुद्रितम् । सोऽयं पूर्वं शिलाक्षरैः काश्यां मुद्रि-
[illegible] पुनर्मुद्रणम् आसीदिति आलोच्य बहुभिः प्रार्थितेन प्राची-
[illegible] श्रेष्ठिवर तुकाराम जावजीतिनाम्ना [illegible] निर्णयसागर-
[illegible] श्रीगुरुभिः श्रीपं० काशीनाथशास्त्रिभिः सं-
[illegible] प्रकाशं नीतः । तत्र च काशीशिलामुद्रितपुस्त-
[illegible] संशोध्य निर्णयसागराक्षरमुद्राणां सूक्ष्मसूक्ष्मतरत्वेन
[illegible] संतानाश्च मात्रानुस्वारविसर्गाणां
[illegible] १६ पृष्ठे टीकायां १२ पङ्क्तौ मनसि यथानुसार-
[illegible] ततः क्षमन्तु गुणैकपक्षपातिनो
[illegible] इति प्रार्थयते —

विद्वज्जनानुचरः

[illegible] —

श्रीपन्नालाल[illegible]

तत्त्वप्रदीपिका=चित्सुखीस्थविषयाणामनुक्रमणिका ।

अथ तृतीयः परिच्छेदः ।

अथ साधनखण्डनतृतीयपरिच्छेदविषयानुक्रमणिका

अथ चतुर्थः परिच्छेदः ।

अथ फलाख्यचतुर्थपरिच्छेदविषयानुक्रमणिका

श्रीः ।

श्रीमच्चित्सुखाचार्यमुनिवरविरचिता

तत्त्वप्रदीपिका ।

परमहंसप्रत्यग्रूपभगवत्प्रणीतया

नयनप्रसादिनीसमाख्यव्याख्यया युता ।

प्रथमः परिच्छेदः ।

स्तम्भाभ्यन्तरगर्भभावनिगदव्याख्याततद्वैभवो

यः पार्थाननपाञ्चजन्यवपुषा व्यादिष्टविश्वाकृतिः ।

[illegible]

प्रह्लादाभिहितार्थतत्क्षणमिलद्दृष्टप्रमाणं हरिः
सोऽव्याद्वः शरदिन्दुसुन्दरतनुः सिंहाद्रिचूडामणिः ॥ १ ॥

न्तरेत्यादीनि । स्तम्भस्याभ्यन्तरं स्तम्भाभ्यन्तरं तत्र गर्भभावः स्तम्भाभ्यन्तरगर्भभावः । गर्भत्वं चेदमनभिव्यक्ततया वृत्तित्वं नतु गृहान्तरावस्थितदेवदत्तवत्प्रकटतया । सर्वान्तरभावोऽनेन विवक्ष्यते । मुकुलपुटकुटीकोटरक्रोडलीनामितिवत् । तेन न पौनरुक्त्यम् । तेन निगदव्याख्यातं निगदमात्रेण व्याख्यातम् । उपायान्तरनिरपेक्षतया स्पष्टीकृतमिति यावत् । तद्वैभवं तस्य स्वरूपस्य, तत्तादृगनुपममिति वा वैभवं विभुत्वं येन, यस्येति वा । असौ स्तम्भाभ्यन्तरगर्भभावनिगदव्याख्याततद्वैभवः । तदनेन सर्वगतत्वमुक्तं भवति । सर्वगतमपि नैयायिकादेरिव वस्तुतः परिच्छिन्नं स्यादिति तन्निवृत्तये सर्वात्मतामाह—**यः पाञ्चाननपाञ्चजन्यवपुषा व्यादिष्टविश्वात्मत इति** । पञ्चाननसंबन्धि पाञ्चाननं पञ्चाननः सिंहः पञ्चसु दिक्ष्वाननमस्य विपरिवर्तत इति व्युत्पत्त्या विस्तृतास्यत्वाद्वा 'पचि विस्तार'इत्यस्मात्पञ्चशब्दव्युत्पत्तेः, 'सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्य'इत्यमरसिंहोक्तेश्च । पञ्चजना मनुष्याः, 'स्युः पुमांसः पञ्चजना' इति तेनैवोक्तत्वात्, 'दिक्संख्ये संज्ञाया'मिति समासाभिधानाच्च । तत्संबन्धि पाञ्चजन्यं । पाञ्चाननं च तत्पाञ्चजन्यं चेति पाञ्चाननपाञ्चजन्यं तादृशं वपुः पाञ्चाननपाञ्चजन्यवपुः नरसिंहात्मकमित्यर्थः । तेन वपुषा व्यादिष्टा विशेषेणोक्ता विश्वात्मता विश्वस्वरूपता येन, यस्येति वा स तथोक्तः । नच सर्वात्मकत्वकथनेनैव सर्वगतत्वसिद्धेर्वृथा पृथक्कथनमिति वाच्यं, अतत्परत्वात् यदेतद्वादिश्रुत्यादिप्रसिद्धं सर्वगतत्वं, सर्वात्मकत्वं तन्नूनं मया प्रकटितमित्युत्प्रेक्षाया विवक्षितत्वात् । तदेवं सर्वगतत्वं सर्वात्मकत्वं चोक्त्वा परमकारुणिकस्य भक्तानुग्रहीतृतामाह—**प्रह्लादेति** । प्रह्लादेनाभिहितोऽर्थः प्रह्लादाभिहितार्थस्तस्मिंस्तत्क्षणं समसमयमेव मिलद्घटमानं दृष्टं प्रत्यक्षं प्रत्यक्षवत्साक्षात्कारसाधकत्वात्प्रमाणं यः स तथोक्तः । प्रमाणशब्दस्य नित्यनपुंसकत्वात्प्रतिपिपादयिषिततया तत्पुरुषसमासतया स्वप्रधानत्वाच्च संगच्छत एव प्रमाणं हरिरिति सामानाधिकरण्यम् । सर्वात्मकस्य परमेश्वरस्य स्तम्भादिसर्ववस्तुगतत्वं हि प्रह्लादेन प्रत्यज्ञायि । तत्र चागमोऽनुमानं वा यत्तेन वक्तव्यं प्रमाणं तत्परोक्षमेवाहं तु साक्षात्कारयिष्यामीत्यभिमानेन स्तम्भोदरान्निरगादित्यर्थः । शरदिन्दुसुन्दरतनुः शरदिन्दुवत्सुन्दरा धवला तनुर्यस्य स तथोक्तः सिंहाद्रेश्चूडामणिः सिंहाद्रिचूडामणिः सिंहगिर्यलंकारः सिंहगिरिनिवासीत्यर्थः । य एवंविधः स हरिरित्यन्वयः । यद्यप्यत्र वैभवस्यार्थात्मकतया निगदव्याख्यानं न संभवति तस्य ग्रन्थधर्मत्वात्तथापि समाधिप्रदर्शनार्थमयमन्यधर्मोऽन्यत्र निवेदितः । समाधिर्नाम काव्यविशेषस्य प्राणविशेषः । काव्यविशेषस्य हि दश प्राणाः कविभिः परिगणिताः । यथाहुः—'श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता । अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजःकान्तिसमाधयः । इति वैदर्भमार्गस्य प्राणा दश गुणाः स्मृता' इति । तथा—'अन्यधर्मस्ततोऽन्यत्र लोकसीमानुरोधिना । सम्यगाधीयते यत्र स समाधिः स्मृतो यथा ॥ कुमुदानि निमीलन्ति कमलान्युन्मिषन्ति चे'त्यत्र हि नेत्रक्रियारूपयोर्निमीलनोन्मीलनयोः कुमुदकमलयोरनेत्रयोरध्यारोपणं समाधिस्तथेहापि ग्रन्थधर्मस्यार्थे निवेदनात्समाध्यलंकारो दर्शितो भवति । पाञ्चालीवैदर्भीरीत्योश्चाङ्गस्यैव चैपम्यात् । अस्य च वेदान्तशास्त्रप्रकरणत्वात्तद्विषयादिभिस्तद्वत्त्वमस्तीति दर्शयितुं लेशतस्तदपि सूचितम् । तथाहि, हरिरित्यनेनाज्ञानतत्कार्यहारित्वदर्शनान्निर्धूतोपाधिव्याधिपरिशुद्धं प्रत्यग्रूपं ब्रह्म प्रयोजनं सूचितम् । व्यादिष्टविश्वात्मत इत्यनेनारोपितमायतयाऽज्ञातं प्रत्यग्भूतं च ब्रह्म विषयो दर्शितः । प्रह्लादशब्देन तादृगधिकार्यर्थशब्दसूचितोऽपि सूचितः । अर्थाच्च शास्त्रफलयोर्हेतुहेतुमद्भावरूपः शास्त्रतत्त्वज्ञानयोस्तत्त्वज्ञानफलयोश्च कार्यकारणभावरूपौ तत्फलज्ञानतत्त्वयोश्च विषयविषयिभावरूपः शास्त्रतत्त्वयोश्च प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावरूप इति पञ्चविधः संबन्धो दर्शित इत्यनेनैव प्रकरणारम्भोऽपि समर्थितः ॥ १ ॥

ज्योतिर्यद्दक्षिणामूर्तिव्यासशंकरशब्दितम् ।
ज्ञानोत्तमाख्यं तद्वन्दे सत्यानन्दपदोदितम् ॥ २ ॥
विप्रतिपत्तिव्रातध्वान्तध्वंसप्रगल्भवाचाला ।
क्रियते चित्सुखमुनिना प्रत्यक्तत्त्वप्रदीपिका विदुषा ॥ ३ ॥
प्रमाणनखनिर्भिन्नमहामोहामरारये ।
नमस्कुर्मो नृसिंहाय स्वप्रकाशचिदात्मने ॥ ४ ॥

अथ कोऽयं स्वप्रकाशशब्दार्थः । किं स्वश्चासौ प्रकाशश्च स्वप्रकाशः १, स्वस्य स्वयमेव प्रकाश इति वा २, सजातीयप्रकाशाप्रकाश्यत्वं वा ३, स्वसत्तायां प्रकाशाव्यतिरे-

---

तदेवमाशीर्वादेन परदेवता पूजिता । गुरुपूजापि भवितव्यं 'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः' इति देवतागुरुभक्तेरपि [illegible] तदर्थं गुरुं नमस्करोति—**ज्योतिर्यदित्यादिना** । सत्यानन्देति सत्यानन्दपदाभ्यां प्रकाशितं, अथवा सत्यानन्दात्मकं यत्पदं पद्यते इति पदं तेनोदितं स्फुरितम् । इत्थंभावे तृतीया । अनेन च गुरुदेवतयोरैक्यमुक्तम् । वेदान्तवेद्यवस्तुस्वरूपप्रतिपादकवेदान्तापेक्षितन्यायसूत्रप्रणयनाद् व्यासपदवीमधिरूढं [illegible] । पुनस्तदर्थाविष्करणाय शंकरतामापन्नं तद्ग्रन्थार्थविवरणाय च ज्ञानोत्तमतामुपगतमिति भावः ॥ २ ॥

यद्यपि शारीरकनिबन्धादिनान्यापि [illegible] तथाप्यसाधारण्येन [illegible], अन्यथा [illegible] आह—**विप्रतिपत्तिव्रातेति** । विप्रतिपत्तीनां व्रातः समूहस्तदेव ध्वान्तं तस्य ध्वंसे प्रगल्भा [illegible] वाचाला बहुभाषिणी 'आलजाटचौ बहुभाषिणि' इति पाणिनिस्मरणात्, '[illegible] वाचालो वाचाटो बहुगर्ह्यवाक्' इत्यभिधानात् । अनेन [illegible] परिहृता । प्रतीचो जीवस्य तत्त्वं पारमार्थिकं रूपं निरतिशयानन्दनिरवद्यचिदात्मकं ब्रह्म तस्य प्रदीपिकेव प्रदीपिका प्रकाशकत्वात् । एतदुक्तं भवति—यद्यपि शारीरकादिग्रन्थैः प्रत्यक्तत्त्वप्रकाशने [illegible] विप्रतिपत्तिनिरासपरत्वेन [illegible] कृतं तथापि [illegible] विप्रतिपत्तिनिराकरणे तदेवास्यापि प्रयोजनं भवति । विप्रतिपत्तिनिरासे तु विशेषः । [illegible] । अत एव [illegible] । [illegible] निर्देशः प्रत्यक्तत्त्वप्रदीपिकेति प्रधानत्वेनेति वदन्ति ॥ ३ ॥

[illegible] कर्तुं [illegible] दर्शयति—**प्रमाणेति** । प्रमाणं [illegible] [illegible] । [illegible] स्वयं । प्रमाणनखनिर्भिन्नो महामोहाख्योऽमरारिरसुरो येन तस्मै । अथ किमिति [illegible] प्रमाणानामिति तत्राह—**स्वप्रकाशेति** । स्वप्रकाशा [illegible] यस्य । अथवा [illegible] विग्रहः । एतेन [illegible] प्रकाशनं [illegible] भवति । [illegible] ॥ ४ ॥

अथ कोऽयमिति । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । **स्वश्चेति** । [illegible] । **स्वस्येति** । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

कविरहितत्वं वा ४, स्वव्यवहारहेतुप्रकाशत्वं वा ५, ज्ञानाविषयत्वं वा ६, ज्ञानाविषयत्वे सत्यपरोक्षत्वं वा ७, व्यवहारविषयत्वे सति ज्ञानाविषयत्वं वा ८, स्वप्रतिबद्धव्यवहारे सजातीयपरानपेक्षत्वं वा ९, अवेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारविषयत्वं वा १०, तद्योग्यत्वं वा ११ । नाद्यः । वेद्यस्यापि ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वाभ्युपगमात् । न द्वितीयः । कर्मकर्तृभावविरोधेन लक्षणस्यासंभवात् । न तृतीयः । प्रदीपादेः सजातीयप्रकाशाप्रकाश्यस्यास्वयंप्रकाशत्वेन लक्षणस्यातिव्याप्तेः । घटादेरपि सजातीयप्रकाशाप्रकाश्यस्य स्वप्रकाशत्वप्रसङ्गाच्च । नहि प्रदीपादौ ज्ञाने वा घटत्वादिजातिरस्ति येन घटादयः सजातीयप्रकाशप्रकाश्या भवेयुः । सत्तया सजातीयत्वं तत्राप्यस्तीति चेन्न, विशेषणवैयर्थ्यात्सत्ताविरहिणः प्रकाशस्यैवासंभवात्प्रकाशाप्रकाश्यत्वमित्येतावतैव चरितार्थत्वात् । नापि चतुर्थः । सुखादावतिव्याप्तेः सुखादेरपि स्वसत्तायां प्रकाशाव्यभिचारात् । न पञ्चमः । प्रदीपादावतिव्याप्तेः प्रदीपादेरपि स्वव्यवहारे हेतुत्वात्प्रकाशत्वाच्च । अथ ज्ञानव्यवहारहेतुप्रकाशत्वं विवक्षितं

अपि संभवात्प्रकाशव्यतिरेकोऽनवस्था वा स्यादित्यर्थः । **स्वव्यवहारेति** । अविज्ञाते व्यवहारायोगादवश्यं ज्ञानेन स्वव्यवहारहेतुभूतेन भवितव्यं । तद्रूपत्वं च तस्य स्वप्रकाशत्वं विवक्षितमित्यर्थः । यद्यपि न पूर्वपूर्वपक्षदोषपरिजिहीर्षया सर्वत्रोत्तरोत्तरपक्षपरिग्रहस्तथापि संभाव्यमानत्वाद्विभिन्नदूषणत्वाच्च विनेयमतिविकासायोपन्यस्यन्ते । ज्ञानाविषयत्वं शशविषाणादेरप्यस्ति तच्छब्दजनितबुद्धेर्विकल्पमात्रतयार्थासंस्पर्शात्, यथाहुः पतञ्जलयः 'शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प' इतीत्यपरितोषात्पक्षान्तरं शङ्कते—**ज्ञानाविषयत्वे सतीति** । नच तृतीयषष्ठयोः संकरः । तथाभूतस्यापि प्रदीपस्य ज्ञानविषयत्वात् । अथ ब्रूयात्किमिदमपरोक्षत्वं किमपरोक्षज्ञानविषयत्वं किंवाऽपरोक्षज्ञानत्वम् । नाद्यः । ज्ञानाविषयत्वज्ञानविषयत्वयोर्व्याघातात् । न द्वितीयः । सर्वस्यैव ज्ञानस्य स्वप्रकाशताश्रयणेन व्यर्थविशेषणत्वापातात्, अनपरोक्षज्ञानाभावाच्च । भवन्मते 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मे'ति श्रुतेः वृत्तिरूपस्य ज्ञानस्य च ज्ञानत्वं नेष्यते भवतेत्यतः पक्षान्तरं शङ्कते—**व्यवहारेति** । अख्यातिवादिनां व्यवहारविषयत्वे सति ज्ञानाविषयत्वं शुक्तिरजतादिसंसर्गेऽप्यस्तीत्यतिव्याप्तिमालक्ष्य पक्षान्तरं कक्षीकरोति—**स्वप्रतिबद्धेति** । असंभवनिवृत्त्यै सजातीयग्रहणम् । ज्ञानाविषयत्वे सत्यपरोक्षत्वं पूर्वमुक्तमिहतु तद्व्यवहारविषयत्वमिति न सप्तमदशमसंकरावसरः । मुक्तिदशायां व्यवहारानङ्गीकरणादव्याप्तिः स्यादत उक्तं **तद्योग्यत्वं वेति** । अथवार्थान्तरतानिवृत्त्यै द्वितीयोत्थानं विरोधपरिहाराय तृतीयोत्थानं, घटादावतिव्याप्तिपरिहाराय चतुर्थः, सुखादावतिव्याप्तिनिवृत्त्यै पञ्चमः, प्रदीपेऽतिव्याप्तिपरिहाराय षष्ठः, सप्ताष्टमनवमेषु चोक्तमेव । प्रदीपेऽतिव्याप्तिनिवृत्त्यै दशमः, एकादशेप्युक्तमिति संभवत्येव सर्वत्र पूर्वपूर्वानुपपत्तिपरिहारायोत्तरोत्तरोपन्यासः । **वेद्यस्यापीति** । नहि तदस्वयम्(स्वम् ?) । नाप्यप्रकाशः ज्ञानताङ्गीकारादित्यर्थः । **कर्मकर्तृभावेति** । यद्यपीयं स्वस्येऽति षष्ठी संबन्धमात्रेपि संभवति तथाप्यविवक्षितविशेषे व्यवहारायोगाद्विशेषस्य च संनिहितप्रकाशनक्रियानुरोधेन कर्मणि व्यवस्थापनात्प्रसज्येतैव कर्मकर्तृभाव इत्यर्थः । **प्रदीपादेरिति** । नहि तदालोकान्तरेण प्रकाश्यते । यच्च ज्ञानं प्रकाशकं तद्विजातीयमित्यर्थः । नच प्रदीपस्यापि स्वप्रकाशत्वादनतिव्याप्तिरिति शङ्कनीयं भौतिकस्य स्वप्रकाशताव्याघातादिति । **न, विशेषणवैयर्थ्यादिति** । एवं हि विशेषणस्य सार्थक्यं यदि कयापि जात्या साजात्यहीनः कश्चित्प्रकाशः स्यात् । नचैवमस्ति जातिमतः सर्वस्यापि अन्ततः सत्तया साजात्यादित्यर्थः । **प्रकाशाव्यभिचारात्** साक्षिणेश्वरज्ञानेन वा मानसप्रत्यक्षेण वेत्यर्थः । घटादावपि तुल्यमेतत् । **स्वव्यवहारे हेतुत्वादिति** । व्यवहारो ह्येतद्विषयोऽभिज्ञाभिवदनं वा हानादिर्वा कर्मकारकप्रदीपजन्य इत्यर्थः । **अथ ज्ञानेति** । स्वव्यवहारेत्यत्र प्रस्तुतं ज्ञानमेव स्वशब्देनाभिधीयते न विषयमात्रम् । तद्व्यवहारहेतुत्वं च न दीपादेरस्ति, प्रदीपादेर्ज्ञानाप्रकाशत्वात् । अतो

तदपि न । अनुव्यवसायेऽतिव्याप्तेः । तस्य वेद्यत्वेऽपि व्यवसायज्ञानव्यवहारहेतुप्रकाशत्वात् । प्रदीपज्ञानमिदमिति व्यवहारहेतौ प्रदीपप्रकाशेऽतिव्याप्तेश्च । किंच व्यवहारहेतुत्वं विशेषणमुपलक्षणं वा । नाद्यः । मुक्तिप्रलयादावप्राप्तेः । न द्वितीयः । उपलक्षितत्वस्यापि विशेषणत्वे प्रागुक्तदोषानुषङ्गात् । स्वरूपमात्रत्वे तु ज्ञानं प्रकाश इत्येव स्यात् तथा सति न लक्षणसिद्धिः । नापि षष्ठः । स्वयंप्रकाशत्वसाधकानुमानागमादिजन्यज्ञानविषयत्वेन लक्षणस्यासंभवित्वात्तस्याप्यविषयत्वे कथाप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । नापि सप्तमः । अविषयत्वस्यैवासंभवेन निरस्तत्वाद्विषयत्वशब्देन कर्मत्वविवक्षायां गुरुमतानुसारिणामात्मन्यतिव्याप्तेश्च तस्य ग्राहकतया सिद्धस्याविषयत्वेऽप्यपरोक्षतायास्तैरङ्गीकारात् । नाप्यष्टमः । प्राचीनदोषानुषङ्गात् । शुक्तिरजतादिसंसर्गेऽख्यातिवादिनामतिव्याप्तेश्च । तस्य व्यवहारविषयत्वेऽपि तैर्ज्ञानविषयतानङ्गीकारात् । नापि नवमः । स्वप्रतिबद्धव्यवहारे सजातीयपरानपेक्षत्वस्य प्रदीपादौ घटादौ च भावेनातिव्याप्तेः । सत्तया सजातीयत्वविवक्षायां तु तद्व्यवहारस्यापि सत्तया सजातीयादृष्टादिजन्यतया तदपेक्षत्वेन लक्षणस्यासंभवित्वप्रसङ्गात् । नापि दशमः । अवेद्यत्वेऽनुमानाद्यगोचरतया कथानवतारप्रसङ्गस्य दर्शितत्वात् अपरोक्षव्यवहारविषयत्वमिति शब्देन प्रत्यक्षज्ञानविषयत्वस्य कण्ठोक्तत्वात् तद्विपरीतावेद्यत्वाभिधाने मे माता वन्ध्येतिवद्व्याघाताच्च सुषुप्तिप्रलयमोक्षेष्वव्याप्तेश्च तदा व्यवहारस्यैवासंभवेन तद्विषयताभावात् । नाप्येकादशः । उक्तव्यवहारयोग्यताया धर्मत्वेऽद्वैतवादिनामपसिद्धान्तापातात्स्वरू-

---

नातिव्याप्तिरिति भावः । अनुव्यवसायेतीश्वरज्ञानस्याप्युपलक्षणम् । अथानुव्यवसायज्ञानमेव स्वप्रकाशवादे न संप्रतिपन्नं, यत्रातिव्याप्तिरुच्येत संप्रतिपन्नत्वे वा तस्यापि व्यवसायवदेव पक्षतेति तत्राह—**प्रदीपज्ञानमिति ।** विशिष्टवेदनस्य विशेषणालम्बनत्वनियमात् विषयजन्यत्वाच्च तज्ज्ञानस्य प्रदीपज्ञानमिदमित्यनुव्यवसायस्याभिज्ञारूपव्यवहारस्य सविषयज्ञानविशेषणीभूतप्रदीपजन्यत्वमस्तीति ज्ञानव्यवहारहेतौ प्रदीपेऽतिव्याप्तिः स्यादेवेत्यर्थः । अभिवदनं वा व्यवहारस्तस्यापि परम्परया व्यावर्तकप्रदीपजन्यत्वाद्व्यवहारहेतुत्वमिति । **व्यवहारहेतुत्वमिति ।** स्वव्यवहारहेतुप्रकाशत्वमित्यत्र व्यवहारहेतुत्वं प्रकाशस्य विशेषणमुपलक्षणं वेत्यर्थः । उपलक्षितत्वमप्युपलक्षिते नाम तस्य धर्मः स्वरूपं वा । आद्ये तदप्युपलक्षणं विशेषणं वा । नाद्यः । अनवस्थापातात् । द्वितीयं निरस्य द्वितीयद्वितीयं शङ्कते—**स्वरूपमात्रत्वे त्विति । न लक्षणसिद्धिरिति ।** लक्ष्यस्वरूपमात्रत्वात्तस्य जडज्ञानवादिभिरपि तावन्मात्राङ्गीकाराच्चेत्यर्थः । ज्ञानाविषयत्वे सतीत्यत्र यदिदं ज्ञानविषयत्वं प्रतिषिध्यते तत्किं वेद्यत्वं ज्ञानकर्मत्वं वा । नाद्यः । तन्निषेधासंभवस्य दर्शितत्वादित्याह—**अविषयत्वस्येति ।** द्वितीयं निषेधति—**विषयत्वेति ।** प्राभाकराणां मते संविदाश्रयतया सिद्धस्यात्मनो ज्ञानकर्मत्वेनापरोक्षतायास्तैरङ्गीकारादतिव्याप्तिरित्यर्थः । ईश्वरवादिनां तज्ज्ञानाकर्मतयाऽपरोक्षे जगति भ्रमविषयवर्गे च वेदान्तिनां च साक्षिवेद्यसुखादावतिव्याप्तिरित्यपि द्रष्टव्यम् । **प्राचीनदोषानुषङ्गादिति ।** व्यवहारविषयत्वस्य शुक्तिरूप्यादावसंभवाज्ज्ञानाविषयत्वानिरासादित्यर्थः । अतिव्याप्तिं चाह—**शुक्तीति ।** शुक्तिरूप्यसंसर्गस्य ज्ञानविषयत्वं तेषामनभिमतं तथा सत्यपार्थज्ञानाङ्गीकारापातादिति भावः । साजात्यं किमत्यन्तं यथाकथंचन वा । आद्ये प्रदीपे प्रसक्तिरुक्ता, द्वितीयेऽप्यनपेक्षणमानं घटादेरप्यस्ति । अपेक्षणीयत्वानधिकरणत्वविवक्षायामाह—**सत्तयेति ।** अदृष्टादेः सर्वोत्पत्तिनिमित्ततया ज्ञानवत्तया च तज्जन्यव्यवहारस्य सजातीयापेक्षतया लक्षणासंभवादित्यर्थः । पूर्वोक्तव्यर्थविशेषणत्वमपि द्रष्टव्यम् । **अपरोक्षेति ।** अपरोक्षज्ञानमपरोक्षव्यवहारो भवत्येवाभिलापरूपत्वात्तत्र व्याप्तिः इत्यर्थः । अभिवदनविवक्षायां तु तस्य सविषयत्वप्रयोजकत्वाभावात्

पत्ते च ज्ञानस्वभावस्यात्मनो व्यवहारनिरूपणीयत्वात्सप्रतियोगिकत्वप्रसङ्गात् । तदेवं न स्वप्रकाशलक्षणं पश्यामः । नापि प्रमाणम् ।

अथानुभूतिरनुभूतिव्यवहारहेतुप्रकाशोऽनुभूतित्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा घट इत्यनुमानं प्रमाणम् । नचाप्रसिद्धविशेषणः पक्षः । अनुभूतिव्यवहारस्य हेतुभूतः प्रकाशः परेपामपि हि प्रसिद्धस्ततोऽनुभूतेस्तत्स्वरूपत्वप्रतिज्ञोपपद्यते । नचानुव्यवसायज्ञाने साध्यस्य सिद्धत्वाद्भागे सिद्धसाधनता । तत्स्वरूपस्यैवासंमतत्वेन तस्य धर्मिभागतानङ्गीकारादितिचेन्मैवम् । अनुभूतिव्यवहारस्य हेतुभूतः प्रकाशो यत्र सिद्धस्तत्र हेतोर्वृत्तौ केवलव्यतिरेकित्वव्याकोपात् । अवृत्तौ सपक्षाप्रवेशिनोऽसाधारणानैकान्तिकत्वापातात् । वृत्तावपि भागे सिद्धसाधनताया दुष्परिहरत्वात् । नच स्वस्यासिद्धतामात्रेण परसिद्धे साध्यवति धर्मिणि सिद्धसाधनतायाः परिहारः । अन्यथाऽन्यथाख्यातिवादिभिः केनचिद्धेतुना रजत-

---

ननु प्रमाणबलात्स्वप्रकाशत्वे सिद्धे तदनुगुणं यत्किंचिल्लक्षणमपि भविष्यति यतो लक्षणमपि प्रमाणान्तरसिद्धस्येतरेभ्यो व्यावर्तकं व्यवहारहेतुर्वा भवेदित्यत आह—**नापि प्रमाणमिति** ॥

न्यायरत्नदीपावलीकृतमनुमानमुपन्यस्यति—**अथानुभूति**रित्यादिना । प्रकाशत्वस्य यत्किंचिद्व्यवहारहेतुत्वस्य च परैरप्यङ्गीकारात्सिद्धसाधनता स्यादित्यनुभूतिग्रहणम् । नचाप्रसिद्धविशेषणता । अनुभूतिव्यवहारस्योभयसिद्धतया तद्धेतुभूतप्रकाशस्यापि संमतत्वात्केवलं व्यतिरेकाव्यतिरेकयोर्विप्रतिपत्तेः, तथाचानुभूतिव्यवहारहेतुत्वाप्रसिद्धिरलंकार एव । वह्निमत्त्वादीनामपि महीधरादिसंबन्धस्यानुमानगम्यत्वादितरथा सिद्धसाधनतापातादिति । तदिदमाह—**नचाप्रसिद्धविशेषणः पक्ष** इत्यादिना । तदेतद्दूषयति—**मैवमिति** । अयमभिसंधिः—न तावदनुभूतिव्यवहारहेतुरविवक्षितस्थलविशेषः प्रकाशः सिध्यतीति शक्याङ्गीकारं, नह्यस्ति संभवः, संप्रतिपन्नमुभयोः क्वेति न ज्ञायत इति कस्य चायमविवक्षितस्थलविशेषः सिध्यतीति विवेचनीयम् । न तावत्स्वपक्षे । तस्य संविद्रूपतया निर्णीतत्वादपरथा परं प्रति प्रसाधनायोगात् । यदाह 'निश्चितौ हि वादं कुरुत' इति । नापि परस्य । तस्याप्यनुव्यवसायेन निर्णीतत्वात् । अतएव नोभयोः । तस्मादविवक्षितस्थलविशेषः सिध्यतीत्यस्य न कंचनार्थं पश्यामः । नच केवलव्यतिरेकिण्यप्रसिद्धविशेषणता नाम न दूषणमिति मन्तव्यं, तथा सति वसुधा शशविषाणोल्लिखिता वसुधात्वादित्यादिना शशविषाणादेरपि सिद्धिप्रसङ्गात् । अथ तत्र प्रमाणान्तरबाध्यतया दुष्टता नाप्रसिद्धविशेषणतयेति ब्रूषे । तन्न । बाधकासिद्धेः । नहि शशविषाणादीनामभावावेदकं प्रमाणमस्ति । तस्य प्रमाणान्तरयोग्यतायोग्यतयोरभावासिद्धेः । अथ नियमेन प्रमाणानुपलम्भो बाधकः ततोतिरिक्ता तर्हि का नामाप्रसिद्धविशेषणतेति घट्टकुटीप्रभातायितम् । अथ विपक्षे बाधकतर्काभावात्स किं विपक्षे बाधकस्तर्कः प्रमाणानुग्राहकतयोपयोगी स्वातन्त्र्येण वा । नान्त्यः । तर्कस्य प्रमाणानुग्राहकव्यापारमन्तरेणोपयोगाभावात् । प्रथमे तु [illegible] सिध्यति सैव चाप्रसिद्धविशेषणतेति सिद्धं नः समीहितम् । किंच केवलव्यतिरेकि- [illegible] केवलव्यतिरेकिणि न दूषणमप्रसिद्धविशेषणता केवलान्वयिन्यन्वयव्यतिरेकिणि च सपक्षबलप्रसिद्- [illegible] नास्तीति हता यतेयमप्रसिद्धविशेषणताकथातपस्विनी । तस्माद्यत्रायं प्रसिद्धः स सपक्षः [illegible] दुर्निरसन इति । सपक्षवृत्त्यवृत्त्योः केवलव्यतिरेकिताहानिरसाधारणा [illegible] चेति दूषणद्वयमुक्तं, तत्र मा नामायं भूत्केवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेक्येव भवत्विति शङ्कमानं प्र- [illegible]—**वृत्तावपीति** । यदुक्तं स्वप्रकाशवादिनो नानुव्यवसायो नाम ज्ञानग्राहकं ज्ञानमस्ति तत्कथं तस्य [illegible] तत्र [illegible] तत्राह—**नच स्वस्यासिद्धतामात्रेणेति** । [illegible] प्रतिबन्दीं [illegible]—**अन्यथान्यथेति** । **केनचिद्धेतुनेति** । रजतार्थिनो नियमेन पुरो-

ज्ञानस्य पुरोवर्तिविषयत्वे साधिते वेदान्तिना चानिर्वचनीयपुरोवर्तिरजतविषयत्वेन सिद्ध-साधनत्वेनास्माकं तत्सिद्धमिति वचनमात्रेणान्यथाख्यातिवादिनश्चरितार्था भवेयुः । अथ नानिर्वचनीयवादिनं प्रति अयं प्रयोगस्तस्य सिद्धसाधनतापत्तेः । तर्ह्यनुव्यवसायवादिनं प्रत्यप्ययं प्रयोगो न स्याज्ज्ञाने सिद्धसाधनत्वप्रसङ्गात् । स्वप्रकाशवादिनं प्रति सिद्धसाधन-त्वादप्रयोग इति मूकीभाव एव स्यात् । अथ विवादपदेनानुव्यवसायस्य व्यवच्छेदान्नास्य धर्मिभागतेति मतिस्तथापि तस्य साध्यविशेषणप्रसिद्धिस्थलत्वेनाभ्युपगमाद्धेतोः केवलव्य-तिरेकित्वाभावस्तदवस्थः तदनङ्गीकारे च न विशेषणप्रसिद्ध्युपपत्तिः । अथ परं प्रत्येव तस्य प्रसिद्धिस्थलता तर्हि तं प्रति केवलव्यतिरेकिप्रयोगायोगः । किंच व्यवहारहेतुत्वस्य प्रका-शविशेषणतायां कैवल्ये तदभावात्स्वयंप्रकाशताभावः । व्यवहारहेतुत्वयोग्यतायां च स्वरू-पातिरिक्तायां स एव दोषः । अथ तदुपलक्षितप्रकाशात्वमेव साध्यं तथाप्युपलक्षित-त्वस्य साध्यान्तर्भावे स एव दोषः । अनन्तर्भावे च प्रकाशस्वरूपताया एव साध्यत्वात् तस्याश्चान्यत्रापि सिद्धत्वात् न केवलव्यतिरेक्यनुमानावकाशः । एतेनानुभूतिरनुभाव्या न भवत्यनुभूतित्वादित्यादिप्रयोगोऽपि परास्तः । तत्राप्यप्रसिद्धविशेषणताया दुष्परिहरत्वात् । ज्ञानं वेद्यं वस्तुत्वाद्घटवदिति प्रतिप्रयोगसंभवाच्च । नच हेत्वसिद्धिः सत्ताधिकरणत्वलक्ष-

---

र्तिप्रवृत्तिहेतुत्वाद्रजतेच्छाधीनपुरोवर्तिप्रवृत्तिहेतुत्वाद्वेत्यादिनेत्यर्थः । अस्त्वनुव्यवसायवादिनं प्रत्यप्रयोगः यस्य तु तन्नास्ति तं प्रति निरवद्यः प्रयोग इत्यत आह—**स्वप्रकाशवादिनमिति** । ननु विवादपदमित्य-नुभूतेर्विशेषणं प्रक्षिप्यते तथा चानुव्यवसायस्य परसंप्रतिपन्नसाध्यस्य व्यावर्तनमिति तदाह—**अथेति** । तत्रेदं वक्तव्यं—किमनुव्यवसायज्ञानं स्वमतसंमतं नवा । न यदि, तदा व्यर्थविशेषणता । अथ संमतं, तदा कथं स्वप्रकाशता, कथं वा केवलव्यतिरेकितेति । तदेतदपि ना सूचयन्नभ्युपगन्तरेण पुरोदितं केवलव्यतिरेकि-ताकोपमाह—**तथापीति । साध्यविशेषणेति** । साध्यस्येव विशेषणं, पक्षं प्रति विशेषणत्वात्तस्य । नच व्यवसाये पक्षीकृतेऽनुव्यवसायवदनुभूतिव्यवहारहेतुप्रकाशत्वसाधनादन्वयव्यतिरेकितास्तु । अनुव्यवसायाङ्गीका-रानङ्गीकारयोर्व्याहतिदृष्टान्ताभावयोः प्रसङ्गात् । यानि च स्वव्यवहारहेतुप्रकाशत्वमिति पक्षे पक्षे व्यवहारहेतु-त्वस्य विशेषणोपलक्षणपक्षविकल्पेन दूषणान्युक्तानि तान्यत्र प्रसरन्तीत्याह—**किंच व्यवहारहेतुत्वस्येति** । **ननु** व्यवहारहेतुत्वयोग्यता विवक्षिता । सा च तदानीमप्यस्ति योग्यताया यावद्वस्तुभावित्वादित्याशङ्क्य, तर्हि सा स्वरूपातिरिक्ता तदनतिरिक्ता वा । अतिरिक्तापि विशेषणमुपलक्षणं वेति विकल्प्य, विशेषणपक्षं दूषयति —**व्यवहारेति** । स्वरूपातिरिक्तायां विशेषणतायां चेत्यध्याहर्तव्यम् । उपलक्षणपक्षद्वयं शङ्कते—**अथेति** । तया योग्यतया, तेन व्यवहारहेतुत्वेन वोपलक्षितं यत्प्रकाशात्मकत्वं तदेव साध्यमित्यर्थः । तदापि वक्तव्यं यत्तदुपलक्षितत्वं तद्विशेषणमुपलक्षणं वा । आद्यं दूषयति—**तथापीति । स एव दोष इति** । कैवल्यावस्थायां तदभावादस्वयंप्रकाशत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । उपलक्षितत्वस्योपलक्षणत्वपक्षं दूषयति—**अनन्तर्भावे चेति** । **तस्याश्चान्यत्रापीति** । अनुव्यवसायादिष्वपीत्यर्थः । एतेनातिरिक्तपक्षोऽपि निरस्तो वेदितव्यः । [illegible] पञ्जातं प्राचीनाचार्योदीरितानुमानेऽप्यतिदिशति—**एतेनेति** । एतेनेत्येतदेव विवृणोति—**तत्रापीति** । तदेवं स्वप्रकाशत्वे दर्शनान्तराणामनुमानानि दूषयित्वा वेद्यत्वेऽप्यनुमानमाह—**ज्ञानमित्यादिना** । **प्रतिप्रयो-गेति** । प्रतिपक्षसाधकेत्यर्थः सत्प्रतिपक्षता वा । **ननु** किमिदं वस्तुत्वं हेतूकृतं किं [illegible]-सिद्धत्ववस्तुत्वमिति । नाद्यः । उभयासिद्धेः । नेतरः । अद्वैतवादिनः साधनविकलत्वादित्यत आह—**नच हेत्वसिद्धिरिति** । साधनवैकल्यस्याप्युपलक्षणमेतत् । अथवा किं वस्तुत्वं नाम कालान्तिको धर्मः तदाकाल-िकः । नाद्यः । उभयासिद्धेः । नेतरः । [illegible] परिहारः । **सत्ताधिकर-**

णवस्तुत्वस्यावधीरितकल्पिताकल्पितविशेषस्यानुभूतित्वादिवद्धेतुत्वोपपत्तेः ।

ननु किमिदं साध्यमानं वेद्यत्वं वास्तवमुतावास्तवमाहोस्विद्व्यावहारिकमथवा साधारणम् । आद्ये साध्यविकलं निदर्शनमितरेषु सिद्धसाधनत्वमिति चेन्मैवम् । घटादेरिव व्यावहारिकप्रमाणसिद्धवेद्यतापादनेऽपि स्वप्रकाशत्वासिद्धेः। किंचानुभूतिपदं स्वगोचरगोचरज्ञानजन्यं पदत्वात्कुम्भपदवत् । ननु किमत्र गोचरशब्देन विषयमात्रमुच्यते किंवा वाच्योऽर्थः अथ लक्ष्यो वा । न तावत्प्रथमद्वितीयौ । सिद्धसाधनतापत्तेः । अभ्युपेयते हि अनुभूतिशब्दवाच्यस्यान्तःकरणवृत्तिविशिष्टस्य ज्ञानस्य ज्ञानगोचरता । तृतीये तु मुख्यार्थविवक्षया प्रयुक्तगङ्गादिपदैर्व्यभिचार इति चेन्मैवम् । लक्षकपदं पक्षीकृत्य लक्षकपदत्वेन लक्षकगङ्गादिपदवल्लक्ष्यज्ञानजन्यत्वानुमानात् । किंचानुभूतिपदाभिधेयस्य स्वप्रकाशत्वमभिधीयते भवद्भिरुत लक्ष्यस्य । नाद्यः । अपसिद्धान्तापातात् । न द्वितीयः । प्रतिवादिनं प्रत्याश्रयासिद्धेः । सकलधर्मातीतस्याद्वितीयस्यानुभूतिपदलक्ष्यस्य परैरनङ्गीकारात् ।

किंच स्वप्रकाशतायां सति प्रमाणे तद्वेद्यत्वमसति च साधकाभावादेव न तत्सिद्धिरिति

णत्वेति । स्वरूपसत्ता विवक्षिता । **अनुभूतित्वादिवदिति** । यथा ह्यनुभूतित्वादिति स्वप्रकाशवादिहेतौ कोऽयमनुभूतित्वं नाम धर्मः किं कल्पित उताकल्पितः । नाद्यः । परस्यासिद्धेः । न द्वितीयः । स्वस्यासिद्धेरिति विकल्पिते साधारण्येनैव परिहारस्तद्वदित्यर्थः ।

अत्र गङ्गापुरीभट्टारकोदीरितदूषणमनुवदति—**ननु किमिदमित्यादिना** । **मैवम्** । **घटादेरिवेति** । नहि घटादेरिवानुभूतेरपि वेद्यत्वं प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धमिति मन्तुमुचितम् । तथा सति नैयायिकादेरिव जड-यापि संविदोऽर्थप्रथनसिद्धौ घटादिप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्युपन्यासानवसरात्तद्दूषणानां स्वमतेऽप्यनुपपन्नप्रसङ्गाच्च । न च नैयायिकाद्युपगतजडतायाः समारोपितत्वाङ्गीकारादस्त्येवानुभूतेरपि व्यावहारिकवेद्यतेति सांप्रतं, तस्याः शुक्तिरजतादेरिव व्यवहाराक्षमत्वात् । अतो व्यावहारिकवेद्यत्वसाधनमपि विरुणद्ध्येव राद्धान्तमिति भावः । वेद्यत्वेऽनुमानान्तरमाह—**किंचानुभूतिपदमित्यादिना** । स्वगोचर एव गोचरो यस्य तज्ज्ञानं स्वगोचरगोचरज्ञानं तज्जन्यः, शब्दनित्यत्ववादिनां प्रयोगस्य तज्जन्यत्वाच्छब्दोऽपि तज्जन्य इत्युच्यते । सिद्धसाधनतानिवृत्त्यर्थं स्वगोचरग्रहणम् । अत्रापि तैरुद्भावितदूषणमनुवदति—**ननु किमत्रेति** । सिद्धसाधनतामेव विवृणोति—**अभ्युपेयते हीति** । अन्तःकरणवृत्तिविशिष्टस्येति हेतुगर्भं विशेषणम् । यस्मादन्तःकरणवृत्तिविशिष्टमतो ज्ञानगोचरमित्यर्थः । **मुख्यार्थविवक्षयेति** । एवं हि तदा प्रयोगः स्यात्—विवादपदं स्वलक्ष्यविषयज्ञानजन्यं पदत्वाल्लक्षकपदवदिति । एतच्चानैकान्तिकं, मुख्यार्थविवक्षया प्रयुक्तगङ्गादिपदानां तल्लक्ष्यतीरादिज्ञानजन्यत्वाभावेनैषां मुख्यार्थज्ञानजन्यत्वादित्यर्थः । तदेतद्दूषयति—**मैवमिति** । लक्षकपदत्वं हेतुस्तथा च नानैकान्तिकमित्यर्थः । पदमात्रं पक्षीकृत्य लक्षकपदत्वादित्युक्ते भागासिद्धिर्वा स्यादिति लक्षकपदमित्युक्तम् । [illegible]अनुभूतिलक्षकपदं चात्र विवक्षितं, तेन नाश्रयासिद्धिसिद्धसाधने । किंच [illegible]स्वप्रकाशत्वानुमानस्योपन्यासे तस्य धर्मस्य धर्म्यैव तावत् निरूपणपदवीमध्यास्ते इत्याह—**किंचानुभूतीति** । **अपसिद्धान्तेति** । अन्तःकरणवृत्तिविशिष्टस्य स्वप्रकाशत्वानाश्रयणादित्यर्थः । **प्रतिवादिनं प्रतीति** । न तावदनुभूतिपदलक्ष्यस्य यस्य कस्यचित्प्रमातुर्वा प्रमेयस्य वा स्वप्रकाशता सिसाधयिषिता, तेन [illegible] भवेत्, किन्त्वद्वितीयानन्दनिष्प्रपञ्चभूतात्मनस्य, तस्य परं प्रत्यसिद्धेराश्रया-[illegible] इति भावः ।

किंच स्वप्रकाशत्वे प्रमाणसद्भावासद्भावयोः प्रमेयासिद्धिरिति व्याघातलक्षणतर्कमुपन्यस्यति इत्याह—**किंच स्वप्रकाशतायामिति** । एवं स्वप्रकाशत्वे प्रमाणलक्षणं समाधाय [illegible]—

सैषोपनिषदामुभयतःपाशा रज्जुरित्यलमतिविस्तरेण । अत्रोच्यते—'अपरोक्षव्यवहृतेर्योग्यस्याधीपदस्य नः । संभवे स्वप्रकाशस्य लक्षणासंभवः कुतः ॥ १ ॥' न तावत्स्वयंप्रकाशे लक्षणासंभवः । अवेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यतायास्तल्लक्षणत्वात् । नच योग्यतालक्षणधर्माङ्गीकारेऽव्याप्तिर्मोक्षदशायां तदसंभवादपसिद्धान्तापत्तिश्चेति शङ्कनीयं, योग्यत्वात्यन्ताभावानधिकरणत्वस्य तत्त्वात् गुणवत्त्वात्यन्ताभावानधिकरणत्वं द्रव्यत्ववत् . तेन नाव्याप्तिः । नाप्यपसिद्धान्तः, काल्पनिकधर्माणां संसारदशायामभ्युपगमात् । 'अक्षता भवतः केयं साधकत्वप्रकल्पना । किं न पश्यसि संसारं तत्रैवाज्ञानकल्पितमि'ति सुरेश्वराचार्यवचनात् । 'आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति सन्ति धर्मा इति पञ्चपादिकाचार्यवचनाच्च । मोक्षदशायां च विवक्षितधर्माभावेऽपि कदाचित्सत्त्वेन तदत्यन्ताभावानधिकरणत्वस्य गुणाश्रयो द्रव्यमितिवत्सिद्धेरपरोक्षव्यवहारयोग्यघटादावतिव्याप्तिपरिहारार्थमवेद्यत्वे सतीति

अत्रोच्यत इत्यादिना । तत्र लक्षणं तावच्छ्लोकेन गृह्णाति—**अपरोक्षे**त्यादिना । नः [illegible] ... स्वप्रकाशस्येति पदद्वयमपि संबध्यते [illegible] ... योजना । [illegible]—**न तावदि**त्यादिना [illegible] ... [illegible]—**योग्यत्वात्यन्तेति** । [illegible]

[illegible]

परत्वात्यन्तेति । [illegible]

[illegible] इति । [illegible]

विशेषणम् । नचैतावदस्तु लक्षणमिति वाच्यम् । तथा सत्यतीतानागतयोर्नित्यानुमेयेषु च धर्मादिष्वतिव्याप्तेः ।

ननु तेषामप्यागमवेद्यत्वान्नावेद्यत्वमिति चेन्नैवम् । फलव्याप्यतालक्षणवेद्यत्वस्य तत्राभावात् । तत्र विशिष्टशब्दप्रमाणबलात्तदाकारधीवृत्तिसमुल्लासमात्रादेव तद्व्यवहार इति वेदवादिनां प्रक्रिया । नच योगिप्रत्यक्षगम्यतया अपरोक्षत्वं धर्मादीनां, चोदनैकप्रमाणवेद्यत्वात्तेषाम् । नचैतावता सर्वदर्शित्वाभावो योगिनाम्, सर्वदर्शित्वशब्देन योग्यसर्वद्रष्टृत्वस्य विवक्षितत्वात् । 'यत्राप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिलङ्घनात् । दूरसूक्ष्मादिदृष्टौ स्यान्न रूपे श्रोत्रवृत्तिता' इति न्यायात् । अतो धर्मादिव्यवच्छेदार्थमपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वे सतीति विशेषणम् । **नन्वज्ञानान्तःकरणतद्धर्मेच्छादिषु** शुक्तिरजतादिषु च लक्षणातिव्याप्तिस्तदवस्था, तेषामपि फलव्याप्यत्वाभावेनावेद्यत्वात् अहमज्ञ इत्याद्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वाच्चेति चेत् । सत्यम् । अवेद्यत्वेऽपि नापरोक्षव्यवहारयोग्यता तेषाम्, अध्यस्ततयैव तेषां सिद्धेः । **ननु** तथाप्यपरोक्षमिति व्यवहारदर्शनात्तद्योग्यता तत्र कल्पनीयेति चे-

अवेद्यत्वशब्देन ज्ञानाविषयत्वमभिमतमिति भ्रान्तः शङ्कते—**नन्विति । फलव्याप्यतेति ।** विषयावच्छिन्नं चैतन्यमभिव्यक्तं फलमिति वेदान्तवादिनां मतम् । अभिव्यक्तिश्चेन्द्रियद्वारा अर्थसंनिकृष्टमनःपरिणामविशेषः । नचैवंविधः परिणामविशेषोऽदृष्टादिषु संभवति, तेषामिन्द्रियायोग्यत्वात् । एतेनातीतादि व्याख्यातम् । तस्मान्न धर्मादीनां फलावच्छेदकतया वेद्यत्वमित्यर्थः । 'यथानयैव व्यवहारसिद्धिरद्धा भवेत्कल्पनयान्यथा न । तथोदितं तत्तदगाधधीभिरतो वयं विस्तरतो विभीताः ॥' **ननु** यदि न वेद्यत्वं तेषां कथं तर्हि तेषु विज्ञानमनुष्ठानमित्यादिव्यवहार इत्यत आह—**तत्रेति ।** विशिष्टशब्दप्रमाणं विधिवाक्यादि । धीवृत्तिरन्तःकरणपरिणामस्तस्य समुल्लास उदयस्तन्मात्रादित्यर्थः । **ननु** यद्यपि धर्मादीनां नास्मदादिप्रत्यक्षगम्यत्वं तथापि योगिनां भवति तत्प्रत्यक्षमतएव वेद्यत्वमित्यत आह—**नचेति ।** अयमभिसंधिः—न तावद्धर्मादीनां बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वं रूपादिहीनतया तदुपहितमर्यादविषयाणामिन्द्रियाणां तत्राप्रवृत्तेः । मानसत्वं तु तेषामात्मगुणत्वेऽपि संस्कारवदयोग्यत्वेन दूरनिरस्तम् । अथ विशिष्टादृष्टसामर्थ्यात्तेषां तेषु विषयेषु सामर्थ्यमिति मतं, तर्हि तदेव हि विशिष्टादृष्टज्ञानं कथंकारमेषामुदेति । अज्ञातेषु तेषामनुष्ठानायोगात् । अथ योग्यन्तरवचनादन्धपरम्परा । अथ नित्यसिद्धेश्वरवचनात् । स्यादेवं यदि नित्यसिद्ध ईश्वरः सिद्ध्येत । आगमबलादीश्वरसिद्धिरितिचेत्स किमीश्वरवचनतया प्रमाणमपौरुषेयतया वा । प्रथमे त्वितरेतराश्रयं तद्विरचनात्तत्प्रामाण्यं तत्प्रामाण्याच्च तत्सिद्धिरिति । उत्तरे त्वपराद्धान्तः । यथा चानुमानजातमपि न पराभिमतेश्वरे वर्तते, यथा चापौरुषेयत्वं वेदस्य, तत्सर्वमव्यग्रमग्रे निवेदयिष्यते अथागमाज्ज्ञातेष्वनुष्ठानमिति । अस्तु तर्हि स एवागमस्तत्र प्रमाणम्, अवश्यापेक्षणीयत्वात्कृतं तदुपजीविभिर्योगिभिरिति । **ननु** यदि न योगिनामयोग्यविषयेषु सामर्थ्यं, कृतं तर्हि तेषां सर्वदर्शित्वप्रदर्शकशास्त्रराशिना । अत आह—**नचैतावतेति ।** प्रमाणान्तरबलात्सर्वशब्दः संकोचनीय इत्यर्थः । यत्रापि विषयेऽतिशयो दृष्टः पार्थसंपातिप्रभृतीनां विश्वरूपाशोकवनिकानिहितसीतादिषु, सोऽतिशयः स्वार्थानतिलङ्घनाद्द्रष्टव्यः । अनतिलङ्घनमेवाह—**दूरसूक्ष्मादीति ।** योग्य एव विषये दूरवर्तिनि सूक्ष्मे वा दर्शनं तत्र, न पुना रूपादौ श्रोत्रादेर्वृत्तिरिति भट्टोक्तेरर्थः । **फलव्याप्यत्वाभावेनेति ।** प्रमाणाविषयत्वेन केवलसाक्षिवेद्यत्वादित्यर्थः । परिहरति—**सत्यम् । अवेद्यत्वेऽपीति ।** नाज्ञानादीनां साक्षादपरोक्षतावेद्यतया तेषां साक्ष्यपरोक्ष्याध्यासादेवापरोक्ष्यादित्यर्थः । उत्तरौ चोद्यपरिहारौ स्पष्टार्थौ । **ननु** यदि स्वतोऽपरोक्षत्वं चैतन्यस्यैवाज्ञानादीनां तु तदध्यासादापरोक्ष्यमध्यस्तमिति नापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वमिति ब्रूषे तर्हि तद्घटादावपि तुल्यमिति न तेषामप्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वप्राप्तिरतस्तद्व्यवच्छेदा-

१ अपरोक्षता इत्येतदन्तस्यैव पूर्ववाक्यत्वे अवेद्यतयेति च्छेदः कार्यः.

न्नैवम् । रजतादिव्यवहारायोग्येऽपि शुक्तिशकलादौ रजतादिव्यवहारदर्शनात् । नन्वेवं सत्यवेद्यत्वविशेषणस्य न व्यवच्छेद्यमस्ति । त्वन्मते घटादेरप्यध्यस्ततया अपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वाभावात् । मैवम् । व्यवहारदशायां तेषां प्रत्यक्षप्रमाणविषयाणामपरोक्षव्यवहारयोग्यताङ्गीकारात् । तथाप्यवेद्यत्वे सत्यपरोक्षत्वमेव लक्षणमस्तु व्यभिचाराभावादिति चेत् । सत्यम् । अपरोक्षज्ञानविषयत्वेनैव घटादेरपरोक्षत्वाङ्गीकाराद्, अत्रापि तथात्वाव्याघात इति विभ्रमो माभूदिति तद्व्यवहारेणैव प्रतिवादिनामपि संप्रतिपन्नेन तदेव स्फुटीक्रियत इति न कश्चिद्दोषः ।

कथं तर्हि अवेद्यस्य व्यवहारयोग्यत्वमिति चेत्किमिदमवेद्यत्वे व्यवहारविषयत्वं न स्यादित्यनिष्टप्रसञ्जनमुत व्यवहारविषयत्वाद्वेद्यत्वानुमानम् । नाद्यः । आपाद्यापादकयोरुभयोरपि परेषामप्रसिद्धेः । नेतरः । तस्य सम्प्रतिसाधननिराससमये निराकरिष्यमाणत्वात् । तस्मादनाविलं स्वप्रकाशलक्षणम् ।

प्रमाणमपि । अनुभूतिः स्वयंप्रकाशा अनुभूतित्वाद्यन्नैवं तन्नैवं यथा घट इत्यनुमानम् । नचाप्रसिद्धविशेषणत्वम् । यतः 'सामान्यतोऽनुमानेन प्रसिद्धेऽपि विशेषणे । कथं कथय

र्थमवेद्यत्वविशेषणं व्यर्थमिति शङ्कते—नन्वेवमिति । व्यवहारदशायामिति । यद्यपि वास्तवापरोक्षाभावो घटादेरज्ञानादेश्च समानस्तथाप्यर्थक्रियाक्षमत्वमपरोक्षं प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धं सत्त्वमिव घटादेरस्ति अज्ञानादेस्तु तन्नास्ति प्रत्यक्षादिविषयताया अप्यभावात् । अतः शुक्तिरजतादिसत्तावत्प्रातीतिकमित्यर्थः । ननु तथापि व्यवहारयोग्यतापदस्य फलं न पश्यामः, अवेद्यतापदेन घटादिव्यावृत्तेरपरोक्षतापदेनाज्ञानादिव्यावृत्तेरिति शङ्कते—तथापीति । परिहरति—सत्यमिति । अयमर्थः—अपरोक्षज्ञानविषयत्वे तावदपरोक्षशब्दः प्रयुज्यते । तत्रापरोक्षमित्युक्ते व्याहतिशङ्का स्यात्तन्निवृत्त्यर्थमवेद्यत्वेऽप्युपपद्यमानव्यवहारयोग्यतापदग्रहणमिति । वस्तुतस्तु न प्रत्यक्षेव घटादिष्वपरोक्षत्वं, तस्य प्रमात्वावान्तरजातित्वात्प्रमायां घटादावभावात् । [illegible] तत्कार्यत्वात् । अन्यथा घटत्वादिष्वपि [illegible] पृथिवीत्वादिना [illegible] । यद्यपि व्यवहारो ज्ञानमपि भवति तथाप्यवेद्यत्वविशेषणानुरोधेन शब्दप्रयोग एव स्वीक्रियते । तेन न पूर्वपक्षावसरोक्तदूषणप्रसङ्गः ।

यद्यपि [illegible] लक्षणं [illegible] तथापि [illegible] शङ्कते—कथं तर्हीति । [illegible] विकल्प्य दूषयति—किमिदमवेद्यत्वे व्यवहारविषयत्वमित्यादिना । आपाद्यापादकयोरिति । [illegible] इति [illegible] । तस्य सम्प्रतिसाधननिराससमय इति । [illegible]

तदेवं लक्षणं समर्थ्य [illegible]—प्रमाणमपीति । [illegible] नचेति । [illegible]—यत इति । [illegible]—सामान्यत इति । [illegible]

पक्षोऽयमप्रसिद्धविशेषणः ॥ २ ॥' तथाहि वेद्यत्वं किंचिन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि, धर्मत्वात् शौक्ल्यवदिति सामान्यतो दृष्टानुमानेनानिर्धारितधर्मिविशेषनिष्ठस्यावेद्यत्वधर्मस्य प्रसिद्धत्वात् केवलव्यतिरेकिणश्चोभयवादिसंप्रतिपन्नापरोक्षव्यवहारयोग्यानुभूतिविशेषावलम्बनताया एव समर्पणात् नाप्रसिद्धविशेषणता ।

यद्वा यद्विपर्यये असमीहितप्रसक्तिस्तत्कचिन्मानयोग्यमिति सामान्यव्याप्तिः । इह चानुभूतिरनुभाव्या भवति नवेति वादिविप्रतिपत्तेः संशये सत्यनुभाव्यत्वे सत्यसमीहितप्रसक्तेस्तद्विपर्ययस्य सामान्यतो मानयोग्यत्वाधिगमात् विशेषप्रमाणापेक्षायां व्यतिरेकिण उपन्यासात् नाप्रसिद्धविशेषणता । अन्यथा कथमिच्छादीनामष्टद्रव्यव्यतिरिक्तद्रव्याश्रितत्वं नैयायिकादयोऽपि साधयेयुरष्टद्रव्यव्यतिरिक्तद्रव्यस्याप्रसिद्धावप्रसिद्धविशेषणता, प्रसिद्धौ च हेतोस्तत्र वृत्तावन्वयव्यतिरेकितया केवलव्यतिरेकित्वासंभवः, अवृत्तौ चा-

---

अत्र च सामान्यत इति सिद्धसाधनतापि परिहृता वेदितव्या । सामान्यतोदृष्टमेवाह—तथाहि वेद्यत्वमित्यादिना । अभावप्रतियोगीत्युक्ते अन्योन्याभावेन वेद्यत्वेऽप्युपपद्यमाने नार्थान्तरता स्यादिति तत्परिहारार्थमत्यन्ताभावग्रहणम् । नचास्तित्वेन व्यभिचारः, तस्य पक्षत्वात् पक्षतुल्यत्वाद्वा । अभिधेयत्वादिष्वपीयमेव गतिः । अन्ततः स्वस्मिन्नेवाभावादात्माश्रयप्रसङ्गात् उत्पत्तिज्ञप्तिप्रतिबन्धकत्वेन दोषत्वमिति प्रक्रियामात्रं, नियमेने[1] प्रमाणानुपलब्धेरविशेषादिति । अत्र च वेद्यत्वप्रसिद्ध्यैव यद्यपि तदनधिकरणत्वमपि प्रसिद्धं, प्रतियोगिप्रसिद्ध्यैवाभावप्रसिद्धेः तथापि सुहृद्भूत्वेदमाहेति द्रष्टव्यम् । **अनिर्धारितेति** । अनिर्धारितो यो धर्मिविशेषस्तन्निष्ठस्येत्यर्थः । **ननु** भवत्ववेद्यत्वसिद्धिरपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वे सत्यवेद्यत्वस्य कुतः सिद्धिरित्यत आह—**केवलव्यतिरेकिणश्चेति** । अथवा मानान्तरेणावेद्यत्वसिद्धौ किमनेनानुमानेनेत्यत आह—**केवलेति** । केवलव्यतिरेकिण इति पञ्चमी । प्रथमपक्षे त्वयमर्थः । अपरोक्षव्यवहारविषयत्वं तावदनुभूतावेव तथापि संप्रतिपन्नं तादृगनुभूतौ चावेद्यत्वमन्यतः स्वरूपेण सिद्धं यदा साध्यते तदा किमपरमप्रसिद्धं येनाप्रसिद्धविशेषणता स्यादिति । द्वितीये तु सामान्यतः सिद्धस्यानुमानेन धर्मिविशेषे साधनान्नानर्थक्यमित्यर्थः । एतेन केवलव्यतिरेकितापि रक्षिता अन्यत्र प्रसिद्ध्यनभ्युपगमात् ।

एवमुदयनरीत्या केवलव्यतिरेकिणः प्रामाण्यं समर्थितम्, संप्रति लीलावतीकाररीत्याप्याह—**यद्वेति**। यस्य वैपरीत्याङ्गीकारे प्रमाणान्तरबाधादिप्रसक्तिस्तत्प्रमाणयोग्यमिति सामान्याकारेण व्याप्तिः । व्याप्तहेतोः पक्षधर्मतामाह—**इहचेति** । तत्किं सर्वत्र विपक्षबाधात्प्रमाणोन्नयनम् । तथाच गतं घटादिप्रत्यक्षेणाविमर्शपूर्वकेणेत्यत आह—**संशये सतीति** । कोटिद्वयाप्रतीत्या साधारणधर्मदर्शनाभावान्न संशयोत उक्तम्—**विप्रतिपत्तेरिति** । इदं च प्रयोगशरीरं–वेद्यत्वमनुभवनिष्ठप्रामाणिकात्यन्ताभावप्रतियोगि तर्कादिबाधितत्वात् यदेवं तदेवं यथा शुक्तिरजतादि यथा वा घटत्वादीति । तर्कमात्रं चेदमित्याशङ्क्य प्रस्तुतानुमानोपयोगमाह—**विशेषप्रमाणापेक्षायामिति** । अत्र सामान्यतोऽनुमानेनेति सामान्येन प्रमाणोन्नयनेनेति योजनीयम् । एतदेव प्रतिवन्द्या साधयति—**अन्यथेति** । अनुपपत्तिसाम्यं तावदाह—**अष्टद्रव्यव्यतिरिक्तेति** । **तत्र वृत्ताविति** । अत्र ह्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यप्रसिद्धौ तदाश्रितगुणादीनां सपक्षत्वम् । तथाच तत्र हेतुवृत्त्यवृत्त्योर्दूषणद्वयं स्यादित्यर्थः । एवमनुपपत्तौ समानायामसदुक्तविधामन्तरेण नापरा विधास्तीति भावः । तथाहि इच्छादयो गुणाः अनित्यत्वे सत्यस्मदाद्यचाक्षुषप्रत्यक्षत्वात् गन्धवदित्यादिना गुणत्वे स्थिते गुणत्वापरजातिमत्तया नियतैकद्रव्यव्यवच्छेदकतया विशेषगुणत्वे च सिद्धे सतीच्छादयः क्वचिदाश्रिताः गुणत्वाद्रूपवदिति सामान्यतोदृष्टानुमानेनानिर्धारिते कस्मिंश्चिदाश्रये सिद्धे न तावत्स्पर्शवद्विशेषगुणाः प्रत्यक्षत्वे सत्यकारणगुणपूर्वकत्वात्, प्रत्यक्षत्वे सत्ययावद्द्रव्यभावित्वाद्वा । नाप्याकाशविशेषगुणाः बाह्येन्द्रियाप्रत्यक्षत्वात् । नापि दिक्कालमनसां विशेषगु-

---

[1] नियमेनेति—नियम इति पाठः साधुर्भाति.

साधारणानैकान्तिकतापत्तिः । नचैवं सत्यप्रसिद्धविशेषणतायां अदूषणतापत्तिः, उक्तसामान्यतोदृष्टानुमानगोचरत्वासंभवे शशविषाणोल्लिखिता भूरित्यादौ तस्याः सावकाशत्वात् । अथवा अयं घट एतद्घटान्यत्वे सति वेद्यत्वानधिकरणान्यः पदार्थत्वात्पटवदित्यादिमहाविद्याप्रयोगैरप्यवेद्यत्वप्रसिद्धिरप्यूहनीया । नाप्रसिद्धविशेष्यतापि, अनुभूतेः प्रसिद्धत्वात् । अतएव नाश्रयासिद्धिरपि हेतोः । नापि स्वरूपासिद्धिः, कल्पितव्यक्तिभेदनिष्ठस्य चन्द्रत्वसामान्यस्येवानुभूतित्वसामान्यस्याभ्युपगमे सिद्धान्ताविरोधात् । कल्पितस्यापि प्रतिबिम्बादिवत्साधकत्वसंभवात् । नच प्रतिवाद्यसिद्धिः, तेनाप्यनुभूतित्वसामान्यस्याभ्युपगमात् ।

नच कल्पिताकल्पितत्ववैकल्प्याद्धेतोरन्यतरासिद्धिराशङ्कनीया, अवधारितकल्पिताकल्पितविशेषस्यानुभूतित्वमात्रस्योभयवादिसिद्धत्वात् । अन्यथा धूमवत्त्वादावपि तद्देतद्देशनिष्ठत्वा-

---

[illegible] वेद्यत्वानधिकरणत्वे सति [illegible] केवलव्यतिरेकिणैव [illegible] । नन्वेवं [illegible] — **नचैवं सतीति** । एतदुक्तं भवति — न [illegible] परिहारः [illegible] 'भूरिः शशविषाणोल्लिखिता' इत्यादीनां संभवात् [illegible] सामान्यमिति । तदेवमुक्तदोषस्याप्रसिद्धविशेषणतां परिहृत्य [illegible] महाविद्याभिरपि साध्यप्रसिद्धिं [illegible] — **अथवेति** । अयं घटः वेद्यत्वानधिकरणान्य इत्युक्तेऽप्रसिद्धविशेषणता [illegible] — **घटान्यत्वे सतीति** । [illegible] इति यावत् । [illegible] — **एतदिति** । [illegible] घटस्य वेद्यत्वाधिकरणत्वेऽपि [illegible] । [illegible] एतद्घटान्यत्वेनेति [illegible] वेद्यत्वानधिकरणान्य इत्युक्ते [illegible] । [illegible] वेद्यत्वानधिकरणान्य इत्युक्ते [illegible] । [illegible] । अत एतद्घटान्यत्वेसतीति [illegible] । [illegible] । एतदपि [illegible] । **नाप्रसिद्धविशेष्यतापीति** । [illegible] धर्मि । तदेवं [illegible] — **अतएवेत्यादि** । [illegible] । **ननु** [illegible] — [illegible] इति । [illegible] — **नापीति** । [illegible] ।

ननु [illegible] — **नच कल्पितेति** । [illegible] — **अन्यथेति** । **तद्देतद्देशेति** । [illegible]

साध्यं स्यात्, तच्च न पक्षे, तत्रोपाधिसद्भावे तस्य साधनव्यापकत्वप्रसङ्गात् । तस्मादन्यत्रोपाधिसत्त्वे साध्यस्य सत्त्वं स्यादिति वाच्यम् । तथाच केवलव्यतिरेकिलभङ्गप्रसङ्गः ।

प्रकृते चानुभूतिर्वेद्या वस्तुत्वाद्घटवदिति केवलान्वयिनानुमानेन हि स्वयंप्रकाशत्वव्यतिरेको वक्तव्यः । तत्र च नोपाधिः संभवति साधनाव्यापकत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । तदेवं नासिद्धो हेतुः । नापि विरुद्धः । वेद्येषु विपक्षेष्वनुभूतित्वहेतोरवृत्तेः । नाप्यनैकान्तिकः, विपक्षाद्व्यावृत्तेरेव । नाप्यसाधारणः, सपक्षाभावात् । विपक्षे बाधकतर्काभावात्संदिग्धानैकान्तिकतेति चेत् । नैवम् । अनुभूतेरनुभाव्यत्वेऽनवस्थापातात् । न च वाच्यमवश्यवेद्यत्वाभावान्नानवस्था व्यवहारस्य तत्स्वरूपसत्तामात्रेणाप्युपपत्तेरिति । तद्विषयप्रमाणानुदये तत्सत्ताया अप्यनिश्चयात् । तत एव व्यवहार इत्यप्यसिद्धेः । अथ यदा कदाचित्तत्सत्ताजिज्ञासोदये व्यवहारादिना केनचिल्लिङ्गेन सापि प्रमीयत इति मतं, तन्न । घट इति घटमनुभवामीति

सद्भावः किमत्रत्वेन वक्तव्यं किं पक्षे उत तद्व्यतिरिक्तस्थले । आद्यं प्रत्याह—**न पक्ष इति** । तत्र हेतुमाह—**तत्रोपाधिसद्भाव इति** । यदत्र वक्तव्यं तत्पुरस्तादेवोक्तम् । द्वितीयं परिक्षिपति—**तस्मादिति** । भवत्वेवं ततः किमिति । केवलव्यतिरेकिताक्षेपप्रसङ्गान्न किंचिदित्याह—**तथाचेति** ।

ननु [illegible] साध्याभावांशे व्यापकत्वमुपाधेः, व्याप्तित्वे का नामानुपपत्तिरिति तत्राह—**प्रकृते चेति** । **अनुमानेनेति** । हेतुनेत्यर्थः । अत्र हि स्वप्रकाशत्वलक्षणसाध्याभावो वेद्यत्वम् । तत्र च वस्तुत्वं तत्र च वेद्यत्वं व्यापकत्वेनाभिमतमिति तदेवोपाधिरिति न केवलान्वयित्वेनाभिमततया सर्वत्रैव साधनवत्यपि विद्यमानत्वात्साधनाव्यापकत्वं दुर्लभमित्यर्थः । अत्र च प्रकृतग्रहणं केवलान्वयिग्रहणं चोपलक्षणम् । सर्वकेवलव्यतिरेकिणि [illegible] साधनाव्यापकत्वात् । एतेन साध्याभावसमव्याप्तः कश्चिदुपाधिरस्तीति पक्षोऽपि निरस्तः । किंच यदा साध्याभावांशे व्याप्य उपाधिरिष्यते, तदा साध्याभावव्यापकतयोपाधिव्यावृत्तिरप्येष्टव्या, [illegible] व्याप्यत्वात्, [illegible] व्यतिरेकव्याप्तेरप्येष्टव्यत्वात् । तथाच साध्याभावव्याप्यतोपाधेरपि व्यावृत्तिः किं पक्षे उतान्यत्र । नाद्यः । पक्षे [illegible] निर्णयात् । नान्त्यः । केवलव्यतिरेकिताक्षेपादिति । अत्र कश्चित्—साध्याभावसाधनाभाव[illegible] विपक्षे एवोपाधिं निदर्शयादिति, तत्तु साध्यशब्दार्थानवबोधविजृम्भितमिति न तदपराधः कश्चित् । एवं हि साध्याभावव्यापकत्वे सति साधनाभावव्याप्यस्य उपाधित्वमुक्तं स्यात्तथाच [illegible] साध्यव्यापकत्वम्, नहि साधनाभावः साध्यम् । अतिप्रसक्तत्वात् । पुनश्च साध्याभावव्यापकत्वमवसेयम् । न तावत्पक्षे । तत्र साध्याभावनिर्णयात् । नान्यत्र । तथासति [illegible] सर्वस्य केवलव्यतिरेकिताक्षेपकत्वात् । बहु [illegible] विस्तरभयात्तु नोच्यते । **ननु** भवतु [illegible] । विपक्षे बाधकतर्काभावात्तु [illegible] शङ्कते—**विपक्षे बाधकेति** । नन्वनुभूतिरनुभाव्या यदि [illegible] स्यादनवस्था । [illegible] निषेधति—**न च वाच्यमित्यादिना** । ननु यदि [illegible] कथमपि व्यवहार इति शङ्कां [illegible] परिहरति—**व्यवहारस्येति** । **तत्स्वरूपसत्तामात्रेण** । [illegible] इत्यर्थः । [illegible] तत्र हेतुमाह—**तद्विषयेति** । [illegible] इत्यर्थः । यदत्र [illegible] शङ्कते—**अथेति** । [illegible] परिहरति—**घटेति**

चानुभूतिद्वयातिरिक्तायास्तत्तदनुभूतिपरम्परावगाहिकायाः कस्याश्चिदनुभूतेरनुभवागोचरत्वात् । अन्तरेण तदनुभवं तत्सत्ताभ्युपगमे प्रमेयसत्ताया अपि तथाभ्युपगमोपपत्तौ प्रमाणगवेषणावैयर्थ्यापातात् । तत्रापि च प्रमाणगवेषणायां पूर्वोक्तानवस्था तदवस्थैव स्यात् ।

अथ सा स्वविषयप्रमाणमन्तरेण स्वभावभेदादेव स्वविषयभेदव्यवहारं जनयेत्, जनयेत् सैव तर्हि तथा स्वव्यवहारमिति व्यर्थाऽनुभूतिपरम्पराभ्युपगतिः। तदेवमनुभूतेरनुभाव्यत्वेऽनुभूतिस्वरूपासिद्धिप्रसङ्गस्यैव विपक्षे बाधकतर्कत्वात् न संदिग्धानैकान्तिकता । किंचानुभूतिरर्थप्रकाशनसमये यदि न प्रकाशेत तथा सत्यनन्तरक्षणे जिज्ञासोस्तत्र संदेहो विपर्ययो वा विपरीतप्रमा वोदियात्। नच कश्चिदमुमद्राक्षीन्नो वा भवानिति पृष्टोऽनन्तरक्षणे संदिग्धे विपर्यस्यति संविदभावं वा प्रमिणोति, किंतु निश्चिनोत्येव 'इदमहमद्राक्षम्'इति । तेन प्रकाशमानैवानुभूतिरर्थैर्व्यवहारं जनयतीति युक्तम् । नच सुखादिवदन्याधीनप्रकाशत्वेऽपि संशयाद्यविषयत्वोपपत्तिः । सति धर्मिणि तद्वदेवावश्यवेद्यत्वेऽनवस्थादौस्थ्यात् ।

किंच येन मनःसंयोगेन घटानुभूतिर्जनिता तेनैवानुव्यवसायस्यापि जन्म उत संयो-

---

अयं भावः—भवेदेवं यदि काचिदेवंविधा वित्तिः स्यात्सैव त्वनुपलब्धिविरुद्धा । नहि संसारमण्डले कस्यचिदर्वाग्दृशो व्यवसायानुव्यवसायातिरिक्ता तत्तद्वित्तिपरम्पराग्राहिका काचिदपि वित्तिरनुभूयते । तेनोपलब्धियोग्यत्वे सत्यनुपलब्धेरभाव एवावसीयते ।योगिप्रभृतीनां तु तदस्तित्वे न ते प्रमाणमस्तीति । अथ माभूदनुभवस्तथापि तत्कल्पयाम इत्यत आह—**अन्तरेणेति** । तदनुभवं तादृशवित्त्यनुभवमित्यर्थः । न वयमेवमेव कल्पयामः अपितु प्रमाणबलादिति चेत्तत्राह—**तत्रापीति** । तृतीयज्ञान इत्यर्थः ।

ननु तादृशी संवित् स्वज्ञापकप्रमाणमन्तरेणैव स्वरूपविशेषात्स्वविषये व्यवहारं प्रवर्तयतु, नह्येकस्य यादृगेव स्वभावस्तादृगेव सर्वस्येति शक्यनियमनं, जगद्वैचित्र्यभङ्गप्रसङ्गादिति शङ्कते—**अथ सेति। स्वभावभेदात्।** स्वभावविशेषादित्यर्थः । **स्वविषयभेदव्यवहारमिति** । स्वविषयविशेषव्यवहारमित्यर्थः । परिहरति—**सैव तर्हीति । स्वव्यवहारमिति**। स्वविषयव्यवहारमिति यावत् । अन्तिमायां यो न्यायः स प्रथमायामेवास्तु, प्रथमस्य तथाभावे प्रद्वेषः किंनिबन्धन इति न्यायादित्यर्थः । तृतीयज्ञानमेव वा तच्छन्दावमृष्टं तदा स्वविषयवत्स्वस्मिन्नपि तथाव्यवहारं प्रवर्तयेत्तन्न्यायेन चाद्यस्य स्वप्रकाशता सिध्यतीति द्रष्टव्यम् । किंचानुभूतित्वं भवतु स्वप्रकाशत्वं च माभवत्विति वदन्प्रष्टव्यः किं अर्थप्रकाशनसमयेऽनुभूतिर्न प्रकाशतएव प्रकाशमाना वा परत इति । नाद्य इत्याह—**किंचानुभूतिरिति** । अप्रकाशमानेऽपि सर्वत्र संदेहादिर्नास्ति जिज्ञासाभावादपि तदभावोपपत्तेः । नहि हिमगिरिदरीविहारिकेसरिसटासंख्यासु संदिहते जनाः, असंदिहाना वा विपर्यस्यन्ति, अविपर्यस्यन्तो वाऽभावं प्रमिण्वन्ति, अप्रमिण्वन्तो वा तत्तत्त्वं विनिश्चिन्वन्तीत्यत उक्तं—**जिज्ञासोरिति** । जिज्ञासायां सत्यामपि संदेहादिर्नोदेति अभावनिर्णयादपि तेषामभावोपपत्तेरत उक्तं—**विपरीतप्रमा वोदियादिति**।एतदुक्तं भवति—यत्र विषये प्रमितिरपि नास्ति जिज्ञासा च चकास्ति तस्याः स्फुरणदशायां संदेहादिर्भवेदेवेति । नचैतदत्रास्तीत्याह—**नच कश्चिदिति** । निश्चयमेवाभिनयति—**इदमहमद्राक्षमिति** । इदानीं द्वितीयं निषेधति—**नच सुखादिवदिति** । हेतुमाह—**सति धर्मिणीति** । धर्मी अनुभवः । तद्वदेवेति सुखादिवदेवेत्यर्थः । अथवा **सति धर्मिणीति** द्वितीयज्ञाने सतीत्यर्थः । **तद्वदेवेति** प्रथमज्ञानवदित्यर्थः । तथासत्यनवस्था प्रसरत्येवेति भावः ।

नच सुखादिप्रतिबन्दी, तत्राप्यस्मन्मते तत्साधकसाक्षिणा स्वप्रकाशत्वेनानवस्थानवतारात्, भवतामेव तत्रापि दौस्थ्यात् । तदेवमर्थप्रतीतिसमये संविदः स्फुरणमनवस्थाभयादन्यनिबन्धनं न भवतीत्युक्तम् । इदानीं तात्कालिकं तद्विषयं ज्ञानमेव निरूपयितुं न शक्यते कारणाभावादित्याह—**किंच येनेति** । व्यवसायजन-

गान्तरेण । नाद्यः । अनुव्यवसायं प्रति कर्मकारकतया जनकस्य व्यवसायस्य तज्जन्यानुव्यवसायस्य च यौगपद्यायोगात् करणस्य प्रत्ययपर्याये सामर्थ्यानङ्गीकाराच्च । यतोऽसमवायिकारणभेद एव ज्ञानभेदहेतुरभ्युपेयते । अन्यथापेक्षणीयान्तरासंभवेन युगपदेव घटानुभवस्मरणयोरनुभवान्तरस्य च तद्विषयस्योत्पत्तिप्रसङ्गात् । अक्रमाच्च कारणात्कार्यभेदक्रमायोगात् बाह्यसामग्र्यवच्छेदकक्रमभेदेन कार्यक्रमाभ्युपगमे युगपदेव संप्रयुक्तेषु घटपटादिषु युगपदेवानेकज्ञानजन्मप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । घटज्ञानोदयसमये मनसि क्रिया ततो विभागस्ततः पूर्वसंयोगविनाशस्तत उत्तरसंयोगोत्पत्तिस्ततो ज्ञानान्तरमित्यनेकक्षणविलम्बेनोत्पद्यमानस्य ज्ञानस्यापरोक्षतया पूर्वज्ञानग्राहकत्वानुपपत्तेः । किंच चक्षुरादिवदप्रकाशमानस्यैव ज्ञानस्य स्वातिरिक्तज्ञानजननेनार्थव्यवहारहेतुत्वाभावात् जडानां च स्वतः परस्परं वा प्रकाशमानत्वायोगात् ज्ञानमपि न प्रकाशते चेत्किमपि न प्रकाशेतेति जगदान्ध्यप्रसङ्ग इत्यादिर्विपक्षबाधकस्तर्क ऊह्यः ॥

ननु घटज्ञानवानहमस्मि ज्ञातो घट इति प्रत्यक्षेणैवानुभूतेर्वेद्यत्वप्रतीतिः कालात्ययाप-

---

[illegible] पक्षं निराचष्टे—**नाद्य इति** । [illegible] मनःसंयोगः उत पर्यायेण । नाद्यः । [illegible]—**अनुव्यवसायं प्रतीति** । न द्वितीय इत्याह—**करणस्येति** । [illegible] विवृणोति—**यत इति** । [illegible] दूषयति—**अन्यथेति** । [illegible] प्रसङ्गात् । तत्र हेतुः **अपेक्षणीयान्तरासंभवेनेति** । [illegible] भावः । [illegible] इत्याह—**अक्रमाच्चेति** । [illegible] प्रयोजक इत्याह—**बाह्यसामग्रीति** । [illegible]

—न द्वितीय इति । [illegible]—**किंचेति** । [illegible]

[illegible]—**जडानां चेत्यादिना** ।

[illegible]

१ [illegible]

न्तःकरणवृत्तिव्याप्यत्वेन विषयताङ्गीकारेऽपि स्वप्रकाशत्वाव्याघातात्, उक्तवृत्तिव्याप्यत्वेऽपि स्फुरणव्याप्यत्वाभावापराधेन नाप्रामाणिकतापि, केवलव्यतिरेकाभावादतीतानागतयोः स्फुरणविरहिणोरुक्तवृत्तिव्याप्ययोर्भाट्टैः प्रामाणिकत्वाभ्युपगमात्, चेष्टादिलिङ्गकानुमानविषयस्यापि परज्ञानस्य स्वाश्रये स्वविषयापरोक्षव्यवहारजनने ज्ञानान्तरनिरपेक्षतया स्वप्रकाशत्वोपपत्तेश्च ।

किंच त्वज्ज्ञानं त्वत्रापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वे सति वेद्यं न भवति ज्ञानत्वान्मदीयज्ञानवत् । नन मदसमवेतत्वं मदन्यसमवेतत्वं वोपाधिः । साध्याव्याप्तेः, त्वदीयधर्मादिषु त्वत्समवेतेष्वसमवेतेषु च परमाणुपूक्तसाध्यसद्भावेऽप्युपाधेरभावात् । नच ममापरोक्षव्यवहारायोग्यत्वमुपाधिः, ममापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वादिदं ममापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वे सत्यवेद्यं न भवति

[illegible] तथा दर्शनादित्यत आह—**उक्तेति** । कुतः, केवलव्यतिरेकाभावात् । नहि संभवद्व्यतिरेकयोरन्वयमात्रा[illegible]हेतुहेतुमद्भावनिश्चयः, अतिप्रसङ्गात् । माभूत्तुरगखरवर्णयोर्हेतुहेतुमद्भावः संभवति ह्यन्वय इति भावः । किंच [illegible]देवं वक्तुमयुक्तं प्राकट्यानाधारयोरप्यतीतानागतयोः ज्ञानमात्रविषयतया प्रामाणिकत्वा[illegible]त्याह—**अतीतेति** । तार्किकाणां वृत्तिफलविभागएव नास्तीति न पर्यनुयोगावकाशः । तदेवं वृत्ति[illegible]पि प्रामाणिकत्वमस्तीत्युपपादितम् । इदानीं वृत्तिविषयत्वेऽपि स्वप्रकाशत्वक्षतिर्नास्तीत्युपपाद[illegible]—**चेष्टादीति** । स्वाश्रये स्वाधारे । नहि प्रमाणावेद्यत्वं स्वप्रकाशत्वं किंतु स्वविषयापरोक्षव्यवहारजनने [illegible]निरपेक्षत्वं । तच्च स्वप्रकाशत्वसाधकप्रमाणगम्यत्वेपि न विरुध्यते प्रमाणान्तरनिरपेक्षतयैव स्वाश्रये [illegible]व्यवहारजनकत्वादित्यर्थः ।

[illegible]नुमानेन स्वप्रकाशत्वं समर्थितम् । ये तु वक्रनयवर्त्मानुसारिणस्तान्प्रत्यभिनवरीतिसुरभिमन्व[illegible]प्रयोगमाह—**किंच त्वज्ज्ञानमिति** । त्वज्ज्ञानं वेद्यं न भवतीत्युक्ते अप्रसिद्धविशेषणता । तन्नि[illegible]योग्यत्वे सतीत्युक्तम् । वेद्यत्वाभावस्याप्रसिद्धत्वेऽप्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वेसति वेद्यत्व[illegible] प्रसिद्धत्वेन नाप्रसिद्धविशेषणता । तावत्युक्तेऽर्थान्तरता तदीयज्ञानस्य परंप्रत्युक्त[illegible], [illegible] । एवमपि परकीयज्ञानमादायार्थान्तरता तदेनं प्रति तथात्वादत उक्तं—**त्वज्ज्ञानमिति** । [illegible] प्रत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वे सति वेद्यत्वानधिकरणत्वमपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वानधिकरण[illegible]वेद्यत्वानधिकरणत्वाद्वा । नाद्यः । व्याघातात् । उत्तरं तु सिद्ध्यदपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वेसत्यवेद्यत्वलक्षणं [illegible] स्वप्रकाशत्वसिद्धिः, अन्यज्ञाने चैतदपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वानधिकरणत्वात् तद्धर्[illegible] साध्यप्रसिद्धिः । अन्यदीयज्ञानस्योक्तसाध्यवत्त्वे मदसमवेतत्वं मदन्यसमवेतत्वं [illegible] निरस्यति—**नचेति** । कुतः, साध्याव्यापकत्वात् । तदेव विवृणोति—**त्वदीयेति** । [illegible]व्यवहारयोग्यत्वे सति वेद्यत्वरहितयोस्त्वदसमवेतत्वत्वदन्यसमवेतत्वयोरुपाध्योरभा[illegible] । उक्तोपाधेः साध्याव्याप्त्युदाहरणान्तरमाह—**असमवेतेष्विति** । पर[illegible] सुगमत्वादित्यर्थः । उपाध्यन्तरमाशङ्क्य निराकरोति—**नचेति** । [illegible] सति वेद्यत्वानधिकरणत्वे तदपरोक्षव्यवहारायोग्यत्वमु[illegible] साध्यवद्भवतीत्युपाधिवादिनोऽभिमतं तद्दूषयितुं हेतुमाह—**ममापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वादित्यादिनोपाधित्वादित्यन्तेन** । उपाधिं [illegible] । [illegible] । [illegible] । तस्माद[illegible]

घटवदिति व्यतिरेके ज्ञानेतरत्वस्यैवोपाधित्वात् । विवादपदानि ज्ञानानि घटज्ञानान्यत्वे-
सति वेद्यत्वानधिकरणानि ज्ञानत्वाद्घटज्ञानवत् ।

नच घटज्ञानत्वमुपाधिः शरीरिजन्यत्वोपाधाविव व्यर्थविशेषणत्वात् । तस्माद्विगलितसक-
लकलङ्कमनुभूतेः स्वप्रकाशत्वानुमानमिति सिद्धम् । एतेनात्मनोऽपि स्वप्रकाशत्वं व्याख्यातम् ।
तथाहि 'चिद्रूपत्वादकर्मत्वात्स्वयंज्योतिरिति श्रुतेः । आत्मनः स्वप्रकाशत्वं को निवार-

---

परोक्षव्यवहारयोग्यत्वादित्युपाधिव्यतिरेकनिर्देशः । शेषः साध्यव्यतिरेकनिर्देशः । अनयोः संबन्धे ज्ञानेतरत्वमु-
पाधिरित्यर्थः । तदेवं व्यतिरेकानुमापकत्वात्साध्यव्यापकत्वाच्चानुपाधित्वे सिद्धे पूर्वोक्तहेतुरप्रत्यूह इत्यभि-
प्रायः । **ननु** यथा ज्ञानत्वव्यतिरेकस्य ज्ञानेतरत्वस्योपाधित्वं ब्रूषे एवं मनापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वादित्यस्य हेतो-
र्व्यतिरेकस्य मनापरोक्षव्यवहारायोग्यत्वस्योपाधित्वं परेणापि सुवचमिति चेत्तैर्धुनायितं चक्रकापत्तिश्च—ज्ञाने-
तरत्वव्यतिरेकस्य ज्ञानत्वस्य प्रतिवादिनाभ्युपगतव्यतिरेकपक्षत्वेऽपि साध्योन्नायकत्वे सिद्धे ज्ञानेतरत्वस्योपाधित्वं,
तस्योपाधित्वे व्यतिरेकानुन्नायकत्वान्मनापरोक्षव्यवहारायोग्यत्वस्यानुपाधित्वं, तस्यानुपाधित्वे च ज्ञानत्वस्य
प्रथमसाध्यं प्रति हेतुत्वमिति । तस्मान्नेयं रीतिश्चतुरश्रेणीरीतिसरणिमधिरोहतीति । आकर्ण्यतां तावदवहितहृदा
ग्रन्थकारहृदयं, मनापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वस्य प्रथमसाध्यव्यतिरेकोन्नायकत्वं तावदसंगतम् । वेद्यत्वं ह्यनेन
साधनीयम् । नच तदप्रसिद्धं येन मनापरोक्षेति विशेषणान्तरसार्थक्यं स्यात् । तस्मान्नद्वयमिदं मद्व्यवहार-
योग्यत्वादित्येवालमिति व्यर्थविशेषणत्वादहेतुरेवायम् । अतएव न तद्व्यतिरेकस्योपाधितेति । **ननु** एतदेवो-
च्यतां किमनेनाजागलस्तनायमानेन, सत्यम्, इयमपि काचन रीतिस्तार्किकैरुररीकृतेति प्रदर्शनार्थम् । तथाहि
मानमनोहरकारेण वादिवागीश्वरेणात्मप्रकरणे—विवादाध्यासितं बोधाधारजन्यं कार्यत्वात् चेष्टादिवदित्यनुमा-
नेन, व्यर्थविशेषणेनापि शरीरिजन्यत्वव्यतिरेकेण 'विवादाध्यासितं बोधाधारजन्यं नभवति । शरीर्यजन्यत्वाद्,'
इति सत्प्रतिपक्ष्यते स्म । तथा, विवादाध्यासितमूर्तं प्रयत्नजं परमाणुव्यतिरिक्तत्वे सति मूर्तत्वात्, गन्धः प्रयत्नजः
गन्धत्वात्पटवत्तद्गन्धवच्चेति, ईश्वरानुमाने च, न शरीरिणाऽजन्यत्वादित्यनेन प्रकरणसमत्वम् । नापि तज्जन्य-
त्वमुपाधिरकार्यत्वस्योपाधेर्व्यतिरेकस्य व्यर्थविशेषणत्वात्सेतिवत् । तस्मान्न कश्चिदपि कलङ्कशङ्कावकाशः । तत्रैव
रीत्यानुमानान्तरमाह—**विवादपदानीति** ॥

ज्ञानमात्रपक्षीकरणे घटज्ञानांशे सिद्धसाधनता, तदर्थं विवादपदत्वमिति ग्रहणं, वेद्यत्वानधिकरणमित्युक्तेऽप्र-
सिद्धविशेषणता, तन्निवृत्त्यर्थं घटज्ञानान्यत्वे सतीति विशेषणं, वेद्यत्वानधिकरणत्वस्याप्रसिद्धत्वेऽपि घटज्ञानान्य-
त्वे सति वेद्यत्वानधिकरणत्वं घटज्ञाने प्रसिद्धं घटज्ञानस्य घटज्ञानान्यत्वानधिकरणत्वादेव, अन्यत्वं चात्र तत्त्वान-
धिकरणत्वं घटज्ञानान्यत्वानधिकरणानीत्युक्ते व्याहतिस्तेषां घटज्ञानान्यत्वादेव, तदर्थं वेद्यत्वग्रहणं, घटज्ञाना-
न्यत्वे सति वेद्यत्वानधिकरणत्वं घटज्ञानान्यत्वानधिकरणत्वान्न संभवति व्याघातात् । तस्माद्वेद्यत्वानधिकरणत्व-
सिद्धिः । पूर्वानुमानं तन्त्रलक्षणवतः सद्वादे, इदं त्ववयवमात्र इति विशेषः । घटज्ञानस्योक्तसाध्यवत्त्वे घट-
ज्ञानत्वमुपाधिरित्याशङ्क्य निषेधति—**नचेति** । यथाहि—विवादपदं सकर्तृकं कार्यत्वात्कुम्भवदित्यत्र शरीरिज-
न्यत्वं व्यर्थविशेषणत्वादनुपाधिः, जन्यत्वमात्रेण साध्यव्याप्तिसिद्धेरितरस्य पक्षमात्रव्यावर्तकत्वात्, एवं ज्ञानत्वमि-
त्यनेनैव ज्ञानव्यतिरिक्तव्यावृत्तौ सिद्धायां घटपदस्य पक्षीकृतघटज्ञानव्यतिरिक्तज्ञानव्यवच्छेदकत्वात्पक्षेतरतया-
ऽप्यनुपाधिरित्याह—**शरीरीति** । अर्थान्तरमात्रैरकार्यत्वव्यगोचराः । महाविद्याः पुनर्दिव्यादिव्यन्यत्रानि-
वारितम् ॥ तथाहि मिनतं ज्ञानेतरज्ञानविज्ञानविषयत्वे सति वेद्यत्वरहितज्ञानविषयः पदविषयत्वात् घटवदि-
त्यादि महाविद्याभिरपि समर्थनीयं स्वप्रकाशत्वं, फलविषयत्वादिसाधनाद् व्याहतिः । स्वप्रकाशत्वमनुप-
संहरति—**तस्मादिति** । विज्ञानस्वप्रकाशत्वेनात्मस्वप्रकाशत्वेऽप्यतिदिशति—**एतेनेति** ॥

यद्यपि विज्ञानस्वप्रकाशत्वेनैव तद्रूपत्वादात्मनः स्वप्रकाशता सिद्धा तथापि तद्रूपतासाधनेव विवादास्पद-
...साधिक्ययुक्तिप्रदर्शनार्थं च वादान्तरारम्भः । हेतूपमानानि संगृह्णाति श्लोकेन—**चिद्रू**...

ङ्गिथतात्पर्यलिङ्गोपेताद्वैतश्रुतिः कथं लोकप्रवादोपजीविनीं संबन्धश्रुतिं न बाधेत । देवदत्तस्य गन्तुरितिवद्द्रष्टुर्दृष्टेरिति द्रष्टृरूपाया दृष्टेः, दृष्टिलक्षणो वा यो द्रष्टा तस्य, विपरिलोपो नास्तीति सामानाधिकरण्येन षष्ठ्योः संबन्धसंभवे वैयधिकरण्यस्य कल्पनायोगात् 'न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्ये'रित्यादाविव वैयधिकरण्येऽप्यन्तःकरणपरिणामरूपायाः दृष्टेर्यो द्रष्टेति वा परिणामिनोऽन्तःकरणस्य द्रष्टुः साक्षिभूता या दृष्टिस्तस्या विपरिलोपो नास्तीति वा, अद्वैतश्रुत्यनुगुणे संभवति संबन्धे गुणगुणिभावेन संबन्धकल्पना अविदितमीमांसावृत्तान्तस्यैव परं शोभते ।

किंच जीवेश्वरयोर्भेदमभ्युपगच्छता नित्यदृष्टिसंबन्धः कस्योच्यत इति विवेचनीयम् । न तावज्जीवस्य । तस्यानित्यज्ञानाभ्युपगमात् । नापीश्वरस्य । मैत्रेयीब्राह्मणे 'नवा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवती'त्यादिना पतिजायादिप्रियसंसूचितं जीवमुपक्रम्य 'तस्यैव चैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ती'त्यवस्थान्तरप्रतिपादनावसरे विनाशमाशङ्क्य 'अविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा मात्रासंसर्गस्त्वस्य

वदर' इति फलश्रवणम् । 'अस्य महत एतेभ्य' इति श्रुत्यादिरर्थवादः । दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तैरुपपादितं, तदेतदादिपदेन गृहीतम् । लोकप्रवाद इत्यनेनानुवादकतया संबन्धश्रुतेस्तत्परत्वमुक्तं, कथं न बाधेत, बाधेतैवेत्यर्थः । एवं च यदत्र तैरेव गदितं [illegible] भवितुमर्हतीत्यादि तदनुपपन्नमुक्तेः श्रुतमत्त्वादिलन्नं तत्सर्वं प्रमत्तप्रलपितायितम् । यत्तु नव प्रत्यक्षं, तस्य भेदग्राहकत्वमित्युक्तं तदपि भेदनिर्भत्सनपरत्वे सम्बन्धपरिग्रहस्याप्रमाणत्वापत्तेः । ननु वैयधिकरण्यं षष्ठ्योरित्युक्तं पर्यवसितम्, संप्रति वैयधिकरण्यमेव नास्ति सामानाधिकरण्येनानुपपत्तेरिति तन्निदर्शनमाह—**देवदत्तस्येति** । ननु 'न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्ये'रित्यत्र यथा वैयधिकरण्यमेवमत्रापि किं न स्यादित्यत आह—**न दृष्टेरिति** । अन्तःकरणवृत्तिसाक्षिणो वान्तःकरणसाक्षिणो वा नित्यो संबन्धितया निर्दिश्यते ननु [illegible] इत्यर्थः । अद्वैतश्रुत्यनुगुणे संबन्धे संभवतीत्यस्यार्थः—अद्वैतश्रुतिविरोधानेकप्रकारे परिस्फुरत्यपि यत्र विरल एव प्रकारः पर्यवसानं तद्वर्णनमेव परं कारणमित्यभिप्रायः ।

इयं श्रुतिरेव तावत्पक्षे नार्थवती दूरेतरां तदभिमतसंबन्धे प्रमाणमित्याह—**किंचेति । नापीश्वरस्येति** । यदपीदं मैत्रेयीब्राह्मणं जीवानुवादेन तस्य [illegible] प्रतिपादनपरं ननु जैवपरं [illegible] दपरं वेति 'वाक्यान्वयाद्' इत्यत्र [illegible] [illegible] बोधितमित्येवं [illegible] यस्य नित्यानित्यस्य [illegible] [illegible] तत्रापि नित्यां श्रुतिं प्रमाणम् [illegible] । एतेभ्य [illegible] इत्यर्थः—[illegible] [illegible] [illegible] पञ्चभूतानि, एतेभ्यो भूतेभ्यः । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । **न प्रेत्येति** । [illegible] इत्यर्थः । **अवस्थान्तरेति** । [illegible] इत्यर्थः । **विनाशमिति** । [illegible] इत्यर्थः । प्रतिवचनमिदम् । अरे मैत्रेयि, [illegible] । [illegible] इत्यर्थः । तदनुच्छित्तिधर्मा, [illegible] । [illegible] इत्यत आह—**मात्रेति** [illegible]

पपत्तेः । नच प्रत्यक्षत्वे सति इन्द्रियत्वव्याकोपः, तस्य साक्षिवेद्यस्याप्यैन्द्रियकज्ञानाविषयत्वेने-
न्द्रियत्वाव्याकोपात् । तस्मान्निरस्तसमस्तकलङ्कावकाशमात्मनः स्वप्रकाशत्वम् । तच्चात्मस्व-
पनविद्यापरिकल्पितप्रपञ्चावभासकत्वादविद्यातमोनिवर्तकत्वाच्च ज्योतिःशब्दाभिधेयं, यथा
भावरूपशार्वरादितमोनिवर्तनेन जगदवभासकत्वादादित्यादि ज्योतिरिति सिद्धम् ।

ननु तमो न भावरूपं, भावेष्वनन्तर्भावात् । तद्धि पृथिव्यादिद्रव्याणामन्यतमत्तद-
न्यद्वा स्यात् । नाद्यः । क्षितिसलिलात्मसु चतुर्दशगुणेषु तेजसि एकादशगुणे मातरिश्वनि
नवगुणे मनसि चाष्टगुणे नभसि षड्गुणे दिक्कालयोः पञ्चगुणयोरविनाशिनोरनन्तर्भावात् ।
अन्तर्भावे वा तावद्गुणवत्त्वप्रसङ्गात्, आत्मादावन्तर्भावे नित्यत्वापत्तेश्च ।

नापि द्वितीयो । निर्गुणस्य द्रव्यत्वानुपपत्तौ द्रव्यान्तरत्वस्य सुतरामनुपपत्तेः । नीलोत्पल-
दलश्यामं सहस्रोपलक्ष्यमाणं तमः कथं निर्गुणमितिचेन्न । नीलरूपस्य गन्धाधिकरणसम-
वायित्वनियमस्य तदभावे भावायोगात् । अपिच द्रव्यान्तरत्वे न तावन्निरवयवत्वं, नि-
त्यत्वेनालोकानिवर्त्यत्वापत्तेः । सावयवत्वे च तदारम्भकाणां स्पर्शवत्त्वे तत्कार्यस्यापि स्प-

[illegible] —नचेति । [illegible] —तच्चेति । [illegible]

[illegible] —ननु तमो न भावरूपमिति । [illegible] —भावेष्विति । [illegible] —नाद्यः । क्षितीति । [illegible]

[illegible] —नापि द्वितीय इति । [illegible] —निर्गुणस्येति । [illegible]

र्शोपलम्भप्रसङ्गादस्पर्शवत्त्वे च तेषां मनोवद्द्रव्यारम्भकत्वायोगात् । नापि गुणः रूपान्तर्भावे पृथिव्यादित्रितयगुणवत्त्वे च तत्सहचारिणां गुणान्तराणामप्युपलब्धिप्रसङ्गात् । नापि नभोनभस्वतोर्गुणः, तयोररूपत्वात्। नापि दिक्कालमनसाम्, एतेषां विशेषगुणरहितत्वात्। नाप्यात्मनः, तस्य बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षगुणानधिकरणत्वात्। नापि कर्म, संयोगविभागयोरकारणत्वात् । नापि सामान्यविशेषसमवायाः, तेषां व्यक्त्याश्रयसंबन्धिनामुपलब्धिमन्तरेणानुपलम्भनियमात् । नहि सामान्यस्येव व्यक्तिर्विशेषाणामिव चाश्रयः समवायस्येव संबन्धी तमसः कश्चिदुपलभ्यते । नचास्य तमस उपलम्भसंभवः, तदुपलम्भकाभावात् । नच लोचनमुपलम्भकं तद्व्यापारे तदनुपलम्भापातात् । अस्ति च निमीलितनयनस्यापि तमः पश्यामीत्यभिमानः । अपिच रूपत्वे रूपवत्त्वे वाऽऽलोकाजन्यचक्षुर्जन्यसाक्षात्कारविषयत्वं न स्यादालोकसहकृतस्यैव चक्षुषस्तत्र सामर्थ्यात् । नापि मनस्तदुपलम्भकं, बाह्येन्द्रियनिरपेक्षस्य तस्य बहिरप्रवृत्तेः । तस्मात्षट्स्वपि भावेष्वनन्तर्भावात्तद्भावे वोपलम्भकाभावाच्च, प्रभाभावस्तम इति ।

अत्रोच्यते—'तमालश्यामलज्ञाने निर्बाधे जाग्रति स्फुटे ॥ द्रव्यान्तरं तमः कस्माद-

---

समवायिकारणगतविशेषगुणस्य कार्ये सजातीयगुणारम्भकत्वनियमादिति भावः । द्वितीयं दूषयति—**अस्पर्शवत्त्वे चेति** । यत्स्पर्शरहितं न तद्द्रव्यारम्भकं यथा मन इत्यर्थः । उत्तरपञ्चकान्तर्भावं क्रमेण दूषयति—**नापीति** । गुणपक्षेऽपि किं रूपान्तर्भूतमितरान्तर्भूतं वा । आद्येऽपि किं पृथिव्यादित्रयवृत्तीतरवृत्ति वा । आद्यं निराचष्टे—**रूपान्तर्भाव इति** । इतरवृत्तितामपि क्रमेण दूषयति—**नापीति** । नभस्वान्वायुः। **विशेषगुणरहितत्वादिति** । दिक्कालमनसां विशेषगुणशून्यत्वमिति सिद्धान्तादित्यर्थः । चक्षुर्मात्रग्राह्यस्येतरगुणान्तर्भावस्त्वसंभवनिरस्तः । कर्मान्तर्भावं निराकरोति—**नापीति** । संयोगविभागयोरसमवायिकारणत्वस्य कर्मलक्षणत्वात्तमसश्च तदभावादित्यर्थः । सामान्यादित्रयधर्माणामभावं तमसि दर्शयति—**नहीति** । सामान्यत्वे व्यक्तिव्यङ्ग्यत्वं, विशेषत्वे चाश्रयप्रतीत्यपेक्षा, समवायत्वे च संबन्धिप्रतीत्यपेक्षा स्यादित्यर्थः । एवं भावत्वे निःस्वभावापत्तिमुक्त्वा प्रतीत्यनुपपत्तिमाह—**नचेति** । प्रत्यक्षं तावदनुभूयते । तत् किं चाक्षुषमुत मानसं, स्पार्शनादिकं त्वनुपलम्भपराहतम् । नाद्य इत्याह—**नचेति** । अस्मत्पक्षे निमीलितलोचनस्यापि संतमसालोचनं संभवति आलोकाभावस्यान्तरस्य चक्षुषा ग्रहणसंभवादालोकानपेक्षत्वाद्भावपक्षे त्वालोकापेक्षाया वक्ष्यमाणत्वात् पदार्थान्तरस्याप्यान्तरस्य ग्रहणप्रसङ्गाच्चेति भावः । रूपगुणत्वे रूपवद्द्रव्यत्वे चानुपपत्त्यन्तरमाह—**अपिचेति** । आलोकेनाजन्यश्चक्षुर्जन्यश्च यः साक्षात्कारस्तद्विषयत्वं न स्यादस्ति च तदित्यर्थः । रूपघटादिष्वव्यभिचारायाद्यविशेषणं ईश्वरप्रत्यक्षवेद्यस्यास्मदादिस्पार्शनप्रत्यक्षवेद्यस्य च घटादेर्निवृत्त्यै चक्षुर्जन्यग्रहणम् । अस्मत्पक्षे त्वालोकाभावस्यालोकानपेक्षत्वात्प्रत्यक्षप्रतियोगिकतया च प्रत्यक्षत्वान्नानुपपत्तिरिति भावः । मानसत्वं निषेधति—**नापि मन इति** । तमसश्च बहिरुपलब्धेरिति शेषः । उपसंहरति—**तस्मादिति** । **तद्भाव** इत्यन्तर्भूतत्वेऽपीत्यर्थः । अयमत्र प्रयोगः—तमःपदमालोकाभाववाचकमालोकानपेक्षचक्षुर्ग्राह्यवाचकत्वादालोकाभावपदवदिति ।

समाधातुमुपक्रमते—**अत्रोच्यत इति** । श्लोकेन प्रमाणमुपदर्शयति—**तमालेति** । तमालवच्छ्यामलमिति ज्ञानं तमालश्यामलज्ञानं तस्मिन्निर्बाधे स्फुटे जाग्रति स्फुरति सति अकस्मान्निष्कारणं द्रव्यान्तरं तमः विशेषणैरुदयंदयं कस्मादपलप्यते । अयुक्तो ह्यकस्मादपलापोऽतिप्रसङ्गादिति योजना । अत्र जाग्रतीत्यनुप-

---

१ उदयदयमिति उदयन् उद्यन् अयः शुभावहो विधिर्यस्येति व्याख्येयम्.

कस्मादुपलभ्यते ॥ ५ ॥ अस्ति हि तमस्तमालमालाश्यामलमिति प्रतीतिः। नचाप्रतीतावेवायं प्रतीतिभ्रमस्तद्व्यवहारस्य तत्प्रतीतिमन्तरेणानुपपत्तेः । नचायमौपचारिक आलोकाभावे, शौक्ल्याभावे पटादौ नीलव्यवहार इवेति युक्तम्, मुख्ये बाधकाभावात् । रूपत्वे रूपवत्त्वे वा आलोकानपेक्षचक्षुर्जन्यज्ञानविषयत्वासंभवो बाधक इति चेन्नैवम् । आलोकविरोधिनस्तमसश्चालोकाभावव्यञ्जनीयतया तन्निरपेक्षचक्षुर्विषयत्वोपपत्तेः, सामर्थ्यस्य कार्यगम्यत्वात्, नचेद्, आलोकाभावस्यापि रूपवदभावतया घटाभाववदालोकनिरपेक्षचक्षुर्विषयत्वं न स्यात्, तद्विरोधितया तदनपेक्षत्वं तु प्रकृतेऽपि समानमन्यत्राभिनिवेशात् ॥

नच निमीलितनयनस्य लोचनव्यापाराभावेऽपि तमस उपलम्भादचाक्षुषत्वं, तत्रापि पक्ष्मपटलान्तर्वर्तितमसश्चक्षुर्व्यापारादेवोपलब्धेः पिहितकर्णपुटस्य श्रोत्रव्यापारादेवान्तर-

---

त्तिलक्षणप्रामाण्यं परिहृतम् । स्फुट इति संशयः परिहृतः । निर्बाध इति विपर्ययपर्युदासः । श्लोकं विवृणोति—**अस्ति हीति** । अत्र प्राभाकरावलम्बिनः प्राहुः—प्रतीतिरेव तावन्नोदेति । यस्तु प्रतीतिव्यवहारः स तु प्रतीत्यभाव एव प्रतीतिभ्रमः। यथाहुरद्वैते ध्वान्तदृष्टिवदिति, तन्निराचष्टे—**नचेति** । तत्र हेतुः—**तद्व्यवहारस्येति** । अस्ति तावदेवंविधः संसर्गव्यवहारः । स च तादृग्ज्ञानमन्तरेणानुपपन्नः । चेतनव्यवहारस्य ज्ञानपूर्वकत्वनियमादित्यर्थः । यथा चैतत्तथोदर्केऽख्यातिभङ्गावसाने प्रपञ्चयिष्यते । नचालोकादर्शनविषयज्ञानमेव तमः पश्यामीति व्यवहारहेतुस्तस्याचाक्षुषतया इदमिति व्यवहारस्यानुपपादकत्वादिति भावः । एतेनैतदपि परास्तम् । यदाह मानमनोहरस्तमसि प्रमाणाभावमनुपश्यतः, नीलं तम इति प्रतीतिः प्रमाणमिति चेन्न, नीलत्वानुपलब्धेः, उक्तं भट्टेनापि—अप्रतीतावपि प्रतीतिभ्रमो मन्दानामिति । यत्तु तेनैवोक्तं—कथं तर्हि यदप्रयोग इति चेत्सिताभावे उपचारादसितं नीलमिति हि लौकिकः प्रयोग इति । तदेतदनुवादपूर्वकं दूषयति—**नचायमित्यादियुक्तमित्यन्तेन** । पटादौ शौक्ल्याभावे नीलस्य व्यवहार इवालोकाभावेऽप्यौपचारिक इति न युक्तमित्यन्वयः । मुख्ये बाधकाभावादिति तत्र हेतुः । यत्त्वत्रापि तेनोक्तं मुख्ये किं बाधकमिति चेदालोकनिरपेक्षस्य चक्षुषो रूपप्रत्यक्षजनकत्वानुपपत्तेः कारणाभावे कार्यं जायत इति दुर्घटमिति । तदेतद्दर्शनः शङ्कते—**रूपत्व इत्यादिना** । परिहरति—**नैवमिति** । [illegible] इत्यर्थः । नन्वितरत्रालोकसापेक्षस्य चक्षुषः कथं तमन्तरेण तमसि सामर्थ्यमित्यत आह—**सामर्थ्यस्येति** । एतदेव प्रतिबन्द्या समर्थयते—**नचेदित्यादिना** । यदि हि रूपवत्त्वमात्रेणालोकसापेक्षताप्रसक्तिस्तदा रूपवदभावत्वादालोकाभावेऽपि घटाभाववदालोकं किमिति नापेक्षते चक्षुरित्यर्थः । प्रसङ्गादन्यदुक्त्वा परिहारं समीकरोति—**तद्विरोधितयेति** । [illegible] कृतमधिकमन्धकारगमनमिति वाच्यम् । यतः कल्पयन्तं प्रत्ययं पर्यनुयोगः । न प्रत्यक्षं प्रमाणयन्तं प्रति, आ-[illegible], नेदं तु येनेति निर्वक्तव्यम् । नहि न नीलं तम इति प्रत्यक्षमस्ति बाधकम्, अनुमानमिति [illegible] । [illegible] उपपत्तिः परिहृता ।

यत्तु चक्षुर्व्यापाराभावेऽप्युपलम्भादचाक्षुषमिति तत्राह—**नच निमीलितेति** । [illegible] । [illegible] —**पिहितेति** । [illegible] । [illegible]

पयारम्भासंभवात्तमानसेव द्रव्यान्तरारम्भवैयर्थ्यम् । इह पुनस्तमसो महतो रूपवतः संभवति भोगसाधनत्वमिति नारम्भवैयर्थ्यम् । किंचास्मन्मते न तमस्तमोवयवैरारब्धं, तस्य मूलकारणान्मेघमण्डलान्महाविद्युदादिजन्मवज्जन्माभ्युपगमात् ।

नच मनसोऽनारम्भकत्वं, तस्यापि सावयवद्रव्यत्वेन परिणामित्वाभ्युपगमात्, आत्मनश्च स्पर्शरहितस्य सर्वजगदुपादानकारणत्वाभ्युपगमाच्च । चलत्वाचालोकवत्तमो द्रव्यान्तरं, अन्यानुविधाननियमान्न स्वाभाविकं चलनमस्य घटरूपादिवदिति चेन् न । द्रव्यस्यापि सुवर्णादिवद्द्रव्यान्तरानुविधानेऽपि स्वाभाविकचलनोपपत्तेः । तथाहि—आकरजस्य तेजसः सुवर्णादेः पार्थिवद्रव्योपष्टम्भात्पतनादिप्रतिभासेऽपि न स्वाभाविकं चलनमुपरुध्यते ।

किंचेदमनुविधानं, किमालोकावरकातपत्राद्यनुविधानं, किंवा निवर्तकप्रदीपाद्यनुविधानम् । नाद्यः । निश्चलेऽप्यचलादौ तच्छायायाश्चलनोपलम्भात् । नापि द्वितीयः । वैपरीत्यादालोकागमने गच्छति छायेति प्रतीतेर्गमने चागच्छतीति प्रतीतेः, तद्विरोधित्वाच्च तदनुविधानानुपपत्तेः ।

[illegible]—**इह पुनरिति ।** [illegible] प्रतीतेः । [illegible] न भोगाय स्यादित्याह—**महत इति ।** [illegible] —**किंचास्मन्मत इति ।** [illegible] **महाविद्युदादीति** [illegible] ।

[illegible]—**नच मनस इति ।** [illegible]—**आत्मनश्चेति ।** [illegible]—**चलत्वाच्चेति ।** [illegible]—**अन्येति । घटरूपादिवदिति ।** [illegible]—**न । द्रव्यस्यापीति ।** [illegible]

नतु [illegible]—**किंचेदमनुविधानमिति ।** [illegible]—**किंवा-निवर्तकेत्यादिना ।** [illegible]—**निश्चलेऽप्यचलादीति ।** [illegible] —**नापि द्वितीय इति ।** [illegible] **तद्विरोधित्वाच्चेति ।** [illegible]

[illegible]

किञ्च 'चक्षुःप्रकाशनाजन्यरूपवद्ग्रहणक्षमम् । रूपिग्राहीन्द्रियत्वेन यथैव स्पर्शनेन्द्रियम् ॥६॥' चक्षुरालोकाजन्यरूपिद्रव्यसाक्षात्कारजनकं रूपिद्रव्यग्राहकेन्द्रियत्वात्त्वगिन्द्रियवत् । न च रूपरहितेन्द्रियत्वमुपाधिः । यद्रूपवदिन्द्रियं तदालोकाजन्यरूपिसाक्षात्कारजनकं न भवति घ्राणवदिति व्यतिरेकव्याप्तौ रूपवद्ग्राहकत्वस्यैवोपाधित्वात् । तस्मिद्धमेतत्तमो द्रव्यान्तरमिति । इत्थमालोकवदेव भावरूपाज्ञानमपि विरोधिन आत्मनो जगद्भासकस्य ज्योतिःशब्दवाच्यत्वात् । तस्य सर्वाङ्गस्य दृश्यस्याज्ञाननिरूपणात् दृग्रूपात्मन्यध्यस्तत्वात् ततः पर-प्रसिद्धेर्दृगात्मन्यध्यस्ततयैव सिद्धिरिति सिद्धं मिथ्यात्वम् ।

किं पुनरिदं मिथ्यात्वं प्रमाणागम्यत्वं वा १, अप्रमाणज्ञानगम्यत्वं वा २, अयथार्थज्ञानग-

---

तदनेन भावरूपविभावनेनोपलक्षितमार्गेण गुणवत्त्वाद्द्रव्यत्वसाधनेन च [illegible]-कोन्मीलनेन च गुणवत्त्वाद्गुणप्रमाणवैयर्थ्यशङ्काविरहिता [illegible] इति मन्तव्यम् । पूर्वमालोकाभावप्रतीत्यन्यथा रूपवत्त्वेऽपि तमस आलोकनिरपेक्षचक्षुःप्रत्यक्षत्वोक्तावपि तदर्थमनुमानमाह— किञ्च चक्षुरित्यादिना श्लोकेन । प्रकाशनमालोकस्तेनाजन्यं यद्रूपवद्ग्रहणं रूपिद्रव्यसाक्षात्कारस्तत्क्षमं तज्जननसमर्थमिति प्रतिज्ञा । तत्र हेतुमाह—रूपीति । रूपवद्द्रव्यग्राहकत्वात्, यथा त्वगिन्द्रियमित्यर्थः । श्लोकोक्तमनुमानं विवृणोति—चक्षुरित्यादिना । आलोकाजन्यसाक्षात्कारजनकमित्युक्ते आलोकानपेक्षशब्दसाक्षात्कारजनकत्वेनार्थान्तरता, तदर्थं द्रव्यग्रहणम् । आलोकाजन्यद्रव्यसाक्षात्कारजनकमित्युक्तेऽर्थान्तरता । शब्दस्य कालादीनामपि तथात्वात् । यथाह मानमनोहरः—विमतिविषयाधनं धर्मि, तदर्थं रूपिग्रहणम् । चक्षुरादिप्रतीतिजनकत्वेन सिद्धसाधनतानिरासार्थमालोकाजन्येत्युक्तम् । अनुमानादिव्यावृत्त्यर्थं हेताविन्द्रियपदम् । इन्द्रियत्वादित्युक्ते घ्राणेनैकान्तिकता तस्य द्रव्यग्राहकत्वाभावात् । तदर्थं द्रव्यग्राहकेन्द्रियत्वादित्युक्तम् । तावत्युक्ते प्रतिवादिनो मनस्यनैकान्तिकता तस्यात्मद्रव्यग्राहकत्वेऽपि रूपिद्रव्ये स्वातन्त्र्येण ग्राहकत्वाभावात्, तदर्थं रूपीत्युक्तम् । साध्यहेत्वोर्द्रव्यपदं स्पष्टार्थमित्येके । एवं च सति मानमनोहरग्रन्थोऽप्यनवगाहितः । त्वगिन्द्रियस्योक्तसाध्यवत्तायां रूपरहितेन्द्रियत्वं नोपाधिस्तस्य व्यतिरेकव्याप्त्यभावेन साध्याव्यापकत्वादित्याह—यद्रूपवदित्यादिना । व्यतिरेकानिर्णयार्थं चेन्द्रियसन्निकर्षं चोलूकादिदृष्टौ च साध्याव्याप्तिनिवृत्त्यै मनुष्येन्द्रियत्वविशेषितोक्तसाध्यस्योपाधेर्विधानमपि निरस्तं मन्तव्यम् । एवं च सति यदनुमानं तमःपदमित्यादि तदुक्तप्रमाणबलाद्भावरूपत्वे निर्णीते कालातीतं, विपक्षे बाधकाभावात् शङ्कितोपाधिता च । न चालोकनिरपेक्षचक्षुर्ग्राह्यत्वहानिस्तस्यालोकविरोधितया तदभावव्यङ्ग्यत्वेनाप्युपपत्तेः, तमःपदस्य नानार्थवाचकत्वसिद्धावन्यस्य चानेकार्थत्वेन तमसोऽभावत्वासिद्धेश्च, आलोकसंसर्गाभावस्तमःपदवाच्यो न भवति अभावत्वाद्घटाभाववदित्यादिना सत्प्रतिपक्षं चाभावप्रमाणगम्याभाववादिनः साधनवैकल्यं च दृष्टान्तस्येत्यादिदोषादुपेक्ष्यम् । मनस्त्वं स्पर्शवद्वृत्तिवेगवद्वृत्तिजात्यन्यन्नेयत्वाद्घटवदिति तमसो द्रव्यान्तरत्वसिद्धिरित्यप्येके । 'साक्षिवेद्यं स्वराद्धान्ते ध्वान्तं तच्चाक्षुषं पुनः । आचार्योऽसाधयद्युक्तिवैभवं स्वं विभावयन् ॥' वादार्थमुपसंहृत्य प्रयोजनमाह—इत्थमित्यादिना । अभावविलक्षणाविद्यासिद्धिः फलमित्यर्थः । ज्योतिःशब्दवाच्यत्वात्[1] । युज्यते श्रुतिः 'अत्रायं पुरुषः' इत्यादिकेति शेषः । वक्ष्यमाणवादार्थं प्रस्तावयति—दृश्यप्रपञ्चस्येत्यादिना । 'कार्यं वाचारम्भणं भेदलीढं सत्यं तत्त्वं त्वेकमेवाद्वितीयम् । इत्यद्वैते श्रौत एवाह युक्तीर्युक्त्याभासोद्भूतविभ्रान्तिभित्त्यै' ।

दृगात्मन्यध्यस्ततया दृश्यप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमित्युक्तं तदिदमसहमानः प्रपञ्चसत्यत्ववादी मिथ्यात्वलक्षणमाक्षिपति—किं पुनरिति । आक्षेपमेव संभवत्सर्वप्रकारनिरसनेन निर्वाहयितुं संभवत्प्रकारान्विकल्पयति—प्रमाणेत्यादिना । प्रमाणविषयत्वाभावादप्रमाणविषयत्वमन्यदेव, अप्रमाणमपि द्वेधा यथार्थमयथार्थं च, यथा-

---

१ ज्योतिःशब्दवाच्यत्वादित्यत्र ज्योतिःशब्दवाच्यत्वमिति पाठे शेषपूर्तिक्लेशो न स्यात्.

न्यत्वं वा ३, सद्विलक्षणत्वं वा ४, सदसद्विलक्षणत्वं वा ५, अविद्यातत्कार्ययोरन्यतरत्वं वा ६, ज्ञाननिवर्त्यत्वं वा ७, प्रतिपन्नोपाधौ निषेधप्रतियोगित्वं वा ८, बाध्यत्वं वा ९, स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणतया प्रतीयमानत्वं वा १०। नाद्यः। ब्रह्मणोऽपि मिथ्यात्वप्रसङ्गात्, तस्य स्वप्रकाशत्वेन त्वया सर्वप्रमाणगोचरतानङ्गीकारात्। नापि द्वितीयः। सद्वादिभिरपि तस्याङ्गीकृतत्वेनार्थान्तरत्वात्, तत्तस्य शुक्तिशकलादेस्तेनतेन रजताद्याकारेण प्रतीयमानतयाऽप्रमाणज्ञानविषयत्वात्, सर्वस्य प्रपञ्चस्य क्षणिकमिदं ब्रह्मकार्यमिदमनिर्वचनीयमिदमिति च मिथ्याज्ञानगोचरतायाः परैरभ्युपगमात् स्मृतेरप्रमाणतया तद्विषयस्य तथात्वाङ्गीकाराच्च। न तृतीयः। उक्तदोषानुषक्तेरेव। न चतुर्थः। सद्विलक्षणस्यापि शशविषाणादेरमिथ्यात्वात्। न पञ्चमः। एकतरनिषेधस्यान्यतरविधिनान्तरीयकतया तदसंभवात्। न षष्ठः। अनिर्वचनीयाविद्याया अप्रसिद्धत्वात्। अग्रहणमिथ्याज्ञानलक्षणाविद्यायास्तत्कार्यस्य प्रवृत्तिसंस्कारादेः सत्यत्वात्। न सप्तमः। ज्ञाननिवर्त्यस्यापि ज्ञानप्रागभावादेः सत्त्वात्, सर्वस्य सत्यत्वेऽपि परैरीश्वरज्ञाननिवर्त्यत्वाङ्गीकारात्। नाष्टमः। प्रमाणेन यदुपाधौ यः प्रतिपन्नस्तत्र तस्य निषेधासंभवाद्, अन्यथातिप्रसङ्गात्। भ्रान्तिप्रतिपन्नोपाधौ निषेधप्रतियोगित्वस्य सत्त्वेऽपि संभवेनार्थान्तरत्वाद्, अन्यथाख्यातिवादिभिरपि क्वचिन्निषिद्धस्यान्यत्र सत्त्वा-

---

स्मृतिर्विपर्ययश्च, तेन प्रथमद्वितीयतृतीयवत् [illegible] । **अविद्यातत्कार्ययोरिति** । [illegible] । **स्वात्यन्तेति** । [illegible] । **सद्वादिभिरपीति** । [illegible] —**तत्तत्तस्येति** । [illegible] —**स्मृतेरिति** । **उक्तदोषेति** । [illegible] । **सद्विलक्षणस्येति** । [illegible] । **न षष्ठ इति** । [illegible] । **नाष्टम इति** । [illegible]

१ [illegible]

स्वीकारात् । न नवमः । बाधकज्ञानविषयत्वं तन्निवर्त्यत्वं वा बाध्यत्वमित्यभ्युपगमेऽप्यर्थान्तरतायास्तादवस्थ्यात्, शुक्त्यादेरपि बाधकज्ञानविषयत्वाङ्गीकारात्, बाधकज्ञानेन पूर्वज्ञाननिवृत्त्यभ्युपगमाच्च । न दशमः । संयोगविभागशब्दात्मविशेषगुणानां प्रदेशवृत्तीनां स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणतया प्रतीयमानानामपि परैः सत्त्वाङ्गीकारादर्थान्तरताया दुरतिक्रमत्वात् ।

तदेवं न प्रपञ्चमिथ्यात्वनिरुक्तिर्नापि तत्र प्रमाणम् । तथाहि न तावत्प्रत्यक्षं तत्र क्रमते । उक्तप्रकाराणामन्यतमस्यापि मिथ्यात्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वे तत्र वादिनां विवादाभावप्रसङ्गात् । नच विवादपदं मिथ्या, दृश्यत्वाच्छुक्तिरूप्यवदित्यनुमानम् । प्रमाणागम्यत्वस्य सदसद्वैलक्षण्यस्याविद्यातत्कार्ययोरन्यतरत्वस्य वा साधनेऽप्रसिद्धविशेषणत्वादयथार्थज्ञानगम्यत्वस्य गुरुमतेऽप्रसिद्धत्वात् इतरेषु च सिद्धसाधनत्वात् । किंच दृश्यत्वं नाम फलव्याप्यत्वं वा वृत्तिव्याप्यत्वं वा साधारणं वा । नाद्यः । अतीन्द्रियेषु तदभावेन भागा-

---

भिमतं, किं बाधकज्ञानविषयत्वमुत तन्निवर्त्यत्वमुभयथाप्यर्थान्तरतेत्यभिप्रेत्याह—**न नवम** इति । प्रथमोदाहरणमाह—**शुक्त्यादेरपीति** । द्वितीयमाह—**बाधकज्ञानेनेति** । **संयोगविभागेति** । अयमर्थः—संयोगविभागयोरव्याप्यवृत्तितां स्वीकुर्वद्भिस्तदत्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वमङ्गीक्रियते नच तत्रापि घटावयवानादाय संयोगविभागयोर्भिन्नाधिकरणता शक्योपपादना । तथा सति तदवयवसंयोगस्यापि तदवयववृत्तितापरम्परया परमाणावेव परिनिष्ठेति नाध्यक्षपथमवतरेदयं संयोगयोगीति तदनिच्छताप्यच्छमतिना यत्रैव संयोगस्तत्रैव तदत्यन्ताभावोऽप्यभ्युपेयः । नच प्रमाणविनिवेशितयोर्विरोधशङ्कावकाशोऽतिप्रसङ्गात्, शब्दस्य चाकाशे वर्तमानस्य प्रदेशभेदमादायाप्येकस्मिन्नेव नभसि भावाभावौ समानाधिकृतौ स्वीकृतौ, एवं सर्वगतात्मवादिनामात्मविशेषगुणानां, तत्राप्यतिपीडने साक्षादेवैकाधिकरण्यं, प्रदेशवृत्तीनामिति तु तदनुमतिमनुरुन्धानेनोक्तम् । अत्र ब्रह्मण्यनतिव्याप्त्यै द्वितीयस्योत्थानम्, अर्थान्तरतानिवृत्त्यै तृतीयचतुर्थयोरसत्त्वातिव्याप्तिनिवृत्त्यै पञ्चमः, असंभवनिवृत्त्यै षष्ठः, असंभवातिव्याप्तिनिवृत्त्यै सप्तमः, अष्टमोऽप्यर्थान्तरनिवृत्त्यर्थमेव, असंभवार्थान्तरयोर्निवृत्त्यै नवमः, दशमोऽप्यर्थान्तरनिवृत्त्यर्थमेवेति ॥

नापि तत्र प्रमाणमिति । यद्यपि लक्षणमपि प्रमाणविशेष एव तथापि न तत्स्वरूपसिद्धिपरम्, अपि त्वितरव्यावृत्तिं व्यवहारं चोपहरति । प्रमाणं तु लक्षितमेव स्वरूपं साधयतीति सर्वत्रानयोः पृथगाक्षेपसमर्थने द्रष्टव्ये । प्रत्यक्षं न प्रमाणमित्युक्तं तत्र हेतुमाह—**उक्तप्रकाराणामिति** । अयमर्थः—भवदुक्तप्रकाराणामन्यतमं मिथ्यात्वं तस्य तु न कस्यचिदप्यत्र प्रत्यक्षसिद्धिः । यदि हि प्रत्यक्षतः सिध्येन्न कोऽपि विप्रतिपद्येत । नहि प्रत्यक्षसिद्धे घटादौ विवदन्ते, विवदन्ते चात्रापि वादिनो मिथ्यात्व इत्यर्थः । **ननु** माभूत्प्रत्यक्षम्, अनुमानं भवत्वित्यत आह—**नच विवादपदमिति** । दशधा हि मिथ्यात्वसंभवः । तत्र प्रमाणागम्यत्वादिरूपसाधनेऽप्रसिद्धविशेषणता अविद्येत्यप्यनिर्वचनीया विवक्षिता । इतरयोस्तस्या असंप्रतिपन्नत्वात्[1] । **नन्वयथार्थज्ञानगम्यत्वात्मकं** साध्यं, तथाच[2] नाप्रसिद्धविशेषणताऽत आह—**अयथार्थेति** । यद्यप्यस्माकमिदं प्रसिद्धं तथाप्यख्यातिवादिनामप्रसिद्धविशेषणता, सोऽपि हि तावदेवं मिथ्यात्वे विप्रतिपन्न इत्यर्थः । भवतु तं प्रति, त्वां प्रति तु को दोष इत्यत आह—**इतरेषु चेति** । पक्षत्रयातिरिक्तेष्वित्यर्थः । तथाचै यथाचैतत्तथा तत्तल्लक्षणदूषणसमयेऽर्थान्तरं दर्शयतोपपादितम् । उपलक्षणं चैतत् । तेन यथासंभवं सद्वैलक्षण्यादिप्रयुक्तदूषणमूहनीयम् । तदेवं साध्यानिरूपणमुक्त्वा हेतोरप्यनिरुक्तिमाह—**किंचेति** । **अतीन्द्रियेष्विति** । कृतोपपादनमिदं स्वप्रकाशलक्ष-

---

१ इतरयोस्तस्या इति । अग्रहणमिथ्याज्ञानद्वयात्मिकाया अविद्याया इत्यर्थः. २ तथाचेति संपातायातम्.

सिद्धत्वात् । न द्वितीयः । ब्रह्मणोऽपि वेदान्तिभिर्वृत्तिव्याप्यत्वाभ्युपगमादनैकान्तिकत्वात् । न तृतीयः । ब्रह्मण्यनैकान्तिकत्वादेव । एतेन जडत्वाद्यन्तवत्त्वपरिच्छिन्नत्वादयो हेतवो निरस्ताः । तत्रापि साध्यानिरुक्तेः ।

अथायं पट एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगी दृश्यत्वाद्घटवदितिचेन्न । तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावे दृश्यत्वहेतौ चानैकान्तिकत्वात्, तयोर्दृश्यत्वेऽपि तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वात् । प्रतियोगित्वे वा तन्निष्ठात्यन्ताभावाभावात्पटस्य तत्प्रतियोगित्वलक्षणसाध्यासिद्धिस्तन्तूनामदृश्यता च स्यात् । किंच प्रपञ्चस्य प्रामाणिकत्वे मिथ्यात्वानुमानानां धर्मिग्राहकप्रमाणेन बाधः । अप्रामाणिकत्वे चाश्रयासिद्धिः । प्रतीतिमात्रसिद्धस्याश्रयत्वे च दूषणभूषणादेरपि प्रतीतिमात्रसिद्धस्य सर्वत्र संभवात्सर्ववादविधिनिषेधप्रसङ्गः । एवं साध्यहेतुदृष्टान्तानामपि प्रामाणिकत्वे दृश्यत्वहेतोस्तत्रानैकान्तिकता अप्रामाणिकत्वे वा साध्यसाधनाद्यभावादनुमानासिद्धिः ।

[illegible] हेतुः । [illegible] पक्षः । [illegible] । [illegible]— **न तृतीय इति । ब्रह्मणीति** । [illegible] । **ननु** विवादपदं मिथ्या [illegible]— **एतेनेति** । [illegible]— **तत्रापीति** ।

[illegible]— **अयं पट इति** । [illegible] [illegible]— **[illegible]** । [illegible]

१ [illegible]

नाप्यागमः प्रपञ्चमिथ्यात्वे मानम् । तथाहि न तावत् 'एकमेवाद्वितीयं' 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'त्यत्र ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वानन्तत्वप्रतिपादनात् द्वितीयवस्तुनोऽभावः प्रतीयत इति युक्तं वक्तुम् । अद्वितीयशब्दस्य तत्सजातीयवस्त्वन्तरनिषेधपरत्वादस्मिन्ग्रामेऽयमेक एवाद्वितीयः पुरुष इतिवत् । अनन्तपदस्य च प्रागुत्तरकालीनान्ताभावपरत्वात्तत्रैव तस्य व्युत्पत्तेरन्योन्याभावाधिकरणत्वानधिकरणत्वस्याप्रसिद्धत्वेन तत्र व्युत्पत्त्ययोगात् 'नेह नानास्ति किंचने'त्यादेश्चागमस्य कारणे ब्रह्मणि नानात्वनिषेधपरत्वात् 'इन्द्रो मायाभि'रित्यादेश्च तत्तदिन्द्रियद्वारकबुद्धिवृत्त्युपाधिभिर्मायाशब्दाभिधेयैः स्वशक्तिविशेषैर्वा भेदेन परमेश्वरप्रतिपत्तिविधिपरत्वेन प्रपञ्चनिषेधे तात्पर्याभावात् ।

'मृत्योः स मृत्युमाप्नोती'त्येवंविधायाश्च श्रुतेर्भेददर्शननिन्दयाऽभेदप्रतिपत्तिविधिपरत्वेन

वर्तमानो हेतुरनैकान्तिकः स्यादप्रामाणिकत्वे च यथायथमप्रसिद्धविशेषणतास्वरूपासिद्ध्याश्रयहीनताः प्रसज्येरन्निति भावः ।

ननु माभूदनुमानान्मिथ्यात्वम्, आगमादागमिष्यतीत्यत आह—**नाप्यागम इति** । तत्र वक्तव्यं किं 'एकमेवाद्वितीय'मित्यद्वितीयशब्दाद्ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य मिथ्यात्वसिद्धिरिति मन्यसे किंवा 'सत्यं ज्ञानमनन्त'मित्यनन्तश्रुत्या किंवा 'नेह नानास्ती'ति ब्रह्मणि नानात्वनिषेधात् आहोस्वित् 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत' इति मायाभिर्बहुभवनाभिधानात् उत 'मृत्योः स मृत्यु'मिति द्वैतदर्शननिन्दया । तत्र नाद्यद्वितीयावित्याह—**न तावदित्यादिना** । न युक्तं वक्तुमित्युक्तं तत्र हेतुमाह—**अद्वितीयशब्दस्येति** । यथा खल्वस्मिन्ग्रामे अयमेक एवाद्वितीयः पुरुष इत्यत्र शौर्यौदार्यातिशयादिना सजातीयः पुरुषः प्रतिषिध्यते नतु तद्व्यतिरिक्तं समस्तं वस्तु तत्कस्य हेतोस्तस्यतस्य वस्तुनस्तत्तत्प्रमाणोपनीततयाऽशक्यनिषेधत्वात्, तद्वदिहापि समस्तं मानोपनीतं वस्तु निषेद्धुमशक्नुवानाऽद्वैतश्रुतिस्तत्सजातीयं ब्रह्मान्तरं निषेधतीत्यर्थः । भवत्वद्वितीयश्रुतेरियं गतिः, अनन्तशब्दस्य को निवारक इत्यत आह—**अनन्तपदस्य चेत्यादि** । वस्तुपरिच्छेदाभावस्य परस्पराभावाधिकरणत्वराहित्यरूपस्य लोकेऽप्रसिद्धतया तत्रागृहीतसंगतिकत्वात्कालपरिच्छेदाभावमाकाशादौ प्रसिद्धमभिधत्त इति भावः । प्रागुत्तरकालीनान्तौ प्रागभावप्रध्वंसौ अनेकान्योन्याभावपक्ष एकानधिकरणस्यापि तत्सिद्धेर्नाद्वैतसिद्धिरिति तदधिकरणत्वानधिकरणेत्युक्तं, तृतीयं पक्षं निषेधति—**नेह नानास्तीति** । इदं हि वाक्यमिह पदावमृष्टे प्रस्तुते कारणे ब्रह्मणि नानात्वं निषेधति । तथाच न नाना ब्रह्म किं त्वेकमिति स्यात् । ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य तु किमायातमित्यर्थः । चतुर्थं निषेधति—**इन्द्रो मायाभिरिति** । अत्र हि मायाशब्देन बुद्धिवृत्तयोऽभिधीयन्ते 'चेतश्चित्तं क्रतुर्माये'ति चित्ताभिधायकतावगमान्मायाशब्दस्य । तत्रच चित्तस्यैकत्वात्कथं मायाभिरिति बहुवचनोपपत्तिरित्यत उक्तं—**तत्तदिन्द्रियेति** । स्वत एकस्यैव सतश्चित्तस्यानेकेन्द्रियोपाधिकवृत्तिभेदादिदं बहुवचनम् । अतस्तैरुपाधिभिः परमेश्वरो बहुधोपास्यत इत्यर्थः । अथवा याः परमेश्वरस्येच्छाज्ञानक्रियाशक्तयो मायाशब्दाभिधेयास्तासामपि श्रुत्यादिषु मायाशब्दाभिधानदर्शनात्ताभिश्च परमेश्वरः प्रत्युपासकं बहुरूप आविर्भवति । अवतारभेदैर्वा बहुधा व्यवह्रियते इत्यर्थः ।

ननु 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति' संसारात्संसारं प्रतिपद्यत इति भेददर्शनात्संसाराविमोककथनादतत्त्वज्ञानत्वमवगम्यते अतएव तद्विषयस्य भेदस्यातत्त्वतेति भेदस्य मिथ्यात्वमियमेव श्रुतिर्गमयतीति पञ्चमं पक्षं निरस्यति—**मृत्योरिति** । नास्याः श्रुतेरत्र तात्पर्यमपुरुषार्थत्वात् अपित्वभेदध्यानविधौ, तत्स्तुत्यर्थं च भेददर्शननिन्दा । यथोदिते जुहोतीति विहितोदितहोमस्तुतयेऽनुदितहोमनिन्दा 'प्रातःप्रातरनृतं ते वदन्ती'ति । अनुदितहोमस्य विहितस्य स्तुत्यर्थमुदितहोमस्य निन्दा 'यथाऽतिथये प्रद्रुताये'ति ततोऽन्यपरादस्मात्प्रत्यक्षविरुद्धोऽयमर्थो न लभ्यत इत्यर्थः । **ननु** प्रत्यक्षागमयोरुभयोः प्रमाणत्वाविशेषे केन वैषम्येणेदमवधार्यते

प्रपञ्चनिषेधे तात्पर्याभावात् । आगमस्य च [स्व]रूपावगतौ पदपदार्थविभागप्रतिपत्तौ च प्रत्यक्षादिसाकाङ्क्षत्वात्प्रत्यक्षस्य चागमानपेक्षत्वात् । 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानि' 'अग्नीषोमीयं पशुमालभेत' 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' 'ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभेत' 'अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' 'उदिते जुहोति अनुदिते जुहोती'ति च परस्परं व्याकुलत्वात् प्रत्यक्षादेश्च तदभावात् आगमस्य चोपचरितार्थत्वेनापि तत्र सावकाशत्वादनवकाशत्वाच्च भेदग्राहिणः प्रत्यक्षादेः पूर्वसिद्धतया चागमेभ्यस्तस्य प्रतिष्ठितत्वात्तद्विरोधे तेषामेव बाधात् 'मृत्तिकेत्येव सत्यं, त्रीणिरूपाणीत्येव सत्यं, प्राणा वै सत्यं, सच्च त्यच्चाभवदि'ति च प्रपञ्चस्य सत्यत्वप्रतिपादनात् ।

विवादास्पदीभूतः प्रपञ्चः सत्यः प्रमाणसिद्धत्वादात्मवदिति. अयं घट एतन्निष्ठबाध्यभेदातिरिक्तभेदाश्रयः द्रव्यत्वात्पटवदित्यनुमानतोऽपि वियदादेरात्मनां च सत्यभेदसिद्धिः ।

प्रत्यक्षादिविरोधे श्रुतिरेव तदनुरोधेन व्याख्येया न विपरीतमित्यत आह—आगमस्य चेति । [illegible] इदानीं भवतु [illegible] —आगमस्य चेति । [illegible] —न हिंस्यादित्यादिना । [illegible] —प्रत्यक्षादेश्चेति । [illegible] —आगमस्य चोपचरितार्थत्वेनेति । [illegible] —पूर्वसिद्धतयेति । [illegible] —मृत्तिकेत्यादिना । [illegible]

[illegible] —विवादेति । [illegible] —अयं घट इति । [illegible]

नच भेदस्य सत्यत्वे दृग्दृश्ययोः संवन्धानुपपत्तिर्बाधिका तत्तत्प्रतिपत्तिहेतुभूतेन्द्रियलिङ्गादेस्तत्तद्विषयसंवन्धादेव तदुत्पन्नज्ञानानां तत्तद्विषयं प्रति नियमसिद्धावन्तरेणापि संवन्धान्तरमतिप्रसङ्गाप्रसङ्गात् । शब्दान्तराभ्याससंख्यादेश्च कर्मभेदप्रतिपादकप्रमाणस्य भेदमिथ्यात्वेऽप्रामाण्यप्रसङ्गः ।

मानत इत्यर्थः । **ननु** प्रतिकूलतर्कपराहतत्वात् शङ्कितोपाधिदुष्टमिदमनुमानद्वयम् । तथाहि भेदस्य भेदिनो वा दृश्यवर्गस्य सत्यत्वे तस्य तत्तज्ज्ञानस्य च कः संवन्ध इति विवेचनीयम् । न तावत्संयोगः, तस्य गुणत्वेन द्रव्यमात्रवृत्तित्वात् ज्ञानस्य गुणत्वात् द्रव्यत्वाभावात् । नापि समवायः, आत्मसमवेतत्वाज्ज्ञानस्य । नाप्यन्यः कश्चित्षट्पदार्थनियमानुगुणः संभवति । नाप्यभावः अभावतज्ज्ञानयोः संवन्धाभावप्रसङ्गात् । किंच यत्र यत्रास्यान्तर्भावस्तस्य तस्य तज्ज्ञानेन संवन्धो न स्यात्स्ववृत्तिविरोधादिति । तदेतद्दूषयति—**नचेति** । हेतुमाह—**तत्तदिति** । नियामको हि संवन्धः । संभवति च तत्र नियमः तत्तज्ज्ञानानां तत्तदर्थैः स्वतन्त्रसंवन्धाभावेऽपि तत्तज्ज्ञानजनकेन्द्रियलिङ्गशब्दादीनां तत्तदर्थैः सह संवन्धेनेत्यर्थः । एवं प्रतिकूलतर्कं परिहृत्य स्वानुमानस्य विपक्षे वाधकतर्कमाह—**शब्दान्तरेति** । अयमर्थः—शब्दान्तराभ्याससंख्यासंज्ञागुणप्रकरणान्तरैः कर्मभेदो निरूपितो द्वादशलक्षण्यां द्वितीयाध्याये । तत्र यजति ददाति जुहोतीत्यादौ धातुभेदेन धात्वर्थभेदेऽपि भावना भिद्यते न वेति संदेहे धातूनां भेदेऽपि भावनावाचकलिङादेः सर्वत्र प्रत्यभिज्ञयाऽभेदावगमात् धात्वर्थस्य च भावनां प्रति गुणभूतत्वाद्गुणभेदेन प्रधानभेदस्यान्याय्यत्वात् अभेद एवेति पूर्वपक्षय्य धातोरिति विवक्षितैकवचनेन सूत्रेणैकधातोरुपरि प्रत्ययविधानात्सर्वत्र धात्वर्थानुरञ्जिताया भावनायाः प्रतीतेरेकानुरञ्जितायाश्चान्यानुरञ्जनायोगात्प्रतिधात्वर्थं भिद्यत एव भावनेति राद्धान्तितं 'शब्दान्तरे कर्मभेदः कृतानुवन्धत्वादि'त्यत्र, अयमर्थः—शब्दान्तरे धात्वन्तरे सति कर्मभेदः भावनाभेदो भवितुमर्हति । कुतः कृतानुवन्धत्वात् तेनैव कृतावच्छेदत्वात् भावनाया इति । सोयं शब्दान्तरात्कर्मभेदः । तथा 'समिधो यजति' 'तनूनपातं यजती'त्यादिषु पञ्चकृत्वो यजतिश्रुतौ किं प्रथमविहितस्यैव यागस्य पुनःपुनरभ्यास उत पञ्चापि विधय इति संदेहे शब्दान्तरे सति कर्मभेदस्य पूर्वाधिकरणे वर्णनात् इहैकस्यैव यजतेः पुनःपुनःश्रवणात् तस्यैवायमभ्यास आदरार्थ इति पूर्वपक्षय्याप्रवृत्तप्रवर्तकत्वाद्विधेः सर्वेषां च प्राथम्यार्हतया विध्यनुवादविनिगमाभावादानर्थक्यपरिहाराय भिन्नविधितया कर्मभेद इति सिद्धान्तितम् 'एकस्यैवं पुनःश्रुतिरविशेषादनर्थकं हि स्या'दित्यत्र-अयमर्थः—एकस्य विधेः पुनःश्रवणमपि एवं कर्मभेदकं, कुतः अविशेषात् विध्यनुवादविशेषाभावात् । इतरथा पुनःश्रवणं हि यस्मादनर्थकं स्यादिति । आनर्थक्ये वा हेतुरविशेषादिति । सोयमभ्यासात्कर्मभेदः । तथा 'सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभेते'त्यत्र किं सप्तदशपशुकमेकं कर्मोत सप्तदश कर्माणि विधीयन्ते इति संशये प्राजापत्यानित्यत्र कृतैकशेषाणां पशूनां तद्धितेनैकप्रजापतिदेवताकत्वबोधनादेककर्मत्वमिति प्रापय्य राद्धान्तितम्, एककर्मत्वे हि एक एवातिदेशः स्यात् ततश्चैकपशुनिष्ठमेकादशावदानमतिदेशप्राप्तमेकपशौ निष्पन्नमितीतरेषामदृष्टार्थता स्यात् सप्तदशकर्मत्वे तु प्रतिपशु एकादशावदानसिद्धिरिति दृष्टार्थताऽतः कृततद्धितदेवतासंवन्धतया देवतासंवद्धानामेकशेषतेति सप्तदशकर्माणीति । इदं भाष्यकारीयं मतम् । वार्तिककारीयं तु 'तिस्र आहुतीर्जुहोती'त्यत्रैकस्य जुहोतेः श्रवणादेकहोमत्वम् । त्रित्वं तु एकादशप्रयाजादिवदावृत्त्येति प्राप्ते राद्धान्तः—त्रित्वस्य तावज्जुहोतिसामानाधिकरण्यमुत्सर्गतो होमभेदकमेकातिरिक्तसंख्यायाः पृथक्त्वसामानाधिकरण्यस्वरसत्वात् । क्वचित्त्वगत्याऽपवादः । एकादशप्रयाजादौ प्रकृतौ पञ्चत्वावधारणात् । नचेह तथा बाधकमस्तीति होमभेद इति । तदुक्तं 'पृथक्त्वनिवेशात्संख्यया कर्मभेदः स्या'दिति । संख्ययापि हेतुना कर्मभेदः स्यात् । कुतः कर्मपृथक्त्वनिवेशात् कर्मपृथक्त्वेनैव तस्या निवेशात् । एकातिरिक्तसंख्यायाः कर्मपृथक्त्वसामानाधिकरण्यादित्यर्थः । सोयं संख्यया कर्मभेदः। तथा 'अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेते'त्यत्र ज्योतिर्विश्वज्योतिः-

---

१ पूर्वपक्षयित्वेति पाठः साधुरेवमन्यत्रापि बोध्यम्.

नच तस्य लोकसिद्धभेदानुवादकत्वसंभवः। तादृक्कर्मापूर्वभेदस्य लोकतोऽसिद्धेः, सिद्धत्वे च शब्दान्तराद्यधिकरणानारम्भप्रसङ्गात्। तदेवं मिथ्यात्वे लक्षणप्रमाणयोरसंभवादनुमानागमाभ्यां प्रपञ्चस्य सत्यत्वापादनान्न मिथ्यात्वमिति । अत्रोच्यते—न तावल्लक्षणासंभवः। यतः 'सर्वेषामपि भावानामाश्रयत्वेन संमते। प्रतियोगित्वमत्यन्ताभावं प्रति मृषात्मता ॥७॥' तथाहि घटादीनां भावानां स्वाश्रयत्वेनाभिमतास्तन्त्वादयो ये तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितैव तेषां मिथ्यात्वम्। नहि तेषामन्यत्र सत्ता संभविनी। तत्रापि चेत्सा न स्यात्तदा

शब्दयोः प्रकृतज्योतिष्टोमानुवादकत्वं कर्मान्तरविधायकत्वं वेति संशये [illegible] सर्वनाम्नः प्रकृतावल- म्बित्वाद् ज्योतिरादिशब्दस्य तत्सामानाधिकरण्यात्पूर्वकर्मानुवाद [illegible] विधीयते इति प्राप्ते ज्योतिष्टोमशब्दस्य ज्योतिरादिशब्दानां च स्वरूपविलक्षणत्वात् [illegible] [illegible] सर्वनाम्नश्च [illegible] नामान्तरं कर्मान्तरं [illegible] दीति साधितं 'संज्ञा चोत्पत्तिसंयोगा'दित्यत्र । अयमर्थः—संज्ञा च पूर्वविलक्षणा कर्मभेदिका । कुतः उत्पत्ति- संयोगात् कर्मस्वरूपोत्पादकस्यैव एव तस्य नाम्नः संयोगादिति । तथा 'वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिन'मित्यत्र द्रव्यदेवतासंबन्धानुमितयागे किं पूर्वकर्मानुवादेनोत्तरत्र वाजिनगुणविधानमुत कर्मान्तरं [illegible] वाजिभ्य इत्यत्र [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि[1] अवयवित्वात्पटान्तरवत् । एवमेतद्गुणकर्मजात्यादयोऽपि तत्तत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिनः तत्तद्रूपत्वादितरतत्तद्रूपवदित्येवमादिप्रयोगः सर्वत्रैवोहनीयः ।

ननु किं प्रामाणिकैतन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं साध्यं किं वा प्रातिभासिकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम् । नाद्यः । अभावानां प्रामाणिकत्वे तैरेव द्वैतापत्तेः प्रामाणिकाभावप्रतियोगित्वे च भावानामपि प्रामाणिकतया न मिथ्यात्वसिद्धिः । न द्वितीयः । रजते सीसविभ्रमे सीसमेवैतन्न रजतमिति रजते रजतत्वप्रतिषेधे प्रातिभासिकात्यन्ताभावप्रतियोगिनोऽपि रजतत्वस्यामिथ्यात्वेनार्थान्तरत्वापातादिति चेन्मैवम् । अभावानां प्रामाणिकत्वेऽपि सदद्वैताव्याकोपात् । कथं च व्यावहारिकप्रमाणोपस्थापितस्वभावैर्भावैरभावैर्वा तत्त्वावेदकप्रमाणोपनीतस्याद्वैतस्य व्याकोपाशङ्कावकाशः । नापि प्रामाणिकाभावप्रतियोगिनोऽपि शुक्तीदमंशरजताकारद्वयालिङ्गितस्य संसर्गस्येदं रजतमित्येकज्ञानोपनीतस्य केवलतद्व्यवहारोपनीतस्य वा धीरूपरजताकारोपारोहिणो बहिष्ठस्य वा कुत्रचिद्देशे काले वा केनचिदपि वादिना सत्ता स्वीक्रियते येन प्रामाणिकाभावप्रतियोगिनः सत्तां भावाः प्रतिपद्येरन् । द्वितीयस्तु निक-

---

र्षेणैतत्तन्तुनिष्ठेत्युक्तम् । पटान्तरे त्वेतत्तन्तुभिरनारब्धे सुप्रसिद्धं साध्यम् । अवयवित्वात् अवयवित्वेन संमतत्वात् । तेन न प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः । दिशमेवैतद्विवृणोति—**एवमिति** । एतद्रूपमेतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि रूपत्वादितररूपवत् । एवं स्पर्शादिष्वपि । एतच्चलनमेतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि चलनत्वादन्यचलनवत् । तथा तन्तुत्वं तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि जातित्वाद्घटत्ववत् । एवं सत्तादयोऽप्यनुमेयाः । एवं समवायेऽपि द्रष्टव्यम् । अयमन्त्यविशेष एतदात्मनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगी विशेषत्वादात्मान्तरगतविशेषवदिति विशेषेषु ।

स्यादेतत् पदार्थानां तन्त्वादिषु यदत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं साध्यते तत् किं प्रामाणिकोऽप्रामाणिको वा स्यादिति विकल्प्य दूषयति पूर्ववादी—**किं प्रामाणिकेत्यादिना** । प्रामाणिको यस्तन्निष्ठात्यन्ताभाव इति विग्रहः । **तैरेवेति** । यानत्यन्ताभावान्प्रति प्रतियोगित्वं तन्त्वन्तादौ पटरूपादेः साध्यते तैरेव, प्रामाणिकैरित्यर्थः । किंच एष ह्यभावानां स्वभावो यत्प्रतियोगिनिरूपणीयत्वम् । तथा च यदभावाः प्रामाणिकाः सुतरां तन्निरूपका भावाः तथा चाद्वैतमेव नोदेतीत्याह—**प्रामाणिकाभावेति** । एतेन सदद्वैतमेवाद्रियत इति वेदान्तिनां किंवदन्त्यपोदिता । अप्रामाणिकपक्षं दूषयति—**नेति** । अप्रामाणिकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं न मिथ्यात्वं तत्सत्त्वेऽपि रजतत्वस्य सीसविभ्रमविषये रजते भ्रान्तिप्रमात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य परैर्मिथ्यात्वास्वीकारादित्याह—**रजत इति** । तत्राद्यं परिहरति—**मैवमिति** । तत्र प्रमाणगम्यत्वं तत्त्वमित्यभ्युपेत्य परिहरति—**अभावानामिति** । इदमभ्युपगमं त्यक्त्वा पक्षान्तरमवलम्ब्य परिहरति—**कथं च व्यावहारिकेति** । न प्रमाणमात्रगम्यत्वात् तत्त्वमिति । देहात्मत्वादौ तथाभावाभावात्, अपि तु तात्त्विकप्रमाणगम्यत्वात् । न चैतद् ब्रह्मव्यतिरिक्तस्याभावस्य भावस्य वास्ति येनाद्वैतव्याकोपावकाशः स्यादिति भावः । यत्तु प्रामाणिकाभावपक्षे प्रतियोगिभूतैर्भावैरद्वैतविरोध इति तत्परिहरति—**नापि प्रामाणिकेति** । अयमर्थः—नैवं व्याप्तिरस्ति यदप्रामाणिकाभावप्रतियोगि तदप्रामाणिकमिति । यतः शुक्तीदमंशरजताकारद्वयैकज्ञानोपनीतस्य संसर्गस्य प्रामाणिकात्यन्ताभावप्रतियोगिनोऽपि क्वचिदपि देशे कदाचिदपि काले सत्त्वमन्यथाख्यातिवादिभिर्नेष्यते । तथाऽख्यातिवादिभिः संसर्गव्यवहारमात्रेऽपि संसर्गव्यवहारोपनीतस्य संसर्गस्य । तथा विज्ञानवादिभिरपि धीरूपं यद्रजतं तदारोपितस्य बहिष्ठस्यैवं यथार्थत्वं नाभिमन्यते । यत्त्वप्रामाणिकाभावप्रतियोगित्वानुमानं तदभावस्य प्रामाणिकत्वाभावात् निष्प्रयोजनं दुर्घटं इत्याह—**द्वितीयस्त्विति** । यस्याप्यस्य

---

१ प्रतियोगीति इति पाठान्तरम्. २ [illegible]

त्पोऽनङ्गीकारपरास्तः । न च धर्मिग्राहकप्रमाणबाधः धर्मिणस्तत्त्वावेदकप्रमाणसिद्धत्वानभ्युपगमात् । तर्ह्याश्रयासिद्धिरितिचेन्न । सांव्यावहारिकप्रमाणोपनीतस्याप्याश्रयत्वोपपत्तेः । प्रपञ्चस्तत्त्वावेदकप्रमाणविषयः धर्मित्वादात्मवदिति चेन्न । आत्मत्वस्यैव तत्रोपाधित्वात् ।

नच व्यतिरेकासिद्धिः । अनात्मनः शुक्तिरजतसंसर्गादेस्तत्त्वावेदकप्रमाणाविषयस्योभयवादिसिद्धस्य व्यतिरेकोपसंहारस्थलस्य सद्भावात् , धर्मित्वहेतोः शुक्तिरजतादिसंसर्गधर्मिणि व्यभिचाराच्च । नासौ धर्मी मिथ्यात्वादिति चेन्न । एतमेव हेतुं प्रति धर्मित्वाधर्मित्वयोस्तद्योगात् । एतेन प्रतीतिमात्रसिद्धस्याश्रयत्वे दूषणभूषणादेरपि तथाभूतस्य सुलभत्वात् सर्ववादविधिनिषेधप्रसङ्ग इत्यपास्तम् । वादिप्रतिवादिमध्यस्थानां प्रमाणसिद्धमेतदिति संमत्यालम्बनतया त्रिचतुरकक्षाविश्रान्तस्य तत्तदाभासलक्षणानालिङ्गितस्याश्रयस्य दूषणभूषणादेश्च तत्रतत्र कथाङ्गताङ्गीकारात् , तादृशव्यावहारिकप्रमाणसिद्धस्यैव च व्यावहारिकसत्यत्वेन स्वीकारात्, सर्वथा बाधवैधुर्यस्यागमेतरप्रमाणैरसर्वज्ञेन ज्ञातुमशक्यत्वात् । एतेनेदमपास्तम् , यदाहुर्भट्टाचार्याः—'संवृतेर्न तु सत्यत्वं सत्यभेदः कुतो न्वयम् ॥

प्रामाणिकत्वाप्रामाणिकत्वविकल्पेन दूषणमुक्तं तत्परिहरति—**न चेति** । प्रमाणमात्रगम्यस्यात्यन्तिकसत्त्वाभावादिति भावः । सत्त्वं चेन्नास्ति तर्हि असदेव । तथा च शशविषाणवदेवानर्थक्रियाक्षममिति शङ्कते—**तर्हीति** । [illegible] व्यावहारिकसत्त्वमादाय परिहरति—**न । सांव्यावहारिकेति** । यथाच सदसद्विलक्षणाप्यपरा कोटिरन्यथाऽनिर्वचनीयवादे निर्वक्ष्यते । तत्त्वावेदकप्रमाणगम्यत्वाभावेन धर्मिग्राहकबाधः परिहृतस्तत्र बाधनिरासार्थं तत्त्वावेदकप्रमाणगम्यत्वमप्यनुमिनोति पूर्ववादी—**प्रपञ्च इति** ।

ननु कथमात्मत्वमुपाधिः साध्यव्यापकत्वानिर्णयात् । तथा हि यत्रात्मत्वं नास्ति तत्र तत्त्वावेदकप्रमाणगम्यत्वमपि नास्तीति साध्याभावेनोपाध्यभावव्याप्तिरेष्टव्या । न चैषा शक्यनिर्णया । आत्मत्वरहिते प्रपञ्चे [illegible] निर्णयात् । तस्मात्पर्वतेतरत्वादिवत्पक्षेतरत्वमेयमित्यत आह—**न च व्यतिरेकेति** । शुक्तिरजतसंसर्गादौ सर्वथा प्रमाणायोग्ये शक्य उभयाभावो निर्णेतुमित्यर्थः । अनैकान्तिकतां चाह—**धर्मित्वेति** । **संसर्गधर्मिणीति** । संसर्ग एव धर्मी । हेतोरन्यत्रावृत्तिमाशङ्कते—**नासाविति** । परिहरति—**नेति** । अयमर्थः—[illegible] हेतुं प्रति संसर्गो धर्मी नवा । आद्ये धर्मित्वमशक्यनिषेधम् । द्वितीयेप्यशक्यनिषेधमेव [illegible] इति । यत्तु प्रतीतिमात्रसिद्धस्य साधनादित्वेऽतिप्रसक्तिरित्युक्तं तदप्येवं सति परिहृतमित्याह—**एतेनेति** । व्यावहारिकप्रमाणसिद्धस्य साधनदूषणत्वाभ्युपगमेनेत्यर्थः । एतेनेत्येतदेव विवृण्वन् [illegible] दर्शयति—**वादिप्रतिवादीत्यादिना** । **त्रिचतुरकक्षाविश्रान्तस्येति** । [illegible] इत्यर्थः । स्यादेतत् कतिपयपुरुषस्य कतिपयकालं बाधविधुरमित्यवबोधविषयस्य साधनादित्वे [illegible] तर्हि सिद्धान्तविरोधः, यतो व्यावहारिकसत्त्वयुक्तस्य वेदान्तिभिः साधनादित्वमङ्गीक्रियत इत्यत आह—**तादृशेति** । ननु किमित्ययं संकोच आत्यन्तिकमेव सत्त्वं किं न स्वीक्रियत इत्यत आह—**सर्वथेति** । सर्वपुरुषसर्वदेशकालापेक्षयेत्यर्थः । तर्हि ब्रह्मणोऽपि तादृशं सत्त्वमशक्यज्ञानमित्यत उक्तं—**आगमेतरेति** । [illegible] प्रमाणैः सर्वज्ञेन केनचित्तादृशं सत्त्वं ज्ञायतामित्यत उक्तं—**असर्वज्ञेनेति** । [illegible] प्रमाणमपि प्रत्युतागम[illegible] इति भावः । व्यावहारिकसत्त्वं नाम न सत्त्वविशेषः [illegible] —**एतेनेदमिति** । [illegible] —**संवृतेर्न तु सत्यत्वमिति** । [illegible] तत्र हेतुमाह—**सत्यभेद**

सत्या चेत्संवृतिः केयं मृषा चेत्सत्यता कथम् ॥ सत्यत्वं नच सामान्यं मृषार्थपरमार्थयोः ॥ विरोधान्नहि वृक्षत्वं सामान्यं वृक्षसिंहयोरिति । वस्तुतोऽसत्यस्यैव यावद्बाधं देहात्मभाववल्लौकिकवैदिकव्यवहाराङ्गतया सत्यत्वेन व्यवहारात् । नायमसिद्धो हेतुः । पटस्यांशित्वे वादिनोरविवादात् । नापि विरुद्धः । एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगिनि विपक्षे आत्मनि अंशित्वस्यावृत्तेः । नानैकान्तिकोऽपि । विपक्षाद्व्यावृत्तेरेव । इह तन्तुषु पट इत्यादिनैव प्रत्यक्षेण तन्तुनिष्ठतया पटस्यावगमात्तदपहृतविषयतया कालात्ययापदिष्टतेति चेन्मैवम् । पटस्यैतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमङ्गीकुर्वता तस्य प्रामाण्यानङ्गीकारादिह नभसि नीलिमेति प्रत्यक्षाभिमतप्रत्ययबाधेनारूपित्वानुमानप्रवृत्तिवदत्राप्यनुमानप्रवृत्त्युपपत्तेः । नचैवं सति दहनशैत्यानुमानादेरप्यप्रतिबद्धप्रसरतया कालात्ययापदिष्टकथा सर्वत्रास्तमियादिति वाच्यम् । तत्रतत्रोभयवादिसंमतप्रबलप्रमाणे परिपन्थिनि जाग्रति तस्या निरङ्कुशप्रसरत्वात्, प्रकृते च तथाभावाभावात् । एतेन प्रमाणसिद्धत्वादिति प्रत्यनुमानविरोधोऽपास्तः । प्रमाणसिद्धत्वस्यैवासिद्धेः ।

इति । इदं संवृतिसदिदं परमार्थसदिति वदता किं सत्यविशेषः कश्चित्संवृतिः सत्यं नाम स्वीक्रियते उतासदेव । द्वितीये सत्यशब्दो नार्थवान् । प्रथमे प्राह—**सत्यभेद इति** । कुतोयं सत्यभेदो, न कुतोपि प्रमाणादित्यर्थः । किमिति प्रमाणाभाव इति, विरुद्धत्वादित्याह—**सत्या चेदिति** । विरुद्धत्वाज्जातिव्यक्तिभावो नास्तीत्युक्तम्, इदानीं सदसतोः परस्परविरुद्धयोः सत्यत्वजातिसंबन्धोपि न घटत इत्याह—**सत्यत्वमिति** । तत्र दृष्टान्तः—**नहि वृक्षत्वमिति** । एतेनैतस्यैव विवरणं—**वस्तुत इति** । नन्वत्रानेतन्निष्ठत्वमुपाधिः । आकाशादौ साध्याव्यापकत्वात् । नाप्येतदनिष्ठत्वम् । तस्यैव साध्यत्वात् । नाप्येतदनिष्ठत्वरहिततया प्रतीयमानत्वम् । संयोगादौ तत्र साध्याव्याप्तेः । एतेनैतदवयवानारब्धत्वमपि निरस्तम् । नच द्रव्यत्वविशेषितम् । गुणादौ साध्याव्याप्तेः । नच द्रव्यत्वविशेषिते साध्ये द्रव्यत्वविशेषितोपाधिः । व्यतिरेकव्याप्त्यसिद्ध्या पक्षेतरत्वादिति । स्वरूपासिद्धिं परिहृत्य विरुद्धत्वं परिहरति—**नापि विरुद्ध इति** । अत्र ह्यात्मा विपक्षस्तस्य सर्ववस्तुस्वरूपतया तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावाभावात् । नच तस्मिन्नवयवित्वं वर्तत इत्यर्थः । एतेनैतन्निष्ठगुणादि व्याख्यातम् । एवमेतदत्यन्ताभावस्यैतत्तन्तुनिष्ठतास्वीकारे तत्राप्येतदनिष्ठत्वाङ्गीकारे तु तदभावादेव बाधं शङ्कते—**इह तन्तुष्विति** । परिहरति—**मैवमिति** । यत्तद्बोधानामभिमतग्रहणेन बाधपरिहार इति तस्यैतदुपादानम् । यथा ह्याकाशनीलिमग्राहिप्रत्यक्षविरोधेऽप्याकाशस्यापि निरूपत्वादात्मवदित्याद्यनुमानमुदेति, तत्कस्य हेतोः, दूरतरत्वादादर्शनादेरवगते हेतुकारणाभावेऽनुपलभ्यमानत्वात्, तथेहाप्यद्वैतपरमतत्त्वश्रुतिस्मृतिबलाद्दर्शनादेरवगते आपतितं प्रत्यक्षं प्रत्यक्षाभास इति नानुमानानुदय इत्यर्थः । नन्वनुमानबाधाभिप्रायेण प्रत्यक्षाप्रामाण्यकरणं सर्वत्र तुल्यमिति दहनानुष्णतानुमानेपि न प्रत्यक्षबाधः स्यादिति मतं कालात्ययापदिष्टभङ्गेनाह—**नचैवं सतीति** । हेतुमाह—**तत्र तत्रेति** । अयमभिसंधिः—अग्निरनुष्ण इत्यत्र निषेध्यमनुष्णत्वं व्यवस्थितं न वा । न यदि तदा प्रतियोग्यप्रसिद्ध्याऽभावप्रसिद्ध्यभावात् अप्रसिद्धविशेषणता । नच भ्रान्तिसिद्धस्य निषेधोऽर्थक्रियायां बाधाभावात् । तस्याप्रसिद्धत्वमिति वक्तव्यम् । नच तदभिव्यक्तिरूपस्येऽप्यनुष्णत्वादेः प्रतिपन्नास्ति तत्र प्रमाणम् । अतस्तद्विरोधादनुष्णत्वादिलिङ्गस्यैव बाधप्रवृत्तिरिति । प्रकृते तु न तथोभयसंमतं किंचित्प्रमाणं येन बाधः स्यादित्याह—**प्रकृते चेति** । प्रत्यक्षविरोधं परिहृत्य यदुक्तं पूर्ववादिना प्रपञ्चः सत्यः प्रामाणिकत्वादिति तद्विरोधं परिहरति—**एतेनेति** । तस्यैव विवरणं—**प्रमाणेति** ।

---

१ सन्निति—संवृतिसत्यमिति पुस्तकान्तरे पाठो भाति.

[illegible] न [illegible] प्रमाणं तत्र का कथा तत्पादोपजीविनो वराकस्यानु-
[illegible] । [illegible] घटस्य द्रव्यत्वादेतन्निष्ठबाध्यभेदातिरिक्तभेदवत्त्वा-
[illegible] म्। 'मृत्तिकेत्येव सत्य'मित्याद्या-
[illegible] किं न स्यादिति चेन्न । तस्या-
[illegible] प्रतिज्ञाय ब्रह्मणः सर्वकारणतया सर्वका-
[illegible] लोकेऽपि घटरुचकादिकार्याणां मृल्लोहादिकार-
[illegible] सत्यं, त्रीणि रूपाणीत्येव सत्य'मित्यादिना। न तु तेषां
[illegible] स आत्मे'त्यन्तेन ब्रह्मण एव सत्यत्वप्र-
[illegible] विरोधोऽप्यपास्तः ।

[illegible] । नन करणसंबन्धादेव संब-
[illegible] विषयाणां स्फुरणात, करणजन्येष्वपि योगिज्ञानेषु
[illegible] बाह्यार्थानां न स्फुरणात । न च मनसो
[illegible] , अस्मदादीनां चैन्द्रियिकविभ्रमेऽपि-
[illegible] ज्ञाने गोऽयं देवदत्त इत्यादौ

[illegible] —मेवेति । [illegible]
[illegible]
[illegible] —यत्पुनरिति । अयं भाव [illegible]
[illegible]
[illegible] । ननु [illegible]
[illegible] —मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिना । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

तत्तांशस्य करणासंबद्धस्यापि प्रत्यक्षताभ्युपगमात् । ननु तत्तायामपीन्द्रियेण सह संयुक्तविशेषणतालक्षणः संनिकर्षः । समवायेतरभावस्येन्द्रियसंप्रयोगमन्तरेणापि प्रत्यक्षतायामयं पर्वतोऽग्निमानित्यत्राग्निमत्त्वस्यापि संयुक्तविशेषणतया प्रत्यक्षत्वापत्तेः प्रत्यक्षधर्मिकानुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गः । अस्तु तर्हि ज्ञानज्ञेययोर्विषयविषयिभावः संबन्ध इति चेन्न । तदनिरूपणात् ।

तथाहि न तावज्ज्ञानजन्यफलाधारत्वं विषयत्वं विषयनिष्ठफलजनकत्वं च विषयित्वमिति युक्तम्, विकल्पासहत्वात् । तत्फलं ज्ञातता व्यवहारो वा । नाद्यः । अतीतादौ तदभावेनाविषयत्वप्रसङ्गात्, तत्रैव फलजननेऽप्यनुगतनियमाभावात्, तद्योगे वा तस्यैव विषयत्वनियामकतोपपत्तेः । न द्वितीयः । करार्पणादेर्व्यवहारस्यातीतादावभावात्, [illegible] नान्तरीयकतया तद्व्यवहारविषयस्य तज्ज्ञानविषयतापत्तेः । नाभिव्याहारादिः, आत्मन एव तदाधारतया तदन्यस्याविषयत्वप्रसङ्गात् । अथ ज्ञानप्रतिबद्धव्यवहारादि[illegible]

[illegible]संबन्धः । एतच्च प्रत्यभिज्ञा[illegible] । ननु [illegible] विशेषणं [illegible] संयुक्तविशेषणता[illegible] इति [illegible] —ननु तत्तायामिति । [illegible] संबन्धः [illegible] । [illegible] —समवायेतरभावस्येति । [illegible] —[illegible] । [illegible] तु संयुक्त[illegible] । [illegible] । संयुक्तविशेषणतयेति । [illegible] विशेषणमग्निसंसर्गः । एतदुक्तं [illegible] । [illegible] —अस्तु तर्हीति ।

ज्ञानजन्येति । [illegible] । विकल्पासहत्वादिति । [illegible] । अतीतादावित्यादि । [illegible] इति । [illegible]

रत्वं तद्योग्यत्वं वा विषयत्वम् । न । ज्ञानगोचरत्वस्यैव निरूप्यमाणत्वात् , हानादिज्ञानानां च हानादिज्ञानान्तराजनकतया निर्विषयत्वप्रसङ्गात् । जनकत्वे वा हानादिज्ञानानुपरमाद्विषयान्तरसंचाराभावः सुषुप्त्यभावश्च प्रसज्येयाताम् । व्यवहारयोग्यत्वं विषयत्वमित्यङ्गीकारे च योग्यतायां योग्यतान्तराभ्युपगमेऽनवस्था, तदनभ्युपगमे योग्यताया विषयत्वाभावः ।

अलमिह लक्षणान्तरगवेषणापरिश्रमेण यस्यां संविदि योऽर्थोऽवभासते स तद्विषय इति लक्षणनिरुक्त्युपपत्तेरिति चेन्मैवं, विकल्पासहत्वात् । संविदीति सप्तम्या किमधिकरणं विवक्ष्यते, अथ विषयः, किं वा संबन्धिमात्रं, सतिसप्तमी वा । नाद्यः । घटादिद्रव्याणां बाह्यानामान्तरसंविद्गुणाधिकरणतानुपपत्तेः । न द्वितीयः । तस्यैव निरूप्यमाणत्वात् संविदो विषयत्वं घटादीनां च विषयित्वमिति वैपरीत्यापत्तेश्च । न तृतीयः । संविज्जनकतया तत्संबन्धिनो नयनादृष्टादेरपि तद्विषयत्वप्रसङ्गात् । संविदि भासत इति भासमानताया विशेषणत्वान्न नयनादावतिप्रसङ्ग इति चेन्न । भासमानताया एवाद्याप्यनिरूपितत्वात् । न चतुर्थः । भासमानत्वानिरुक्तेरेव । ज्ञानाकारार्पको हेतुर्विषय इति चेन्न ।

[illegible]ज्ञानं जायते तत्प्रति विषयत्वं हानादियोग्यत्वमेव वा यत्तत्पूर्वज्ञानं प्रति विषयत्वमित्यर्थः। एतेनातीतादि संगृहीतं तदेतदात्माश्रयेण दूषयति — **न । ज्ञानगोचरत्वस्यैवेति** । किंच हानादिज्ञानानां हानादिज्ञानान्तरजनकत्वमस्ति न वा । यदि नास्ति तदा हानादिज्ञानानां निर्विषयत्वप्रसङ्गः । अस्ति च तदतोऽव्याप्तिरित्याह— **हानादिज्ञानानामिति** । प्रथमं दूषयति—**जनकत्वे वेति** । ज्ञानान्तरजनकत्वेन तज्ज्ञानानामपि सविषयत्वमित्यर्थं ज्ञानान्तरजनकत्वे घटादिज्ञानानुत्पादः सुषुप्त्यभावश्च प्रसज्येयातामित्यर्थः । द्वितीये दूषणमाह— **व्यवहारयोग्यत्वमिति** । उपलक्षणं चैतत्प्रथमपक्षस्यापि । तेन हानादिज्ञानगोचरत्वेपि गोचरत्वान्तरमस्ति न वा । यद्यस्ति तदानवस्था अथ नास्ति तर्हि तस्यानिर्विषयत्वमित्यपि द्रष्टव्यम् ।

[illegible]लक्षणमवतारयति—**अलमिह लक्षणान्तरेति** । यस्यां संविदि योऽर्थोऽवभासते सोऽर्थस्तस्याः संविदो विषय इत्यर्थः । उक्तं च पञ्चिकाप्रकरणे—'अत्र ब्रूमो य एवार्थो यस्यां संविदि भासते । वेद्यः स एव नान्यद्धि वेद्यावेद्यस्य लक्षणमि'ति । तदेतद्दूषयति—**मैवमिति । घटादिद्रव्याणां संवि(ल्लक्षण-गु)द्गुणाधिकरणतानुपपत्तेरिति** । उपलक्षणं चैतद्गुणकर्मसामान्यविशेषाणाम् । इदमनिष्टं न भवतीत्यत उक्तं—**बाह्यानामान्तरत्वानुपपत्तेरिति** । ततश्च तेषु लक्षणस्याव्याप्तिरिति भावः । विषयसप्तमीपक्षं निराचष्टे—**न द्वितीय इति** । विषयत्वस्यैव निरूप्यमाणत्वादात्माश्रयप्रसङ्ग इत्यर्थः । किंच संविदीति सप्तम्या संविदो विषयत्वाभिधाने वैपरीत्यमपि स्यादित्याह—**संविद इति** । संबन्धिमात्रमिति तृतीयपक्षं निराचष्टे —**न तृतीय इति** । संविदीति कोऽर्थः, संवित्संबन्धीति, तथाच नयनाद्यपि तथेति घटज्ञानस्य नयनाद्यपि [illegible]त्यर्थः । न च तस्यापि विषयत्वादनतिव्याप्तिर्विशेषणपरत्वात् । इतरथा वस्तुमात्रा[illegible] । **ननु** यद्यपि संबन्धिमात्रं सप्तम्या प्रतीयते तथापि भासत इति विशेषणात् भासमान[illegible] । तथाचाप्रकाशमाननयनादिव्यावृत्तिरिति शङ्कते—**संविदीति** । भानविषयत्वं हि [illegible] परिहरति—**न । भासमानताया इति** । सतिसप्तमीपक्षं निराचष्टे— **न चतुर्थ इति** । [illegible] संविदि सत्यां यद्भासते स विषय इति वक्तव्यम् । तथाचात्माश्रयत्वमित्यर्थः । [illegible] वाच्यम् । योग्यतायां पूर्वोक्तदूषणापातात् । योग-

ज्ञानतदाकारयोर्भेदाभावेन सर्वेषामपि ज्ञानहेतूनां तदाकारसमर्पकतया विषयत्वप्रसङ्गात्। दृश्यमानतया तदाकारसमर्पको विषय इतिचेन्न। दृश्यमानताया एवाद्याप्यनिरूपणात्। नच ज्ञानकर्मत्वं विषयत्वम्, अतीतादिज्ञानस्येश्वरज्ञानस्य च कर्मकारकाजन्यत्वेनाविषयत्वप्रसङ्गात्। संबन्धान्तरमन्तरेण ज्ञानस्य यद्विशेषणं स तद्विषयो, विशेष्यं च तेन विषयीति चेन्न। सत्समवेतं रूपज्ञानमित्यत्र व्यभिचारात्। संबन्धान्तरमन्तरेणैव सत्समवायस्य रूपज्ञानस्य च विशेषणविशेष्यभावेऽपि सत्समवायरूपज्ञानयोर्विषयविषयित्वाभावात् तत्र समवायस्यानुव्यवसायज्ञानविषयत्वेऽपि रूपज्ञानाविषयत्वात्। तदेवं विषयविषयिभावानिरूपणात् आलम्बनत्वतया चासिद्धौ प्रपञ्चस्य सत्यत्वे दृश्यत्वानुपपत्तिर्बाधिकेति स्थितम्। नच भेदस्य मिथ्यात्वे शब्दान्तरादेः कर्मभेदप्रतिपादकत्वाप्रामाण्यप्रसङ्गः। घटपटादेरिव व्यावहारिकस्यैव भेदमात्रस्य कर्मगोचरस्य तत्रतत्र शब्दान्तरादिभिः प्रतिबाध्यमानत्वात्तद्गतबाधायोग्यतालक्षणस्य सत्यत्वस्य प्रतिपादने तेषामौदासीन्यात्। तदेवं निरस्तसमस्तप्रत्यनीकमनुमानं प्रपञ्चमिथ्यात्वे मानमिति सिद्धम्।

[illegible] लक्षणं [illegible]—**ज्ञानेति**। [illegible] इत्यर्थः। तेन न नयनादिष्वतिव्याप्तिः। [illegible] ज्ञानाकारार्पकत्वमिति। दूषयति—**नेति**। ननु [illegible] दृश्यमानतयाऽऽकारहेतुत्वं [illegible] लक्षणं विवक्षितमित्याह—**दृश्यमानताया इति**। [illegible] दूषयति—**नचेति**। तत्र हेतुः—**अतीतादीति**। [illegible] लक्षणान्तरं [illegible]—**संबन्धान्तरमिति**। [illegible] **विशेष्यं चेति**। [illegible]—न। **सत्समवेतमिति**। [illegible] **ननु** [illegible] [illegible]—**तत्र समवायस्येति**। [illegible] [illegible]—**तदेवमिति**। [illegible] **नच भेदस्येति**। [illegible]

[illegible]

नन्वस्यानुमानस्य मिथ्यात्वं किमनुमानान्तरेण सिद्ध्यति किं वा स्वेनैव। आद्येऽनवस्था। तस्यतस्यानुमानस्य मिथ्यात्वसाधनेऽनुमानान्तरापेक्षणात्। जिज्ञासायां सत्यां तत्तदनुमानप्रवृत्तेर्नानवस्था मूलक्षयकरीति चेन्न। यद्यदुक्तसाधनं तत्तदुक्तसाध्यमिति व्याप्तिग्रहणसमये तस्यतस्यानुमानस्य मिथ्यात्वानधिगमे सर्वोपसंहारवती व्याप्तिर्न सिद्ध्येत्। अधिगमे च तदधिगमाय तत्तदनुमानान्तरं तदैवापेक्षणीयमिति कथय कथं न मूलक्षतिः। द्वितीये तु स्वात्मनि वृत्तिविरोधः स्वगतमिथ्यात्वस्य स्वेनैव ग्रहणादिति चेन्मैवम्। शब्दशब्दवत्प्रपञ्चसत्यत्वानुमानवदध्ययनविधिवच्चाविरोधात्।

ननु नाध्ययनविधिप्रयुक्तमध्ययनम्। तस्याध्यापनविधिप्रयुक्तत्वात्। तथाहि अध्ययनविधिर्न स्वविषयाध्ययनस्यानुष्ठापनक्षमः। निर्नियोज्यत्वात्। नह्यत्र कामी जीवनादिनिमित्तवान्यः कश्चिन्नियोज्यः प्रतीयते। नापि विश्वजिदादिवत्कल्पयितुं शक्यः। अध्यापनविधिप्रयुक्तित एव तद्विषयस्याध्ययनस्य सिद्धौ नियोगसिद्धेः कल्पकाभावात्। नचाध्यापनविधेरपि निर्नियोज्यतयाननुष्ठापकत्वम्। आचार्यकरणकामस्य नियोज्यस्य प्रतीतेः। तथा हि 'अष्टवर्षं

प्रत्यवतिष्ठते—**नन्वस्यानुमानस्येत्यादिना**। शङ्कते—**जिज्ञासायामिति**। यदि हि प्रथमानुमानसमसमय एवानन्तानुमानस्फुरणापत्तिः स्यात्तदानुपलब्धिपराहततया मूलक्षयकरी, नात्र तदस्तीत्यर्थः। दूषयति—**यद्यदुक्तसाधनमित्यादिना**। तत्तदनुमानजातस्य मिथ्यात्वेन साध्यवद्घटितत्वात् व्याप्तिग्रहणकाले सर्वेषामेव स्फुरणापत्त्या मूलक्षतेरित्यर्थः। स्वेनैव स्वमिथ्यात्वसाधने दूषणमाह—**द्वितीये त्विति**। तमिममाक्षेपं परिहरति—**मैवम्। शब्दशब्दवदित्यादिना**। यथाहि शब्दशब्दः शब्दत्वाक्रान्तं शब्दजातं विषयीकुर्वन्स्वमपि विषयीकरोति, यथा वा सर्वप्रपञ्चसत्यत्वानुमानं स्वात्मन्यपि सत्यतां साधयतीति भवद्भिरभिमन्यते, यथा वा 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इत्यध्ययनविधिः स्वाध्यायशब्दवाच्यसमस्तवेदराशेरध्ययनं विदधानस्तदन्तर्वर्तिनः स्वात्मनोऽपि विधत्ते तेषु यः परिहारोद्धारभेदादिः सोऽत्रापि समान इत्यर्थः।

अध्ययनविधेर्विधायकत्वमुक्तममृष्यमाणः प्राभाकरः प्राह—**ननु नाध्ययनेति**। नन्वविहितस्य कथमनुष्ठानमित्यत आह—**तस्येति**। ननु श्रूयमाणे विधौ कथमेतत्प्रयुक्तत्वं तत्राह—**तथाहीति**। स्वविषयरूपमध्ययनं स्वविषयाध्ययनम्। ननु यद्यप्यत्र स्वर्गादिवत्काम्यं, नित्यं वा जीवनादिवत्किंचिन्निमित्तं न श्रूयते, तथापि यथा 'विश्वजिता यजेत', 'अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ती' त्यत्र वाऽश्रूयमाणोऽपि स्वर्गकाम्यधिकारी कल्पितः। तथा हि 'विश्वजिता यजेते' त्यत्राश्रूयमाणोऽधिकारी कल्प्य उत नेति संदेहे द्वारमित्यत्र क्रियान्वयं विना कारकाणामिव विषयेण पर्यवसितान्विताभिधानस्य कार्यस्याधिकारिणा विनानुपपत्त्यभावात् अनध्याहार इति प्रापय्य राद्धान्तितम्। कर्तृव्यापारकृतेः कर्त्रा विनानुपपत्तेस्तन्निरूप्यकार्यस्याप्यनुपपत्तिरिति सोऽध्याहर्तव्यः। स चासंबद्धकार्यसंबन्धो न संबध्यत इति स्वसंबन्धित्वेन कार्यबोद्धा नियोज्यो भवति। तत्रापि सर्वकल्पनायां नैरर्थक्यात् यस्य कस्यचित्कल्पनायां विनिगमनाभावात्सर्वाभिलषितस्वर्गकामोऽधिकारी कल्पितः 'चोदनायां फलाश्रुते' रित्युपक्रम्याधिकरणत्रयेण, 'स स्वर्गः स्यात्सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वा' दित्यन्तेन। एवं पिण्डपितृयज्ञेऽमावास्यायामिति कालपर उत कर्मपर इति संशय्य कर्मपरत्वात्तदङ्गत्वमिति पूर्वपक्षय्य कर्मपरत्वे लक्षणाप्रसङ्गात् कालपरत्वमादाय स्वतन्त्राधिकारत्वेन स्वर्गकामाधिकार्यध्याहृतः—'पिण्डपितृयज्ञः स्वकालत्वादनङ्गं स्या' दित्यत्र, तद्वदत्र किं न स्यादित्यत आह—**नापि विश्वजिदादिवदिति**। ननु 'तमध्यापयीते' त्यत्रापि न कश्चिन्नियोज्यः प्रतीयतेऽतो निर्नियोज्यत्वमुभयोः समानमिति कथमेतत्प्रयुक्तविषयत्वमितरस्य, तत्राह—**न चाध्यापनेति**। हेतुमाह—**आचार्यकरणकामस्येति**। आत्मनो यदाचार्यकरणमाचार्यत्वसंपादनं तत्कामस्येत्यर्थः। नन्वाचार्यकरणकाम इत्यपि न श्रूयते इति तत्राह—**तथा ह्यष्टवर्षमिति**। श्रूयतां

ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीते'ति श्रूयते, तत्र 'संमाननोत्सञ्जनाचार्यकरणे'ति सूत्रेणाचार्यकरणे नयतेरात्मनेपदविधानात् 'उपनयीत, तमध्यापयीते'ति चोपनयनाध्यापनयोरेकप्रयोगतावगमात्, उपनयनपूर्वकाध्यापनस्याध्याचार्यत्वप्रतीतौ तत्कामिनो नियोज्यत्वावगमात् न निर्नियोज्यताध्यापनविधेः । तथा च स्वविषयस्याध्यापनस्यानुष्ठानं प्रयुञ्जानोऽध्यापनविधिस्तन्निष्पादकमध्ययनमपि प्रयुङ्क्ते तेन विध्याक्षेपलक्षणोपादानप्रमाणेनान्यत एवाध्ययनसिद्धेर्नाध्ययनविधिप्रयुक्तमध्ययनमिति ।

अत्रोच्यते । भवतु नाम सनियोज्यताऽध्यापनविधेः, तथापि नाध्यापनविधिप्रयुक्तताऽध्ययनस्य सिद्ध्येत् । कामाधिकारे करणांशे रागस्यैव प्रवर्तकत्वात् अध्यापनस्यापि

नाम, तावतापि किमायातमाचार्यकरण इति तत्राह—**तत्र संमाननेति** । 'संमाननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः' । अयमर्थः—यद्यपि 'स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले' इति कर्तृगामिफलाभिधायिनो नयतेरात्मनेपदं सिद्धं तथाप्यकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः, संमाननादिष्वर्थेषु गम्यमानेषु नयतेर्धातोरात्मनेपदं स्यात् । तत्र संमाननं पूजनं यथा नयते चार्वी लोकायते, चार्वी बुद्धिमानाचार्यो लोकायते नते शिष्यानयते । ते हि सद्युक्तिभिराचार्येण प्रतिष्ठापितबुद्धयः सन्तः पूजिता भविष्यन्ति इत्यात्मनेपदार्थः । उत्सञ्जनमुत्क्षेपणं यथा माणवकमुन्नयते उत्क्षिपतीत्यर्थः । आचार्यकरणमाचार्यत्वसंपादनं यथा माणवकमुपनयते आत्मानमाचार्यीकर्तुं माणवकमात्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । ज्ञानं प्रमेयनिश्चयः । यथा नयते चार्वी लोकायते तत्त्वं प्रमेयत्वं निश्चिनोतीत्यर्थः । भृतिर्वेतनं यथा कर्मकरानुपनयते भृतिदानेन समीपीकरोतीत्यर्थः । विगणनमृणादेर्निर्यातनं यथा मद्राः करं विनयन्ते करदानेन निवर्तयन्तीत्यर्थः । व्ययो धर्मादिषु विनियोगः यथा शतं विनयते सहस्रं विनयते धर्मार्थं विनियुङ्क्ते इत्यर्थः । अथ कथमेतेष्वित्युक्तम्, अजां ग्रामं नयतीत्यादिषु विनिवृत्तये इति । तस्मादुपनयीतेति श्रौतमेवाचार्यकरणमित्यर्थः । ननु भवतूपनयनस्याचार्यकरणं फलं तत्र श्रूयत इति, किमायातमध्यापनस्य सनियोज्यत्व इति तत्राह—**उपनयीत तमध्यापयीतेति चेति** । **एकप्रयोगतेति** । अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत उपनीय च तमध्यापयीतेति [illegible] एकप्रयोगतावगम्यते [illegible] यथेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेतेतिवदित्यर्थः । तथा चैकदेशस्यैवानुष्ठानात्फलासिद्धेरिति सोपनयनाध्यापनादाचार्यत्वसिद्धिरिति भावः । तथा च स्मृतिः—'उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः । सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते' इति । ननु भवतूपनयनाध्यापनयोरेकप्रयोगता [illegible] श्रुतत्वादिति उपसंहारस्तस्य त्वमित्यस्याचार्यकरणस्य कथं नियोज्यविशेषणत्वं यत्र [illegible] प्रतीयते इत्यत आह—**तत्कामिन इति** । [illegible] फलत्वं विपरिणम्यते इति भावः । नन्वध्यापनविधिः स्वविषयमध्यापनं विहाय कथमध्ययनं प्रयुङ्क्ते इत्याशङ्क्याह—**तथा च स्वविषयस्येति** । ननु विधिर्हि सर्वत्र स्वविषये तदङ्गे वा पुरुषमनुष्ठापयति नचाध्ययनस्याध्यापनाङ्गत्वे किंचन [illegible] प्रमाणमस्ति नचोपकारकत्वादङ्गत्वं, गोदोहनवत्[illegible] । नन्वेतदु [illegible] पुरुषस्य तस्य [illegible] इति तत्राह—**तेन विध्याक्षेपेति** । [illegible] प्रमाणमित्यर्थः ।

समाधानमुपक्रमते—**अत्रोच्यत इति** । [illegible] स्यादित्यत आह—**भवतु नामेति** । हेतुमाह—**कामाधिकार इति** । [illegible] राग एव प्रवर्तकः, रागिकर्तव्यतया तु [illegible] इति । [illegible] आह—**अध्यापनस्यापीति** । ननु भवतु [illegible]

---

१. [illegible] २. [illegible] ३. [illegible]
४. [illegible]

काम्यत्वात्, तद्विषयरागेणैव तन्निष्पादकेप्यध्ययनेनुष्ठानलाभात् अध्यापनविधेरनुष्ठापकत्वकल्पनानुपपत्तेः । नचाध्यापनाङ्गत्वादध्ययने विधितः प्रवृत्तिराशङ्कनीया । तत्र श्रुत्यादीनामन्यतमप्रमाणस्यादर्शनात् । नचाध्यापनविधिप्रयुक्तत्वादध्ययनस्य तदङ्गत्वं, प्रयुक्तेर्व्यभिचारात्। न हि 'भिन्ने जुहोति स्कन्ने जुहोति' इत्यादौ भेदनादिना प्रयुज्यमानो होमस्तदङ्गमङ्गीक्रियते, तत्प्रयुक्तेरध्ययनस्याद्याप्यसिद्धेरङ्गत्वेन प्रयुक्तिः प्रयुक्तौ च तदङ्गत्वमिति परस्पराश्रयता च । किं चाध्ययनविधावधिकारिणमङ्गीकुर्वता नियोज्यः कस्मान्न स्वीक्रियते इति वाच्यम्। अनुष्ठानसिद्धये नियोज्योऽपेक्षितव्यः तच्चान्यत एव सिद्धमिति नासावङ्गीक्रियत इति चेत्तर्हि अधिकार्य्यपि नापेक्षणीयः अनुष्ठानस्यान्यत एव सिद्धेः । अधिकारी विधिपर्यवसानायापेक्ष्यत इति चेत् नियोज्येपि तुल्यं, तेनापि विना नियोगापर्यवसानात् । अन्यतोपि विषयानुष्ठानसिद्ध्या च नियोगसिद्धौ का नाम विधेरपर्यवसानवाचोयुक्तिः । किं च तमध्यापयीतेति च नायमध्यापने विधिः वृत्त्यर्थत्वेनाध्यापनस्य याजनवत्प्राप्तत्वात् । उक्तं हि—'षण्णां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका । याजनाध्यापने

होमाङ्गेष्विव दीक्षणीयादिषु, न च दृष्टार्थत्वादविधेयत्वं, तत्तन्नियमोपेताध्ययनजन्यादृष्टस्यावघातादिष्विवान्यतोऽप्राप्तस्य विद्यमानत्वादित्यत आह—**न चाध्यापनेति** । ननु श्रुत्यादिप्रमाणाभावेपि तत्प्रयुक्तत्वलक्षणोपादानप्रमाणात्तदङ्गत्वमुक्तमिति तत्राह—**न चाध्यापनविधीति** । भिन्ने जुहोतीत्यादौ भेदनादीनां निमित्तत्वेन नैमित्तिकहोमं प्रति प्रयोजकत्वमस्ति अथ च नाङ्गित्वं भेदनादीनां निमित्तत्वेनाननुष्ठेयतयाङ्गित्वानुपपत्तेः । अतः प्रयुक्तिर्व्यभिचारिणीत्यर्थः । अङ्गीकृत्य प्रयुक्तिमेतदुक्तं सैव तु नास्तीत्याह—**तत्प्रयुक्तेरिति** । रागस्यैवोभयत्र प्रयोजकत्वादिति भावः । नन्वङ्गत्वात्प्रयुक्तिरित्यत आह—**अङ्गत्वेन प्रयुक्तिरिति** । किंच नोपादानात्मकं किंचिन्मानं, मेयानिरूपणात् । तस्माच्छ्रुत्यादिषट्केण विनियोगो नचात्र (तत्)ते यत्तु प्रोक्षणादेः क्रत्वर्थत्वमुपादानलभ्यमिति तन्न, श्रुत्यैवापूर्वसाधनत्वे व्रीह्यादिगते विनियोगात् । तथापि कथमपूर्वार्थत्वमुच्यते व्रीहीणां तण्डुलपिष्टपुरोडाशयागप्रणालिकयाऽपूर्वसाधनत्वमस्ति तथाविधांश्चोद्दिश्य विधीयमानं सर्वस्य द्वारद्वारिभावव्यवस्थितस्याङ्गं भवतीति, पश्वेकत्वादीनामपि श्रुत्यैव विनियोगसिद्धिः ज्योतिष्टोमादेश्च फलार्थत्वं वाक्यादिभिरिति । यच्च निर्नियोज्यत्वमध्ययनविधेरुक्तं तदपि दूषयति—**किं चाध्ययनविधाविति** । पूर्ववादी नियोज्यानङ्गीकारे कारणमाह—**अनुष्ठानसिद्धय इति** । दूषयति—**अधिकार्यपीति** । अनुष्ठानार्थमधिकार्यपेक्षा तच्चेदन्यतः सिद्धं किमर्थमधिकार्यपेक्ष्यत इत्यर्थः । शङ्कते—**अधिकारीति** । अयमभिसंधिः । यद्यपि कार्यमेव नियोगापरपर्यायं वाक्यार्थस्तथापि तदेवेष्टसाधनतानिबन्धनं यथाहुः—'फलसाधनता तत्र कारणं तेन कार्यते'ति । तच्चेष्टसाधनत्वं कस्येति भोक्तारमधिकारिणमाकाङ्क्षमाणं न तावत्पर्यवस्यति यावन्नाधिकारिविशेषप्रतीतिरिति, तदेतन्नियोज्येपि तुल्यं नियोगस्यापि नियोज्यव्यतिरेकेणापर्यवसानादिति । परिहरति—**नियोज्येपीति** । आपाद्यदूषणमिदम् आधानादिनियोगेषु तैरनङ्गीकारात् । किं च विषयसिद्धिद्वारा खल्विदिर्हि विधेः पर्यवसानं सा चेदन्यतोपि सिद्धा पर्यवसित एव विधिरित्यधिकार्यपेक्षापि निर्निबन्धनेत्याह—**अन्यतोपीति** । अध्यापनस्य विधेयत्वमङ्गीकृत्यैतदुक्तं तदेव नास्तीत्याह—**किं चेति** । तत्र किं वृत्त्यर्थं यदध्यापनं तदेव विधेयमुताऽलौकिकनियोगार्थः कश्चित् । नाद्य इत्याह—**वृत्त्यर्थत्वेनेति** । अध्ययनाध्यापनयजनयाजनदानप्रतिग्रहात्मकानां षण्णां कर्मणां मध्ये त्रीणि जीविका जीवनसाधनम् । तान्येवाह —**याजनेत्यादिना** । ननु यदि न विधानं कथं तर्हि उपनयीताध्यापयीतेति विधीयत इत्यत आह—

---

१. अलौकिकनियोगार्थः कश्चिदिति—अलौकिकनियोगार्थं किञ्चिदिति पाठो युक्तो भाति ।

चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रह' इति। तस्माद्यथैतयाऽन्नाद्यकामं याजयेदित्यादिषु याजनं न विधीयते किंतु एतयान्नाद्यकामो यजेतेति वाक्यार्थः। तथेहाप्यष्टवर्षो ब्राह्मण उपगच्छेत्सोधीयीते'ति वाक्यार्थः स्वीकार्यः । नचालौकिकनियोगार्थत्वेनाध्यापने विधिः याजनेपि तथाप्रसङ्गात्। अपि चाध्ययनं नित्यं, 'योऽनधीत्य द्विजो वेदानन्यत्र कुरुते श्रमम्। स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥' इत्यादिनाऽकरणे प्रत्यवायस्मरणात्, अध्यापनं चानित्यं, काम्यत्वात्, तथाच कथं नित्यमनित्येन प्रयुज्येत, विरोधात्, तस्मादध्ययनविधिप्रयुक्तमेवाध्ययनमिति न दृष्टान्तासिद्धिः । अस्तु वाध्यापनविधिप्रयुक्तमध्ययनं तथाप्यध्यापनविधिरखिलवेदवाक्याध्यापनं विदधानः स्ववाक्याध्यापनमपि विधत्त इति स एव दृष्टान्तो भविष्यतीत्यलमतिविस्तरेण ।

तथैकमेवाद्वितीयमित्याद्यागमोपि तत्र प्रमाणम् । नचाद्वितीयशब्दस्तत्सजातीयवस्त्वन्तरनिषेधपरः, संकोचे कारणाभावादेकत्वविशेषणेनैव सजातीयस्य निषिद्धत्वात् सजातीयमात्रनिषेधपरत्वे चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानस्य वाचारम्भणशब्दस्य ऐतदात्म्यमिदं सर्वमित्याद्युपसंहारस्य च बाधप्रसङ्गात् । नचैकमित्येकत्वसंख्याविधानपरं, तत्रैव तस्य व्युत्पत्तेरिति वाच्यम् । एकं रूपमेका संख्या एकोऽभाव इत्यादावपि प्रयोगात् । आनन्त्यमप्युभयान्ताभाव एव, तत्रैव तस्य व्युत्पत्तेरित्यपि न । पूर्वापरकालानवच्छेदस्यैवेहानन्तपदेन विवक्षायां नित्यमाकाशमनन्तं चेति प्रयोगानुपपत्तिप्रसङ्गात् ।

तस्माद्यथैतयेति। एतदा येष्टा, यथाहि न तावदयाग्नुति याजनं विधातुं शक्यं [illegible] एव प्रवृत्तत्वादतो प्राप्तप्रयोजनरूपसाक्षात्कर्तृव्यापारयागपरो विधिरिहाप्यन्यतो प्राप्तप्रयोजन[illegible]पगमनाध्ययने निर्धार्यते इत्यर्थः । न द्वितीय इत्याह—**नचालौकिकेति** । [illegible] विधेयत्वपक्ष एव दूषणान्तरमाह—**अपिचाध्ययनमिति** । [illegible] स्पष्टः । **विरोधादिति** । काम्यं हि कामनाधीनं कामना हि कादाचित्की [illegible] नित्यमध्ययनं कथं प्रयुञ्जीत [illegible] । अथ [illegible] इति । अलं वा गुरुमतविवादेन । [illegible] विधिर्दृष्टान्त इत्याह—**अस्तु वेति** ।

तदेवमनुमानं प्रमाणमित्युक्त्वा [illegible] —**तथैकमेवेति** । [illegible] —**नचेति** । **संकोच इति** । [illegible] —**एकत्वविशेषणेति** । [illegible] —**नचैकमिति** । [illegible] —**आनन्त्यमपीति** । [illegible] —**पूर्वापरेति** । [illegible]

न चान्योन्याभावाधिकरणत्वानधिकरणे व्युत्पत्त्यभावो दोषः। अन्तशब्दस्य देशतः कालतो वस्तुतश्च परिच्छिन्ने व्युत्पन्नत्वात्तस्य नञ्समासे त्रिविधस्याप्यन्तस्य निषेधकतोपपत्तौ पृथग्व्युत्पत्त्यनपेक्षत्वात्। नेह नानास्ति किंचनेति च न ब्रह्मणि नानात्वं निषिध्यते। अप्रसक्तत्वात्। नहि लोकतः श्रुतितो वा वादिप्रसिद्धितो वा ब्रह्मणि नानात्वं प्रसक्तं येन प्रतिषिध्येत। नानाशब्दस्य भावप्रत्ययान्तताभावाच्च न नानात्वनिषेधः। तन्निषेधे वा संकोचे कारणाभावात् सजातीयविजातीयस्वगतनानात्वनिषेधाद्ब्रह्माद्वैतमेव पर्यवस्येदिति स एव घट्टकुट्टीप्रभातवृत्तान्तः प्रसज्येत।

न चेन्द्रो मायाभिरितीन्द्रियद्वारकबुद्धिवृत्त्युपाधावीश्वरस्य भेदोवभासत इत्येतावत्परमिदं वाक्यं नतु द्वैतनिषेधपरमिति युक्तम्। ईश्वरस्य नित्यानुमेयस्यैन्द्रियकबुद्धिवृत्तिविषयत्वानङ्गीकारात्। मायाशक्तिविशेषाभिधाने च 'युक्ता ह्यस्य हरयः शता दश'ेति वाक्यशेषो न संगच्छेत। इन्द्रियबाहुल्याभिधानस्य मायाशक्तिविशेषाभिधानं प्रत्यनुपयुक्तत्वात्। अयं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि चेति वाक्यशेषे सर्वस्येश्वरात्मकत्वप्रतिपादनविरोधाच्च। मृत्योः स मृत्युमिति च नाभेदप्रतिपत्तिविधिः। नेह नानास्ति किंच

भावः। यस्तु पूर्वपक्षिणा व्युत्पत्त्यभावोभिहितस्तं दूषयति—**न चान्योन्याभावेति**। सर्वत्र ह्यभाववाचकशब्दानां प्रतियोगिवाचकशब्दव्युत्पत्तित एव व्युत्पत्तिस्तत्कुतो हेतोः, यौगिकत्वाद्यौगिकानां चावयवव्युत्पत्तित एव व्युत्पत्तेः समुदायव्युत्पत्त्यनपेक्षणात्। तदिहान्तपदस्यावच्छेदत्रये व्युत्पत्तेर्नञस्तन्निषेधव्युत्पन्नत्वान्न पृथक् समुदायस्य व्युत्पत्त्यपेक्षेत्याह—**अन्तशब्दस्येति**। यत्तु नेह नानेत्यत्र ब्रह्मणि नानात्वनिषेधादेकं ब्रह्मेति सिध्यति न तु द्वैतनिषेध इत्युक्तं तन्निषेधति—**नेह नानेति**। अयमभिसन्धिः। प्रसक्तं हि सर्वत्र निषेध्यं नाप्रसक्तम्। यत्तु क्वचिदप्रसक्तस्यापि निषेधो यथा नान्तरिक्षे न दिवि इत्यत्र, [तत्र] गत्यन्तरं नास्ति। नच तत्रापि निषेधपरत्वं, अर्थवादो ह्ययं रुक्मोपधानस्य, रुक्ममुपदधातीत्यनेनैकवाक्यत्वात्, तस्माद्यथाकथंचन तत्स्तुतावेव तात्पर्यम्। अत्र तु द्वैतनिषेधपरत्वमिति वैषम्यं, तदिहापि प्रसक्तद्वैतप्रपञ्चनिषेधपरत्वं युक्तं नाप्रसक्तेश्वरनानात्वनिषेधपरत्वमिति। किंच नानात्वनिषेधपरत्वे नानाशब्देन द्व्येकयोरित्यत्र द्वित्वैकत्ववत् नानात्वं लक्षणीयं, न च विना कारणं सा युक्ता, अतिप्रसङ्गात्। प्रत्यक्षादिविरोधस्तु कारणं हृदि विपरिवर्तमानं पुरस्तादेव निरस्तं तदनेनाभिसन्धिनाह—**नानाशब्दस्येति**। भवतु नानाशब्देन नानात्वाभिधानं गोशब्देन गोत्वस्येव तथापि सङ्कोचे कारणाभावात् समस्तप्रतियोगिकनानात्वनिषेधादद्वैतसिद्धिरित्याह—**तन्निषेधे वेति**। नानाशब्दस्य च नानात्ववाचकत्वेपि तवोक्तिवैयर्थ्यं तदुपलक्षितव्यक्तिवचनत्वे चेह गौर्नास्तीतिवत्तज्जातीयनिषेधसिद्धिरित्यपि द्रष्टव्यम्।

यत्तु श्रुत्यन्तरस्यान्यथासिद्धिरुक्ता पूर्वपक्षिणा तामनुवादपूर्वकं दूषयति—**न चेन्द्र इत्यादिना**। प्रत्यक्षयोग्यं खल्वैन्द्रियकबुद्धिवृत्तौ प्रतीयते ईश्वरस्त्वतीन्द्रियो न तथेति न बुद्धिवृत्त्यभिप्रायेणायं मायाशब्द इत्यर्थः। नीरूपत्वादवाह्यत्वादनवतारप्रकरणत्वाच्च न योगीन्द्रियापेक्षयेति भावः। यत्त्वीश्वरशक्तयो वेत्युक्तं तत्राह—**मायाशक्तीति**। असङ्गतिमेवाह—**इन्द्रियेति**। तत्र हि दशशतहरयोऽस्य युक्ता इतीन्द्रियाणि हरिशब्देनोच्यन्ते। तद्बाहुल्याभिधानं नेश्वरशक्तिप्रतिपादनोपयोगीत्यर्थः। उत्तरत्र तेषां हरीणामीश्वरमात्रतया बोधनमपि त्वत्पक्षे विरुध्यते तेषां भिन्नत्वाभ्युपगमादित्याह—**अयं वै हरय इति**। नच निमित्तत्वाभिप्रायेण, सामानाधिकरण्यानुपपत्तेरिति भावः। यत्तु मृत्योः स मृत्युमित्यभेददर्शनस्य विधित्सितत्वस्य स्तुतिर्नतु द्वैतनिषेधपरमिति तत्राह—**मृत्योरिति**। यदि ह्यभेदप्रतिपत्तिमात्रं विधित्सितं तदा द्वैतनिषेधो व्यर्थः।

नेति द्वैतनिषेधवैयर्थ्यात्, अनुपासनप्रकरणत्वाच्च । पूर्वापरालोचनायां चास्य प्रकरणस्य निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मत्वप्रतिपत्तौ तात्पर्याधिगमात् । ननु पूर्वापरवाक्यानामुपासनपरतापि दृश्यते 'आयुर्होपासतेऽमृतं, विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत, सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः, अन्नादो वसुदानो विन्दते वसु च एवं वेदे'त्यादिश्रवणादिति चेन्मैवं, प्रसङ्गागतत्वादुपासनानुवादस्य ।

तमेव धीरो विज्ञायेति च यस्मिन्पञ्च पञ्चजना इति च पूर्वोदिताकाशादितत्त्वाधारतया सप्रपञ्चतासत्त्वावधारणस्य तन्निवारणपरत्वात्, प्रज्ञां कुर्वीतेति च प्रज्ञाशब्देन विज्ञानशब्दाभिधेयपरोक्षज्ञानातिरिक्तसाक्षात्काराभिधानाङ्गीकारे तस्यानवधिसुखरूपात्मसाक्षात्कारतया फलत्वेन विधेयत्वानुपपत्तेः, सर्वस्य वशीत्यादेः स्तुतिपरतया गुणविधानार्थत्वाभावात्, आगमस्य च स्वरूपप्रतीतौ पदपदार्थसंबन्धावगमे च प्रत्यक्षादिसापेक्षत्वेपि तस्य तद्विषयस्य च पारमार्थिकत्वांशस्यानुपजीव्यत्वात्तद्बाधनेनि विरोधाभावात्, सांव्यवहारिकभेदाभावस्य ज्ञानोदयनान्तरीयकतया श्रुतिबाध्यत्वाभावात् न व्यावहारिकभेदसापेक्षतया श्रुतेरप्रामाण्यप्रसङ्गः । नच न हिंस्यादित्यादिवाक्येषु परस्परपराहतिः । सामान्यविशेषभावेनेच्छाविकल्पेन वा व्यवस्थितविकल्पेन वाऽविरोधोपपत्तेः ।

प्रस्तुतानर्थकरस्याद्वैततत्त्वभ्रान्तिप्रसक्तेरिति भावः । किंच निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मज्ञानप्रकरणोत्कर्षेणोपासनापरत्वे इत्याह—**अनुपासनेति** । अस्यैव प्रपञ्चः—**पूर्वापरेति** । ननु 'तं देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृत'मिति, विज्ञाय आत्मनः प्रज्ञां साक्षात्कारलक्षणां संपादयेदिति च, तथा सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः, अन्नादोऽन्ना समन्तादद्द् वसुदानो धनप्रद इति यो वेद स वसु धनं विन्दते लभते इति, तत्रैव पूर्वोत्तरभागयोरुपासनाश्रवणादुपासनाप्रकरणमेतदिति चोदयति—**ननु पूर्वापरेति । प्रसङ्गागतत्वादिति** । निष्प्रपञ्चब्रह्मप्रकरण एव स्तुत्यर्थमुपासनानुवादः सः न तु विधिर्वाक्यभेदप्रसङ्गादित्यर्थः ।

किंच तमेव धीर इति, तमेव मन्य इति वेदवाक्याभ्यां यस्मिन्पञ्च पञ्चजनाः पञ्चप्राणादयः आकाशश्च प्रतिष्ठित इति पूर्ववाक्यारोपिताकाशादिप्रपञ्चनिवर्तनान्निष्प्रपञ्चब्रह्मपरत्वमेवेत्याह—**तमेव धीर इति** । निष्प्रपञ्चब्रह्मपरत्वेऽपि तत्साक्षात्कारविधिपरत्वं भवत्विति नेत्याह—**प्रज्ञामिति** । ननु सर्वस्य वशीत्यादिगुणकं च एवं वेदेत्युपासनं विधत्ते इति तत्राह—**सर्वस्य वशीत्यादेरिति** । प्रतिपादितं चेदिदं 'ज्ञानादीतरत्र तत्र चाप्रतिबन्धः' इत्यत्र । उपजीव्यविरोधं परिहरति—**आगमस्येति । तस्येति** । प्रत्यक्षस्य । एतदुक्तं भवति । निषिध्यमानं तदीयपारमार्थिकत्वं नापेक्ष्यते यच्चापेक्ष्यते सांव्यवहारिकं रूपं न तद्बाध्यत इति । ननु सांव्यवहारिकत्वमपि [illegible] दुर्निवार इति तत्राह—**सांव्यवहारिकेति** । यथा तेषां [illegible] न तथा सांव्यवहारिक [illegible] मिति भावः । [illegible] । ननु [illegible] च वेदस्य परस्परव्याहतत्वमुक्तं तत्परिहरति—**नचेति । सामान्यविशेषभावेनेति** । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

तस्याज्ञानत्वाभावात् । अथानाद्यनिर्वचनीयमज्ञानं तदपि न । निर्वचनागोचरताया भावाभावविलक्षणतायाश्चासंभवित्वात् । भ्रमोपादानमज्ञानमित्यपि न । आत्मन्यतिव्याप्तेः । सत्योपादानत्वे भ्रमस्य सत्यत्वप्रसङ्गात् नात्मोपादानमिति चेन्न । भ्रमस्यापि स्वरूपसत्यत्वात् । विषयापहाराद्धि तत्र मिथ्येति व्यवहारो न स्वरूपापहारात् । तथात्वे चैतावन्तं कालमिदं रजतमित्यभादित्यनुभवविरोधः । अस्तु वा यत्किंचिदविचारितरमणीयं लक्षणं तथापि तत्र किं प्रमाणम् । अज्ञोऽहमित्यनुभव इति चेन्न । तस्य ज्ञानाभावविषयत्वेनाप्युपपत्तेः । अनादित्वभावत्वयोस्त्वदभिमतयोरस्यानुभवस्यौदासीन्याच्च । नापि सुप्तोत्थितस्य न किंचिदवेदिषं गाढं मूढोऽहमासमितिपरामर्शानुपपत्तिसिद्धः सुषुप्तिकालीनोऽनुभवः प्रमाणं, त्वन्मते ज्ञानाभावस्यापि साक्षिसिद्धस्य परामर्शोपपत्तेः । अस्मन्मते चेदानीमेव ज्ञानाभावस्यानुमीयमानतया परामर्शासंप्रतिपत्तेः । ननु कथं ज्ञानाभावस्य निर्विकल्पकचैतन्यगोचरतया सिद्धिः तत्सिद्धेर्धर्मिप्रतियोगिज्ञानपराधीनत्वात्, सुषुप्तौ च तदसंभवादिति चेन्न । ज्ञानाभावस्यापि स्वरूपेण भेदादिवन्निर्विकल्पकसिद्धस्य सविकल्पकदशायां धर्मिप्रतियोगिज्ञानपराधीनतया स्फुटतरव्यवहारविषयत्वोपपत्तेः । नचासिद्धे तत्कालीने धर्मिण्यात्मनि, ज्ञानाभावस्येदानीमेवानुमीयमानत्वासिद्धिः, प्रतिपन्ने हि प्रातश्चत्वरादौ धर्मिणि सायंसमये तत्र गजाभावानुमानमुपलभ्यत इति वाच्यम् । संप्रतिपन्नोदयास्तमयवद्विवादपदयोरप्युदयास्तमययोरन्तरालकालमनुमाय का-

---

सद्विलक्षणत्वं परस्परविरुद्धयोर्भावाभावयोरुभयवैलक्षण्यस्याप्यसंभवात् । असंभवीदं लक्षणमित्याह—**निर्वचनेति** । **भ्रमोपादानमज्ञानमिति** । आत्मनोऽपि हि जगद्विभ्रमाधिष्ठानत्वमङ्गीक्रियते भवद्भिरन्यथा अन्याधिकरणाद्यनारम्भप्रसङ्गात् । अङ्गीकृतमस्यामिथ्यात्मनो विभ्रमं प्रत्युपादानकारणत्वमिति भावः । आत्मनि लक्षणापत्तिं शङ्कते—**सत्योपादानत्व इति** । नायमनिष्टप्रसङ्ग इति परिहरति—**न । भ्रमस्यापीति** । ननु स्वरूपमात्रसत्यत्वे कथं मिथ्याज्ञानत्वप्रसिद्धिरित्यत आह—**विषयेति** । स्वरूपस्याप्यपहारे प्रत्यभिज्ञाविरोधमाह—**तथात्वे चेति । अनादित्वेति** । अज्ञोऽहमिति ज्ञानराहित्यमेव प्रतीयते न तु तस्याज्ञानस्यानादित्वभावत्वे । अतो नेदमभिमतसाधकमित्यर्थः । स्यादेतत् सति तावत्सुप्तोत्थितस्य एतावन्तं कालं न किंचिदवेदिषमिति परामर्शः स च सुषुप्तिकालीनमज्ञानानुभवं गमयति अननुभूते परामर्शायोगात् । स चानुभवस्तत्र प्रमाणमिति तदेतद्दूषयति—**नापीति** । सुषुप्तिकालीनज्ञानाभावगमकतया त्वन्मते तावदन्यथासिद्धमस्मन्मते तु स्थानान्तरकालीनमनुमानं पूर्वकालीनज्ञानाभावविषयमित्युभयथापि विवक्षितासिद्धिरित्याह—**त्वन्मत इति** । या तु वेदान्तपक्षेऽन्यथासिद्धिरुक्ता सा न युक्ता धर्मिप्रतियोगिज्ञानाधीनज्ञानस्य ज्ञानाभावस्य सुषुप्तौ निर्विशेषचिन्मात्रादप्रतीतेरिति शङ्कते—**ननु कथमिति** । प्रथमं निर्विकल्पकानुभूतस्यापि पश्चात् सविकल्पकविषयतया विशिष्टव्यवहारहेतुत्वं भवति । न च निरपेक्षतया निर्विकल्पकाविषयत्वं, भेदादेरपि तथात्वप्रसङ्गादिति परिहरति—**न । ज्ञानाभावस्यापीति** । ननु भवत्पक्षेऽन्यथासिद्धिरस्तु अस्मत्पक्षे तु कथमनुमानमात्मनः सौषुप्तिकस्येदानीमननुभवात् तस्मिन्धर्मिणि ज्ञानाभावानुमानायोगात् यथा हि प्रातश्चत्वरे गजो नासीदित्यत्र प्रातःकालीनचत्वराधिगमे गजाभावानुमानमेव इति शङ्कां निराकरोति—**नचासिद्ध इति** । न च धर्म्यसिद्धत्वं तत्र हेतुमाह—**संप्रतिपन्नेति** । यथा हि सुषुप्तिसमये तत्कालीनात्मनो न ज्ञानमिति तथा सुषुप्तिकाले संभवत्येवानुमानेन

लाख्येन लिङ्गेनानुमिते धर्मिण्यात्मनि ज्ञानाभावानुमानोपपत्तेः । भवत्वेवं धर्मिसिद्धिस्तथापि न ज्ञानाभावानुमाने लिङ्गमस्ति, अस्मर्यमाणत्वस्य नियमेनास्मर्यमाणत्वस्य वा पथि गच्छतस्तृणस्पर्शादौ निर्विकल्पकानुभूते चानैकान्तिकत्वादिति चेन्न । ज्ञानसामग्रीवैकल्यलक्षणलिङ्गाज्ज्ञानाभावानुमानोपपत्तेः । तदेव कुतः सिद्धमिति न वाच्यम् । तत्सिद्धेरुभयवादिसिद्धत्वात् । अन्यथा वेदान्तिनामपि सुषुप्तिकाले घटपटादिविशेषज्ञानाभावानुमानं न स्यात् । ज्ञानाभावस्य निर्विकल्पकसाक्षिवेद्यतानङ्गीकारात् । नचावस्थाभेदसंभिन्नभावरूपाज्ञानपरामर्शसामर्थ्यसिद्धतदनुभवादेव तद्विरोधिनो ज्ञानस्याभावानुमानम् । भावरूपाज्ञानस्य तत्परामर्शस्य च परं प्रत्यक्षाप्यसिद्धत्वात् ।

यत्तु कैश्चिदनुमानं रचितम्—न तावदज्ञानं ज्ञानाभावः अभावमानागम्यत्वात्, संप्रतिपन्नवत् । अभावो ह्यभावस्य प्रत्यक्षस्य वा विषयः परेणेष्यते । अज्ञानं च न मानगम्यं माननिवर्त्यत्वात्संप्रतिपन्नवदिति । तदन्ये नानुमन्यन्ते । अज्ञानस्य मानागम्यत्वे तत्साधनायानुमानप्रयोगायोगात् । एतन्मानगम्यत्वे वा मानगम्यं न भवतीति स्ववचनव्याघातात् । नचात्मनोऽनुमानेनावेद्यत्वसाधन इव न स्ववचनव्याघातादिदोषापत्तिः । तत्र वृत्तिव्याप्यत्वेपि फलाव्याप्यत्वेनाविरोधात् । इह च वृत्तिव्याप्यत्वानङ्गीकारात् । नच प्रमाणनिवर्त्त्यस्य प्रमाणागम्यत्वनियमः प्रत्यभिज्ञानप्रमाणनिवर्त्यस्य तद्धेतोस्संस्कारस्य

तस्य ज्ञानं तथाह्यनिद्राणस्य संप्रतिपन्नोदयास्तमययोरन्तरालकालानुभवान्निद्राकालात्पूर्वोत्तरास्तमयोदयकालयोस्तत्कालत्वेन हेतुनान्तरालकालवत्त्वमनुमाय तस्याप्यात्मवत्त्वं कालत्वेनेतरकालवदनुमाय तस्मिन्धर्मिणि ज्ञानाभावानुमानमप्रत्यूहमित्यर्थः । उक्तंच तात्पर्यपरिशुद्धावुदयनाचार्यैरपवर्गप्रकरणे—'पूर्वापरावस्थयोरेकत्वप्रत्यभिज्ञानेन मध्यावस्थायामपि तत्सामान्येनोपनया'दिति । अभ्युपगम्य धर्मिसिद्धिं हेत्वसिद्धिं शङ्कते—**भवत्वित्यादिना** । अन्तरालकालीनात्मा दुःखादिज्ञानाभाववानस्मर्यमाणतदानींतनदुःखादित्वादिति हेतुः । पथि गच्छतस्तृणादिस्पर्शेष्वनन्तरमस्मर्यमाणेष्वनैकान्तः । नियमेनेति विशेषणेपि निर्विकल्पकानुभूतेनुदितसविकल्पकेऽनैकान्त इत्यर्थः । **उभयवादिसिद्धत्वादिति** । विशेषविज्ञानोपरमस्य त्वयाप्यङ्गीकारादित्यर्थः । अतश्चैवमङ्गीकर्तव्यमित्याह—**अन्यथेति** । ननु नास्माकं सामग्र्यभावात्तदनुमेयमपितु साक्षिसिद्धमिति तत्राह—**ज्ञानाभावस्येति** । तत्काले निर्विकल्पकवेद्यत्वेपि न तावतोत्तरकालं विशिष्टव्यवहार इत्यनुमानमेव शरणमित्यर्थः । तेन च न पूर्वोत्तरयोर्व्याघातः । ननु परामर्शबलाद्भावरूपाज्ञानसिद्धौ तद्बलात्तद्विरोधिघटादिज्ञानाभावानुमानमस्मन्मते न सामग्र्यभावादिति वैषम्यमिति तत्राह—**नचावस्थेति** । अवस्थाभेदः सुषुप्तिरूपावस्थाविशेषस्तेन यद्विशेषितं भावरूपमज्ञानं तत्परामर्शसामर्थ्येन सिद्धो यस्तदवस्थाज्ञानानुभवो न किंचिदेतावन्तं कालमवेदिषमित्येवंविधस्तस्मादिति योजना ।

न्यायदीपावलीकृतमनुमानमुद्भावयति—**यत्तु कैश्चिदिति**। हेतुमेव समर्थयते—**अभावो हीत्यादिना**। अभावस्येति भाट्टाभिप्रायेण, प्रत्यक्षस्येति तार्किकाभिप्रायेण । **संप्रतिपन्नवदिति** । शुक्तिरूप्यसंसर्गवदित्यर्थः । मानागम्यत्वे तत्साधनायानुमानप्रयोगो व्याहतोऽनुमानप्रयोगे च मानागम्यत्वं व्याहतमिति दूषयति—**तदन्य इत्यादिना** । ननु यथात्मनोऽनुमानेनावेद्यत्वसाधनेपि न वेद्यत्वप्रसक्तिस्तद्वत्प्रमाणेनैवाप्रामाणिकत्वसाधनेपि न प्रामाणिकत्वप्रसक्तिरिति तत्राह—**नचात्मन इति** । प्रमाणनिवर्त्त्यत्वादिति हेतोरनैकान्तिकतां चाह—**नच प्रमाणेति** । संस्कारस्य हि कार्यापवर्गित्वात् तत्कार्यप्रत्यभिज्ञानप्रमाणनिवर्त्यत्वं, अथच साध्यं नास्तीत्यर्थः । अनुव्यवसायनिवर्त्येन च तद्गम्येन परसंमतेन व्यवसायेनानैकान्तं द्रष्टव्यं, विवरणकारोक्ता-

---

१. अनैकान्त्यमिति पाठो भाति ।

नित्यपरोक्षतया साक्षिसिद्धत्वाभावेनानुमानगम्यत्वाङ्गीकारात् । नच त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यादिव्यवहारोऽत्यन्तसुप्ते ज्ञायमाने वाऽसंभाव्यमानोऽतिरिक्तमेव ज्ञानाभावाद-ज्ञानं गमयति । अवगतेंऽशेऽवगतत्वादेव न जानामीतिव्यवहारायोगादनवगतेंऽशे चान-वगतत्वादेव प्रश्नानुपपत्तेरिति युक्तम् । त्वदुक्तमर्थं प्रमाणतो न जानामीत्येवंपरतयापि व्यवहारोपपत्तेः, प्रतिवादिवाक्यादवगतार्थस्यानुवादपुरःसरं प्रमाणासंभवेन सर्वैर्वादिभि-र्निराकरणाङ्गीकारात् । नापि 'नासदासीन्नो सदासी'दित्युपक्रम्य 'तम आसीत्', 'मायां तु प्रकृतिं विद्यात्', 'इन्द्रो मायाभि'रित्याद्यागमस्तत्र प्रमाणम् । तमःशब्देन सांसारिकपुरुषाणां प्रलयकालीनज्ञानाभावस्यैवोच्यमानत्वात्, मायाशब्देन च परमेश्वरज्ञानशक्तेरेव तत्स्व-रूपभूतायाः संकीर्तनात् । तदेवमनिर्वचनीयाज्ञाने लक्षणप्रमाणयोरसंभवात्तादृगज्ञानम-स्तीत्येतदेवाज्ञानमिति सिद्धम् ।

अत्रोच्यते । न तावल्लक्षणासंभवस्तथाहि—'अनादिभावरूपं यद्विज्ञानेन विलीयते । तद-ज्ञानमिति प्राज्ञा लक्षणं संप्रचक्षते ॥' ९ । अनादित्वे सति भावरूपं विज्ञाननिरस्यमज्ञान-मिति लक्षणमिह विवक्षितम् । न तावदिहाव्याप्तिः । सर्वेषामप्यज्ञानानामुक्तरूपत्रयानु-गमात् । नाप्यतिव्याप्तिः । अनादेर्भावस्यात्मनो निवर्त्यत्वाभावेन ज्ञाननिवर्त्यत्वस्याप्यभा-वात्, तदन्यस्य च परमाणोस्तद्गतश्यामत्वादेश्च स्वरूपतोऽनङ्गीकृतस्य दूरत एवानादित्वान-ङ्गीकारात् । नचासंभवित्वं, भावाभावविलक्षणस्याज्ञानस्याभावविलक्षणत्वमात्रेण भावत्वो-पचारादात्मवदनादिभावत्वेनानिवर्त्यत्वानुमानानुपपत्तेः ।

[illegible] निषेधति—**नचेत्यादिना युक्तमित्यन्तेन** । ननु [illegible] प्रश्न इति तत्राह—**अवगतेंऽश इति** । [illegible] । [illegible]—**त्वदुक्तमर्थमिति** । [illegible]—**प्रतिवादीति** । [illegible]—**नापीति** । [illegible]—**मायाशब्देन चेति** । [illegible]—**तदेवमिति** । [illegible]

[illegible]—**अत्रोच्यत इति** । [illegible]—**अनादिरूपे सतीत्यादिना** । [illegible]—**अनादेश्चेति** । [illegible]—**नचासंभवित्वमिति** । [illegible]

नचैवंविधे मानासंभवः। यतः—'देवदत्तप्रमा तत्स्थप्रमाभावातिरेकिणः। अनादेर्ध्वंसिनी मात्वादविगीतप्रमा यथा॥'१०। विगीतं देवदत्तनिष्ठप्रमाणज्ञानं देवदत्तनिष्ठप्रमाऽभावातिरिक्तानादेर्निवर्तकं प्रमाणत्वाद्यज्ञदत्तादिगतप्रमाणज्ञानवदित्यनुमानम्। ये तु प्रमा प्रमाप्रागभावनिवृत्तिरेव न तु निवर्तिकेति मन्यन्ते तान्प्रति, देवदत्तप्रमा तन्निष्ठप्रमाभावातिरिक्तानादिनिवृत्तिरिति प्रयोक्तव्यम्। नचैतदसमवेतत्वमेतदन्यसमवेतत्वं वा तत्रोपाधिः। साध्याव्याप्तेः। एतत्समवेतसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नानामेतन्निष्ठप्रमाभावातिरिक्तानादेः स्वप्रागभावस्य निवर्तकत्वेन साध्ये विद्यमानेपि त्वदुक्तोपाधेरभावात्। नच विवादपदमनादेर्भावस्य निवर्तकं न भवति पदार्थत्वात्संप्रतिपन्नवदिति प्रत्यनुमानविरोधः। सत्ताद्रव्यत्वाद्यनिवर्तकत्वेन सिद्धसाधनत्वात्। ननु संप्रतिपन्नात्मादिपदार्थातिरिक्तस्य भावस्याभावातिरिक्तस्य चानादेर्न निवर्तकमिति विशेषणादिदमदूषणमिति चेन्न। तस्य तवाप्रसिद्धतयाऽप्रसिद्धविशेषणत्वापत्तेः। किंच 'न किंचिदवेदिष'मितिपरामर्शसिद्धसौषुप्तिकानुभवोप्यत्र प्रमाणम्। नच ज्ञानाभावविषयोयमनुभवः। अभावप्रतीतेर्धर्मिप्रतियोगिबोधपराधीनतया तदभावे तस्यानुभवितु-

---

प्रमाणाक्षेपं परिहरति—**न चैवंविध इति**। श्लोकेनानुमानं संगृह्णाति—**देवदत्तेत्यादिना**। देवदत्तप्रमेति धर्मिनिर्देशस्तत्स्थेत्यादि साध्यनिर्देशः मात्वादिति हेतुनिर्देशः। अविगीता अविप्रतिपन्ना। यज्ञदत्तप्रमेति दृष्टान्तः। संग्रहं विवृणोति—**विगीतमित्यादिना**। इत्थमत्र प्रयोगः। देवदत्तप्रमाणज्ञानमेतन्निष्ठप्रमाणाभावत्वानधिकरणानादिनिवर्तकं प्रमाणत्वात् यज्ञदत्तप्रमाणवदिति। अत्र चाभावत्वानधिकरणेत्येवालमनादिनिवर्तकमित्युक्ते प्रागभावमादायार्थान्तरता तदर्थं प्रमाणाभावत्वानधिकरणेत्युक्तम्। तावति चाप्रसिद्धविशेषणता प्रमाणाभावत्वानधिकरणस्यानादेर्ज्ञाननिवर्त्यस्यतेनानङ्गीकारादात्मनश्च तन्निवर्त्यत्वानङ्गीकारात् तदर्थं देवदत्तनिष्ठेत्युक्तम्। यज्ञदत्तनिष्ठप्रमाणे हि देवदत्तनिष्ठत्वे सति प्रमाणाभावत्वानधिकरणानादेस्तत्प्रागभावस्य निवर्तके सुप्रसिद्धमेव साध्यमिति नाप्रसिद्धविशेषणतासाध्यवैकल्ये। पूर्वज्ञानसुखादिव्यवच्छेदायानादिग्रहणम्। पक्षे चैतन्निष्ठप्रमाणज्ञानाभावत्वानधिकरणत्वमेतन्निवर्त्यस्यानादेरेतन्निष्ठत्वानधिकरणत्वेन न संभवति। अन्यनिष्ठप्रागभावं प्रत्यन्यनिष्ठस्यानिवर्तकत्वात्। तस्मादेतन्निष्ठत्वे सति यत्प्रमाणज्ञानाभावत्वानधिकरणं अनादि ज्ञाननिवर्त्यं च, तदभिमताज्ञानमेवेति तत्सिद्धिः नन्वभावनिवृत्तिरेव भावः नहि भावव्यतिरेकेणाभावनिवृत्तिर्नाम संभवतीति केषांचिन्मतम्। तथा च यज्ञदत्तप्रमाणस्य स्वप्रागभावनिवृत्तित्वात्, निवर्तकत्वलक्षणसाध्याभावात्साध्यविकलो दृष्टान्त इति तत्राह—**ये त्विति**। व्याप्यत्वासिद्धिं परिहरति—**नचैतदिति**। सत्प्रतिपक्षमाशङ्क्य परिहरति—**नच विवादपदमिति**। **संप्रतिपन्नवदिति**। घटवदित्यर्थः। अत्र किमनादिभावस्य यस्य कस्यचिदनिवर्तकत्वं साध्यते, किं वोभयसंप्रतिपन्नानादिभावव्यतिरिक्तस्यानादेर्भावस्याभावविलक्षणस्य वा। आद्यं प्रत्याह—**सत्तेति**। द्वितीयं शङ्कते—**नन्विति**। नच विगीता प्रमा प्रमाऽभावातिरिक्तैतन्निष्ठानादिनिवर्तकत्वानधिकरणं प्रमात्वात् यज्ञदत्तप्रमावत् इति प्रमावत्वादप्रसिद्धविशेषणत्वाभावाद्भवति प्रतिप्रयोग इति वाच्यम्। देवदत्तनिष्ठं प्रमाणज्ञानं देवदत्तनिष्ठानाद्यभावानिवर्तकत्वात्यन्ताभावानधिकरणं प्रमाणज्ञानत्वात् यज्ञदत्तप्रमाणज्ञानवदित्यात्मप्रमानयोगक्षेमत्वात्। नच देवदत्तप्रमा देवदत्तनिष्ठत्वे सति देवदत्तप्रमाभावातिरिक्तानादिनिवर्तकत्वानधिकरणं प्रमात्वात् यज्ञदत्तप्रमावदिति सत्प्रतिपक्षता। एतन्निष्ठनिवर्तकत्वानधिकरणत्वस्योपाधेः, एतत्कुम्भादौ च व्यतिरेकसिद्धेः। अभावविलक्षणाज्ञाने प्रत्यक्षमपि प्रमाणमाह—**किं चेति**। सौषुप्तस्य न किंचिदवेदिषमिति परामर्शाद्भाती यः सौषुप्तिकानुभवः सोपि प्रमाणमित्यर्थः। ननु किमिति

मयोग्यत्वात् । नच भेदसादृश्यादिवत्स्वरूपेणाभावस्यापि निर्विकल्पकबुद्धिबोध्यता । तथात्वे सादृश्यादिवदेव भावत्वापत्तेः; निर्विकल्पकबुद्धिबोध्यो भाव इति परैर्लक्षणाङ्गीकारात् । नायं सुषुप्तिकालीनानुभवजपरामर्शः किंतूत्थितस्येदानीमेव सौषुप्तिकज्ञानाभावानुमानमिति च न वाच्यम् । तदनुमापकलिङ्गासिद्धेः । नच सामग्र्यभावो लिङ्गम् । तस्याप्यसिद्धेः । नच ज्ञानाभावेन तस्यानुमानम् । अन्योन्याश्रयतापत्तेः, सामग्र्यभावाज्ज्ञानाभावानुमानं तदभावाच्च सामग्र्यभावानुमानमिति । नचैवं सति वेदान्तिनामपि ज्ञानाभावानुमानासंभवः । अवस्थाभेदसंभिन्नभावरूपाज्ञानसंवेदनादेव सुषुप्त्यवस्थायां तद्विरुद्धस्य ज्ञानस्य तत्सामग्र्याश्चाभावानुमानात्; त्वयापि गत्यन्तराभावादेवमेव ज्ञानाभावानुमानस्यावश्याभ्युपेयत्वात् । नचैवंविधमज्ञानमप्यसिद्धमिति वाच्यम् । तत्प्रमाणस्य दर्शितत्वात् । त्वदुक्तमर्थं न जानामीति व्यवहारान्यथानुपपत्तिरपि भावरूपाज्ञानसद्भावे मानम् । नच प्रमाणतो न जानामीत्येवंपरतयापि व्यवहारोपपत्तिः । त्वदुक्तेर्थे प्रमाणज्ञानं मम नास्तीत्यस्य विशिष्टविषयज्ञानस्य प्रमात्वात्, तद्विशेषणतयार्थस्यापि प्रमाणेनाधिगतत्वात्, स्ववचनव्याघातापत्तेः । एतदतिरिक्तप्रमाणज्ञानं त्वदुक्तेर्थे मम नास्तीति वदतो वचनव्याघातदोषानुषङ्ग एवास्यापि ज्ञानस्य पूर्ववदेव प्रमाणजन्यत्वात् । नच सामान्यतः प्रमाणेनार्थस्याधिगमेपि विशेषानधिगमाददोषः । विशेषस्याप्यधिगमानधिगमयोः पूर्वोक्तदोषानतिवृत्तेः । ननु भावरूपमप्यज्ञानं ज्ञाननिरस्यमभ्युपगम्यते भवद्भिस्तत्कथं ज्ञायमानेर्थे न जानामीति

निर्विकल्पकानुभवायोग्यत्वं यावता भेदसादृश्यादिवत्स्वमेव उक्तस्तत्राह—**नच भेदसादृश्येति** । ननु किमिति भावत्वापत्तिः नहि निर्विकल्पकबुद्धिबोध्यत्वसामान्यात्सादृश्यभेदयोरैक्यमिति तत्राह—**निर्विकल्पकेति** । यत्तु तेनोक्तमस्वलक्षे तु नायं परामर्श इत्यादि तदनूद्य दूषयति—**नायमित्यादिना** । ननु किमिति सामग्रीवैकल्यलक्षणलिङ्गासिद्धिः यावता ज्ञानाभावेनैव शक्यानुमानं तद्वैकल्यमिति तत्राह—**नच ज्ञानाभावेनेति** । यच्च तेनोक्तमन्यथा भवतामपि घटपटादिज्ञानाभावानुमानं न स्यादिति तदनूद्य परिहरति—**नचैवं सतीति** । मम तु भावरूपाज्ञानबलादनुमानाभावः शक्यानुमान इत्यर्थः । तत्रार्थापत्तिरेव गतिर्नान्येत्याह—**त्वयापीति** । यस्त्वेवंविधाज्ञानस्य तत्परामर्शस्य च; मां प्रत्यसिद्धिरिति तत्राह—**नचैवंविधमपीति** । परामर्शस्याप्युपलक्षणमिदं तस्यापि समर्थनात् ।

अर्थापत्तिमपि प्रमाणयति—**त्वदुक्तमर्थमित्यादिना** । पूर्वपक्ष्याशयमनूद्य निषेधति—**नचेत्यादिना** । त्वदुक्तमर्थं प्रमाणतो न जानामीति यदिदं ज्ञानं तत्तावत्प्रमाणमेव । यथार्थानुभवत्वात् । तथा चैतज्ज्ञानविषयान्तर्गततदर्थतद्विषयभूतस्यार्थस्यापि प्रमाणतो ज्ञातत्वात्तन्निषेधवचनविरोध इत्याह—**त्वदुक्तेर्थ इति** । ननु प्रमाणतो न जानामीत्यस्यायमर्थः—एतदज्ञातत्वग्राहिप्रमाणव्यतिरिक्तं प्रमाणज्ञानं नास्तीति । तत्राह—**एतदतिरिक्तेति** । अत्राप्येवंविधज्ञानस्य पूर्वनिर्दिष्टादतिरिक्तप्रमाणत्वादेव तदविषयत्ववचनं व्याहतमित्यर्थः । ननु सामान्यतः प्रमितस्य विशेषतोऽनधिगमोद्भावनान्न व्याहतिरिति तत्राह—**नच सामान्यत इति** । **पूर्वोक्तेति** । पूर्वपक्षसमयोक्तेत्यर्थः । ननु त्वन्मतेऽपि कथं ज्ञायमानेऽर्थे न जानामीति व्यवहारः यावता ज्ञानाभाववदज्ञानमपि ज्ञाननिवर्त्यमेवेति चोदयति—**नन्विति** । न तत्राज्ञाननिवर्तकं प्रमाणज्ञानं तद्बोधकमपि तु साक्षिचैतन्यम् । नच तदज्ञाननिवर्तकं तत्साधकत्वेति

व्यवहारः । मैवम् । अस्मन्मतेऽज्ञानस्य साक्षिसिद्धतया प्रमाणाबोध्यत्वात् प्रमाणज्ञानोदयात्प्राक्कालेऽज्ञानं तद्विशेषितोऽर्थः साक्षिसिद्धोऽज्ञात इत्यनुवादगोचरो भवति, भवति च प्रश्नार्ह इत्यविरोधात् । उक्तं च संप्रदायविद्भिः सर्वं वस्तु ज्ञाततया अज्ञाततया वा साक्षिचैतन्यस्य विषय एवेति ।

किंच 'तम आसीत्, मायां तु प्रकृतिं विद्या'दित्याद्यागमोपि तत्र प्रमाणम् । नच तमःशब्देन ज्ञानाभावः कथ्यते । नासदासीदित्यभावं व्यावर्त्य तम आसीदिति प्रतिपादनात् । नच परमेश्वरज्ञानशक्तिर्माया । 'भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः, मायामेतां तरन्ति ते, तरत्यविद्यां विततां योगी माया'मित्यादिना ज्ञाननिवर्त्ये मायाशब्दप्रयोगदर्शनात् । तदेवं लक्षणप्रमाणयोरुपपन्नत्वादनादिभावरूपाज्ञानमस्तीति सिद्धम् । किंच भ्रमोपादानमज्ञानमिति लक्षणेपि न दोषः । नचात्मन्यतिव्याप्तिः । तस्य केवलस्य कूटस्थस्य कस्याप्यनुपादानत्वात् । सत्योपादानत्वे च विभ्रमस्यापि सत्यत्वप्रसङ्गात् । नच विभ्रमोपि स्वरूपतः सत्यस्तथात्वे प्रमाणज्ञानवदेव विषयापहारलक्षणबाधस्याप्यसंभवप्रसङ्गात् । नचैतावन्तं कालमिदं रजतमित्यभादित्यनुभवविरोधः । अनिर्वचनीयस्यापि विभ्रमस्याभावविलक्षणतया तथात्वेनानुसन्धानोपपत्तेः । नच स्वरूपसत एवासीदिति प्रतिसन्धानम् । एतावन्तं कालमिहादर्शे मुखमासीत्स्फटिकश्च लोहित आसीदित्याद्यनुसन्धानदर्शनात् । प्रयोगश्च, विगीतो विभ्रमः एतज्ज्ञानकारणाबाध्यातिरिक्तोपादानः विभ्रमत्वात् देवदत्ता-

---

परिहरति—**मैवमिति । प्रमाणाबोध्यत्वादिति** । अभावव्यावृत्तेरेवानुमानादिप्रमाणैर्बोध्यमानत्वादिति भावः । यत एव पूर्वं प्रमाणज्ञानं नोत्पन्नं साक्षिणैवाज्ञानविशिष्टतयैवार्थो निर्ज्ञात इत्यत एवानुवादप्रश्नौ घटेते इत्याह—**प्रमाणज्ञानोदयादिति** ।

आगममपि प्रमाणयति—**किंच तम आसीदित्यादिना** । यत्तु जीवानां तात्कालिकज्ञानाभावस्तमःशब्दाभिधेय इति तन्न । नासदासीदित्यभावस्यापि प्रतिषेधादित्याह—**नच तम इति** । नच प्रागभावप्रध्वंसवर्गस्यानाद्यनन्तस्य सद्भावादशक्यनिषेधतेति वाच्यम् । तयोरप्युत्पत्तिविनाशवत्तायाः साधयिष्यमाणत्वात् । मायाशब्दस्यान्यथासिद्धिमुक्तां निराचष्टे—**नच परमेश्वरेति** । ईश्वरज्ञानस्य नित्यस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वानङ्गीकारादिति भावः । उपसंहरति—**तदेवमिति** । पञ्चममपि मतं शक्यसमर्थनमित्याह—**भ्रमोपादानमिति । नचात्मनीति** । कूटस्थस्य तस्य वियदादिविकाराभावादविद्यावेशवशाद्विकारे प्राप्तात्मविवेकेन तस्या एव विकारः । नचैवं सांख्यसिद्धान्तसङ्गतेरिह गन्धिता, परमेश्वराख्यस्यानिर्वचनीयाविद्यापरिणामस्य विवर्तापरनाम्नः स्वीकारादीदृशमेव हेतुत्वमभिप्रेत्य 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत' इत्यादिन्यष्टिश्रुतयस्तथा 'जन्माद्यस्य यतः, प्रकृतिश्च'त्याद्यधिकरणान्यपि । अत एव धातुसमीक्षायां [illegible]नृहरिभिरभिहितं 'शुद्धतत्त्वं प्रपञ्चस्य न हेतुरनिवृत्तितः । ज्ञानज्ञेयादिरूपस्य मायैव जननी तत' इति । परिणामित्वमात्रं चात्रोपादानत्वमभिप्रेतं, यत्तु विभ्रमस्यापि स्वरूपेण सत्यत्वा[illegible]मिति तत्राह—**नच विभ्रमोपीति** । यदि हि घटादिज्ञानवत्स्वरूपेण सत्यो विभ्रमः स्यात्तत्तद्वदेव यथार्थोपि स्यादित्यर्थः । अत एवाहुराचार्याः—'सदसद्भ्यामनिर्वाच्याविद्या वेद्यैः सह भ्रम' इति । प्रत्यभिज्ञाविरोधमुक्तं परिहरति—**नचैतावन्तमिति** । ननु सद्विलक्षणस्यागतः कथमासीदिति प्रतिसंधानविषयत्वमिति तत्राह—**नच स्वरूपसत एवेति** । भ्रमोपादानाज्ञाने प्रमाणमाह—**विगीत इति** । अबाध्यातिरिक्तत्वे [illegible] प्रवेष्टव्यम् । अबाध्यत्वानधिकरणोपादान इत्युक्तेऽप्रसिद्धविशेषणता सर्वत्रोपादान-

दिविभ्रमवत् । दर्शित एव च सत्योपादानत्वे सत्यत्वप्रसङ्गो विपक्षे बाधकस्तर्कः । तस्माद्यदुपादानो विभ्रमस्तदज्ञानमिति सिद्धम् ।

ननु तथाप्यसंभवि लक्षणं सर्वप्रत्ययानां यथार्थत्वेन विभ्रमाणामेवाभावात्, विगीताः प्रत्यया यथार्थाः प्रत्ययत्वात्संप्रतिपन्नवदित्यनुमानात्, अन्यथान्याकारस्य प्रत्ययस्यान्यालम्बनतायामनुभवविरोधात्, संविदां स्वविषयव्यभिचारे चानाश्वासप्रसङ्गात्, असतोपि संसर्गादेरवभासमानतायामसत्ख्यातेरपि दत्तावसरतया सौगतमतानुप्रवेशप्रसङ्गात्, असतश्च संसर्गादेः स्फुरणकारणानिरूपणात्, चक्षुरादेश्च संप्रयुक्तमात्रग्राहित्वात्, देशान्तरनिवेशिनः स्वरूपासतश्च संप्रयोगायोग्यत्वात्, दोषाणां च स्वारसिककार्यप्रसवशक्तिप्रतिरोधमात्रहेतुत्वात्, मूषिकाघ्रातशालिबीजादौ तथादृष्टत्वात्, दावदहनदग्धवेत्रबीजात्कदलीकाण्डजन्मनो दग्धस्यावेत्रबीजत्वेन दोषाणां विपरीतका-

कारणस्य द्रव्यस्य परैरबाध्यत्वाङ्गीकारात् तदर्थमेतज्ज्ञानकारणेत्युक्तम् । एतज्ज्ञानकारणत्वानधिकरणेत्यादान [illegible] इत्युक्ते व्याहतिस्तदर्थमबाध्यत्वानधिकरणेत्युक्तम् । ततश्चाबाध्यत्वानधिकरण [illegible] विभ्रमस्य । दृष्टान्ते स्वेतरज्ञानकारणातिरेकनादाय साध्यप्रसिद्धिः । अन्तिमसन्दर्भमनुवदति—**तस्मादिति** । 'इत्यध्यक्षानुमानार्थापत्तिशब्दैः प्रसाधिता । अनिभक्ते परेऽविद्या [illegible] ॥ एव [illegible] त्याश्रितैतन्वेयाऽविद्यानादिः स्वीकृता स्वे कृतान्ते । [illegible] ॥ [illegible] यद्यूर्ध्वेऽपरप्रमाणातिरस्यादि भेदः । [illegible] परे प्रसिद्धमिति [illegible] ।'

विभ्रमोपादानमज्ञानमित्युक्तं तत्र विभ्रमाणामेवाभावादुपादानत्वस्य [illegible] प्रत्यवतिष्ठते—**ननु तथाप्यसंभवीति** । [illegible] विभ्रमत्वेन [illegible] किं [illegible] । [illegible] । नाद्यः । [illegible] अविद्यमानत्वात् । न द्वितीय इत्याह—**सर्वप्रत्ययानामिति । विभ्रमाणामेवाभावादिति** । [illegible] । ननु पुनः [illegible] यथार्थत्वमित्यत आह—**विगीता इति** । [illegible] । [illegible]—**अन्यथेति** । [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible]—**संविदामिति** । [illegible]—**असतोपीति** । [illegible]—**असतश्चेति** । [illegible]—**चक्षुरादेश्चेति** । [illegible]—**देशान्तरेति** । [illegible] । [illegible]—**दोषाणां चेति** । [illegible]—**दावदहनेति** । [illegible]

र्थेकारणतां प्रत्यनुदाहरणत्वात्, सर्वत्र च प्रतीयमानयोः संसर्गिणोः संसर्गव्यवहारस्यासंसर्गाग्रहनिबन्धनत्वात्, संसर्गज्ञानस्यापि हेतुत्वकल्पनायां गौरवात्, असंसर्गाग्रहप्रसञ्जितसंसर्गव्यवहारमात्रबाधनादेव बाधकस्य बाधकतोपपत्तेः, इदमितिप्रत्ययस्य च दोषदूषितचक्षुर्जन्यतयानाकलितविशेषस्य सामान्यमात्रग्रहणरूपत्वात्, रजतमिति चासंनिहितविशेषविषयस्य संप्रयोगलिङ्गाद्यजन्यतया संस्कारमात्रकारणत्वेन स्मरणत्वात्, तस्य च दोषहेतुकत्वेन तत्तांशागोचरतया स्वविषयाविवेचकत्वात्, तयोश्चान्योन्यसंसर्गसाकाङ्क्षसामान्यविशेषालम्बनयोः स्वरूपतो विषयतश्चागृहीतासंसर्गयोर्निरन्तरोत्पन्नयोः स्वरूपेण यथार्थयोरप्ययथार्थव्यवहारप्रवर्तकयोर्विभ्रमत्वप्रसिद्धेरप्युपपत्तेः । तदेवं प्रत्ययानां यथार्थत्वेन स्वरूपतो विभ्रमत्वाभावात् विभ्रमोपादानमज्ञानमिति लक्षणमलक्षणमे-

हरणत्वात्, कुतः, दग्धस्यापि त्रर्वीजत्वेनेति योजना। उक्तं हि 'भस्मकादिषु कार्यस्य विघातादेव दोषते'ति। ननु संसृष्टव्यवहारदर्शनात्संसर्गज्ञानपूर्वकत्वमितरत्रैवानुमीयत इत्यत आह—**सर्वत्रेति** । सुषुप्त्यादौ सर्वत्र संसृष्टव्यवहारप्रसक्तिवारणाय प्रतीयमानयोरित्युक्तम् । नन्विदं विपर्ययस्थलमात्रलोभेन सकलसमीचीनव्यवहारवर्तिसंसर्गज्ञानजातहेतुपरिहरणम् 'अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन्विचारमूढः प्रतिभासि मे त्व'मिति न्यायमनुसरतीत्यत आह—**संसर्गज्ञानस्यापीति**। नन्वयथार्थज्ञानानङ्गीकारे नेदं रजतमिति बाधकबोधेन किं वेद्धव्यमिति तत्राह—**असंसर्गाग्रहेति**। ननु सर्वमेतदिदं रजतमिति संसर्गग्राहिप्रत्ययविरुद्धमित्याशङ्क्य नेदमेकं ज्ञानमपितु ग्रहणस्मरणात्मकमगृहीतविवेकं ज्ञानद्वयमित्याह—**इदमितिप्रत्ययस्य चेत्यादिना**। इदमितिप्रत्ययस्य ग्रहणरूपत्वादित्युत्तरत्रान्वयः। अस्य च ज्ञानस्य स्वप्रकाशस्यापि स्वस्य स्वविषयस्य चेतरस्मादविवेचकत्वस्य वक्ष्यमाणस्यानाकलितविशेषत्वस्य च सिद्ध्यर्थं दोषदूषितेत्युक्तम्। भवत्वेवमेतद्रजतमित्यत्र का वार्तेति, परिशेषात्स्मृतिरित्याह—**रजतमिति**। असंनिहितत्वेनासंप्रयोगादप्रत्यक्षत्वमगृहीतव्याप्तिकत्वादननुमेयत्वमस्या संभवि। अननुभूतरजतस्य च प्रत्ययो नोत्पद्यते तस्मात्सदृशदर्शनसमुद्बुद्धसंस्कारस्य संजायमानैषा स्मृतिरेवेति भावः। तदुक्तं 'परिशेषात्स्मृतिरेषेति निश्चयो जायतेऽन्तत' इति। ननु स्मृतेर्गृहीतग्रहणस्वभावायास्तद्विपरीतात् ग्रहणाद्गृह्यमाणाच्च गवयादिस्मृतिवत्स्वार्थस्य स्वस्य च किमिति न विवेचकत्वमिति तत्राह—**तस्य चेति**। दुष्टमनोयोगित्वात् तद्देशकालवैशिष्ट्यं न गृह्णातीत्यविवेचकत्वमित्यर्थः । तथापि कथं स्वरूपतो विषयतश्च विभिन्नाभ्यामाभ्यां संसृष्टप्रवृत्तिरित्यत आह—**तयोश्चेति** । **सामान्यविशेषेति** । इदमिति सामान्यमात्रं, रजताकारो विशेषः। नन्विदं ज्ञानमिदमि प्रवर्तयतु रजतज्ञानं च रजते, किमिति रजतार्थिनः पुरोवर्तिनि प्रवृत्तिरित्याह—**स्वरूपतो विषयतश्चेति** । स्यादेतत् किमिदमेकैकं व्यवहारहेतुः, उत मिलितम्। नाद्यः । पृथक्प्रदेशे प्रवृत्तिप्रसङ्गात्। न द्वितीयः। क्षणिकज्ञानयोर्मेलनायोगादित्यत आह—**निरन्तरोत्पन्नयोरिति** । यद्यपि मेलनं न संभवति तथापि नैरन्तर्येणोत्पत्तिरेव तथाविधप्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः । विनश्यदविनश्यतोः सहावस्थानं वा नैरन्तर्येण विवक्षितम् । ननु यथार्थज्ञानानामपि विभ्रमत्वे सर्वेषामेव किमिति न विभ्रमत्वसिद्धिरिति तदनुपपत्तिरेव विपर्यये प्रमाणमित्यत आह—**स्वरूपेणेति** । तदुक्तं नयवीथ्याम्—'संनिहितरजतदाकले रजतमतिर्भवति यादृशी सत्या । भेदानध्यवसायादियमपि तादृश्येव कुरुते ॥ सामान्यं हि रूपं तस्याश्चास्याश्च विद्यते तेन । तन्मात्रप्रतिभानात्स्वरूपतोऽनेन सत्यत्वे । तत्तुल्यव्यवहारप्रवृत्तिरपि युज्यते चास्याः । तद्विनिवारणकारणबाधकभावोऽयं बाधकस्यापी'ति । इत्थं दूषणनिराकरणं पूर्वपक्षमनुसंहरति—**प्रत्ययानामित्यादिना** । एतेन पीतः शङ्ख इत्यादिप्रत्यया

१ वर्तिन्यर्थमिति [illegible]

वेति । अत्रोच्यते । नैतत्सारं यतः'स्वीकारे विभ्रमाणां स्यात्स्वीयसिद्धान्तबाधना । अनभ्युपगमे तेषामाश्रयासिद्धिरुद्धता ॥' ११ । विगीतविभ्रमाभ्युपगमे सिद्धान्तविरोधात् अनभ्युपगमे हेतोराश्रयासिद्धेरनुमानानुदयात् । अयथार्थव्यवहारहेतोर्ज्ञानस्य पक्षीकरणाद्दोष इति चेन्न । यथार्थस्यापीश्वरज्ञानस्य सर्वव्यवहारहेतोरयथार्थव्यवहारं प्रत्यपि हेतुतया तत्र तार्किकाणां सिद्धसाधनत्वात् । इदं रजतमित्यत्रापीदमंशविषयस्य वृत्तिज्ञानस्यायथार्थव्यवहारहेतोरप्यधिष्ठानविषयस्य वेदान्तिभिर्यथार्थत्वाङ्गीकारात् । ज्ञानत्वं यथार्थमात्रवृत्ति ज्ञानमात्रवृत्तित्वादात्मत्ववदिति विवक्षितमिति चेन्मैवम् । मात्रशब्देनायथार्थवृत्तित्वव्यावृत्तिविवक्षायामयथार्थव्यवहारे ज्ञानत्वस्य वृत्त्यभावेन सिद्धसाधनत्वात् । अयथार्थवृत्तित्वात्यन्ताभावाधिकरणत्वं विवक्षितमिति चेन्न । दुष्टज्ञानाभ्यप्रसूतज्ञानमात्रवृत्तित्वस्य तत्रोपाधेः, यथार्थशब्देन च सदर्थविवक्षायां नायं सर्प इत्यादिबाधविरोधात्, तुच्छव्यावृत्त्यर्थविवक्षायां चास्मान्प्रति सिद्धसाधनत्वात् । किंचायथार्थप्रत्ययोल्लिङ्गस्य प्रत्ययस्य यथार्थत्वे तस्य सालम्बनत्वाय कश्चिदप्ययथार्थप्रत्ययोऽभ्युपेयः तथा सति तत्रैव हेतोरनैकान्तिकता । अयथार्थत्वे तस्य प्रत्ययस्य कण्ठोक्त एव व्यभिचारः । अयथार्थप्रत्ययोऽन्योऽस्त्येतादृशः प्रत्ययो नास्ति किंतु व्यवहारमात्रं पदार्थानामसंसर्गाग्रहनिबन्धनमिति

[illegible]

चेन्मैवम् । सर्वत्र संसर्गव्यवहारस्य व्यवह्रियमाणपदार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वनियमात् । अन्यथा मध्यमवृद्धव्यवहारेप्यसंसर्गाग्रहादेव तदुपपत्तेर्व्युत्पित्सोः संसर्गज्ञानानुमानाभावाच्छब्दप्रामाण्यभङ्गप्रसङ्गः । एवमनुमानाभास इव सदनुमानेप्यसंसर्गाग्रहादेव संसर्गव्यवहारोपपत्तेरनुमानोच्छेदः प्रत्यभिज्ञाप्रामाण्योच्छेदश्च । ज्वालैकत्वव्यवहारवत्सर्वत्र प्रत्यभिज्ञायामसंसर्गाग्रहादेव संसर्गव्यवहारोपपत्तेः । यत्र दोषशङ्का नास्ति तत्र संसर्गज्ञानानुमानादुपपद्यत एव शब्दप्रामाण्यं अन्यथान्यथाख्यातिवादिनोपि विपर्ययाशङ्कया व्युत्पत्तिविरहाच्छब्दप्रामाण्यभङ्गप्रसङ्गो दुर्वार इति चेन्मैवम् । तव संसर्गज्ञानानुमानलिङ्गानिरूपणात् । तथाहि किं दोषाभावः संसर्गज्ञानानुमापकः, किं वा व्यवहारमात्रं, उताविसंवादिव्यवहारः । नाद्यः । दोषाभावस्य संसर्गज्ञानस्य च व्यभिचारित्वात् सत्यपि दोषाभावे सामग्रीवैकल्ये संसर्गज्ञानानुदयात् । नच दोषाभावविशिष्टसामग्रीसद्भावेन संसर्गज्ञानानुमानम् । सामग्र्याः कार्यैकसमधिगम्यत्वात् । सति संसर्गज्ञाने सामग्र्यनुमानं तदनुमाने च संसर्गज्ञानमिति परस्पराश्रयप्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः । इदं रजतमित्याद्ययथार्थव्यवहारे व्यभिचारात् । नापि

ज्ञानमन्तरेण संसृष्टव्यवहारानुपपत्तिनियमादिति परिहरति—**मैवमिति** । एवं नियमानङ्गीकारे बाधकमाह—**अन्यथेति** । गामानयेति हि उत्तमवृद्धेनोक्ते मध्यमवृद्धस्य प्रवृत्तिं दृष्ट्वा बाल इत्थमाकलयति—नूनमनेन पदकदम्बेनैतावदर्थविषयं ज्ञानं संसृष्टप्रवृत्तिहेतुभूतमुत्पादितमिति, पश्चादावापोद्धाराभ्यां पदार्थविशेषेषु पदविशेषसामर्थ्यं गृह्णातीति व्युत्पत्तिपरिपाटी । तदत्रापि संसृष्टव्यवहारस्यासंसर्गाग्रहादेवोपपत्तौ संसृष्टपदार्थविषयप्राथमिकज्ञानानुमानानुदयात्तन्मार्गसङ्गतिग्रहायोगाद्गतं शब्दप्रामाण्येनेत्यर्थः । न केवलं शब्दप्रामाण्यस्यैवायं वियोगोऽपि त्वनुमानस्यापीत्याह—**एवमिति** । यथा हि शब्दो नित्यश्चाक्षुषत्वात् घटवदित्यनुमानाभासे संसृष्टव्यवहारोऽसंसर्गाग्रहमात्रात्, तद्वन्नित्यः शब्दः ध्वनितद्धर्मव्यतिरिक्तत्वे सति श्रावणत्वात् शब्दत्ववदित्यत्रापीत्यर्थः । प्रत्यक्षेप्याह—**प्रत्यभिज्ञेति** । तत्र हेतुः—**ज्वालैकत्वेति** । दोषशङ्कासदसत्त्वाभ्यां नियमनन्यथाख्यातिवादिप्रतिबन्द्या शङ्कते—**यत्र दोषेत्यादिना** । अन्यथाख्यातिवादिनामपि उत्तमवृद्धप्रयुक्तशब्दात्संसृष्टज्ञानमनुमाय तत्र बालस्य व्युत्पत्तिरित्यभिमतं तथा सति यथा क्वचिदविपर्ययेऽपि विपर्ययशङ्का तथा तत्रापि विपर्ययशङ्का निरवकाशेति । इतरथा तन्मार्गव्युत्पत्तेरभावात् शब्दप्रामाण्यभङ्ग एव विपर्ययशङ्कोपशमश्च । तत्र दोषशङ्कोपशमात्तदस्मिन्मतेऽपि समानमित्यर्थः । दूषयति—**मैवमिति** । अस्यायं व्यवहारः संसर्गज्ञानपूर्वकः न पुनरसंसर्गाग्रहादित्यत्र न किंचिल्लिङ्गमस्तीत्यर्थः । संभवन्ति लिङ्गानि विकल्प्य दूषयंल्लिङ्गाभावमेवोपपादयति—**तथाहीत्यादिना** । यत्र दोषाभावस्तत्र संसर्गज्ञानमिति व्याप्तिर्नास्तीत्युक्तं तदेव विवृणोति—**सत्यपि दोषाभाव इति** । ननु न दोषाभावमात्रात्संसर्गज्ञानमनुमिनुमः किंतु तद्युक्तसामग्रीसद्भावात्तथा च न व्यभिचारः यस्मिन् सति भवत्येव कार्यमिति सामग्रीलक्षणादिति तत्राह—**नच दोषाभावेति** । भवेदेवं यदि सामग्र्येव ज्ञातेन [illegible] संसर्गज्ञानलक्षणकार्यज्ञानतत्सामग्रीज्ञानयोः परस्पराश्रयप्रसङ्गादित्याह—**सामग्र्या इति । इदं** [illegible]**रेति** । नहि तत्र संसर्गज्ञानं तवाभिमतमिति भावः । **विनापीति** । अविसंवादिव्यवहारस्यापि [illegible]योरसंसर्गाग्रहादेवोत्पत्तिसंभवात् न संसर्गज्ञानं विना काचिदनुपपत्तिरेव तदनुमापकेत्यर्थः । [illegible] नाविसंवादिव्यवहारद्वयस्याथ संसृष्टयोरित्युक्तम् । तेनैतदुक्तं भवति । अयति

तृतीयः । विनापि संसर्गग्रहं संसृष्टयोरसंसर्गाग्रहादेव तदुपपत्तेः, त्वन्मते घटत्वतद्व्यक्त्योः समवायस्याप्रत्यक्षतया संसर्गाग्रहेपि संवादिव्यवहारदर्शनेनानैकान्त्याच्च । व्यवहाराविसंवादस्य च देशान्तरकालान्तराधीनाधिगमतया व्यवहाराधिगमसमयेऽनधिगतत्वेनातल्लिङ्गत्वात् बालस्य मध्यमवृद्धसमवायिसंसर्गज्ञानानुमानानुदये व्युत्पत्तिविरहप्रसङ्गात् । नच प्रतीतिविरोधः । रजताकारायाः प्रतीतेः शुक्तिकालम्बनतानभ्युपगमात् । नहि रजतं शुक्तिरिति परैरपि प्रतीतिरुपेयते । इदमाकारस्य तु रजतज्ञानालम्बनतामनभ्युपगच्छतस्तवैव प्रतीतिविरोधः । इदं रजतमिति सामानाधिकरण्येन पुरोवर्तिन्यङ्गुलिनिर्देशपुरःसरमादानादिव्यवहारदर्शनात् । नच संविदां विषयव्यभिचारादनाश्वासप्रसङ्गः । विसंवादिव्यवहारजनकत्वपक्ष इवास्मन्मतेप्याश्वासोपपत्तेः । नचासतः संसर्गादेरवभासाभ्युपगमादसत्ख्यातिप्रसङ्गः । भासमानस्य संसर्गादेः सद्विलक्षणतावदसद्विलक्षणताया अप्यङ्गीकारात् । नचायथार्थज्ञानजन्मनि करणाभावः । दोषदूषितचक्षुरादेस्तत्करणत्वोपपत्तेः ।

ज्ञानानामाजानतो यथार्थव्यवहारजनकत्वेपि दोषवशादयथार्थव्यवहारहेतुत्ववदेव दुष्टानां करणानां विपरीतज्ञानहेतुताया अपि संभवात् । यथाच दवदाहस्य वेत्रवीजवि-

---

संसर्गेऽसंसर्गाग्रहात् उत्पद्यमानो व्यवहारो विसंवादीतरस्त्वविसंवादीति न केवलमस्मोकवर्त्मना शङ्कितानैकान्त्यमपितु स्पष्टमेव त्वन्मत इत्याह—**त्वन्मत इति । घटत्वेति** । घटत्वतद्व्यक्तिसंसृष्टव्यवहारस्तावदविसंवादी । नचात्र व्यवहारसमये संसर्गज्ञानमस्ति तत्संसर्गस्य समवायस्य त्वन्मते प्रत्यक्षत्वानङ्गीकारादनुमानस्य चाविसंवादिव्यवहारलिङ्गतया प्रागसिद्धेः । ततस्तत्राविसंवादिव्यवहारस्य संसर्गज्ञानपूर्वकत्वं व्यभिचरतीत्यर्थः । स्वरूपासिद्धिं चाह—**व्यवहारेति** । अविसंवादित्वस्य कालान्तराधिगम्यत्वात् मध्यमवृद्धवर्तिज्ञानानुमानसमये दुरधिगमतया लिङ्गत्वाभावेन सङ्गतिग्रहणायोगात्, पुनरपि स एव दुरात्मा शब्दप्रामाण्यभङ्गप्रसङ्ग आगत इत्यर्थः । एवमनुमानं दूषितम् । यत्तु रजतज्ञानस्यान्यालम्बनत्वेऽनुभवविरोध इति बाधकतर्काभिहितत्वं परिहरति—**नचेति** । तत्र किं रजताकारप्रतीतिं प्रति शुक्तेरालम्बनत्वेऽनुभवविरोधः, इदंमात्रस्य वा, आद्योऽनङ्गीकारपराहत इत्याह—**रजतेति** । द्वितीयं दूषयति—**इदमाकारस्यत्विति । प्रतीतिमेवाभिनयति—**इदं रजतमिति** । अनाश्वासप्रसङ्गपूर्वोक्तं परिहरति—**नचेति** । येन हि नियामकेन क्वचिद्विसंवादिव्यवहारजनकत्वेपि संविदां न सर्वत्र तच्छङ्कया प्रवृत्त्युच्छेदः, स नालम्बनत्वेपि दण्डवारित इत्याह—**विसंवादीति** । किंच बोधकतया स्वतःप्रमाणत्वात् ज्ञानानामव्यभिचारस्य चानुमानमात्राङ्गतया प्रमाणमात्राननुप्रवेशित्वात् सितासितव्यभिचारेपि चक्षुषः प्रामाण्याङ्गीकाराच्च नानाश्वासशङ्कापि । तृतीयं बाधकं परिहरति—**नचासत इति** । नानिर्वचनीयवादिनामयं दोष इत्यर्थः । एतेन साकारताप्रसङ्गोऽपि परिहृतः । अन्यथाख्यातिवादिनां तु त्वदीयव्यवहारेण समानयोगक्षेमत्वमिति द्रष्टव्यम् । यत्तु कारणाभावाद्विपर्यासापलापत्वं परिहरति—**नचायथार्थेति** ।

ननु समीचीनज्ञानहेतुभ्यो नयनादिभ्यः कथमसमीचीनज्ञानजन्म नहि जातु कुटजबीजाद्वटाङ्कुरप्ररोह इत्याशङ्क्य तत्र प्रतिबन्द्या परिहारमाह—**ज्ञानानामिति । आजानतः** स्वभावतः । यत्तु दोषोपहतेभ्योपि न मिथ्याज्ञानजन्म प्राप्तकार्यप्रतिबन्धकमात्रत्वात् दोषाणामित्युक्तं तत्परिहरति—**यथाच दवदाहस्येति** । दवो वनवह्निः तेन यो दाहस्तस्येत्यर्थः । मा भूद्वनवह्निदग्धवेत्रबीजान्दुदाहरणं मा न भूत्तेषां वेत्रबीजता दाहस्यैव

नकतया व्यतिरेकोपसंहारभूमिलात् । विवादपदानि पदानि स्वस्मारितपदार्थान्वयप्रतिपादकानि आकाङ्क्षासन्निधिमत्पदकदम्बकत्वाद्गामानयेत्यादिपदकदम्बवत् । नच योग्यतावत्त्वमुपाधिः, साध्येन समव्याप्त्यभावात् । आकाङ्क्षासन्निधिरहितपदेषु योग्यतावत्त्वेपि साध्याभावात् । नचाकाङ्क्षादिमत्त्वेसति योग्यतावत्त्वमुपाधिः, व्यर्थविशेष्यापातात् । नह्याकाङ्क्षासन्निधिमत्त्वेसति योग्यताभावेनान्वयज्ञानाजनकत्वमुभयवादिसंप्रतिपन्नस्थले दृष्टमस्ति । अयोग्यार्थविषयाणामाकाङ्क्षासंनिधिमत्पदानां सर्वेषां पक्षीकरणात् । नच योग्यतावत्त्वस्य विषमव्यापकत्वेनोपाधिता । यदयोग्यार्थं तदन्वितप्रतिपत्तिजनकं न भवतीति व्यतिरेकोपसंहारस्थलस्य पूर्वोक्तन्यायेन दर्शयितुमशक्यत्वात् । नच विवादपदानि पदानि स्वस्मारितार्थान्वयप्रमितिजनकानि, आकाङ्क्षासंनिधिमत्पदत्वात्, गामानयेति पदवदित्याभाससमानयोगक्षेमता । तत्र बाधकप्रमाणविरोधेन कालात्ययापदिष्टत्वात् । प्रतीतिमात्रसाधनेतु बाधाभावात् । उक्तं चैतद्भट्टाचार्यैः—'अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति ही'ति । विपक्षे च प्रतिपक्षाप्रतिपत्तौ तन्निराकरणाय कथारम्भासंभवो

तत्राप्यान्तरेन्द्रियत्वमुपाधिः । आन्तरपदस्य पक्षमात्रव्यावर्तकतया पक्षेतरत्वात् । तथा प्रमाणत्वमनुभवाद्व्यावृत्तं अनुभवत्वातिरिक्तत्वे सति ज्ञानत्वावान्तरजातित्वात् स्मृतित्ववत् । प्रमानुभूत्योश्च लक्ष्यलक्षणभावाङ्गीकाराद्भेदसिद्धिः । पूर्वं चाक्षुषविभ्रमसद्भावे प्रमाणमुक्तम् । इदानीं शाब्दविभ्रमं साधयति—**विवादपदानीति** । पदमात्रपक्षीकरणे गामानयेत्यादिषु यथार्थज्ञानजनकेषु सिद्धसाधनता तदर्थं विवादपदग्रहणम् । आकाङ्क्षासन्निधिमात्रवन्ति पदानीत्यर्थः । पदानां देवदत्तोयमधीत इति वक्तृविशेषानुमापकतयाप्यन्वयप्रतिपत्तिजनकत्वेन सिद्धसाधनताऽत उक्तं—**स्वस्मारितेति** । पदकदम्बकत्वात्पदसमूहत्वादित्युक्ते उरगस्तुरगः खदिर इत्यादिपदसमूहेष्वनैकान्तिकता तदर्थमाकाङ्क्षाग्रहणम् । तावत्युक्ते 'गामानय प्रासादं पश्ये'त्यत्र साकाङ्क्षयोरप्यसन्निहिततया परस्परमन्वयप्रतीत्यजनकयोर्गां पश्येत्यनयोरनैकान्तिकता तन्निवृत्त्यर्थं सन्निधिमदिति । तावत्युक्ते च, 'अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्यता'मिति वाक्ये राज्ञ इति पुरुष इति च पदयोः सन्निधिमत्त्वेपि नैराकाङ्क्ष्येण परस्परमन्वयप्रतीत्यजनकयोरनैकान्तिकता तदर्थमाकाङ्क्षाग्रहणम् । किं समव्याप्तिवादिनायमुपाधिर्दीयते विषमव्याप्तिवादिना वा । नाद्य इत्याह—**साध्येनेति** । तदेव विवृणोति—**आकाङ्क्षेति** । ननु न वयमन्वयप्रतीतिजनकत्वे योग्यतावत्त्वमात्रमुपाधिं ब्रूमः किंतर्ह्याकाङ्क्षासंनिधिमत्त्वविशेषितं तथाच समव्याप्तिरस्त्येवेत्यत आह—**नचाकाङ्क्षेति** । हेतुमाह—**व्यर्थविशेष्येति** । आकाङ्क्षासन्निधिमत्त्वेपि यदि क्वचियोग्यताभावापराधेनान्वयप्रतीतिर्न स्यात्ततः साध्यव्याप्तिसिद्ध्यर्थं योग्यतावत्त्वमुपादेयं नचैतदस्ति तादृशां सर्वेषां पक्षत्वादेव साध्याभावनिर्णयस्थलत्वाभावात्, अतः पक्षमात्रव्यावर्तकतया पक्षेतरत्वमित्यर्थः । तदेव विवृणोति—**नह्याकाङ्क्षासंनिधीत्यादिना** । द्वितीयं दूषयति—**नचेति** । अत्रापि पक्षेतरत्वमेवोपाधिव्यतिरेकस्य साध्यव्यतिरेकेण व्याप्त्यनिर्णयात् । जरद्गवादिवाक्यानां पक्षतुल्यत्वात्, 'खदिरस्तुरग' इत्यादिपदानामाकाङ्क्षाद्यभावादेवान्वयप्रतीत्यजनकत्वादित्यभिप्रेत्याह—**यदयोग्यार्थमिति** । आभाससमानयोगक्षेमतामाशङ्क्य निषेधति—**नचेति** । नेदं रजतमिति समनन्तरबाधकप्रमाणविरोधात् । प्रमितिजनकत्वानुमानं कालातीतम्, नैवम् प्रतीतिमात्रजनकत्वानुमाने किंचिद्बाधकमस्ति उक्तानां संविद्विरोधादीनां प्रागेव परिहृतत्वादित्यभिप्रेत्याह—**तत्र बाधकेति** । शशविषाणं खपुष्पमित्याद्यसत्यर्थेऽत्यन्तायोग्येप्याकाङ्क्षासन्निधिमाञ्छब्दो ज्ञानं करोतीति भट्टवार्तिकार्थः । योग्यतारहितस्याप्याकाङ्क्षादिमतः प्रतीतिजनकत्वानङ्गीकारे प्रतिवादिवाक्याच्छब्दोऽनित्य इत्यादेरयोग्ययोः शब्दानित्यत्वयोः संसृष्टप्रतीत्यनुपपत्तौ तदनुवादाभावेन तन्निराकरणाय ग्रन्थकरणादिरूपकथानारम्भप्रसङ्गो बाध इत्याह—**विपक्षे चेति** । एतदेव विकल्पपूर्वकं

बाधकः । तथाहि । शब्दोऽनित्य इति शब्दस्यानित्यत्वे वादिना प्रतिपादिते यदि न तत्प्रतिवादी प्रतिपद्येत तदा वादिना परिषदा च विज्ञातस्यापि स्वयमविज्ञातेऽविज्ञानं नाम निग्रहस्थानमापद्येत । प्रतिपत्तौ वा विपर्ययाभ्युपगमप्रसङ्गः । नहि शब्दस्यानित्यत्वज्ञानं तन्नित्यत्ववादिनो यथार्थम् । किंचैकाधिकरणविरुद्धधर्मद्वयप्रतिपत्तिलक्षणा विप्रतिपत्तिरेव भवन्मते न भवेत् तत्र कुतस्तरां कथाप्रवृत्तिः कुतस्तमां च विप्रतिपत्तिनिरासः । अपि च सर्वस्य वाक्यस्य संसर्गप्रतीत्यजनकत्वेऽनृतापार्थकनिरर्थकभेदो न स्यात् समुदायार्थप्रतीतौ सत्यामपि यदर्थो बाधितो भवति तद्वाक्यमनृतमुच्यते यथा नद्यास्तीरे पञ्चफलानि सन्तीति विप्रलम्भकवचनं, यत्रावयवार्थप्रतीतौ सत्यामपि समुदायार्थाप्रतीतिस्तदपार्थकम्, यथा 'दशदाडिमानि षडपूपाः कुण्डमजाजिनं'मित्यादि । अवयवार्थप्रतीतिरपि यत्राभावस्तन्निरर्थकं यथा 'नित्यः शब्दः कचटतपानां गजडदबत्वात् खछठथवं'दिति । सचायमनृतापार्थकादिभेदः क्वचिदपि शब्दस्य संसर्गप्रतीत्यजनकत्वे न संभवतीत्यलमतिविस्तरेण । यदसत्तन्न प्रकाशते यथा गगनकुसुमम्, असच्च शुक्तिरजततादात्म्यमिति चेत् । मैवं । गगनकुसुमस्यापि तच्छब्दात्प्रतीयमानत्वेन दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात्, तादात्म्यस्य च प्रतीतावन्यथाख्यातिस्वीकारात्, अप्रतीतावाश्रयासिद्धेः, असंसर्गाग्रहदलेन च तद्व्यवहारे तत्रासत्त्वाप्रतीतौ हेतोरपक्षधर्मत्वात् ।

निरूपयति—**तथाहीति** । यदि न बुध्येत बुध्येत चेत्तथापि दूषणम् । [illegible] दूषणम् । न [illegible] निग्रहस्थानापत्तिमित्याह—**तदा वादिनेति** । इदं च [illegible] [illegible] **प्रतिपत्तौ वेति** । [illegible] । **नहि शब्दस्येति** । [illegible]—**किंचेति** । एवं [illegible] । नतु [illegible]—**अपि चेति** । **सर्वस्येति** । [illegible] **समुदायार्थेत्यादिना** । [illegible]—**यथेति** । [illegible] । **क्वचिदपीति** । [illegible]—**यदसदिति** । [illegible]—**मैवमिति** । [illegible]—**तादात्म्यस्य चेत्यादिना** । [illegible]—**असंसर्गाग्रहेति** । [illegible]

त्रगोचरतयाऽसंनिहिततत्सत्तायामौदासीन्यात् । न द्वितीयः । वाधानुभवस्यापि पुरोव-
र्तिन्यारोपिताभावविपयस्य देशान्तरतत्सत्तानावेदकत्वात् । न तृतीयः । रजतावभासस्य यथा-
प्रतीतपुरोवर्तिरजतसत्तां विनानुपपत्तावपि देशान्तरे तदीयसत्तामन्तरेणानुपपत्त्यभावात् ।
न चतुर्थः । वाधस्य प्रसक्तप्रतिपेधात्मनस्तत्रैव तत्सत्ताक्षेपकतयाऽन्यत्र तत्सत्तानाक्षेपकत्वात् ।
नच वाच्यमन्यत्रापि तस्यासत्त्वे तत्रापि कुतो न तस्य वाधः स्यादिति । तत्र तस्याप्रसक्तेरेव
वाधाभावोपपत्तौ तत्सत्ताध्यवसायायोगात् । नेदं रजतमिति पुरोवर्तिनि रजततादात्म्य-
निपेधात्सवाधानुभवो रजतमर्थात्क्वापि परिशिनष्टीति चेन्न । तथासति वनस्पत्योरिव
विविक्तयोर्द्वयोरप्यत्रैवानन्तरं प्रतीतिप्रसक्तेः । नापि पञ्चमः । असतः संसर्गस्येव रजत-
स्याप्यसतः ख्यात्युपपत्तेः । अथाधुनिकस्य कस्यचिन्मतानुसारेणेदं रजतमिति ज्ञानमि-
दमाकाररजताकारयोर्नसंसर्गग्राहकमपितु तयोरेकज्ञानसंसर्गिणोर्भेदाग्रहादयथार्थव्यव-
हारो गृह्यमाणयोर्भेदाग्राहिसविकल्पकमेकं विज्ञानं विभ्रम इति भ्रमलक्षणाभ्युपगमात् ।
तथाच नासतः कस्यचित्ख्यातिरिति कश्चिद्ब्रूयात्तं प्रति ब्रूयात् । मध्यमवृद्धव्यवहारेप्ये-
कज्ञानोपारोहिणोः संसर्गिणोरसंसर्गाग्रहादेव व्यवहारोपपत्तौ वालस्य संसर्गज्ञानानुमा-
नानुदयाच्छब्दप्रामाण्यभङ्गप्रसङ्गादेवमनुमानाभास इव सदनुमानेप्यसंसर्गाग्रहादेव संस-

न तृतीय इति । अत्यन्तासतः संसर्गस्याप्यपरोक्षप्रतीतिमङ्गीकुर्वतो रजतस्यापि तथाप्रतीतिसंभवान्न सत्तापे-
क्षेति सूचितम् **अनुपपत्तावपी** त्यपिना तत्रैव तत्सत्तेति संनिधेरित्यर्थः[1] । ननु यद्यन्यत्राप्यसदत्रेव तत्रापि
वाधः स्यान्नत्वेतदस्ति ततो नूनमवगच्छामोऽन्यत्र सदिति तत्राह—**नच वाच्यमित्यादिना** । हेतुमाह—
तत्र तस्येति । वाधाभावस्त्वन्यथासिद्ध इत्यर्थः । ननु न वयं रजतवाधान्यथानुपपत्त्या रजतसत्त्वं ब्रूमः
अपितु तादात्म्यमात्रवाधो धर्मिभूतं रजतं क्वापि परिशिनष्टीत्याशङ्क्य निपेधति—**नेदमिति** । अयमर्थः ।
कथमिदमवधार्यते तादात्म्यनिपेधोयं न धर्मिनिपेध इति । यदि हि धर्मिणो रजतस्य मानान्तरात्सत्त्वमवसी-
येत तदा प्रसक्तस्यापीदमंशस्येवावाध इत्यवधार्येत नत्वेतदस्ति नहि दूरस्थस्थावरयोर्भेदाग्रहात्परस्परात्मत्वा-
रोपे नेदिष्ठं तिष्ठतश्च विवेकग्रहात्तादात्म्यांशनिपेधे तत्रैवानन्तरप्रतीतिवदनयोरस्ति प्रतीतिः । एतदुक्तं भ-
वति । प्रसक्तयोस्तादात्म्यांशनिषेधो धर्मिणोस्तत्रैव समनन्तरप्रतीत्या व्याप्तस्तन्निवृत्तौ निवर्तत इति । नच तत्र
संनिहितयोस्तादात्म्यारोप इहतु सन्निहितासन्निहितयोरिति वैपम्यम् । एतादृशेपु तादात्म्यारोपासंप्रतिपत्तेः,
द्वावेतौ नैक इतिवदवाधनाच्च । असतः ख्यात्यनुपपत्तिरिति पञ्चमं पक्षं निपेधति—**नापि पंचम इति** ।
असत एव संसर्गस्यापरोक्षतया ख्यातिरिति यस्य मतं तस्य कानु नामानुपपत्तिः असतो रजतस्य प्रतीतावित्यर्थः ।
न्यायकल्पतरावुदीरितमाशङ्कते—**अथाधुनिकस्येति** । न संसर्गोऽत्र प्रतीयते येनासतः प्रकाशमानता
स्यात् । तद्दृष्टान्तेन च रजतस्य सत्त्वं निपेधेताऽपितु शुक्तिरजतयोः स्वरूपमात्रग्राहीदमेकं विज्ञानमित्यर्थः ।
तर्हि किं तत्संसृष्टव्यवहारो निर्निवन्धनो न भेदाग्रहनिवन्धन इत्याह—**अपित्विति** । कथं तर्ह्यख्यातेर्भेद-
स्तत्राह—**गृह्यमाणयोरिति** । एकं विज्ञानमित्यख्यातेर्भेदः सविकल्पकमिति च वस्तुमात्रग्राहिणो निर्वि-
कल्पकाद्विवेचितो नेदं रजतमित्यादिभ्यश्च भेदाग्राहीति व्यावृत्तिर्घट इत्याद्येकैकवस्तुग्राहिविज्ञानमितरस्माद्भेदं
न गृह्णाति उक्तरूपं चातस्तन्निवृत्त्यर्थं गृह्यमाणयोरित्युक्तम् । एकैकेन ज्ञानेन तु भेदवत्पटादेरप्यग्रहणाद्व्या-
वृत्तिः । फलितमाह—**तथाचेति** । तदेतद्दूपयति—**तम्प्रति ब्रूयादिति** । एकज्ञानोपारोहस्वीकारेपि संसर्ग
ज्ञानापलापसाम्यात् अख्यातिवादिनि संसर्गज्ञानापलापिन्युक्तं शब्दानुमानप्रत्यक्षाप्रामाण्यप्रसङ्गं दोपमत्रा-
प्याह—**मध्यमवृद्धेत्यादिना** । किंचैकस्मिन्नेव घटे स एवायं घटो न भवतीति विभ्रमे लक्षणमव्यापकम् ।

[1] सन्निधिरिति पाठान्तरम् ।

र्गव्यवहारोपपत्तेरनुमानोच्छेदः, प्रत्यभिज्ञाप्रामाण्योच्छेदश्च । ज्वालैकत्वव्यवहारवत्सर्वत्र प्रत्यभिज्ञायामसंसर्गाग्रहादेव संसर्गव्यवहारोपपत्तेरिति गुरुमतनिरसनेनैव गुरुमतपरिमोषणनिपुणमतेर्मतं निरस्तमिति ।

किंच कणभक्षाक्षचरणमतमवलम्ब्यैवमन्यथाख्यातिमन्यथावर्णयतो द्वितीयसूत्रे मिथ्याज्ञानविवेचनवेलायाम्—'इहात्मनि मिथ्याज्ञानमनेकप्रकारं वर्तते तद्यथाऽनित्ये नित्यमिति सभये निर्भय'मित्यादिभाष्यविरोधः 'कः पुनर्विपर्ययोऽतस्मिंस्तदिति प्रत्यय'इत्युद्द्योतकरवार्तिकविरोधश्च प्रसज्येतेति, 'वध्यतां वध्यतां बालो नानेनार्थोऽस्ति जीवता । स्वपक्षहानिकर्तृत्वाद्यः कुलाङ्गारतां गत' इति न्यायविषयतामयं नातिवर्तते । तस्मादसत्त्यात्वनुपपत्तिरपि नान्यत्र सत्त्वावेदिकारोपितस्य । कुत्रचेदमारोपितमन्यत्र भवद् भवेत् । न तावद्देशान्तरादौ तस्यासन्निहितस्य द्रष्टुमयोग्यत्वात् । दुष्टं करणं विप्रकृष्टमपि द्रष्टुं शक्नोतीतिचेन्न । दुष्टकरणस्य पुंसः सर्वदर्शित्वप्रसङ्गात् । अतो दोषोऽप्यसदनिर्वचनीयं वा दर्शयति दृष्टानुसारात् । तदेवं न देशान्तरादावारोप्यसद्भावः । अस्तु तर्हि बुद्धौ, स्वरूपेणासतो गगनारविन्दादिवदप्रतिभासान्नेदं रजतमिति बाधस्येदंतामात्रगोचरत्वात् द्वयोर्बाधकल्पनायां कल्पनागौरवान्नेदं रजतमिति च रजते बाधादर्शनात् । नचेदंतानिषेधे सत्यनिदंतया बहिरपि व्यवस्थोपपत्तौ कुतः संविदाकारतेति सांप्रतम् । व्यवहितस्यापरोक्षसंविदैक्यमन्तरेणापरोक्षत्वानुपपत्तेः, संविदाकारो रजतं संप्रयोगमन्तरेणापरोक्षत्वात्संवेदनवदिति प्रयोगोपपत्तेः ।

विद्यमानभेदयोरिति विशेषणेऽपि दूरगिरिशिखरतरुनिकरमात्रग्राहिप्रत्ययेऽतिव्याप्तिरिति द्रष्टव्यम् । एतन्मतदूषणमुपसंहरति—इति गुरुमतेति ।

किंच कणादाक्षपादमतावलम्बिना तावदिदं वक्तुं न युक्तं भाष्यवार्तिकविरोधेनापसिद्धान्तापातादित्याह—किंच कणभक्षेत्यादिना । द्वितीयसूत्रे—'दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्ग' इति । आत्मनीत्यधिकरणे सप्तमी । अत्र ह्यनित्ये इत्यादिसप्तम्या आधाराधेयभावसंबन्धग्राहित्वं विज्ञानस्य कण्ठोक्तमिति भावः । स्वपक्षहानीति प्रह्लादं प्रति हिरण्यकशिपुवचनम् । अन्तिमपक्षोक्तदूषणमुपसंहरति—तस्मादिति । तदेवं साधारण्येनारोपितस्यान्यत्र सत्त्वं नास्तीत्युक्त्वेदानीं विशेषतो दूषयितुमुपक्रमते—कुत्र चेदमिति । अन्यथाख्यातिं निराकरोति—न तावदिति । ननु यदि न दुष्टाक्षस्य विप्रकृष्टग्राहित्वं कुतस्तर्हि दोषस्य दोषत्वमिति तत्राह—अतो दोषोऽपीति । प्राप्तकार्यप्रतिबन्धकत्वे सति विपरीतकार्यनिष्पादको दोषः तदिहाप्यसदनिर्वचनीयं वा रजतेन भासयतीत्यर्थः । दृष्टानुसारादिति । असत्संसर्गावभासकत्वस्य ज्ञाने त्वयैव स्वीकारादित्यर्थः । आत्मख्यातिमवतारयति—अस्तु तर्हीति । तत्र दूषणमाह—स्वरूपेणासत इत्यादिना । नन्वस्तु तत्कल्पनं नेदं रजतमिति बाधनिरूपणमिति चेत्तत्राह—नेदं रजतमिति । अथ किमिति तदपि निषेधत्वेन आह—द्वयोर्बाधकल्पनायामिति । अनुभवमपि प्रमाणयति—नेदं रजतमिति । नन्विदंतानिषेधे सत्यनिदंतया निष्कृष्टं भवद्रजतमन्तःस्थितं स्वाकारप्रत्यक्षात्मकं कुतस्त्यमिति तत्राह—नचेदंतानिषेधेसतीति । हेतुमाह—व्यवहितस्येति । संप्रयोगरहितस्येति यावत् । संविदाकारतायामनुमानमपि प्रमाणमाह—संविदाकारो रजतमित्यादिना । घटादेरनुभवस्य च व्यवच्छेदार्थं संप्रयोगमन्तरेणेत्युक्तम् ।

त्वापत्तिरिति लक्षणस्यातिव्याप्तेश्च । एतेन प्रतिपन्नोपाधौ निषेध्यत्वमनिर्वचनीयत्वमित्य-पास्तम् । पुरोवर्तिनि प्रतिपन्नस्य रजतस्याधिष्ठानज्ञानेन मायायां विलीयमानायां तत्प-रिणामतया स्वयमेव विलीयमानस्य नेदं रजतमिति निषेधाविषयत्वात् ।

किंचात्र प्रमाणं, ख्यातत्वेसति बाध्यत्वानुपपत्तिः । असतो नरशृङ्गादेरख्यानात्सतश्च चिदात्मनो बाधाभावात् उभयस्य चेह दर्शनादितिचेत् । न । देशान्तरे सत्त्वात्ख्यातेरि-हासत्वाद्बाधस्यापि संभवात् अन्यथाप्युपपत्तेः । किंचासतो भानमनुपपन्नमित्यसत् । असतोपि तच्छब्दाद्भानात् अन्यथात्वपार्थकत्वं वाक्यस्य प्रयुक्तपदानां संभूयकारित्व-नियमात् ।

किंचेदं सद्विवक्षितं, किं सत्तायुक्तम्? अथाबाध्यम्? उत ब्रह्मस्वरूपम्? नाद्यः। सत्तायु-क्तस्य प्रपञ्चस्य भवन्मते बाध्यतया यत्सत्तदबाध्यमिति व्याप्तेरसिद्धेः । न द्वितीयः । यदबाध्यं तदबाध्यमिति साध्याविशिष्टत्वापत्तेः । न तृतीयः । सिद्धसाधनत्वात् । अर्था-न्तरत्वाच्च । किंचान्यथैवोपपत्तिरभ्यूहनीया सद्विलक्षणत्वे नृशृङ्गवत्ख्यात्यनुपपत्तेः अस-द्विलक्षणत्वे चासवद्बाधायोगादुभयविलक्षणस्योभयानुपपत्तेः ।

तृतीयपक्षोक्तं दूषणं चतुर्थेप्यतिदिशति—**एतेनेति** । अतिदिश्यमानामव्याप्तिमेव विवृणोति—**पुरोवर्ति-नीति** । अधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानेनाधिष्ठानाज्ञानमेव बाध्यते । तत्परिणामरूपयोस्तु ज्ञानज्ञेययोः स्वयमेव वि-लय इतिहि तव समयः । तथाच रूप्यादेर्निषेध्यत्वाभावादव्याप्तिर्लक्षणस्येत्यर्थः ।

एवं लक्षणमाक्षिप्य प्रमाणं प्रतिक्षिपति—**किंचात्र प्रमाणमित्यादिना** । अर्थापत्तिं शङ्कते—**ख्या-तत्वे सतीत्यादिना** । अनुपपत्तिमेव स्फोरयति—**असतो नरशृङ्गादेरित्यादिना** । इमामर्थापत्तिं मानमनोहरकारोक्तान्यथाप्युपपत्त्या दूषयति—**न । देशान्तरेत्यादिना** । अनुदयमप्याह—**किंचेति** । यद्यसतो न भानं कथमसत्पदं बोधकं स्यात् यदिचाबोधकमसत्पदं कथमपार्थकं नाम निग्रहस्थानं न भवेदिति भावः । निरर्थकं चात्रापार्थकत्वेन विवक्षितम् । नन्वसतोऽभानादित्यत्रासत्पदस्याबोधकत्वेपीतरपदानां बोध-कत्वात्कथमपार्थकता तत्राह—**प्रयुक्तपदानामिति** । इदमपि तेनैवोक्तं यदाह 'असतो भासनायोगा'दि-त्यादिनाशङ्क्य प्रथमे त्वसत्पदस्य बोधकत्वेऽसतो भासनायोगादित्यनेन व्याघातः । अन्यथानर्थकत्वं प्रयुक्त-पदानां संभूयकारित्वनियमादिति ।

यत्तु तेनैव द्वितीये सत इति कोऽर्थ इत्यादिदूषणमुक्तं तदाह—**किंचेदं सद्विवक्षितमित्यादिना** । प्रथमं दूषयति—**नाद्य इति** । यत्सत्तायुक्तं तदबाध्यमितिव्याप्तिः क्व दृष्टा । न तावत्प्रपञ्चे । तस्य सत्तायुक्तत्वेपि बाध्यत्वेन व्यभिचारभूमित्वात् । नापि ब्रह्मणि तस्याबाध्यत्वेपि निर्धर्मकत्वेन सत्तायुक्तत्वाभावादिति भावः । द्वितीये तु सतो बाधाभावादिति कोर्थः योयमबाध्यस्तस्य बाधाभावादिति, तथाच साध्याविशिष्टत्वमित्याह —**न द्वितीय इति** । यद्ब्रह्मस्वरूपं तदबाध्यमिति हि तृतीयः पक्षः । तथाचास्यार्थस्यास्माभिरप्यङ्गीकारा-त्सिद्धसाधनं प्रपञ्चस्यानिर्वचनीयत्वापर्यवसानादर्थान्तरंचेत्यर्थः । त्रीणि हि दूषणानि अर्थापत्तेः अन्यथैवोप-पत्तिरन्यथाप्युपपत्तिरनुदयश्चेति तत्रान्यथाप्युपपत्तिमनुदयं चोक्त्वाऽन्यथैवोपपत्तिमाह—**किंचेति** । सद्वैल-क्षण्येऽसद्वैलक्षण्य उभयवैलक्षण्ये चानुपपद्यमानाभ्यां ख्यातिबाधाभ्यां सदसदात्मकत्वमेव रजतादेः सिध्य-तीत्यर्थः ।

नच वाच्यं सदसत्त्वे बाधाभावाभानप्रयोजके न तु तद्वैलक्षण्ये गौरवादिति । असतोपि तत्पदात्प्रतिभानेन सतोपि प्रपञ्चस्य बाध्यत्वदर्शनेनोक्तोत्तरत्वात् । तदेवं नार्थापत्तिरनिर्वचनीये प्रमाणम् । अस्तु तर्ह्यनुमानं—विवादपदमनिर्वाच्यं भ्रमविषयत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथात्मा । नचाप्रसिद्धविशेषणः पक्षः । इच्छादीनामष्टद्रव्यातिरिक्ताश्रितत्वानुमानवत्सामान्यतः प्रसिद्धिविशेषपरिशेषाभ्यां तत्प्रसिद्ध्युपपत्तेरितिचेन्न । शुक्त्यादावात्मनि च विपक्षे वर्तमानतया विरुद्धत्वात्, गुणत्वलिङ्गेन क्वचिदाश्रितत्वप्रसाधनवदनिर्वाच्यत्वसाधने लिङ्गाभावात् । अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया विमतं सदसद्विलक्षणं दोषप्रयुक्तभानत्वात् भ्रान्तिसिद्धतादात्म्यवदिति प्रयुञ्जीत तदप्यसत् दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात् ।

नहि शुक्तिरजततादात्म्यस्य सदसद्वैलक्षण्यं परीक्षकैरभ्युपगम्यते, येनोभयवादिसिद्धतया तस्य दृष्टान्तता स्यात् । अथ भावरूपतयाऽपरोक्षत्वेन भानाद्बाधाच्च तस्य सदसद्वैलक्षण्यं युक्त्या साध्येत तदा रजतस्यापि तथा तत्साधयितुं शक्यमिति व्यर्थोयं वकबन्धविधिप्रयासः । किंचेदं दोषप्रयुक्तभानत्वं किं दोषजन्यज्ञानविषयत्वं, उत दोषजन्यप्राकट्याश्रयत्वम् । नाद्यः । ज्ञानस्यैकत्वेन तज्ज्ञानविषयाधिष्ठाने व्यभिचारात् । न द्वितीयः । प्रतिवादिनं प्रत्यसिद्धत्वात् । नहि देशकालव्यवहितस्य रजतादेर्दोषजन्यभानाश्रयत्वमुपपद्यतेऽभ्युपेयते वा परैः । किंचेदमनिर्वचनीयत्वं न भ्रान्तिज्ञानानुकूलं, नापि बाधकज्ञानानुसारि । भ्रान्तौ सदिदं रजतमिति सत्त्वेन बाधे च नेदं रजतमित्यसत्त्वेन

स्यादेतत् सद्विलक्षणत्वे तुच्छवत् ख्यात्यनुपपत्तिरित्युक्तमयुक्तम्, सद्वैलक्षण्यस्य सप्रतियोगिकतयाऽनेकज्ञानापेक्षस्य कल्पनागौरवेण भानाभावं प्रति प्रयोजकत्वायोगात्, एवमसद्वैलक्षण्येपि, तस्मादसत्त्वमेव भानाभावे प्रयोजकं तद्धि निरपेक्षं लघ्विति, तथा बाधाभावेपि सत्त्वमेव प्रयोजकं लघुत्वादेव तदिह बाधो दृश्यमानः सद्वैलक्षण्यं गमयति ख्यातिश्चासद्वैलक्षण्यमिति, तदेतदाशङ्क्य निषेधति—**नच वाच्यमित्यादिना**। उक्तान्यथोपपत्तिमेव दूषयन्नाह—**असतोपीति**। एवमर्थापत्तिं दूषयित्वाऽनुमानं शङ्कते—**अस्तु तर्हीति**। तत्र हि भ्रमविषयत्वं हेतुरधिष्ठानतया भ्रमे प्रतिभासमाने शुक्त्यात्मादौ वर्तत इति विरुद्ध इत्याह—**न शुक्त्यादाविति**। किंच यथा तत्र गुणत्वेन सामान्यतः क्वचिदाश्रितत्वसाधनं नैवमनिर्वाच्यत्वस्य सामान्येन साधने लिङ्गमस्ति किंचित्ततो वैलक्षण्यमित्याह—**गुणत्वेति** । अप्रसिद्धविशेषणतापरिहारायान्वयव्यतिरेक्यनुमानं न्यायरत्नदीपावलीस्थं शङ्कते—**अथैतद्दोषेति** ।

साध्यवैकल्यमेव विशदयति—**नहि शुक्तीति** । अथ तादात्म्यस्य प्रथमं युक्त्या सदसद्वैलक्षण्यं प्रसाध्य तद्दृष्टान्तेन प्रपञ्चस्य तत्साध्यते तर्हि सैव युक्तिरत्रैवोपन्यस्यतामलमनेन दण्डसर्पमारणन्यायेनेत्याह—**अथ भावरूपतयेत्यादिना** । भवतु वा यथाकथंचित्तत्तथापि हेतुरेवायं न घटत इत्याह—**किंचेत्यादिना** । भानशब्देन ज्ञानमभिधीयते प्राकट्यं वेत्यर्थः । प्रथमेऽनैकान्तिकतामाह—**नाद्यो ज्ञानस्येति** । अधिष्ठानज्ञानस्यादोषजन्यत्वादितरस्य च ज्ञानत्वानङ्गीकारादसिद्धिरित्यप्येके । द्वितीये स्वरूपासिद्धिरित्याह—**न द्वितीय इत्यादिना** । यद्यपि त्वन्मते भ्रमस्य साक्षिवेद्यत्वाङ्गीकारादस्त्येवापरोक्ष्यं तथापि विषयावच्छिन्नाभिव्यक्तचैतन्यरूपप्राकट्यं नास्त्येवेति द्रष्टव्यम् । किंच यदुपपादनायेदमनिर्वचनीयत्वमाद्रियते ताभ्यामेव भ्रान्तिबाधाभ्यां विरोधादयुक्तमेतदित्याह—**किंचेदमिति** । रजतशब्दप्रयोगानुपपत्तिरप्यनिर्वचनीय-

वोधनमतो नातिव्याप्तिः । एतेन वाधकज्ञानविषयत्वाच्छुक्त्यादेर्ब्रह्मणश्चानिर्वाच्यत्वप्रसङ्ग इत्यपास्तम् । धर्मितया वाधकज्ञानप्रतिपन्नत्वेऽपि वोध्यमानाभावप्रतियोगित्वाभावात् । अतएव प्रतिपन्नोपाधौ नाभूदस्ति भविष्यतीति कालत्रयसत्तानिषेधो वाधस्तद्विषयत्वं च वाध्यत्वमिति केचिदाचार्याः । नचाव्याप्त्यतिव्याप्ती । शुक्तिशकले प्रतिपन्नस्य रजतस्य कालत्रयेपि तत्र सत्ताभावस्य नेदं रजतमिति वाधेन वोध्यमानत्वात्, लौकिकपरमार्थरजतस्य देशान्तरादौ सत्त्वेन प्रमितस्य तत्रासत्त्ववोधनस्याशक्यत्वात् । तस्य शुक्तिकाशकले कालत्रयासत्त्वं वोध्यत इतिचेन्न । तस्यात्राप्रसक्तेः ।

रजताभासप्रसक्तिरेव तत्प्रसक्तिरितिचेन्मैवम्, रजताभास इत्यप्रतीतेरिदं रजतमित्येव प्रतीतेश्च । प्रतिपन्नोपाधौ निषेधात्तदाभासता पश्चान्निश्चीयते इतिचेत्, एवं तर्हि नाव्याप्तिः, प्रतिपन्नोपाधौ तस्य निषेधस्य त्वयाङ्गीकारात् । अतएव न देशान्तरादौ प्रमितस्य लौकिकपरमार्थरजतस्यैतन्निषेधप्रतियोगित्वम् आभासविषयत्वात्तस्य । अन्यथा जगति रजतमेव न स्यात् । तस्माल्लौकिकपरमार्थरजतमेव नेदं रजतमिति निषेधप्रतियोगीति पूर्वाचार्यवाचोयुक्तिरपि पुरोवर्तिनि रजतार्थिनः प्रवृत्तिदर्शनाल्लौकिकरजतात्मत्वेनापरोक्षतया प्रतीतस्य कालत्रयेपि लौकिकरजतमिदं न भवतीति निषेधप्रतियोगितामङ्गीकृत्य नेतव्या । नचैवं सत्यन्यथाख्यातेः प्रसक्तिः । संसर्गवत्संसर्गिणोपि ख्यातिवाधान्यथानुप-

---

न्ताभाववोधनं हि वाधः नतु ध्वंसकरणमित्यर्थः । एतेनेत्यस्यैव विवरणं—**धर्मितयेति** । यत्तु वाधलक्षणमनूद्याव्याप्त्यतिव्याप्तिभ्यां दूषयांवभूव तदपि परिहर्तुमुपक्रमते—**अतएवेति** । यत एव निषेधोऽभाववोधनमत एवेत्यर्थः । अव्याप्तिं निराकर्तुमाह—**शुक्तिशकले प्रतिपन्नस्येति** । नहि नेदं रजतमित्यस्यायमर्थः, यदिदानीं रजतं न भवतीति भावः । नन्वयं निषेधः किं लौकिकपरमार्थरजतविषयस्तथा च तत्रैव तावदतिव्याप्तिः अत्रचासिद्धिरिति तत्राह—**लौकिकपरमार्थेति** । तत्रेदं वक्तव्यम् । किं यत्रेदं सत्त्वेन प्रमितं हट्टादौ तत्रैव निषेधः किंवा शुक्तौ, न तावद्देशान्तरे तत्र सत्ताग्राहकप्रमाणविरोधादित्यभिधाय द्वितीयं शङ्कते—**तस्य शुक्तिकाशकलेति** । अत्राप्रतीतस्य न निषेधः संभवतीति परिहरति—**न तस्येति** ।

ननु यद्यपि तस्यात्र न साक्षात्प्रसक्तिस्तथापि रजताभासः प्रतीतस्तद्द्वारा रजतत्वसाम्यात् तदपि प्रसक्तमिति शङ्कते—**रजताभासेति** । तत्र किं भ्रमकाले रजताभासतयावभासस्तत्प्रसक्तिः, उत दैवगत्या तथाभूतस्य स्वरूपेण । नाद्य इत्याह—**मैवं रजताभासेति** । द्वितीयं शङ्कते—**प्रतिपन्नेति** । तत्किं प्रतिपन्नशुक्तिकाद्युपाधौ रजतादेः कालत्रयसत्तानिषेधरूपवाधविषयत्वमङ्गीकृतं रजतादेराभासतासिद्धये तथाचाप्येतैवाव्याप्तिः परिहृतेत्याह—**एवं तर्हीति** । ननु तथापि तद्द्वारा लौकिकरजतप्रसक्तिरप्यस्तीति नेत्याह—**अतएवेति । आभासविषयत्वादिति** । आभासविषयत्वेन त्वयाप्यङ्गीकारादित्यर्थः । न केवलं तवाङ्गीकारः अनुपपन्नश्च लौकिकरजतनिषेध इत्याह—**अन्यथेति** । रजततदाभासयोरैक्यायोगाद्रजताभाससम्यग्रजतविषयकप्रतीतिद्वयाभावाच्चाप्रसक्तस्यैव सम्यग्रजतस्य निषेध इति वक्तव्यं तथाच यत्र यत्र प्रमितं तत्र सर्वत्र निषेधः स्यादित्यर्थः । नन्वेवं सति विवरणकाराचार्यवचनविरोध इत्यत आह—**तस्मादिति** । ननु लौकिकपरमार्थरजतात्मत्वेन चेत्प्रतीतं निषिध्यते तर्ह्यन्यथाख्यात्यापातः देशान्तरस्थरजतस्यात्रप्रतीतस्य निषेध इति हि तेषामपि मतमित्यत आह—**नचैवं सतीति । संसर्गवदिति** । संसर्गस्य सदसद्विलक्षण्याङ्गीकारादेव तावदन्यथाख्यात्यादिवादिभ्यः सिद्ध एव भेदः संसर्गिणस्तु लौकिकपरमार्थरजततया प्रतीतस्यापि सदसद्विलक्षण्य-

पत्त्या सदसद्विलक्षणताङ्गीकारात् । एवं च सति कुतोऽतिव्याप्तिः । प्रमाणं च तत्र ख्यातत्वे सति बाध्यत्वान्यथानुपपत्तिः ।

नच देशान्तरे सत्त्वादत्रासत्त्वाच्च ख्यातिबाधयोरन्यथाप्युपपत्तिः । अन्यत्र सत्ताया इह प्रतीत्यहेतुत्वात् । नहि भूमावम्भोरुहं सदिति दुष्टाक्षस्यापि नभसि तदवभासते । अप्रतीतत्वादेव च बाधायोगात् । नचासतोऽभाने शब्दस्यापार्थकत्वप्रसङ्गः । अपरोक्षभानाभावस्येह विवक्षितत्वात्, परोक्षभानस्य चानिराकरणात् । नच सच्छब्दार्थानिरुक्तेर्यत्सत्तदबाध्यमिति व्याप्त्यसिद्धिः । त्वयापि द्वे तत्त्वे सदसती इति तत्त्वं व्यवस्थापयता यदेव सत्त्वेन व्यवस्थापितं तस्यैव मयापि व्यवहारदशायामबाध्यत्वोक्तेः । नचान्यथैवोपपत्तिः । सदसत्त्वयोरेवाबाधाभानप्रयोजकत्वोपपत्तौ तदितरवैलक्षण्यस्य तत्प्रयोजकत्वकल्पनायां गौरवात् ।

नचासतोऽपि तत्पदात्प्रतिभासनात्सत्तायुक्तस्यापि प्रपञ्चस्य बाधाभ्युपगमात्तयोरप्रयोजकत्वम् । अपरोक्षतया भानस्य व्यवहारदशायां चाबाध्यस्येह विवक्षितत्वात् । ननु सत्त्वासत्त्वयोरेवाबाध्यत्वाभानप्रयोजकत्वे यत्सद्विलक्षणं तद्बाध्यं यदसद्विलक्षणं तत्ख्यातिरिति व्यतिरेके गौरवं स्यात् । सत्त्वासत्त्वयोस्तु ख्यातिबाधप्रयोजकतायां लाघवमिति चेन्मैवम् । तवापि व्यतिरेके गौरवस्य तुल्यत्वात् अख्यात्यबाध्यत्वयोः सदसद्वैलक्षण्यस्य प्रयोजकत्वाङ्गीकारात् । एवमपि प्रयोजकत्वविनिगमनायां को हेतुरितिचेत् पक्षान्तरे ख्यात्यसंभवः । तथाहि न तावत्सत्त्वादध्यस्तस्य ख्यातिः तस्येहासत्त्वात् सतश्च ख्यातौ भ्रान्ति-

---

स्वीकाराद् अतिव्याप्तितरां भेद इत्यर्थः । लौकिकपरमार्थरजतप्रतिषेधादेवातिव्याप्तिः परिहृतेत्याह—**एवंच सतीति** । लक्षणं समर्थयित्वार्थापत्तिं तावत्प्रमाणमाह—**प्रमाणं चेति** ।

अन्यथाप्युपपत्तिमुक्तां परिहरति—**नच देशान्तरेत्यादिना** । ननु दुष्टाक्षस्यान्यत्र सदन्यत्र प्रतीयत इति नेत्याह—**नहि भूमाविति** । एवं प्रतीतेरन्यथाप्युपपत्तिं परिहृत्य बाधस्यापि तां परिहरति—**अप्रतीतत्वादेव चेति** । यत्त्वसतो भानाभावेऽसत्पदप्रयोगस्यापार्थकत्वप्रसङ्ग इति तत्परिहरति—**नचासत इति** । नासतो भानमात्रं प्रतिषिध्यतेऽपित्वपरोक्षभानम् । तथा च नान्यथोपपत्तिरपार्थकत्वं चेत्यर्थः । यत्तु सच्छब्दार्थं त्रिधा विकल्प्य दूषणमुक्तं तत्परिहरति—**नच सच्छब्दार्थेति** । [illegible] न घटादौ व्याप्तमित्यर्थः । दूषणान्तरं परिहरति—**नचेति** ।

नन्वसत्त्वमभाने न प्रयोजकं असतोऽपि तच्छब्दाज्ज्ञानात् । नापि सत्त्वमबाधायां सतोऽपि प्रपञ्चस्य बाधाङ्गीकारादित्युक्तमिति तत्राह—**नचासतोऽपीत्यादिना** । पूर्वोक्तमेव परिहारमनुसन्धत्ते—**परोक्षतयेति** । नन्वबाध्यत्वे सत्त्वं प्रयोजकमङ्गीकुर्वता सद्वैलक्षण्यं बाध्यत्वे प्रयोजकं स्वीकर्तव्यं, तथा च प्रयोजकगौरवं स्यात् एवमितरत्रापि । मत्पक्षे त्वसत्त्वं बाध्यत्वे प्रयोजकं सत्त्वं च प्रतीताविति लाघवमिति [illegible] नाशङ्क्य तत्रापि व्यतिरेकेऽसद्वैलक्षण्यमबाधे प्रयोजकं सद्वैलक्षण्यं च भाने प्रयोजकमिति गौरवं समानमित्याह—**मैवं तवापीति** । नन्वेवं समानगुणदोषत्वे किमित्यन्यतरपक्षे पक्षपात इति शङ्कते—**एवमपीति** । विनिगमना निर्णयः । सत्त्वं भाने प्रयोजकमिति पक्षे बाध्यस्य हि [illegible] इत्याह—**न तावत्सत्त्वादिति** । दूषणान्तरमाह—**सतश्चेति** । [illegible] इति पाठे द्वितीयपक्षनिषेधः । तत्त्वर्थः

नचानिर्वचनीयत्वे सदिदं रजतमिति भ्रमानुभवविरोधः । अधिष्ठानेदंतासंसर्गवत्तत्सत्तासंसर्गस्यापि अनिर्वचनीयस्यैव भ्रमेऽनुभवात् ।

अपिच ब्रह्मणीव पारमार्थिकसत्तायाः प्रपञ्च इव च व्यावहारिकसत्ताया अभावेपि प्रातिभासिकसत्तास्वीकारेण सदिदं रजतमित्यनुभवो न विरुध्यते । नच नेदं रजतमित्यसत्त्वानुभवविरोधोऽर्थक्रियासामर्थ्यलक्षणसत्त्वस्यैव तत्र निषिध्यमानत्वात् । नचानिर्वाच्ये रजतशब्दप्रयोगायोगः । सविकल्पकरजतानुभवसंस्कारजन्यतया रजतभ्रमस्य तद्वाचकशब्दोल्लेखोपपत्तेः । नचानिर्वचनीयत्वे रजतस्य प्रतीत्यनुपपत्तिः शुक्त्यवच्छिन्नात्मचैतन्यस्याविद्याविवर्ततया चैतन्येऽध्यस्तत्वात्तेन प्रतीत्युपपत्तेः । नच संप्रयोगाभावादपरोक्षत्वानुपपत्तिः अध्यस्तस्यापरोक्षतायां संप्रयोगानपेक्षत्वात् । अन्यथा भवतोपि रजततत्संसर्गयोरपरोक्षत्वाभावापातात् ।

अधिष्ठानसंप्रयोगादेवापरोक्षत्वमस्मन्मतेपि तुल्यं अन्यत्र स्वपक्षपातात् । नचेन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं रजतस्य तयोरधिष्ठानग्रहणेनान्यथासिद्धत्वात् । नचैवंसति

सद्वैलक्षण्यानुमानमिति तत्राह—नचानिर्वचनीयत्व इति । यथाऽपुरोवर्तिनो रजतस्य पुरोवर्त्यधिष्ठानारोपात्पुरोवर्तित्वप्रतिभासः । तथासद्विलक्षणरजतस्य सदधिष्ठाने समारोपितत्वात्सद्बुद्धिबोध्यत्वं न पुनः सत्त्वादिति परिहरति—अधिष्ठानेति ।

अथवा सदिदं रजतमिति प्रातीतिकसत्त्वमनुभूयते पारमार्थिकव्यावहारिकसद्वैलक्षण्यं चानिर्वचनीयत्वं साध्यत इति नानुभवविरोध इत्याह—अपिचेत्यादिना । सदसद्विलक्षणतायां भ्रान्तिबाधानुभवविरोधो [illegible]भिदधे । तत्र भ्रान्तिविरोधं परिहृत्य बाधविरोधं परिहरति—नच नेदमिति । नेदं रजतमिति कोर्थः । नेदं सदभिमतरजतमिति । तथाचार्थक्रियासामर्थ्यलक्षणसत्त्वस्यैव निषेधात् सद्वैलक्षण्यानुमानं निर[illegible]मित्यर्थः । सदसद्वैलक्षण्यमनिर्वचनीयत्वं मतं तन्निर्वाहाय सत्त्वस्य च पूर्वोदितलौकिकपरमार्थरजतविषयत्वनिषेधेन न विप्रतिषेधशङ्कापीति भावः । दोषान्तरमुक्तं परिहरति—नचानिर्वाच्य इति । रजतानुभवसंस्कारसहिता ह्यविद्या रजतज्ञानाकारेण विवर्तते । अननुभूतरजतस्य भ्रान्त्यनुपपत्तेः । स चानुभवः सविकल्पक इति शब्दोल्लेखवान् । तथाच तत्संस्कारसहिताविद्या तद्बुद्धिवत्तच्छब्दप्रयोगेपि हेतुः । एतदुक्तं भवति—रजतबुद्धिवद्रजतजातीयबुद्धिरप्युदेति । ततश्च तच्छब्दप्रयोग इति परस्यापि शुक्त्यादौ रजतत्वजात्याद्यसंभवात्संस्कार एव शरणमिति भावः । या तु प्रत्यक्षानुपपत्त्या प्रतीत्यनुपपत्तिरुक्ता तां परिहरति—नचानिर्वचनीयेति । शुक्त्यवच्छिन्नं यच्चैतन्यं तदविद्यापरिणामो हि रजतं न शुक्तिकल्पशुक्त्यविद्यापरिणामः शुक्तेरविद्याकार्यस्य [illegible] प्रत्यासत्त्यभावात् । तदुक्तमाचार्यैः [illegible]—'[illegible] शुक्तिमोहजा । कल्प्यते [illegible] यथा पटः' इति । ततस्तेनैव चैतन्येन रजतम[illegible]मित्यर्थः । रजतस्य शुक्तिज्ञान[illegible] [illegible]संप्रयोगाभावे कथमपरोक्षता तत्राह—नच संप्रयोगेति । न केवलमस्माकमयं नियमः किंतु भवतोपीत्याह—अन्यथेति ।

ननु न देशान्तरस्थं रजतं [illegible] पुरोवर्ति वस्तु तदिन्द्रियसंप्रयुक्तमिति इन्द्रियसंप्रयोगादेवापरोक्षं [illegible] समानमिति [illegible] प्राह—अधिष्ठानेति । नन्विन्द्रियान्वयव्यतिरेकयोः सतोः कथं तदभावो येनैवं परिह्रियत इति तत्राह—तयोरिति । अधिष्ठानस्य [illegible] अपरोक्षतायां बाधकमाशङ्क्य परिहरति—नचैवं सतीति । न [illegible]

स्पर्शनेनाधिष्ठाने गृहीतेपि चाक्षुषो रजतविभ्रमः स्यादिति वाच्यम् । सादृश्यदर्शनजन्ये विभ्रमे तेनैवेन्द्रियेण सादृश्यस्य ग्रहणनियमात् । अन्यथा तवापि तिक्तो गुड इति विभ्रमो न भवेत् । आरोप्यस्य रसस्य रसनेन्द्रियग्राह्यतया द्रव्यग्राहकस्पर्शनेन्द्रियागोचरत्वात् । तस्मात्तत्राधिष्ठानग्रहण एवेन्द्रियस्योपयोग इति त्वयापि वक्तव्यम् । तथाच न तत्प्रकृतेपि दण्डवारितम् । नच ज्ञानद्वयाङ्गीकारादख्यातिप्रसङ्गः । इदमंशावच्छिन्नसाक्षिचैतन्यस्यैवाधिष्ठानज्ञानफलभूतस्य स्वमायाविवर्तरजतादिसिद्धित्वात् । अन्तःकरणवृत्तिलक्षणज्ञानद्वयानङ्गीकारात् ।

तदेवं लक्षणप्रमाणयोरनिर्वचनीये रजतादिविभ्रमे संभवात् तद्वद्द्वैतप्रपञ्चविभ्रमोपि वेदान्तवाक्यप्रमाणजन्यादधिष्ठानाद्वितीयात्मविज्ञानाद्विलीयत इति सिद्धम् । ननु कथं वेदान्तवाक्यानां सिद्धार्थबोधकत्वम् । सकलपदानां लोके कार्ये एव सङ्गतिग्रहणात् लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेपि बोधक इति न्यायात् ।

लोके च प्रवर्तकवचनश्रवणसमनन्तरं श्रोतुः प्रवृत्तिमुपलभ्य प्रवृत्तिलिङ्गेन प्रवर्तक-

---

मात्क्रमानुदयः अपितु सादृश्यजन्यभ्रमेषु सादृश्याधिष्ठानयोरेकेन्द्रियग्राह्यतानियमात् तदभावापराधादित्याह—**सादृश्येति** । यदि च कस्मैचित्समानेन्द्रियग्राह्यत्वनियमदुराग्रहादुक्तरीतिर्न रोचेत तं प्रति बाधकमाह—**अन्यथा तवापीति** । विभिन्नेन्द्रियग्राह्यतामेव हेतुमाह—**आरोप्यस्येति** । तदेवमधिष्ठान एवेन्द्रियोपयोगमुपपाद्य ज्ञानद्वयाङ्गीकारादख्यात्यापत्तिमुक्तां परिहरति—**नच ज्ञानेति** । कोयं ज्ञानभेदः किं ज्ञप्तिभेद उतान्तःकरणवृत्तिभेदः । नाद्य इत्याह—**इदमंशेति** । उभयोरपीदमंशावच्छिन्नैकसाक्षिवेद्यत्वेन फलभेदाभावादित्यर्थः । द्वितीये प्राह—**अन्तःकरणेति** । नचैकत्रान्तःकरणपरिणामोऽपरत्राविद्यापरिणाम इति ज्ञानभेदः । अविद्यापरिणामस्य ज्ञानाभासत्वेन ज्ञानतासिद्धेः ।

उक्तंहि अविद्यावेद्यैः सह भ्रम इति वादार्थमुपसंहरन् समन्वयोपयोगमाह—**तदेवमित्यादिना** । भेदप्रपञ्चस्याविद्यापरिणामतया शुक्तिरूप्यादिवदनिर्वचनीयारोपितत्वात् तदधिष्ठानाद्वैततत्त्वसिद्धिः फलमित्यर्थः । इत्यनिष्टविपरीतबुद्धितत्तुच्छसद्विषयवाददूषणात् व्यक्तमुक्तमिह तत्तदुक्तिभिः शक्यनिर्वचनतानिवारणं वेदान्तवाक्यजन्याददद्वितीयात्मविज्ञानादित्युक्तं तदसङ्गतम्, सिद्धेऽर्थे वेदस्य प्रामाण्याभावादिति कार्यवादी प्रत्यवतिष्ठते—**ननु कथमिति** । ननु भवतु लौकिकानां कार्ये शक्तिग्रहो वैदिकानां तु किमायातमित्यत आह—**लोकावगतेति** । निर्णीतं खल्विदं प्रमाणलक्षणे आकृत्यधिकरणे तदर्थचिन्तया । तथाहि—'स्वरवर्णलोपागमादिवैलक्षण्यात् अनध्यायादिधर्मभेदाल्लौकिकवैदिकव्यपदेशाच्च स्पष्टभेदयूपादिशब्दसाहचर्याच्च गोशब्दादेरपि लोकवेदयोर्भेदस्तद्भेदादश्ववालादिशब्देष्वर्थान्तरदर्शनात् 'उत्ताना वै देवगवा वहन्ति, तेजो वै घृत'मित्यादिघृत्तानवहनादिविपरीतलिङ्गाच्चार्थभेद इति प्रापय्य प्रतिविदधे प्रत्यभिज्ञया तावदेकत्वं गवादिपदानामवगम्यते । नच स्वरवर्णलोपागमादिवैषम्यमात्रात् प्रत्यभिज्ञायमानशब्दस्वरूपभेदः तथार्थोपि स एव प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्, उत्तानवहनादि तु स्तुतिर्न गवादिभेदप्रतिपादकं तस्माद्भेदकाभावादभेदावगमाच्च शब्दार्थयोरैक्यमेव लोकवेदयोरिति लोकवेदाधिकरणे स्थितम् ।

नन्वस्तु लोकगृहीतसङ्गतिशब्दानां वेदेपि बोधकत्वं कथमेतावता सिद्धार्थबोधकत्वाभावस्तत्राह—**लोके चेति** । अयमर्थः—गामानयेत्युत्तमवृद्धवचनश्रवणसमनन्तरं मध्यमवृद्धस्य गवानयनं दृष्ट्वा व्युत्पित्सुरित्थमाकलयति बालः ज्ञानपूर्विकेयमस्य प्रवृत्तिः स्वतन्त्रप्रवृत्तित्वात् मदीयस्वतन्त्रप्रवृत्तिवदिति । तथैव स्वात्मदृष्टान्तेन प्रवर्तकप्रत्यये शब्दपूर्वकत्वं चानुमाय तस्मिञ्छब्दानन्तरभाविनि शब्दस्य शक्तिं गृह्णाति तदनु च

प्रत्यये पदसमुदायस्य सामान्यतः सामर्थ्यमधिगम्य पुनरावापोद्धाराभ्यां च प्रत्येकं कार्यान्विते पदानां सङ्गतिग्रहणात् आनयनादिलक्षणकार्यविशेषे व्यभिचारेपि कार्यमात्रस्य सर्वत्राव्यभिचारात्तदन्वितस्वार्थेषु पदानां सामर्थ्याधिगमात् । नचान्तरेणापि व्यवहारं पुत्रस्ते जात इत्यादिवाक्यश्रवणसमनन्तरं श्रोतुर्मुखविकासादिना लिङ्गेन हर्षमनुमाय तद्धेतुप्रत्यये वाक्यस्य सामर्थ्यं सामान्यतोऽधिगम्यावापोद्धाराभ्यां पुनः पुत्रादिपदानां तनयाद्यर्थविशेषेषु सङ्गतिग्रहो दृश्यते इति वाच्यम् । परिशेषावधारणानुपपत्तेः प्रियासुखप्रसवादेरपि हर्षहेतोः संभवात् । यत्रच प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबतीति प्रसिद्धपदसमभिव्याहारात्प्रसिद्धेतरपदार्थोऽप्रसिद्धमधुकरपदार्थः समधिगतविभक्त्यर्थश्च यं मधुपाने कर्तारं पश्यति तं मधुकरशब्दवाच्यत्वेन प्रत्येति । तत्रापि न कार्यपरताव्याकोपस्तादृश्या अपि व्युत्पत्तेर्व्यवहारनिबन्धनप्रथमकार्यव्युत्पत्तिनिबन्धनतया तदानुगुण्येन व्यवस्थानात् पुत्रस्ते जात इत्यादेश्च सिद्धार्थप्रयोगस्य लाक्षणिकत्वे-

---

प्रयोगान्तरेषु गां बधानाश्वमानयेत्यादिष्वानयनगोशब्दयोरुद्धारे तदर्थयोरप्युद्धारात् प्रक्षेपे च प्रक्षेपदर्शनात् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां गवादिविशेषेषु पदविशेषस्य सामर्थ्यं गृह्णाति । सर्वत्र च कार्यान्वयाव्यभिचारात्तदन्वितपदार्थेषु सामर्थ्यं गृह्णाति न पुनः पदार्थमात्रे नाप्यन्यमात्रान्वितेषु । प्रथमावगताव्यभिचारिकार्यान्वयपरित्यागे प्रमाणाभावादिति । ननु कथं कार्यान्विते सामर्थ्यग्रहः यावता पश्यानयबधानेत्यादावन्यदन्यत्कार्यं प्रतीयतेऽतो व्यभिचाराद्गवादिवदेव शब्दविशेषाभिधेयत्वमेव न सर्वशब्दसामर्थ्यप्रतियोगित्वमिति तत्राह—**आनयनादिलक्षणेति** । प्रकृत्यभिधेयबन्धनादिव्यभिचारेपि प्रत्ययाभिधेयानुगतकार्यमात्रं न व्यभिचरतीत्यर्थः । ननु यत्र प्रवृत्तिलिङ्गमवलम्ब्य सङ्गतिग्रहः तत्रैवं भवतु, यत्रतु मुखविकासादिलिङ्गाद्धर्षहेतुसिद्धार्थमनुमाय शब्दस्य सङ्गतिग्रहः यथा पुत्रस्ते जात इत्यादिषु तत्रावश्यं कार्यमन्तरेणैव सिद्धार्थे शब्दशक्तिराश्रयणीयेति तत्राह—**नचान्तरेणापीति** । नच वाच्यमित्युक्तं तत्र हेतुमाह—**परिशेषेणेति** । अयमभिसन्धिः—न तावत्प्रवर्तकवाक्येष्विव सिद्धार्थवाक्येषु प्रवर्तकविशेषानुमापकानयनादिप्रवृत्तिवदस्ति हर्षहेतुविशेषानुमापकं प्रत्यक्षलिङ्गं मुखविकासादि तु हर्षहेतुमात्रमनुमापयति । तद्विशेषस्तु परिशेषात्प्रार्थनीयः । नचैवं संभवति पुत्रजन्मवदेव सुखप्रसवादेरनेकस्योपप्लवमानत्वात् विनिगमनाभावादतः पुत्रशब्दस्य सङ्गतिग्रहो दूरोत्सारित इति । यथाहुः नायाः—'प्रमाणपारायणेन च परिशेषेण तत्प्रतिपादकताध्यवसानं भूतभविष्यद्वर्तमानानां सन्निहितव्यवहितानां संभवात् पारिशेष्यावधारणाया अत्यन्तदुष्करत्वा'दिति । स्यादेतत् अस्ति प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबतीत्यादिवाक्यं श्रुतवतः पुरुषस्य मधुकरप्रातिपदिकार्थमात्रमजानतः समयान्तरे सरसीरुहोदरविपरिवर्तिमधुकरमधुपानमवलोकयतः प्रसिद्धपदसमभिव्याहारबलान्मधुकरशब्दस्य मधुकरशब्दार्थे सिद्धे सङ्गतिग्रह इति तत्राह—**यत्रचेति** । किमिति न कार्यपरताव्याकोप इति तत्राह—**तादृश्या अपीति** । सोपि हीतरपदानां सङ्गतिं गृहीत्वा तत्समभिव्याहारादस्य सङ्गतिं गृह्णाति । इतरपदानां च व्यवहारबलात्प्रवर्तककार्यान्विते प्रथममेव सङ्गतिर्ग्रहीतव्या । नहि तत्रापि प्रसिद्धपदार्थसमभिव्याहारः शक्यपरिग्रहः । अनवस्थादौस्थ्यात् । तथाचोपजीव्यैकप्रयोजकानुगुण्येनात्राप्यध्याहृतकार्यान्विते शक्तिर्ग्राह्येत्यर्थः । कथं तर्ह्यगृहीतसङ्गतिकानां सिद्धार्थे प्रयोगः पुत्रस्ते जात इत्यादिपदानां तत्राह—**पुत्र इति** । ननु 'अभिधेयाविनाभूते प्रवृत्तिर्लक्षणेष्यते' इति लक्षणालक्षणात् अभिधेयकार्यान्वयसंबन्धः सिद्धार्यान्वय

तया कार्यपरत्वात् । तदेवं सकलपदानां कार्यपरत्वान्न सिद्धे ब्रह्मणि वेदान्तवाक्यानां प्रामाण्यमिति । अत्रोच्यते—न तावत्सिद्धे प्राथमिकव्युत्पत्त्यसंभवः । प्रागुन्नीतन्यायेन पुत्रस्ते जात इत्यादिवाक्यादपि व्युत्पत्तिसंभवात् । नच तत्र पारिशेष्यावधारणानुपपत्तिः । यतः—'दृष्टचैत्रसुतोत्पत्तेस्तत्पदाङ्कितवाससा । वार्ताहारेण यातस्य परिशेषविनिश्चितेः ॥' यो हि परिदृष्टचैत्रप्रहर्षहेतुपुत्रजन्मा पुत्रपदालिप्तकुङ्कुमाङ्कितपटप्रदर्शकेन वार्ताहारेण सह चैत्रसकाशं गतः तस्य दिष्ट्या वर्धसे चैत्र पुत्रस्ते जात इति वार्ताहारव्याहारश्रवणसमनन्तरं समुन्मीलत्पुलकसकलकलेवरमुत्फुल्लगण्डयुगलमुल्लसितनयनयुगलं चैत्रमवलोकयतस्तत्प्रमोदलिङ्गेन स एव नूनमनेन मदवलोकितः सुतसंभवः प्रमोदहेतुरेतस्माद्वाक्यादधिगत इति परिशेषावधारणोपपत्तेः । नच प्रियासुखप्रसवस्यापि संभवात्परिशेषावधारणानुपपत्तिः पुत्रपदाङ्कितपटप्रदर्शनवत्प्रियासुखप्रसवसूचकाभावात् । नच विद्यमानतामात्रेण तत्रापि शङ्कावकाशः । कार्येष्युपानच्छत्रदण्डाद्याहरणलक्षणावान्तरकार्यदर्शनेन शङ्काप्रसरस्य दुर्निवारत्वात् । एवमुक्तरीत्या सिद्धेऽपि प्राथमिकव्युत्पत्तेः संभवात्प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबतीत्यादिप्रसिद्धपदसमभिव्याहारनिबन्धनव्युत्पत्तावपि सिद्धार्थपरता न व्याहन्यते मुख्यार्थविषयतया सिद्धेपि प्रयोगयोगे लाक्षणिकत्वकल्पनानुपपत्तेः ।

नच प्रथमावगतकार्यान्वयानुरोधेन लक्षणाश्रयणम् । प्रथममपि पुत्रस्ते देशान्तरादागतः

बाधकम् । ध्यानत्वात्तस्य विधेयत्वमायुष्मताप्यनुमन्यते । यथाह श्रुतिः—'निदिध्यासितव्य' इति । नच ब्रह्मासिद्धिः । यूपादिवत्तत्सिद्धेरपि संभवात् । ततस्तद्विधिविषयापेक्षितमात्मानं सत्यज्ञानादिरूपं समर्थयन्ति सन्त्यमूनि पदानि न कार्यपरतामतिवर्तन्ते । सर्ववेदान्तप्रत्ययतया चाश्रूयमाणस्थलेष्वपि समर्थयन्त्येव विधिमिति उपसंहरति—**तदेवमिति** । प्राथमिकव्युत्पत्तौ सिद्धे सिद्धायां प्रसिद्धार्थपदसमभिव्याहारात् व्युत्पत्तिः स्वत एव सिध्यतीति तां समर्थयते—**न तावदित्यादिना** । परिशेषोपपत्तिं श्लोकेनोपनिबध्नाति—**दृष्टेत्यादिना** । दृष्टा चैत्रसुतोत्पत्तिर्येन तस्य दृष्टचैत्रसुतोत्पत्तेस्तत्पदेन तस्य पुत्रस्य पदेनाङ्कितं चिह्नितं वासो वस्त्रं यस्य हस्तेऽसौ तत्पदाङ्कितवासास्तेन तत्पदाङ्कितवाससा वार्ताहारेण सह यातस्याविदितार्थभाषस्य च पुंसः परिशेषविनिश्चितेः संभवादित्यर्थः । अत्र च विज्ञातपुत्रजन्म विहायाविज्ञातहर्षहेतुकल्पनमयुक्तमिति दर्शयितुं दृष्टेत्यादिविशेषणं विज्ञातादपि प्रियासुखप्रसवाद्विशेषदर्शनार्थं तत्पदाङ्कितेति । अस्यैव श्लोकस्यार्थं विवृणोति—**यो हीत्यादिना** । यत्तु तत्पादाङ्कितवाससेति विशेषणस्य प्रयोजनमुक्तं तद्दर्शयति शङ्कानिरासपूर्वकं—**नचप्रियेति** । तत्र किं पुत्रजन्मैव तत्सूचकं किं वान्यत् आहो संभावनामात्रात्तच्छङ्का । आद्ये प्रथमप्रतीतपुत्रजन्मपरित्यागे कारणाभावात् तत्रैव सङ्गतिग्रहो युक्तः । द्वितीयं निषेधति—**पुत्रपदाङ्कितेति** । तृतीयं निषेधति—**नच विद्यमानतेति** । विशेषनिर्णयकारणाभावेपि संभावनामात्रेण चेद्विपरीतकल्पनाद्यर्थं गवानयनवदेव छत्राद्यानयनमपि तेन क्रियते इति तेषामपि शब्दार्थताशङ्कया अनिर्णयः स्यादित्यर्थः । एतेन तदपि निरस्तम् । यदाह भवनाथः—'नच स्वाधिगततत्प्रिये तद्धीरिति हृतत्वादवधृतिस्तथैवानेकस्य संभवा'दिति । एवं सिद्धे प्राथमिकव्युत्पत्तिसमर्थनेन तत्पूर्वकप्रसिद्धार्थसमभिव्याहारनिबन्धनव्युत्पत्तिरपि समर्थितेत्याह—**एवमुक्तरीत्येति** । यत्तु सिद्धार्थपरपदप्रयोगो लाक्षणिक इत्युक्तं तत्राह—**मुख्यार्थेति** ।

ननु प्रथमं प्रयोक्तुः व्युत्पत्तिकाले पुत्रादिपदानामावापोद्धारेण कार्यान्वितस्वार्थे सङ्गतिग्रहः पुत्रं पश्येत्यादिकार्यवाक्येषु कृतस्तदनुरोधात्तत्प्रयोगसम्भवेपि सिद्धार्थप्रयोगो लाक्षणिक इति तत्राह—**नच प्रथमेति** ।

पुत्रस्ते गच्छति पुत्रस्ते सुखी पुत्रस्ते निरामय इत्यादिप्रयोगेष्वावापोद्धाराभ्यां पुत्रादिपदानां स्वस्वार्थे व्युत्पत्तेरुपपत्तेः । प्रथमव्युत्पत्त्यनुसारेण च लक्षणाश्रयणे लोके भावार्थकार्ये व्युत्पत्तेर्वेदे तदसंभवात् यजेतेत्यादिशब्दानामबोधकताप्रसङ्गः । काम्याधिकारे च प्रथमं कामसाधने नियोगे लिङादिपदानां व्युत्पत्तेः नित्यनैमित्तिकाधिकारे लाक्षणिको लिङादिप्रयोगः स्यात् एवं नित्यनैमित्तिकयोः स्वतन्त्रकार्ये पदशक्त्यधिगतेरङ्गवाक्ये परार्थकार्ये लिङादिपदप्रयोगो मुख्यो न स्यात् ।

अथावधीरितभावार्थकामसाधनस्वतन्त्रविशेषं कार्यमात्रं व्युत्पत्तिगोचरः सर्वत्र तस्याव्यभिचारात् लाघवाच्चेति मतं तर्हीहापि योग्येतरान्विते पदशक्तेरव्यभिचाराल्लाघवाच्चेति समः समाधिः । एवंच सति कार्यान्वयान्वयिनि पदशक्तिरित्यपास्तम्, अन्वितमात्रस्य प्रयोजकत्वे संभवति कार्यान्वयान्वयिनीति कल्पनायां गौरवात् । नच कार्यपरपदार्थान्वितस्वार्थे शक्तिः । विकल्पासहत्वात् । तथाहि कार्यपरत्वं पदधर्मः किंवा पदार्थधर्मः । नाद्यः । सर्वपदानां लिङादिपदवत्कार्यपरत्वे पर्यायतापत्तेः । अथ पर्यायतापरिहाराय मुख्यगौणसाक्षात्परम्परादिभेदेन कार्यपरतां विशिंष्यात्, न तर्ह्येकप्रयोजकत्वलाभः, मुख्यादिविशेषणानां सर्वपदेष्वेकरूपताभावात् । नहि सिंहो देवदत्त इत्यादौ सिंहादिशब्दानां मुख्यगौणयोस्तत्परत्वमेकरूपम्, तथा सति देवदत्तादेरपि केसरादिमत्त्वप्रसंगात् । नापि द्वितीयः । पदार्थानां कार्यबोधकत्वेन तत्परत्वाभावात् । अथ कार्यशेषत्वं कार्य-

---

इत्यादिप्रयोगेष्विति । लिङाद्यप्रयोगेष्वित्यर्थः । किंच प्रथमं योग्येतरविशेषकार्यान्विते व्युत्पन्नस्यान्यत्र योग्येतरमात्रान्विते प्रयोगो लाक्षणिक इति यदि ब्रूषे तर्हि लोके धात्वर्थातिरिक्तकार्ये व्युत्पन्नस्य वेदे तस्य लाक्षणिकतया कार्यतानङ्गीकाराद् लिङादेर्लाक्षणिकत्वं प्रसज्येत तथा काम्यनियोगे फलदातृनियोगे व्युत्पन्नस्य नित्येषु लाक्षणिकतापातः । तथा नित्यनैमित्तिकविधिषु स्वतन्त्रकार्ये गृहीतशक्तिकस्य तदङ्गप्रयाजादिषु परतन्त्रकार्ये लाक्षणिकतापातः । यद्यप्यनुवादाशङ्कया न क्षतिरिति नियोगान्तरबोधकत्वमङ्गवाक्यगतलिङादेरिति प्राभाकरसिद्धान्तस्तथाप्यङ्गनियोगाभिधायित्वमिष्यत एवाराद्युपकारकाङ्गवाक्येषु इतरथा तदुपकारालंभवात् अनन्यविषयत्वाच्च सन्निपत्योपकारकेषु तदुभयाभावादनुवादकत्वमेवेति तदेतदाह—**प्रथमव्युत्पत्तीत्यादिना । अबोधकतेति ।** अपूर्वस्य वाच्यभावार्थसंबन्धादेर्लक्ष्यस्याप्यनवगतेरित्यर्थः ।

अथ तेषां सङ्कल्पानुगतरूपे व्युत्पत्तिरिति ब्रूषे तर्हि सर्वत्राप्यर्थे योग्येतरान्विते व्युत्पत्तिरित्येव स्वीकुरु सर्वानुगतप्रयोजकत्वलाभाद् लाघवाच्चेत्याह—**अथावधीरितेति ।** अवधीरितः परित्यक्तः भावार्थकामसाधनादिविशेषो येन तत्तथोक्तम् । एवं सतीत्यस्य विवरणम् अन्वितमात्रस्येति । द्वितीयं पक्षं दूषयति **—नचेति ।** किं कार्यपरं यत्पदं तदर्थेनान्वित इति विवक्षितमुत कार्यपरो यः पदार्थस्तदन्वित इति विवक्षितमिति विकल्प्य आद्यं दूषयति—**सर्वपदानामिति ।** ननु कार्यपरत्वेऽपि न सर्वपदपर्यायता, कार्यपरत्वं मुख्यवृत्त्या तत्परत्वमितरद् गौणम्, अथवा कार्यपरत्वमव्यवधानेन [illegible] इत्याशङ्क्य परिहरति—**न तर्हीति ।** नहि मुख्यवृत्त्या तत्परत्वमेव [illegible] इत्यर्थः । तदेव निदर्शयति—**नहीति ।** किमिति तथा न स्वीक्रियत इत्यत आह—**तथा सतीति ।** मुख्यवृत्त्या तत्परत्वं हि केसरादिमत्त्वमादाय तदेव देवदत्तत्वं गौणीति स्यात् [illegible] इत्यर्थः । द्वितीये हि पदार्थानां कार्यपरत्वं कार्यबोधकतया, उत लक्षणया । नाद्यः । पदार्थानां [illegible] । [illegible]

परत्वं पदार्थानां तर्हि कार्यशेषत्वं कार्यपदार्थस्य नास्तीति तदन्विताभिधायिकारकपदानां कार्यपरपदार्थान्विताभिधायित्वं न स्यादिति न किंचिदेतत् । यत्पुनरनुमानं कार्यपराणि पदानि पदत्वात्कार्यपदवदिति तदपि न पित्रेन्न हन्यादित्यादिनिषेधवाक्यस्थपदैरनैकान्तम्, नहि तत्र प्राप्तक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यव्यतिरेकेण किंचिदनुष्ठेयमवबोध्यते हननप्रागभावस्यानादित्वेनाननुष्ठेयत्वात् ।

न हन्यामिति संकल्पस्य विधारकप्रयत्नस्य वा विधानाभ्युपगमे तस्याप्रतीयमानतयालक्षणाप्रसङ्गात् । प्राप्तक्रियायाश्चेष्टसाधनत्वाभावबोधादेव निवृत्तेर्वाक्यस्य चरितार्थत्वोपपत्तेश्च ।

नच 'विज्ञानमानंन्दं ब्रह्मे'त्यादिवचसां प्रतिपत्तिशेषत्वं, विकल्पासहत्वात् । तथाहि किं शाब्दी प्रतिपत्तिर्विधेया उत भावनात्मिका अथ साक्षात्कारलक्षणा । नाद्यः । तस्याः स्वर्गकामो यजेतेत्यादिशब्दादिवद्विदितपदपदार्थसंगतेः स्वयमेवोत्पत्तेः । न द्वितीयः । ज्ञानप्रकर्षहेतुत्वस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धत्वेन भावनाया अविधेयत्वात् । न तृतीयः ।

लिङ्गतयाऽनुमेयत्वप्रसङ्गादित्यभिप्रेत्याह—**पदार्थानामिति**। द्वितीयं शङ्कते—**अथेति**। दूषयति। **तर्हीति**। अयमर्थः । न कार्यस्य कार्यशेषत्वं भेदाभावादतस्तदन्वितार्थाभिधायिनां गवादिपदानां नोक्तरूपवत्तेति । निषेधवाक्येषु साध्याभावं दर्शयन्ननैकान्तिकतां स्फोरयति—**नहि तत्रेति** । प्राप्ता या हननक्रिया तन्निषेधादनिष्टसाधनतावबोधात्पुरुषस्यौदासीन्यं तद्व्यतिरेकेणेत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । सर्वत्र भावार्थनिष्ठो विधिर्दध्यादावपि भावार्थनिष्ठस्यैव सतो विधेरन्यतः प्राप्तत्वात्तस्याप्राप्ते शक्तिमात्रमुपसंक्रामति यदाग्नेयोऽष्टाकपालो भवति इत्यादावपि द्रव्यदेवतासंबन्धानुमितयागविषयत्वमेव तदिहाभावो न भावार्थः ततस्तद्व्यावृत्तौ तद्व्याप्तविधिरपि व्यावर्तत इति तदिदमाह—**अनुष्ठेयमिति** । किंच प्रागभावोऽत्र नञाभिधेयः प्रध्वंसे वैयर्थ्यं क्षणिकत्वात्क्रियायाः स्वत एव निवृत्तेः सचानादिरननुष्ठेय इत्याह—**हननेति** ।

ननु यथा'नेक्षेतोद्यन्तमादित्य'मित्यत्र नेक्षिष्य इति सङ्कल्पविधिपरत्वं व्यवसितं "तदुत्सर्गे कर्मणीत्यधिकरणे" तद्वदिह पर्युदासवृत्त्या हननविरोध्यहननसंकल्पो विधीयताम्, अथवा हननोद्यतदेहेन्द्रियादेर्विधारकसामग्रीघटकं कंचनप्रयत्नमन्तरेण नाकस्मादौदासीन्यं भवितुमर्हतीति स एवात्र विधीयतामिति, तत्राह—**नेति** । न तावदत्र संकल्पः श्रौतः, किमिति न श्रौतः यावता तदन्यतद्विरोधितदभावा यथायथं नञोर्थाः स्मर्यन्ते तद्विरोधी च संकल्प इति चेन्न । अभावस्यैव मुख्यार्थत्वात् इतरयोस्तु तदनुषङ्गादेव लक्षणादिवृत्त्यन्तरेण प्रयोगोपपत्तेः । इतरथाऽनेकत्र शक्तिकल्पनाप्रसङ्गात् । एवं प्रयत्नोपि न श्रौतः श्रौतसंभवे च लक्षणा न युक्ता । एतेन नञः प्रकृत्यर्थसंबन्धेनाहननं कुर्यादिति कल्पनमपि प्रत्युक्तम्, नेक्षेतेत्यत्र तु तस्य व्रतमित्युपक्रमादनुष्ठेयार्थविधिपरतावगमात् लक्षणयापि पर्युदासवृत्तिराश्रितेति वैषम्यादित्यर्थः । तत्किमिदानीमकस्मादेव हननोन्मुखानां देहेन्द्रियाणां तत उपरम इति, नेत्याह—**प्राप्तेति** । अयं भावः । इष्टसाधनत्वज्ञानात्प्रवृत्तिरनिष्टसाधनत्वज्ञानाच्च निवृत्तिरित्यनन्तरमेव समर्थयिष्यते तदिह यद्धन्यादिति प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां रागतः प्राप्तहनने इष्टसाधनतामनूद्य तन्नेति निषिध्यतेऽनर्थसाधनता च बोध्यते, तत्रापि प्रत्यक्षविरोधात् सहसेष्टसाधनताभावं बोधयितुमशक्नुवानः प्रतिषेधस्तदधिगमाय तामनर्थसाधनतामेवावेदयति, ततश्च विरलरागस्यानिष्टसाधनताज्ञानादौदासीन्यमिति निर्वृत्तं निषेधवाक्यमतो न विधिनात्र किंचित्कृत्यमिति ।

यत्तु विज्ञानादिपदेष्वेव विधिनिष्ठतोपपादनेन व्यभिचारवारणं तद्दूषयति—**नचेति** । नच वचनीयं स्वर्गकामादिवाक्येष्वप्यध्ययनविधित एव बोधनमिति यतोऽत्रापि स एव शक्नोतीति पृथग्विध्यपेक्षानवकाशादित्यध्ययनविधेरक्षरग्रहणमात्रविश्रान्तत्वाच्च । **अन्वयव्यतिरेकेति** । गान्धर्वशास्त्रादौ षड्जादिस्वरग्रामम-

साक्षात्कारस्य ब्रह्मरूपत्वेन नित्यत्वेनाविधेयत्वात् । अन्तःकरणपरिणतिरूपत्वे चानन्दसाक्षात्कारतया फलत्वेन विधेयत्वानुपपत्तेः । द्रष्टव्य इत्यादिपदानां चार्हार्थतयाप्युपपत्तेः ।

अथापि सिद्धार्थव्युत्पत्तौ किं मानमिति चेदुच्यते । 'विवादाध्यासितः सिद्धः शब्दव्युत्पत्तिगोचरः । मेयत्वान्व्यायगम्यत्वात्तवाभिमतकार्यवत् ॥ १६ ॥' नच कार्यत्वमुपाधिः व्यतिरेकासिद्धेः यत्कार्यं न भवति नासौ शब्दव्युत्पत्तिगोचरो यथा संप्रतिपन्नमिति व्यतिरेकव्याप्तेः परं प्रति दर्शयितुमशक्यत्वात् । नन्वाकृतेरेव शब्दार्थत्वाद्व्यक्तेस्तदभावात्तत्रानैकान्तिकमिति चेन्मैवम् । आकृतेः शब्दार्थत्वेऽपि तस्या एव शब्दार्थत्वमिति नियमानङ्गीकारात्, व्यक्त्याकृतिजातयः पदार्थ इत्यक्षचरणपक्षपातिभिरङ्गीकारात्, आकाशादिपदानां च व्यक्तिवचनताया मीमांसकैरप्यभ्युपगमात्, व्यक्तिशब्दस्य च व्यक्तिवाचकत्वात् । ननु तत्रापि व्यक्तित्वोपाधेरेव वाच्यत्वं न व्यक्तेस्तस्या लक्ष्यत्वादिति चेन्मैवम् । क्वचिच्छब्दान्तरवाच्यस्यैव शब्दान्तरलक्ष्यत्वाभ्युपगमात् । व्यक्तिः शब्दवाच्या न भवतीति स्ववचनव्याघाताच्च । तस्मात्सिद्धं सिद्धे ब्रह्मणि वेदान्तानां प्रामाण्यमिति ।

छेनासाक्षात्कार इत्यर्थः । तृतीयेऽपि साक्षात्कारः किं ब्रह्मस्वभावभूतः किंवान्तःकरणपरिणामरूपः । नाद्य इत्याह—**साक्षात्कारस्येति** । द्वितीयं दूषयति—**अन्तःकरणेति** । नहि फलं विधेयं यथाहुः—'तस्य लिप्सार्थलक्षणे'ति भावः । तत्किं प्रमत्तप्रगीतमिदं द्रष्टव्यमित्यादिवाक्यमित्यत आह—**द्रष्टव्य इत्यादिपदानामिति** । 'अर्हे कृत्यतृचश्चे'ति कृत्यप्रत्ययानामर्हार्थेऽपि विधानात्कृत्याः प्राङ् 'ण्वुल' इति तव्यादीनां कृत्यसंज्ञत्वाच्चेत्यर्थः । एवं च सति लिङर्थे कृत्यप्रत्ययसंभवेन वेदान्तानामपि आत्मा ज्ञातव्य इति विधिनैकवाक्यतया कार्यपरत्वं शालिकनाथोक्तं न्यक्कृतम् । यच्च तेन परमानन्दादित्वस्यानुभवपराहतत्वात् अभिभवकल्पनादावयुक्तेर्निर्विकारत्वस्य च विज्ञानादिविकारवत्तया अयुक्तेर्नानन्दादिपरत्वमित्युक्तं तत्सर्वं चतुर्थपरिच्छेदे एवाचार्येण तुच्छीकरिष्यते ।

ननु युक्तिरियं यदेतावदभिहितं प्रमाणं निर्धार्यतामिति शङ्कते—**अथापीति** । तत्र तावत्कार्यस्यापि पदशक्तिगोचरतामङ्गीकृत्यानुमानमाह—**विवादेति श्लोकेन** । कार्यान्विते सिद्धसाधनताव्यवच्छेदाय विवादाध्यासितग्रहणम् । कार्यान्वयरहित इत्यर्थः । व्यतिरेकासिद्धिमेव विवृणोति—**यत्कार्यमिति** । ततश्च पक्षेतरत्वमिति भावः । केचित्त्विदमेवानुमानमुद्भाव्य दूषयांबभूवुः । तदसत् कार्यान्वयोपाधिहतत्वात् गवादिव्यक्त्या नैकान्त्याच्च 'आकृतिः शब्दार्थ इति हि स्थिताः शब्दार्थविद' इत्यादिना, तत्रोपाधिः परिहृतः अनैकान्त्यं परिहर्तुमुद्भावयति—**नन्वाकृतेरिति** । किं नैयायिकादिसाधारणमिदमनैकान्तिकत्वं किंवा मीमांसकं प्रत्येव । नाद्य इत्याह—**आकृतेरिति** । आकृतिराकारः सास्नादिमत्त्वं सूत्रे विवक्षितम् । द्वितीयेऽपि सकलशब्दानां जातिवाचकत्वं तेषामप्यसिद्धं जातिरहितेष्वपि भावादित्याह—**आकाशादीति** । ननु तथापि गवादिव्यक्तिष्वनैकान्तिकत्वस्य कः परिहारस्तत्राह—**व्यक्तिशब्दस्येति** । व्यक्तिशब्देनापि न व्यक्तिरभिधीयते किंतु सर्वव्यक्तिष्वनुस्यूतव्यक्तित्वोपाधिरेवेति शङ्कित्वा परिहरति—**मैवं क्वचिदिति** । अस्ति मीमांसकानामभ्युपगमः शब्दान्तरवाच्यस्यैव शब्दान्तरलक्ष्यत्वमिति । तथा च व्यक्तेरपि यत्किंचिच्छब्दवाच्यत्वं मन्तव्यमितरथा लक्षणानुपपत्तेरित्यर्थः । नन्विमं नियममनभ्युपगच्छतः किमुत्तरं देयमिति तत्राह—**व्यक्तिरिति** । व्यक्तिः शब्दवाच्या न भवतीत्यत्र यस्या व्यक्तेः शब्दवाच्यत्वं निषिध्यते सा तावद्व्यक्तिशब्देनाभिधेया इतरथा कस्यायं निषेधः स्यात्ततश्च परस्परं व्याघात इत्यर्थः । नच तत्रापि व्यक्तिशब्दलक्षितस्य शब्दवाच्यत्वनिषेध इति वाच्यम् । यतः किं नाम तल्लक्षितमिति पर्यनुयोगे लक्षणापरंपराश्रयणमन्तरेण निरुत्तरतापातादिति ।

---

१ स्थितिरिति पाठे भाति ।

अङ्गीकृत्यैतदवोचाम। कार्यप्रामाण्यमेव शब्दस्यानुपपन्नं तत्र सङ्गतिग्रहणायोगात्। ननु कथं तत्र सङ्गतिग्रहणायोगः प्रवृत्तिदर्शनात्। प्रवर्त्तकज्ञानमनुमाय तस्य च प्रवर्त्तकज्ञानत्वादेवासीयप्रवर्त्तकज्ञानवत्कार्यविषयकत्तामध्यवस्यानन्तरं शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायितया तस्य शब्दजन्यत्वावगमेन तत्रैव शब्दशक्तेर्ग्रहणात्। नच स्वात्मनि प्रवर्त्तकबोधस्येष्टसाधनविषयत्वात्परप्रवृत्तावपि तदेव प्रवर्तकतयानुमीयते न कार्यमिति वाच्यम्। अतीतानागतविषयेष्विष्टसाधनज्ञानेषु प्रवर्तकत्वव्यभिचारात्। अथ कृतिसाध्येष्टसाधनत्वज्ञानं प्रवर्त्तकं तर्हि कार्यमेव नामान्तरेण प्रवर्तकं त्वयाप्यङ्गीकृतं तस्यैव कृतिसाध्यत्वात् 'कृतिसाध्यं प्रधानं यत्तत्कार्यमभिधीयते' इत्यभिधानात्। तथापि कृतिसाध्येष्टसाधनज्ञानमेव प्रवर्तकं न केवलं कार्यज्ञानमिति चेन्मैवम्। इष्टसाधनताववोधस्य कार्याववोधं प्रति हेतुतयाऽन्यथासिद्धेः। उक्तं हि—'किन्तु स्वयं क्लेशरूपं कर्म यत्कार्यतां व्रजेत्। फलसाधनता तत्र कारणं तेन कार्यता॥' इति।

ननु चिकीर्षैवैषा ममेदं कार्यमिति। नतु तदतिरिक्तं कार्यं नामात्र किंचित्प्रतीयत

यत्तदवोचाम कार्यस्य शक्तिगोचरत्वमङ्गीकृत्येति तदुद्घाटयति—**अङ्गीकृत्यैतदिति**। तत्र कार्ये सङ्गतिग्रहणपरिपाटीं दर्शयति पूर्ववादी—**नन्विति। प्रवृत्तिदर्शनादिति**। स्वतन्त्रस्य प्रवृत्तिदर्शनादिति यावत्। इतरथा वलवदनिलसलिलौघेन नुद्यमानप्रकृतावनैकान्तिकता स्यादिति। नन्विष्टसाधनत्वज्ञानादेवात्मनि प्रवृत्तिर्दृष्टा न कार्यज्ञानादतस्तदेव परत्राप्यनुमीयतेऽतो विरुद्धो हेतुः साध्यविकलश्च दृष्टान्त इतीमां शङ्कां निषेधति—**नचेति। तदेवेति**। ज्ञायमानतया विवक्षितं तेन न पूर्वापरव्याघातः। तत्र किमिष्टसाधनताज्ञानं प्रवर्त्तकं किंवा कृतियोग्यताविशेषणविशिष्टतज्ज्ञानम्। आद्ये प्राह—**अतीतानागतेति**। द्वितीयं शङ्कते—**अथेति**। कृतिः पुरुषप्रयत्नस्तेन साध्यं यदिष्टसाधनं तज्ज्ञानमिति योजना। तर्ह्यविप्रतिपत्तिः कार्यस्य चैवं रूपत्वादित्याह—**तर्हीति**। यद्यपि भावार्थस्य कृतिसाध्यत्वमस्ति तथापि कार्योपाधित्वान्न प्राधान्येन तदस्तीति भावः। एतदेव शालिकनाथवचनेन द्रढयति—**कृतिसाध्यमिति**। कृतिसाध्यं कार्यमित्युक्ते भावार्थेऽतिप्रसक्तिस्तदर्थं प्रधानमित्युक्तं, प्राधान्यं चेदं कृत्युद्देश्यत्वम्, तावतिचोक्ते फलेपि स्यात्तदर्थं कृतिसाध्यमित्युक्तं, तत्र कृतिसाध्यत्वं कृत्यन्वयव्यतिरेकरूपानुमानगम्यं, कृतिप्राधान्यं च मानसप्रत्यक्षमिति, प्रत्यक्षानुमानगम्यं वालेन स्वात्मनि कार्यं यथौदनः पाकश्चेत्यर्थः। भवतु कार्यस्याप्येवंविधत्वं तथापि न कार्यताज्ञानात्प्रवृत्तिरिति शङ्कते—**तथापीति**। नेष्टसाधनताज्ञानं प्रवृत्तेर्हेतुरपितु कार्यताज्ञानमेव तज्ज्ञानाच्च प्रवृत्तिरित्याह—**मैवमिति**। अत्रापि वाक्यार्थमातृकागतं तद्वचनमेव प्रमाणमित्याह—**उक्तंहीति**। अयमर्थः। हितसाधनताकार्यतयोः पूर्वं भेद उक्तः अनन्तरं हितसाधनेष्वेव किमिति कार्यतामतिर्नान्यत्रेति शङ्कां परिहरन्त आहुः शालिकनाथाः—**किन्त्विति**। सत्यमस्त्वयं नियमः किंत्वयं तत्र विशेषः यत्कर्म कार्यतां व्रजेत् तत्स्वयं क्लेशरूपमेव कथं तर्हि तस्य कार्यत्वं नहि दुःखाकारस्य कार्यत्वमुपपद्यते यथाहुः—'अकर्तव्यो दुःखफल' इत्यत आह—**फलसाधनता तत्रेति**। तस्यैव विवरणं—**तेन कार्यतेति**। अथवा फलसाधनता तत्र कथं कारणं यावता प्रवृत्तिं प्रत्येव कारणं तदिति केचित्तत्राह—**तेनेति**। तेन कार्यतास्य भवति नतु प्रवृत्तिरिति। अतएव तैरुक्तमिति ज्ञापककोटिनिविष्टा फलसाधनता कार्यतामनुरुध्यते। नत्वसौ तदात्मैवेति।

ननु कार्यसिद्धिरेव कुतः प्रमाणात्। न तावन्ममेदं कार्यमिति बुद्धिः प्रमाणं तस्याश्चिकीर्षामात्रतयार्थासाधकत्वादिति शङ्कते—**नन्विति**। कोस्याभिसन्धिः किं कार्यमेव नास्तीति उत तत्रेयं प्रमाणं न भवतीति।

इतिचेन्नैवम् । अन्तरेणापि कार्यधियं समीहितसाधनतामात्रावबोधात्सुधामरीचिमण्डलोदयादौ चिकीर्षाया अप्यनुपपत्तेः ।

न चास्याः कार्यधियः कृतियोग्यतामात्रमालम्बनं कृतियोग्ययोरपि दुःखतत्साधनयोस्तददर्शनात् । नापि समीहितसाधनं अतीतवर्तमानयोः समीहितसाधनयोस्तदभावात् । नापि फलमेव । तत्साधनेपि दर्शनात् । नापि फलतत्साधनयोरनुस्यूतमभिलापगोचरतामात्रमस्या आलम्बनं अभिलापमात्रगोचरेपि सुधामरीचिमण्डलादौ तदभावस्य दर्शितत्वात् । तस्मादेभ्योतिरिक्त एव कश्चिदाकारः कार्यधीगम्यः स एव चाकारः कृतिसाध्यः कृत्युद्देश्यः कार्यमित्युच्यते । स एव प्रवर्तकतया स्वालम्ब्यधिगतत्वाच्छब्दव्युत्पत्तेर्गोचरः । तथापि कथमलौकिकनियोगे वैदिकलिङादिशब्दानां व्युत्पत्तिरितिचेत् उच्यते । यद्यपि लोकव्युत्पत्त्यनुसारेण क्रियायाः कार्यत्वं प्राप्तं तथापि वेदे स्वर्गकामो यजेतेति नियोज्याभिधायिना स्वर्गकामपदेन समभिव्याहारा'न्नियोज्यः सच कार्यं यः स्वकीयत्वेनावबुध्यते' इतिन्यायात् । तस्य च कर्मिसंबन्धात्साध्यस्वर्गविशिष्टस्य क्षणप्रध्वंसिन्यां क्रियायां कालान्तर्भाविस्वर्गसाधनयोग्यतावैधुर्येण कार्यताबुद्ध्यनुत्पत्तेः क्रियातोतिरिक्तं कालान्तर्भा-

---

नाद्यः । तदनङ्गीकारे चिकीर्षाया एवानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । नचेष्टसाधनतामात्रावबोधात्तदुपपत्तिः । सुरतश्रम-परिश्रान्तसुन्दरीसमीहितसाधनेपि सुधामरीचिमण्डलोदये मलयमारुततरङ्गसङ्गमे वा [illegible] चिकीर्षा-भावादित्याह—नैवमन्तरेणेति । द्वितीये त्वनन्यगतिकत्वादेवैव भविष्यति प्रमाणमिति भावः ।

भवत्वियमिच्छातिरेकिणी तथापि कृतियोग्यतामेवालम्बते न तदतिरिक्तं किंचित्कार्यमस्ति तत्राह—नचास्या इति । कार्यधियं योग्यत्वमस्ति दुःखादेरपि, नकार्यबुद्धिविषयत्वमिति तदतिरिक्तमेवास्या विषय इत्याह—कृतियोग्ययोरिति । अस्तु तर्हीष्टसाधनत्वमेवास्या विषय इति तत्राह—नापीति । तत्र हेतुः अतीतेति । ननु यद्यपि साधनेपि दर्शनात्फलमात्रमस्य आलम्बनं न भवति [illegible] तथाप्युभयानुगतमभिलापगोचरत्वमात्रमस्य आलम्बनमिति [illegible]—अभिलापेति । एत-द्येभ्योतिरिक्तमेव चालम्बनमित्युपसंहरति—तस्मादिति । ननु भवत्वतिरिक्तं तथापि कथं कार्यमिति तत्राह—स एवेति । तथापि कथमस्य शब्दार्थत्वमिति तत्राह—स एवेति । स्वालम्बीति । [illegible] —तथापीति । [illegible] —यद्यपीत्यादिना । क्रियाया इति । [illegible] —नियोज्यः स चेति । [illegible]

विफलसाधनं नियोगमेव नियोज्यं प्रति लिङादयः कार्यमवगमयन्ति। तच्च स्वात्मनि पुरुषं नियुञ्जानं नियोग इति, मानान्तरापूर्वतया अपूर्वमिति च व्यपदिश्यते। नच फलजनकतया फलंप्रति शेषत्वात् अपूर्वस्य प्राधान्यप्रच्युतिः स्वसिद्ध्यनुकूलनियोज्यलाभायैव फलशेषतावलम्बनात्। स्वशेषभूतगर्भदासोपकाराय संविदधानस्य स्वामिन इव प्राधान्यानुपरोधात्। तदुक्तं—'स्वात्मसिद्ध्यनुकूलस्य नियोज्यस्य प्रसिद्धये। कुर्वत्स्वर्गादिकमपि प्रधानं कार्यमेव न' इति। तदेवमलौकिकत्वेपि नियोगस्य यूपाहवनीयादिवत्पदान्तरसमभिव्याहाराल्लिङादीनां तत्र संबन्धग्रहणोपपत्तेरुपपन्नम् तत्राम्नायस्य प्रामाण्यम्। प्रयोगश्च विवादाध्यासिता लिङादयः एतत्क्रियातिरिक्तकार्याभिधायिनः कार्याभिधायित्वाद्गामानयेत्यादिपदवदिति। विपक्षे यागातिरिक्तकार्यानभ्युपगमात् यागस्य च स्वर्गसाधनत्वानुपपत्तेः स्वर्गकामो यजेतेत्यादिवाक्यानामप्रामाण्यप्रसङ्गो बाधक इति।

अत्रोच्यते भवेदिष्टमनोरथो यदि स्वात्मन्यपि कार्यबोधस्य प्रवर्त्तकत्वमध्यवसीयेत समीहितसाधनताया एव तु स्वात्मनि प्रवर्तकत्वाध्यवसायात्। नच भूतादौ व्यभि-

---

नचापौरुषेये वेदे सा संभवति अतएव च नापूर्वत्वमिति तत्राह—**तच्च स्वात्मनीति**। अथवा अपूर्वस्य शब्दार्थत्वे नियोगस्य वाक्यार्थता कथमिति तत्राह—**तच्च स्वात्मनीति**। पुरुषाभिप्रायरूपप्रैषाद्यभावेपि परस्परव्यभिचारिषु तेष्वनुगतप्रवर्तकत्वरूपो नियोगः शब्दार्थः सचात्रापि संभाव्य इत्यर्थः। स्यादेतत् स्वर्गसाधनत्वयोग्यताबलेन खल्वलौकिकनियोगाङ्गीकारः तथा च वरघाताय कन्योद्वहनं, यतः 'कृतिसाध्यं प्रधानं यत्तत्कार्यमभिधीयत' इति कार्यलक्षणमायुष्मन्मते तत्र स्वर्गं प्रतिसाधनतया तच्छेषस्य न प्राधान्यमिति तत्राह—**नच फलेति**। यदि परसिद्ध्यर्थमयं व्याप्रियेत तदा स्यात्प्राधान्यविघातः नतु तदस्ति, नहि स्वर्गोस्य स्यादिति नियोगव्यापारोऽपितु कथंकारं मामयं साधयेदिति तदर्थमेव खल्वयमस्मै स्वर्गं ददाति गर्भदासोपकर्तेव स्वामी, तथाच कुतः प्राधान्यप्रच्युतिरित्याह—**स्वसिद्धीति। संविदधानस्य** संविधानं योगक्षेमं कुर्वत इत्यर्थः। **स्वात्मसिद्धीति**। अनुष्ठानं विना नियोगासिद्धेः कर्त्रा विना च तस्यासिद्धेः अधिकारिणं विना कर्तुरभावान्नियोज्यं विना च तदभावात् अकामानुगुणे च कामिनियोगत्वायोगात् तदिदमानुकूल्यम्। अपिर्भिन्नक्रमः स्वर्गादिकं कुर्वदपि प्रधानमिति प्रतिपादिततर्कोपसंहारपूर्वकमुपपादितं नियोगशब्दार्थं प्रतिवन्दीग्रहणपूर्वकमुपसंहरति—**तदेवमिति। यूपादीति**। यथा खलु यूपाहवनीयादौ 'यूपं तक्षति, यूपमष्टाश्रीकरोति, यूपमनक्ति, अर्द्धोदिते सूर्ये आहवनीयमादधाती'त्यादिवाक्यपर्यालोचनया संस्कृतौ कौचन दार्वग्निविशेषौ 'यूपे पशुं निबध्नाति आहवनीये जुहोती'त्यत्र यूपाहवनीयशब्दार्थाविति निर्णीयते। आदिशब्देन यववराहादिग्रहणम्। **विवादेति**। कार्याभिधायिन इत्युक्ते भावार्थाभिधानेन सिद्धसाधनता तन्निवृत्त्यर्थं क्रियातिरिक्तेत्युक्तम्, तथाचाप्रसिद्धविशेषणता तन्निवृत्त्यर्थमेतत्पदम्। क्रियान्तराभिधायिपदेषु च सुप्रसिद्धं साध्यं पक्षे चैतदभिधेयक्रियातिरिक्तकार्यत्वमेतदनभिधेयत्वे सति क्रियात्वाद्वा एतदभिधेयत्वे सति क्रियात्वानधिकरणत्वाद्वा अप्यस्त्वभिधायकत्वसाधनव्याहतम् द्वितीयं सिध्यत् क्रियात्वानधिकरणकार्यनियोगमादाय सिध्यतीति नियोगसिद्धिः।

तदेतत्कार्ये व्युत्पत्तिसमर्थनं दूषयितुमुपक्रमते—**उच्यत इति। समीहितसाधनताया इति**। तद्बोधनरं विषयेण विषयिलक्षणात्। ततश्च तस्यैव परत्राप्यनुमानेन तत्रैव शब्दशक्तिः नतु कार्ये इत्यभि-

चारः यतः—'कार्यस्यावगतेर्हेतुर्यादृशं हितसाधनम् ।' प्रवृत्तेस्तादृशं हेतुर्व्यभिचारस्ततः कुतः ॥ १७ ॥ येनापि हि कार्यावबोधस्यैव प्रवर्तकत्वमभ्युपेयतेऽभ्युपेयते एव तेनापीष्टसाधनतावबोधस्य कार्यावबोधं प्रति हेतुता तदभावे कार्यबोधानुपपत्तेः । तत्रापीष्टसाधनतामात्रस्य भूतादौ व्यभिचारात् कृतियोग्येष्टसाधनताज्ञानमेव कार्यताज्ञानहेतुरित्यभ्युपेयं तथाच तादृगिष्टसाधनताबोधस्यैव प्रवृत्तिहेतुत्वोपपत्तौ किमन्तर्गडुना कार्यावबोधेन । नचेदृगिष्टसाधनताज्ञानमेव कार्यताज्ञानम् । तस्य तज्ज्ञानं प्रति हेतुत्वाभ्युपगमात् नच ममेदं कार्यमिति चिकीर्षामपहाय कार्यज्ञानं नाम किंचिदुपलभामहे । नच चिकीर्षैव कार्यधियमन्तरेणानुत्पद्यमाना तां कल्पयतीति युक्तम् कृतियोग्येष्टसाधनतावबोधादेव चिकीर्षाया अप्युपपत्तेः ।

नच कृतिसाध्यं प्रधानमिति कार्यलक्षणं युक्तम् फलेऽतिव्याप्तेः । अथ साक्षात्कृतिसाध्यत्वं विवक्षितं न च तत्फलेऽस्तीति मतम् । नैवं । नियोगे तदभावेनाव्याप्तेः भावार्थस्यैव साक्षात्कृतिसाध्यत्वात् । अथ साध्यैकस्वभावत्वं, न प्रागभावस्तु व्यभिचारात् । नच सदा साध्यैकस्वभावत्वं, यागाद्यनुष्ठानोत्तरकालमपि तस्य साध्यैकस्वभावत्वे कदाचिदपि नियोगासिद्धौ स्वर्गासिद्धिप्रसङ्गात् । अस्तु वा यत्किंचिदविचारितरमणीयं लोके कार्यं तथापि कथं वैदिकलिङादिशब्दादलौकिकनियोगस्य प्रतिपत्तिः मानान्तरानधिगते तस्मिँल्लिङादेः सङ्गतिग्रहणायोगात् । अधिगमे वा तो मानान्तरापूर्वमपूर्व-

---

प्रायः । इष्टसाधनताबोधस्य भूतादौ प्रवर्तकत्वव्यभिचारं पूर्वोक्तमनूद्य श्लोकेन परिहरति—**कार्यस्येति** । तादृगिष्टसाधनत्वं कृतियोग्यत्वविशिष्टं [illegible] हेतुत्वादेव प्रवृत्तिहेतुत्वं [illegible] व्यभिचार इति योजना । [illegible]—**येनापीति** । [illegible]—**नचेति** । [illegible]—**तस्येति** । [illegible] हेतुहेतुमद्भाव[illegible] । [illegible]—**नच ममेदमिति** । [illegible]—**नचेत्यादिना** ।

[illegible]—**नच कृतीति** । [illegible]—**अथेति** । [illegible]—**नैवमिति** । [illegible]—[illegible] **भावेति** । [illegible]—**अथ स्वेति** । [illegible] । [illegible]—[illegible] । [illegible]—[illegible] । [illegible]

निति गीयते इति स्वकपोलकल्पितापूर्वत्वभङ्गप्रसङ्गः । ननु कार्यमात्रेऽव्युत्पन्ना अपि लिङादयः शब्दाः नियोगाभिधायिस्वर्गकामादिपदसमभिव्याहारेणानन्यलभ्यक्रियातिरिक्तमेव कार्यमवगमयन्ति । आशुतरविनाशिन्याः क्रियायाः कालान्तरभाविस्वर्गादिसाधनत्वानुपपत्तेरिति युक्तं वक्तुम् । अनुपपत्तिवेद्यत्वे मानान्तरगोचरत्वप्रसङ्गात् ।

ननु नेयमर्थापत्तिस्तर्क एवायमुपन्यस्तः तेन तर्कावगते नियोगे सङ्गतिग्रहः सङ्गच्छते तर्कस्यामानत्वात् । प्रमाणानुग्राहकस्तर्को न तु प्रमाणमिति हि परीक्षका इति चेत् । मैवम् । तर्कगोचरत्वेपि प्रमाणान्तरगोचरत्वस्यापरिहार्यत्वात् । तथाहि प्रमाणान्तराविगतव्याप्यव्यापकभावयोरेकाभ्युपगमेन द्वितीयस्य नियतप्रसञ्जनं तर्कः । यथा यद्ययं वह्निमान्न स्याद्धूमवानपि न स्यादिति । तथाच यद्ययं लिङादिः क्रियातिरिक्तकार्याभिधायी न भवेत्तदा न स्वर्गकामपदेन समभिव्याह्रियेत समभिव्याह्रियते चायं तस्मात्क्रियातिरिक्तकार्याभिधायक इति प्रसङ्गरूपेपि तर्के द्वयोरापाद्यापादकभावयोस्तदभावयोश्च धूमवत्त्ववह्निमत्त्वयोस्तदभावयोरिव मानान्तरगोचरता कथं न स्यात् । नचापाद्यापादकभावोपि, क्रियातिरिक्तकार्यस्याप्रसिद्धत्वेन तदभावस्याप्रसिद्धत्वात् ।

अप्रमाणभूतश्च तर्कः स्मृत्यनुभवभेदेन ज्ञानद्वैराश्यवादिना स्मृतावन्तर्भवतीति वाच्यम् । नचात्राननुभूते नियोगे स्मृतिः संभवति संस्कारजन्यायाः स्मृतेस्तदभावेऽभावात् । ननु पूर्वानुभवजन्यसंस्कारमात्रजन्यं ज्ञानं स्मृतिरिति न ब्रूमः किंतु सापेक्षं ज्ञानमस्ति चात्र प्रमाणानुग्राहकतया तर्कस्य तदपेक्षा ततो नोक्तदोष इति चेन्मैवम् ।

द्भवति । यथाहुः—'व्युत्पत्तिरपि कार्येर्थे व्यवहारानुसारिणी । किंतु निर्धारणमात्रं वेदवाक्यविमर्शजमिति । तदेतत्पूर्वपक्षावसरोक्तमनूद्य दूषयति—**नचेत्यादिना** । नच युक्तमित्युक्तं तत्र हेतुमाह—**अनुपपत्तीति** । अर्थापत्तिः खल्वनुपपत्तिः । तथाच मानान्तरगम्यत्वादपूर्वत्वानिवारणमित्यर्थः ।

पूर्ववादिहृदयं शङ्कते—**नन्विति** । अपूर्वत्वं निर्वाहयति—**तर्कस्येति** । यद्यपि तर्कः स्वयं न प्रमाणं तथापि तद्विषयः प्रमाणविषय एव तथा चोक्तदोषानुपङ्ग इत्याह—**मैवमिति** । तदेव दर्शयितुं तर्कस्वरूपमाह—**तथाहीति । एकाभ्युपगमेनेति** । व्याप्या[...]रोपेणेत्यर्थः । अनेन चानुमानेऽतिव्याप्तिः परिहृता । नियतप्रसञ्जनं तर्क इत्युक्ते यद्यनित्यः स्यान्मूर्तः [...] स्यादित्यादिप्रसङ्गाभासेतिव्याप्तिस्तदर्थं प्रमाणान्तरेत्याद्युक्तम् । नियतपदं तु व्यर्थमेव । उदाहरति—**यथे[...]ति** । प्रकृतस्थलेप्यापाद्यापादके विवेचयति—**तथा[...]** । अस्य च विपर्यये पर्यवसानं दर्शयति—**समभिव्याह्रियते चायमिति** । **कथं न स्यादिति** । [...] प्रमाणान्तरगोचरत्वप्रसक्तिरुक्ता स एव [...]लशैथिल्यादिति भावः । अभ्युपगम्यापाद्या[...]पादकभावं [...] आपादकं स्वर्गकाम[...]क्रियातिरिक्तकार्यानभिधायकत्वमापादकं [...]सिद्धविशेषणत्वादित्याह—**नचेति** । अत्राहि [...]

[...]**देति** । [...]हारश्चापाद्यस्तत्रातिरिक्तकार्यस्याप्रसिद्धत्व[...]देव तदनभिधानमप्रसिद्धमेवेत्यर्थः ।

[...]त्वेपि प्रमाणान्तरगम्यत्वमापादितमि[...]नीनप्रमाणरूपत्वमपि त्वन्मते तर्कस्य न शक्यसमर्थनं [...]णज्ञानस्य भवतानङ्गीकारात् । स्मृ[...]तेरननुभूतचरतयाऽनुपचितसंस्कारेऽनुपपत्तेरित्याह [...]**गादिना** । ननु वयमेतल्लक्षणं न कुर्मः यत्संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानं स्मृतिरिति येन [...]स्मृत्यनुपपत्तिः स्यात्किं तु सापेक्षं ज्ञानमिति शङ्कते—**नन्विति** । प्रकृततर्के च लक्षणं [...]समर्थनं दूर्षा[...]**त्रेति** । यदिदमस्य सापेक्षत्वं तत्किं स्वोत्पत्तौ, उत विषयावबोधे । आद्येपि यत्किंचि[...]

[...] पाठे न छन्दोभंगः । २ मूलशैथिल्यं स्यादिति पाठान्तरम्.

यादीनां तु तत्साधनसाधनतैवेति युक्तं वक्तुं प्रमाणाभावात् । तथाहि—किं 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इत्यधिकारवाक्येनैषां परमापूर्वसाधनत्वमवगतमुत 'आग्नेयोऽष्टाकपाल' इत्याद्युत्पत्तिवाक्यैः । नाद्यः । दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यस्य कर्मसमुदायवाचकत्वात्, यजेतेति च परमापूर्वाभिधानात् । नापि द्वितीयः । दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यधिकारवाक्यसंनिधिसमाम्नातानामुत्पत्तिवाक्यानामधिकारापूर्वानुवादशङ्काकुण्ठितशक्तीनां द्रागित्येवापूर्वान्तरप्रत्ययजनकतानाश्रयणात् । अन्यथाधिकारवाक्यसंनिधिपरिपठितसमिदादिवाक्यस्थलिङादिशब्दानामपि स्वतन्त्रकार्याभिधायकत्वे ग्राहकग्रहणभङ्गप्रसङ्गः । प्रयोजनप्रयोजनिभावेनान्विताभिधानं ग्राहकग्रहणमित्यभ्युपगमात्, स्वतन्त्राणां च प्रयोजनप्रयोजनिभावासंभवात् ।

आग्नेयादीनामेव त्वधिकारापूर्वं प्रत्यवगतकरणविषयभावानां क्षणिकत्वेन तदनुपपत्तौ तत्सिद्ध्यर्थमेवावान्तरव्यापारतयोत्पत्त्यपूर्वाङ्गीकरणात् ।

कश्चायं नियोज्यो नाम यदन्वयात्क्रियातिरिक्तनियोगसिद्धिः न किं कार्यमिति पुन-

---

[illegible]संबोधकम् । आद्येति पक्षे दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यनेन वा यजेतेत्यनेन वा । प्रथमे प्राह—दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यस्येति । [illegible] । द्वितीयं निषेधति—यजेतेति चेति । [illegible] । [illegible] दूषयति—नापीति । [illegible] । [illegible]—अन्यथेति । [illegible] । [illegible]—प्रयोजनेति । [illegible] ।

[illegible]—आग्नेयादीनामेव त्विति । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] ।

भूतः प्रधानभूतो वा । नाद्यः । गुणत्वे कर्तृत्वान्वयान्तर्भावात् । न द्वितीयः । प्राधान्येऽधिकार्यन्वयापातात् । गुणप्रधानभावातिरिक्तप्रकारान्तरासंभवाच्च । कार्यमात्मीयत्वेन योऽवबुध्यते स नियोज्य इति चेत् तथाभूतावबोधस्यापि गुणप्रधानभावान्तर्भावेणोक्तदूषणापत्तेः । क्रिया कार्यंप्रति गुणभूतत्वं कर्तृत्वं क्रियातिरिक्तं प्रति गुणभूतत्वमेव नियोज्यत्वमिति विषयभेदाद्भेद इति चेत्, मैवम् । क्रियातिरिक्तकार्यसिद्धौ नियोज्यान्वयसिद्धिः नियोज्यान्वयसिद्ध्यधीना च क्रियातिरिक्तकार्यसिद्धिरिति परस्पराश्रयप्रसङ्गात् ।

नच नियोगस्य कृत्युद्देश्यत्वमपुरुषार्थत्वात् सुखदुःखप्राप्तिपरिहारौ तदुभयसाधनं वा पुरुषार्थः । नचैषामन्यतमो नियोगो येन पुरुषार्थतया कृत्युद्देश्यः स्यात् । नच स्वर्गादिसाधनतया पुरुषार्थत्वं, नित्यनैमित्तिकनियोगयोस्तदभावेन कृत्युद्देश्यतावैधुर्यापातात्, नियोगसिद्धेरेव च पुरुषार्थत्वे नियोगस्य स्वर्गसाधनताभ्युपगमानर्थक्यप्रसङ्गात् । ननु कामाधिकारे फलकामिनो नियोज्यत्वात्फलं प्रति करणीभूतस्यैव यागस्य नियोगं प्रति विषयत्वात् तत्साध्यस्य नियोगस्य फलान्तरसाधनता । नित्ये तु न फलकामिनोऽधिकारः नापि फलं प्रति करणीभूतस्यैव यागस्य नियोगं प्रति विषयत्वं किंतु नियोगं प्रत्येव विषयत्वं करणत्वं च, अन्यथा नित्यकाम्यवैषम्यानुपपत्तेः । तस्मान्नित्येषु नियोगसिद्धिरेव

नतु तदतिरिक्त इत्यर्थः । तेन न समिदादिषु व्यभिचारः । इदं च निगूढाभिसन्धेर्दूषणम् । **प्राधान्य इति ।** क्रियां प्रति प्राधान्यं नाम तत्फलभोक्तृत्वमत्र विवक्षितं चेतनत्वविशेषितं वा तदेव चाधिकारित्वमित्यर्थः । तेन च व्रीह्यादिव्यावृत्तिः । ननु गुणप्रधानभावव्यतिरिक्त एव कश्चित्प्रकारो भवत्विति तत्राह—**गुणप्रधानेति ।** स्वतन्त्रयोः संबन्धाभावप्रसङ्गादिति भावः । **तथाभूतेति ।** आत्मीयत्वं नामात्मसंबन्धित्वम् । नच निराकाङ्क्षयोः संबन्ध इत्यन्तर्भवत्येव गुणप्रधानभावे सोपीत्यर्थः । यो निगूढोऽभिसन्धिरुक्तस्तमुद्घाटयितुं शङ्कते—**क्रिया कार्यमिति ।** द्विविधं हि कार्यं क्रियारूपं तदतिरिक्तनियोगरूपं च । तत्र प्रथमं प्रति गुणभूतत्वं कर्तृत्वं, द्वितीयं प्रति गुणभूतत्वं नियोज्यत्वमिति गुणभावे समानेपि यत्प्रति गुणभावस्तद्वैषम्यादिदं वैषम्यमित्यर्थः । दूषयति—**मैवमिति ।** विषयनियोज्यनिरूप्यः कश्चित्कार्यनियोगो नाम, यथाहुः—'कार्यत्वेन नियोज्यं यः स्वात्मनि प्रेरयन्नसौ । नियोग इति मीमांसानिष्णातैरभिधीयते' इति । तथाच नियोज्यनिरूपणान्नियोगनिरूपणं संप्रति नियोगेन तं निरूपयसीति परस्पराश्रय इत्यर्थः ।

यच्च कृत्युद्देश्यत्वं प्राधान्यं ... [illegible] ... उपगमः । उपलक्षणन्यायादि [illegible] रिभिस्तदपि दूषयति—**नच नियोगस्येति ।** पुरुषार्थ- [illegible] या तस्याः करणत्वादपि प्राथमिकत्वात् । [illegible] **ति ।** ननु किमिति न पुरुषार्थत्वं यावता स्वर्गादिसाध- [illegible] सामर्थ्यमियादिप्रतिबन्धापि क्रियाया ए[illegible]रहिते कृत्युद्देश्यता न स्यादित्याह—**नचेत्यादिना ।** [illegible] , ऐन्द्रं पय' इति यागत्रयं दर्शत्रयं [illegible] स पुरुषार्थ इति, वेदे तु नियोगसिद्धिरेव पुरुषार्थ इति [illegible] पालयागश्चेति पौर्णमासत्रय[illegible]ति । अयमर्थः । नियोगसिद्धिस्तु सर्वत्र पुरुषार्थो भव- [illegible] विधिना बोधितम्, [illegible] गिनस्तत्राधिकारित्वात् । स्वर्गकरणस्यैव यागस्य नियोगं [illegible] तानेयादीनां साध[illegible] [illegible] तावता नियोगस्यापुरुषार्थता । अतएव च का- [illegible] नत्वपूर्वम् । [illegible] न्मते तत्तद्देवतां नापि तादृशी विषयकरणे अपित्वकालिनियोगं [illegible] वर्णितं वाचस्पतिमिश्रैः [illegible] अवश्यं चैवं मन्तव्यम्, इत्यर्थोमन्यत- [illegible] साधनम्, आग्नेयादीनि तु तत्काम्ययोर्व्यतिरिक्तफलकत्वेऽपि प्रकारा- [illegible] फलसंबन्धबोधकं वाक्यं नियोज्यसमर्पक—

[illegible] विप्रयोजकं दर्शयन्पुरुषार्थतामेव विवृणोति— [illegible] नतया पुरुषसाधनत्वमस्तीत्याशङ्क्य नित्यनियोगे [illegible] स्यादेतत्—लोके वाच्यं कथा यत्सुखादिपुरुषार्थ [illegible] नाह—**नियोगसिद्धिरेवेति ।** शङ्कते—**नन्विति ।** नच काम्येषु स्वर्गसाधनत्वाभावप्रसङ्गः स्वर्गके [illegible] त्वाच्च । तेन भवतु नाम तत्र स्वर्गोऽपि फल- [illegible] र्थः । नित्येषु न तादृशोऽधिकारी [illegible] सिद्धिरहितं नियोगमात्रं [illegible] भावविभागानुप[illegible] [illegible] अन्तर[illegible]

त्वात् । नच करणांशे रागतः प्रवृत्तिरितिकर्तव्येषु तु विधित इति विभागो युक्तः । सेतिकर्तव्यताकस्यैव करणतया तत्र रागतः प्रवृत्तेरवर्जनीयत्वात् । तथा लोके दृष्टत्वात् । एतेन श्येनाग्नीषोमीयवैषम्यमप्यपास्तम् । श्येनवदग्नीषोमीयेऽपि रागतः प्रवृत्तेः समानत्वात् । नच प्रथमतो नियोगेनैव संबद्धेतिकर्तव्यता पश्चात्तद्युक्ता फलेन संबध्यते । यागस्य तु फलं प्रति करणीभूतस्यैव नियोगेन पश्चात्संबन्ध इति वैषम्यं ग्राहकग्रहणदशायां प्राकरणिकसकलपदार्थानामविशेषेण नियोगसंबद्धानां तद्वशादेव परस्परसंबन्धस्य पार्ष्टिकत्वाङ्गीकारात् फलं प्रति करणत्वस्य विध्याक्षेपलक्षणोपादानाधीनतया तत्प्रतीतेर्विशिष्टनियोगप्रतीत्युत्तरकालीनत्वात् ।

कथं चैवं सति 'श्येनेनाभिचरन्यजेते'ति विधौ जाग्रति रागतः प्रवृत्तौ निषेधानुप्रवेशादधर्मता स्यात् । नहि विधिसंस्पृष्टे निषेधः प्रवर्तनानोऽनर्थतां बोधयितुमीष्टे । तथा सति षोडशिग्रहणस्यापि नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति निषेधादनर्थत्वप्रसङ्गात् । उक्तं हि भट्टाचार्यैः—'यद्यपि स्याद्विधिस्पृष्टे निषेधो नैव तादृशम् । विज्ञायते ह्यनर्थत्वं षोडशिग्रहणादिव'दिति ।

धिकारे करणेतिकर्तव्यताविभागो गुरुमतानुसारिभिः परिकल्प्यते [illegible]—**नच करणांश इति**। अथवा साधनत्वाविशेषेऽपि कामाधिकारे करणत्व[illegible]। तत्र हेतुः—**सेतिकर्तव्यतेति**। [illegible] करणत्वं नतु केवलस्य [illegible]। तत्र चैवं रागतः प्रवृत्तिरितिकर्तव्यतास्वपि [illegible] इत्यर्थः । [illegible] रागतः प्रवृत्तिरित्यर्थः । [illegible] द्रष्टव्यम् । करणेतिकर्तव्यतयो रागतः प्रवृत्तिसाम्यात् [illegible] —**एतेनेति** । [illegible] **श्येनवदिति** । ननु [illegible] प्रवृत्तिः, प्रथमत एव नियोगेन संबन्धात् [illegible] —**नच प्रथमत इति** । [illegible]—**ग्राहकेति** । न प्रथमतः फलेन यागस्य संबन्धः [illegible] इत्यर्थः । [illegible] ननु [illegible]—**फलं प्रतीति** । [illegible]

ननु [illegible]—**कथं चैवं सतीति** । [illegible]—**नहि विधिसंस्पृष्ट इत्यादिना** । [illegible]

१ [illegible]

ननु विधेर्द्विविधो व्यापारो भावार्थफलयोः साध्यसाधनसंबन्धबोधो भावार्थानुष्ठानबोधश्चेति । तत्रैव चानुष्ठानबोधो यत्र भावार्थेऽन्यतो न प्रवृत्तिः, श्येनादौ च फलोपायत्वेऽधिगते रागत एव प्रवृत्त्युपपत्तेर्नानुष्ठापकत्वं, ततश्च निषेधप्रवेशाच्छ्येनादेरनर्थत्वमिति चेन्न । उक्तोत्तरत्वात् । उक्तं हि सेतिकर्तव्यस्यैव करणत्वात्तत्र रागतः प्रवृत्ताविति कर्तव्येऽपि तत एव प्रवृत्तौ श्येनवदग्नीषोमीयस्यापीतिकर्तव्यस्यानर्थता प्रसज्येतेति । ननु 'अभिचारमहीनं च त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहती'ति प्रायश्चित्तविधानादनर्थता निश्चीयत इति चेन्नैवम् । नैमित्तिकत्वेनाप्यस्योपपत्तेः । यथाहि—'वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदे'दित्यनृतवदनविधानानन्तरं 'तत्पावनाय निर्वाप्यश्चरुः सारस्वतो द्विजै'रिति नैमित्तिकत्वेन सारस्वतश्चरुर्निर्वाप्यो विधीयते नत्वनृतवदनजनितपापनिर्हरणाय । अनृतवदने कामतो प्रवृत्तेर्विधित एव तत्र प्रवृत्त्यङ्गीकारात् । एवमन्यत्रापि । तदेवं नित्यकाम्यवैषम्यस्य वक्तुमशक्यत्वान्नित्यवत्काम्येऽपि नियोगस्य फलसाधनत्वकल्पना निःप्रामाणिका, पुरुषार्थत्वे नियोगस्य स्वर्गसाधनताभ्युपगमानर्थकताप्रसङ्गात् ।

नच स्वर्गादिसाधनत्वे नियोगस्य प्राधान्यमपि संभवति स्वर्गादिसुखशेषत्वात् । नच स्वानुकूलनियोज्यसिद्धये स्वर्गादिकं साधयतो नियोगस्य स्वामिवत्प्राधान्यानुपघातः दृष्टान्तवैषम्यात् । तथाहि द्वौ हि तत्र स्वामिभृत्ययोः प्रयत्नौ स्वार्थोद्देशेन प्रवृत्तौ परस्परमुपकुर्वाते न तथेह नियोगस्य चेतनता येन स्वकीयप्रयत्नेन स्वर्गमात्मार्थतया आक्षिपेत् प्रत्युत गर्भदासस्थानीयो नियोज्यः स एव स्वर्गाय प्रवृत्तो नियोगमेव स्वर्गशेषतया स्वी-

व्यापारद्वैविध्यं विधेर्दर्शयन् श्येनयागस्याधर्मतामुपपादयति पूर्ववादी—**नन्वित्यादिना** । तदेतदग्नीषोमीयहिंसायामपि समानमिति परिहरति—**न । उक्तोत्तरत्वादिति** । प्रकारान्तरेणाधर्मतामाशङ्कते—**नन्विति** । अहीनोऽहर्गणनिर्वर्त्यः क्रतुविशेषः 'अह्नः खः क्रताविति' समूहे गम्यमाने अहन् शब्दात्खप्रत्ययविधानात् । परिहरति—**मैवमिति** । निषिद्धत्वानिर्णये प्रायश्चित्तानिर्णयात् तद्विधानस्य च नैमित्तिकत्वेनाप्युपपत्तेः निषिद्धत्वविधानात्प्रायश्चित्ते प्रायश्चित्तविधानाच्च निषिद्धत्वे परस्पराश्रयमिति भावः । ननु व्यपोहतीति दोषनिर्हरणश्रवणात्प्रायश्चित्तत्वमिति तत्राह—**यथाहि वर्णिनामिति** । यत्र यस्मिन्समये ब्राह्मणादीनां वधः प्राप्नोति तत्र तदा साक्ष्यनृतं वदेत् । अनृतवदनमवदनस्याप्युपलक्षणम् । ततश्च यदि वदनमात्राद्वधः प्राप्नोति तदा न वदेत् । यदा तु सत्यवदनात्तदानृतं वदेदित्यर्थः । तत्पावनायेति तच्छुद्ध्यर्थम् । द्विजैस्त्रैवर्णिकैः । सारस्वतः सरस्वतीदेवताकश्चरुः । निर्वाप्यः निर्वपणेन यागपर्यन्तं लक्ष्यते । ननु तत्पावनायेति श्रवणात्प्रायश्चित्ततैव किं न स्यादिति तत्राह—**नत्वनृतवदनेति** । तत्र हेतुः **अनृतवदनेति** । कामतः प्राप्तं ह्यनृतवदनं नानृतं वदेदिति निषिद्धं निषिद्धानुष्ठाने च प्रायश्चित्तं, प्रकृते तु विधितः प्रवृत्तेर्न प्रायश्चित्तं युक्तं निषिद्धानुष्ठानशङ्काभावादित्यर्थः । एवंच विषयविभागेन प्रायश्चित्तव्यवस्थापनमपि कैश्चित्क्रियमाणमयुक्तमित्यवान्तरविचारमुपसंहरति—**तदेवमिति** ।

यच्च प्राधान्यसमर्थनं कृतं स्वर्गादिसाधनत्वेपि तद्दूषयति—**नचेति** । पूर्वपक्ष्याशयमनूद्य दूषयति—**नचेति** । गर्भदासस्वामिनोश्चेतनतया स्वस्वप्रयोजनोद्देशेन प्रवृत्तिर्युक्ता अत्रतु नियोगस्य स्वामिस्थानीयता न युक्ता अचेतनत्वात् । अतएव न प्रवृत्तिरपीत्यर्थः । न केवलं नियोगस्य प्राधान्याभावः प्रत्युत स्वर्गं प्रति शेषत्वमेवेत्याह—**प्रत्युतेति** । ननु कथमिदमवधार्यते स्वर्गशेषो नियोगः ननु विपरीतमिति तत्राह—

१ मन्त्रापीति पाठान्तरम् ।

कुर्यात् । नच स्वर्गादिसुखस्यान्यार्थता, स्वभाववैपरीत्यापत्तेः । यदर्थं सर्वं यच्च नान्यार्थं तत्सुखमिति हि सुखस्य लक्षणमाचक्षते तत्कथमन्यशेषता स्वर्गादिसुखस्य भवेत् । नचालौकिकत्वेऽपि नियोगस्य यूपाहवनीयादिवत्पदान्तरसमभिव्याहारात्संबन्धग्रहणम् । तत्र यूपाहवनीयादेर्रूपं तक्षतीत्यादिप्रसिद्धपदसमभिव्याहारान्यथानुपपत्तिगम्यत्ववन्नियोगस्यार्थापत्तिगम्यत्वानङ्गीकारात् । अङ्गीकारे वाऽपूर्वत्वव्याघाताच्च । यत्तु लिङादेः क्रियातिरिक्तकार्याभिधायित्वानुमानं तत्प्रत्यनुमानपराहतत्वादसाधनम् । तथाहि "विवादाध्यासिताः शब्दाः क्रियाकार्याभिधायिनः ॥ कार्यप्रत्ययहेतुत्वादानयेत्यादिशब्दवत्" ॥ १८ ॥ इष्टसाधनवादिनो वेदान्तिनः प्रति साध्यविकलत्वाच्च । लौकिकलिङादिशब्दानामपि श्रेयःसाधनबोधकत्वाभ्युपगमात् । व्यापकानुपलब्धिपराहतत्वाच्च । तथाहि—तदभिधायकत्वं तत्र सङ्गतिग्रहणेन व्याप्तं तच्च मानान्तरानवगतादपूर्वाद्व्यावर्तमानं लिङादीनां तदभिधायकतां व्यावर्तयति । नच क्रियातिरिक्तकार्यानभिधाने स्वर्गकामो यजेतेत्यादिशास्त्रस्याप्रामाण्यप्रसङ्गः । क्रियाया एवापूर्वावान्तरव्यापारायाः परमेश्वरप्रसादावान्तरव्यापाराया वा फलसाधनत्वोपपत्तेः प्रदर्शितत्वात् ।

तदेवं विधिवाक्यानामपि सिद्धार्थबोधकत्वाद्विधिसंस्पर्शविधुराणां सत्यज्ञानादिवाक्यानामखण्डैकरसप्रत्यग्लक्षणसिद्धार्थावबोधकत्वं सुतरां सिध्यतीति सिद्धम् ॥ १० ॥ ननु कथं वेदान्तानामखण्डार्थत्वं तस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् तत्र प्रमाणासंभवाच्च । तथाहि—किमिदमखण्डार्थत्वं किं निर्विशेषवस्तुपरत्वं उत निर्भेदार्थनिष्ठत्वं आहोस्विदपर्यायशब्दानां

नचेति । [illegible] — **नच स्वर्गादीति** । [illegible] — **यदर्थमिति** । [illegible] — **नचालौकिकत्वेऽपीति** । [illegible] — **विवादाध्यासिता इति** । [illegible] — **इष्टसाधनेति** । [illegible] — **लौकिकेति** । [illegible] — **व्यापकेति** । [illegible] — **क्रियाया इत्यादिना** । [illegible] — **नच क्रियातिरिक्तेति** ।

[illegible] — **तदेवमित्यादिना** । [illegible] — **ननु कथमित्यादिना** । [illegible] — **किमिदमित्यादिना** । [illegible]

प्रातिपदिकार्थमात्रपर्यवसायित्वं अथवा तेषामेवैकप्रातिपदिकार्थमात्रपर्यवसायित्वं संसर्गागोचरप्रमाजनकत्वं वा । नाद्यः । विकल्पासहत्वात् । तथाहि पदानां निर्विशेषवस्तुपर्यवसायित्वमभिधायकतया लक्षकतया वा स्यात् । न प्रथमः । तस्यात्यन्तमप्रसिद्धतया संबन्धाग्रहणेन पदानां तत्पर्यवसायित्वासंभवेन लक्षणस्यासंभवित्वप्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः । अप्रसिद्धत्वादेवाभिधेयाविनाभावस्य लक्षणाहेतोरसंभवेन प्राचीनदोषानुषङ्गप्रसङ्गात् ।

नचाभिधेयाविनाभावं विनापि गरमभ्यवहरेत्यादिगिरामिव वाक्यप्रामाण्यानुपपत्तिरेव लक्षणाक्षेपिका। अत्यन्ताप्रसिद्धत्वेन गगनारविन्दादेरिव लक्ष्यत्वानुपपत्तेः। अथ निर्भेदवस्तुपरत्वम्, तदपि न। निर्भेदत्वस्यानिरुक्तेः। तथाहि निर्भेदत्वं नाम किं भेदाभावविशिष्टत्वं उत भेदाभावोपलक्षितत्वम्। नाद्यः। तत्परत्वे वाक्यस्य निर्घटं भूतलमितिवत्संसृष्टार्थत्वप्रसङ्गात्। न द्वितीयः। तत्रापि संसृष्टार्थत्वस्यानतिवृत्तेः । तथाहि भेदस्य योऽभावस्तेनोपलक्षणेनोपलक्षितवस्तुपरत्वे कथं न संसृष्टार्थता। वस्तुमात्रमेव तत्र प्रतिपाद्यं भेदाभावस्तु द्वारमिति चेत् तथापि नाखण्डार्थता। उपलक्ष्यमाणस्य स्वेतरेभ्यो व्यावृत्तत्वेन प्रतीतावखण्डार्थत्वासंभवात्।

विशेषं भेदं चार्थमादाय प्रथमद्वितीययोः प्रवृत्तिस्तृतीयचतुर्थयोः स्वविवक्षावशात्। **तेषामेवेति**। अपर्यायशब्दानामेवेत्यर्थः। पञ्चमस्तु खण्डशब्दस्य संसृष्टमर्थमादाय, निर्विशेषाणामप्यन्त्यविशेषाणां भिन्नत्वस्य परैरङ्गीकारात् नाद्यद्वितीयसङ्करः । तात्पर्यं अविहितेषु लक्षितेषु वा संभवति यथा गङ्गायां यादांसीति, यथावा गङ्गायां घोष इति, तमुभयमपि प्रकारं विकल्प्य दूषयति—**तस्यात्यन्तमिति** । अन्त्यविशेषाणां भवद्भिरनङ्गीकारादिति भावः । लक्षणापक्षं दूषयति—**नापीति** । अभिधेयाविनाभूतं हि लक्ष्यं दृष्टं, यथा गङ्गायां घोषः प्रतिवसति इत्यत्र गङ्गाऽविनाभूतं तीरं गङ्गापदेन न पुनरविनाभूतम्। अविनाभावश्चायं भूयः संबन्धदर्शनमात्रम् मञ्चाः क्रोशन्तीत्यत्र मञ्चपुरुषयोर्मुख्याविनाभावाभावेपि लक्षणादर्शनात् । नचान्त्यताप्रसिद्धस्य निर्विशेषवस्तुनोऽभिधेयाविनाभावः संभवतीति लक्षणासंभवाल्लक्षणाऽसंभव इत्यर्थः ।

नन्वभिधेयासंबद्धमपि क्वचिल्लक्ष्यं दृष्टं यथा कश्चित्किमस्य गृहे भोक्तव्यमिति केनचित्पृष्टः तन्निवारयन्नाह विषं भुङ्क्ष्वेति । नचात्र लक्ष्यमाणतद्गृहनिष्ठभोजननिवृत्तेः विषभक्षणस्य च संबन्धोस्ति अथ च लक्ष्यते तत्कस्य हेतोर्वाक्यप्रामाण्यानुपपत्तेरेवमत्रापि सत्यादिवाक्यप्रामाण्यानुपपत्तेरेव किमिति न लक्षणेत्यत आह—**नचाभिधेयेति**। तत्र हेतुः—**अत्यन्ताप्रसिद्धेति**। अनुपपत्तिरपि हि योग्ये लक्षणां प्रवर्तयति नत्वयोग्ये, इतरथा खपुष्पादेरपि लक्षणाप्रसङ्गात्, तस्मात् प्रामाण्यानुपपत्तिरपि अन्यपरतायामेव बीजं नत्वखण्डार्थतायामिति भावः । द्वितीयं दूषयति—**अथ निर्भेदवस्त्विति** । निर्भेदत्वं नाम भेदाभावविशिष्टत्वमिति प्रथमपक्षं दूषयति—**नाद्य इति** । यथा हि निर्घटं भूतलमिति घटाभावविशिष्टभूतलबोधकस्य नाखण्डार्थत्वमेवं तत्रापीत्यर्थः। भेदाभावोपलक्षितत्वपक्षं दूषयति—**न द्वितीय इति**। तत्रापि वक्तव्यं किं भेदाभावोपलक्षितत्वविशिष्टमुत वस्तुमात्रमिति। आद्ये प्राह—**भेदस्य योऽभाव इत्यादिना**। द्वितीयं शङ्कते—**वस्तुमात्रमेवेति**। दूषयति—**तथापीति**। भेदाभावेन यद्ब्रह्म लक्ष्यते तत्किमितरेभ्यो व्यावृत्तं प्रतीयते न वा। प्रथमे प्राह—**उपलक्ष्यमाणस्येति**। व्यावृत्तिविशिष्टस्याखण्डत्वाभावादित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति—**अप्रतीताविति**। कादाचित्कव्यावर्तकमुपलक्षणं नाम तस्य चाव्यावर्तकत्वं व्याहतमित्यर्थः। अपर्या-

अप्रतीतौ चानुपलक्षकत्वादेवोपलक्षणस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । नापि तृतीयः । शीतोष्णस्पर्शवन्तौ पयःपावकावित्यत्रापर्यायशब्दानां प्रातिपदिकार्थमात्रपर्यवसायित्वेप्यखण्डार्थत्वादर्शनात् । नापि चतुर्थः । तथासत्येकेनैव तत्प्रतिपत्तेः पदान्तरप्रयोगस्य वैयर्थ्येन लक्षणस्यासंभवित्वापातात् ।

व्यवच्छेद्यभेदादवैयर्थ्यमिति चेन्न । तदनिरुक्तेः । तथाहि किं व्यवच्छेद्यानां व्यावृत्तयः पदैः प्रतिपाद्यन्ते अथवा तद्विशिष्टमाहोस्विदुपलक्षितं स्वरूपमात्रं वा । तत्र न प्रथमद्वितीयौ । तथासति संसृष्टार्थत्वेनाखण्डार्थत्वानुपपत्तेः । नापि तृतीयः । तत्राप्यन्यतो व्यावृत्तस्य प्रतिपादने प्राचीनदोषानुषङ्गात् । स्वरूपमात्रप्रतिपादने च पदान्तरप्रयोगवैयर्थ्यस्य दर्शितत्वात् । नापि पञ्चमः । तथात्वस्यात्यन्तादृष्टचरत्वेन लक्षणासंभवित्वात् । ननु प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इत्यादिलक्षणवाक्येषु दृष्टं संसर्गागोचरप्रमितिजनकत्वमिति चेन्नैवम् । लक्षणवाक्यैरपि लक्ष्यस्य सजातीयविजातीयेभ्यो व्यावृत्तत्वेन प्रतिपादनात् तच्छब्दैर्व्यवहर्तव्यत्वेन प्रतिपादनाद्वा लक्षणवाक्यानामपि संसृष्टार्थत्वानतिवृत्तेः । ननु सोयं देवदत्त इत्यादिषु देवदत्तगतभेदभ्रमव्युदासेन तत्स्वरूपमात्रपर्यवसायित्वं पदानां दृष्टमिति चेन्नैवम् । तत्रापि परोक्षदेशकालोपलक्षितस्यैतद्देशकालविशिष्टत्वप्रतिपा-

---

पर्यायशब्दानां प्रातिपदिकार्थमात्रनिष्ठत्वमिति तृतीयं दूषयति—**नापि तृतीय इति** । [illegible]
लक्ष्यप्रातिपदिकार्थमात्रपर्यवसायित्वमिति मतं तस्येह लक्षणवाक्ये [illegible] पर्यवसायित्वे तथापि [illegible]
[illegible] इत्यर्थः । अथवा पयःपावकशब्दयोरपि शीतोष्णस्पर्शवन्तावेवार्थौ [illegible]
[illegible] इत्यर्थः । अपर्यायशब्दानामेव प्रातिपदिकार्थमात्रमिति चतुर्थं पक्षं दूषयति—**नापि चतुर्थ इति** ।
[illegible] यदि एकेनैव वस्तु बुद्ध्यते तदैकेनैव [illegible] पदान्तरप्रयोगो [illegible] इत्यर्थः ।

[illegible] व्यवच्छेद्या [illegible] इत्यर्थः [illegible]
व्यवच्छेदः [illegible] विशेषाभावात्, अतो न पदान्तरवैयर्थ्यमिति [illegible]—**व्यवच्छेद्येति** ।
दूषयति—**न तदनिरुक्तेरित्यादिना** । [illegible]
[illegible]
नापि तृतीय इति । [illegible]
[illegible] दूषयति—**नापीति** । [illegible]
[illegible]—**ननु प्रकृष्टेति** । [illegible]
[illegible]—**नैवमिति** । [illegible]
[illegible]
[illegible]—**ननु सोयं देवदत्त इति** । [illegible]
[illegible]—**भेदभ्रमव्युदासेनेति** । [illegible]
[illegible]
[illegible]—**नैवं**

१ [illegible] । २ [illegible]

विशेषतस्तु न जानातीत्युच्यन्ते तथापि किं सामान्यतो व्यवहारस्य निमित्तवत्तां जानाति किं वा व्यवहारविशेषस्य । आद्ये प्रकृतानुपयोगः । व्यवहारविशेषस्य विचार्यमाणत्वात् । द्वितीयेपि चन्द्रलक्षणार्थविशेषापरिज्ञाने तद्विशिष्टव्यवहार एव विज्ञातुमशक्यः । ज्ञाते च लक्षणवाक्यवैयर्थ्यमित्युक्तम् । नापि द्वितीयः । लक्षणं विनापि गवादिशब्दानामिव वृद्धव्यवहारादेव वाच्यवाचकसंबन्धग्रहोपपत्तेः । पूर्वं प्रतिपन्न एव वाच्यवाचकभावो लक्षणवाक्येन स्मार्यत इति चेत् । न । अवगतसंबन्धस्य तत्र तच्छब्दादेव संबन्धस्मरणोपपत्तौ लक्षणाभिधानवैयर्थ्यात् ।

अवगतसंबन्धस्यापि शब्दस्य लक्षणवाक्यादेव संबन्धस्मरणनियमे लक्षणवाक्यस्थपदानामपि प्रत्येकं लक्षणवाक्यैः संबन्धस्मरणप्रसङ्गादनवस्था दुरवस्था स्यात् । तस्माद्गवानयनादिवाक्यवदाप्तोपदेशतयैव लक्षणवाक्यमवबोधकम् । तच्च सर्वं स्वरूपमात्रे पर्यवस्यति अर्थात्पुनरन्यतो व्यावृत्तिः फलतीति युक्तम् ।

नन्वेवमपि नैतल्लक्षणं अप्राप्तयोः प्राप्तिः संयोगो नित्यः संबन्धः समवाय इत्येवमादिसंबन्धप्रतिपादकलक्षणवाक्येष्वव्याप्तेः । तेषां संसर्गगोचरप्रमितिजनकत्वादितिचेत् ।

यति—**तथापीति** । कीदृशमिदं सामान्येन ज्ञानं किं वक्ष्यमाणदिशा चन्द्रशब्दविशेषितत्वासिद्धेश्चन्द्रलक्षणार्थाज्ञानाचाक्षुषकर्णादिव्यवहारमात्रस्य नाम चन्द्रव्यवहार इति ततो व्यवहारमात्रं निमित्तवदिति, किंवा चन्द्रव्यवहारो निमित्तमात्रवानिति । आद्ये गवादिव्यवहारस्य निमित्तमात्रवत्त्वज्ञानं न चन्द्रव्यवहारकर्तव्यतानुमानस्याप्रसिद्धविशेषणतां निवारयति । नह्यमिमत्त्वप्रसिद्धिरनित्यत्वानुमाने तां वारयितुमलमित्यभिप्रेत्याह—**आद्ये प्रकृतानुपयोग इति** । द्वितीये चन्द्रविशेषितव्यवहारः किं चन्द्रलक्षणार्थविशेषितो व्यवहारः उत चन्द्रशब्दविशेषितः । द्वितीयस्तु प्राथमिकद्वितीयविकल्पसमानजीवनः प्रथमेपि किं चन्द्रोऽविदितो विदितो वा । आद्ये प्राह—**द्वितीयेपि चन्द्रेति** । द्वितीये प्राह—**ज्ञाते चेति** । चन्द्रशब्दविशेषितो व्यवहारः साध्यत इति द्वितीयं पक्षं दूषयति—**नापि द्वितीय इति** । अत्र चन्द्रशब्दः प्रयोक्तव्य इति वाच्यवाचकसङ्गतिग्रहो हि यदा लक्षणप्रयोजनं तदा लक्षणं व्यर्थमन्तरेणापि लक्षणं गवादिपदानामिव सङ्गतिग्रहसंभवादित्यर्थः ।

प्रथमतोऽवगतस्यापि शब्दसंबन्धस्य लक्षणवाक्यात्स्मरणसाधनमप्यनर्थकं गवादिपदानामिवान्तरेणापि लक्षणं स्मरणसंभवादित्युक्तम्, इदानीं न केवलमानर्थक्यमपि त्वनवस्थालक्षणानर्थोपि स्यादित्याह—**अवगतसंबन्धस्यापीति** । तत्तद्वाक्यस्थपदानामपि तैस्तैरर्थैः संबन्धो लक्षणैरेव स्मारयितव्यः, एवं तत्तत्स्मारकवाक्यस्थपदानामपीति न कश्चिदपि स्यादित्यर्थः । तर्किं लक्षणमेव तेषु ग्रन्थेषु न प्रयोक्तव्यं तथाच गतं सत्यं ज्ञानमनन्तमिति ब्रह्मलक्षणेन तत्प्रयुक्ताजन्माद्यधिकरणेनापीत्यत आह—**तस्मादिति** । न लक्षणमनुमानतयोपयुज्यते अपितु शब्दप्रमाणतयेत्यर्थः । ननु भवतु लक्षणं शब्दतयोपयोगि किमायातमखण्डार्थतायामिति तत्राह—**तच्च सर्वमिति** । उक्तमेतत्पुरस्तादेव स्वरूपमात्रं शब्देन बोध्यते इतरव्यावृत्तिस्त्वार्थिकी नचार्थिकः शब्दार्थ इति ।

यद्यपीदं संभवति तथाप्यव्यापकमिदं लक्षणं संयोगसमवायात्मकसंबन्धस्य यल्लक्षणवाक्यं तस्य लक्ष्यसंसर्गविषयत्वेन संसर्गागोचरत्वलक्षणांशाभावादिति शङ्कते—**नन्वेवमपीति** । संसर्गागोचरप्रमितिजनकत्वमिति कोर्थः, यद्बोधयति तदीयसंसर्गागोचरत्वे तत्प्रमितिजनकत्वमिति, अस्तिचैतदत्रापि, नहि

१ तत्तच्छब्देति पाठान्तरम् । २ गोचरत्वे सतीति क्वचिदधिकः पाठः ।

मैवं । तेषामपि स्वस्वपदस्मारितपदार्थानामन्योन्यसंसर्गगोचरप्रमितिजनकत्वात् । संसर्गगोचरप्रमितिजनकत्वशब्देन चास्यैवार्थस्य विवक्षितत्वात् । नाप्यतिव्याप्तिः संसर्गप्रमितिजनकेषु गवानयनादिवाक्येषु लक्षणाभावात् । यद्वा अपर्यायशब्दानामेकप्रातिपदिकार्थमात्रपर्यवसायित्वमखण्डार्थता । नचैवं पदान्तरवैयर्थ्यम् । व्यावर्त्यभेदादर्थवत्त्वोपपत्तेः । तथाहि लोके प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इत्यत्र प्रकृष्टपदेनाप्रकृष्टस्वद्योतादेः प्रकाशपदेनाप्रकाशात्मप्रकृष्टसंतमसादेश्च व्यवच्छेदेन बुभुत्सितश्चन्द्रप्रातिपदिकमात्रार्थः प्रतिपाद्यते, अन्यथा वक्तुर्बुभुत्सितमर्थं प्रतिपादयतोऽनवधेयवचनत्वप्रसङ्गात् ।

नच व्यावृत्तिपरत्वे व्यावृत्तिमत्परत्वे वा संसृष्टार्थत्वं स्वरूपमात्रपरत्वे च पदान्तरवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । व्यावृत्तिद्वारा पदानां स्वरूपमात्रपर्यवसायित्वाङ्गीकारात् व्यावर्त्यभेदेनावैयर्थ्याच्च । तथा वेदेपि सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादौ सत्यज्ञानानन्दानन्तात्मशब्दा अनृतजडदुःखान्तवत्त्वानात्मत्वभ्रान्तिनिवृत्तिद्वारा लक्ष्ये ब्रह्मणि पर्यवस्यन्ति । नचैवमनेकाकारविज्ञानजनकत्वात्पदानां लक्ष्यस्य ब्रह्मणोऽनेकाकारत्वप्रसङ्गः । लक्षणासमये भिन्नाकारविज्ञानजनकानामपि पदानां तत्तद्भ्रान्तिनिवृत्तिमात्रप्रयोजकतया लक्ष्ये ब्रह्ममात्रे तात्पर्येण पर्यवसानात् । एवं च तत्तच्छब्दजन्यविज्ञानानां तत्तद्भिन्नाकारसमर्पणं नान्तरीयकतया तत्तद्विरोध्याकारनिवर्तकत्वाद्वाक्यस्याखण्डार्थत्वसिद्धिः ।

संयोगस्य समवायस्य वा तत्तद्विशेषणसंसर्गबोधपरत्वमिदं वाक्यं तस्माद्बुभुत्सितत्वादित्यभिप्रेत्य परिहरति—**मैवं तेषामपीति** । नच किं कुत्र्वैत्यादिस्वर्वलक्षणावाक्येष्वतिव्याप्तिः प्रतिपित्सादिविषयसंसर्गगोचरत्वात् तदभावस्येह विवक्षितत्वात् । यद्वा तत्प्रातिपदिकार्थेति श्लोकावयवं विवृणोति—**यद्वा पर्यायेत्यादिना** । यद्यप्येकपदलक्ष्येनैव पदान्तरपर्यवसानमूलकत्वमपि नैकपदव्यावर्त्येनैव पदान्तरव्यावर्त्यं जाड्यानृतादीनां विभिन्नत्वात् ततो न संसृष्टार्थतावैयर्थ्ये इत्युक्तम् । एतदेव लौकिकोदाहरणेन दर्शयति—**तथाहीत्यादिना** । संतमसं [illegible] । अत्र च व्यवच्छेदेनेति व्यवच्छेदानां द्वयतोक्ता । **प्रतिपाद्यत इति** । तात्पर्यविषयत्वं तेन न [illegible] । ननु किमिति स्वरूपमात्रपरताश्रयणं न पुनर्यथाश्रुतप्रकर्षादिसंसर्गपरत्वमिति तत्राह—**अन्यथेति** । यदि हि स्वरूपमात्रे पृष्टे गुणादिसंसर्गं प्रतिपादयेत्तदानवधेयवचनः स्यादित्यर्थः ।

ननु पूर्वपक्षिणा [illegible] तन्निराकरोति—**नच व्यावृत्तीति** । ननूक्तं स्वरूपमात्रपरत्वे पदान्तरवैयर्थ्यमिति तत्राह—**व्यावर्त्यभेदेनेति** । तदेवं लौकिकेषूदाहृत्य विवक्षितत्वादिवाक्येषु लक्षणं घटयति—**तथा वेदेपीति** । ननु स्ववाच्यप्रक्षेपेणवा पदानां विरोधिव्यावर्तनप्रक्षेपेण वा । न तावद्द्वितीयः । विरोधिदर्शनेनानृतादि [illegible] । प्रथमेतु विभिन्नैर्नत्वादिविशेषैर्ब्रह्मणोप्यनेकाकारत्वमिति तत्राह—**नचैवमनेकाकारेति** । लक्षणासमय इति [illegible] विवक्ष्यते । नहि तत्तदाकारः प्रतिपिपादयिषित इति प्रतिपाद्यन्ते किन्तु कथं नु नानानृतादिविरोधिप्रतिपत्तिरिति तदावरकतादिव्यावृत्तिमात्रेणैव सत्यत्वादीनां स्थितिः [illegible] । [illegible] । निषिद्धत्वेषु वाक्येषु [illegible] —**एवंच तत्तच्छब्दजन्येति** ।

---

१ प्रक्षेपेणेति पाठान्तरम् ।

ननु किमिदं प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वं, न तावत्स्वत एव जन्म । स्वस्य स्वहेतुकत्वविरोधात् । नापि प्रमाणादेव जन्म । ज्ञानस्य गुणत्वेन स्वप्रामाण्यं प्रति समवायिकारणत्वासंभवात् । नापि ज्ञानसामग्रीतो जन्म । प्रामाण्यस्योपाधित्वे जातित्वे च जन्मासंभवात् । तथाहि उपाधिपक्षे स्मृतित्वानधिकरणस्य ज्ञानस्य बाधात्यन्ताभावः प्रामाण्यम् । नच तस्योत्पत्तिः संभवति । अत्यन्ताभावत्वादेव । नापि जातेर्जन्म । नित्यत्वात् । ज्ञानसामग्रीजन्यत्वं प्रमायाः प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वमिति चेन्नैवम् । अप्रमाया अपि स्वतस्त्वप्रसङ्गात्, तस्या अपि ज्ञानसामग्रीजन्यत्वात् । अथ ज्ञानसामग्रीमात्रजन्यत्वं स्वतस्त्वम् अप्रमा तु न तन्मात्रजन्या दोषसहकृतज्ञानसामग्रीजन्यत्वादिति चेन्नैवम् । विकल्पासहत्वात् । तथाहि । दोषाभावसहकृतज्ञानसामग्रीजन्यत्वं मात्रशब्दार्थः किंवा दोषासहकृतज्ञानसामग्रीजन्यत्वम् । नाद्यः । परतःप्रामाण्यवादिमतानुप्रवेशप्रसङ्गात् । तेपि हि दोषाभावसहकृतज्ञानसामग्रीजन्यत्वमेव परतःप्रामाण्यमितीच्छन्ति । नापि द्वितीयः । विशेषदर्शनस्य भ्रमनिवृत्तिहेतुत्वे तद्विपर्ययस्य भ्रमहेतुत्ववद्दोषसहकृतज्ञानसामग्रीजन्यं ज्ञानमप्रमेत्यङ्गीकुर्वता प्रमां प्रति दोषाभावस्य हेतुताया अनिराकार्यत्वात् ।

स्वतःसिद्धमेव प्रामाण्यमित्युक्तमुपश्रुत्य परतःप्रामाण्यवादी प्रत्यवतिष्ठते—**नन्विति** । तत्र लक्षणं तावदाक्षिपति—**न तावदित्यादिना** । तत्र किं स्वत एव प्रामाण्यस्य जन्म स्वतःप्रामाण्यं नाम आहोस्वित्स्वाश्रयज्ञानजन्यत्वमुत स्वाश्रयज्ञानसामग्रीजन्यत्वम् अथवा ज्ञानसामग्रीजन्यप्रमाश्रितत्वं, किंवा ज्ञानसामग्रीमात्रजन्यप्रमाश्रितत्वम् । नाद्य इत्याह—**न तावदिति** । **विरोधादिति** । स्वस्यैव स्वकारणतया प्राक्क्षणे सत्त्वं कार्यतया च प्रागसत्त्वमिति व्याघातादित्यर्थः । द्वितीयं निषेधति—**नापीति** । एतच्च स्वशब्दस्य स्वीयवचनत्वमाश्रित्य । स्वाश्रयप्रामाण्यजनकत्वे हि समवायिकारणतया द्रव्यत्वापातो ज्ञानस्येत्यर्थः । तृतीयं निषेधति—**नापि ज्ञानेति** । तत्सामग्र्यामपि हि यथाकथंचित्स्वीयतया स्वशब्दो [illegible]त्येवेति भावः । तदेतदसंभवेन दूषयति—**प्रामाण्यस्येति** । बाधात्यन्ताभावो घटादेरप्यस्तीति [illegible]स्येत्युक्तम् तथापि स्मृतावतिव्याप्तिवारणार्थं **स्मृतित्वानधिकरणस्येति** । [illegible] । विषयापहारश्च बाधस्तदभावश्चायातः संशयादेरप्यस्तीत्यत्यन्तग्रहणम् । अत्र च भ्रमादौ [illegible] सङ्करप्रसङ्गात् प्रामाण्यमुपाधिरिति केचित् । अपरे तु तत्र गौणं व्यवहारमादाय जातिरिति वदन्ति [illegible] द्वैविध्यमुक्तम् । चतुर्थं शङ्कते—**ज्ञानसामग्रीति** । यदिदं प्रमाया ज्ञानसामग्रीजन्यत्वं [illegible]त्वमिति योजना । तदेतदतिव्याप्त्या दूषयति—**नैवमिति** । ज्ञानविशेषो ह्यप्रमा [illegible] सामग्र्यनुप्रविशति शिंशपासामग्र्यामिव वृक्षसामग्री इतरथा [illegible] भिमतप्रामाण्येऽपि ज्ञानसामग्रीजन्याश्रितेऽतिव्याप्तिरित्यर्थः । **अप्रमाया अपीति** । [illegible] । पञ्चमं शङ्कते—**अथेति** । अप्रमायामतिव्याप्तिपरिहारं मात्रग्रहणेन [illegible]—**अप्रमा त्विति** । अत्र मात्रग्रहणेन [illegible] ष्टतासाहित्यमभिमतमिति विकल्प्याद्यं दूषयति—**नाद्य इति** । एवं स्वतःप्रामाण्यं [illegible] न्तरमित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति—**नापि द्वितीय इति** । [illegible] मात्रज्ञानहेतुः [illegible] प्रमायां हेतुत्वं [illegible] । [illegible] यदि प्रमासामग्र्यां दोषाभावोऽनिवारितस्तथापि न [illegible] ।

नन्वीश्वरज्ञानइव दोषाभावस्यावर्जनीयतया अस्मत्प्रमास्वपि तथासन्निधिः किं न स्यात्। नहीश्वरज्ञानेऽपि दोषाभावः प्रयोजक इति युक्तं वक्तुं, तत्प्रयुक्तत्वस्य तदन्तर्भूतसामग्रीजन्यत्वानतिरेकात् तस्यच नित्यतया विशिष्टसामग्रीजन्यत्वासंभवादिति चेन्मैवम् । अन्तरेणापि तत्सामग्रीजन्यत्वं नित्यद्रव्येषु गुणवत्त्वप्रयुक्तद्रव्यत्ववत्तत्प्रयुक्तत्वोपपत्तेः । नच दोषाभावस्याभावत्वादेवाकारणत्वं, विशेषदर्शनाभावस्य भ्रमहेतुत्ववत्प्रमाणाभावस्य प्रमेयाभावप्रमितिहेतुत्ववद्विहिताकरणस्य प्रत्यवायहेतुत्ववच्च तदुपपत्तेः ।

नच प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वे मानमस्ति प्रामाण्यं ज्ञानहेतुमात्रजन्याश्रयमप्रामाण्येतरत्वेसति ज्ञानैकधर्मत्वात् ज्ञानत्ववत् । दोषजन्यत्वेन व्यभिचारो माभूदिति ज्ञानैकधर्मत्वादित्युक्तम् ।

युक्तं चैतत् इतरथा नित्यस्येश्वरज्ञानस्य तदनुत्पाद्यतया प्रामाण्याभावप्रसङ्गादिति शङ्कते—**नन्विति** । जन्या प्रमा दोषाभावसहकृतज्ञानसामग्रीजन्या न भवति प्रमात्वादीश्वरप्रमावदिति भावः । साध्यवैकल्यं परिहरति—**नहीति** । ननु जन्यत्वाभावेपि तत्प्रयुक्तत्वं किं न स्यादित्यत आह—**तत्प्रयुक्तत्वस्येति** । **तदन्तर्भूतेति** । स दोषाभावादिरन्तर्भूतो यस्यां सामग्र्यां सा तदन्तर्भूता सामग्री, अथवान्तर्भाव एवान्तर्भूतं भावे निष्ठा तदन्तर्भाववती सामग्रीत्यर्थः । न तद्धर्मसामग्रीजन्यत्वं नहि गुणवत्त्वप्रयुक्तं द्रव्यत्वमित्यत्र गुणवत्त्वद्रव्यत्वयोर्जन्यजनकभावः परस्परमेकस्योपाधित्वात् एकस्य च जातित्वात् किं तर्हि समव्यापकत्वमात्रेण प्रयोज्यप्रयोजकभावः एवमत्रापीति परिहरति—**मैवमिति** । अनित्ये स्वाश्रयद्वारा कादाचित्कत्वमपि कथंचित्संभाव्यमिति नित्यद्रव्येष्वित्युक्तम् । नन्वभावस्य कारणतैवायुक्ता निःस्वभावत्वादिति तत्राह—**नचेति** । किमिदं निःस्वभावत्वं यद्यसत्त्वं तत्किं सत्तानधिकरणत्वं तर्हि गतं सामान्यादीनां बुद्धिकारणत्वेन । नच स्वरूपसत्त्वरहितत्वं तदसिद्धम् । यथाहोदयनः—'नह्यसौ विधिरूपेण तुच्छ इति स्वरूपेणापि तथा इतरथाऽभावस्यापि तथात्वापाता'दिति । अथ भावत्वानधिकरणत्वं किमेतावता । किंचाभावस्य कार्यत्वमङ्गीक्रियते न वा । न यदि तदा प्रध्वंसानुत्पत्त्या घटस्य नित्यता स्यात् । अस्तिचेत् कारणत्वेन किमपराद्धम् । कः खलु विशेषो नियतप्राक्क्षणसतः प्रागसत्त्वेसति सत्तायोगित्वसत्त्वे । अथान्यथैवाभूत्वाभावित्वाद्यात्मकं तत्र कार्यत्वं शिक्षयसि कारणत्वमपि तथा शिक्षयेति मूकीभावः । उक्तंचोदयनेन—'भावो यथा तथाभावः कारणं कार्यवन्मत' इति । किंच न सर्वत्र भावरूपा एव दोषाः येन तदभावस्याभावतया न कारणत्वमपि त्वभावरूपा अपि सन्ति दोषाः तदभावस्य न किमिति कारणता स्यात् । अथ भावस्य तत्र तत्र दृष्टचरं कारणत्वं न त्वभावस्येति तत्र अभावस्यापि तत्र तत्र दर्शनात्स्वीकाराच्च भवद्भिरित्याह—**विशेषदर्शनेत्यादिना** । साधारणधर्मदर्शनविशेषादर्शनाभ्यां सर्वत्र भ्रम इत्यर्थः । भाट्टानेव प्रत्याह—**प्रमाणाभावस्येति**। योग्यानुपलब्ध्या ह्यभावप्रमितिरङ्गीक्रियते अनुपलब्धिश्चोपलब्ध्यभाव इत्यर्थः । मतद्वयसंमतमुदाहरणमाह—**विहिताकरणेति** । येत्वत्र—'स्वकाले यदकुर्वन् हि करोति यदचेतनः । प्रत्यवायोऽस्य तेनैव नाभावेन स जन्यते' इति ब्रुवते तैरप्यतिप्रसक्तिपरिहारायाकुर्वन् यदन्यत्करोतीति वचनादभावहेतुताऽशक्यप्रत्याख्याना ।

एवं लक्षणमाक्षिप्य प्रमाणमाक्षिपति । **नच प्रामाण्येति** । रत्नदीपावलीकृतमनुमानमुद्भावयति—**प्रामाण्यमिति** । ज्ञानहेतुजन्याश्रयत्वसाधने सिद्धसाधनता तदर्थं मात्रग्रहणं ज्ञानैकधर्मत्वमप्रामाण्येप्यस्तीति तत्र व्यभिचारवारणायाप्रामाण्येतरत्वे सतीत्युक्तम् । घटत्वादिव्यावृत्त्यै ज्ञानग्रहणम् । उत्तरविशेषणफलमाह—**दोषेति** । तद्धि व्याधेरपि धर्म इति न ज्ञानैकधर्म इत्यर्थः ।

तथा प्रामाण्यमुक्तविधप्रामाण्येतरत्वे सति ज्ञानत्वन्यूनवृत्तित्वात् प्रत्यक्षत्ववदित्यनुमानं मानमिति केचित्तन्न । विकल्पासहत्वात् । तथाहि किं तथाविधव्यक्तिवृत्तितामात्रं विवक्षितमुतान्यावृत्तित्वे सति तथाविधव्यक्तिवृत्तित्वम् । नाद्यः । अंशतः सिद्धसाधनत्वात्, अनुव्यवसायानुमित्युपमितीनां स्वतःप्रमात्वस्य परैरप्यङ्गीकारात् । न द्वितीयः । आद्यप्रयोगे दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात् ज्ञानत्वस्य दोषजन्याप्रमाणज्ञानवृत्तित्वस्याप्यङ्गीकारात् । नाप्रमाणज्ञाने ज्ञानत्वस्य वृत्तिस्तस्य ज्ञानाभासत्वादिति चेत् । नैवम् । तथा सत्यप्रामाण्येतरत्वे सति इति विशेषणस्य वैयर्थ्यात् अप्रमाणज्ञानस्य ज्ञानाभासत्वेनाप्रामाण्यस्य ज्ञानवृत्तित्वाभावात् । द्वितीयानुमाने च संशयत्वादिना व्यभिचारः । तथाहि तदपि ह्यप्रामाण्येतरत्वे सति ज्ञानत्वन्यूनवृत्ति भवति न तु भवति ज्ञानहेतुमात्रजन्याश्रयं तिमिरादिदोषजन्याश्रयत्वात् । दृष्टान्तस्य साध्यविकलता च । प्रत्यक्षत्वस्यापि परतःप्रामाण्यवादिना ज्ञानहेतुमात्रजन्याश्रयत्वानाश्रयणात् । प्रमात्वमेव यस्य ज्ञानहेतुमात्रजन्याश्रयं न भवति गुणविशिष्टज्ञानसामग्रीजन्यवृत्तित्वात् तस्य कथं तदवान्तरजातिप्रत्यक्षत्वं तद्धेतुमात्रजन्याश्रयं स्यात् । अस्ति च परतस्त्वेऽपि प्रयोगः ।

अनीश्वरप्रमा विज्ञानहेत्वतिरिक्तहेत्वधीना कार्यत्वाद्घटवत् । ननु किं ज्ञानव्यक्तेः प्रमाव्यक्तितोऽस्ति कश्चिद्विशेषः किं वा प्रमाव्यक्तिरेव ज्ञानव्यक्तिः । आद्ये प्रत्यक्षज्ञानव्यक्त्या स्पष्टो व्यभिचारः । प्रत्यक्षज्ञानव्यक्तेर्विज्ञानहेत्वतिरिक्तहेत्वधीनत्वाभावात् । द्वितीयेऽपि सन्त्यापि विज्ञानरूपा प्रमा न ज्ञानहेत्वतिरिक्तहेत्वधीनेति बाध इति चेन्नेदम् ।

[illegible]—तथेति । [illegible] —अप्रामाण्येतरत्वे सतीति । [illegible] —अंशत इति । [illegible] —ज्ञानत्वस्येति । [illegible] —नाप्रमाणेति । [illegible] —नैवमिति । [illegible] —तथाहीति । [illegible] —दृष्टान्तस्येति । [illegible] प्रत्यक्षत्वस्यापीति । [illegible] —प्रमात्वमेवेति । [illegible]

[illegible] —अनीश्वरप्रमेति । [illegible] —ननु किं ज्ञानव्यक्तेरिति । [illegible] —आद्य इति । [illegible] —द्वितीय इति । [illegible] —नेदमिति । [illegible]

ज्ञानव्यक्तेः प्रमाव्यक्तितो भेदाभावेऽपि विज्ञानत्वप्रमात्वधर्मयोर्भेदात् । ततश्च घटत्वस्य पृथिवीत्वप्रयोजकातिरिक्तप्रयोजकत्वसाधन इव प्रमाया विज्ञानत्वप्रयोजकातिरिक्तप्रयोजकत्वसाधने बाधाभावात्, विपक्षे च प्रमात्वस्य विज्ञानत्वप्रयोजकमात्रप्रयोज्यत्वात्, ज्ञानत्ववदप्रमाज्ञानवृत्तित्वं स्यादिति बाधकस्तर्क उन्नेयः ।

ननु ज्ञानसामग्र्या एवानिरूपणात् तदतिरिक्तहेत्वधीनत्वं दुर्ज्ञानमितिचेत् मैवम् । एवं सत्यप्रमायाः परतस्त्वं दत्तजलाञ्जलि स्यात् । तदपि हि ज्ञानसामग्रीनिरूपणाधीननिरूपणं तस्य दोषानुपक्तविज्ञानसामग्रीजन्यताप्रतिज्ञानात् । तस्मान्नोत्पत्तौ प्रमायाः स्वतस्त्वं नापि ज्ञप्तौ । तथाहि नीलसंवेदनस्य प्रामाण्यं नीलसंवेदनेनैवावेद्यत इति स्वतस्त्वमुच्यते किंवा तद्वेदनग्राहकमात्रग्राह्यत्वेन । नाद्यः । तस्य तत्राप्रमाणत्वात् । तथाहि यदेतन्नीलप्रकाशनप्रत्यक्षं तन्नीलं प्रति तावत्प्रत्यक्षमिन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नत्वात् । स्वप्रामाण्यपरिच्छित्तौ तु कथं तत्प्रमाणं तस्य वहिरिन्द्रियैरसन्निकर्षात् । अपिच तत्प्रत्यक्षं विज्ञानस्यैव प्रामाण्यं गृह्णीयादुत तत्फलस्य । नाद्यः । ज्ञानस्य फललिङ्गानुमेयत्वेन तस्याप्रत्यक्षतया तत्प्रामाण्यस्यापि प्रत्यक्षतानुपपत्तेः ।

फलस्यापि स्वप्रकाशतया बाह्येन्द्रियाविषयत्वात्, तद्गतयथार्थत्वलक्षणप्रामाण्यस्यापि

अपि ज्ञानत्वप्रयोजकव्यतिरिक्तप्रयोज्यत्वमुपपद्यते यथाह्येकस्मिन्नेव घटे द्रव्यत्वपृथिवीत्वघटत्वानां विभिन्नप्रयोजकतया द्रव्यादीनामपि विभिन्नप्रयोज्यतेत्यर्थः । ज्ञानहेत्वतिरिक्तहेत्वधीनत्वाभावे च बाधकमाह— **विपक्षे चेति** । यदि ज्ञानहेतुमात्रप्रयोज्येयं तर्हि तत्प्रयोज्यज्ञानवृत्तिज्ञानत्ववत्प्रमात्वमप्यप्रमायां वर्तेतेत्यर्थः ।

ननु साध्यमेवेदं नाङ्गं धारयति ज्ञानहेतोरेवानिरूपाणादिन्द्रियादीनां परस्परव्यभिचारादात्ममनःसंयोगस्य च सुखादिसाधारण्यात् अतस्तदतिरिक्तहेतुरपि दुर्निरूप इति शङ्कते— **नन्विति** । दूषयति— **मैवमिति** । अवश्यं तावद्दोषानुपक्तविज्ञानसामग्रीजन्यत्वमप्रमायां मन्वानेन ज्ञानसामग्री तावन्निरूपणीया, साच नास्मन्मते दण्डवारिता, भवितव्यं च तया अन्यथा विलक्षणकार्यादर्शनप्रसङ्गादिति भावः । किमाश्रयज्ञानवेद्यत्वं प्रामाण्यस्य ज्ञप्तौ स्वतस्त्वं किं वा ज्ञानग्राहकग्राह्यत्वमिति विकल्प्याद्यं दूषयति— **नाद्य इति** । नीलसंवेदनस्य स्वप्रामाण्यग्राहकत्वाभावमेवोपपादयति— **तथाहीति** । इन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नं ह्यनीश्वरप्रत्यक्षं तदिदं वहिरिन्द्रियस्यान्तरस्य वा प्रामाण्येन संनिकर्षादुत्पद्यते इति वक्तव्यं प्रत्यक्षवादिना, तत्र वहिरिन्द्रियग्राह्यत्वं प्रामाण्यस्यान्तर्धर्मत्वादेवासंभवीत्याह— **तस्येति** । नापि मानसत्वम् । तदाहि प्रामाण्यस्य मनःसंनिकर्षसमये तत्सत्त्वार्थं तदाश्रयज्ञानस्यापि सत्त्वं वक्तव्यं तथाच न तदेव ज्ञानं स्वाश्रितप्रामाण्येन्द्रियसन्निकर्षादुत्पत्तुमर्हति सिद्धस्वभावात् । ज्ञानान्तरस्योत्पत्तौ तु परतःप्रामाण्यप्रसक्तिरिति लिङ्गादिजन्यत्वाभावाच्च नानुमित्यादिरूपताशङ्कापि । किंचेदं प्रामाण्यमिति वा तत्तेन गृह्यते तत्प्रामाण्यमिति वा । आद्ये ज्ञाननिष्ठतया अग्रहणात् गृहीते तस्मिन् संशयप्रसङ्गः । द्वितीये स्वविशेषितप्रामाण्यग्रहणे स्वग्रहापत्तिः । अपिच यथातथा भवतु तत्तु कस्य प्रामाण्यं गृह्णातीति भाट्टं प्रति विकल्पयति— **अपिचेत्यादिना** । तत्फलं प्राकट्यं प्राकट्यलिङ्गानुमेयं विज्ञानं भाट्टैरभ्युपेयते । नचाप्रत्यक्षगतं प्रामाण्यं भवितुं प्रत्यक्षमर्हति । नच स्पर्शशब्दादितुल्यता जातित्वात् । जातेरेव व्यक्तिप्रत्यक्षतानियतप्रत्यक्षत्वं, वक्ष्यते च जातित्वमतमनन्तरमेवेति भावः ।

फलगतप्रामाण्यग्रहणपक्षेपि किं वहिरिन्द्रियेणान्तरेण वा । नाद्य इत्याह— **फलस्यापीति** । अर्थनिष्ठत्वादेव नान्तरप्रत्यक्षत्वमपि । यदि कश्चिदात्मनिष्ठत्वं मन्वीत सुचरितमिश्रमतानुसारेण तथापि स्वप्रकाशत्वादेवाविषयत्वे तद्गतप्रामाण्यमविषय इत्यपि द्रष्टव्यम् । ज्ञानग्राहकादेव तत्प्रामाण्यग्रहणं ज्ञप्तिस्वतस्त्वमिति

बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षविषयत्वानुपपत्तेः । नापि द्वितीयः । ज्ञानग्राहकमात्रग्राह्यत्वे प्रामाण्यस्य क्वचिदपि ज्ञाने प्रमाणमप्रमाणं वेति संशयाभावप्रसङ्गात् । ननु ज्ञानग्राहकमात्रग्राह्यत्वेऽप्यर्थविशेषितत्वस्य सांशयिकत्ववत्प्रामाण्यस्यापि सांशयिकत्वमुपपद्यते । तथाहि कुम्भज्ञानस्याम्भो विषयोऽभून्नवेति संशयाना दृश्यन्ते जनाः साम्भसामनम्भसानपि कुम्भानामुपलम्भात् । एवं प्रामाण्येऽपि संशयः किं न स्यादितिचेन्नैवम् । अम्भसः कुम्भग्राहकसामग्रीमात्रग्राह्यत्वानङ्गीकारात् अङ्गीकारे वाऽविशेषेण सकलकलशानां सलिलवत्त्वप्रसङ्गात् । तस्मान्नारिकेलफलान्तर्गतसलिलादिवल्लिङ्गसामग्रीग्राह्यत्वादेव तत्र संशयः । प्रामाण्ये तु न तथेति युक्तमुत्पश्यामः । किञ्च विज्ञानग्राहकसामग्रीमात्रग्राह्यतायां प्रामाण्यस्य शुक्तिकारजतादिबुद्धिष्वपि तद्ग्रहप्रसङ्गः । सत्यं गृहीतमेव तत् बाधकादपनीयते यथाहुः—'तस्माद्बोधात्मकत्वेन प्राप्ता बुद्धेः प्रमाणता । अर्थान्यथात्वहेतूत्थदोषज्ञानैरपोद्यते ॥' इति । तस्मादत्यल्पाकमिष्टप्रसञ्जनमिति चेत् । मैवम् । परतःप्रामाण्यप्रसङ्गात् । तथाहि प्रसक्तमपि प्रामाण्यं रजतादिबुद्धिषु बाधकज्ञानादपनीयत इति वदता बाधकज्ञानाभावनिबन्धनमेव प्रामाण्यावधारणमभ्युपगतं स्यात् ।

नच प्रमित्वतस्त्वे मानमस्ति । ननु प्रमा स्वतो ज्ञायते परनिरपेक्षोत्पत्तिकत्वात् ज्ञानवत् तथा प्रामाण्यं स्वतो ज्ञायते अप्रामाण्येतरत्वे सति ज्ञानैकधर्मत्वात् ज्ञानत्ववदित्यनुमानमिति चेत् । मैवम् । आद्यप्रयोगे परतःप्रामाण्यवादिनं प्रति हेतोरसिद्धेः दृष्टान्ताभावाच्च । नहि पक्षीकृतां प्रमां विपक्षकुक्षिनिक्षिप्यमाणमप्रमां च विहाय ज्ञानत्वापन्न

द्वितीयं पक्षं दूषयति—नापि द्वितीय इति । [illegible] —नन्वित्यादिना । [illegible] —मैवमिति । [illegible] —किञ्चेति । [illegible] —सत्यमिति । [illegible] —बाधकादिति । [illegible] —मैवमिति । [illegible]

[illegible] —नन्विति । [illegible] —मैवमिति । [illegible]

कोटिरस्ति या दृष्टान्तपदवीमुपारोहेत् । द्वितीये च प्रयोगे प्राभाकरस्य स्वयंप्रभत्वे ज्ञानैकधर्मे, भाट्टस्य च ज्ञातत्तानुमेयत्वधर्मे व्यभिचारः । तयोर्ज्ञानैकधर्मत्वेपि ज्ञानग्राहकसामग्रीमात्रग्राह्यत्वाभावात् । अन्यथा तत्र वादिनां विप्रतिपत्त्यभावप्रसक्तेः । ज्ञप्तिपरतस्त्वे चानुमानं न्यायकुसुमाञ्जलावाहस्म चोदयनः । प्रामाण्यं परतो ज्ञायते अनभ्यासदशायां सांशयिकत्वात् अप्रामाण्यवत् विपक्षे प्रामाण्ये संशयो न स्यात् । ज्ञाननिश्चायकादेव तन्निश्चयप्राप्तेर्बाधकस्तर्कः ।

ननु नैवमनुमानमुदेति । धर्मिहेत्वोरसिद्धेः । तथाहि प्रामाण्यं प्रवृत्तिसामर्थ्यलिङ्गावगम्यं भवद्भिरुपगम्यते तस्य च लिङ्गस्य प्रवृत्तिः प्रामाण्ये संशयपूर्विका । असंदिग्धे सिषाधयिषाभावात् अनुमानाप्रवृत्तेः । तत्संशयश्च क्वचिन्निश्चयाधीन इति प्रामाण्ये संशयनिश्चययोरन्योन्याश्रयादनवस्थानाद्वा नैकमपि सिद्ध्येदिति चेन्मैवम् । विकल्पासहत्वात् । किं स्वार्थानुमानमसंदिग्धे न प्रवर्तते किंवा परार्थम् । नाद्यः । सद्यःसमुन्मीलितविलोचनशिखरिशिखरविपरिवर्तमानधूमलेखावलोकनसमनन्तरमप्रत्यूहं धूमध्वजमनीषासमुन्मेषात् । नापि द्वितीयः । विपर्यस्तमपि प्रतिप्रतिवादिनमनुमानप्रयोगोपगमात् । अन्यथा जल्पवितण्डयोः प्रमाणतर्काभ्यां स्वपरपक्षसाधनोपालम्भासंभवात् । 'संदिग्धे न्यायः

नास्तीत्याह—**दृष्टान्तेति** । अप्रामाण्येतरत्वे सति ज्ञानैकधर्मत्वादिति द्वितीयानुमानेपि गुरुमतभाट्टमतयोर्यथायथमनैकान्तिकमाह—**द्वितीयेचेति** । ज्ञाततयानुमेयं हि ज्ञानं भाट्टमते ततो ज्ञातत्तानुमेयत्वं नाम कश्चिज्ज्ञानस्य धर्मोऽस्तीत्यर्थः । ज्ञानसामग्रीजन्यत्वधर्मे च व्यभिचारो द्रष्टव्यः । अथ किमिति तयोरपि न स्वतो ज्ञानमिति तत्राह—**अन्यथेति** । यदि हि ज्ञानग्राहकादेव तयोरपि ज्ञानं स्यात्तर्हि ज्ञानवदेव तयोरपि न विवादो वादिनां स्यात् विवदन्तेचेत्यर्थः । सांशयिकत्वादित्युक्ते भागासिद्धिः स्यात् । नहि करतलस्पर्शवत्त्वादिप्रत्यक्षे मुग्धोऽपि संदिग्धे तत उक्तम्—**अनभ्यासदशायामिति** । विपक्षे बाधकस्तर्क इति संबन्धः ।

यदत्र रत्नदीपावल्यां दूषणमुक्तं तदनुवदति—**ननु नैवमिति । प्रवृत्तिसामर्थ्येति** । विमतमर्थाव्यभिचारि समर्थप्रवृत्तिजनकत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा ज्ञानाभास इति व्यतिरेकिणानुमानादित्यन्वयिना वा । अनभ्यासदशापन्नेषु प्रामाण्यमनुमीयते संशयाच्च प्रवृत्तिरभ्यासदशापन्नेषु तु तज्जातीयत्वलिङ्गेन इत्यभ्युपेयत इत्यर्थः । क्वचिदनिर्णीतस्य साधारणधर्मदर्शनाद्युपस्थापिततया संशयकोटिताऽभावात् तन्निर्णयस्य च संशयसापेक्षानुमानाधीनत्वात्संशयनिर्णययोः परस्परसापेक्षत्वे परस्पराश्रयात् संशयान्तरनिर्णयान्तरापेक्षायामनवस्थानाच्च नैकमपि सिध्यति लोकसिद्धं च किंचिद्रूपं सर्वत्र प्रमाणतः सिद्धमभिवाञ्छतो नास्ति । अतो निर्णीतप्रामाण्याभावाद्धर्म्यभावः संशयाभावाच्च हेत्वभाव इति खण्डलार्थः । अत्र विकल्पपूर्वकं संशयव्यतिरेकेणापि निश्चयमुपपादयन्धर्मिहेतू समर्थयते—**मैवमित्यादिना** । शिखरी पर्वतः तस्य शिखरमग्रिमभागः अप्रत्यूहं निर्विघ्नं धूमध्वजो वह्निर्मनीषा बुद्धिः स्वार्थानुमानं च हितसाधनादिज्ञानप्रामाण्यानुमानमित्यर्थः । परार्थानुमानेपि न संशयपूर्वकत्वनियमः विपर्यस्तं प्रत्यपि प्रयोगादित्याह—**विपर्यस्तमिति । जल्पवितण्डयोरिति** । नहि तत्र संदिहानः प्रतिवादी यं प्रत्यनुमानं प्रयुज्येत अपितु विपर्यस्तः । तथाचाह—वाचस्पतिः—'निश्चिन्वो हि वादं कुरुत' इति । वादे तु स्वत एव वाद्यर्थो वा संशयोऽस्तु नतिनत्वेत्यर्थः । ननु 'संदिग्धे न्यायः प्रवर्तते' इति वृद्धवचनस्य तर्हि का गतिरित्यत आह—**संदिग्धे इति** । न्यायैकदेशेऽनुमानविचारे अपित्वनुमानस्थले संदेहोऽप्यनीत्योगव्याप्तारमित्यर्थः । अथो-

प्रवर्त्तत इति वचनस्यायोगव्यवच्छेदपरत्वात् क्वचित्साधकबाधकप्रमाणानुदयात्संदेहे सति न्यायप्रवृत्त्युपपत्तेः । नचानभ्यासदशायामिति विशेषणस्य वैयर्थ्यम् । असिद्धिवारकत्वात् । नच व्यभिचारवारकमेव हेतोर्विशेषणमिति नियमः । चक्षुस्तैजसं रूपादिषु मध्ये रूपस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात्, प्रदीपवदित्यादिचिरंतनानुमानेष्वसिद्धिनिवारकाणां विशेषणानां बहुलमुपलम्भात् । अपिचासिद्धिनिवारणार्थेपि विशेषणोपादाने न दोषं पश्यामः क्षित्यादिकमकर्तृकं शरीरजन्यत्वादाकाशवदित्यादाविव व्याप्यत्वासिद्धिरिति चेन्मैवम् । तत्राकर्तृकत्वे साध्ये तदेकदेशस्याजन्यत्वस्यैवोपाधितया विशिष्टस्य व्याप्यत्वासिद्धेः । उक्तंहि 'एकामसिद्धिं परिहरतो द्वितीयासिद्धिरापद्यत' इति । प्रकृते तु परतो ज्ञानेन सांशयिकत्वमुपाधिः । स्फीतालोकविपरिवर्तिनां परतो ज्ञायमानानामपि घटादीनां सांशयिकत्वादर्शनात् । ननु प्रामाण्यस्य परतो ज्ञानेऽनवस्था, तत्तत्प्रामाण्यग्रहणायान्यस्यान्यस्य प्रमाणत्वापेक्षणादतः प्रतिकूलतर्कपराहतं परतः प्रामाण्यानुमानमितिचेत् । मैवम् । मानान्तरस्यावश्यंभावनियमाभावात् ।

नच स्फुरत एव मानस्यार्थनिश्चायकत्वमन्यथाज्ञानेप्यनन्तरं संदेहापत्तेरिति वाच्यम् । ज्ञाततयानुमेयं ज्ञानमिति मते निलीनस्यापि ज्ञानस्यार्थनिश्चायकत्वात् । स्वयं वेदनं संवे-

---

न्यायप्रवृत्तिमेवोपपादयति—क्वचिदिति । यच्च तैरेवानभ्यासदशायामिति विशेषणं व्यर्थं व्यभिचारानिवारकत्वादसिद्धिपरिहाराय च विशेषणप्रक्षेपायोगादित्युक्तम् अनभ्यासदशायामित्यादिना तदनूद्य दूषयति—नचानभ्यासेत्यादिना । रूपव्यञ्जकत्वादित्युक्ते मनस्यनैकान्तिकता तदर्थं रूपस्यैवेत्युक्तम् तथाप्यसिद्धिः द्रव्यमानाद्यादेरपि व्यञ्जकत्वाभावात् तदर्थं रूपादिषु मध्य इत्युक्तम् यद्यपि रूपग्राहकत्वेनेति रूपव्यञ्जकत्वादित्युक्त एव मनस्यपि न व्यभिचारः तथाप्यसिद्धिपरिहारार्थमपि भवति विशेषणमिति दर्शयितुमिदं चिरन्तनैर्विशेषणं प्रक्षिप्तमिति भावः । तत्किमनुपपन्नो व्याप्यवचनेनैव साध्योपनयं इति मन्वानं प्रत्युपपादनार्थं दर्शयति—अपिचेत्यादिना । दोषं दर्शयति—क्षित्यादिकमिति । अत्र शरीरजन्यत्वादित्युक्तेऽङ्कुरादेरजन्यत्वादसिद्धिः स्यात्तदर्थं शरीराजन्यत्वादित्युक्तम् । तदत्र यथासिद्धिपरिहाराय विशेषणे कृते व्याप्यत्वासिद्धिः अजन्यत्वस्यैवाकर्तृकत्वोपाधित्वात्तत्परिहारार्थं स्यादित्यर्थः । न तत्रासिद्धिपरिहारप्रयोजनविशेषणकृतव्याप्यत्वासिद्धिः । किं तर्हि तदेकदेशस्योपाधित्वसंभवात् । नचात्र तथा सांशयिकत्वस्यैकदेशस्योपाधित्वमिति परिहरति—मैवमित्यादिना । एकामसिद्धिमिति । असिद्धिं परिहरतो व्याप्यत्वासिद्धिरिति [illegible] उदयनेनोक्तमित्यर्थः । परतो ज्ञायमानानामिति । [illegible] इत्यर्थः । प्रकृतानुमानस्य तर्कपराहतिं शङ्कते—ननु प्रमाणस्येति । येन हि प्रमाणेन प्रामाण्यस्य प्रामाण्यं गृह्यते तत्प्रामाण्यमपि प्रमाणान्तरेणैवेत्यनुपरताकाङ्क्षत्वमित्यर्थः । उक्तं च [illegible]—'परं हि तर्केणं वा [illegible] [illegible] [illegible] ।

ननु [illegible] स्फुरत एव [illegible] [illegible], [illegible]—नच स्फुरत एवेति । [illegible]—ज्ञाततयेति । [illegible] [illegible]—मानान्तरस्यापीति । [illegible]

दनमिति वदतः प्राभाकरस्यापि मते प्रामाण्यस्य तद्धर्मस्य तद्गतगुणत्वादेरिव न स्वतः स्फुरणं तस्यापि संवेदनवत्स्वयंप्रभावत्वापत्तेः । तथात्वेचाप्रमात्वस्यापि स्वत एव स्फुरणप्रसङ्गात् ततश्चाप्रामाण्यं परतः प्रतीयते इति स्वसिद्धान्तभङ्गप्रसङ्गः । वेदान्तिनां च प्रामाण्यस्य साक्षिवेद्यत्वेन स्फुरणनियमादिदं प्रमाणमप्रमाणं वेति संदेहो न भवेत् ।

नच प्रमाणं स्वत एव फलं जनयति हानोपादानोपेक्षालक्षणस्य त्रिविधस्यापि फलस्य वस्तुज्ञानातिरिक्तगुणदोषमाध्यस्थ्यदर्शनपूर्वकत्वाभ्युपगमात् , तस्माद्वेदान्ताः स्वत एव प्रमाणमिति न प्रामाणिकप्रतीतिपथमवतरति । अत्राभिदध्महे । न तावत्प्रमायाः स्वतस्त्वनिरुक्तिः यतः—'आहुर्विज्ञानसामग्रीजन्यत्वे सत्यजन्यता । तदन्यतः प्रमायास्तत्स्वतस्त्वमिति तद्विदः' ॥ २१ ॥ विज्ञानसामग्रीजन्यत्वे सति तदतिरिक्तहेत्वजन्यत्वं प्रमायाः स्वतस्त्वं नाम । नचैतल्लक्षणमव्यापकम् । सर्वप्रमाणानुगमात् ।

नचाजन्यत्वादव्याप्तिरीश्वरज्ञाने । तस्याजन्यत्वेपि ज्ञानसामग्रीजन्यत्वे सत्यतिरिक्तकारणजन्यत्वलक्षणविशिष्टधर्मवत्त्वाभावात् । नाप्यतिव्यापकम् । अप्रमाया विज्ञानसामग्रीजन्यत्वे सत्यतिरिक्तहेतुजन्यत्वात् । अस्ति चेह मानमनुमानं तथाहि 'प्रमा विज्ञानसामग्री जन्यत्वे सति नान्यतः । जायते व्यतिरिक्तत्वादप्रमातः पटादिवत्' ॥ २२ ॥ प्रमा विज्ञानसामग्री जन्यत्वे सत्यतिरिक्तजन्या न भवति अप्रमातिरिक्तत्वात् पटा-

---

गतं प्रामाण्यं अर्थप्रकाशनसमसमये ज्ञानेन स्फुरति स्वत एव वा । न तावज्ज्ञानेन । पूर्वमेव निरस्तत्वात् । द्वितीयं निषेधति—**न स्वतःस्फुरणमिति** कुतो न स्वतःस्फुरणमिति तत्राह—**तस्यापीति**। ततोपि वा किमनिष्टमिति तत्राह—**तथात्वे चेति** । तथाप्यपरितुष्यन्तं प्रत्याह—**ततश्चेति** । ननु साक्षिवेद्यवृत्तिज्ञानवादिनां तत्समये च साक्षिणैव प्रामाण्यमपि स्फुरतीति वदतामखण्डितैव व्याप्तिरित्यत आह—**वेदान्तिनां चेति** । तेषां सन्देहानुपपत्तिरेव बाधिकेत्यर्थः ।

एवमुत्पत्तौ ज्ञप्तौ च स्वतस्त्वं दूषयित्वा परतस्त्वं समर्थितम् इदानीं व्यवहृतावपि तदुभयं व्याकरोति—**नच प्रमाणमिति** । नच वस्तुज्ञानमात्राद्दानादयोऽपितु इष्टसाधनतादिज्ञानात्ततश्च घटज्ञानस्येष्टसाधनतादिज्ञानाधीनव्यवहारजनकत्वं तस्य व्यवहृतौ परतस्त्वमित्यर्थः । लक्षणं तावत्समर्थयते—**न तावदिति** । श्लोकेन लक्षणं संगृह्णाति—**आहुरित्यादिना** । यद्विज्ञानसामग्रीजन्यत्वेसति तदन्यतः तदतिरिक्तसामग्रीतोऽजन्यता प्रमायास्तत्स्वतस्त्वं प्रमास्वतस्त्वमिति तद्विद आहुरिति योजना । लक्षणवाक्यं विवृणोति—**विज्ञानेति** । विज्ञानसामग्रीजन्यत्वे सति विज्ञानसामग्रीत्वानधिकरणजन्यत्वानधिकरणत्वं स्वतस्त्वमित्यर्थः । विज्ञानसामग्रीजन्यत्वमप्रामाण्येप्यस्तीति परतः प्रामाण्यवादिभिश्च स्वीक्रियत इत्यतिव्याप्तिरर्थान्तरता वा स्यात् तन्निवृत्त्यर्थं तदतिरिक्तहेत्वजन्यत्वमित्युक्तम् ।

ननु कथं नाव्यापकं यावतेश्वरज्ञानेऽजन्येऽव्याप्तिः विशेषणाभावादिति तत्राह—**नचाजन्यत्वादिति** । विज्ञानसामग्रीजन्यत्वे सति तदतिरिक्तसामग्रीजन्यत्वं यदप्रमासु प्रसिद्धं तदत्यन्ताभाववत्त्वं हि लक्षणं एतदीश्वरज्ञानेऽस्तीति नाव्याप्तिरित्यर्थः । अत्र चाप्रमाव्यतिरिक्तं सर्वं लक्ष्यसमानयोगक्षेमं पराभिमतपरतस्त्वव्यतिरिक्तस्वतस्त्वस्य विवक्षितत्वात् । श्लोकविवरणयोः प्रमापदस्य प्रकृतोपयोगमात्रनिबन्धनत्वात् । अत एव वक्ष्यमाणानुमाने पटादीनां सपक्षीकरणम् । एवंच सति पटादिष्वव्याप्तिपरिहारार्थं विज्ञानसामग्रीजन्यत्वग्रहणमिति द्रष्टव्यम् । स्पष्टार्थं वा विज्ञानग्रहणम् । प्रमायामुक्तस्वतस्त्वसद्भावेऽनुमानमाह श्लोकेन—**प्रमेति** । अत्र नान्यत इत्यन्ता प्रतिज्ञा, अप्रमातो व्यतिरिक्तत्वादितिहेतुः । अतिरिक्तसामग्रीजन्या न भवतीत्युक्ते

दिवत् । नच ज्ञानत्वानधिकरणत्वमुपाधिः । ईश्वरज्ञाने साध्याव्याप्तेः । नापि ज्ञानसामग्र्यजन्यत्वमुपाधिः । यज्ज्ञानसामग्रीजन्यं तज्ज्ञानसामग्रीजन्यत्वे सत्यतिरिक्तजन्यमप्रमाणवदिति व्यतिरेकिव्याप्तावप्रमात्वस्यैवोपाधित्वात् । विपक्षे च विज्ञानसामग्रीमात्रादेव प्रमोत्पत्तिसंभवे तदतिरिक्तस्य गुणस्य दोषाभावस्य वा कारणत्वकल्पनागौरवप्रसङ्गो बाधकस्तर्कः । एतेन 'प्रमा विज्ञानहेत्वतिरिक्तहेत्वधीना कार्यत्वात्घटवदिति योयमुदयनस्य परतस्त्वेपि प्रयोगः सोपि परास्तः । प्रमा दोषव्यतिरिक्तज्ञानहेत्वतिरिक्तजन्या न भवति ज्ञानत्वादप्रमावदिति प्रतिसाधनग्रस्तत्वाच्च ।

नच प्रमात्वस्य विज्ञानसामग्रीमात्रप्रयोज्यत्वादप्रमाज्ञानवृत्तित्वं स्यादिति वाच्यम् । तत्र प्रयोजकाभावादेव प्रयोज्यस्याप्रसक्तेः । दोषासहकृतज्ञानसामग्रीप्रयोज्यं हि प्रमात्वं तत्र दोषस्यैव सद्भावात् । यद्यपि प्रमात्वस्य वर्तमानत्वसंभावनापि तथापि दोषस्याप्रमाहेतुत्वे तदभावस्य गले पादुकान्यायेन प्रमां प्रति हेतुत्वं स्यादिति चेन्न स्यादेवं यद्यनन्यथासिद्धावन्वयव्यतिरेकौ कारणत्वावेदकौ स्यातां तौ तु विरोध्यप्रमानिमित्तक-

---

[illegible] — ईश्वरेति । [illegible] — नापीति । [illegible] — यज्ज्ञानेत्यादिना । [illegible] — विपक्षे चेति । [illegible] — एतेनेति । [illegible] — प्रमेत्यादिना । [illegible]

[illegible] — नचेति । [illegible] — दोषेत्यादिना । [illegible] — दोषस्येति । [illegible] — यद्यपीति । [illegible]

नोपक्षीणौ न कारणमात्रत्वमावेदयतः । तथाचाहुर्भट्टपादाः—'तस्माद्गुणेभ्यो दोषाणामभावस्तदभावतः । अप्रामाण्यद्वयासत्त्वं तेनोत्सर्गोऽनपोदित' इति ।

नन्वेकस्यापि दोषाभावस्याप्रमाप्रतिबन्धकत्वं प्रमाहेतुत्वं च किं न स्यात् एकस्यापि संस्कारस्यानुभवनाशकत्वस्मृतिहेतुत्वयोरपि दर्शनादिति चेन्नैवम् । तत्र संस्कारस्यानुभवनाशकत्वेपि स्मृतेः संस्कारातिरिक्तकारणान्तरानिरूपणात् उभयहेतुताया अवश्याश्रयणीयत्वात् । नच तत्रापि संस्कारनाशात्स्मृतिः किं न स्यादितिवाच्यम् । स्मृतिसमुदयव्यतिरेकेण संस्कारनाशस्यैवासंभवात् प्रकृते तु ज्ञानसामग्रीत एव प्रमोद्भवसंभवे दोषाभावस्यापि तद्धेतुत्वकल्पना निष्प्रामाणिका तस्मात्प्रमा विज्ञानसामग्रीमात्रादेव जायत इति सिद्धम् । तथा प्रमाज्ञप्तिरपि विज्ञानज्ञापकसामग्रीत एव । नच तथात्वे विज्ञान इव प्रमाणमप्रमाणं वेति संशयानुदयप्रसङ्गः । स्वतः प्रमाणत्वेन भवदभिमतधर्मिज्ञानेऽनुव्यवसाये च स्फुरत्यपि सुगतमतानुसारिणामप्रमाणमेवेति विपर्यासदर्शनात् स्वतः प्रमाणत्वेन भवदङ्गीकृतानुमित्यादावपि ज्ञायमानायां चार्वाकस्य प्रामाण्ये विप्रतिपत्त्युपलब्धेः । स्वरूपभेदवादिनां च गृह्यमाणेपि स्थाणोः स्वरूपे स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संदेहस्य पुरुष एवेति विपर्ययस्य चोपलम्भात् सत्यपि प्रतिभासपुष्कलकारणे प्रतिबन्ध-

---

ननु तर्हि दोषाभावादेव भवतु प्रामाण्यं तथापि सैव परतः प्रामाण्यपिशाचिका विशेदिति तत्राह—**तदभावत इति** । दोषाभावादप्रामाण्यद्वयस्य मिथ्यात्वसंशयत्वलक्षणस्यासत्त्वमेव जायते अनुत्पत्तिलक्षणाप्रामाण्यस्यानाद्यभावतया दोषादुत्पत्त्यसंभवेन तदभावेन भावस्याप्यसंभवात् तेन कारणेनोत्सर्गो ज्ञानसामग्रीमात्रप्रयुक्तत्वलक्षणोऽनपोदितः अपोदितो न भवतीति भट्टवार्तिकार्थः ।

भवतु दोषाभावस्य विरोधिप्रतिबन्धकत्वं तथापि किमायातं प्रमानुत्पादकत्वे नहि संस्कारस्य स्वजनकानुभवविनाशकत्वमित्येतावता स्मृतिं प्रति हेतुत्वमपनीयत इत्याशङ्क्य वैषम्येण परिहरति—**नन्वित्यादिना** । ननु किमिति तत्र कारणान्तरानिरूपणं यावता संस्कारनाश एव स्मृतिकारणं भवत्विति नेत्याह—**नच तत्रापीति** । नित्यद्रव्येषु गुणनाशस्य गुणान्तरोत्पादनियतत्वादिति भावः । एवं तत्रानन्यगतिकत्वमुक्त्वा प्रकृते तदभावमाह—**प्रकृतेत्विति** । एतेनाप्रामाण्ये दोषाणामन्यथासिद्धिरुदयनापादितापोदिता । तत्र हेत्वन्तराभावादभावहेतुताया निरस्तत्वादिति । नच सामग्र्यैक्ये ज्ञानप्रमालक्षणकार्यभेदानुपपत्तिर्बाधिका । एकस्मादप्यग्निसंयोगात्पार्थिवपरमाणौ रूपरसगन्धस्पर्शदाहादीनां बहूनामङ्गीकारात् । प्रागभावभेदस्य च तदभावे कार्याभावलक्षणव्यतिरेकाभावादकारणत्वादुत्पत्तिस्वतस्त्वमुपसंहृत्य ज्ञप्तिस्वतस्त्वमपि निर्वक्ति—**तथा प्रमेति** । यत्तत्राप्युक्तं विज्ञानग्राहकसाक्षिमात्रग्राह्यत्वेन प्रामाण्यस्य संदेहो न स्यात् ज्ञानवदेव निर्णीतत्वादिति तत्परिहरति—**नचेति** । तथाहि भवतां धर्मिमात्रज्ञाने स्वत एव प्रमाणं सर्वं ज्ञानं धर्मिण्यभ्रान्तमिति स्वीकारात् तथानुव्यवसायज्ञानप्रामाण्यमपि तत्तज्ज्ञानस्फुरणसमय एव स्फुरति तथापि तत्र बौद्धानां धर्मधर्मिभावाद्यपलापाय बहिष्ठारोपवादिनां स्वप्रकाशज्ञानरुचीनामप्रामाण्यबुद्ध्या विपर्यासः तथानुमित्युपमित्योश्च भवदभिमतस्वाभाविकमानभावयोश्चार्वाकवैशेषिकयोर्विपर्यासः । यथावा प्राभाकरार्कबन्धुप्रभृतीनां स्वरूपभेदवादिनां स्वरूपे स्फुरत्यपि भेदाग्रहात् संदेहविपर्ययौ तथात्रापि किं न स्यातामित्यर्थः । समाधानसाम्यं दर्शयितुं तन्मुखेनैव समाधानमुद्भावयति—**सत्यपीत्यादिना** । प्रतिभासस्य पुष्कलकारणे सत्यपि

कदोषादिसमवधानात्तत्र तत्र संशयविपर्यासयोरुपपत्तौ प्रकृतेपि समं समाधानमन्यत्राभिनिवेशात् । नच ज्ञानज्ञापकादेव प्रामाण्यग्रहणे मिथ्यारजतादिबुद्धिषु प्रामाण्यग्रहणप्रसङ्गः । प्रसक्तस्यापि प्रामाण्यग्रहणस्य कारणदोषावगमबाधबोधाभ्यामपनयात् । नच ताभ्यामपनये तयोरभावज्ञानस्य प्रामाण्यग्रहणहेतुत्वोपपत्तौ परतः प्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यम् । दोषबाधबोधयोरनुदयमात्रेण प्रामाण्यस्फुरणोररीकरणात् ।

तथाचाहुर्भट्टपादाः—'यदा स्वतः प्रमाणत्वं तदान्यन्नैव मृग्यते ॥ निवर्त्तते हि मिथ्यात्वं दोषाज्ञानादयत्नत' इति । अन्यथा तदभावावगमस्यापि प्रामाण्यस्फुरणहेतुत्वेन तदभावावगमस्यापि प्रामाण्यावगमाय तत्तदभावावगमान्तराणामप्यवश्याश्रयणीयत्वादनवस्था, तथाचानभ्यासदशायां सांशयिकत्वादिति हेतोः स्पष्टमनैकान्तिकत्वम् । स्वतः प्रमाणत्वेन भवदभिमतेष्वेवानुमानोपमानानुव्यवसायधर्म्यध्यवसायेषु व्यभिचारस्य दर्शितत्वात् । उक्तं चैतदनुमानादेः स्वतःप्रामाण्यमाचार्यवाचस्पतिना न्यायवार्त्तिकटीकायाम् । 'विमतं ज्ञानमर्थाव्यभिचारि समर्थप्रवृत्तिजनकत्वात् यदि पुनरेवं नाभविष्यन्नसमर्थां प्रवृत्तिमकरिष्यत् यथाप्रमाणाभास' इति व्यतिरेकी । अन्वयव्यतिरेकी

प्रबलप्रतिबन्धवशात् तत्र तत्र संशयाद्युत्पत्तिरत्रापि समानेत्यर्थः । यत्तु ज्ञप्तिस्वतस्त्वे तेन बाधकमुक्तं तत्परिहरति—**नचेति** । हेतुमाह—**प्रसक्तस्यापीति** । ननु कारणदोषज्ञानबाधकज्ञानाभ्यां चेत्प्रसक्तस्यापि प्रामाण्यग्रहणस्यापनयस्तर्हि तयोरभावज्ञानस्य प्रामाण्यज्ञानहेतुत्वं स्यादिति युक्तमिति तत्राह—**नच ताभ्यामिति** । न वयमप्रामाण्यज्ञाने कारणदोषज्ञानबाधकज्ञानवत्प्रामाण्यावगमे तयोरभावज्ञानं कारणमाश्रयामहे अपि तु तज्ज्ञानानुदयमात्रं तेन न परतः प्रामाण्यापत्तिरित्यर्थः । उररीकरणं स्वीकारः ।

दोषाभावादिज्ञानस्य प्रामाण्यज्ञानहेतुताभावं भट्टाचार्यवचनेन द्रढयति—**तथाचाहुरिति** । यदा स्वतः प्रमाणत्वमस्याश्रीयते तदान्यज्ज्ञानग्राहकातिरिक्तं नैव मृग्यते । ननु दोषाभावज्ञानमतिरिक्तं मृग्यत इति तत्राह—**निवर्त्तत इति** । दोषज्ञानानुदयमात्रात् अयत्नतो मिथ्यात्वशङ्का निवर्तत इत्यर्थः । नच दोषज्ञानानुदयमादायैव परतस्त्वापत्तिरिति वचनीयम् । विरोधिबुद्ध्युदयप्रतिबन्धकतयैव कृतसमाधानत्वात् । दोषाभावावगमस्यापि प्रामाण्यहेतुत्वेऽनवस्थाबाधकमाह—**अन्यथेति** । येन हि दोषाभावज्ञानेनाद्यस्य प्रामाण्यमवगम्यते तत्प्रामाण्यावगमार्थमपि दोषाभावज्ञानान्तरं गवेषणीयं एवंकारमुपर्यपर्यालोचनवस्थेत्यर्थः । यत्तु ज्ञप्तिपरतस्त्वेऽनुमानमुदयनीयं तत्राप्युक्तं दूषणमतिदिशति—**तथाचेति** । तथाचेत्येतदेवोद्घाटयति—**स्वतःप्रमाणत्वेनेति** । ननु यद्यनुमानादि स्वतः प्रमाणमिति परैरङ्गीकृतं स्यात् स्यादयं मनोरथस्तदेव तु कुत इति तत्राह—**उक्तं चैतदिति** । प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्ताविति प्रथमभाष्यव्याख्यानावसर इति शेषः—**समर्थप्रवृत्तीति** । फलाभिसम्बन्धिप्रवृत्तिजनकत्वादित्यर्थः । व्यतिरेकव्याप्तिं दर्शयति—**यदि पुनरेवमिति** । **अभविष्यदिति** च क्रियातिपत्तौ लृङो रूपम् । अत्रचोपेक्षाज्ञानानां पक्षत्वेनानुपादानान्न भागासिद्धिः । व्यतिरेकी सर्वत्र सपक्षाभावमभ्युपेत्य वर्तत इति नासाधारणानैकान्तिकता । ननु नास्त्येव वादी यः प्रामाण्यनिश्चये विप्रतिपद्येत । नहि प्रामाण्यं स्वीकृत्य तन्निश्चये विप्रतिपत्तिः। स्वीकारस्य निश्चयमूलत्वात् । नाप्यस्वीकृत्य । प्रमाणमात्रविप्रतिपत्तेः सर्वत्र सुलभतया सर्ववादविधिनिषेधप्रसङ्गात् । अनिश्चिते तु प्रामाण्ये तदतद्रूपसंदेहोपि क्वचिद्दुर्लभः । विशेषस्यैवाभावात्, तत्पूर्वकत्वाच्च संशयानाम् । नापि सर्वत्राप्रामाण्यप्रसङ्गनम् । प्रामाण्यग्रहणोपायनिराकरणस्याप्रामाण्येपि तुल्यत्वात्तदस्ति प्रामाण्यादिकं तन्निश्चयश्च तदुपायस्तच्चिन्तामर्हति । एवंचान्वयोस्त्येव तत्कथं केवलव्यतिरेकीत्याशङ्क्य चेत्प्रत्युत्तरमाह—**अन्वयव्यतिरेकीति**

वा । 'अनुमानस्य स्वतः प्रमाणतया अन्वयस्यापि संभवात् । तथानुमानस्य तु परितो निरस्तसमस्तविभ्रमाशङ्कस्य स्वत एव प्रामाण्यम् । अनुमेयाव्यभिचारिलिङ्गसमुत्थत्वात् । एतेनोपमानं व्याख्यातम्' इत्यादि । सत्प्रतिपक्षसाधनत्वाच्च । विवादस्थले प्रमात्वं विज्ञानग्राहकसामग्रीमात्रग्राह्यं अप्रमामात्रवृत्तित्वानधिकरणत्वे सति ज्ञानैकवृत्तिजातित्वात् ज्ञानत्ववत् ।

नन्‍ु कथं प्रमात्वं जातिः साक्षात्कारित्वेन तस्य परापरभावासंभवात् । तथाहि यदि साक्षात्कारित्वं परं तदा तदपरसामान्यस्य प्रमात्वस्य परसामान्याविनाभावनियमात्सैव प्रमा साक्षात्कारिण्येवेत्यनुमानादेः परोक्षस्याप्रमात्वमेव भवेत् । अथापरं तदा साक्षात्कारित्वस्य प्रमात्वाविनाभावादिदं रजतमित्यादिसाक्षात्कारिणो विभ्रमस्य प्रमात्वप्रसङ्गः । किंच यदि प्रमात्वं जातिस्तदा सर्वं ज्ञानं धर्मिण्यभ्रान्तं प्रकारे तु विपर्यय इत्येषा परिभाषा परिलुप्येत । एकस्यैवेदं रजतमिति ज्ञानस्य धर्म्यंशे प्रमात्वमप्रमात्वं चेतरांशे इति जातिसङ्करप्रसङ्गादिति चेत् । मैवम् । साक्षात्कारित्वस्य रजतादिविभ्र-

---

नन्वनुमानमेव कथं स्वतः प्रमाणं यद्दृष्टान्तादन्वयित्वमित्याशङ्क्य तत्रापि तदीयमेव ग्रन्थं पठति—**तथानुमानस्येति** । परितः सर्वप्रकारेण निरस्ता समस्तविभ्रमाशङ्का यस्येति विग्रहः । अनुमेयेनाग्न्यादिना यल्लिङ्गमव्यभिचारि तेनोत्पन्नत्वात् । प्रत्यक्षज्ञानं ह्यर्थादुत्पद्यमानमपि न गृहीताव्यभिचारादुत्पद्यते अपितु सत्तामात्रेणावस्थितादेव । एवमिन्द्रियादीन्यपि न गृहीताव्यभिचारीणि, व्यभिचारीणि वा अर्थेन शाब्दज्ञानं तु नार्थादुत्पन्नं नच शब्दस्यार्थाव्यभिचारस्तस्मान्नतयोः स्वतोऽव्यभिचारग्रहणमिति । प्रवृत्तिसामर्थ्यं तज्जातीयत्वं वा अर्थाव्यभिचारायानुसरणीयम् । अनुमानोपमानानुव्यवसायधर्मिज्ञानानां धर्मिज्ञाने स्वत एव तद्व्याप्तिपक्षधर्मत्वग्राहकेणैवानुमाने कारणतः स्वरूपतश्च व्यभिचाराशङ्कानिरासादुपमानेप्यतिदेशवाक्यसादृश्यज्ञानयोः प्रामाण्यावधारणेन तन्निरासादनुव्यवसायेप्यज्ञातानुव्यवसायादित्यर्थः । एवमनैकान्तिकतामुक्त्वा सत्प्रतिपक्षतामप्याह—**सत्प्रतिपक्षसाधनत्वाच्चेति** । **विवादस्थल इति** । अनुमित्यादिव्यतिरिक्तस्थल इत्यर्थः । इतरथांशतः सिद्धसाधनतापातादिति परतः प्रामाण्यवादिनोऽर्थान्तरतानिवृत्त्यै मात्रग्रहणम् । गुणत्वादिव्यभिचारवारणाय ज्ञानैकवृत्तीत्युक्तम् । अप्रमात्वसंशयत्वादिव्यभिचारनिवृत्त्यर्थमप्रमावृत्तित्वानधिकरणेत्युक्तम् । साधनवैकल्यनिवृत्त्यर्थं मात्रग्रहणम् । प्रमामात्रवर्तिना प्रमान्यान्यत्वादिना व्यभिचारनिवृत्त्यर्थं जातिग्रहणम् । तस्यान्योन्याभावत्वेन प्रतियोगिज्ञानापेक्षत्वेन विवक्षितत्वात् ।

उदयनीयां विशेष्यासिद्धिं शङ्कते—**ननु कथमिति** । साक्षात्कारित्वप्रमात्वयोः परापरभावाभावं स एवोपपादयति—**तथाहीत्यादिना** । अत्र साक्षात्कारित्वं किं परं व्यापकं प्रमात्वमपरं व्याप्यमिति मतं विपरीतं वा । नाद्य इत्याह—**यदीति** । साक्षात्कारित्वव्याप्यत्वे प्रमात्वस्य तद्रहितेषु परोक्षेष्वनुमानादिषु प्रमात्वं न स्यादस्ति च तदतो न व्याप्यमित्यर्थः । द्वितीयमाशङ्क्य दूषयति—**अथापरमित्यादिना** । यदि हि साक्षात्कारित्वं प्रमात्वावान्तरजातिस्तदा तद्रहितेषु विभ्रमेषु साक्षात्कारित्वं न स्याद्यदि स्यात्तर्हि तद्व्यापकं प्रमात्वमपि स्यादित्यर्थः । ततः परापरभावशून्ययोरेकत्र वृत्तौ सङ्करः स्यात्स च जातिबाधकः यथा वक्ष्यति—**सङ्कर इति** । सङ्करान्तरमाह—**किंचेति** । यदि प्रमात्वं जातिस्ततो जातिसङ्करपरिहाराय विभ्रमेष्वप्रमात्वाधिकरणेषु सा नेष्टव्या ततश्च सर्वज्ञानानां धर्म्यंशे प्रामाण्यं प्रकारे रजतादौ विपर्यय इति यौक्तिकपरिभाषानिरर्थका स्यादित्यर्थः । साक्षात्कारित्वमपरं प्रमात्वं परं विभ्रमेषु च साक्षात्कारित्वं व्यवहारस्तु औपाधिकस्ततो न जातिसङ्कर इति परिहरति—**मैवमिति** । प्रमात्वाप्रमात्वसङ्करं परिहरति—**धर्म्यंश इति** ।

मावृत्तित्वात् । तत्रतद्व्यवहारस्त्वेन्द्रियसंप्रयोगजन्यतोपाधिमात्रेणोपपत्तेः धर्म्यंशे प्रमाव्यवहारस्य चाबाधितानुभूतित्वोपाधिनिबंधनतयापि संभवात् ।

नचैवं सर्वत्रोपाधिनिबन्धन एवास्तु प्रमाव्यवहारः कृतं जातिकल्पनयेति वाच्यम् । प्रमिणोमीत्यबाधितानुगतव्यवहारस्य गौर्गौरिति व्यवहारस्येव जातिमन्तरेणानुपपत्तेः । उपाधिमादाय जातिप्रत्याख्यानस्य गोत्वादिष्वपि तुल्यत्वात् तस्माद्यत्र 'व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं संकरोऽथानवस्थितिः । रूपहानिरसंबन्धो जातिबाधकसंग्रह' इत्युक्तबाधकानामन्यतमोपि बाधको न प्रसरति, तत्र जातिनिमित्तो व्यवहार इतरत्र तूपाधिनिबन्धन इति विभागो द्रष्टव्यः ।

नचाबाधितानुभूतित्वसंभवे तद्वदस्या जातिरपि तत्र भवेदिति वाच्यम् । प्रसाधने सङ्करबाधात्, प्रसञ्जने विपर्ययपर्यवसानात् । न तावदिदं प्रयोजकं मीमांसकानां यथाह सूत्रकारः—'अर्थेऽनुपलब्धे तत्प्रमाण'मिति । तथा तद्भाष्यकारोपि—'असन्निकृष्टेऽर्थे ज्ञान'मिति । संशयविपर्ययस्मृतिव्यतिरिक्तज्ञानानि स्वतदतिरिक्तवृत्तित्वानधिकरणजातिमन्ति जातिमत्त्वात्संप्रतिपन्नवदिति च प्रमात्वजातावनुमानम् । अत्र चैतदवसेयम् । परसिद्धान्तमाश्रित्यैवं जातिसङ्करपरिहार इति । यतो 'विज्ञानत्वमधिष्ठानविद्यामारोपितेषु यत् । अविद्यापरिणामत्वाद्विज्ञानाभासता मता ॥ येन यत्तत्र विज्ञानं तत्प्रमाणमनुपेयते । अप्रमाणं न विज्ञानं तत्क्व सङ्कर संभवः' ॥

ननु तर्हि सर्वमेव ज्ञानंप्रमाणमप्रमाणं च ज्ञानाभास इति ज्ञानस्य परतोऽप्रामाण्यमिति वचसः कोऽर्थः न कोपि । विज्ञानं परतः प्रमाणं अपि तु स्वत इत्येतावदुपपादनीयम्, अथवा अप्रामाण्यं परत इत्यस्यैवायं पर्यवसितोऽर्थः यद्विज्ञानव्यतिरिक्तत्वमेवाप्रामाण्यमिति । सामग्रीभेदस्य कार्यभेदनियमात् प्रमायाश्च ज्ञानविशेषत्वस्यासिद्धेरिति । नच सर्वप्रत्ययानां यथार्थत्वेऽप्रमाणतापातः, अविद्यापरिणामरूपप्रमारोप्ययोरङ्गीकारेण ततो विशेषादिति । नन्वेकत्रोपाधिनिबन्धनश्चेत्प्रामाण्यव्यवहारः सर्वत्र तन्निबन्धन एव भवतु किमित्यर्द्धजरतीयं कल्प्यत इति तत्राह—**नचैवमिति** । तत्र किं कल्पकं नास्तीत्युच्यते, अन्यथासिद्धिर्वा । प्रथमे प्राह—**प्रमिणोमीति** । एष ह्युत्सर्गः यदनुवृत्तव्यवहारस्यानुवृत्तालम्बनमिति तच्चेत्कथमपि दुःसंपादं तदागत्यैवाश्रीयते साधारणशब्दता यथाक्षादीनाम् । संभवति चेहानुवृत्तोऽर्थः तत्रापि वक्ष्यमाणबाधकाभावे जातित्वमेवेति भावः । द्वितीये प्राह—**उपाधीति** । यदि हि संभवेप्युपाधिना जातिप्रत्याख्यानं तदा गोत्वादिष्वप्यनाश्वासः स्यात् तत्तद्व्यञ्जकस्यैवोपाधेः संभवादित्यभिप्रायः । ननु तर्हि पाचकादावपि किमिति जातिर्न कल्प्यते अस्ति ह्यनुवृत्तप्रत्यय इति तत्राह—**तस्मादिति** । यत्रैकैव व्यक्तिः यथाकाशत्वादौ न तत्र जातित्वकल्पना । अनुवृत्तप्रत्ययहेतुत्वाभावात्, अनेकसमवेतत्वाभावाच्च । तस्य च तद्रूपत्वात् । तथा यत्र तुल्यव्यक्तित्वं यथा कुम्भत्वकलशत्वयोः न तत्रोभयोर्जातित्वं एकस्यैवानुगतव्यवहारसिद्धेः इतरथा पर्यायत्वविकल्पप्रसङ्गात् । तथा यत्र सङ्करप्रसक्तिः परस्परव्यभिचारिणोरेकत्र स्थितिर्यथा दण्डित्वकुण्डलित्वयोस्तत्रापि न जातित्वम् । प्रथमस्य दूषणत्वं शृणु । परस्परपरिहारेणैव वर्तमानयथावच्छेदस्वभावयोरेकत्र प्रतीतिस्त्वयमाना मात्रा न संभवेदिति वक्तात्विरुद्धार्थविषयतया अप्रमाणैवेति प्रमाणाभावादेव तदभावः परस्परपरिहारेण वर्तमानयोः सामान्ययोरेकत्र समावेशे तदतज्जातीयविरोधोच्छेदापत्तिश्चेति, तथा यत्रानवस्था प्रसक्तिः यथा सत्तायां सत्तास्वीकारे तत्रापि न जातिकल्पना यत्र रूपहानिप्रसक्तिः सामान्यक्षत्वादिनाऽतिप्रसङ्गहानादिना यथा पाचकत्वादौ यथा वा विशेषेषु तत्रापि न जातिकल्पना यत्र जातिकल्पनायां व्यक्त्या सह संबन्धाभावः यथा समवाये जातिकल्पनायां समवायाभावात् जातिव्यञ्जकाद्व तन्निबन्धात्तत्रापि जातिरिति किरणावलीकारसंगृहीतजातिबाधकानां अन्यतमस्यापि यत्राभावस्तत्र जातित्वमितरत्रोपाधित्वमिति सन्दर्भार्थः ।

तस्माज्ज्ञानैकनिष्ठजातित्वादिति न विशेष्यासिद्धो हेतुः विपक्षे चानवस्थाप्रसङ्गो बाध
स्तर्कः । नच निलीनस्यैव प्रमाणस्यार्थे व्यवहारजनकत्वोपपत्तेर्नानवस्थेति वाच्यम् । त
त्वनिश्चायकप्रमाणानुदये तदस्तित्वस्यैव निश्चेतुमशक्यत्वात् । अस्तु तर्हि ज्ञानस्य स
एव स्फुरणं तथापि तत्प्रामाण्यं तद्गतगुणत्वादिवदन्यत एव स्फुरिष्यति को विरोध इ
चेत् । मैवम् । तस्यादित एव प्रमाणत्वेनास्फुरणे तद्विषये निःशङ्कप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । न
ज्ञातमित्येतावता प्रवृत्तिः । मरुमरीचिकादौ सत्यपि विज्ञाने तदप्रामाण्यनिश्चये प्रवृत्त
दर्शनात् । अस्तु तर्ह्यप्रामाण्यास्फुरणे प्रामाण्यस्फुरणमन्तरेणापि ज्ञानमात्रात्प्रवृत्ति
तिचेन्नैवम् । विज्ञानस्य प्रामाण्याप्रामाण्ययोरस्फुरणे संशयान्निःशङ्कप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । अ
चानभ्यासदशायां नववनस्थलीस्थितेषु फलितरसालादिषु तत्फलादानेच्छोर्निःशङ्कप्रवृत्तिः
अपिच त्वयापि पारलौकिकफलसाधनेषु निःशङ्कप्रवृत्तिः प्रामाण्यनिश्चयाधीनाभ्युपगता
नच कृष्यादौ संशयेपि प्रवृत्तिर्दृष्टेति वाच्यम् । तत्र निःशङ्कप्रवृत्तेरभावात् ।

एवंच यत्र यत्र निःशङ्कप्रवृत्तिः तत्र तत्र प्रामाण्यनिश्चयाधीनैव सेत्यभ्युपगन्तव
मपरथा प्रामाण्यानिश्चयान्निवृत्तेरपि प्रसङ्गात् । नच फलेपि परतस्त्वम् । ज्ञेयाभिव्यक्ति

प्रमात्वजातिसमर्थनस्य प्रकृतोपयोगं दर्शयितुमुपसंहरति—**तस्मादिति** । ज्ञप्तिपरतस्त्वे बाधकमाह—**विपक्षे चेति** । पूर्वपक्ष्याशयमनूद्य दूषयति—**नचेत्यादिना** । ननु भवतु तदस्तित्वलोभाज्ज्ञानस्य स्वत स्फुरणं प्रामाण्यं तु किमिति न परतःस्फुरतीति प्राभाकरं प्रति पूर्वोक्तं स्मारयति पूर्वपक्षी—**अस्तु तर्हीति** अर्थे तु निःशङ्कप्रवृत्तिः प्रथमतः प्रमाणतया स्फुरण एव घटते नेतरथेति परिहरति—**मैवं तस्यादि इति** । तद्विषये तस्य ज्ञानस्य विषय इत्यर्थः । एतदेव विपक्षे बाधकेन विवृणोति—**नहीति** । मरुभूमि मरीचिका मरुमरीचिकाः । नन्वप्रामाण्यस्फुरणादेव तत्र प्रवृत्त्यभावः न प्रामाण्यास्फुरणात्प्रामाण्यास्फुरणे प्रवृत्तिर्घटते इति प्रस्तुतं तत्किं केन संगतमिति शङ्कते—**अस्तु तर्हीति** । प्रामाण्यास्फुरणे न निःशङ्क वृत्तिरुपपन्नेति परिहरति—**मैवं विज्ञानस्येति** । ननु ज्ञानोदयसमसमयमेव निःशङ्कप्रवृत्तिः क दृष्टा य लादिदं साध्यत इति तत्राह—**अस्ति चेति** । रसाल आम्रः । अपिच त्वयापि पारलौकिकसाधनेषु लौकिकेषु अभ्यासदशापन्नेषु च निःशङ्कप्रवृत्तिः प्रामाण्यनिश्चयाधीनैवेति स्वीकृता तत्साम्यात्सर्वनिःशङ्क वृत्तिस्थलेषु शक्यं प्रामाण्यनिश्चयाधीनत्वमनुमातुमित्यभिप्रेत्याह—**अपिच त्वयेति** । ननु संशयादपि निःश ङ्कप्रवृत्तिः कृष्यादौ दृष्टा इति सव्यभिचार इति तत्राह—**नच कृष्यादाविति** ।

एवं पारलौकिकेषु निःशङ्कप्रवृत्तेर्निर्णयपूर्वकत्वस्य च व्याप्तिनिश्चयात् सर्वत्रैवं शक्यानुमानमित्याह । **एवं यत्र यत्रेति** । यदि च संशयात्प्रवृत्तिस्तदा संशयस्य कोटिद्वयसमानत्वात्प्रवृत्तिवन्निवृत्तिरपि स्यात् । नच नक्षजत्वाद्वैषम्यम् । वैधर्म्यमात्रत्वात् । अथाप्रामाण्यानिश्चयान्न निवृत्तिः प्रामाण्यानिश्चयान्न प्रवृत्तिरित्य पद्य तस्मान्निःशङ्कप्रवृत्तिः प्रामाण्यनिश्चयाधीनैवेत्यभिप्रेत्याह—**अपरथेति** । यदत्र कुसुमाञ्जलावुदयने झटिति प्रचुरसमर्थप्रवृत्तेः स्वतः प्रामाण्यानधीनतामुपपादयतोक्तं 'झटिति प्रवृत्तिर्हि' त्याद्युपक्रम्य 'इच्छा प्रवृत्तेः कारणं साच समीहितोपायताज्ञानमपेक्षते तच्चेष्टजातीयत्वलिङ्गानुभवं सोपीन्द्रियसन्निकर्षात्, प्रामा ण्यग्रहणं तु न केनाप्यंशेनोपयुज्यते उपयोगेपि वा स्वत इति कुत एतदिति तदपि तस्करस्य पुरतः क सुवर्णमपलपतः सर्वाङ्गोद्घाटनमिव यतः समीहितसाधनताज्ञानमेव प्रमाणतयावगम्यमानमिच्छां जनयति इत्यत्रैव स्फुटे स्वतः प्रामाण्योपयोगः । किंच क्वचिदपि चेत् निःशङ्कसमर्थप्रवृत्तिः संशयादुत्पद्यते तर्हि सर्व त्रैवं तथाभावसंभवात् प्रामाण्यनिश्चयो निरर्थकः । अनिश्चितस्य सत्त्वमेव दुर्लभमिति प्रामाण्यस्य जलांज

---

१ ऐदेति पाठो भाति ।

लक्षणफलस्य ज्ञानमात्रादेव सिद्धेः । उपादानादीनां पुनरिष्टसाधनादिज्ञानाधीनतया तद्विषयप्रमाणस्य तत्रापि फलजनकत्वं स्वत एव तस्मादवधीर्यैव गुणगणमनपेक्ष्यैव दोषाभावं स्वशक्त्यैव स्वार्थमावेदयन्ति वेदान्ता इति सिद्धम् ।

ननु स्वरूपसहकारिसमवधानातिरिक्तां शक्तिमेव न जानीमः, तत्र प्रमाणाभावात् । तथाहि स्फोटादिलक्षणकार्यान्यथानुपपत्तिस्तत्र प्रमाणमुतोपादानोपादेयभावनियमानुपपत्तिः । नाद्यः । स्वरूपादेव पावकादेः प्रतिबन्धकाभावादिसहकार्युपबृंहितात् स्फोटादिलक्षणकार्योत्पत्त्युपपत्तावतीन्द्रियशक्तिकल्पनानुपपत्तेः । नचाभावस्याकारणत्वात्प्रतिबन्धकाभावो न सहकारीति सांप्रतम् । किमन्वयव्यतिरेकित्वं नास्त्युताभावस्य कारणत्वेऽनिष्टप्रसक्तिः । नाद्यः । भाववदभावस्यापि कार्यान्वयव्यतिरेकित्वात् । न द्वितीयः । योग्यानुपलब्धेरभावप्रमितिहेतुत्वात्, विवेकाग्रहस्य च विभ्रमहेतुत्वात् ।

ननु किं प्रतिबन्धकप्रागभावस्य कारणत्वमुत तत्प्रध्वंसस्य । नाद्यः । उत्तम्भकसद्भावे

त्विव वदतः स्यादिति । एवमुत्पत्तौ ज्ञप्तौ च स्वतस्त्वमुपपाद्य व्यवहृतौ स्वतस्त्वमुपपादयति—**नच फलेऽपीति** । यदि तावज्ज्ञानानां ज्ञेयाभिव्याप्तिः फलं यथाहुः—'ज्ञेयाभिव्याप्तितो यस्मान्न ज्ञानात्फलान्तर...मिष्यते' इति । तच्च फलं ज्ञानमात्रादेव न पुनरन्यनिबन्धनमित्यर्थः । अथोपादानाद्येव सर्वत्र फलं विज्ञानस्य तच्चेष्टसाधनादिज्ञानाधीनमिति परतस्त्वं पुरस्तादेव वर्णितमिति तत्राह—**उपादानादीनामिति** । न वस्तुमात्रज्ञानफलमुपादानादि अपितु गुणदोषमाध्यस्थ्यज्ञानानां तेषां च स्वत एव तज्जनकत्वमिति तत्रापि वर्णितस्वतस्त्वं न व्यभिचरतीत्यर्थः । वादार्थमुपसंहरन् समन्वयोपयोगमाह—**तस्मादिति** । 'इति स्वतस्त्वं परितः प्रसाधितं प्रमाणमात्रस्य सतः स्वतो यदा । निषिद्धदुष्टदोषकथेषु लीलया समस्तवेदान्तवचस्सु सिध्यति ॥'

स्वशक्त्यैव वेदान्ताः स्वार्थमावेदयन्तीत्युक्तं तत्र स्वरूपसहकार्यतिरिक्तशक्त्यसहिष्णवस्तार्किकाः प्रत्यवतिष्ठन्ते—**नन्वित्यादिना** । समवधानं मेलनं तत्र किं कार्योत्पत्तिप्रयोजकधर्ममात्रं शक्तिः किंवातीन्द्रियत्वे सति तादृशो धर्मः किं वा मृदादिगतातीन्द्रियप्रयोजकधर्मविशेषो वा मृदादिस्वरूपमात्रगतत्वादृशो वा । प्रथमे त्वविवादः । घटत्वाग्नित्वादिजातीनामङ्गीकाराद् । द्वितीयेऽपीश्वरेच्छादीनामङ्गीकारादविवादः । तृतीयेऽपि कालादिसंयोगस्य मृदादावङ्गीकारादविगानमेव । चतुर्थेऽक्तमाह—**तत्र प्रमाणाभावादिति** । तत्र किमर्थापत्तिरनुमानमागमो वा प्रमाणम् । तत्रार्थापत्तिं द्विधा विकल्प्य दूषयति—**तथाहीत्यादिना** । कार्यान्यथानुपपत्तिर्वा इदमस्योपादानं दुग्धादिदध्यादेर्न पुनस्तिलादीति तिलादेव तैलस्य न पुनर्दुग्धादीति योऽयं नियमस्तदनुपपत्तिर्वेत्यर्थः । स्यादेतद्, यदि स्वरूपसहकारिसमवधानमात्रात्कार्योत्पत्तिः प्रतिबन्धदशायामपि किमिति नोत्पद्यते स्फोटादिः । नहि तदानीमग्निः सहकारिणो येन्धनादयोऽग्निन्धनादयः तस्मात्प्रतिबन्धात्कार्यं नोत्पद्यते नैव शक्तिरित्यनुपपत्त्यैव कार्योत्पत्तिरन्तरेण शक्तिमिति तत्राह—**प्रतिबन्धकाभावादीति** । एतदुक्तं भवति । प्रमाणद्वयविरोधोऽर्थापत्तिः यथा देवदत्तस्य जीवनग्रहस्य गृहाभावग्रहस्य च विरोधो बहिर्भावं कल्पयति विरोधपरिहाराय नचात्र तथाविरोधः स्फोटोत्पादकत्वस्य ... विरोधेऽपि प्रतिबन्धाभावस्य सहकारित्वद्विविषयत्वेन विरोधशान्तेरिति । ननु न प्रतिबन्धाभावस्य ... विरोधः शाम्यति अभावस्य कारणताभावादिति तत्राह—**नचाभावस्येति** । किंच ... बहुलमाह—**योग्येति** । दुर्बुद्धेः प्रत्याह—**विवेकाग्रहस्येति** । ...

तत्र प्रतिबन्धाभावस्य कारणत्वं विकल्प्यैकैकं व्यभिचारेण दूषयति तार्किकादी—**नन्वित्यादिना**

सत्यपि प्रतिबन्धके विनापि प्रागभावं कार्यदर्शनात् । न द्वितीयः । प्रतिबन्धकानुदयेपि कार्योपलब्धेरिति चेन् । मैवं । उत्तम्भकमणिमन्त्राद्यभावसहकृतस्यैव प्रतिबन्धकस्य प्रतिबन्धकत्वात्, तेन तत्र प्रतिबन्धकप्रागभावसहकृतस्यैव कारणत्वान्न व्यभिचारः । एतेनानियतहेतुकत्वमप्यपास्तम् ।

सर्वत्र प्रतिबन्धकसंसर्गाभावविशिष्टस्यैव कारणत्वाङ्गीकारात् अन्यथानुपलब्धावप्युपलब्धिप्रागभावप्रध्वंसाभावविकल्पेनाभावप्रमितेरनियतहेतुकताया दुष्परिहरत्वात् । शक्तिपक्षेप्यप्रतिबद्धाया एव तस्याः कारणत्वाद्भावविकल्पोत्थदोषतत्परिहारयोः समानत्वात् । ननु न प्रतिबन्धकाभावस्य कारणता, प्रतिबन्धापेक्षस्तदभावः कारणं कारणापेक्षश्च तदभावः प्रतिबन्ध इत्यन्योन्याश्रयप्रसक्तत्वात् 'प्रतिबन्धो विसामग्री तद्धेतुः प्रति-

---

यदाह्युत्तम्भकः प्रतिबन्धकसविधं निधीयते तदा सत्यपि प्रतिबन्धके मण्यादौ कार्यमुत्पद्यते न तत्र प्रागभावोस्तीत्यर्थः । इयमपि प्रतिबन्धध्वंसव्यभिचारभूमिर्भवत्येव तथाप्यसाधारणं दूषणमाह—**प्रतिबन्धकेति** । नह्यनुदितप्रतियोगिप्रध्वंसः संभवतीति भावः । तदेतत्परिहरति—**मैवमिति** । नात्माभिर्मण्यादिस्वरूपमात्रस्य प्रतिबन्धकत्वमुच्यते अपितूत्तम्भकाभावविशिष्टस्य ।नच तादृशमुत्तम्भकसन्निधानेऽस्तीति तदापि प्रतिबन्धकप्रागभावस्य न व्यभिचार इत्यर्थः । उक्तं च कुसुमाञ्जलावुदयनेन—'प्रतिबन्धकोत्तम्भकाले तर्हि व्यभिचारः स्यात् यदि यादृशे सति कार्यानुदयस्तादृशे एव समुत्पादः नत्वेवं तदापि प्रतिपक्षस्याभावात् असत्प्रतिपक्षो हि प्रतिबन्धकोभिमतो न सत्प्रतिपक्षः सच तादृशो नास्त्येव यस्त्वस्ति नासौ प्रतिपक्ष'इति । स्यादेतत् प्रतिबन्धकाभावस्य सामग्र्यन्तःपातित्वमयुक्तम् । अनियतहेतुकत्वप्रसङ्गात् । तथाहि । यत्राम्यादिसमवधाने प्रतिबन्धकमण्याद्यभावे झटिति कार्यमुत्पद्यते तत्र विशेष्यमण्यादिप्रतिबन्धकाभावादिति वक्तव्यम् यत्र मण्यादौ विद्यमानेपि उत्तम्भकसन्निधौ कार्यमुत्पद्यते तत्रोत्तम्भकाभावरूपविशेषणाभावादिति नैकहेतुनिरूपणमिति तत्राह—**एतेनेति** ।

एतेनेत्यस्यैव विवरणं—**सर्वत्रेति** । न विशेषणाभावो विशेष्याभावो वा हेतुस्तयोरप्रतिबन्धकत्वात् किंतु विशिष्टाभावः सचोभयथापि न भिद्यते तथाहि केवलदण्डसद्भावे दण्डपुरुषसद्भावे द्वयाभावे केवलपुरुषाभावः सर्वत्रावशिष्टः तथा केवलोत्तम्भकसद्भावे प्रतिबन्धकोत्तम्भकसद्भावे द्वयाभावे वा केवलप्रतिबन्धकाभावोऽवशिष्टः । संसर्गाभावशब्देन तद्विशेषप्रागभावादित्रितयं विवक्षितम् । प्रागभावप्रध्वंसाद्यपेक्षया चेदनियतहेतुकत्वमाशङ्क्य परिह्रियते । तदाच संसर्गाभावशब्दोप्यनुगुणः त्रयानुगतत्वात् 'यस्मिन्नसति कार्यं न जायते तस्मिन्सत्येव कार्यं जायते इत्येवं संसर्गाभावमात्रस्यैव प्रयोजकत्वा'दित्युदयनोक्तेश्च । अतश्चैवमेवाङ्गीकर्त्तव्यम्, अन्यथाऽनुपलब्धेरप्यभावप्रमितिहेतुतायामपि उक्तदूषणसाम्यादित्याह—**अन्यथेति** । अलं वा स्थलान्तरप्रतिबन्ध्या शक्तावेवेयं सुग्रहा सापि ह्यप्रतिबद्धा कार्याय प्रभवति ततस्तत्रापि प्रतिबन्धाभावे समानावेवेमावाक्षेपपरिहारावित्याह—**शक्तिपक्षेपीति** । एवमभावविकल्पप्रयुक्तदोषे परिहृते प्रकारान्तरेण प्रतिबन्धाभावस्य कारणतामाक्षिपति शक्तिवादी—**नन्विति** । यस्तदभावः प्रतिबन्धकाभावः कारणमसौ प्रतिबन्धापेक्षः तन्निरूपणीयत्वात् यश्च कारणाभावः प्रतिबन्धः सोपि कारणापेक्षः तन्निरूपणीयत्वादेव । ततश्च प्रतिबन्धाभावरूपकारणस्य कारणाभावरूपप्रतिबन्धस्य च परस्पराधीननिरूपणादन्योन्याश्रयतेत्यर्थः । ननु कारणाभावस्य प्रतिबन्धत्वे स्यादयमन्योन्याश्रयस्तदेव तु कथं यावता कार्यानुत्पाद एव प्रतिबन्ध इति तत्राह—**प्रतिबन्ध इति** । अयमर्थः । न तावत्कार्यानुत्पादः प्रतिबन्धः तस्यानादितया प्रतिबन्धकाधीनत्वाभावात् । नापि तस्य कालान्तरसंबन्धः। कालस्यैकत्वात्, औपाधिकानेकत्वे च कालोपाधेर्मण्याद्यजन्यत्वात् । कस्तर्हि कारणाभावात्कार्याभाव इति परिभाषार्थः । भावधर्मोपचारात् सामग्रीका-

वन्धक इत्यङ्गीकारादिति चेत् । नैवम् । अवधीर्यैवाभावस्य कारणतां कार्यानुदयमात्रेणैव मन्त्रादेः कार्यप्रतिकूलतावगमात्, अनवलम्ब्यैव च मणिमन्त्रादेः कार्यप्रतिवन्धकतां तदभावस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव कारणताध्यवसायात् ।

किंचेदमन्योन्याश्रयत्वमुत्पत्तौ ज्ञप्तौ वा स्यात् । नाद्यः । मन्त्रतदभावयोः परस्परहेतुत्वाभावात् । नापि द्वितीयः । अज्ञातयोरपि मन्त्रतदभावयोः कार्यं प्रति प्रतिकूलत्वकारणत्वयोरुपपत्तेः । ननु कार्याभावावसेयकार्यप्रतिकूलभावा मन्त्रादयः शक्त्यपह्नवाय कारणाभावरूपा इष्यन्ते, अत एव मन्त्राद्यभावोपि कारणमिष्यते ततो मन्त्रतदभावनिष्ठप्रतिवन्धकत्वकारणत्वयोरन्योन्योपाधिकत्वादुत्पत्तौ ज्ञप्तौ वान्योन्याश्रयता दुर्वारेति चेन्न । उक्तोत्तरत्वात् अन्तरेणैवाभावस्य कारणतावगमं मन्त्रादेः कार्याभावमात्रेण कार्यं प्रतिकूलभावत्वावगन्तुं शक्यत्वात् तदभावकारणत्वस्याप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव सुकरावगम्यत्वात् इति ।

नच शक्त्यनङ्गीकारे प्रतिवन्धासंभवः, 'मणिमन्त्रादिसन्निधानासन्निधानयोः स्वरूपस्याविशेषादिति वाच्यम् । कार्यौदासीन्यस्यैव प्रतिवन्धशब्दाभिधेयस्य विशेषत्वात्,

---

र्ययोः पौर्वापर्यनियमः तदभावयोरप्युपचारात्प्रयुज्यते वस्तुतस्तु समसमयत्वमेव । कस्तर्हि प्रतिवन्ध इति हृदि निधायोक्तमुदयनेन—'भावो यथा तथाभावः कारणं कार्यवन्मतः । प्रतिवन्धो विसामग्री तद्धेतुः प्रतिवन्धक' इति । अत्र पूर्वार्धेनाभावस्य कारणतानिरूपणेन प्रतिवन्धाभावस्य कारणत्वमुक्तम् । उत्तरार्धेन च प्रतिवन्धप्रतिवन्धकौ निर्दिष्टौ । प्रतिवन्धो नाम विसामग्री सामग्रीवैकल्यं मन्त्रादिस्तद्धेतुस्तु मन्त्रप्रयोक्ता प्रतिवन्धक इति तस्मात्सामग्रीप्रतिवन्धयोरस्त्येवान्योन्याश्रयतेति । यद्यप्युभयाभावत्वमुभयस्य तथाप्यन्योन्यानिरपेक्षस्य शक्यनिरूपणत्वान्नान्योन्याश्रयत्वमिति परिहरति—**नैवमिति** । मन्त्रादेः स्वाभावकारणताज्ञानमन्तरेणैव कार्यानुदयेन्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यप्रतिकूलतालक्षणप्रतिवन्धकत्वावगमादित्यर्थः । मन्त्राद्यभावस्य कारणत्वमपि मन्त्रादिप्रतिवन्धकत्वज्ञानव्यतिरेकेणैव शक्यं ज्ञातुमित्याह—**अनवलम्ब्यैव चेति** । यथाग्न्यादेः कारणत्वं कार्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव तथा मन्त्राद्यभावस्यापीत्यर्थः ।

एवं साधारण्येन परिहारमुक्त्वा विकल्प्याह—**किंचेति** । यद्यपि मन्त्रादिप्रागभावस्य मन्त्रादिं प्रति हेतुता संभवति तथापि तं प्रति न हेतुता मन्त्रादेरत आह—**परस्परेति** । ज्ञप्तौ परस्पराश्रयं परिहरति—**नापीति** । नहि यद्यत्कारणं तत्तज्ज्ञातमेव कारणं चक्षुरादेरदर्शनात् । एवंप्रतिवन्धाभावोपीति भावः । तमिममुदयनीयमन्योन्याश्रयतापरिहारं परिजिहीर्षुः न्यायकन्दलीकारवर्णितत्वादनुवदति—**नन्विति** । यद्यपि कार्यानुदयोदयान्वयव्यतिरेकावसेये मन्त्रतदभावयोः प्रतिवन्धकत्वकारणत्वे तथापि सामग्रीवैकल्यरूपतया मन्त्रादेः प्रतिवन्धकत्वं ननु स्वरूपेण । एवं तदभावस्यापि प्रतिवन्धकाभावतया कारणत्वं न स्वरूपेण तथाच प्रतिवन्धकत्वकारणत्वयोरपरिहार्यैव सत्ताज्ञप्त्योरन्योन्याश्रयतेति खण्डकार्थः । दूषयति—**नेति** । उक्तमेवोत्तरं दर्शयति—**अन्तरेणेत्यादिना** । यद्यपि कोटिगता विदत एवायमर्थः तथापीतरेतरानिरपेक्षत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रतिपन्नानामनुभवसिद्धं न युक्तिसहस्रेणापि शक्यनिवारणमित्यर्थः ।

ननु प्रतिवन्धान्यथानुपपत्तिः शक्तौ प्रमाणम् । तथाहि । वह्न्यादिस्वरूपं तावन्न प्रतिवध्यते पूर्ववदेवाविकलमुपलभ्यमानत्वात्तस्मात्तदीयेन प्रतिवध्यते तदतीन्द्रियं शक्तिर्नामेति यदिदं सहेतुकमनूद्य प्रतिषेधति—**नचेत्यादिना वाच्यमित्यन्तेन** । तत्र हेतुः—**कार्यौदासीन्येति** । वह्न्यादिस्वरूपावैकल्येपि मन्त्रादिसन्निधाने कार्योत्पादं प्रत्युदासीना भवन्त्यग्न्यादयः अयमेव प्रतिवन्ध इत्यर्थः । शक्तिपक्षेप्ययमेव प्रति-

अन्यथा शक्तिपक्षेपि प्रतिबन्धस्य दुर्विवेकत्वात् । नहि शक्तेर्नाशः प्रतिबन्धः । प्रतिबन्धापाये कार्याभावप्रसङ्गात् । नच स्फोटाख्यकार्योत्पत्तये शक्त्यन्तरं तत्रोत्पन्नम् । तत्कारणानिरूपणात् । नच प्रतिबन्धाभावः कारणम् । अभावस्य कारणतानङ्गीकारात् । अङ्गीकारे वा तस्यैव स्फोटादिकार्यजनकत्वमस्तु कृतमतीन्द्रियशक्तिकल्पनादुर्व्यसनेन । शक्तेः शक्त्यन्तरं प्रतिबध्यते इति वदतोऽनवस्था तस्मात्कार्यस्यान्यथाप्युपपन्नत्वान्नातीन्द्रियशक्तिकल्पनावकाशः । नापि द्वितीयः । उपादानोपादेयभावनियमस्याप्यनादिसिद्धवृद्धव्यवहारावसिततत्कार्यानुकूलस्वभावभेदादेवोपपत्तेः । अन्यथेयमिहैव किमिति शक्तिर्नान्यत्रेति पर्यनुयोगे कः स्वभावभेदादन्यः परिहारः स्यात् । तस्मादर्थापत्तिद्वयमपि नात्र प्रमाणम् । अस्तु तर्ह्यनुमानं तथाहि विमतमजनकदशातो जनकदशायामतिशययोगि, कारकत्वात् कुण्ठकुठारवदिति चेत् । न । सहकारिसमवधानातिशयेनैव सिद्धसाधनत्वात् ।

अस्तुतर्ह्यग्निरतीन्द्रियसामान्यवन्निष्क्रियाश्रयः कारणत्वात् गुरुत्वाश्रयवदिति प्रयोगः । तेजोद्व्यणुकमतीन्द्रियरूपस्य वायोश्चाधिकरणमिति तद्व्यावृत्त्यर्थमतीन्द्रियसामान्यवन्निष्क्रियेत्युक्तमतः शक्तिसिद्धिरिति कश्चित् । तन्न योगिस्वीकारवादिनं प्रत्यतीन्द्रियविशे-

---

न्धशब्दार्थो वक्तव्यः स मतपक्षेऽपि समान इति प्रतिबन्दीं गृह्णाति—**अन्यथेति** । एतदेव शक्तिपक्षे परिशेषयति—**नहीत्यादिना** । ननु सा शक्तिर्विनष्टैव उत्तरकालं तु शक्त्यन्तरमुत्पन्नं तदा कार्योदय इति तत्राह—**नच स्फोटाख्येति** । न तावदग्निसामग्रीतस्तस्योत्पादः । तस्यानष्टत्वात् । नाप्याश्रयभूताग्नेः । तस्याऽशक्तस्यानुत्पादकत्वात् । उत्पादकत्वे वा कार्ये तथा इति कृतं शक्तिपिशाचिकया । शक्तश्चेत्तस्यैव शक्तिः कार्येप्यस्तु मुधोत्पाद्या शक्तिः तस्मात्कारणान्तरानिरूपणान्नशक्त्यन्तरोत्पाद इति भावः । ननु किमिति कारणाभावः यावता प्रतिबन्धाभावादेवेयमुत्पद्यतामिति तत्राह—**नचेति** । ननु शक्तेरपि शक्तिरस्ति सैव प्रतिबध्यतामिति तत्राह—**शक्तेरिति** । तत्राप्युक्तदूषणपरिहाराय शक्तिप्रतिबन्धो वक्तव्यः तथाचानवस्थेति भावः । प्रथमार्थापत्तिदूषणमुपसंहरति—**तस्मादिति** । अनादिसिद्धो यो वृद्धव्यवहारस्तेनावसितो यस्तत्तत्कार्यानुकूलस्वभावस्य भेदो विशेषः तस्मादेवोपादानोपादेयनियमोपपत्तेः तदर्थमपि शक्तिर्न कल्पनीयेति द्वितीयामर्थापत्तिं दूषयति—**उपादानेति** । यदि हि स्वभावो नियामको न स्वीक्रियते तर्हि शक्तावपि न स्यान्नियम इत्याह—**अन्येति** । तिमिरादिप्रयोगमनुवदति—**विमतमिति** । विमतमग्न्यादि । अतिशययोगीत्युक्ते अविद्यमानदशातो विद्यमानदशायां सत्त्वलक्षणातिशयवत्त्वात् सिद्धसाध्यता तदर्थमजनकेति वि[illegible] । इदं शक्तिसाधकं न भवति । सहकारिसमवधानस्यातिशयस्यापि जनकावस्थायां साधकतयार्थान्त[illegible] परिहरति—**न सहकारीति** ।

[illegible] यति—**अस्तुतर्हीति** । निष्क्रियाश्रय इत्युक्ते सामान्याभावाद्याश्रय[illegible] साधनं तदर्थं सामान्यवदित्युक्तम् । तथापि गुणकर्मभ्यां सिद्धसाधनता तदर्थमतीन्द्रियेत्युक्तम् । [illegible] दिना सिद्धसाधनतापरिहारायैतत्सामान्यग्रहणम् । तस्यैन्द्रियकसामान्यवत्त्वात् । वाय्वाश्रय[illegible]न्तरतानिवृत्त्यै निष्क्रियेत्युक्तम् । गुरुत्वगुणाश्रयः पार्थिवमाप्यं वाऽत्र दृष्टान्तः गुरुत्वत्वजातेरतीन्द्रि[illegible] । गुरुत्वाश्रयस्योक्तरूपत्वात् तेजसि गुरुत्वासंभवेन शक्तिसिद्धिः । तदुक्तमेव व्यावर्त्यमाह—**तेज इति** । [illegible] यति—**योगीति** । तार्किकाणां हि सर्वं योगिप्रत्यक्षमित्यतीन्द्रियविशेषणस्यासिद्धत्वात् अप्रसिद्ध[illegible]णः पक्ष इत्यर्थः । अत्र तैरेव गुरुत्वत्वजातेर्योगिनः प्रत्यतीन्द्रियत्वसमर्थनेनैवाप्रसिद्धविशेषणतासाध्य-

पणस्याप्रसिद्धत्वात् विमतं न गुरुत्वजातिविषयमिन्द्रियत्वादस्मच्चक्षुर्वदित्यतीन्द्रियसिद्धिरिति चेन्न । योगिनमनङ्गीकुर्वतो मीमांसकस्याश्रयासिद्धेः तत्सिद्धौ वा धर्मिग्राहकप्रमाणबाधात् । अस्तु तर्ह्यस्मदाद्यभिप्रायेणातीन्द्रियत्वविशेषणम् । मैवम् । अनुव्यवसायप्रत्यक्षगोचरतया सर्वस्यास्मदादिविशेषणस्वीकारेऽपि पूर्वोक्तदोषतादवस्थ्यात् । अनुव्यवसायेतरास्मदाद्यैन्द्रियकबुद्ध्यगोचरत्वाभिप्रायेणातीन्द्रियत्वविशेषणमितिचेत् । न । प्रमाणान्तरोपनीतविशेषणावगाहिविशिष्टज्ञानवादे सर्वेषामप्यैन्द्रियकत्वसंभावनया पूर्वोक्तदोषानुत्तारात् । आश्रयपदस्य च समवाय्यर्थतायां भाट्टस्य समवायानङ्गीकारवादिनोऽप्रसिद्धविशेषणत्वात् वह्नौ स्थितिस्थापकसंस्कारसिद्धेः सिद्धसाधनत्वाच्च ।

ननु कथं सिद्धसाधनत्वं तत्सत्त्वे मानाभावादिति चेन्मैवम् । विमतः स्थितिस्थापकसंस्कारवान् रूपवत्त्वात्कटवदित्यनुमानसद्भावात् । नच स्थितिस्थापककार्यवत्त्वमुपाधिः । उत्पन्नमात्रविनष्टकटादिषु कार्यानुपलम्भेऽपि तथाविधसंस्काराभ्युपगमेन साध्याव्याप्तेः । किंच यः स्वसिद्धान्तानुसारेण सिद्धसाधनतां ब्रूयात् स कथमनुमानशतैरपि स्वसिद्धान्तात्प्रच्याव्येत कथं वा तदीयसिद्धसाधनताभिधानं प्रत्युद्ध्रियेत ।

अस्तु तर्हि स्थितिस्थापकेतरातीन्द्रियसामान्यवन्निष्क्रियाश्रय इति प्रयोग इति चेत् ।

वैकल्ये परिहृते । तदनुवदति—**विमतमिति** । योगीन्द्रियमित्यर्थः । एवमनुमिमानस्य योगीन्द्रियं प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा । द्वितीये प्राह—**योगिनमिति** । प्रथमे प्राह—**तत्सिद्धौ वेति** । साध्यं विशेषयति—**अस्तु तर्हीति** । तथाप्यप्रसिद्धविशेषणतामाह—**मैवमिति** । यदा हि परमाणुं जानाम्याकाशं जानामीत्यनुव्यवसायो जायते तदा परमाण्वादितज्ज्ञानं चानुव्यवसायस्य मानसप्रत्यक्षस्य विषयो भवति एवं सर्वोऽप्यैन्द्रियकज्ञानविषय इत्यप्रसिद्धमतीन्द्रियत्वमस्मदादिं प्रत्यपीत्यर्थः । अनुव्यवसायेतरत्वे सतीति विशेषणमाशङ्क्य दूषयति—**न प्रमाणान्तरेति** । येषां हि व्योमशिवप्रभृतीनां मते सुरभिचन्दनमित्यादिविशिष्टज्ञानानि प्रमाणान्तरेण घ्राणादिनोपनीतगन्धादिकमपि विषयीकुर्वन्ति प्रत्यक्षाण्येव तत्तांशमिति मतं तन्मते सर्वस्य यत्किंचित्प्रत्यक्षार्थविशेषणतया ऐन्द्रियकबुद्धिविषयत्वसंभवात्, अप्रसिद्धविशेषणता तदवस्थेत्यर्थः । अथ विशिष्टज्ञानानुव्यवसायातिरिक्तास्मदाद्यैन्द्रियकबुद्ध्यविषयत्वमतीन्द्रियत्वमभिप्रेतमिति विशेषणपरंपरामेव प्राणधारणनिरपत्रपतया परिगृह्णीयात् स प्रष्टव्यः किमत्राश्रयशब्देन संयोगितयाधाराधेयभावो विवक्षितः समवायितया वा । नाद्यः । दृष्टान्ते साध्यवैकल्यात् । द्वितीये प्राह—**आश्रयपदस्येति** । साधारणाकारविवक्षायां सिद्धसाधनतामाह—**वह्नाविति** ।

अत्रापि तद्दोषपरिहारमुद्भावयति—**ननु कथमिति** । अस्मिन्नप्यनुमाने तद्दोषं दूषणमुद्भाव्य दूषयति—**नचेति** साध्याव्यापकत्वेनोपाधिं परिहरति—**उत्पन्नेति** । नहि यत्र यत्र स्थितिस्थापकवत्त्वं तत्र तत्र तत्कार्यवत्त्वमस्ति यदा मुद्गरः कटोत्पत्त्यादिक्षणपूर्वावस्थानसमानसंस्थानादिस्थितिस्थापककार्यो [illegible] विनश्यति तदा साध्यवत्त्वेऽप्युपाधेरभावात् साध्याव्याप्तिरित्यर्थः । अत्र योऽयमत्रेति अनुत्पादितकार्यवत्त्वमात्रं विवक्षितम्, इतरथा तत्र साध्याभावस्यापि सुवचत्वादिति ।

ननु यदि स्वसिद्धान्तानुरोधेन सिद्धसाधनतां वदतोऽनुमानैरपि स्वसिद्धान्तात्प्रच्यावनमशक्यं सिद्धसाधनता वा अपरिहार्या तर्हि स्थितिस्थापकेतरेति विशेषणं देयमिति शङ्कते—**अस्तु तर्हीति** । तथापि प्राभाकरमते कर्मणोऽर्थान्तरता तन्मते कर्मण्यप्रत्यक्षे निष्क्रियेऽतीन्द्रियसामान्यवत्यनिष्क्रियसामान्यस्य [illegible] सिद्धसाधनमित्याह

[illegible] । सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः । अनन्तशक्तिश्च वि-भोर्विधिज्ञाः षडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य । इत्यादिश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेभ्यः शक्तिः शक्यते कल्पयितुम् । नचैतानि वचनानि स्वरूपसहकारिमात्रप्रतिपादकानि । कार्यकरणादि-सहकारिनिषेधपुरःसरं तस्याः प्रतिपादनात् । नच स्वरूपमात्रमपि शक्तिः । परास्येति-वचनेन स्वरूपातिरेकप्रतिपादनात्, अत एव शक्तिर्विविधा नानुशक्तय इति च नाना-त्वेन श्रवणात् एकस्य नानात्वासंभवात् । नचात्र श्रुतिस्मृतीनामर्थवादत्वम् । प्रक्र-तोपयोगित्वादिदं [illegible], नैयायिकादिभिरपीश्वरपरत्वेनास्या-भ्युपगमात् । अथेदमपि आगमोपस्थापने विना तार्किकमतानुपपत्ति भवान् तदर्था-पत्त्यनुमानोपन्यासेन भवन्तं परितोषयामः ।

तथाहि । स्फोटादिकार्यान्यथानुपपत्तिलक्षणा तावदर्थापत्तिः । ननु मन्त्राद्युदिते-नान्यथानुपपत्तिः प्रतिबन्धकाभावसहकृतादेव वह्निस्वरूपात्कार्योत्पत्तेः । नच प्रागभाव-प्रध्वंसाभावादिविकल्पेनाभावस्याकारणत्वम् । अस्त्वपि तस्य सहकृत्य तुल्यत्वात्प्रतिबद्धाया एव शक्तेः कारणत्वादिति चेन्नैवम् । विकल्पासहत्वात् । तथाहि यदि प्रतिबन्धकाभावः कारणं न स्यान्न स्याद्धि शक्तिरपि कारणमिति प्रतिकूलतर्कमात्रमिदं किं वा भवति च शक्तिः कारणं ततः प्रतिबन्धकाभावोऽपि कारणमिति विपर्यये पर्यवसानादभावस्य कार-णत्वसाधकं वा । नाद्यः । तर्कमात्रस्योपालम्भानङ्गत्वात् । नेतरः । भवति च शक्तिः कारणमिति विपर्ययस्य शक्तिमनिच्छता वक्तुमशक्यत्वात् ।

दुक्तं भवति । सर्वभावानामेव तावच्छक्तयः सन्तीति किमु वक्तव्यं ब्रह्मणः परमेश्वरस्यातः ताभिः सर्गादि-कर्तृत्वमुपपद्यत इति । अथवा सर्वभावानामिति कर्मणि षष्ठी ज्ञानगोचराः अचिन्त्याः शक्तयस्तावत्सन्ति यतोऽनन्ताः सर्गाद्या भावशक्तयो ब्रह्मणः सन्ति अन्यस्य तादृशपरशक्तिमत्त्वानुपपत्तेः अतः सर्गादिकर्तृत्वं ब्रह्मण उपपद्यते इत्यर्थः । पुराणान्तरवचनमुदाहरति—**सर्वज्ञतेत्यादिना** । अनन्तशक्तिरिति तु प्रक्रतो-पयोगिनी[1] । विधिज्ञा वेदज्ञाः परमेश्वरज्ञा इति वा । नन्वेतेषु शक्तिशब्दः स्वरूपसहकारिमात्रपरः नातीन्द्रिय-शक्तिपर इत्यत आह—**नचैतानीति** । 'न तस्य कार्यं करणं च विद्यते' इति सहकारिनिषेधेन शक्तेरुच्य-मानत्वान्न सहकारिमात्रपरत्वमित्यर्थः । शक्तेर्ब्रह्मस्वरूपत्वाभावे हेतुमाह—**परास्येति** । यथा शक्तेः ब्रह्म-स्वरूपाद्भेदप्रतिपादनात् विविधेति शक्तय इति च बहुत्वाभिधानात्स्वेनैव स्वस्य भेदायोगात् एकस्यानेकत्वा-योगाच्चेत्यर्थः । नैयायिकादिभिः स्वीकृतं चास्यामीश्वरपरत्वमित्याह । **नैयायिकेति । परितोषयामः** परि-तोषयिष्यामः ।

प्रथमामर्थापत्तिं समर्थयते—**तथाहीति । स्फोटादीति** । प्रतिबन्धाभावस्य कारणत्वाभावे शक्तेरप्रति-बद्धायाः कारणत्वं न स्यादिति यदुक्तं तद्विकल्प्य दूषयति—**नैवमिति** । प्रतिबन्धाभावस्य कारणत्वाभावे शक्तिकारणत्वापलापलक्षणप्रतिकूलतर्कं दर्शयित्वा विपर्यये पर्यवसानरूपप्रमाणादभावस्य कारणतासाधकत्व-मिति द्वितीयं पक्षं दर्शयति—**भवतीत्यादिना** । विपर्यये पर्यवसानरहितस्य तर्काभासत्वान्न ततः प्रतिप-क्षनिराकरणसिद्धिरित्याह—**नाद्य इति** । द्वितीयं दूषयति—**नेतर इति** । एवं हि विपर्ययपर्यवसानम् । मृदादिविशेषणप्रतिबन्धाभावः कारणं प्रतिबन्धाभावत्वात् शक्तिविशेषणप्रतिबन्धाभाववदिति । नचैतच्छ-क्यानुमानम् । दृष्टान्तस्याश्रयहीनत्वादिदोषग्रस्तत्वादित्यर्थः ।

---

१ प्रकृतोपयोगीति पठनीयः ।

नच परसिद्धेन परस्यानिष्टापादनम् । प्रमितप्रतियोगिकनिषेधवादिनः शक्तिरपि कारणं न भवेदित्येवं विधिनिषेधस्याप्यसिद्धेः । तथापि जल्पकथामवधीर्य प्रतिबन्धकाभावस्याकारणत्वे प्रतिबद्धापि शक्तिः किमिति कार्यं न जनयेदिति सुहृद्भावेन पृच्छतः किमुत्तरमिति चेच्छ्रूयतां तर्हि दर्शनरहस्यम् । सतिपुष्कलकारणे कार्योत्पादविरोधि प्रतिबन्धकमिति हि शक्तिवादिनः ।

तेन न सामग्रीवैकल्यात्तत्र कार्यानुदयः किंतु विरोधिसद्भावादेव । नच सामग्रीवैकल्यमेव प्रतिबन्धः । लोकप्रसिद्धिविरोधात् । नहि कुशूलनिहितबीजानि क्षितिपवन-

---

ननु द्विविधस्तर्कः स्वपक्षसाधकानुकूलः प्रतिपक्षदूषकश्च, तत्राद्यस्य विपर्यये पर्यवसानमपेक्षितम्, इतरथा साधकानुकूलत्वासिद्धेः, चरमस्य तु न तदपेक्षितम्, परसिद्धव्याप्तिमादाय परस्यानिष्टप्रसक्तेः, शक्तिकारणत्वात्तादृशश्चायमिति तत्राह—**नचेति** । तत्र हेतुः—**प्रमितेत्यादि** । यस्य हि मते प्रमितेऽधिकरणे प्रमितप्रतियोगिक एव निषेधः नाप्रमितप्रतियोगिकस्तस्य वादिनो यदि प्रतिबन्धाभावः कारणं न भवेत् तर्हि शक्तिरपि कारणं न भवेदिति शक्तिकारणत्वं निषेद्धुं न शक्यम् । शक्तेस्तत्कारणत्वस्य चाप्रमितत्वात्, प्रमितत्वे वा स्वरूपेण निषेधानुपपत्तेः । उक्तं च प्रमितस्यैव निषेधप्रतियोगित्वं धर्मित्वं चोदयनेन—'व्यावर्त्याभाववत्तैव भाविकी हि विशेष्यता । अभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगिते'ति । तदिह भवतु नाम विपर्ययपर्यवसाय्यपि तर्को निषेध एव शक्तिकारणत्वस्यापादयितुं न शक्यत इति भावः । वस्तुव्याहृतिं बुभुत्सुः पृच्छति—**तथापीति** । यदि प्रतिबन्धाभावः कारणं न भवेत् प्रतिबन्धे विद्यमानेपि किमिति शक्तिः कार्यं न जनयेदित्यर्थः । अत्र सामग्रीवैकल्यस्य प्रतिबन्धकताभावं तावदाह—**सतीत्यादिना** । कारणाभावव्यवच्छेदार्थं सति पुष्कलकारणमित्युक्तम् । कार्योत्पत्तिं प्रति कारणपौष्कल्ये सति यदुत्पत्तिविरोधि तत्प्रतिबन्धकमिति शक्तिवादिन इष्टं तेन प्रतिबन्धसत्त्वेऽपि कारणपौष्कल्यान्न प्रतिबन्धाभावस्य कारणान्तरभाव इति भावः । यदत्रोदयनेन 'सति पुष्कलकारणे कार्योत्पादविरोधी प्रतिबन्धक' इति मतमसहमानेनोक्तं 'ये तु प्रतिपादयन्ति कार्यानुत्पाद एव प्रतिबन्ध इति तैः प्रतिबन्धमकुर्वन्त एव प्रतिबन्धका इत्युक्तं भवति । तथाहि । कार्यानुत्पाद इति कोऽर्थः कार्यप्रागभावो वा स्यात् कार्यप्रागभावस्य कालान्तरप्राप्तिर्वा स्यात् । नाद्यः । तस्यानादित्वेन मन्त्रिमन्त्राद्यजन्यत्वात् । न द्वितीयः । कालस्यैकत्वेन कालान्तराभावात् । अथ कालभेदक उपाधिः कालान्तरं तस्य तावत्स्वकारणजन्यत्वेन न मन्त्रादिजन्यत्वम् । अथ प्रागभावावच्छिन्नकालोपाधिर्मन्त्रजन्यः । न । प्रागभावस्यानादित्वेन तदवच्छिन्नकालोपाधेरपि मन्त्रादिजन्यत्वानुपपत्तेः । [illegible] पौर्वापर्यनियमादनादयोरपि पौर्वापर्यभाव उपपद्यते । वस्तुतस्तु तुच्छकालत्वमेवेति नायं पन्थाः किन्तु सामग्रीवैकल्यं प्रतिबन्धपदार्थो मुख्यः स च मन्त्रादिरेव न [illegible] प्रतिबन्धकः [illegible] रस्तु प्रतिबन्धकाः ते च [illegible]' इति तदेतदपि [illegible] कार्योत्पादविरोधित्वस्यैव प्रतिबन्धकत्वेन निर्वक्तुमशक्यत्वात् [illegible] । किंच भवतु कालस्य प्रागभावस्य चानादित्वं [illegible] पाधीनत्वात् मन्त्राद्यजन्यत्वं च, तथापि प्रागभावावच्छिन्न[illegible] मन्त्रादिजन्यो न भवेत्, नहि स प्रागभावो [illegible] पुष्कलकारणे कार्योत्पादविरोधी प्रतिबन्धक इत्ययमेव पन्थाः ।

ननु भवत्वेवं प्रतिबन्धकत्वं किमिति [illegible]—**तेनेति** । सामग्रीवैकल्यस्य प्रतिबन्धकत्वाभावात् ततः कार्यानुत्पादः [illegible] विरोधिसद्भावादेवेत्यर्थः । ननु सत्यं न सामग्रीवैकल्यं प्रतिबन्धः किन्तु प्रतिबन्ध इति तत्राह—**न च सामग्रीति** । प्रसिद्धिविरोधमेव दर्शयति—**नहीति** । [illegible] । यदि हि सामग्रीवैकल्यं प्रतिबन्धः [illegible]

१ [illegible] ।

पाथस्तेजस्संसर्गविरहितानि तन्तवो वा मञ्जूषानिहितास्तुरीवेमकुविन्दादिविरहिणः प्रतिवद्धा इति प्रतियन्ति लौकिकाः । सामग्रीविधुरतामात्रस्य च प्रतिवन्धतायां समस्तस्यापि हेतुजातस्य प्रतिवन्धाभावतयैवोपक्षीणत्वादिदमस्य कारणमयं च प्रतिवन्धाभाव इति परीक्षकाणां विशेषावधारणमेव न स्यात् । अभावस्याकारणत्वे कार्येणान्वयव्यतिरेकविरोध इति चेन्मैवम् । अन्यथासिद्धत्वात्, 'अनन्यथासिद्धावन्वयव्यतिरेकौ कारणक्लृप्तिं कुर्वाते' इति न्यायात् ।

तर्ह्यनुपलब्धेरप्यभावोपलम्भहेतुता न भवेत् विरोधिन्याभावोपलब्धेरभावतया तदन्वयव्यतिरेकयोरप्यन्यथासिद्धेर्वक्तुं सुकरत्वादिति चेन्न । तद्व्यतिरेकेणाभावोपलम्भकारणानिरूपणात् । इन्द्रियमेव कारणमिति चेन्न । तस्याभावेन सन्निकर्षाभावात् । संयोगसमवाययोस्तत्राभावात्, विशेषणविशेष्यभावस्य च संवन्धान्तरगर्भस्यैव प्रत्यक्षाङ्गत्वात् न तत्राभावस्य प्रत्यक्षगम्यत्वं किंत्वनुपलब्धिगम्यत्वेवेति निश्चीयते । अन्यथायं पर्वतो वह्निमानित्यत्र वह्नेरपि संयुक्तविशेषणतया प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् ।

नन्वसंवद्धस्यैवाभावस्येन्द्रियग्राह्यत्वमस्तु तत्प्रतीतेरिन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेनापरोक्षत्वात्, गत्यन्तराभावाच्चेति चेत् । मैवम् । अयोगिप्रत्यक्षप्रमिताविन्द्रियाणां संव-

---

ततो नियमेन बुद्ध्यनुपलब्धिरर्थाभावनिवेदिका इत्यर्थः । इतश्च न सामग्रीवैकल्यमात्रं प्रतिवन्ध इत्याह—**सामग्रीविधुरेति** । अस्ति तावदिदमस्य कारणमयं प्रतिवन्धाभाव इति विभागः । इतरथा प्रतिबन्धसहितकारणानां सामग्रीत्वाभावप्रसङ्गात् । सचायं विभागस्त्वत्पक्षे न सिद्ध्येत् । सर्वस्यैव कारणस्य स्ववैधुर्यलक्षणप्रतिवन्धाभावरूपत्वादित्यर्थः । तदेवं सामग्रीवैकल्यप्रतिवन्धनिरसनेन प्रतिवन्धाभावस्य कारणत्वमपि निरस्तं तत्रान्वयव्यतिरेकविरोधं शङ्कते—**अभावस्येति** । विरोध्यभावविषयतयान्यथासिद्धत्वात् । न तावदभावस्य कारणत्वं कल्प्यत इत्याह—**मैवमित्यादिना** । उक्तश्चायमर्थः स्वतःप्रामाण्यवादे ।

एवं शक्तिप्रतिवन्द्यां परिहृतायां पूर्वोदितां प्रतिवन्दीं स्मारयति पूर्ववादी—**तर्ह्यनुपलब्धेरिति** । शक्यं हि तत्रापि वक्तुं घटाभावोपलब्धेर्विरोधिनी घटोपलब्धिस्तदभावश्च तदनुपलब्धिरतो योग्यत्वे सत्यनुपलब्धेरभावोपलब्धेश्चान्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकत्वात् न कार्यकारणभाव इत्यभावप्रमाणाभावः स्यादित्यर्थः । यद्यप्येवं तथापि कारणान्तराभावादगत्यानुपलब्धेरनन्यथासिद्धायास्तत्र कारणत्वमाश्रितम् । इहतु न तथेति वैषम्येण परिहरति—**न तदिति** । गत्यन्तरं शङ्कते—**इन्द्रियमिति** । सन्निकर्षाभावमेवाह—**संयोगेति** । द्रव्ययोर्हि संयोगो गुणत्वान्नचाभावो द्रव्यं तथा कार्यद्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषाणामेव समवायः नचैषामन्यतमोऽभाव इत्यर्थः । ननु संयुक्तविशेषणत्वादिकमस्ति संवन्धान्तरमिति तत्राह—**विशेषणेति** । संवन्धाभावादप्रत्यक्षत्वमुक्तमुपसंहरति—**न तत्रेति** । यदि च संयुक्तविशेषणतैव प्रत्यक्षवुद्धिनिमित्तं तर्हि प्रत्यक्षधर्मिकानुमानोच्छेदः स्यादित्याह—**अन्यथेति** ।

नन्वपरोक्षाभावप्रतीतिरिन्द्रियान्वयव्यतिरेकौ वान्यथानुपपन्नावसंवद्धस्यापि ग्रहणं कल्पयत एव, यथाहि [illegible]षु विशेषणविशेष्यभावस्य मूलसंवन्धनिवन्धनस्यातन्निवन्धनस्यापि च स्वीकारस्तथाऽभावे तदभावेपि [illegible]तीतिवलादेवाङ्गीकार इति शङ्कते—**नन्विति** । नत्वेतदपरोक्षं स्वप्नादिवद्भ्रान्तिरेवेत्याशङ्क्य मैवं वाधाभा[illegible]रित्याह—**गत्यन्तरेति** । विशिष्टप्रतीतेरुभयवादिसंमतत्वात् मूलसंवन्धरहितोपि विशेषणविशेष्यभावः [illegible]ङ्गमिति वक्तव्यं नतु तथाविधस्य प्रत्यक्षाङ्गत्वे मानमस्ति अपरोक्षत्वस्यासिद्धत्वात् । प्रापकप्रमाणाभावा[illegible]णां संवद्धार्थग्राहकत्वनियमभङ्गो नाङ्गीकरणीयः । इदं निर्घटं भूतलमिति व्यवहारस्यायं घटो

द्वार्थग्राहकत्वनियमस्य निराकर्तुमशक्यत्वात्, अभावप्रतीतेरपरोक्षत्वस्यासिद्धत्वादिन्द्रियान्वयव्यतिरेकयोरधिकरणग्रहणमात्र एवोपक्षीणतयान्यथासिद्धत्वाच्च । नन्वधिकरणग्रहणमात्रोपक्षीणत्वमन्वयव्यतिरेकयोरयुक्तम्, अन्धस्य त्वगिन्द्रियेणोपनीतघटादौ रूपाभावप्रतीतिप्रसङ्गात्, अधिकरणस्य गृहीतत्वात्, इन्द्रियस्य चाभावाग्राहकत्वात् । तस्मादन्धस्य प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियाभावादेव रूपाभावप्रतीत्यनुदय इति वाच्यम् । तथाचाभावस्येन्द्रियकत्वसिद्धिरिति चेन्नैवम् । अभावस्य प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियग्राह्यत्वमतेऽप्यनन्धस्यापि मेर्वादौ घटतद्रूपाद्यभावस्य चाक्षुषत्वं किं न स्यात् । ननु तत्र प्रतियोगिनश्चाक्षुषत्वेऽप्यधिकरणस्याचाक्षुषत्वान्न तत्र रूपाभावश्चाक्षुष इति चेत् एवं तर्हि मन्मतेऽपि नान्धस्य त्वगिन्द्रियगृहीते घटादौ रूपाभावप्रतीतिः । प्रतियोगिग्राहकेणाधिकरणस्य घटादेरग्रहणात् । तर्हि घ्राणागोचरकुसुमादौ वायौ वाऽचाक्षुषे गन्धस्य रूपस्य चाभावप्रत्यक्षो न स्यादितिचेत् माभूत्तत्र प्रमाणान्तरवेद्यत्वेऽपि तद्व्यवहाराविरोधात् । नच सर्वत्र षष्ठप्रमाणवादिनामनुपलब्धिगम्य एवाभाव इति नियमः । व्यापकाभावाद्व्याप्याभावस्य कारणाभावेन कार्याभावस्य वाऽनुमेयत्वाङ्गीकारात् ।

सुरभ्यं पर्वतो वह्निमानित्यादिव्यवहारवदधिकरणप्रत्यक्षतामात्रेणोपपत्तेरित्यभिप्रेत्य परिहरति—**नैवमिति ।** योगीन्द्रियव्यावृत्त्यै अयोगीति पदम् । आपरोक्ष्यानुपपत्तेरुद्धरणमाह—**अभावेति** । [illegible] त्वादित्यर्थः । विशेषणादिभावे तु गत्यन्तरं नास्ति आश्रयापरोक्ष्याच्च निर्घटं भूतलमिति प्रतीतिर्घटो सुरभिरित्यादिवदिति भावः । अधिकरणविषयतयेन्द्रियान्वयव्यतिरेकयोरन्यथासिद्धिरयुक्ता, अतिप्रसङ्गादिति शङ्कते—**नन्विति ।** यदिदमभावस्य नेन्द्रियग्राह्यता तर्ह्यन्धस्यापि त्वगादिना घटादावधिकरणे गृहीते तत्र रूपाभावग्रहणप्रसङ्गः । तत्र हेतुः—**अधिकरणस्येति ।** अथेन्द्रियस्याभावाग्राहकत्वान्नाभावप्रत्यक्षमिति चेत्तत्राह—**इन्द्रियस्येति ।** तस्मादुक्तदोषादभावग्रहणं तदिन्द्रियजन्यमभावग्राहकं वक्तव्यमित्याह—**तस्मादिति** । [illegible] नुपपत्तिं परिहरति—**नैवमिति** । यस्यापि मते प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियग्राह्यत्वमभावस्याभिमतं तन्म[illegible] मेर्वादौ घटाद्यभावः किमिति चक्षुषा न गृह्यते इति पर्यनुयोगे यः परिहारः प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियग्रहणमधिकरणस्य सोऽस्मन्मतेऽपि समान इति ग्रन्थस्यार्थः । यदि प्रतियोगिग्राहकेणाधिकरणे गृहीतेऽभावस्य योग्यानुपलब्धिगम्यत्वं तर्हि गन्धग्राहकेन्द्रियागोचरे कुसुमे रूपग्राहकेन्द्रियागोचरे च वायौ गन्धरूपयोरभावो न योग्यानुपलब्धिगम्य इति प्रत्यक्षो यदभावः स न स्यात् [illegible] । एवं हि [illegible] । [illegible] इति । परिहरति—**माभूदिति ।** [illegible]

[illegible]

[illegible]—**नचेति** ।

उक्तं हि भट्टपादै'र्नियम्यत्वनियन्तृत्वे भावयोर्यादृशी मते । विपरीते प्रतीयेते ते एव तदभावयोः'इति । तथाच ब्रह्मसिद्धौ मण्डनमिश्रै 'र्विपर्ययाभावस्तु शक्योनुमातुं हेत्वभावे फलाभाव' इति । तस्मादनुपलब्धेरनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकबलादभावप्रतीतिहेतुतास्थलविशेषेऽवसीयते । प्रस्तुते च सपुष्कलकारणादेव कार्योत्पत्त्युपपत्तौ न प्रतिबन्धकाभावस्य कारणता अन्योन्याश्रयताचास्य मते दुर्वारा । यद्यपि मण्यादेः कार्यप्रतिकूलत्वमन्वयव्यतिरेकावसेयं तथापि विसामग्रीरूपतालक्षणं यदिदं प्रतिबन्धत्वं तत्तदीयाभावस्य सामग्र्यन्तर्भावविज्ञानसापेक्षं प्रतिबन्धो विसामग्रीत्यङ्गीकारात् । तेन प्रतिबन्धत्वसामग्रीत्वयोरन्योन्यापेक्षयैवाधिगतिरिति परस्पराश्रयता कथं न स्यात् ।

ननुमण्याद्यभावस्य सामग्र्यन्तर्भावज्ञानसापेक्षमस्तु नाम मण्यादेर्विसामग्रीत्वज्ञानं तथापि तदभावस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव वह्निस्वरूपवत्सामग्र्यन्तर्भावावगतिसंभवान्नान्योन्याश्रयतेति चेत् । मैवम् । विकल्पासहत्वात् । तथाहि किं मण्याद्यभावाः प्रत्येकमन्व-

---

अयमर्थः । यदिहि वक्ष्यमाणतत्तद्वृद्धसंमतिवशात् प्रमाणान्तरगम्यत्वमप्यभावस्यास्ति तदा योग्यानुपलब्धिगम्यस्थल एव प्रतियोगिग्राहकेणाधिकरणग्रहणनियमः तत्कस्य हेतोः तत्तदविनाभूतकारणव्यतिरिक्तकारण पौष्कल्यं हि योग्यत्वं तदन्तःपाति चेन्द्रियमिति तदभावेपि योग्यत्वं न भवेत् ।

यत्र तु प्रमाणान्तरगम्यत्वं तत्र तद्विरहेपि शक्योऽभावो ग्रहीतुमिति व्यापकाभावाद्व्याप्याभावानुमाने भट्टसंमतिमाह—**उक्तंहीति** । अग्निधूमयोर्भावयोर्यादृशी नियम्यत्वनियन्तृत्वे गम्यगमकत्वे संमते ते एव गम्यगमकत्वे तदभावयोर्विपरीते प्रतीयेते । धूमो गमको वह्निर्गम्य इति हि भावयोः स्थितिः अभावयोस्तु तद्वैपरीत्येनाग्न्यभावो गमको धूमाभावो गम्य इति स्थितिरित्यर्थः । कारणाभावेन कार्याभावानुमाने मण्डनमिश्रवचनमुदाहरति—**तथा च ब्रह्मेति** । 'नहि कारणसद्भावे कार्यसत्तावियोगता' इति श्लोकविवरणे दोषाभावादग्रहाशङ्का निवर्तत इत्यख्यातिपक्षेऽविनिगम्यत्वमुक्त्वा स्वपक्षे वैषम्यमाह स्म दोषाभावाद्विपर्ययज्ञानाभावः शक्योनुमातुं हेतोरभावे फलाभावस्य नियमादिति । अन्यथानुपपत्तिबलादभावस्य कारणतासमर्थनमुपसंहरति—**तस्मादिति** । प्रतिबन्धकाभावस्य तु न कारणत्वे किंचन प्रमाणमित्याह—**प्रस्तुते चेति** । उक्तान्योन्याश्रयमपि समर्थयते—**अन्योन्येति** । नन्वत्राप्युक्त एव परिहारः कार्यप्रातिकूल्यस्वरूपप्रतिबन्धकत्वमनुत्पत्त्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामेवावसीयते इति तत्राह—**यद्यपीति** । वैसामग्र्यं हि प्रतिबन्धः प्रतिबन्धाभावलक्षणकारणवैकल्यं च वैसामग्र्यं तथाच मन्त्राद्यभावस्य सामग्र्यन्तर्भावज्ञानसापेक्ष्यं मण्यादेर्वैसामग्र्यरूपप्रतिबन्धत्वज्ञानं मण्यादेश्च प्रतिबन्धत्वज्ञानाधीनं तदभावस्य सामग्र्यन्तर्भावज्ञानं प्रतिबन्धाभावलक्षणकारणवैकल्येन वैसामग्र्योपपादनादिति वक्तव्यमन्योन्याश्रयत्वमिति खण्डलकार्थः ।

प्रतिबन्धत्वस्य स्वाभावस्य सामग्र्यन्तर्भावज्ञानापेक्षज्ञानत्वेपि तदभावस्य सामग्र्यन्तर्भावः प्रतिबन्धज्ञानानपेक्षः शक्यो ज्ञातुं न ग्राव्यादेः कारणत्वं तत्तदभावस्य विसामग्रीत्वज्ञानाधीनमिति परस्पराश्रयपरिहारं पुरैवोक्तं स्मारयति पूर्ववादी—**नन्विति** । परिहरति—**मैवमिति** । अनुगतरूपमादाय ह्यन्वयव्यतिरेकौ प्रतीयेते नतु व्यावृत्तम् । तस्यानन्तत्वेनाशक्यज्ञानत्वात्, घटविशेषचिकीर्षया मृद्विशेषोपादानानुपपत्तेश्च । नह्येतद्व्यक्ति प्रत्येतद्व्यक्तेरन्वयव्यतिरेकावभूताम् । तद्विशेषस्य प्रागनुत्पत्तेः । अनुगतेनापि तादृशा भवितव्यं यदनतिप्रसङ्गि तदिह प्रतिबन्धाभावस्यापि कार्यं प्रति हेतुत्वं व्यावृत्ताकारेणाशक्यग्रहणं सदनुगतं पुरस्करोति रूपमभावत्वं चानुगतमप्यतिप्रसङ्गि । नचाभावेषु जातिरस्ति तत्प्रतिबन्धाभावत्वमनुगतरूपमुपाधिमादाय कार्येणान्वयव्यतिरेकाववगन्तव्यौ । यदाहोदयनः—'माभूज्जातिः न तदुपहितगृहीतानामेव व्यवहाराङ्गत्वम् । सर्वत्रो-

---

१ अत्र मण्यादेरिति पाठान्तरम् ।

व्यतिरेकाभ्यां कारणतया अवसीयन्ते अथवा प्रतिबन्धाभावत्वोपाधिना क्रोडीकृताः । नाद्यः । मण्याद्यभावानामनन्तानामुपसंग्राहकं विना प्रत्येकमन्वयव्यतिरेकाध्यवसानस्य पुरुषायुषेणाप्यशक्यत्वात् । नापि द्वितीयः । तथासति विसामग्रीलक्षणप्रतिबन्धज्ञानाधीनप्रतिबन्धाभावत्वोपाधिज्ञानमन्तरेण मण्याद्यभावानां सामग्र्यन्तर्भावस्य दुरधिगमतयान्योन्याश्रयतया दुरुत्तरत्वात् । नच शक्तिपक्षे प्रतिबन्धासंभवः । शक्तिमनभ्युपगच्छतामिव शक्तिमभ्युपगच्छतामपि कारणानां कार्यौदासीन्यस्यैव प्रतिबन्धतोपपत्तेः । वैसामग्र्यस्य प्रतिबन्धत्वस्योदीरितरीत्या निरस्तत्वात् ।

अतः प्रतिबन्धाभावस्य कारणत्वासंभवान्न कार्यार्थापत्तेरन्यथोपपत्तिः । उपादानोपादेयभावनियमानुपपत्तिरपि शक्तौ प्रमाणमेव । ननु तत्र स्वभावभेदादेवोपपत्तेरन्यथोपपत्तिरुक्तेति चेन्मैवम् । तथासति सर्वत्र स्वभाववादपादप्रसारिकया सामान्यसमवायविशेषादेरपि पराकरणप्रसङ्गात् । तथाहि । सत्तायां स्वभावभेदादेव सदिति व्यवहारवत् द्रव्यादिष्वपि सद्व्यवहारोपपत्तौ सत्तासामान्यापलापः प्रसज्येत । एवं समवायवानयं घट इत्यादाविव संबन्धमन्तरेणापि गुणकर्मादेर्विशेषणत्वोपपत्तौ समवायापह्नवः स्यात् । विशेषाणां विशेषान्तरेणैव व्यावृत्तिव्यवहारहेतुत्ववत् नित्यद्रव्याणामपि स्वभावभेदादेव तथात्वोपपत्तौ विशेषपदार्थपरित्यागप्रसङ्गः । अथ यत्र यत्र प्रमाणमस्ति तत्र तत्र वस्त्वन्त-

---

[illegible] दुष्परिहर एव दूषणं [illegible]—**विकल्प्येत्यादिना** । ननु शक्तिपक्षे कः प्रतिबन्धः [illegible]—**नचेति** । ननु न परस्य कार्यौदासीन्यं प्रतिबन्धो येनेदं [illegible] अपितु [illegible]—**वैसामग्र्यस्येति** । [illegible] ।

[illegible]—**अत इति** । [illegible]—**उपादानेति** । [illegible]—**तथासतीति** । [illegible]—**तथाहीत्यादिना** । [illegible]

१ [illegible]

राधीन एव तद्व्यवहारः यत्र तु तन्नास्ति तत्र तत्स्वभावभेदादेव व्यवहार इति व्यवस्थेति चेन्न, हन्तैवमत्रापि प्रमाणसद्भावादेव स्वरूपातिरेकिणी शक्तिरङ्गीक्रियतां कृतं स्वभाववादपादावलम्बनकातरतयेत्यलमतिविस्तरेण ।

अनुमानमपि तत्र प्रमाणम् । तथाहि—'स्थितिस्थापकधर्मान्यातीन्द्रियाद्विष्ठसंश्रयः । दहनो गुणयोगित्वाद्गुरुत्वाश्रयकुम्भवत्' ॥ २४ ॥ वह्निरद्विष्ठातीन्द्रियस्थितिस्थापकेतरभावाश्रयः गुणवत्त्वात् घटवत् ।

ननु गुरुत्वादीनामतीन्द्रियत्वमसिद्धम् । प्रमाणान्तरोपनीतविशेषणानालम्बनानुव्यवसायेतरगम्यत्वादिप्रत्यक्षाविषयत्वस्यातीन्द्रियशब्दार्थस्य गुरुत्वादौ भावनादौ च प्रसिद्धत्वात् 'गुरुत्वधर्माधर्मभावना अतीन्द्रिया' इति प्रशस्तपादैरुक्तत्वात् । ननु किमिहाश्रयशब्देनाधारमात्रं विवक्षितमुत तत्समवायित्वम् । नाद्यः । वह्नेः कदाचित्परमाण्वाधारत्वसम्भवेन सिद्धसाधनत्वात् । नापि द्वितीयः । समवायमनिच्छतो भाट्टस्याप्रसिद्धविशेषणतापत्तिरिति चेन्मैवम् । समवायानङ्गीकारेऽपि स्वीयरूपादीनामिवायुतसिद्धतया वह्नेर्विशिष्टधर्माधारत्वस्याश्रयशब्देन विवक्षितत्वात् । नचातीन्द्रियकर्माश्रयत्वेन मीमांसकस्यार्थान्तरता । शक्तिवादिनोऽपि प्राभाकरवद्भाट्टवेदान्तिनोः कर्मातीन्द्रियत्वस्यासिद्धत्वात् ।

[illegible] न [illegible] विशेषत्वादिति तद्वन्नित्यद्रव्याणामपि स्वभाववशाद्व्यावृत्तिबुद्धिजनकत्वं [illegible] इति [illegible]र्थः । उपलक्षणं चैतत् कालादेस्तत्संबन्धमन्तरेण सत्वनिरा- [illegible] द्रष्टव्यम् । द्वितीयमाशङ्क्य परिहरति—**अथेत्यादिना** । उपादाना- [illegible] चक्षुरादीनां रूपादिग्रहणनियमस्यापि । नहि सन्निकर्षमात्रात्तत्संभवः । रसादेरपि तत्स्यात् ।

[illegible] अनुमानमपि समर्थयितुं श्लोकेन संगृह्णाति—**स्थितिस्थापकेति** । दहन इति [illegible] । [illegible] विवृणोति—**वह्निरित्यादिना** । आकाशादिसंयोगव्यावृत्त्यर्थं [illegible] । [illegible]मतीन्द्रियेत्युक्तम् । प्रत्यक्षावयविनः पक्षत्वाद् अणुकादिगतरूपेण नार्थान्त- [illegible] । [illegible] स्थितिस्थापकेतरेत्युक्तम् । अतीन्द्रियाकाशादन्योन्याभावस्याश्रितत्व व्यावृत्त्यर्थं [illegible] । [illegible] सिद्धसंबन्धित्वं विवक्षितम् । तेन न वायुपरमाणुनि[illegible] । [illegible] ।

[illegible] —**नचेत्यादिना** । प्रमाणान्तरोपनीतविशेष- [illegible] न [illegible] तद्विषयत्वमतीन्द्रियत्वं विवक्षितं [illegible] —**प्रमाणान्तरेति** । [illegible] —**नापि द्वितीय इति** । [illegible] —**मैवमिति** । [illegible] —**नचेति** । [illegible]

विपक्षे च वह्निस्वरूपस्यैव कारणत्वात्, प्रतिबन्धकाभावकारणत्वस्य पुरस्तान्निरस्तत्वात् । मन्त्रादिसमवधानासमवधानयोरविशेषेण कार्यजननप्रसङ्गो बाधकः । नचैवंविधधर्माश्रयत्वे गुणकर्मादेरपि द्रव्यत्वप्रसङ्गः । तेषां गुणानधिकरणत्वात् । नचैवंविधधर्माश्रयत्वाद्गुणाधिकरणत्वमपि स्यादिति वाच्यम् । प्रसङ्गस्य विपर्ययापर्यवसायित्वात् । नहि यद्गुणानधिकरणं तदेवंविधधर्माधिकरणं न भवतीति प्रतिवादिसंप्रतिपन्नमुदाहरणमस्ति येनायं प्रसङ्गो विपर्यये पर्यवसायी स्यात् । शक्तिव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य पक्षकोटिनिक्षिप्तत्वात् ।

द्वितीयानुमानेपि मायावादिनं प्रति नेश्वरकारणत्वेन सिद्धसाधनता । तस्योभयवादिसंमतकारणातिरिक्तत्वाभावादीश्वरकारणत्वस्य वेदान्तिभिरभ्युपगमात्, जन्यभावजन्य इति विशेषणान्तरप्रक्षेपेण भाट्टस्याप्यर्थान्तरपरिहारसम्भवात् । नचैवं सति नित्येषु शक्त्यभावप्रसङ्गः । अनित्येषु शक्तिसिद्धौ तद्दृष्टान्तावष्टम्भत एव नित्येष्वपि तत्सिद्धेः, सलिलपरमाणुरूपादिवन्नित्येषु तस्या अनित्यत्वोपपत्तेः । व्रीहीन्प्रोक्षतीत्यादिद्वितीयाश्रुतिभिश्च व्रीह्यादिषु अतीन्द्रियशक्तिसद्भावसिद्धिः ।

क्रिया सा कादाचित्की न वा नचेत्तन्नित्यतया संयोगादिनित्यतापत्तिः । कादाचित्की चेत् [illegible]पूर्वकत्वेऽनवस्था । अतत्पूर्वकत्वे हेतोस्तत्रैव व्यभिचार इति भावः । विपक्षे बाधकमाह—**विपक्षेचेति** । विपक्षे मन्त्रादिसमवधानासमवधानयोरनादरे सप्तमी । अविशेषेण कार्यजननप्रसङ्गो बाधकः कुतोऽग्निस्वरूपस्यैव कारणत्वात् । प्रतिबन्धकाभावकारणत्वस्य पुरस्तान्निरस्तत्वादिति योजना । दूषणान्तरमुक्तं निराकरोति—**नचैवमिति** । यद्यपि शक्त्यादीनां गुणादिष्वप्येवं धर्मो [illegible] द्रव्यान्तर[illegible]द्रव्यत्वप्रसक्तिः । अथ तदप्यनेक[illegible]नापि भवतीति मतं तथापि गुणवत्त्वं द्रव्यत्वप्रयोजकं नच तद्गुणादावप्यस्तीति न द्रव्यत्वप्रसक्तिरित्याह—**तेषामिति** । तर्हि तेनैव गुणाधिकरणत्वमपि प्रसञ्जनीयमिति तत्राह—**नचैवमिति** । [illegible] आपादनं दूषयति—**प्रसङ्गस्येति** । एवं [illegible] विपर्ययः विप्रतिपन्नं गुणादेवंविधधर्मानधिकरणं गुणानधिकरणत्वादिति । नचात्र व्याप्तिरस्ति । शक्तिगुणत्वाश्रयव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य पक्षकोटिनिक्षिप्तत्वात् । अस्तु तर्हि शक्तिरेव [illegible] । तस्याः गुणानधिकरण[illegible] । [illegible] इति चेन्नैवम् । [illegible] । [illegible] । [illegible] इति भावः ।

एवं प्रथमानुमानं समर्थयित्वा [illegible] परिहरति—**द्वितीयेति** । ननु भवतु [illegible] इत्याह—**जन्यभाव इति** । तथाच न [illegible] इति भावः । [illegible] । [illegible] —**नचेत्यादिना** । [illegible] इति भावः । [illegible] —**सलिलेति** । [illegible] —**व्रीहीनिति** ।

नचादृष्टस्य चेतनधर्मस्याचेतनेपु व्रीह्यादिष्वसंभवात् तद्विषयक्रियाजन्यतामात्रेण तदीयत्वप्रतिपत्त्युपपत्तेश्च द्वितीयाश्रुतिर्गौणीति वाच्यम् । धर्माधर्मलक्षणादृष्टविलक्षणस्यैव कस्यचिदतिशयस्य तण्डुलपिष्टपुरोडाशादिपरम्परया प्रधानापूर्वजननसामर्थ्यापरनामधेयस्याभ्युपगमात् । अन्यथा स्वरूपेणैव व्रीह्यादीनां तत्साधनत्वे प्रोक्षणादिविधानवैयर्थ्यप्रसङ्गात्, दृष्टस्यासंभवे चादृष्टस्यैव कल्पनीयत्वात्, सम्भवति च मुख्ये लक्षणाश्रयणस्यानवकाशत्वात् ।

एतेन लीलावतीकारस्यापि निराकृतः प्रयोगः । प्रमाणानामागमार्थापत्त्यनुमानानां दर्शितत्वेन प्रमाणेनानुपलभ्यमानत्वादिति हेतोरसिद्धेः । तदेवमर्थप्रत्यायनशक्तिसद्भावात्पदानां तदभिहितेभ्यः पदार्थेभ्यः सन्निधानादिसहकारिवशात्पदार्थानामन्योन्यान्वयप्रतिपत्तिर्लक्षणया सिद्ध्यतीति सिद्धम् ॥ १३ ॥

यत्तु मुख्यार्थानुपपत्त्युपन्यासेनार्थान्तरत्वमुक्तं तदनूद्य दूषयति **नचेत्यादिना—वाच्यमित्यन्तेन** । तत्र हेतुमाह—**धर्माधर्मेति** । नास्माभिर्धर्माधर्मात्मकादृष्टं व्रीह्यादिष्वभ्युपेयते अपितु तद्विलक्षणम् । नह्यतीन्द्रियातिशयः सर्वो धर्माधर्माभिधानः । गुरुत्वादेरपि तत्प्रसङ्गात् । यौहि सुखदुःखफलौ पुरुषार्थावतिशयौ पुरुषसमवेतौ तौ नाम पुण्यापुण्याभिधानौ । एतादृशानि तु क्रत्वर्थानि तथैव श्रुत्यादिप्रमाणैरवगमादित्यर्थः । यथाच प्रोक्षणादीनां गुणकर्मतया स्वतन्त्रापूर्वकल्पनानवकाशः तथा भेदलक्षणे भावार्थपादे 'तानि द्वैधं गुणप्रधानभूतानी'त्यत्रोक्तम् । ननु व्रीहीणामेव प्रोक्षितानां तण्डुलादिपरंपरया प्रधानापूर्वनिर्वर्तकत्वमस्तु किमन्यादृष्टेन विनानुपपन्नमिति तत्राह—**अन्यथेति** । एतदनुपपत्त्यात्मकं प्रमाणान्तरमेव वोच्यते त्रिविधं ह्यङ्गं दृष्टार्थमदृष्टार्थमुभयार्थं चेति । तत्र दृष्टार्थेष्वपि नियमादृष्टमस्त्येव । केवलं दृष्टे विधिवैयर्थ्यात्, अनन्यलभ्यस्य च शब्दार्थत्वात् । अतोविध्यन्यथानुपपत्तिरप्यदृष्टसाधिकेत्यर्थः । ननु दृष्टसंभवेनादृष्टकल्पनाऽयुक्तेति तत्राह—**दृष्टस्येति** । ननु भवतु विध्यन्यथानुपपत्त्या दृष्टं तच्च चेतनसमवायि चेतनधर्मत्वात् भावनाया इति तत्राह—**संभवति चेति** । अयमर्थः । व्रीहीन्प्रोक्षतीति द्वितीयाश्रुत्या व्रीहीणामेव प्रोक्षणेन संस्कार्यत्वं श्रुतं ननु सक्तूनामिव होमेन भस्मसाद्भूतानां विनियोक्ष्यमाणत्वानुपपत्तिः येन सक्तुभिरितिवद्व्रीहिभिरिति श्रुतविनियोगभङ्गावकाशः । नच तीर्थस्नानादिवत्कर्तृधर्मता । तदिह न विपयतामात्रेण द्वितीया श्रूयते किंतु संस्कारजन्यातिशयाधारतया । तथा सति लक्षणा स्यात् । नच विनाकारणं लक्षणा । अतिप्रसङ्गात् । नचागमैकभूमिपु प्रमाणान्तरावतारो येन विरोधशङ्कापि स्यात् । तदुक्तं भाष्यकृद्भिः 'न विधौ परः शब्दार्थ' इति ।

यत्तु श्रीवल्लभेन शक्त्यपह्नवायानुमानमुक्तं तदप्युक्तप्रकारेण दूपितमित्याह—**एतेनेति** । एतेनेत्येतद्विवृण्वन्नसिद्धिमाह—**प्रमाणानामिति** । किंच यच्छब्दतच्छब्दयोस्तावदर्थपर्यालोचनायामनुमानशरीरं पूतिकूष्माण्डायते । तथाहि यत्तच्छब्दाभ्यां साध्यविवक्षायां यथा नीलं पीतरूपेणेति दृष्टान्तासङ्गतिः । नीलरूपविवक्षायां तु पक्षासङ्गतिः । अन्यश्चानुगतोर्थोऽनतिप्रसङ्गी दुर्निरूपः, सत्प्रतिपक्षत्वाच्च । तथाहि विवादपदं स्वरूपमात्रसंबद्धातीन्द्रियसापेक्षं जन्यजनकत्वादात्मवदिति शक्यमनुमातुम् । नचात्रात्मत्वमुपाधिः । स्वरूपमात्रसंबद्धातीन्द्रियगुरुत्वसापेक्षाणां पतने पाषाणादीनामात्मत्वाभावेन साध्याव्यापकत्वात् । नच विवादपदं स्वरूपमात्रसंबद्धातीन्द्रियभावनासापेक्षमदृष्टसापेक्षमिति वा । जनकत्वादात्मवदित्यपि प्रसङ्गेनाभाससमानयोगक्षेमता । आत्मत्वस्यैव तत्रोपाधित्वात् । यच्च तेनोक्तं शक्तेरपि शक्त्यन्तरापेक्षायामनवस्थितिः अनपेक्षत्वे तत्रैव व्यभिचार इति । तदसत् । शक्तस्य कारणत्वाभ्युपगमात् । नचान्ततः प्रतीतिं प्रत्यपि कारणत्वमस्तीति वचनीयम् । प्रत्यक्षप्रतीतेरेवार्थजन्यत्वात्, शक्तेश्चाप्रत्यक्षत्वात् । अनुमानादीनां तु नार्थजन्यत्वमितरथाऽतीताद्यनुमानानुदयप्रसङ्गात् । नच योगिनामतीताद्यपि प्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षेप्यर्थजन्यत्वं शक्यभञ्जनम् । अतीतादीनां प्रत्यक्षत्व एव विवादात् । यथाह परमर्षिः—'विद्यमानोपलम्भना'दिति । वादार्थमुपसंहरन् शक्तिसमर्थनस्य समन्वयोपयोगमाह—**तदेवमित्यादिना** । अर्थप्रत्यायनशक्तिसद्भावात्पदानां

---

१ केवलदृष्ट इति समस्तः पाठो भाति ।

ननु पदानामेवान्योन्यान्वितस्वार्थाभिधायकत्वसंभवे किमिति पदार्थानां लक्षणया-न्योन्यान्वयप्रतिपत्तिजनकत्वमाश्रीयते । तथाहि योग्येतरान्वितस्वार्थेषु पदानामव्यभि-चारदर्शनात्तत्रैव सामर्थ्यमध्यवसीयते । यद्यपि प्रतिप्रयोगं विशेषान्वय[illegible] व्य-भिचारः, तथापि योग्येतरान्वितस्य स्वार्थमात्रस्याव्यभिचारात् प्रथमावगतयोग्येतरान्वि-तस्वार्थाभिधानसामर्थ्यानुसारेण प्रयोगान्तरेष्वपि तथैव कल्प्यते ।

ननु किमनभिहितेन पदार्थेनान्वितं स्वार्थं बोधयति [illegible] । नाद्यः । एकस्मादेव पदात्तदर्थान्वितस्वार्थावबोधसंभवेन पदान्तरस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । परस्पराश्रयप्रसङ्गात् । तथाहि गामानयेत्यत्र गोपदं [illegible] र्थान्वितस्वार्थं नाभिधीयते न तावदानयपदमपि [illegible] त्वार्थान्वितमर्थं गोपदं नाभिदध्यात् तावदानयपदमपि [illegible] न्वितस्वार्थेऽभिहिते पश्चादानयपदेन तदन्वितः स्वार्थोऽभिधातव्यः [illegible] स्वार्थोऽभिधातव्य इति स्पष्टमेव परस्पराश्रयत्वम् । पदार्थ[illegible] तदभिधाने त्रिविधानुप्रमाणमनुपपद्यमानं व्याप्येत । [illegible]

[illegible]

साहचर्यवशात्स्वार्थेषु प्रथमं स्मारकाणां पश्चादन्विताभिधायकत्वाभ्युपगमादिति चेन्मैवम् । साहचर्यदर्शनदशायामन्वितानामेवानुभूततया तथैव स्मरणस्यावश्याश्रयणीयत्वात् । नहि पदं पदार्थमात्रप्रतिपत्तये प्रयुज्यते किंतु व्यवहाराय स चान्वित एवेति कथमनन्वितानामेव पदार्थानां पदेभ्यः स्मृतिः स्यात् । तथा च गां पश्येति प्रयोगे गोपदेन पूर्वानुभूतानयनान्वितस्वार्थस्य स्मारितत्वात्पश्येति पदमनाकाङ्क्षितार्थमसङ्गतं प्रसज्येत, एवं प्रासादं पश्येत्यत्र प्रासादान्वितस्वार्थाभिधायकत्वात्पश्येति पदस्य न गोपदं तेन संबध्येत । तथाच वाक्यार्थः क्वापि परिनिष्ठितो न सिद्ध्येत् ।

नन्वव्यभिचाराद्गोपदं स्वार्थमात्रमेव स्मारयति नार्थान्तराणि तेषां व्यभिचारित्वादिति चेत् । मैवम् । पटुभ्यासादरप्रत्ययैराहिताया भावनायाः प्रबोधवत्याः स्मरणहेतुत्वाङ्गीकारात् तत्प्रबोधस्य च व्यभिचारिण्यर्थान्तरे परिगणितप्रणिधानसाहचर्यादिजन्मनोऽविशेषात् । परिगणिता हि स्मृतिहेतवः प्रणिधानाभ्यासलिङ्गलक्षणसादृश्यपरिग्रहाश्रिताश्रयसंबन्धानन्तर्यवियोगैककार्यविरोधातिशयव्याप्तिव्यवधानसुखदुःखेच्छाद्वेषभयार्थित्वक्रि-

---

पदानि गृहीतसंगतिकानि तमपि प्रथममेवाभिदध्युः अगृहीतसंगतिकत्वे पश्चादपि नाभिदध्युः इत्यस्त्येवानुपपत्तिः सकृत्प्रयुक्तशब्दस्य विरम्यव्यापारानुपपत्तिर्वानुपपत्तिः । ननु न प्रथममभिधायकानि पदानि येन द्विरभिधानं प्रसज्येत अपितु प्रथमं पदार्थेषु स्मृतिरेव जायते सहचरितदर्शनात् सहचरितानि हि पदार्थैः प्रथमं पदान्यनुभूतानि देवदत्तदर्शनादिवत्तत्सहचरितयज्ञदत्ते अनन्तरं तु संसृष्टदशायां स्मारितानां पदार्थानामभिधानमिति तदेतच्छङ्कयित्वा परिहरति—**मैवमिति** । अन्वितपदार्थैः साहचर्यमेवोपपादयति—**नहि पदमिति** । व्यवहारसमर्थसंसृष्टपदार्थैः साहचर्यात्तादृगर्थस्मारकपदानां पदार्थमात्रस्मारकत्वमप्रसिद्धमित्यर्थः । अङ्गीकारे च दूषणान्तरमाह—**तथाचेति** । अयमर्थः । गामानयेति प्रयोगे गोपदस्यानयनान्वितगोत्वेन साहचर्योपलम्भात् गां पश्येति प्रयोगेपि कारकाभिधायिगोपदमानयनान्वितमेव गोत्वं स्मारयेदिति पश्येति पदमनाकाङ्क्षितार्थमसङ्गतं प्रसज्येत । एवं तस्मिन्नेव प्रयोगे गोपदमपि पश्येत्यनेन क्रियावाचिनानाकाङ्क्षितार्थस्मारकमसङ्गतमेव स्यात्, पश्येत्यस्य प्रयोगान्तरेऽर्थान्तरसाहचर्यदर्शनादिति उक्तामव्यवस्थां सर्ववाक्येष्वतिदिशति —**तथाचेति** ।

साहचर्याविशेषेपि पदार्थान्तरवैषम्यं शङ्कते—**नन्विति** । व्यभिचारेपि भूयोदर्शनाद्याहितसंस्कारोद्बोधादुत्पद्यमाना स्मृतिर्नानन्वितान्वितपदार्थयोर्विशिष्यत इति परिहरति—**मैवमिति** । भावना संस्कारः सकृद्गृहीतेपि तडिदादौ पटुप्रत्ययः कण्डिकादावभ्यासप्रत्ययः अद्भुतेष्वादरप्रत्ययः तथाप्यप्रबुद्धस्य न स्मृतिजनकत्वमिति प्रबोधग्रहणम् । ननु भावनोद्बोध एव न तथा व्यभिचारिणि यथा अव्यभिचारिणि पदार्थमात्र इति । तत्राह—**तत्प्रबोधस्येति** । प्रबोध उद्बोधः परिगणितेभ्यः प्रणिधानसाहचर्यादिभ्यो जन्म यस्य प्रबोधस्य तस्येत्यर्थः । भगवदक्षपादेन परिगणितानेव शास्त्रान्तरे स्मृतिहेतूदर्शयति—**परिगणिता हीति** । **स्मृतिहेतवः** संस्कारोद्बोधनद्वारेति शेषः । प्रणिधानं मनोऽवधानम् । अभ्यासः प्रसिद्धः । लिङ्गाद्व्याप्तिसंस्कारः । लक्षणं धवलच्छत्रादिचिह्नं राजादिसंस्कारोद्बोधकम् । सादृश्यं शुक्तिभास्वरतादिरजतादिसंस्कारोद्बोधकम् । परिग्रहः स्वीकारः कलत्रादिसंस्कारस्य । एवमाश्रिताश्रयावपि परस्परसंस्कारस्य । सम्बन्धः सहचारः सहचरितसंस्कारस्य । आनन्तर्यं पूर्वतनपदार्थसंस्कारस्य । वियोगः कामिन्यादौ । एककार्यमेकस्मादुत्पन्नकार्याणामन्यतमसंस्कारस्य । विरोधः सर्पनकुलादौ । अतिशयेनातिशयिते । व्याप्त्या व्याप्यव्यापकयोः । व्यवधानं प्रियवनव्यवहिते । सुखदुःखादि तज्जातीयस्य तद्धेतोश्च । अर्थित्वमर्थनीये । आर्थत्वं तु प्राप्तविषये पुनःपुनरिच्छा । तेने-

[illegible] साहचर्यं [illegible]हेतुः । तस्मा-
[illegible] पदार्थाः [illegible] योग्यतान्वयं [illegible] ।

नैवं, [illegible] पदार्थविषयाः [illegible]
[illegible] इति [illegible] दोषः । [illegible]
[illegible] वाक्यार्थान्वयेन साहचर्य[illegible] । [illegible] पद-
[illegible] वाक्यार्थान्वय[illegible] । [illegible] पदार्थ[illegible] ।
तथ यथा पदानां स्वार्थेषु न [illegible] । नैवं [illegible] । [illegible]
[illegible] पदार्थाः [illegible] इति न
[illegible] ।

नापि [illegible] । [illegible] हि [illegible],
[illegible] भवति यथा [illegible] इत्यत्र [illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]ति ।

[illegible]

रणात्तेनैव तस्यान्विताभिधानासम्भवादन्यस्य चानभिधानादभिधानपर्यवसानायैवाकाङ्क्षा। यथा वा 'विश्वजिता यजेते'त्यत्र कार्यस्य विषयकरणान्विततया प्रतीतस्यैवापर्यवसानाद्धि- शिष्टाधिकारिकल्पना। तदेवंभूताकाङ्क्षावशात्पदानामन्विताभिधानं न विरुध्यते।

ननु तथापि पदानामन्विताभिधाने सामर्थ्यं न कल्पनीयं पदस्मारितानामेव पदार्था- नामाकाङ्क्षादिवशादन्योन्यान्वयप्रत्यायकत्वोपपत्तेरिति चेत्। मैवम्। मानान्तराधिगतानां पदार्थानां वाक्यार्थप्रत्यायकत्वादर्शनात्। ननु 'पश्यतः श्वेतिमारूपं हेषाशब्दं च शृ- ण्वतः। खुरनिक्षेपशब्दं च श्वेतोऽश्वो धावतीति धी'रितिन्यायादस्त्येव पदार्थानां संसर्ग- बोधजनकत्वमिति चेन्न। अनुमानादर्थापत्तेर्वा तत्र संसर्गावगमात्। तथाहि। एषां पदा- र्थानामेकाधिकरणतयावगतानां प्रत्यायकत्वेनानुमानानतिरेकः विशकलितावगतानां वार्था- न्तराभावे निश्चितेर्थापत्तिरेव परिशिष्यते अनिश्चिते त्वनध्यवसाय एव।

अपि च शब्दसामर्थ्याजन्यत्वे वाक्यार्थप्रत्ययस्य पदार्थाख्यं सप्तमं प्रमाणमभ्युपेयं स्यात्। प्रत्यक्षादिषु तस्यानन्तर्भावात्। किंच पदार्थानामनभिहितानां संसर्गबोधकत्वाभा-

---

[illegible]नापि हि पदत्वादन्वितो वृक्षोभिधातव्यः स च केनान्वित इति विमर्शे न तावद्वृक्षं वृक्षैरित्यादौ कर्मक- [illegible]दिभिरिव विभक्त्यर्थेन। प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमाविधानात्। 'प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमे'ति प्रातिपदिकार्थादिष्वर्थेषु प्रथमां पाणिनिः स्मरतिस्म। नच पदार्थान्तरमभिहितमस्ति। तस्मादभि- धानपर्यवसानायैव तत्र तिष्ठतीत्यादौ जिज्ञासेत्यर्थः। अभिहितापर्यवसानस्योदाहरणमाह—**यथावेति**। वि- [illegible] धात्वर्थः स एव करणं तत्र हि पदान्तरश्रवणादभिधानपर्यवसानेप्यभिहितापूर्वापर्यवसानमस्ति। वि- [illegible] हि नियोगः प्रतीयमानोऽनुष्ठानाय कल्प्यत इति विषयवन्नियोज्येप्यस्त्येवाकाङ्क्षेत्यर्थः। [illegible] प्रकृतेपि दर्शयति—**तदेवमिति**।

[illegible]न्योन्याश्रयादिदोषो नास्ति तथाप्यभिहितपदार्थेभ्य एव संसर्गसिद्धौ पदानामपि सामर्थ्यकल्पनायां [illegible] दूषयन्नभिहितान्वयवादी शङ्कते—**नन्विति**। यदि हि पदार्थानां संसर्गबोधकत्वं स्यात्तदा [illegible] पदानामपि सामर्थ्यकल्पनायां स्यादेव गौरवं ननु तदस्ति प्रमाणान्तरगृहीतपदार्थेष्वदर्शनादित्याह —**मैवमिति**। उक्तं च नाथेन—'किंतु तेषां न दृष्टा शक्तिर्मानान्तरोद्भवौ। कल्प्या विशिष्टार्थपरपदसंस्पर्श- [illegible]' इति। प्रमाणान्तरगृहीतानामप्यस्त्येव संसर्गबोधकत्वमिति शङ्कते—**नन्विति**। अत्र हि दृश्यमानं [illegible] श्रूयमाणौ च हेषाखुरनिक्षेपशब्दौ श्वेतोश्वो धावतीति संसर्गबुद्धिं जनयन्तीत्यर्थः। अत्र [illegible] संसर्गबोधकं विशकलिततया वा। प्रथमेऽनुमानतां दर्शयति—**तथाहीति**। [illegible] व्याप्त्या बोधकत्वादनुमानमित्यर्थः। द्वितीयेऽर्थापत्तितामाह— [illegible] यदा **विशकलितेति**। [illegible] अर्थापत्तित्वमर्थान्तराभावोऽपि यदा [illegible]—**अनिश्चितेत्विति**।

[illegible] पदार्थाख्यसप्तमप्रमाणाभ्युपगमो वा प्रसज्येत प्रत्यक्षादिष्व- [illegible]—**अपिचेति**। अथ [illegible] सामर्थ्यं [illegible] गौरवं [illegible] **किंचेति**। [illegible] एकतरमपि पदानां पदार्थेषु संसर्गप्रत्ययजनना- [illegible] सामर्थ्यमाधीयते। अनभिहितेषु सामर्थ्यादर्शनात्। [illegible]

वादभिहितानामेव तदेष्टव्यं तथाच पदार्थानां संसर्गप्रत्ययजननसामर्थ्यं पदानां च पदार्थेषु तत्सामर्थ्याधानसामर्थ्यमिति द्वयं कल्पनीयमिति कल्पनागौरवमभिहितान्वयवादिनः, अन्विताभिधानवादिनस्तु पदानां योग्येतरान्वितस्वार्थाभिधानसामर्थ्यमेकमेव कल्पनीयमिति कल्पनालाघवमित्ययमेव पक्षः श्रेयानिति । अत्राभिहितान्वयवादिनः प्रत्यवतिष्ठन्ते—'विनाभिधेयस्मरणमन्वयाप्रतिपत्तितः । तत्तत्पदार्थस्मृतयस्तेषामन्वयबोधिकाः ॥ २५ ॥' पदकदम्बकश्रवणसमनन्तरमपि कुतश्चिन्मानसापराधादनुपजनितपदार्थस्मृतेर्वाक्यार्थप्रत्ययानुदयादुदयाच्चोपजातपदार्थस्मृतेरन्वयव्यतिरेकाभ्यां पदार्थस्मृतीनां वाक्यार्थप्रत्ययहेतुत्वं तावदवसीयते ।

नच पदार्थस्वरूपमात्रविषयस्मृतीनामन्योन्यान्वयबोधकत्वमनुपपन्नमन्यत्रादृष्टत्वादिति वाच्यम् । स्मरणमात्रस्य सामर्थ्याभावेऽपि समभिव्याहृतपदकदम्बकत्वमुपजनितपदार्थस्मृतीनामाकाङ्क्षादिसहकारिणीनां संभवत्येव तद्बोधकत्वं सहकारिभेदोपादानात् कथमन्यथा संस्कारेन्द्रिययोरन्यत्र परस्परसंगतार्थाविषययोः प्रत्यभिज्ञायां पूर्वापरदेशकालसंसृष्टैकवस्तुबोधकत्वं, परस्परसहकारितया तथात्वं तु प्रकृतेपि तुल्यम् । न च पदार्थस्मृतीनां स्मृतानां वा पदार्थानामन्वयबोधकत्वे सप्तमप्रमाणाभ्युपगमप्रसङ्गः । लिङ्गप्रकरणस्थानानामिव शब्दप्रमान्तर्भावोपपत्तेः । ननु लिङ्गादिषु श्रुतिं कल्पयित्वैव विनियोग-

---

[illegible] —**विनेत्यादिना श्लोकेन** । [illegible] —**पदेत्यादिना** । [illegible] —**अन्वयेति** ।

[illegible] —**नचेत्यादिना** । [illegible] **सहकारीति** [illegible] —**कथमिति** । [illegible] —**तथेति** । [illegible] —**नचेति** । [illegible]

तीतेः स्वीकाराच्छाब्दत्वं न विरुध्यते, इहतु पदार्थस्मृतीनां स्मृतानां वा पदार्थानामन्वयबोधकत्वमिति वैषम्यम्, शब्दावगतपदार्थजन्यत्वेनान्वयप्रतीतेः, शाब्दत्वे चक्षुपावगतधूमजन्यस्यापि वह्निज्ञानस्य चाक्षुपत्वप्रसङ्ग इति चेन्मैवम् । अन्वयप्रतीतिं जनयतां पदानामवान्तरव्यापारत्वात्पदार्थस्मरणानाम् । नचस्वव्यापारव्यवधानाद्व्यापारवतः करणत्वं विहन्यते । यागादीनामपूर्वव्यवधानेन फलसाधकानामकरणत्वप्रसङ्गात् । नच चक्षुषो लिङ्गज्ञानमवान्तरव्यापारः । अगृहीताविनाभावस्यानुमानानुदयात्, अचाक्षुपस्थलेपि लिङ्गस्य बोधकत्वात् । गुरुमतानुसारिभिरपि लिङ्गप्रकरणादीनामन्तरेणैव श्रुतिकल्पनं विनियोजकानां शब्दप्रमाणान्तर्भावाभ्युपगमाच्च ।

ननु त्वयाप्यभिहितान्वयवादे तिस्रः शक्तयः कल्पनीयाः पदानां तावदर्थस्वरूपानुभवजननशक्तिरर्थानां चान्योन्यान्वयप्रत्यायनशक्तिस्तदाधानशक्तिश्चापरा पदानामिति । पदानां साहचर्येणार्थस्मारकत्वे पुनः शक्तिद्वयं कल्पनीयं पदार्थानामन्वयबोधनशक्तिस्तेषु तदाधानशक्तिश्च पदानामन्विताभिधाने तु पदानामन्योन्यान्वितस्वार्थाभिधानशक्तिरे-

---

स्यन्ते तदा श्रुतप्रधानेन नेतरथेति श्रुतिकल्पनयैवैषां लिङ्गादीनां विनियोजकत्वं न स्वातन्त्र्येण । श्रुतिकल्पनायां च त्वरामन्थरतातारतम्येनैषां प्राबल्यदौर्बल्ये यथाह परमर्षिः 'अर्थविप्रकर्षा'दिति । "अन्येपि एकद्वित्रिचतुष्पञ्चवस्त्वन्तरायकारितं श्रुत्यर्थ्यं प्रति वैषम्यं लिङ्गादीनां प्रतीयत" इति । प्रकृतेतु वैषम्यमाह—**इहत्विति** । न शब्दस्येति शेषः । नन्वशब्दत्वेपि पदार्थानां शब्दावगतत्वात्तज्जन्यप्रतीतिरपि शाब्दी एवेति नातिप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह—**शब्दावगतेति** । तामिमां शङ्कां परिहरति सिद्धान्ती—**मैवमिति** । नात्र शब्दावगतपदार्थजन्यत्वमात्रादन्वयप्रतीतेः शाब्दत्वमुच्यते येनानुमितेरपि चाक्षुपत्वप्रसक्तिः किंतु शब्दावान्तरव्यापाररूपपदार्थस्मरणजन्यत्वात् । उक्तं हि 'साक्षाद्यद्यपि कुर्वन्ति पदार्थप्रतिपादनं वर्णास्तथापि नैतस्मिन्पर्यवस्यन्ति निष्फले ॥ वाक्यार्थमिति ये तेषां प्रवृत्तौ नान्तरीयकं । पाके ज्वालेव काष्ठानां पदार्थप्रतिपादन'मिति । ततो नातिप्रसक्तिरिति भावः । ननु तथापि पदार्थैर्व्यवधानात् पदानां कथमन्वयप्रतीतिं प्रति करणत्वं तद्ध्यनन्तरफलत्वमिति तत्राह—**नचेति** । **यागादीनामिति** । गुरुमतेपि यागस्य फलं प्रति करणत्वमस्त्येवेति भावः । पदार्थेभ्यो लिङ्गज्ञानस्य वैषम्यमाह—**नचेति** । अथ किमिति न व्यापारस्तत्राह—**अगृहीतेति** । तज्जन्यस्तदाश्रितो वा यस्तत्क्रियाहेतुः स हि तद्व्यापारो नाम तथाच कथं चक्षुषि व्याप्रियमाणेप्यगृहीतव्याप्तिकस्य लिङ्गज्ञानमनुत्पद्यमानं चक्षुर्व्यापारः स्यात् । नहि धूमज्ञानमात्रं लिङ्गज्ञानमपि तु व्याप्तस्य सतः पक्षधर्मतया ज्ञानमिति भावः । चक्षुर्व्यतिरेकेणोत्पद्यमानत्वादपि न तद्व्यापारत्वमित्याह—**अचाक्षुपेति** । अथवा न चक्षुर्जन्यानुमितिः । तस्मिन्सत्यपि नियमेनोत्पत्त्यभावात् । असति चोत्पत्तेरतो नेदं तस्य व्यापार इति ग्रन्थार्थः । यत्तु लिङ्गप्रकरणादि उदाहृतं तदन्विताभिधानवादिनः प्राभाकरस्य भवत्येवोदाहरणम् । श्रुतिकल्पनाव्यतिरेकेणैव लिङ्गादीनि विनियोजकानीति हि गुरूणां मतमित्याह—**गुरुमत इति** ।

यत्तु शक्तिकल्पनागौरवमुक्तं तत्परिहर्त्तुमुत्थापयति—**नन्विति** । ननु कथं शक्तित्रयकल्पना यावता साहचर्यवशादेव प्रथमं स्मृतिः पदार्थैरुत्पद्यते भवतामिवेति तर्हि शक्तिद्वयमवश्यं भावीत्याह—**पदानामिति** । यत्तु पूर्वपक्षे स्पष्टीकरिष्यतीत्युक्तंतदत्र स्पष्टीकृतम् । स्वपक्षे च लाघवं स्मारयति—**अन्वितेति** । अत्राभिहितान्वयवाद्यन्विताभिधानेपि शक्तित्रयकल्पनामापादयन्परिहरति—**मैवमिति** । स्यादेतत् यथा नित्यत्वेसत्यनेकसमवेतरूपजातिवाचकमपि पदं नानेकात्मकव्यक्तीनां तदन्वयस्य समवायस्य वा वाचकं गोत्ववाचकं यथा तद्व्यक्तितदन्वययोरवाचकं तद्वदन्यान्वितस्वार्थवाचकमपि पदं स्वार्थमात्रमेव वक्तीति न शक्तित्रयं

कैवेति कल्पनालाघवमिति चेन्मैवम् । तयाप्यर्थान्तरे तदन्वये स्वार्थे च पदशक्तीनां कल्पनीयत्वात् । नचार्थान्तरान्वितस्वार्थाभिधायकमपि पदं स्वार्थस्यैव वाचकं नार्थान्तरतदन्वययोर्जातिवाचकमपि पदं व्यक्तितदन्वययोरिवेति वाच्यम् । विकल्पासहत्वात् । तथाहि किं जातिवाचकपदेन व्यक्तेरिव लक्ष्यत्वमर्थान्तरतदन्वययोरुत वाच्यत्वम् । नाद्यः । पदानामन्विताभिधानभङ्गप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । वाच्यत्वे तयोरपि शक्तेरवश्यकल्पनीयतया गौरवस्य तादवस्थ्यात् । किंचैकैकस्य पदस्य श्रूयमाणस्य स्मर्यमाणस्य वा तत्तत्पदार्थस्मरणजननशक्तिः पुनरेकस्मरणगोचराणां च तेषामेव पदानामन्योन्यान्वितपदार्थाभिधानशक्तिः सकलपदगोचरस्य स्मरणस्य पदेष्वन्विताभिधानशक्त्याधानशक्तिश्चेति शक्तित्रयकल्पनान्विताभिधानवादेऽपि तुल्या । नचाभिहितान्वयवादेऽपि शक्तिकल्पनागौरवस्य तुल्यत्वात् विनिगमनाभाव आशङ्कनीयः । विशिष्टार्थप्रत्यायनप्रयुक्तपदकदम्बसमभिव्याहारान्यथानुपपत्त्या पदस्मारितानामर्थानामन्योन्यान्वयस्य लक्ष्यमाणत्वेनोपपत्तेः, 'शक्तेरकल्पनीयत्वादनन्यलभ्यः शब्दार्थ' इति न्यायात् । उक्तं च 'विशिष्टार्थप्रयुक्ता हि समभिव्याहृतिर्जने' इति ।

ननु नेयं लक्षणा भवितुमर्हति, तल्लक्षणाभावात्, तथाहि 'वाच्यस्यार्थस्य वाक्यार्थे

कल्पनीयमिति तत्राह—नचेति । किं पदं स्वार्थान्वितं तद्वाचकमिति स्वार्थस्योपलक्षणत्वं आहोस्विदन्वितस्य वाचकमिति विशेषणत्वमिति विकल्पाद्यं दूषयति—नाद्य इति । अभिहितान्वयवादिभिरप्येवमभ्युपगमाद्भावस्येति भावः । द्वितीयेतु शक्तित्रयकल्पनावश्यंभावित्वमाह—न द्वितीय इति । ननु यदि भूयमाणान्विताभिधानवादे शक्तित्रयं नचैतदर्थत्रयमपि तु एक एव विशिष्टोर्थः परंतु सविशेषणत्वमेव शक्तेरिति तं प्रकारान्तरेण शक्तित्रयमापादयति—किंचेति । एषाहि अन्विताभिधानपरिपाटी । प्रथमं श्रूयमाणैः स्मर्यमाणैर्वा पदैरन्योन्यासंसृष्टार्थाः प्रत्याय्यन्ते अन्त्यपदोच्चारणानन्तरं चैकस्मृत्यारूढानि तान्येव पदानि पदार्थानन्योन्यान्विततया प्रतिपादयन्तीति । तथाच पदार्थमात्रेषु संसृष्टपदार्थेषु च प्रत्ययाधाने पदानां सामर्थ्यद्वयं सकलपदविषयस्मरणस्य सकलपदेष्वन्विताभिधानसामर्थ्याधानसामर्थ्यं तृतीयमेकस्मृत्यारूढपदानां तत्सामर्थ्याभावादित्यर्थः । ननु शक्तित्रयकल्पनायामुभयोः समानायां कोयमाग्रहः यदभिहितान्वयवाद एव श्रेयानिति तत्राह—नचेति । अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थः, लभ्यते चान्येनापि व्यवहारः समभिव्याहृतपदार्थबोधार्थं प्रयुक्तपदस्मारितेभ्यः पदार्थेभ्यः । नच तस्य शब्दत्वं, शब्दैरेव लक्ष्यमाणत्वादतो न शक्तित्रयमिति समुच्चयार्थः । एतदुक्तं भवति । पदानां पदार्थस्मृतिजनकत्वं तथापि तुल्यं स्मृतपदार्थानामन्वयप्रतिपत्तिहेतुतामात्रमपि तुल्यमेव इतरथा प्राथमिकपदार्थस्मृतेरप्यवश्यं वैयर्थ्यात् करणत्वं तु मयापि नेष्यते पदानां पदार्थेष्वन्वयप्रतिपत्तिजननसामर्थ्याधानसामर्थ्यं भवदीयमनुद्भावस्थितसामर्थ्येन तुल्यं पदानां स्मृतपदार्थान्वयबोधने यत्सामर्थ्यमभिधानात्मकं त्वया परिकल्प्यते तन्मन्मते नास्तीति मन्मते लाघवमिति । उक्ते न्यायमार्गे लोकव्यवहार इति वा पदसमभिव्याहृतिरित्यनुवादस्य पदप्रयोगो वा विशिष्टार्थप्रयुक्तेति सम्बन्धाभियोजना ।

परस्परान्वये पदानां लक्षणैव वृत्तिरिति तुल्ययुक्त्या तदाक्षिपति तुल्यरीत्या मन्वानोऽन्विताभिधानवादी—ननु नेयमिति । लक्षणाभावं दर्शयितुं शक्तिलक्षणयोर्लक्षणमाह—तथाहीति । वाच्यस्यार्थस्य प्रतिरूपस्य वाक्यार्थे योगप्रतिबन्धादिरूपे संबन्धानुपपत्तौ सत्यां वाच्यार्थेनान्वयप्रयोजनस्य वाच्यार्थ-

संबन्धानुपपत्तितः । तत्संबन्धवशप्राप्तस्यान्वयाल्लक्षणोच्यते ॥' इति । नचौदनं चैत्रः पचति पिठर इत्यादौ चैत्रपिठरादीनामर्थानां वाक्यार्थसंबन्धानुपपत्तिः, नच पदार्थैर्लक्षितायाः पदार्थानामन्वितावस्थायाः पुनरन्वयान्तरशालिता तेनेयं न लक्षणा तल्लक्षणविरहादिति चेन्मैवम् । अव्यापकत्वादेतस्य लक्षणालक्षणत्वासंभवात् । नहि विषं भुङ्क्ष्वेत्यादावेतल्लक्षणमस्ति । तत्र सर्वेषां पदानां लक्षकत्वेन वाच्यार्थाभावात्, वाच्यार्थाविनाभूतस्य वाक्यार्थेन पुनरन्वयाभावाच्च ।

यदपि 'मानान्तरविरोधे तु मुख्यार्थस्य परिग्रहे । मुख्यार्थेनाविनाभूते प्रतीतिर्लक्षणोच्यते ॥' इति लक्षणालक्षणं तदप्यव्यापकम् । कुण्डपायिनामयने 'मासमग्निहोत्रं जुहुती'त्येतल्लक्षणाव्यापकत्वात्, 'उपसद्भिश्चरित्वा मासमग्निहोत्रं जुहुती'ति श्रूयमाणत्वात् प्रसिद्धाग्निहोत्रे चोपसदामभावात्कर्मान्तरेऽग्निहोत्रशब्दः प्रसिद्धाग्निहोत्रसाधर्म्याल्लक्षणया वर्तते । नच तत्र मानान्तरविरोधः, तदर्थस्य मानान्तरागोचरत्वात् ।

याद्धेतोर्या शब्दस्य तत्र प्रवृत्तिः सा लक्षणेति श्लोकार्थः । प्रकृते च वाच्यार्थानां वाक्यार्थे संबन्धानुपपत्तिरूपलक्षणभागो नास्तीत्याह—**नचेति** । पिठरं भाण्डम् । यस्तु तत्संबन्धवशात् प्राप्तस्यान्वयादिति लक्ष्यमाणार्थस्य पुनर्वाक्यार्थे योन्वय उक्तः सोपि नास्तीत्याह—**नच पदार्थैरिति** । नह्यत्र वाक्यार्थद्वयमस्ति येन लक्ष्यमाणवाक्यार्थस्य वाक्यार्थसंबन्धो भवेत् स्वेनैव स्वसंबन्धानुपपत्तेरिति भावः । लक्षणमेवेदं लक्षणाया न संभवति अव्यापकत्वात् अतो नैतदभावमात्राल्लक्षणाक्षय इति परिहरति अभिहितान्वयवादी—**मैवमित्यादिना** । वाक्यार्थे संबन्धानुपपत्तितः, अत्र कोयं वाक्यार्थोभिमतः किं न्यायपरिशोधनया निष्पन्नोर्थः किंवा क्रिया आहोस्वित्परिशिष्टपदवाच्योर्थः । नाद्यः । तदानीमनिष्पन्नत्वाद्वाक्यार्थस्येत्यभिप्रेत्याह—**नहीति** । नापि द्वितीयः । विषं भुङ्क्ष्वेत्यत्र क्रियाया अविवक्षितत्वात् भुङ्क्ष्वेत्यस्यापि तन्निवृत्तिपरत्वात् । अत एव न तृतीय इत्याशयवानाह—**तत्रेति** । इतरोपि लक्षणांशो नास्तीत्याह—**वाच्यार्थेति** । नहि भोजननिवृत्तिव्यतिरेकेणापरो वाक्यार्थोऽस्ति येनान्वियादिति भावः ।

लक्षणान्तरमप्यनुवदति—**यदपीति** । मुख्यार्थस्य परिग्रहे मानान्तरविरोधे सति मुख्यार्थेनाविनाभूते संबद्ध इति यावत् । मञ्चाः क्रोशन्तीत्यत्राविनाभावादर्शनात् तस्मिन्नविनाभूते या प्रतीतिः सा लक्षणोच्यत [illegible] योजना । अस्ति कुण्डपायिनामयनगतं कर्म 'मासमग्निहोत्रं जुहोती'ति श्रूयमाणं तत्र चाग्निहोत्रशब्दो गौण्या प्रयुज्यते इति स्थितम् । उक्तं क्रियाभिधानमित्यत्र गौण्यपि हि गुणलक्षणयोगेन वर्तते इति लक्षणोच्यते । लक्षितलक्षणा हि गौणी नच तत्र एतल्लक्षणमस्तीत्यव्याप्त्या दूषयति—**तदित्यादिना** । ननु किमिति गौणो [illegible] एवाग्निहोत्रशब्दः किं नस्यादत आह—**उपसद्भिरिति** । एतच्च भाष्यकारीयं मतं वार्तिककारमतं [illegible] संबन्ध [illegible], विच्छिन्नप्रकरणत्वाच्च, प्रत्यभिज्ञाभावाच्च कर्मान्तरमिति । तच्च दर्शितं प्रकरणान्तरा[illegible] [illegible] अस्तु लक्षणात्वं लक्षणस्य तत्र कथमभाव इति माना[illegible]त्याह—**नचेति** । यथाहि गङ्गायां घोष इत्यत्र तद्वाक्यव्यतिरेकेण मानान्तरविरोधो [illegible] न तथेह प्रमाणान्तरविरोधः तदर्थस्य तदयोग्यत्वात्, केवलमेतद्वाक्यव्यापारपर्यालोचनया [illegible]दिति भावः ।

तस्मात्पदानां पदार्थस्वरूपमात्रपरत्वे वाक्यप्रामाण्यानुपपत्तिरेव लक्षणाक्षेपिकेति तदेव- लक्षणं लक्षणायाः, सर्वलौकिकवैदिकलक्षणायां व्यापकत्वात् । तथाहि 'गङ्गायां घोषः प्रतिवसति, आदित्यो यूपः, कुण्डपायिनामयने मासमग्निहोत्रं जुहोति' त्यादावस्ति पदार्थमा- त्रपरत्वे वाक्यप्रामाण्यानुपपत्तिः । ननु तत्र वाच्यार्थान्वयानुपपत्तिरप्यस्ति तत्कथमिदमेव लक्षणमिति नियम्यत इति चेन्मैवम् । वाच्यार्थान्वयानुपपत्त्यभावेऽपि लोकवेदयोर्लक्षणा- दर्शनात् । तथाहि लोके 'सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषास्त्रयः । शूरश्च कृतविद्यश्च योऽभिजानाति सेवितुम् ।' इत्यादौ पदार्थानामन्वयसंभवेऽपि निष्प्रयोजने तात्पर्यासम्भवेन वाक्यप्रामाण्यानुपपत्तेः प्रतीयमानवाक्यार्थं हित्वा शूरादित्वं संपदो हेतुरिति ध्वनिना सूच्यते । तथाच वेदे 'वायुर्वै क्षेपिष्ठे'त्यादौ संभवत्येव वाच्यार्थान्वये कैमर्थ्यक्यवशेन देव- ताप्राशस्त्यलक्षणया कर्मणः प्राशस्त्यं लक्ष्यते तस्माद्वाक्यप्रामाण्यानुपपत्तिरेव लक्षणाक्षेपि- केति निश्चिनुमः । अस्ति चेहापि लोकानुसारतो विशिष्टार्थप्रत्यायनप्रवृत्तानामभिधावृत्ती- नामर्थमात्रपरत्वे पदानां प्रामाण्यानुपपत्तिः 'विशिष्टार्थप्रयुक्ता हि सर्वाभिधावृत्तय' इति न्यायात् । अस्ति च शब्दानामर्थरूपसंबन्धवशप्राप्तिरनभिलावस्थायां [illegible]- बोधनसामर्थ्यातिशयसामर्थ्यद्वयकल्पनापि ।

एवं [illegible] —तस्मादिति । [illegible] —तथाहीति । [illegible] —अदर्शनमित्यादिना । सुवर्णपुष्पामिति । [illegible]

[illegible]

ननु पदानां संस्कारोन्मेषमात्रोपयोगान्नाभिधातृत्वं, पदार्थानामपि स्ववाचकपदसंस्कारोन्मेषकाणां तत्स्मारकतयाभिधायकत्वप्रसङ्गादितिचेन्न । पदानामेव पदार्थस्मारकाणामभिधातृत्वस्य लौकिकपरीक्षकप्रसिद्धिसिद्धस्यानिवारणीयत्वात्, शब्दविषयविज्ञानस्यैव पदार्थस्मरणजननशक्त्युपहितस्याभिधाव्यापारत्वेन स्वीकारात्, अन्यस्य च परिस्पन्दप्रयत्नलक्षणस्य व्यापारस्य विभौ विभुगुणे वा शब्दे चैतन्यानधिकरणे दुर्निरूपत्वात् । तस्मात्समभिव्याहृतपदकदम्बकस्मारितपदार्थानां परस्परान्वयप्रत्ययो लाक्षणिकः शाब्दश्चेति सर्वमवदातम् । तथाचोक्तं मीमांसावार्तिककारमिश्रैः—'न विमुञ्चन्ति सामर्थ्यं वाक्यार्थेपि पदानि नः । वाक्यार्थो लक्ष्यमाणो हि सर्वत्रैवेति च स्थिति'रिति ।

प्रयोगश्च—'शब्दास्तात्पर्यविषयव्यतिषङ्गस्य लक्षकाः । तत्तात्पर्याभिधानत्वात्क्ष्वेलं भुङ्क्ष्वेति शब्दवत् ॥ २६ ॥' विवादपदानि पदानि लक्षणया पदार्थानामन्योन्यान्वयप्रतिपत्तिपराणि अन्वितप्रतिपत्तिपरत्वे सति पदत्वाद्विषं भुङ्क्ष्वेति पदकदम्बवत् ।

स्यादेतत् । न पदानां पदार्थाभिधायकत्वं येन तत्सामर्थ्यादधिकं न कल्पनीयं स्यात् अपितु साहचर्यवशात्संस्कारोन्मेषकतया स्मारकत्वम् । नचैतदेवाभिधायकत्वम् । अर्थानामपि शब्दाभिधायकत्वप्रसङ्गात् । अस्ति च तेषामपि शब्दस्मारकत्वमिति ततश्च तदतिरिक्ताभिधाव्यापारस्वीकारेऽन्विताभिधानवादस्वीकार इत्यभिप्रेत्य शङ्कते—**नन्वित्यादिना** । यद्यपि स्मारकत्वं पदतदर्थयोः समानं तथापि पदानामेवाभिधायकत्वं लौकिकप्रसिद्धं नेतरस्येति परिहरति—**न पदानामिति** । नन्वन्य एवाभिधाव्यापारः शब्दस्य भाट्टैरभ्युपेयते तत्कथं स्मारकाणामेव प्रसिद्धिवशादभिधायकत्वमिति तत्राह—**शब्देति** । अथवा स्मृतिजननशक्तिविशिष्टं शब्दविज्ञानमभिधाव्यापारः नचैवंविधो व्यापारोऽर्थस्यास्तीति कथमभिधायकत्वप्रसक्तिरित्याह—**शब्दविषयेति** । अथवाभिधायकत्वं न निवारयामः किंतु स्मरणजनकतातिरिक्तमेव तत्स्वीकर्तव्यमिति तत्राह—**शब्दविषयेति** । पदजनितविज्ञाने परिशेषात्स्मृतित्वेन तज्जनकत्वमेव शब्दस्याभिधायकत्वमित्यर्थः । अत्र वक्तृविशेषानुमापकशब्दविज्ञाने तदनभिधानरूपेति व्याप्तिनिवृत्त्यै पदार्थग्रहणम् । सहदृष्टवस्त्वन्तरज्ञानेऽतिव्याप्तिनिवृत्त्यै शब्दग्रहणम् । ननु परिस्पन्दः प्रयत्नो वा अन्य एव व्यापारो लोकप्रसिद्धः यथा तरूणां, यथा वा कौमारिलानामात्मनः, तत्कथं विज्ञानस्य व्यापारत्वमित्याशङ्क्याह—**अन्यस्येति** । विभाविति भट्टनये । विभुगुण इति काणादादिनये । तदनेन मूर्तद्रव्यानुविधायिपरिस्पन्दो निरस्तः । प्रयत्ननिरासायाह—**चैतन्येति** । अयमभिसन्धिः । तज्जन्यस्तदाश्रितश्च तत्क्रियाहेतुस्तद्व्यापार इति चक्षुःसंयोगादौ यद्यपि दृष्टस्तथापि श्रोत्रशब्दसन्निकर्षे तज्जन्यत्वाभावेपि तद्व्यापारत्वं दृष्टं, तथा अपूर्वस्य यागाश्रयत्वाभावेपि यागजन्यतया तद्व्यापारत्वमभ्युपगतं तदिहापि शब्दविषयविज्ञानस्य शब्दाश्रयत्वाभावेपि तज्जन्यत्वादपि भवति तद्व्यापारत्वमिति । स्वपक्षदूषणसमाधानमुपसंहरति—**तस्मादिति** । लाक्षणिकत्वेऽत एव शाब्दत्वे च भट्टपादसंमतिमाह—**तथाचेति** ।

ननु तथापि वाक्यार्थस्य लाक्षणिकत्वे किं प्रमाणं नह्येतदभियुक्तवचनैकगम्यमिति तत्राह—**प्रयोगश्चेति** । तात्पर्यविषयो व्यतिषङ्गः संबन्धस्तस्य लक्षका इति साध्यनिर्देशः । विषं भुङ्क्ष्वेति शब्दवदित्यर्थः । श्लोकेन संगृहीतमनुमानं विवृणोति—**विवादपदेति** । विषं भुङ्क्ष्वेत्यादौ सिद्धसाधनतानिवृत्त्यै विवादपदग्रहणम् । अन्विताभिधानेनार्थान्तरतानिवृत्त्यै लक्षणयेत्युक्तम् । **पदार्थानामिति** । अन्वयिनां न पुनः स्वस्मारितानाम् । तेन न दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यम् । पक्षे च सामर्थ्यात्स्वस्मारितान्वयसिद्धिः इतरस्यासंभवात् । गौरश्व इत्यादिपदैरनैकान्तिकतापरिहाराय हेतौ प्रथमं विशेषणम् । लिङ्गिलिङ्गसंबन्धपरलिङ्गव्यवच्छेदाय पदग्रहणम् । अनन्वितानधिकरणेत्यपि विशेषणीयमिति केचित्, इतरथा स्वपुत्रानुमापकपदेषु व्यभिचारादिति ।

नच पदानि स्वार्थपरित्यागेन लक्षणयान्वयप्रतिपत्तिपराणि उक्तसाधनत्वात् त्वदुदाहृतवाक्यवदित्याभाससमानयोगक्षेमता । अस्यैव त्वदुदाहृतानुमानवाक्यस्य स्वार्थपरित्यागापरित्यागयोस्तदनुपपत्तेः । तथाहि । स्वार्थपरित्यागे विशिष्टसाध्यप्रतीत्यभावादेवाविघातकत्वात्, अपरित्यागे च तत्रैवानैकान्तिकत्वात्, मुख्यार्थबाधोपाधिप्रयुक्तत्वाच्च स्वार्थपरित्यागस्य । इह च बाधाभावान्न स्वार्थपरित्यागानुमानं तस्मादभिहितान्वयवाद एव श्रेयानिति केचिदाचार्याः ।

नचैवमपसिद्धान्तः । भाष्यकारसंमतत्वात् । तथाच समन्वयसूत्रे वेदान्तवाक्यानि प्रस्तुत्य भाष्यकारः प्रतिपादयति स्म । नच तद्गतानां पदार्थानां ब्रह्मस्वरूपविषये निश्चिते समन्वयेवगम्यमानेऽर्थान्तरकल्पना युक्ता । श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात् । तत्र च पदार्थानामेवान्योन्यान्वयप्रत्यायकताप्रतीयते मण्डनमिश्रादिभिरप्यङ्गीकृतत्वात् । 'पदार्थान्तरतुल्यत्वाद्विध्याकाङ्क्षानिबन्धनः। न संसर्गः पदार्थानां स्वशब्दैस्तु प्रदर्शिताः॥ संबन्धयोग्यरूपेण तस्मात्संबन्धभागिनः । विशिष्टार्थप्रयुक्ता हि समभिव्याहृतिर्जने' इति । व्यवहारे भट्टनय इत्यङ्गीकारात् । भट्टपादैश्च वाक्यार्थस्य सर्वत्र लाक्षणिकत्वस्वीकारात् । 'वाक्यार्थो लक्ष्यमाणो हि सर्वत्रैवेति च स्थितिरि'ति । तस्मात्पौरुषेयवाक्येभ्य इवापौरुषेयेभ्यो वेदान्तवाक्येभ्यो लक्षणया यथोक्तलक्षणं ब्रह्म सिद्ध्यतीति सिद्धम् ॥ १५ ॥

आभाससमानयोगक्षेमतां निराकरोति—**नचेति** । उदाहृतानुमानवाक्ये वाच्यार्थपरित्यागापरित्यागयोः प्रकृताविघातं दर्शयति—**तथाहीत्यादिना** । **अनैकान्तिकत्वादिति** । तत एव व्याघातकाभावादव्याघात इति शेषः । उपाधिमप्याह—**मुख्यार्थेति** । साधनव्याप्तिं परिहरति—**इह चेति** । किं चेदमन्विताभिधानं नाम न तावदन्वितप्रतिपादनमात्रम् । अविप्रतिपत्तेः । नापि पदार्थाभिधायकशब्दस्यान्विते तात्पर्यम् । तत्राप्यविवादादेव । नापि पदार्थमात्रे गृहीतसंगतिकस्यान्विताभिधायकत्वम् । पदार्थसंगतेस्तन्मात्रोपक्षीणत्वात्, इतरथाऽतिप्रसङ्गात् । अन्वितपदार्थसंगतिबलेन तत्प्रतिपादनं तदिति चेत् तत्र वक्तव्यं, किमन्वयविशेषवति संगतिग्रहः किं वान्वयमात्रवति । आद्ये वाक्यार्थस्यापूर्वत्वक्षतिः । अन्वयपदार्थप्रतीत्योः समसमयतया योग्यतादिप्रतिसन्धानविरहिणामपि पदार्थप्रतीतिवदन्वयप्रतीत्यापत्तिश्च । द्वितीयस्त्वसंभवानिरस्तः । नह्यन्वयमात्रवति गृहीतसंगतिकस्यान्वयविशेषवद्वाचकत्वं संभवति । जातौ गृहीतसंगतिकस्यापि व्यक्तिवाचकत्वप्रसङ्गात् । अन्वयमात्रवति गृहीतसंगतिकेन तावन्मात्रमभिधीयते विशेषस्तु लक्ष्यत इति चेत् हन्त पदार्थाभिधायिभिरेव शब्दैरयं लक्ष्यतां कृतमन्तर्गडुनान्वयमात्रेण प्रमाणप्रयोजनरहितेनेत्यलम् । केचिदाचार्याः वाचस्पतिमिश्रप्रभृतयः ।

यदि चैवं न्यायं परिशुद्धेपि पक्षे विवरणकारादिमतमवलम्ब्यापसिद्धान्तगन्धितां कश्चिदाध्यात्तन्मुखं भाष्यकारप्रभृतिवृद्धवचनप्रतिबन्धेन पिदधाति—**नचेत्यादिना** । **पदार्थान्तरेति** । पदार्थानां संसर्गो न विध्याकाङ्क्षानिबन्धनः कुतः विधेरपि पदार्थान्तरतुल्यत्वात् तस्मात्संबन्धयोग्यरूपेण स्वशब्दैः प्रकाशिताः पदार्थाः स्वयमेव संसर्गभागिनः । संबन्धयोग्यतया पदार्थप्रकाशे कारणमाह—**विशिष्टार्थेति** । सम्प्रयोजनकथनं वादार्थमुपसंहरति—**तस्मादिति** । 'संसृष्टपरवाक्येषु संसृष्टार्थस्य लक्षणा । अखण्डार्थपरं वाक्य लण्डस्यैव लक्षणम् ॥' यद्वा 'अखण्डार्थपरेष्वादावस्ति संसर्गलक्षणा । तस्यापि च ततस्त्याग[illegible]

ननु कथमपौरुषेयत्वं वेदान्तानां तत्प्रतिपादकप्रमाणाभावात्, नन्वपौरुषेया वेदाः संप्रदायाविच्छेदे सत्यस्मर्यमाणकर्तृकत्वादात्मवदित्यनुमानमस्तीति चेत् । मैवम् । विशेषणासिद्धेः पौरुषेयवेदवादिभिः प्रलये संप्रदायविच्छेदस्याभ्युपगमात् । अस्मर्यमाणकर्तृकत्वं च किमप्रमीयमाणकर्तृकत्वं विवक्षितम्, उत स्मरणागोचरकर्तृकत्वम् । नाद्यः । 'तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे । छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत, त्रयो वेदा अजायन्त, ऋग्वेद एवाग्नेरजायत यजुर्वेदो वायोः सामवेद आदित्यात्, इदं सर्वमसृजत ऋचो यजूंषि सामानी'त्यादिश्रुतिभिः कर्तुः प्रमीयमाणत्वात् । नापि द्वितीयः । विकल्पासहत्वात् तथाहि किमेकेनास्मरणं विवक्षितमुतसर्वास्मरणम् । नाद्यः । मुक्तकश्लोकादावनैकान्तिकत्वात् । न द्वितीयः । सर्वास्मरणस्यासर्वज्ञविज्ञानाविषयत्वात् ।

ननु 'वाचा विरूपनित्यया, यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै, नाचिकेतमुपाख्यानं मृत्युप्रोक्तं सनातनम्, अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवे'त्यादिश्रुतिस्मृतिवाक्येभ्यो वेदस्य नित्यत्वावगमात्, पौरुषेयत्वप्रतिपादकानि कल्पादौ तत्संप्रदायप्रवर्तकत्वपराणीति चेन्मैवम् । वाचा विरूपनित्ययेत्यस्य वाक्यस्य वृष्णे चोदस्व सुष्टुं स्तुतिमिति वाक्यशेषादग्निस्तुतिविधिपरत्वावगमात् अन्यार्थदर्शनस्य प्राप्त्यभावे प्रमाणत्वानुपपत्तेः । यो वै वेदांश्च प्रहिणोतीत्यस्य च पौरुषेयत्वापौरुषेयत्वयोः साधारणत्वात् स्वयं निर्मायापि वेदानां प्रदानसंभवात् । 'मृत्युप्रोक्तं सनातन'मित्यस्य वाक्यस्यो'क्त्वा श्रुत्वा च मेधावी ब्रह्मलोके महीयते' इति वाक्यात् उपाख्यानानुवचनश्रवणप्रशंसापरत्वात् । 'अनादिनिधना नित्ये'ति स्मृतेश्च 'प्रतिमन्वन्तरं चैषा श्रुतिरन्या विधीयत' इति स्मृत्यन्तरविरोधेनानिर्णायकत्वात् । एवं च नित्यत्वप्रतिपादकानामन्यार्थतया पौरुषेयत्वप्रतिपादकवाक्याबाधकत्वात् पौरुषेयत्वमेव वेदान्तानां निश्चिनुमः ।

अपौरुषेयेभ्य इत्युक्तममृष्यमाणा वैशेषिकादयः प्रत्यवतिष्ठन्ते—**ननु कथमिति** । जीर्णकूपारामादिव्यभिचारवारणाय सम्प्रदायाविच्छेदे सतीत्युक्तम् । कालिदासादिवचस्सु व्यभिचारवारणायास्मर्यमाणकर्तृकत्वादित्युक्तम् । विशेषणासिद्धिमेवाह—**पौरुषेयेति** । अस्मर्यमाणेत्यत्रापि स्मृतिपदं किं मूलप्रमितिपरं किं वा मुख्यवृत्तेति विकल्प्याद्ये तदविषयत्वं वेदकर्तुरसिद्धमित्याह—**नाद्यस्तस्माद्यज्ञादिति** । तस्मात्प्रकृताद्यज्ञरूपिणः परमेश्वरात् सर्वहुतः हुतं हुत् यस्मिंस्तत्सर्वं विद्यते स सर्वहुत् ततः सर्वहुतः सकाशात्, अथवा सर्वं जुहोतीति सर्वहुत् यष्टापि स एवेति यावत् । प्रलयकाले वा सर्वं स्वमात्रतया जुहोतीति सर्वहुत् ततः ऋगादयो जज्ञिरे उत्पन्ना इति पुरुषसूक्तार्थः । त्रयो वेदा इति श्रुत्यन्तरम् । इदं सर्वमित्यपरा श्रुतिः । **मुक्तकेति** । विप्रकीर्णाः श्लोकाः मुक्तकश्लोकाः तेषु यः कैश्चिदस्मर्यमाणकर्तृकत्वमस्ति नचास्त्यपौरुषेयत्वमित्यर्थः ।

नित्यत्वप्रतिपादकागमविरोधात् सृष्टिश्रुतीनामन्यार्थत्वं शङ्कते—**नन्वित्यादिना** । हे विरूप वृष्णे नित्यया वाचा सुष्टु स्तुतिं चोदयस्वेत्यर्थः । तथा यः परमेश्वरो ब्रह्माणं हिरण्यगर्भं विदधाति विहिताय च तस्मै वेदान्प्रहिणोति प्रददाति । उपदिशतीति यावत् । ननु करोतीति श्वेताश्वतरोपनिषन्मन्त्रार्थः । नाचिकेतमिति कठवल्लीश्रुतिः । अनादिनिधनेति स्मृतिः । आदिनिधनरहिता अत एव नित्या उत्सृष्टेत्युपदिष्टेत्यर्थः । अतत्परत्वादस्यां न्यायसापेक्षाणां तदभावे नास्ति स्वार्थे प्रामाण्यम्, अतो न सृष्टिश्रुतिविनिवारकत्वमिति परिहरति—**मैवमित्यादिना** । **अन्यार्थेति** । अन्यशेषे वाक्ये यद्दर्शनं पदसमभिव्याहारमात्रात्तदन्यार्थदर्शनम् । साधारण्यमेव दर्शयति—**स्वयमिति** । **उपाख्यानेति** । उपाख्यानस्यानुवचनं श्रवणं च तयोः प्रशंसापरत्वादित्यर्थः । स्मृतेः स्मृत्यन्तरविरोधमाह—**अनादीति** ।

---

१ सुष्टुमित्यपि पाठोऽस्ति । २ वेदानामिति पाठान्तरम् । ३ मूलभूतप्रमितिपरमिति पाठान्तरम् ।

अनुमानतोपि तथात्वमध्यवस्यामो वेदवाक्यानि पौरुषेयाणि वाक्यत्वात् कालिदासवाक्यवदिति, वेदवाक्यान्याप्तप्रणीतानि प्रमाणत्वे सति वाक्यत्वान्मन्वादिवाक्यवत् । ननु 'वेदस्याध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम् । वेदाध्ययनरूपत्वादधुनाध्ययनं यथे'त्यनुमानात्सप्रतिसाधनतेति चेत् । मैवम् । सर्ववेदाध्ययनपक्षीकारे दृष्टान्तासिद्धेः, अतीतकालीनाध्ययनपक्षीकारे चांशतः सिद्धसाधनत्वात्, सर्गकालीनाध्ययनपक्षीकारे सर्गमनङ्गीकुर्वतो मीमांसकस्याश्रयासिद्धेः, 'भारताध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम् । भारताध्ययनत्वेन सांप्रताध्ययनं यथे'त्याभाससमानयोगक्षेमत्वात् । अथ तत्र कर्तृस्मृत्या बाधः 'कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं प्रभुम् । को ह्यन्यः पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद्भवेत् ॥' तर्हि इहापि सकर्तृकताप्रतिपादकश्रुतिभिर्बाध इति समानम् । विपक्षे चाप्ताप्रणीतत्वाद्बालोन्मत्तादिवदप्रामाण्यप्रसङ्गो बाधकस्तर्कः । अथ बालोन्मत्तादिवाक्यानामनाप्तप्रणीतत्वेनाप्रामाण्यम् इह तदभावादाप्तवाक्यवत्प्रामाण्यमुपपद्यत इतिचेत् । मैवम् । अनाप्ताप्रणीतवाक्यस्य जगत्याप्तप्रणीतत्वनियमदृष्टेः, अन्यथा वक्तुरभावे वाक्यस्योत्पत्तिप्रतीत्योरसंभवात् ।

अथाभिव्यक्तिरेव शब्दानां वक्तृव्यापारान्नोत्पत्तिः । मैवम् । एवं सति पाषण्डाद्यागमानामपि नित्यत्वप्रसङ्गात् । किंच शब्दो नित्यः कृतको वा सामान्यवत्वे सत्यस्मदादिबाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वात् घटवदित्यनुमानेन शब्दानां कृतकत्वेन पौरुषेयत्वसिद्धिः । नच मीमांसकं प्रति योगिव्यवच्छेदार्थमस्मदादिपदं व्यर्थं तेन योगिनामनभ्युपगमादिति वाच्यम् । स्वमते व्यभिचारनिवारणार्थत्वात् । तथाच चिरन्तनाचार्याणामपि स्वमते व्य-

---

एवं नित्यत्वानुमानागमदूषणपूर्वकमनित्यत्वागमं प्रदर्श्यानुमानमप्यनित्यत्वे दर्शयति—अनुमानेति । गीतिरूपेषु हुंफडादिस्तोभभागेषु चासिद्धिपरिहारार्थं वाक्यानीति विशेषणम् । ईश्वरकृतत्वेप्यनुमानमाह—वेदेति । उन्मत्तवाक्ये प्रत्यक्षादौ च व्यभिचारवारणाय विशेषणद्वयं गृहीतम् । सत्प्रतिपक्षतां शङ्कते—नन्विति । अत्र किं कृत्स्नं वेदाध्ययनं पक्षः, उतातीतकालीनम्, उत सर्गकालीनाध्ययनमिति विकल्प्य क्रमेण दूषयति—मैवमित्यादिना । आभाससमानयोगक्षेमतया दौर्बल्यमाह—भारतेति । ननु तत्र व्यासः कर्तेति स्मर्यते 'कोह्यन्यः पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद्भवे'दित्यादौ तेन बाधाद्वैषम्यमिति तत्राह—अथेति । शङ्कितोपाधितां निराकरोति पूर्ववादी—विपक्षे चेति । सोपाधितया प्रतिपक्षिमूलतां शङ्कते—अथेति । अनाप्ताप्रणीतं वेदाप्तप्रणीतमेवेति नित्यत्वाभावाद्वाक्यस्येति हृदि निधाय परिहरति—मैवमिति । आत्मादिषु व्यभिचारवारणाय वाक्यग्रहणम् ।

ननु न वक्त्रा शब्दानां निष्पादनं क्रियते किंत्वभिव्यक्तिरेव तेन तदभावो नानुमानस्येति प्रतिपक्षमूलतां शङ्कते—अथेति । अतिप्रसङ्गेन परिहरति—मैवमिति । तदेवं सदोषत्वमप्यनुमानस्य प्रदर्श्य नित्यत्वे बाधकमभिधायानित्यत्वेप्यनुमानमाह—किंचेति । अथापि मीमांसकः कृतकत्वे एव विवदेत्तर्हि तदपि साधनीयमित्याह—कृतको वेति । ईश्वरप्रत्यक्षेप्याकाशादिषु व्यभिचारनिवृत्त्यर्थं बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वादित्युक्तम् । तथापि मनोग्राह्यात्मनि व्यभिचारस्तद्वर्जं बाह्येति । तथापि योगिबाह्येन्द्रियप्रत्यक्षपरमाण्वादिषु व्यभिचारस्तद्वर्जमस्मदादीत्युक्तम् । तथापि सामान्ये व्यभिचारस्तद्वर्जं सामान्यवत्वे सतीत्युक्तम् । अस्मदादीति विशेषणं मीमांसकं प्रति व्यर्थं तेन योगित्वं योग्यनङ्गीकारात्तदुक्तौ च स्वमते व्यभिचार इति केचिद्दूषणमूचिरे तत्परिहरति—नचेति । ननु न स्वमतव्यभिचारनिवारणाय विशेषणं दुष्टमदृष्टचरत्वादिति तत्राह—तथाचेति । चिरन्तनाचार्येषु च व्यभिचारनिवारणायैव व्यभिचारान्तरेण-

---

१ बालोन्मत्तादिवाक्यवदिति नास्ति ।

चारात् । एतेन प्रमाणभूतवाक्यस्य रचनान्यथानुपपत्त्या मानान्तरोपलब्धेर्थे विरचितत्वकल्पनापि प्रत्युक्ता । अस्मदादिभिरुच्चार्यमाणमन्वादिवाक्येषु व्यभिचारात् । किंच यदि विरचितत्वान्यथानुपपत्तिर्मानान्तरोपलब्धेर्थे रचनां कल्पयेत् हन्तैव 'ऋग्वेद एवाग्नेरजायत यजुर्वेदो वायोः सामवेद आदित्या'दिति वेदानामग्न्यादिभ्यो जन्मश्रवणात् तत्तत्कर्तृकतया ईश्वरकर्तृकत्वनियमो न स्यात् ।

अथ 'तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे'इत्यादिवाक्ये वेदानामीश्वरकर्तृकत्वाधिगमादधिष्ठातृदेवतापरं तत्तद्वाक्यमिति कल्प्येत तर्हि 'ब्रह्म, स्वयंभु, वाचा विरूपनित्यया, अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टे'त्यादिश्रुतिस्मृतिशतेभ्योपि वेदानां नित्यत्वावगमात् । तस्माद्यज्ञादित्यादिवाक्यं संप्रदायप्रवर्त्तकत्वपरमिति कल्पना न प्रकृतेपि दण्डवारिता । नन्वेषामन्यपरत्वान्नैतेभ्यो नित्यत्वसिद्धिरिति चेन्नैवम् । देवताधिकरणन्यायेन प्रमाणान्तरप्राप्तिविरोधयोरसतोरन्यपराणामपि स्वार्थे प्रामाण्योपपत्तेः । एतेन वाक्यत्वादिति पौरुषेयत्वानुमानमपि परास्तम् । पुरुषप्रणीतत्वमात्रसाध्ये सिद्धसाधनत्वात् ।

प्रमाणान्तरेणार्थमुपलभ्य विरचितत्वसाधने च मालतीमाधवादिष्वनैकान्तिकत्वात् । तथा च प्रमाणत्वे सति वाक्यत्वादाप्तप्रणीतत्वानुमानेपि सिद्धसाधनता । आप्तेनोच्चार्य-

---

त्वमुपपद्यमानं न वेदेष्वपि तत्कल्पयतीत्यर्थः । द्वितीये पक्षेऽपीदमेव दूषणमतिदिशति—**एतेनेति** । किंच भवतैवायमङ्गीकर्तव्योऽर्थ इत्युत्पत्तिश्रुतेरन्यथासिद्धौ प्रतिबन्दीमाह—**किंचेत्यादिना** ।

अथ श्रुत्यन्तरवशादन्यथा नेतव्यं तदिदमिति तदस्मन्मतेपि समानमित्याह—**अथेत्यादिना** । ब्रह्म वेदः । पूर्वपक्षाशयमनुवदति—**नन्वेषामिति** । **देवताधिकरणन्यायेनेति** । द्वेधा दि वाक्यार्थो द्वारभूतः प्रधानं चेति । तत्र प्रधाने तात्पर्यं द्वारे त्वतत्परमपि प्रमाणम् । अबाधितासंदिग्धानधिगतार्थबोधकत्वं हि प्रमाणत्वम् । नचान्यपरैरपि मन्त्रादिभिः प्रतीयमानो वज्रहस्तेन्द्रादिलक्षणोर्थः संदिग्धः, नापि विपर्यस्तः । बाधाभावात्, प्रमाणान्तरायोग्यत्वाच्चानधिगत इति प्रमाणमेव तस्मिन्नपि मन्त्रादयः । नचार्थभेदे वाक्यभेदप्रसक्तिः । प्रधानार्थस्य भेदाभावात्, अवान्तरवाक्यस्येष्टत्वाच्च । नचातत्परत्वादप्रामाण्यम् । अतत्परस्याप्यर्थवादस्य द्वारभूतार्थे प्रामाण्यस्वीकारात् । इतरथा तद्द्वारा तत्प्रधानेपि तत्प्रामाण्याभावा'द्गुणवादस्तु तत्सिद्धि' रित्यादि सूत्राणामनारम्भप्रसङ्गात् । विशिष्टविधौ च तात्पर्याविषयेपि विशेषणे प्रामाण्यस्यावश्यस्वीकर्तव्यत्वात्तत्रापि विशेषणांशे तत्परं विध्यन्तरमुन्नीयते इति चेत् किं तदुन्नायकं विशिष्टविधानमेवेति चेद् हन्त परस्पराश्रयप्रसङ्गात्, विशिष्टविधिप्रवृत्तौ च विध्यन्तरोन्नयनं विध्यन्तरप्रवृत्तौ च विशिष्टविधानमिति । नच प्रमाणान्तरगोचरत्वं विशेषणस्य सर्वत्र संभवति । वारवन्तीयादौ तदभावात् तस्मादतत्परमपि प्रमाणान्तरप्राप्तिविरोधयोरभावे प्रमाणमेवेति सोयं देवताधिकरणन्यायसारः । तेनासामपि श्रुतीनां वेदनित्यत्वे प्रामाण्यमस्त्येवेत्यर्थः । ननु नेदं पौरुषेयत्वं श्रुतं श्रुतसामर्थ्यसिद्धं वेति अस्माभिः स्वीक्रियते किंत्वनुमानबलादिति तत्राह—**एतेनेति** । एतद्विशदयति—**पुरुषेति** ।

मालतीमाधवादिष्विति । यद्यपि प्रथमं कविकृतवाक्येषु साध्यभावान्न व्यभिचारः, तथाप्यस्मदुच्चार्यमाणमालतीमाधवादिवाक्ये व्यभिचारः । नहि तत्तद्वाक्यं, तस्मान्यत्वादित्यर्थः । कविकृतेष्वौत्प्रेक्षिकचित्रकथापरेषु वाक्येषु व्यभिचार इत्यपि द्रष्टव्यम् । द्वितीयानुमानेऽपि सिद्धसाधनतामाह—**तथेति** । अत्रापि किमाप्तेनोच्चार्यमाणत्वं पौरुषेयत्वं किं वोपलभ्यविरचनम् । प्रथमे सिद्धसाधनतां विशदयति—**आप्तेनेति** । स्यादेतद् द्वितीय एव नः पक्षः सिषाधयिषितः । नचेदानीमुच्चार्यमाणवेदवाक्यैरनैकान्तिकता । तेषामपि पक्षतुल्य-

माणतया तत्प्रणीतत्वस्यापौरुषेयवादिभिरप्यभ्युपगमनात् । प्रमाणान्तरेणार्थमुपलभ्य विरचितत्वानुमाने तु हेतोरन्यथासिद्धिः । अस्मदादिभिरुच्चार्यमाणेदानींतनवेदवाक्यानामिव सर्गकालीनानामपि तेषामीश्वरेणोच्चार्यत्वमात्रेणापि प्रमाणवाक्यत्वोपपत्तौ प्रमाणान्तराधिगतिपूर्वकविरचितत्वस्यानुमातुमशक्यत्वात्, तस्य च सर्वज्ञत्वादवीविकल्पान्तरगतवेदापरोक्ष्यसंभवात् ।

अविग्रहस्यापि तस्य भक्तानुकम्पितया लीलाविग्रहग्रहणेन तदुच्चारणोपपत्तेश्च । एतेन सर्गकालीनाध्ययनस्य पूर्वपूर्ववेदाध्ययनपुरःसरत्वमपि समर्थनीयम् । नचाश्रयासिद्धिः । वेदान्तिभिः सर्गाङ्गीकारात् । नच भारताध्ययनस्य तथात्वप्रसङ्गेनानैकान्त्यसमानयोगक्षेमता । तत्र दृढतरकर्तृस्मरणेन बाधात् । नचेहापि कर्तृश्रुत्या बाधः । तस्याः संप्रदायप्रवर्तकत्वपरतयाप्युपपत्तेः, अन्यथा नित्यत्वप्रतिपादकवाक्यानामनवकाशत्वप्रसङ्गात्, भारतस्य नित्यत्वप्रतिपादकप्रमाणाभावाच्च ।

[illegible] परमेश्वरविरचितत्वस्येष्टत्वादिति तत्राह—प्रमाणेति । अन्यथासिद्धिमेव दर्शयति—अस्मदादीति । यदि हि विरचनं प्रमाणान्तरेणोपलब्धविषयत्वेन व्याप्तं [illegible] भावः । [illegible] तस्य चेति । [illegible] । [illegible] ।

तथापि [illegible] कर्तृत्वं संप्रदायप्रवर्तकत्वं चेति तत्राह—अविग्रहस्यापीति । [illegible] एतेनेति । [illegible] नचेति । [illegible] नचेति । [illegible] नचेहापीति । [illegible] अन्यथेति । [illegible] ।

नच वेदानामनाप्तप्रणीतत्वादाप्तप्रणीतत्वमनुमातुं युक्तम् । आत्माकाशादौ व्यभिचारात् । अथ शब्दत्वे सतीति विशेषणाददोषः । मैवम् । आप्तप्रणीततामात्रस्य पूर्वोक्तन्यायेन वेदेप्यङ्गीकारात् । नचैवंसति पाषण्डाद्यागमानामपौरुषेयत्वं मानान्तरेणार्थमुपलभ्य तत्तत्पुरुषविरचितत्वस्य सौगतादिभिः स्वयमेवाङ्गीकारात्प्रसिद्धेश्च । नच सामान्यवत्त्वे सत्यस्मदादिबहिरिन्द्रियप्रत्यक्षतया वर्णानां कृतकत्वानुमानम् । अस्मदादिबहिरिन्द्रियप्रत्यक्षस्य कालाकाशादेर्नित्यत्वेन भाट्टं प्रत्यनैकान्त्यात्, सत्प्रतिपक्षत्वाच्च । श्रोत्रं नित्यद्रव्यग्राहकं निरवयवेन्द्रियत्वात् मनोवदिति भाट्टमतेन प्रयोगसंभवात् । नच श्रोत्रं न नित्यद्रव्यग्राहकम्, अनित्यभूतविशेषगुणग्राहकं वा । बहिरिन्द्रियत्वादिन्द्रियत्वाद्वा चक्षुर्वदिति प्रत्यनुमानबाधः । प्रथमानुमाने नयनस्य नित्यगगनादिग्राहकत्वेन दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यात्, द्वितीये च ध्वनिग्राहकतया सिद्धसाधनत्वात् । व्यक्तिभेदासिद्धौ च स एवायं गकार इति प्रत्यभिज्ञाया जातिविषयत्वकल्पनानुपपत्तेः तद्विरोधश्च नित्यत्वानुमाने दुर्वारः । नच द्रुतो गकारो विलम्बितो गकार इति विरुद्धधर्मसंसर्गित्वाद्गकारव्यक्तिभेदसिद्धिः । तस्याः प्रतीतेर्ध्वनिविषयतया वर्णविषयत्वाभावेन प्रामाणिकविरुद्धधर्मसंसर्ग-

---

यच्चानाप्तप्रणीतत्वे सत्याप्तप्रणीतत्वमेवायाति गत्यन्तराभावादित्युक्तं तत्र किमनाप्तप्रणीतत्वमात्रेणाप्तप्रणीतत्वमनुमीयते शब्दत्वविशेषितेन वा । नाद्य इत्याह—**नचेति** । द्वितीयं शङ्कते—**अथेति** । तत्रापि किमाप्तप्रणीतत्वमात्रमनुमीयते उपलभ्य विरचनं वा । आद्ये प्राह—**मैवमिति** । द्वितीये तु पूर्वोक्तमेव दूषणमिति भावः । यत्तु पाषण्डाद्यागमानामप्यपौरुषेयत्वमेवंसति स्यादित्युक्तं तत्राह—**नचेति** । अथ तदङ्गीकारे भ्रान्तो नैयायिकादीनामिव वेदपौरुषेयत्वे इति तत्राह—**प्रसिद्धेश्चेति** । ननु सर्वमेतच्छब्दनित्यत्वे सति स्यात्तदेव तु नास्ति अनुमानाच्छब्दानित्यत्वसाधनान्नित्यत्वप्रमाणदूषणाच्चेति तत्राह—**नचेति** । अत्र तावदेकदेशिमतेन दूषणमाह—**अस्मदादीति** । आकाशमस्मदादिप्रत्यक्षं प्रदेशवृत्तिविशेषगुणवत्त्वाद् आत्मवत्, दिक्कालाकाशानि अस्मदादिप्रत्यक्षाणि विभुत्वादात्मवत्, श्रोत्रं विभुग्राहकमिन्द्रियत्वान्मनोवदित्यादिना च तेषां प्रत्यक्षत्वसिद्धेः । नच संबन्धासंभवो बाधः । अजसंयोगसंभवात् । वक्ष्यते च तत्र प्रमाणं द्वितीयपरिच्छेदे । तन्मतेनैव सत्प्रतिपक्षतामप्याह—**सदिति** । जातौ सिद्धसाधनतानिवृत्त्यै द्रव्यपदं घ्राणे रूपे वानैकान्त्यनिवृत्त्यै हेतौ पदद्वयम् । प्रत्यनुमानविरोधं निराचष्टे—**नचेति** । अनित्यो यो भूतविशेषगुणस्तस्येत्यर्थः । वेदान्तिप्राभाकरयोर्मते सिद्धसाधनतापरिहाराय अनित्यग्रहणम् । शब्दनिष्ठद्वित्वादिना भाट्टं प्रत्यर्थान्तरतानिवृत्त्यै विशेषग्रहणम् । नभोगुणत्वार्थं भूतपदम् । मानसप्रत्यक्षात्मवादिनां मनसि व्यभिचारवारणाय बहिरिन्द्रियेत्युक्तम् । अत्रापि भाट्टमतेन दूषणमाह—**प्रथमेति** । नैयायिकादीनां च योगीन्द्रियैर्व्यभिचारः । अस्मदादिविशेषणं च परस्य व्यर्थमिति द्रष्टव्यम् । तावतापि तव मते किं दूषणमस्येत्याशङ्क्य प्रत्यभिज्ञाबाधं दर्शयितुं तस्या अपि जातिविषयत्वेनोक्तामन्यथासिद्धिं परिहरति—**व्यक्तीति** । अथ कथं व्यक्तिभेदासिद्धिर्यावतोदात्तानुदात्तादितारतम्यादिविरुद्धधर्माध्यासाद्भेद एव गकारादेरवसीयते इति तत्राह—**नचेति** । अत्र किं प्रामाणिकविरुद्धधर्माध्यासाद्भेदः साध्यते प्रातीतिकाद्वा । आद्येऽसिद्धिमाह—**तस्याः प्रतीतेरिति** । यदि व्यक्तिभेदः स्यात्तदा द्वौ गकाराविति स्यात् न पुनर्द्विर्ग उच्चरित इति । तदिह स्वारसिकं प्रत्यभिज्ञयैक्यं प्रतीयते विरुद्धधर्मसंसर्गस्तु परोपाधिकः । नच परोपाधिभेदेन स्वाभाविकमैक्यं विहन्यते माहि भूत्नभसोपि कुम्भाद्युपाधिभेदादाजानतो भेद इति तेनानुवृत्तिव्यवहारः स्वरूपेण व्यावृत्तव्यवहारस्तूपाधिनिदान इत्यनवद्यम् । उक्तं च वृद्धैः 'तेन यत्प्रार्थ्यते जातेस्तद्वर्णादेव लभ्यते । व्यक्तिलभ्यं तु नादेभ्य इति

स्यासिद्धेः । प्रातीतिकस्य च तस्य मणिकृपाणादिष्विवाननस्य भेदासाधकत्वात् । वेदान्तवादिभिःसर्गस्य तद्विशेषितकालस्य चाङ्गीकारात् । अतीतकालशब्देन तत्पक्षीकारेणानुमानप्रवृत्तावपि न धर्म्यसिद्धिः । नचाभाससमानयोगक्षेमता । भारताध्ययनानामनादित्वनिरासेन पुरस्तान्निरस्तत्वात् ।

एवमपौरुषेयतया वेदान्तानामसंभाविताशेषपुरुषदोषसंसर्गेभ्यस्तेभ्यो विगलितनिखिलभेदविशुद्धब्रह्मप्रमितिः सिद्ध्यतीति सिद्धम् ॥ ११५ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीज्ञानोत्तमपूज्यपादशिष्यश्रीचित्सुखाचार्यमुनिविरचितायां तत्त्वप्रदीपिकायां प्रथमः परिच्छेदः ॥

गत्वादिर्गतिरि[illegible]ति । द्वितीयेऽप्यनैकान्तिकतामाह—**प्रातीतिकस्येति** । यथाहि मणिकृपाणदर्पणादिषु तद्भेदेन भिन्नमिव प्रतीयमानमपि मुखं न स्वतो भिद्यते एवमित्यर्थः । एतेन तीव्रादिधर्मोपेतत्वादुत्कर्षापकर्षवत्त्वादित्यादिकमनित्यत्वसाधकहेतुजातमपहस्तितं मन्तव्यम् । तथाच 'प्रत्यभिज्ञा यदा शब्दे जागर्ति निरवग्रहा । अनित्यत्वानुमानानि सैव सर्वाणि बाधते' । किंच सामान्यवत्त्वे सतीत्यनुमाने शब्दमात्रपक्षीकारेऽपि ध्वन्यंशे सिद्धसाधनता तदितरत्वविशेषणे चानिष्टाव्यवच्छेदाद्वैयर्थ्यं हेतोश्चोपाध्याद्यसिद्धिः । अन्यशब्दपक्षीकारे च पूर्ववदेव वैयर्थ्यं तथा स्वमतेन सोपाधिकत्वम् । श्रावणत्वस्योपाधित्वात्, शब्दत्वादिनिवृत्तिसद्भावाच्च न पक्षेतरत्वम् । एतेनेदमप्यपास्तम् । यदाह मानमनोहरकारः 'अनित्यः शब्दः, इन्द्रियविशेषगुणत्वात्, चक्षूरूपवदि'ति । तत्रापि हि समानं ध्वन्यंशे सिद्धसाधनत्वं तदितरविशेषणे वैयर्थ्यं श्रावणत्वोपाधिहतत्वं चेति । उदयनस्तु आश्रयासिद्धत्वेऽप्यभावस्य प्रत्यक्षतां महता संरम्भेण समर्थयन्नेव [illegible], ततश्च शब्द इति व्यवहारपरम्परातः प्रत्यक्षेणैव शब्दानित्यत्वे प्रमाणयति स तथ निरुद्धवर्णसंसर्गसौपाधिकत्वोप[illegible]दनन्यायेन दत्तबलिरेव वेतालः । योऽपि नित्यत्वे सर्वदोपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गो व्यापकानुपलम्भो [illegible] व्यञ्जकसंस्कृतस्योपलब्ध्यभ्युपगमात् । यत्तु श्रुत्यादीन्द्रियसंबद्धत्वेन प्रतिनियतसंस्कारसंस्कार्यत्वानुमानं तदप्यन्यत एवास्माभिर्निराकृतमित्यनतिविस्तरेण । यत्तु वैदिकवाक्यदुर्बलं [illegible] प्रतिपक्षादित्यनुमानं नैयायिकानां तदसत् । [illegible] काले वेदाध्ययनयुक्तः [illegible] सत्प्रतिपक्षत्वात् । यत्तु पूर्वपक्षिणोक्तं तत्परिहरति—**वेदान्तवादिभिरिति** ।

[illegible]—**एवमपौरुषेयतयेत्यादिना** । अत्र च [illegible] संग्रहः कृतः । [illegible] । [illegible] परिच्छेदार्थः सकलः संकलित इति सर्वं निरवद्यम् । [illegible] ॥ इति [illegible] प्रथमपरिच्छेदः ।

द्वितीयः परिच्छेदः ।

ननु कथं विगलितनिखिलभेदब्रह्मप्रतिपत्तिः, प्रत्यक्षादिविरोधात् । तथाहि प्रत्यक्षेण तावदिदमस्माद्भिन्नमिति नीलपीतादेर्भेदमध्यवस्यामः । अथ मतं किं प्रत्यक्षं भेदमेव गोचरयत्युत वस्त्वपि, तदापि भेदपूर्वकं तद्गोचरयेत्तत्पूर्वकं वा भेदं युगपदेव वोभयम् । नाद्यः । धर्मिप्रतियोगिवस्तुप्रतिपत्तिमन्तरेण भेदस्य प्रत्येतुमशक्यत्वात् । अतएव न भेदग्रहपूर्वको वस्तुग्रहः । नच वस्तुग्रहपुरस्सरो भेदग्रहः, बुद्धेर्विरम्यव्यापाराभावात् । नापि युगपदुभयग्रहः । कार्यकारणबुद्ध्योर्यौगपद्यायोगात् । धर्मिप्रतियोगिप्रतिपत्तिर्हि भेदप्रतिपत्तेः कारणं सन्निहितेऽपि धर्मिण्यसन्निहितप्रतियोगिप्रतिपत्तिमन्तरेण भेदप्रतिपत्तिव्यतिरेकस्य वादिप्रतिवादिनोः संमतत्वादिति । मैवम् । स्वरूपभेदवादिनं प्रत्येतेषां विकल्पानामनवसरदुःस्थत्वात्, वस्तुग्रहस्यैव भेदग्रहत्वात् । नच वस्तुस्वभावस्यैव भेदत्वे तद्ग्रहस्य प्रतियोग्यनपेक्षत्वप्रसङ्गः । वस्तुस्वभावतया भेदस्यानपेक्षदृष्टिदृष्टस्य सविकल्पके व्यवहारे प्रतियोगिसापेक्षत्वोपपत्तेः । दृश्यते हि प्रादेशमात्र-

---

नमस्ये मानौघैः प्रमितममितं स्थाणुमनिशं
समस्तज्ञं लोकत्रितयनयनं सत्रिनयनम् ।
सकालं कालारिं सकलवपुषं निष्कलमुमा-
सहायं कामारिं भवमभवमीशं पशुपतिम् ॥ १ ॥
ब्रह्मणि वेदान्तानामुदितोऽद्वैते समन्वयस्तस्य ।
भेदावगाहिमानैर्विरोधनुत्यै परः परिच्छेदः ॥ २ ॥

यद्यप्यद्वये ब्रह्मणि वेदान्तानां प्रामाण्यं साधितं तथापि भेदग्राहिप्रत्यक्षादिविरोधादसाधितसमं तदतोऽनुत्पत्तिलक्षणाप्रामाण्याभावेपि विरोधान्मिथ्यात्वलक्षणमप्रामाण्यं भवेत्कः खलु विशेषः स्वगोचरशूराणां प्रत्यक्षादीनामागमेभ्य इति प्रामाणिकभेदवादिनः प्रत्यवतिष्ठन्ते—**ननु कथमित्यादिना** । अनेन परिच्छेदयोर्विषयविषयिभावलक्षणा संगतिरपि दर्शिता, पूर्वस्य विषयत्वादुत्तरस्य विषयित्वादिति । अत्र मण्डनमिश्रैर्भेदवस्तुनोः किमेकैकग्राहकं प्रत्यक्षमुतोभयग्राहकम्, उभयग्रहपक्षेऽपि युगपत्क्रमेण वा, क्रमपक्षेऽपि किं पूर्वं किमपरमिति विकल्प्य दूषयद्भिर्भेदग्राहित्वमेव प्रत्यक्षस्य नास्तीत्युक्तं तदनुवदति पूर्ववादी—**अथ मतमिति** । वस्त्वेवेति तु पक्षस्तदनर्थबीजमिति परित्यक्तः । धर्मिप्रतियोगिरूपं वस्तु धर्मिप्रतियोगिवस्तु । इदमेव दूषणमुभयग्रहेपि भेदपूर्वकवस्तुग्रहपक्षेप्यतिदिशति—**अतएवेति** । कार्यकारणभावमेवोपपादयति—**धर्मिप्रतियोगीति** । ननु यद्यपि भेदप्रतिपत्तिसमये धर्म्यादिज्ञानमन्वेति तथापि न तावता कारणत्वं शक्याध्यवसायं व्यतिरेकाभावादितरथा नभसोऽपि निमित्तकारणतापातात् अस्तित्वन्वय इति तत्राह—**सन्निहितेऽपीति** । तमिममनूदितं पक्षं प्रतिक्षिपति—**मैवमिति** । किं वस्तुस्वरूपमेव भेद इति तस्य मतं प्रतीमानि दूषणान्युच्यन्ते किं वा धर्मभेदवादिनं प्रति । प्रथमे चौरापराधान्माण्डव्यनिग्रहन्यायः, उच्यमानदूषणानां तदविषयत्वादित्याह—**स्वरूपभेदेति** । ननु वस्तुस्वभावत्वमेव भेदस्य न घटते तथासति घटस्वभाववदेव प्रतियोग्यनपेक्षितत्वप्रसङ्गात्, प्रतियोगिसापेक्षश्च सर्वत्र भेदः प्रतीयत इति तत्राह—**नच वस्तुस्वभावस्येति** । अत्र यदि वस्तुस्वभावो भेदः स्यात्तर्हि सापेक्षप्रतीतित्वं न स्यादिति ह्यापादनं तथायुक्तं, वस्त्वेव भेद इति वदन्तं मां प्रति व्याप्त्यसिद्धेः प्रशिथिलमूलत्वादित्याह—**वस्तुस्वभावतयेति** । प्रतीतिविशेषो व्यवहारविशेषप्रयुक्तः न वस्त्वतिरेकप्रयुक्त इति भावः । अथैवमापाद्यते—यदि हि निरपेक्षदृष्टिदृष्टं स्यात्तर्हि सापेक्षदृष्टिदृष्टं इति तत्रापि प्रशिथिलमूलतामाह—**दृश्यते हीति** । दीर्घमिति व्यवहारे न्यूनवस्तु-

परिमाणवस्तुनोऽनपेक्षदृष्टिदृष्टस्य ह्रस्वं दीर्घमिति सविकल्पके व्यवहारे न्यूनाधिकपरिमाणवस्तुग्रहसापेक्षता । नच धर्मभेदवादिनं प्रत्यप्येते विकल्पाः प्रसरमर्हन्ति । युगपदुभयग्रहेपि विरोधाभावात् । असन्निहिते धर्मिणि प्रतियोगिनि वा युगपदुभयग्रहाभावेऽपि सन्निहितस्थले दण्डी देवदत्त इतिवदपर्यायमेवोभयग्रहोपपत्तेः । नच धर्मभेदवादे तस्य तस्य भेदस्य भेदान्तरभेद्यत्वादनवस्थादोषापत्तिः । मूलक्षतेरभावात्, 'मूलक्षतिकरीं प्राहुरनवस्थां हि दूषण'मिति न्यायात् ।

ननु धर्मपक्षेपि धर्मिणो भेदेन प्रतिपन्नस्य प्रतियोगितायां परस्पराश्रयदोषः, स्तम्भात्कुम्भस्य भेदसिद्धौ कुम्भात्स्तम्भस्य भेदसिद्धिरिति । अप्रतिपन्नभेदस्य तु प्रतियोगितायां दुष्परिहरः स्वात्मनोऽपि तत्प्रसङ्ग इतिचेन्मैवम् । विद्यमानभेदयोरपि स्वरूपेण च स्फुरतोर्धर्मिप्रतियोगित्वोपपत्तौ एकस्मिन्भेदग्रहप्रसङ्गाभावात् । ननु क्षीरनीरयोर्विद्यमानभेदयोरपि स्वरूपग्रहणे भेदग्रहो न दृश्यत इति चेन्मैवम् । तत्र समानाभिहारलक्षणदोषप्रतिबन्धादेव तदग्रहोपपत्तेः । एतेन दूरस्थवनस्पत्योरपि भेदग्रहप्रसङ्गः प्रत्युक्तः । उक्तंच 'अतिदूरात्सामीप्यादिन्द्रियघातान्मनोनवस्थानात् । सौक्ष्म्याद्व्यवधानादभिभवात्समाना-

---

ग्रहापेक्षा ह्रस्वव्यवहारे त्वधिकग्रहापेक्षा । अधिकत्वं चात्र दीर्घत्वं विवक्षितमित्यर्थः । अस्तु तर्हि द्वितीयो नेत्याह—**नच धर्मभेदवादिनमिति** । ननु कथं युगपदुभयग्रहः यावता [illegible] र्गितः असन्निहितप्रतियोगिस्थले स्थितव्यतिरेकत्वादिति तत्राह—**असन्निहिते धर्मिणीति** । यथाहि विभिन्नेन्द्रियग्राह्यासन्निहितविशेषणविशेष्यज्ञानयोर्विशिष्टज्ञानपूर्वकानि [illegible] असन्निहितस्थले पूर्वेना-वित्वं नास्तीयते तत्कस्य हेतोर्व्याप्तेः [illegible] दर्शनबलादेव तथैवासन्निहितस्थले पौर्वापर्य-दर्शनेन वस्तुभेदयोरपि [illegible] सन्निहितस्थले यौगपद्यं भवतु को दोष इत्यर्थः । **मूलक्षतेरिति** । मूलं प्राथमिकभेदप्रतीतिस्तत्क्षतेरभावाद् [illegible] भेदानां प्रथमभेदोपपादकत्वादित्यर्थः ।

धर्मिभेदपक्षे धर्मिप्रतियोगिज्ञानयोः परस्पराश्रयदोषमाशङ्कते—**ननु धर्मपक्षेपीति** । परस्पराश्रयमेवाभिनयति—**स्तम्भादिति** । ननु न भेदेन प्रतिपन्नस्य प्रतियोगिता येनायमन्योन्याश्रयो दोषः [illegible] स्वरूपेण प्रतीतस्येति तत्राह—**अप्रतिपन्नेति** । तदेतत्परिहरति—**नैवमिति** । न स्वरूपेण प्रतीतिमात्रं विवक्षितमपितु विद्यमानभेदस्यापि । तथाच [illegible] भेदग्रहः [illegible] त्यर्थः । तदन्यत्र दोषमाशङ्कते—**ननु क्षीरेति** । [illegible] । [illegible] स्वरूपेण [illegible] तायां दूषणं [illegible] भेदग्रहः [illegible]—**एतेनेति** । [illegible] ।**अतिदूरादिति** । [illegible]

भिहाराचे'ति । किंचैकस्यामेव निर्विकल्पिकायां संविदि भेदस्य भेदिनोश्च युगपत्प्रतीतिभासे सत्येकं भेदिनं प्रतियोगीकृत्यैतस्मादयं भिन्न इति सविकल्पकबोधोपपत्तौ कुतः परस्पराश्रयो दोषः । एतेन भेदभेदिनोर्भेदान्तरप्रतीतिमन्तरेण विशेषणविशेष्यभावासंभवाद्भेदस्य विशेषणत्वेन विशेष्यत्वेन वा प्रतीतिनियमादनवस्था मूलक्षयकरी स्यादित्यपि प्रत्युक्तम् । विद्यमानभेदयोः स्वरूपेण स्फुरतोरेव धर्मिप्रतियोगित्ववद्विशेषणविशेष्यभावस्याप्युपपत्तेः । तदेवं प्रत्यक्षप्रमितिगोचरो भेदः ।

अनुमानमपि लिङ्गविशेषस्य लिङ्गिविशेषप्रत्यायकत्वाद्भेदे प्रमाणम् । आगमोपि शब्दान्तराभ्याससंख्यागुणप्रक्रियानामधेयैः कर्मोपासनादिभेदमेव बोधयति । उपमानमपि प्रत्यक्षदृष्टगवयसादृश्यविशिष्टपरोक्षगोविषयमनेन सदृशी मदीया गौरिति भेदमेव गृह्णाति । अर्थापत्तिरपि तिलेभ्य एव तैलं पयस एव दधीति व्यवस्थान्यथानुपपत्तिप्रभवा भेदमेवालिङ्गते । योग्यानुपलब्धिरप्यन्योन्याभावलक्षणा भेदं बोधयत्येव । तदेवं भेदग्राहकप्रत्यक्षादिविरोधान्नाद्वैतं प्रतिपादयितुमर्हन्ति वेदान्ताः । प्रयोगश्च घटः घटनिष्ठमिथ्याभेदातिरिक्तभेदाश्रयः दृश्यत्वात् पटवत् । अत्राभिदध्महे—'सापेक्षत्वात्सावधेश्च तत्त्वेऽद्वैतप्रसङ्गतः । एकाभावादसंदेहान्न रूपं वस्तुनो भिदा' ॥ १ ॥ न तावत्स्वरूपं

किंचैकस्यामेवेति । यदि धर्मिप्रतियोगिसापेक्ष एव सर्वदा भेदः प्रतिभायात्तदा स्यादयं दोषः नत्वेतदस्ति [illegible] निरपेक्षप्रतीतिसंभवादित्यर्थः । यत्तु कैश्चिदुच्यते विशेषणतया विशेष्यतया वा सर्वत्र भेदः प्रतीयते तत्र द्वयं भेदेन प्रतीतस्य । तथाच विशेष्यत्वेन विशेषणत्वेन वा प्राथमिकभेदप्रतीतिर्भेदान्तरप्रतीतिपूर्विका तदपि भेदान्तरं तथैवेत्यनन्तभेदप्रतीत्यापत्त्या मूलक्षतिकारिण्येवानवस्थेति तदप्युक्तेन [illegible]—**एतेन भेदभेदिनोरिति** । एतेनेत्यस्यैव विवरणं—**विद्यमानेत्यादि** ।

एवं प्रत्यक्षगम्यत्वं भेदस्योक्त्वाऽनुमानादिरपि भेदं गमयतीत्याह—**अनुमानमपीत्यादिना** । [illegible] प्रमाणमित्यर्थः । शब्दान्तराद्यधिकरणान्यनुक्रान्तानि [illegible] । [illegible] मानगत्वेन [illegible] भेदेन निर्दिष्टानि । आदिशब्देन [illegible] । [illegible] दर्शयति—**अनेन सदृशीति** । अन्योन्याभाव[illegible] बोधकत्वात् । अत्र न साक्षात्प्रमेयो भेदो, [illegible] मानमाह—**प्रयोगश्चेति** । [illegible] । [illegible]—**सापेक्षत्वा**दिति । [illegible]

भेदः । प्रतियोग्यनपेक्षत्वप्रसङ्गात् । नच प्रादेशमात्रपरिमाणस्य ह्रस्वदीर्घादिव्यवहार इव सविकल्पकव्यवहारे भेदस्यापि प्रतियोगिसापेक्षत्वम् । वैषम्यात् । तथाहि । प्रादेशमात्रपरिमाणं स्वतो न्यूनाधिकपरिमाणाभ्यामेकद्रव्यसमवायविरोधिधर्मद्वयविशिष्टतयोपलम्भे प्रतियोगिनमपेक्षत इत्यस्यैव तत्र मेयभेदः । प्रकृते तु न तथा स्वरूपस्यैव भेदत्वात् । यदि चास्मादयं भिन्न इति प्रतियोगिघटिततया प्रतीयमानो भेदो वस्तुनः स्वरूपं स्यात्तदा तस्य सपरिकरस्य भेदस्य स्वरूपेन्तर्भावात् प्रतियोगिनोऽपि स्वरूपतया निमज्जनादद्वैतमेव पर्यवस्येत् ।

अथ प्रतियोगी भेदस्य स्वरूपे नान्तर्भूतः किंतु तटस्थ एव तन्निरूपकस्ततो नाद्वैतापत्तिरिति । नैवम् । प्रतियोगिनो भेदस्वभावानन्तर्भावेपि स्वभावभूतस्य भेदस्य वस्तुस्वभाववदेवान्यनिरूप्यत्वानुपपत्तेः । किंच कुम्भं प्रति स्तम्भस्य यत्प्रतियोगित्वं तदपि स्तम्भस्य स्वरूपेन्तर्भूतं चेत्कुम्भस्यापि स्तम्भात्मना पर्यवसानादद्वैतापत्तिः । धर्मत्वे च कुम्भोऽपि स्तम्भधर्मतामनुप्रविशेत्कुम्भविशेषितस्य प्रतियोगित्वस्य स्तम्भधर्मत्वात् । अथ विशेष्यांशस्य धर्मतायामपि न विशेषणस्य तद्धर्मता, देवदत्तश्चित्रगुरित्यादौ बहुव्रीहिसमासाभिहितस्वामित्वस्य देवदत्तधर्मतायामपि गवां चित्रतायाश्च देवदत्ताद्भिन्नत्वेन धर्मत्वादर्शनादिति । सत्यम् । एषा विभीषिका तदा समुन्मिषेद्यदि लोके क्वापि कमपि भेदं परमार्थसत्यमभ्युपगच्छेम । यदा पुनरद्वैतमेव परमार्थमवलम्ब्य समस्तं भेदजातं प्रत्याचिख्यासामस्तदा घटस्य स्तम्भधर्मतायां गवां देवदत्तधर्मतायां वा कं विशेषमवलोकयसि

श्लोकं विवृणोति—**नतावदित्यादिना** । पूर्वपक्षमाशङ्क्य निर्मूलयति—**नचेति** । वैषम्यमेव विवृणोति—**तथाहीति** । स्वतो न्यूनपरिमाणेन स्वतोऽधिकपरिमाणेन च सहैकद्रव्ये समवायविरोधि यद्धर्मद्वयं दीर्घत्वह्रस्वत्वात्मकम् अस्य प्रादेशमात्रपरिमाणस्य तद्विशिष्टतया प्रतीतावेव प्रतियोग्यपेक्षा न स्वरूपमात्रप्रतीताविति न भेदस्योदाहरणं तदित्यर्थः । सापेक्षत्वादि द्वितीयं हेतुं विवृणोति—**यदि चेत्यादिना** । **घटिततयेति** । विशिष्टतयेत्यर्थः ।

ननु न प्रतियोगिविशिष्टो भेदः किंतु तदुपलक्षितः तेन भेदस्य धर्मिस्वभावत्वेपि न प्रतियोगिनस्तदन्तर्भूतस्य धर्मिस्वभावतेत्याह—**अथ प्रतियोगीति** । परिहरति—**नैवं प्रतियोगिन इति** । तदानीमद्वैतप्रसङ्गाभावेऽपि धर्मिवदेव तत्स्वरूपभूतभेदोऽपि न प्रतियोगिनिरूप्यः स्यादित्ययमेव दोषः स्यादित्यर्थः । तथा स्तम्भस्य यदिदं कुम्भं प्रति प्रतियोगित्वं नानावधिघटितं तदपि स्तम्भस्य स्वरूपं धर्मो वा । आद्ये सावधेस्तस्य तत्त्वे स्वभावत्वेऽद्वैतप्रसङ्गः । कुम्भस्यापि प्रतियोगित्वान्तर्भूततया स्तम्भान्तःपातित्वादिति दोषान्तरं विवक्षन्नाह—**किंच कुम्भमिति** । द्वितीये दूषणमाह—**धर्मत्व इति** । ननु कुम्भविशेषितप्रतियोगित्वस्य स्तम्भधर्मत्वेपि न विशेषणीभूतकुम्भस्य स्तम्भधर्मता, तथा लोके दर्शनाभावादिति शङ्कते—**अथ विशेष्यांशस्येति** । चित्रगुरित्यत्र चित्रा गावो यस्येति यत्स्वामित्वं देवदत्तस्य विशेषणीभूतं निर्धार्यते स्वाम्यस्य विशेषणं चित्रा गावः चित्रगवां स्वामीति यत्र चित्रगवां न देवदत्तविशेषणत्वं स्वविशेष्यस्वाम्यस्य तद्विशेषणत्वेऽपि तद्वदित्यर्थः । देवदत्तादिति स्वामित्वपरम् । धर्मिणो धर्मस्वरूपता निजत्वेनेति च पुनरविद्धिपरम् । यस्य भेदमात्रमेव परमार्थतया अनभ्युपगमात् [illegible] एव तदनुसारिकल्पनादिव्यवहारोऽपि तादृश इति मतं तस्य कथं पक्षविशेष एव व्यभिचारभूमिः स्यादिति परिहरति—**सत्यम् । एषेत्यादिना** । किंपादर्शनादिति पोषकं किं निमित्तेन किं वा प्रतिकूले । स्तम्भे व्याख्यानादपास्यप्रसङ्ग

अथ विद्यमानभेदस्य स्वरूपेण गृहीतस्य विशेषणतोपपत्तौ भेदाप्रतीतिः किं करिष्यतीति तन्न । क्षीरनीरयोर्दूरस्थवनस्पत्योश्च तथात्वाप्रतीतेः । नच तत्र दूरत्वादिदोषप्रतिबन्धात्तदग्रह इति वाच्यम् । विद्यमानभेदयोरपि भेदेनाप्रतीतौ विशेषणविशेष्यभावाग्रहे सिद्धे कारणविशेषोपन्यासस्य निष्प्रयोजकत्वात् । नन्वुभयवादिसंमतं तथाविधं स्थलमस्ति यत्र विद्यमानभेदयोः स्वरूपप्रतिपत्तिमात्रेण विशेषणविशेष्यभावग्रहणम् । एतेन भिन्नतया प्रतिपन्नयोरेव धर्मिप्रतियोगिभाव इतीतरेतराश्रयदोषो वज्रलेपायते । नच निर्विकल्पिकायां संविदि भेदस्य भेदिनोश्च युगपदङ्गुलित्रयवदवभासनादिदमस्माद्भिन्नमिति सविकल्पकव्यवहारोपपत्तेः कथमितरेतराश्रयतेति वाच्यम् । निष्प्रतियोगिकस्य भेदस्य प्रमाणागोचरत्वात्, नित्यं प्रतियोगिघटित एव तस्मिन्प्रमाणप्रसरात् ।

कश्चायं धर्मभेदः किमन्योन्याभावः किं वा वैधर्म्यमुत पृथक्त्वमाहोस्विद्भिन्नलक्षणयो-

---

इति विशेषणविशेष्यभावेन भेदव्यवहारस्यैव विहस्तस्य समस्ताधस्तनभेदपद्धतिप्रसञ्जकत्वात् । ननु तर्ह्ययमेवानन्तभेदान्कल्पयन्नारूढमूलः प्रौढो भवेत् । न जानीमः किमारूढमूलतया प्ररूढः किंवाऽनुपलब्धिपराहततत्तन्मूलतया निर्मूलल्लूनसस्यवद्विलीयेतेति । यत्त्वेकभेदबलेनान्यभेदानुमानं मायावादिमततया आशङ्क्य दृष्टान्ताव्याघातव्याघातयोर्दूषणमुक्तं तल्लोकोत्तरप्रज्ञस्य तवैव शोभते कः खल्वनुन्मत्तोऽनिर्वचनीयसर्वभेदमायावादिमततयैवमाशङ्क्येत । अथ योयं विशेषणविशेष्यभूतभेदव्यवहारो भेदपरंपराप्रसञ्जकः तत्रैवेदं दूषणद्वयमास्तामिति चेन्न । दृष्टान्तभेदानङ्गीकारात् । तर्हि व्याप्तिराहित्यं स्वव्याघातकत्वंचेति चेन्न । प्रामाणिकत्वाभावेपि विशेषणादिभावस्य भिन्नतया प्रतीतेश्च व्यभिचाराभावात् । यत्र दृष्टं स एव प्रामाणिको भेद इति चेन्न । प्रामाणिकत्वासिद्धेः । तर्ह्यसाधकमिति चेन्न । प्रतिबिम्बदेहात्मभावादीनामिव व्यावहारिकसतोपि लौकिकवैदिकव्यवहाराङ्गत्वोपपत्तेः तत्रापि मुग्धोयं मिथ्यात्ववादं व्याचक्षीत । व्याघातश्च यदि शून्यताकारणं तन्न । अन्यथाकरणात् । यद्यनिरूपितरूपतापादनम् । अनुमोदय एव तत्र । एतेन दृश्यत्वादयोपि समर्थिताः । नचानिर्वचनीयत्वे प्रमाणाभावः । तल्लक्षणप्रमाणयोरुद्धोपितत्वादनिर्वचनीयवादे । एवंचैतादृशमुत्तरदानं पिण्याकयाचिने खारिकातैलदानं वा सकललोकवेदनिन्दितवैशेपिकदर्शनमदिरामत्ताय मरणान्तिकप्रायश्चित्तरूपतीव्रतरतर्कतप्तमदिराधारादानं वेत्यात्मनि परिभावयेत्यलम् ।

पूर्वोक्तानवस्थापरिहारमुद्भाव्य दूषयति—**अथेत्यादिना** । यत्त्वत्रापि तेनोक्तं समानाभिहारादिप्रतिबन्धादग्रहणमिति तदनूद्य दूषयति— **नच तत्रेति** । अयमभिसन्धिः । तत्र तेषां परस्परं भेदो गृहीतो न वा । यदि गृहीतस्तदा दोपशतैरपि न विपर्ययादि शक्यमुत्पादयितुम्, असाधारणाकारग्रहणेपि भ्रमोत्पत्तावतिप्रसङ्गात् । ततो भेद एव न गृहीतस्तदग्रहे चातिदूरत्वादि कारणमिति वक्तव्यं तथाचास्मदुक्तं प्रयोजकमनुक्तस्यैव तत्र कारणवर्णनमनुकूलमेवेति । किंच भवदभिमतप्रयोजकस्य प्रयोजकत्वं क्वचा दृष्टं येनास्य प्रतिबन्धकतेत्याह—**नन्वुभयवादीति** । प्रतिबन्धरहितस्थलेऽपि क्षीरनीरयोः स्वरूपप्रतीतिमात्राद्धर्म्यादिभावादृष्टेर्भेदप्रतीतिपूर्वकत्वेचान्योन्याश्रयता स्यादेवेत्यर्थः । यस्तु धर्मिप्रतियोगिभेदबोधयोरितरेतराश्रयपरिहारोभिहितः पूर्ववादिना तत्राप्युक्तदूषणमतिदिशन्परस्पराश्रयत्वादिति श्लोकावयवं विवृणोति—**एतेनेति** । तस्यैव विवरणम्—**भिन्नतयेति** । परिहारान्तरमुक्तं दूषयति—**नच निर्विकल्पकायामिति** । निष्प्रतियोगिकभेदसद्भावे प्रमाणमेव नास्तीत्यर्थः । एतेन प्रतियोगित्वेनाप्रतीतावधिकरणत्वेन प्रतीतिरधिकरणत्वेनास्मृतौ च प्रतियोगिस्मृतिरित्यादि बौद्धधिक्कारस्थमुदयनीयसमाधानमपि निरस्तं मन्तव्यम् ।

तदेवं साधारण्येन धर्मभेददूषणमुक्त्वा विशेषतोऽपि दूषणानि दर्शयितुं विकल्पयति—**कश्चायमिति** । वैधर्म्यं घटत्वपटत्वनित्यत्वादिलक्षणालक्षणसाधारणम् । लक्षणं त्वसाधारणम् । तेन च न द्वितीयचतुर्थस-

गित्वम् । तत्र तावत्—'नान्योन्याभावरूपोयं द्वैताभावप्रसङ्गतः । तादात्म्यस्याप्यमानत्वा-त्प्रतियोग्यनिरूपणात्' ॥ ३ ॥ अन्योन्याभावोपि हि यस्माद्भेदस्तं प्रतियोगिनमपि धर्म-तया स्वस्मिन्नन्तर्भावयेत् । तथाच विश्वप्रतियोगिघटितान्योन्याभावस्य वस्तुनो भेदेऽन-वस्थाप्रसङ्गात् वस्तु तावन्मात्रत्वे कथं नाद्वैतं पर्यवस्येत् । किंच तादात्म्यप्रतियोगिको-ऽभावोऽन्योन्याभाव इति तद्वादिभिरभ्युपेयते तथाचाभावप्रतियोगिभूतं स्तम्भकुम्भयोस्ता-दात्म्यं यदि न प्रमाणगोचरस्तदा कथं तदभावः प्रामाणिकः स्यात् । एवं कुम्भस्य विश्व-प्रतियोगिकं तादात्म्यमादावेव प्रमितमित्यद्वैतसिद्धावूर्ध्वमपि तद्विरोधिनोन्योन्याभावग्रहस्य न समुदयः स्यात्, उपजीव्यविरोधात् ।

ननु कुम्भः स्तम्भो न भवतीति स्तम्भप्रतियोगिकोऽभावो यः कुम्भमाश्रितः सोऽन्योन्या-भाव इति कथमप्रमितप्रतियोगित्वप्रसक्तिः । मैवम् । प्रतियोगिभेदाभावादन्योन्याभा-वसंसर्गाभावयोर्भेदाभावप्रसङ्गात् । स्तम्भः कुम्भे नास्ति कुम्भः स्तम्भो न भवतीत्युभय-

---

दूरः । अन्योन्याभावभेदं दूषणं श्लोकेन संगृह्णाति—**नान्योन्येति** । अयं भेदोऽन्योन्याभावरूपो न भवति कुतः सप्रतियोगिकस्यान्योन्याभावस्य धर्मस्य धर्मिस्वभावत्वे विश्वप्रतियोगिकान्योन्याभावद्वारा विश्वस्यापि धर्मिभूतवस्तुमात्रत्वाद्द्वैतस्यैवाभावप्रसङ्गतः धर्मत्वे पूर्वोक्तानवस्था विश्वधर्मवत्ता च घटादेरित्यादि बहिरेव दातव्यम् । किंचान्योन्याभावस्यैवानिरूपणात्तद्रूपोऽपि भेदो दुर्निरूप इति, कथं तादात्म्यप्रतियोगिको ह्यभा-वोऽन्योन्याभावः तच्च सर्वत्र भेदवादिनस्तार्किकस्याप्रामाणिकम्, ततस्तन्निरूप्याभावोपि प्रतियोग्यनिरूपणादप्रा-माणिक इत्याह—**तादात्म्यस्येति** । अथ तादात्म्यं घटपटयोः प्रमितं तर्हि तत एव तन्निषेधरूपोऽन्यो-न्याभावस्तयोर्न घटते । एवं सर्वत्रेति, पुनरप्यद्वैतापात इति घट्टकुट्यां प्रभातम् । नचान्यत्र प्रमिततादात्म्यस्या-न्यत्र निषेधः, संसर्गाभावत्वप्रसङ्गादित्यपि द्रष्टव्यम् । अस्तु तर्ह्यन्य एवान्योन्याभावप्रतियोगीति तत्रान्येतदे-वाकृत्वा योजनीयम् । प्रतियोग्यनिरूपणादिति श्लोकयोजना । श्लोकं विवृणोति—**अन्योन्याभावोपीत्या-दिना** । अन्योन्याभावोपि हि भेदो यस्मात्प्रतियोगिनः स्तम्भादेरन्यः तमपि प्रतियोगिनं स्वस्मिन्नन्तर्भा-वयन्कथं न धर्मतया स्वस्य घटधर्मत्वात्तमपि घटधर्मतयैवान्तर्भावयेत् । घटधर्मतापादयेदित्यर्थः । तथापि द्वैताभावः कथमित्यत आह—**तथाचेति** । यदुक्तमनवस्थाभिर्बहिरेव दातव्यमिति तत्प्रपञ्चनमाह—**वस्तुनो भेद इति** । द्वितीयं हेतुं विवृणोति—**किंच तादात्म्येति** । अभावं निरूपयता प्रतियोगिना विशेषणे-नोपलक्षणेन वा भवितव्यम् । उभयथापि तस्याप्रामाणिकत्वे तद्विशिष्टं तदुपलक्षितं वाऽप्रामाणिकमेव स्यादि-त्यर्थः । वादीन्द्रस्तु पक्षधर्मत्वादीनां धर्माणामभावत्वमुररीकृत्य प्रतियोगिनिर्णयदुपयोगे प्राह—वस्तुतस्तु न क्वचिदिति । तं प्रत्येतावद्वक्तव्यं वस्तुनो भावत्वमर्थाति । अनिषेधात्मकत्वेऽभावत्वव्याघातान्निषेधात्मकत्वे तु निषेध्यप्रतियोगिनिरूपणं विना न निस्तार इति ।

प्रतियोग्यनिरूपणादित्यस्य द्वितीययोजनां दर्शयितुं शङ्कामाह—**ननु कुम्भ इति** । न तादात्म्यप्रतियो-गिकोऽन्योन्याभावः किंतु स्तम्भादिप्रमितपदार्थप्रतियोगिकः ततश्च कथमप्रमितप्रतियोगित्वम् । अथवा भवतु तादात्म्यप्रतियोगिकत्वं तथापि नोक्तदूषणप्रसङ्गः, स्तम्भादिष्वप्रमितस्यापि कुम्भादावन्यत्र तादात्म्ये प्रमाण-भावादिति शङ्कते—**नन्विति** । दूषयति—**नैवमिति** । प्रतियोग्यभेदमेव दर्शयति—**स्तम्भ इत्यादिना** । अयमभिसन्धिः । स्तम्भः कुम्भे नास्तीति संसर्गाभावोऽपि स्तम्भप्रतियोगिकः कुम्भाधिकरणक एव । नच संसर्गप्रतियोगिकोऽसौ न स्तम्भप्रतियोगिक इति वाच्यम् । तथात्वे संसर्गाभावस्यैव अन्यत्वप्रसङ्गात् । स्तम्भ-विशेषितसंसर्गनिषेधे तु स्तम्भोऽपि प्रतियोगिक एवेति तुल्यम् इति पूर्वोक्तदोषतादवस्थ्यम् । तथाचान्योन्याभा-

त्पर्वतान्यत्वादेः पक्षेतरत्वस्याप्युपाधित्वप्रसङ्गो दोषः । य एतत्पर्वतोऽसावनग्निमानिति व्यतिरेकासिद्धेरेव तस्य दुष्टत्वात् । 'एकसाध्याविनाभावे मिथः संबन्धशून्ययोः । साध्याभावाविनाभावी स उपाधिर्यदत्यय' इति चोपाधिलक्षणस्य समासमव्यापकयोस्तुल्यत्वात् ।

समवायः समवेतः संबन्धत्वात् संयोगवदिति प्रयोगे संबन्धत्वे सति समवेतत्वे कार्यत्वमुपाधिरिति विषमव्यापकोपाधेरुद्योतकराचार्यैरङ्गीकारात् । अपिचान्योन्याभावादयो भेदाः किं भिन्नमेव धर्मिणं परिरभन्ते उताभिन्नम् । नाद्यः । अनन्तभेदाभ्युपगमप्रसङ्गात् । अस्तु किं नः छिन्नमिति चेच्छृणु । क्रमेण तेषां धर्मिणा संबन्धे धर्मिणश्च घटादेः कादाचित्कत्वेन तत्संबन्धासम्भवः । संभवेवाऽतीतानागतानां च भेदानां क्रमसंबन्धाय घटोऽनादिरनन्तश्च स्यात् । अथ युगपदेव धर्मिणा सर्वे भेदास्संबध्येरन्,

---

नन्वेतदस्ति एतत्पर्वतेतरत्वरहितेप्येतत्पर्वतेऽग्निमत्त्वविरहानिश्चयेन व्यतिरेकव्याप्त्यसिद्धा साध्याव्यापकत्वादीदृशश्च सर्वत्र पक्षेतरः । यत्र तु साध्योपाध्योर्व्यतिरेकव्याप्तिनिर्णयस्तत्र न पक्षेतरत्वसंज्ञा अपितूपाधित्वमेवेत्यभिसन्धिराह—**य एतत्पर्वत इति** । अत्रोदयनलक्षणविरोधमाशङ्क्य परिहरति—**एकसाध्येति** । मिथः परस्परं संबन्धशून्ययोर्धर्मयोरेकेन साध्येनाविनाभावे निरूप्यमाणे सहभावो विनाभावः तत्सिन्सति यदत्ययः यस्याभावः साध्याभावाविनाभावी साध्याभावेन व्याप्तः स तदभावप्रतियोगी उपाधिः अत्र च मिथः संबन्धशून्ययोरिति साधनाव्यापकत्वमुक्तम् । अत्रापि साध्याभावस्य व्यापकत्वमुपाध्यभावस्य व्याप्यत्वं च प्रतीयते तेन च साध्यस्य व्याप्यत्वमुपाधेश्च व्यापकत्वं सिध्यति तच्च द्वयमग्निधूमवद्विषमव्याप्तित्वेपि घटत इति नायं समव्याप्तित्वगमक इत्यर्थः ।

न केवलमगमको विषमव्याप्तितागमकश्चेतरथोद्योतकराचार्यवचनविरोधप्रसङ्गादित्यभिसन्धिस्तदीयग्रन्थमाह—**समवायः समवेत इत्यादिना** । संयोगे हि संबन्धत्वे सति समवेतत्वे कार्यत्वमुपाधिः । कार्यत्वं च समवायाद्यावर्त्तमानं संबन्धत्वे सति समवेतत्वं व्यावर्त्तयति । तत्रापि संबन्धत्वमुभयवादिसंमतत्वेऽपि समवेतत्वव्यावृत्तिरुपाधिफलम् । यद्यप्ययं साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापको नतु केवलसाध्यव्यापकस्तथापि विषमव्याप्तिकत्वेन प्रकृतोदाहरणं साधनावच्छिन्नसाध्येन च विषमव्याप्तिकता कार्याणामपि गुणादीनामुक्तसाध्यकत्वाभावादिति । एतेन 'समासमाविनाभावावेकत्र स्तो यदा समे। समे न यदि नो व्याप्तत्वयोर्हीनोऽप्रयोजक' इति भट्टाचार्यवचनमपि प्रतिभटितं मन्तव्यम् । वस्तुतस्तु उभावपि प्रकारौ संग्राह्यौ । नह्येतत्सामान्यलक्षणमपि तु विशेषलक्षणं तस्य चानेकप्रकारत्वं न दोषाय सामान्यलक्षणं त्वत्यन्ताभावप्रतियोगिधर्म इति अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं प्रमेयत्वादेरप्यस्त्यन्योन्याभाववत्त्वात् स च नोपाधिः तस्य सर्ववस्तुनिष्ठतया साधनव्यापकत्वेन साध्यानपहारित्वादत उक्तमत्यन्ताभावेति । धर्मग्रहणं तु परमाण्वादीनामनाश्रितानामुपाधित्वनिरसनार्थमिति नवीनानामुक्तवचनम् । यथाचैतत्सर्वमविचारितरमणीयं तथोदर्के दर्शयिष्यते । इदानीं सर्वस्य धर्मभेदस्य [illegible] दूषणमाह—**अपिचेत्यादिना** । किं परस्परं विभिन्नं घटादिकमालिङ्गन्ते भेदा उताभिन्नमित्यर्थः । ननूत्तरोत्तरभेदवर्तनार्थं पूर्वपूर्वाश्रयभेदेऽनन्तभेदश्चेत्प्रसज्येत [illegible] अनन्तभेदोत्पादकत्वेन मूलक्षयाभावादित्याशङ्क्य परिहरति—**शृण्विति** । तत्रानन्तानां भेदानां [illegible] पक्षे वर्तमानत्वं दुरुपपादम् । क्रमपक्षे तु सावधिके वस्तुनि तेषामसम्भव इत्याह—**क्रमेणेति** । असंभवमेव [illegible] बाधकेन द्रढयति—**संभवेवेति** । किमिति [illegible] तत्राह—**भेदसंबन्धायेति** । [illegible] [illegible] भेदस्य [illegible] पूर्वभिन्नत्वात्तस्य [illegible] पक्षभावित्यर्थः । ननु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

तर्हि भिन्ने भेदस्थितिरिति पक्षक्षतिः । भेदसंबन्धं विना तस्य भिन्नत्वानुपपत्तेः । तत्संबन्धेनैव च भिन्नत्वे किं भेदविशिष्टे किं भेदस्थितिरिति नियामकाभावादेकोपि भेदो न भवेत् । उत्तरोत्तरेणैव च भेदेन पूर्वपूर्वभेदोपयोगोपपत्तावनन्तभेदाभ्युपगमोपि निष्फलः स्यात् । एवमपि भेदाः स्वीक्रियेरन् यदि भेदपरंपराभरमन्थरा कापि संविदुदयमासादयेत् । तथाचाहुः खण्डनकाराः—'प्राग्लोपाविनिगम्यत्वप्रमाणापगमैर्भवेत् । अनवस्थितिमास्यातुरचिकित्सा त्रिदोषते'ति । न द्वितीयः अभिन्नेपि चेद्भेदो निविशेत्तदा तदपि नैकं स्यादित्येकाभावादनेकमपि न सिद्ध्येत् । नापि वैलक्षण्यं भेद आत्माश्रयत्वात् । नानालक्षणयोगो हि वैलक्षण्यं नानात्वं च भिन्नत्वापरपर्यायमद्याप्यसिद्धं तेन च तत्सिद्धौ तत्सिद्धिरिति । किंच नानालक्षणयोगोपि दुर्निरूपः । तथाहि । द्रव्यादीनां षण्णां लक्षणानि नानाविधान्यभ्युपगम्यन्ते । तत्र तावद्गुणाश्रयो द्रव्यमित्यलक्षणं यतः—'अव्याप्तेरप्यतिव्याप्तेर्द्रव्यं नैव गुणाश्रयः । आद्ये क्षणे गुणाभावाद्गुणादावपि वीक्षणात् ॥ ४ ॥' उत्पन्नमात्रं द्रव्यं क्षणमगुणं तिष्ठतीत्यङ्गीकारादव्याप्तेः । गुणादिष्वपि चतुर्विंशतिर्गुणा

यथात्वतिशूरः पदातिः परदुर्गेषु परेषामात्मनश्च कपाटविघटनेन द्वारमापादयति तद्वदिति तत्राह—**तत्संबन्धेनेति** । स्यादेवं यदा पदातिरिव कश्चिद्भेदः प्रमाणेन प्रथमप्रवृत्त इति निर्णीयेत नत्वेतदिति भावः । केन भेदेन विशिष्टे घटादौ कस्य भेदस्य स्थितिरिति योजना । युगपदवबुध्यमानैर्भेदैरेवाधारभेदशङ्कायां वायं ग्रन्थः । एवमविनिगम्यत्वमुक्त्वा प्राग्लोपापत्तिं चाह—**उत्तरोत्तरेति** । प्रतीतिक्रमापेक्षयोत्तरमुपपादकं पूर्वमुपपाद्यं घटपटयोर्भेदव्यवहारसिद्धिर्हि प्रथमभेदोपयोगः सचोपपादकेन द्वितीयेन सिध्यतीति मुधा प्राथमिकभेदः । एवमग्रेऽग्रेपीत्यर्थः । तदुक्तं श्रीहर्षकविभिः 'अग्रे धावन्पश्चाल्लुप्यमानो विलरणशीलश्चुतवत्सभेदप्रवाहः किमालम्बते'ति । प्रमाणापगममपि दूषणमाह—**एवमपीति** । विषयभूतया भेदपरंपरया मन्थरा अलसेत्यर्थः । उक्तदूषणत्रितयं श्रीहीरतनयोक्त्योपोद्बलयति—**तथाचाहुरिति** । भेदानवस्थितिमास्यातुः प्राग्लोपादिभिर्दोषैरचिकित्सात्रिदोषता चिकित्सामतिक्रान्तो यस्त्रिदोषो वातपित्तश्लेष्मणां प्रकोपः सन्निपातस्तद्भावः स्यादिति श्रीहर्षोक्तेरर्थः । धर्मरूपो भेदो भिन्ने वर्तत इति प्रथमपक्षो निरस्तः । अभिन्ने वर्तत इति द्वितीयं पक्षं दूषयति—**न द्वितीय इति** । यदि पटादभिन्ने घटे वर्तमानः पटाद्घटं भिन्द्यात्पटमपि पटाद्भिन्द्यात्तुल्ययोगक्षेमत्वादिति भावः । भिन्नलक्षणयुक्तत्वं भेद इति चतुर्थं धर्मभेदविकल्पं दूषयति—**नापीति** । अत्र चान्योन्याश्रयद्वारा तत्फलमात्माश्रयः सच इतो आत्माश्रयमेव सुबोधेन ग्रन्थेन विवृणोति—**नानालक्षणेति** । लक्षणानामेव दुर्निरूपत्वात्तद्रूपोपि भेदो दुर्निरूप इत्याह—**किंचेति** । तानि च दूषयितुं नानालक्षणानि संकलयति—**तथाहीति** । यानि नानालक्षणानि अभ्युपगम्यन्ते तानि द्रव्यादीनां ननु लक्षणानि तत्प्रधानत्वादतस्तेषां दुर्निरूपत्वे दुर्निरूपतराणि तदवान्तरलक्षणानीत्यभिप्रायः । 'भेदज्ञाने प्रविध्वस्ते भेदज्ञानैकविभ्रमान् । आगमापायिनः सर्वानागमा बाधितुं क्षमाः ।' द्रव्यलक्षणं दूषयति—**तत्र तावदिति** । आश्रयत्वं गुणकर्मणोरप्यस्ति तत्तजात्याधारत्वादत उक्तं गुणाश्रय इति । तथा गुणो द्रव्यमित्युक्ते व्याघातस्तदर्थं गुणस्येत्युक्तम् । तथापि तत्संबन्धिष्वतिव्याप्तिस्तदर्थमाश्रयग्रहणम् । श्लोकेन दूषणं संगृह्णाति—**अव्याप्तेरिति** । गुणाश्रयो द्रव्यमिति यत्तदेव नभवत्येव तल्लक्षणं कुतोऽव्याप्तेरतिव्याप्तेश्चेति योजना । ते एव क्रमेणोत्तरार्धेन विवृणोति—**आद्ये इति** । आद्यक्षणे गुणाभावं दर्शयन्नव्याप्तिमेव विवृणोति—**उत्पन्नमात्रमिति** । कार्यस्य गुणस्य समवायिकारणं वक्तव्यं तच्चाश्रयभूतं द्रव्यमेवेति तस्य गुणात्प्राक्क्षणवर्तित्वं वक्तव्यं नियतप्राक्क्षणसत्त्वः कारणत्वादित्यवयविषु गुणवत्त्वं लक्षणं नास्तीत्यव्याप्तिः ।

इत्यादि संख्यागुणान्वयवीक्षणादतिव्याप्तेः । नच तत्र संख्यावत्त्वप्रतीतिर्विभ्रमः । नवैव द्रव्याणीत्यादाविव बाधकादर्शनात् ।

अथ मतमास्तामिदमृजुपथप्रस्थितानां दूषणाभिधानमस्माकं पुनरभिनववक्रनयवर्त्मानुसारिणां नैषा विभीषा समुन्मिषति, यतो गुणवत्त्वात्यन्ताभावानधिकरणतामेव गुणाधिकरणतामाचक्ष्महे तेन नाव्याप्तिर्नाप्यतिव्याप्तिः । गुणादीनां पञ्चानामपि निर्गुणत्वनिष्क्रियत्वे इति प्रशस्तपादभाष्यदर्शनादिति । मैवम् । तत्रैवात्यन्ताभावेऽतिव्याप्तेः । सोपि हि गुणवत्त्वात्यन्ताभावस्तस्यानधिकरणं स्वस्य स्वस्मिन्नवृत्तेः । अथानेकत्वादत्यन्ताभावानामत्यन्ताभावेप्यत्यन्ताभावोस्ति । मैवम् । विकल्पासहत्वात् ।

किमेकैकगुणवत्त्वात्यन्ताभावानधिकरणत्वं द्रव्यलक्षणमुत सर्वगुणवत्त्वात्यन्ताभावानधिकरणत्वम् । नोभयम् । उभयत्राप्यव्याप्तेः । तथाहि रूपादीनां गुणानामनेकत्वात्तदेकगुणाधिकरणस्यापि तदितरगुणात्यन्ताभावाधिकरणत्वादेव तदत्यन्ताभावानधिकरणत्वाभावात् । सर्वगुणवत्त्वात्यन्ताभावानधिकरणत्वस्य सर्वस्मिन्नसम्भवात् । सति हि सर्वगुणाधिकरणत्वे सर्वगुणात्यन्ताभावानधिकरणता स्यात् । नच सर्वगुणाधिकरणत्व-

---

ननु केनैवमुक्तं यावल्लक्ष्यं लक्षणेन भवितव्यमिति । यथाहि कादाचित्कमपि पतनभावत्वं गुरुद्रव्यलक्षणमेवमत्रापि किं न स्यादिति । उच्यते । लक्षणं हि केवलव्यतिरेक्यनुमानविशेषः तथाचाद्यक्षणवर्त्यपि द्रव्यं पक्ष एव नच तत्र हेतुवृत्तिरित्यसिद्धिः स्यात् । पतनस्यापि लक्षणत्वमसंप्रतिपन्नं किंचोत्तरक्षणे गुणोत्पत्तौ उत्पन्नमात्रस्यानुत्पन्नगुणस्यापि क्वचिद्विनाशसंभवात्तत्र सर्वथैवाव्यापकमिदं स्यात् । अपिच गुणस्य क आश्रय इति पृष्टे किमुत्तरं देयं यदि द्रव्यमिति तदा परस्पराश्रयम्, अथान्यत्किंचित्सकलगुणाश्रयानुगतमनतिप्रसक्तं चाभिधीयेत तर्हि तदेव भवतु लक्षणमितीतरद्व्यर्थम् । द्रव्यविलक्षणगुणाज्ञाने च लक्षणासिद्धिः । तज्ज्ञाने च चक्रकपरस्पराश्रयात्माश्रयाणीति तदेतच्छ्लोकस्थापिना[1] दर्शितम् । गुणादावपीत्येतद्विवृण्वन्नतिव्याप्तिं दर्शयति—**गुणादिष्वपीति** । स्यादेतत् अगुणा गुणा इति लक्षणात्तेषु संख्यावत्त्वप्रतीतिर्भ्रान्तेति तत्राह—**नच तत्रेति** । बाधाभावान्न भ्रमत्वमितरथाऽतिप्रसङ्गात् ।

अत्र लीलावतीकारः प्राह—'गुणाश्रयो द्रव्यमत्र यद्यपि संबन्धो न सदातनः योग्यता तु स्वरूपमननुगतं च द्रव्यत्वं तु क्लिष्टं तथाप्यत्यन्तायोगव्यवच्छेदो लक्षणार्थ'इति । तदेतद्धृदि निधाय शङ्कते—**अथ मतमिति**। अभिनवं वक्रं च यन्नयवर्त्म न्यायमार्गस्तदनुसारिणामित्यर्थः । वक्रमार्गमेव दर्शयति—**यत इत्यादिना**। तथाप्यतिव्याप्तिरित्याह—**मैवं तत्रैवेति** । किं गुणवत्त्वात्यन्ताभावोऽनेकः किं वैकः । एकत्वे तावदाह—**सोपि हीति** । योपि हि गुणवत्त्वात्यन्ताभावः सोपि हि स्वस्यानधिकरणमेव स्वस्मिन्स्वस्यावृत्तेरिति । नच प्रमेयत्वादिवत्केवलान्वयित्वं येनाधुनिकनीत्यापि स्ववृत्तिता स्यात् । केवलान्वयित्वे च भग्नं द्रव्यलक्षणमिति भावः । अनेकत्वपक्षमुद्भाव्य दूषयति—**अथानेकत्वादित्यादिना** ।

अत्र तावत्प्रतियोगिभेदादभावभेदो वक्तव्यः नह्यभावस्य स्वतो भेदोऽस्ति निर्विशेषत्वात् तथाच गुणवत्त्वभेदो वक्तव्य इति स्थिते विकल्पयति—**किमेकैकेत्यादिना** । रूपादिगुणानां मध्ये यदेकैकगुणवत्त्वं तत्प्रतियोगिकोत्यन्ताभावस्तदनधिकरणत्वं वा उत चतुर्विंशतिगुणैर्यानि चतुर्विंशतिगुणवत्त्वानि तेषां योत्यन्ताभावस्तदनधिकरणत्वं वेत्यर्थः । प्रथमेपि किं नियतस्य कस्यचित् अत्यन्ताभावानधिकरणत्वमनियतस्य वा । नियमपक्षे दूषणमाह—**रूपादीनामिति** । रूपात्यन्ताभावानधिकरणत्वस्य लक्षणत्वे वाय्वादिष्वतिव्याप्तिरेवमितरत्रापीति भावः । सर्वगुणवत्त्वात्यन्ताभावानधिकरणत्वपक्षं दूषयति—**सर्वेति** । सर्वगुणवत्त्वात्-

---

१ श्लोकस्थो योऽपिशब्देनेत्यर्थः ।

मेकैकस्यास्तीति कथं नाव्याप्तिः । अथ चतुर्विंशतिगुणानामन्यतमगुणवत्त्वात्यन्ताभावानधिकरणता विवक्षिता तदपि न । अन्यतमशब्देन रूपादेरेवैकैकस्य सर्वस्य वा विवक्षायां पूर्वाभिहिताव्याप्तिदोषस्य तदवस्थत्वात् । किञ्चास्मिन्नपि वक्ष्यलक्षणे गुणादिष्वपि सङ्ख्यापृथक्त्वगुणयोः प्रतीतेः कथं नातिव्याप्तिः ।

नच प्रशस्तपादभाष्यं मनुवचनं येन निर्गुणता गुणादीनां प्रामाणिकी स्यात् । नच मन्तव्यं गुणेष्वपि गुणाभ्युपगमेऽनवस्थाप्रसक्तेः सङ्ख्यापृथक्त्वप्रतीतिर्भ्रान्तिरिति । रूपादिषु तदभ्युपगमेऽपि सङ्ख्यापृथक्त्वयोस्सङ्ख्यापृथक्त्वान्तरानभ्युपगमेनैवानवस्थापरिहारात् । यथा भवतां सम्बन्धे सम्बन्धान्तरमङ्गीकुर्वतामपि समवाये तदनभ्युपगमादेवानवस्थापरिहारः । द्रव्यगतसङ्ख्यापृथक्त्वाभ्यामेव तदेकार्थसमवायलक्षणप्रत्यासत्त्या गुणादिष्वपि तद्व्यवहारोपपत्तौ व्यर्था तत्कल्पनेति चेन्मैवम् । विपर्ययस्यापि सुवचत्वात् ।

न्ताभावानधिकरणत्वं तत्प्रतियोगित्वे गुणाधिकरणत्वे सति स्यात् नचैतदस्ति । नहि तदस्ति किञ्चिद्द्रव्यं यच्चतुर्विंशतिगुणाधिकरणमिति असंभव एव लक्षणस्येत्यर्थः । अनियतपक्षं शङ्कते—**अथेति** । किमन्यतमशब्देन प्रत्येकं समुदितं वा विहायान्यस्य कस्य चिन्निर्देशः उतैतयोरेवान्यतरस्योभयस्य वा । नाद्यः । तथाविधस्य तस्य नियमेनादर्शनात् उत्तरत्र तूक्तमेव दूषणमित्याह—**अन्यतमशब्देनेति** । अथ भावत्वे सति गुणवत्त्वात्यन्ताभावानधिकरणत्वमित्युच्येत । तन्न । रूपादावतिव्याप्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् । ननु संयोगात्यन्ताभावानधिकरणत्वस्य लक्षणत्वे को दोषः । तदत्यन्ताभावस्यैकत्वे तस्मिन्नेवातिव्याप्तिरनेकत्वे पुनः किमेकैकसंयोगात्यन्ताभावः सर्वसंयोगात्यन्ताभावोऽन्यतमसंयोगात्यन्ताभावो वेति विकल्पैरुन्मूलनात् । एतेन विभागपरिमाणसङ्ख्यापृथक्त्वैरपि लक्षणनिरुक्तिप्रत्याशानवकाशीकृता वेदितव्या । किञ्चैवं विवक्षायामपि न पूर्वोक्तातिव्याप्त्युपशम इत्याह—**किञ्चेति** ।

यत्तु प्रशस्तपादवचनान्निर्गुणत्वं गुणानामुक्तं तत्राह—**नच प्रशस्तेति** । अत्र किरणावलीकारः प्राह—'समानजातीयगुणानावस्थावदनवस्थाप्रसङ्गाद्रूपादौ रसादिवेगान्तभावे मूर्तत्वप्रसङ्गात् । बुद्ध्यादीनां च प्रतिसन्धानात्मगुणत्वेन व्यवस्थितेरप्रसक्तिरेव शब्दस्य नभोनियमनात् गुणेषु गुणयोगे च समवायिकारणत्वप्रसक्तौ द्रव्यत्वापत्तेर्गुणत्वव्याघातः, एवं रूपावयविरूपेष्वेव वर्तत इति घटादेर्नीरूपत्वप्रसङ्ग इत्यादि, एवं निर्गुणत्वे निष्क्रियत्वे च रूपादयो गच्छन्ति चतुर्विंशतिर्गुणा महान्शब्द इत्यादयो व्यवहारास्त्वेकार्थसमवायादिना साधर्म्येण गौणाः समर्थनीया' इति । तदेतदाशङ्क्य दूषयति—**नच मन्तव्यमिति** । अनवस्थाग्रहणं तदुक्तबाधकान्तराणामप्युपलक्षणम् । नच मन्तव्यमित्युक्तं तत्र हेतुमाह—**रूपादिष्विति** । अयमर्थः । सत्यं सजातीयगुणाङ्गीकारेऽनवस्था विजातीयसंख्यापृथक्त्वयोराश्रयणे किं बाधकम् । नच समवायिकारणत्वप्रसक्तिर्बाधिका । इष्टत्वात्संख्यादिसमवायिकारणत्वस्य । अतएव द्रव्यत्वप्रसक्तिरपि नानिष्टाय । कथं च द्रव्यत्वप्रसक्तिः यदि ह्येतद्द्रव्यलक्षणं स्यात्स्याद्द्रव्यत्वप्रसङ्गः तदेव त्वयापि न निर्णीतम् । नच रूपाद्यारब्धत्वे सङ्ख्याया रूपादिवृत्तित्वान्न द्रव्ये संख्या स्यादिति वचनीयम् । गुणेऽपि पर्यनुयोगस्य तुल्यत्वात्, प्रत्यक्षतान्याच्च । यथा तु तन्तुशौक्ल्यव्यतिरेकेण पटेऽपि शौक्ल्यमङ्गीक्रियते । प्रतीतिबलादेवमत्रापि सङ्ख्याद्वयं किम स्यात् । नच सङ्ख्यायां सङ्ख्यान्तरस्वीकारादनवस्थाप्रसक्तिः । तत्र पृथक्त्वस्वीकारात् पृथक्त्वे च सङ्ख्यास्वीकारादिति, भवदुररीकृता चेयं रीतिरित्याह—**यथा भवतामिति** । अन्यथोपपत्तिं शङ्कते—**द्रव्यगतेति** । द्रव्यगतसङ्ख्यादिप्रतीतेरप्ययं समाना गतिरित्याह—**मैवमिति** । गुणगतसङ्ख्यया द्रव्ये संख्याप्रतीतिरशक्योपपादना । गुणानामनेकत्वेऽपि तदाश्रयद्रव्यस्यैकत्वात्, अन्यथा त्वाश्रयद्रव्यस्यानेकत्वप्रसङ्गा-

अथ गुणानामनेकत्वेपि द्रव्यस्यैकत्वदर्शनात्कथं गुणसङ्ख्यया द्रव्ये तद्व्यवहारः। तर्हीहापि माध्यस्थ्यमवलम्ब्य किमिति न दीयते दृष्टिः। नवैव द्रव्याणि चतुर्विंशतिर्गुणा इति सङ्ख्यावैषम्यात्। अथावान्तरद्रव्यसङ्ख्यासंभवनिमित्तोयं व्यवहारः। तर्हि परार्द्धसङ्ख्याव्यवहारोपि गुणेषु स्यात् द्रव्येषु तत्संभवात् द्रव्यगतसत्तासामान्यादिभिरेव गुणकर्मणोरपि सद्व्यवहारोपपत्तौ तत्र सत्तासामान्यकल्पनावैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च। एतेन समवायिकारणं द्रव्यमित्यपास्तम्। जातमात्रस्य तदभावात्तदत्यन्ताभावानधिकरणत्वस्य चात्यन्ताभावे एव व्यभिचारात्, रूपादिगुणानामपि सङ्ख्यापृथक्त्वसमवायिकारणत्वसंभवात्।

अस्तु तर्हि द्रव्यत्वजातियोगित्वं द्रव्यलक्षणम्। न। यतः 'द्रव्यत्वजातियोगित्वमपि नो द्रव्यलक्षणम्। तज्जातिव्यञ्जकाभावात्तन्मानस्यानिरूपणात्' द्रव्यत्वं॥५॥ जातिमभ्युपगच्छता तज्जातिव्यञ्जकं किंचिदवश्यमभ्युपेयं नच तन्निरूपणं सुशकम्। गुणविशिष्टत्व तद्व्यञ्जकत्वे विशेषणभूतस्य गुणस्यापि तद्व्यञ्जकतया द्रव्यत्वापत्तेः, रूपादीनामपि सङ्ख्यादिगुणवतां तद्व्यञ्जकतया द्रव्यत्वप्रसङ्गाच्च। एतेन समवायिकारणस्यापि तद्व्यञ्जकता निरस्ता। स्वातन्त्र्येण प्रतीतियोग्यत्वं व्यञ्जकमिति चेत्किमिदं स्वातन्त्र्यं किमाश्रयप्रती-

---

दिति शङ्कते—**अथगुणानामिति**। एषानुपपत्तिरत्रापि तुल्या। यदि हि द्रव्यसङ्ख्ययैव गुणेषु संख्या स्यात्तदा द्रव्याणां नवसङ्ख्यावत्त्वादतिरिक्तगुणा न भवेयुरिति परिहरति—**तर्हीति**। नन्ववान्तरद्रव्येषु चतुर्विंशतिसङ्ख्यासद्भावात्तन्निमित्तो व्यवहार इति शङ्कते—**अथावान्तरेति**। तर्हि चतुर्विंशतित्वनियमः किं कृतः अधिकसङ्ख्यानामपि द्रव्येषु विद्यमानत्वात्। नच चतुर्विंशतिजातिनिमित्तं चतुर्विंशतित्वम्। जातेरेव चतुर्विंशतित्वासंभवादित्यभिप्रेत्य परिहरति—**तर्हि परार्द्धेति**। अतिप्रसङ्गं चाह—**द्रव्यगतेति**। तदेवं क्रियावद्गुणवत्समवायिकारणं द्रव्यमिति काश्यपसूत्रोक्तलक्षणेषु गुणवत्त्वलक्षणं दूषयित्वा तदीयलक्षणान्तरेपि तदेव दूषणमतिदिशति—**एतेनेति**। अतिदिश्यमानाव्याप्त्यतिव्याप्ती विशदयति—**जातमात्रस्येति**।

लक्षणान्तरं शङ्कते—**अस्तु तर्हीति**। जातियोगित्वं गुणकर्मणोरप्यस्तीति द्रव्यत्वग्रहणम्। नियतव्यञ्जकप्रमाणयोरभावाद्द्रव्यत्वजातिरेवासिद्धा ततस्तद्युक्तलक्षणमप्यसिद्धमिति श्लोकेन दूषयति—**द्रव्यत्वेति**। तज्जातिव्यञ्जकाभावादित्येतद्विवृणोति—**द्रव्यत्वं जातिमिति**। नच व्यञ्जकनियमो नास्तीति युक्तम्। तथासति किं त्वया दृष्टं किं वा श्रुतमिति पृष्टे न जानामि दृष्टं श्रुतं वेति ज्ञातं तावदिति प्रत्यक्षत्वादौ सन्दिग्धम्। नच व्यञ्जकास्फुरणव्यतिरेकेण संदेहकारणं तत्रास्ति। ज्ञानस्याश्रयभूतस्य मानसप्रत्यक्षेणानुभूयमानत्वात्। तस्माज्जातिमिच्छता नियतव्यञ्जकं वक्तव्यमेव। तत्र किं गुणवत्त्वं तद्व्यञ्जकं समवायिकारणत्वं वा स्वातन्त्र्येण प्रतीतियोग्यत्वं वा। नाद्य इत्याह—**गुणविशिष्टस्येति। तद्व्यञ्जकतयेति**। द्रव्यत्वजातिव्यञ्जकतयेत्यर्थः। यस्य हि विशेषणाद्यनतिरिक्तं विशिष्टं तस्यायं दोषः यस्य त्वतिरिक्तं तस्य घटादिव्यक्तेरप्यद्रव्यतापातः। तन्मात्रस्य विशिष्टताभावादित्यपि द्रष्टव्यम्। द्वितीयं दूषयति—**एतेनेति**। तत्र हि समवायविशिष्टस्य कारणस्य तद्व्यञ्जकत्वे समवायस्यापि तद्व्यञ्जकत्वाद्द्रव्यत्वप्रसङ्गः। सङ्ख्यादिसमवायिकारणत्वाद्गुणकर्मणोरपि तद्व्यञ्जकतया द्रव्यत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः। तृतीयं शङ्कते—**स्वातन्त्र्येणेति। शब्दादेरपीति**। शब्दस्य वायुस्पर्शस्य रसगन्धयोश्चेति गुणानामेवाश्रयप्रतीतिनिरपेक्षप्रतीतीनां स्वातन्त्र्यसंभवे न तद्व्यञ्जकतया द्रव्यत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः। अवयविष्वव्याप्तिः, तेषामप्यवयवप्रतीतिव्यतिरेकेणाप्रतीतेरिति केचित्। अनाश्रितत्वं

तिमन्तरेण प्रतीतियोग्यत्वमुतानाश्रितत्वमेव । नाद्यः । शब्दादेरपि तत्संभवात् । न द्वितीयः । अवयविनामद्रव्यत्वापत्तेस्तेषामवयवाश्रितत्वात् । तदेवं न व्यञ्जकं द्रव्यत्वजातेः । नापि प्रमाणमस्ति । द्रव्यं द्रव्यमित्यनुगतप्रत्ययः प्रमाणमितिचेन्न सुवर्णमुपलभ्य मृत्तिकामुपलभ्यमानस्य लौकिकस्य तदेवेदं द्रव्यमिति प्रत्ययाभावात्, परीक्षकाणां चानुगतप्रत्यये विप्रतिपत्तेः । रत्नतत्त्वमिवोपदेशसहकृतप्रत्यक्षेणैव द्रव्यत्वमीक्षत इत्यपि स्वशिष्यधीवन्धनमेव । रत्नतत्त्वस्येवजातेः सर्वपरीक्षकासंमतत्वात्, धर्माधर्मयोरदृष्टत्वजातेरभ्युपगमप्रसङ्गाच्च । अदृष्टमदृष्टमित्युभयोरप्यनुगतप्रत्ययदृष्टेः ।

यदपि लीलावतीकारमतम्, आकाशकालदिशः सत्तेतरजातिमत्यः संयोगविभागजनकत्वात्कर्मवत् । नच कर्मत्वमप्रसिद्धम् । चलतीत्यनुगतप्रत्ययवेद्यत्वादिति । तदपि मन्दम् । कर्मप्रत्यक्षवादिनां चलतीति प्रत्ययस्य संयोगविभागप्रवाहविषयतया कर्मविषयतानङ्गीकारात्कर्मत्वासिद्धौ दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात् । आत्मा शाबलेयवृत्त्यवृत्तिशाबलेयनिष्ठजातिमान्संयोगित्वाच्छाबलेयवत् । जलादेश्च पक्षतुल्यत्वान्न तेन व्यभिचारः । तथा, सत्ता दिक्कालाकाशनिष्ठजातेरन्या मेयत्वात्पटवत् । आत्माऽनात्मवृत्तिरूपावृत्तिजाति-

---

स्वातन्त्र्यमिति द्वितीयं दूषयति—**न द्वितीय इति** । अवयवाश्रितावयविनां स्वातन्त्र्याभावेन द्रव्यत्वाव्यञ्जकत्वात्तत्र तन्मात्रस्याभावेनाद्रव्यत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । तन्मानस्यानिरूपणादित्येतद्विवृणोति—**नापि प्रमाणमिति** । तत्र प्रमाणं प्रत्यक्षं शङ्कते—**द्रव्यं द्रव्यमिति** । अनुगतप्रत्ययवेदनीयं हि सामान्यम् । अस्ति चात्रानुवृत्तप्रत्यय इत्यर्थः । अत्र किं तदेवेदमिति बुद्ध्या जातिसिद्धिः किं वैकाकारप्रत्ययमात्रात् । प्रथमे लौकिकानामियं बुद्धिः परीक्षकाणां वा । नाद्य इत्याह—**न सुवर्णमिति** । द्वितीये प्राह—**परीक्षकाणामिति** । यत्तु श्रीवत्सेनोक्तं जातिसमवायस्य रत्नतत्त्ववद्भावादिति तं प्रत्याह—**रत्नतत्त्वमिवेति** । यत्तु तेनोक्तं प्रतारणैवेति चेन्न रत्नशास्त्रेऽपि प्रतारणप्रसक्तेरिति तत्र रत्नतत्त्वे वैषम्यमाह—**रत्नतत्त्वस्येवेति** । द्वितीये दूषणमाह—**धर्माधर्मयोरिति** । यदि ह्येकाकारबुद्धिमात्राज्जातिसिद्धिस्तर्हि धर्माधर्मयोरप्यदृष्टमदृष्टमित्येकाकारबुद्धेरदृष्टत्वं नाम जातिः स्यात्, नचैतदिष्टमनुगतजातिव्यञ्जकाभावादित्यर्थः ।

एवं प्रत्यक्षं निरस्यानुमानमपि द्रव्यत्वजातौ निरस्यति—**यदपीति** । जातिमत्त्व इत्युक्ते सत्तया सिद्धसाधनत्वं तन्निवृत्त्यर्थं सत्तेतरेत्युक्तम् । तथाचाकाशत्वादेरभावाद्द्रव्यत्वजातिसिद्धिरित्यर्थः । अत्रच संयोगजनकत्वं संयोगप्रागभावस्याप्यस्ति एवं विभागप्रागभावस्यापि विभागजनकत्वमस्तीति तद्व्यभिचारपरिहारायोभयजनकत्वादित्युक्तं हेतुद्वयं वात्र विवक्षितम् । दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यं स एव परिहरति—**नचेति** । अत्र प्राभाकरमते दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यमाह—**तदपि मंदमिति** । किंच कालाकाशादिशः सत्ताद्रव्यत्वातिरिक्तजातिमत्त्वः संयोगविभागजनकत्वात्कर्मवदित्यनुमानस्याभासमानयोगक्षेमत्वम् । विपक्षबाधकाभावाच्च शङ्कितप्रयोजकत्वमित्यपिना सूचितम् । द्रव्यत्वजातावनुमानान्तराणि शङ्कते—**आत्मेत्यादिना** । शाबलेयनिष्ठजातिमानित्युक्ते सत्तयार्थान्तरता तदर्थं शाबलेयवृत्त्यवृत्तीत्युक्तम् । तस्याश्च शाबलेयवृत्तित्वे सति गुणकर्मणोरपि वर्तमानत्वाभ्यवच्छेदः । तावन्मात्रोक्तावात्मत्वेन सिद्धसाधनता तदर्थं शाबलेयनिष्ठेत्युक्तम् । तथापि शाबलेयात्मवृत्तिद्वित्वादिधर्मैरर्थान्तरता तदर्थं जातिग्रहणम् । दृष्टान्ते गोत्वेन साध्यप्रसिद्धिः । पक्षे च तथाभूताद्गुणपरिनिष्ठद्रव्यत्वसिद्धिः । ननु संयोगित्वमस्ति जलादौ नास्ति चैवंविधा जातिरिति तत्राह—**जलादेरिति** । द्वितीये तु जातेरन्येत्युक्ते घटत्वाद्यन्तनार्थान्तरता तदर्थं दिक्कालाकाशनिष्ठेत्युक्तम् । तावदुक्ते तन्निष्ठगुणादन्यत्वेनार्थान्तरता तदर्थं जातिग्रहणम् ।

मान् रूपान्यत्वे सति सामान्यवत्त्वाद्घटवदिति द्रव्यत्वजातिसिद्धिरितिचेत् । नैवम् । संयोगित्वहेतोर्वेगवत्त्वोपाधिहतत्वात् । मेयत्वहेतोश्च सत्तामनङ्गीकुर्वतामाश्रयासिद्धेः । दिक्कालाकाशनिष्ठजातित्वेन तस्या एव विवक्षितत्वे चाप्रसिद्धविशेषणत्वाच्च । प्रमेयत्वगुणवत्त्वज्ञानाधारत्वोपाधिभिरेव यथायोग्यं सद्द्रव्यमात्मेति व्यवहारोपपत्तौ तत्तत्सामान्यस्वीकारवैयर्थ्येन सामान्यवत्त्वहेतोरप्यसिद्धेः ।

तदेवं जातौ व्यञ्जकप्रमाणयोरसंभवेनाकाशवृत्तिसत्ताव्याप्यजातियोगिक्रियासमानाधिकरणसत्तावान्तरजातियोगिसंयोगवद्वृत्तिसत्तावान्तरजातियोगिद्रव्यमित्येवमादीनि जातिपुरस्कारप्रवृत्तानि महाविद्यालक्षणानि निरस्तानि वेदितव्यानि ।

अत्रचानुमानत्रयसूचनाय तथेति ग्रहणम् । इतरथा मेयत्वादिति या सा दिगादिनिष्ठा जातिः तद्व्यत्वमेवेति द्रव्यत्वजातिसिद्धिः । तृतीये तु जातिमानित्युक्ते सत्तयार्थान्तरता तदर्थं रूपावृत्तीत्युक्तम् । तावति चात्मत्वेनार्थान्तरता तदर्थं अनात्मवृत्तीत्युक्तम् । रूपान्यत्वेनार्थान्तरतापरिहाराय जातिग्रहणम् । रूपेणैकान्तिकतापरिहाराय रूपान्यत्वे सतीत्युक्तम् । रूपत्वानधिकरणत्वे सतीत्यर्थः । सामान्यादिषु व्यभिचारवारणाय सामान्यवत्त्वग्रहणम् । तत्राद्यहेतोर्व्याप्यत्वासिद्धिमाह—**नैवं संयोगीति** । द्वितीयानुमानं दूषयति—**मेयत्वेति** । नचाजातिरूपस्यापि पक्षत्वान्नाश्रयासिद्धिः । दृष्टान्ते साध्यवैकल्यात् । किंच दिक्कालाकाशनिष्ठजात्यन्यत्वं किं सत्तान्यत्वेन किं वा द्रव्यत्वान्यत्वेन । उभयथाप्यप्रसिद्धविशेषणः पक्षः । तत्र प्रथमे व्याघाताच्चरमेऽसिद्धेरित्याह—**दिक्कालेति** । सत्ता गुणवृत्तिदिक्कालाकाशनिष्ठजातेरन्या मेयत्वादित्यपि संभवादाभाससमानता चेति द्रष्टव्यम् । तृतीयहेतोः स्वरूपासिद्धिमाह—**प्रमेयत्वेति** । अयमभिसन्धिः । तिसृभिः खलु जातिभिरात्मनः सामान्यवत्त्वमभिमतं तासु च न किंचित्प्रमाणमस्ति अनुवृत्तप्रत्ययस्य च पुरस्तादेव निरस्तत्वादनुमानस्य चैतादृशत्वात् । अस्तुवानुवृत्तव्यवहारस्तथापि प्रमेयत्वादितत्तदुपाधिभिरेवायं व्यवहारः शक्यसमर्थनः । नच प्रमेयत्वस्य सत्तात्वे चाक्षुपत्वं न स्यात्, प्रमाविषयत्वस्याचाक्षुपत्वादिति वचनीयम् । सामान्यत्वेप्यचाक्षुपत्वस्य तदवस्थत्वात् । स्वरूपसद्विशेषो हि सामान्यं नाम । नच प्रमेयत्वातिरिक्तं स्वरूपसत्त्वमस्ति । रूपैकार्थसमवायाचाक्षुपत्वमितरत्रापि तुल्यम्, अभावत्वं तु प्रमेयत्वादेः शपथसाध्यमिति, यानि च महाविद्यानुमानानि द्रव्यत्वजातौ प्रवर्तन्ते तान्यपि परमाणुनिराकरणवादे निवेदनीयदूषणदूषितानीति नोदाहृतानि आचार्येण ।

तदेवं व्यञ्जकप्रमाणयोरसिद्ध्या द्रव्यत्वजातेरसिद्धौ तत्पुरस्कारेण यानि शिवादित्यमिश्रेण लक्षणानि लक्षणमालायामुक्तानि तान्यपि निरस्तानीत्याह—**तदेवमिति** । अत्र चाकाशवृत्तीत्याद्येकं लक्षणं क्रियासमानाधिकरणेत्याद्यपरं संयोगवद्वृत्तीत्यादिलक्षणान्तरम् । तत्र सत्ताव्याप्यजातियोगिद्रव्यमित्युक्ते गुणादावतिव्याप्तिः गुणत्वकर्मत्वादीनामपि सत्ताव्याप्यत्वात्तदर्थमाकाशवृत्तीत्युक्तम् । तावत्युक्तेपि गुणादावतिव्याप्तिः, तेषामप्याकाशवृत्तिसत्ताजातियोगित्वात्तदर्थं सत्ताव्याप्येत्युक्तम् । आकाशगुणान्यान्यत्वमित्याद्याकाशवृत्तिसत्ताव्याप्यान्योन्याभावादिरूपधर्मयोगिगुणादावतिव्याप्तिपरिहाराय जातिग्रहणम् । द्वितीये सत्तावान्तरजातियोगीत्युक्ते गुणादावतिव्याप्तिः, तदर्थं क्रियासमानाधिकरणेत्युक्तम् । तावति च सत्तायुक्तगुणादावतिव्याप्तिः स्यात् तदर्थं सत्तावान्तरेत्युक्तम् । अत्र च सत्तासाक्षाद्व्याप्यत्वं सत्तावान्तरत्वम् । अनेन न घटत्वादिकमादायाव्याप्तिभ्रमः । तृतीयेपि गुणादावतिव्याप्तिपरिहाराय संयोगवद्वृत्तीति विशेषणम् । सत्तामादाय गुणादावतिव्याप्तिपरिहाराय सत्तावान्तरग्रहणम् । आदिग्रहणेन जातिमन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोग्याकाशवृत्तिजातियोगित्वं कार्यसमानाधिकरणसत्तावान्तरजात्यधिकरणं वा रूपसमानाधिकरणसत्तावान्तरजातियोगि वा स्पर्शसमानाधिकरणसत्तावान्तरजात्यधिकरणं वा रससमानाधिकरणसत्तावान्तरजात्यधिकरणं वेत्यादीनि लक्षणानि संगृहीतानि । **महा-**

तथा गुणलक्षणमपि न युक्तं लक्षयामः । 'सामान्यवानगुण इत्याद्यप्यस्य न लक्षणम् । अन्योन्याश्रयतापत्तेर्गुणस्याद्याप्यसिद्धितः' ॥ ६ ॥ सामान्यवानगुणः संयोगविभागयोर्निरपेक्षो न कारणं गुण इति कंदलीकारस्य गुणलक्षणं तावदयुक्तम् । सिद्धे गुणे अगुण इति लक्षणसिद्धिस्तत्सिद्धौ च गुणसिद्धिरितीतरेतराश्रयत्वदूषणग्रस्तत्वात् । यत्तु लीलावतीकारेणोक्तं सामान्यवानचलनात्मकः समवायिकारणताहीनो गुण इत्यपि न । रूपादीनामपि समवायिकारणत्वस्य दर्शितन्यायेन संभवात्तद्धीनतालक्षणस्य लक्षणांशस्यासंभवितत्वात् ।

सामान्यवान्स्पर्शरहितो द्रव्याश्रयः कर्मातिरिक्तो गुण इत्यपि न । गुणात्कर्मणो

विद्यालक्षणानीति । महाविद्यारीत्या प्रवृत्तानीत्यर्थः । द्रव्यलक्षणखण्डनेन च तद्विशेषपृथिव्यादिलक्षणान्यपि खण्डितानि वेदितव्यानि । सामान्याभावे तद्विशेषस्य सुतरामसंभवात्तत्तल्लक्षणानामपि जातिपुरस्कारेण प्रवृत्तत्वाच्च । गन्धसमानाधिकरणद्रव्यत्वावान्तरजातिमत्त्वं पृथिवीत्वादिरूपाणि हि तानि तत्र द्रव्यत्वजातिदूषणेन तदवान्तरत्वमपि दूषितमेव । प्रदर्शयिष्यते च जातिमात्रस्य खण्डनं ततोऽपि तद्गर्भाणि लक्षणानि दुर्भणानि । वादीन्द्रस्तु एतानि लक्षणानि दूषयित्वा स्वमतेन कार्याश्रयो द्रव्यं गुणाश्रयो द्रव्यमित्यादिलक्षणान्युदाजहार तानि च तत्रैव निरस्तप्रायाणीति ।

नन्वेतावतापि न नानालक्षणवत्त्वेन भेदासिद्धिः, गुणलक्षणवत्त्वभेदसिद्धेः, गुणलक्षणानामक्षीणत्वात्तदर्थं तान्यपि खण्डयति—**तथा गुणलक्षणमपीति** । तत्र 'द्रव्याश्रय्यगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमनपेक्ष' इति गुणलक्षणपरं सूत्रम् । तदर्थतया च कंदलीकाराद्यभिमतलक्षणं तावद्दूषयति—**सामान्यवानित्यादिना** । अन्योन्याश्रयतामेव हेतुः गुणस्येति । यदि हि गुणो ज्ञातः स्यात्तदा गुणरहितत्वज्ञानं स्यात् स चैतल्लक्षणव्यतिरेकेण नाद्यापि सिद्धः । एतल्लक्षणेन सिद्धावन्योन्याश्रयतेत्यर्थः । श्लोकं विवृणोति—**सामान्येत्यादिना** । सामान्यादिव्यावृत्त्यर्थं सामान्यवानिति विशेषणम् । द्रव्यव्यवच्छेदायागुण इत्युक्तम् । कर्मव्यवच्छेदाय संयोगविभागेत्यादिविशेषणम् । संयोगविभागयोर्हि निरपेक्षकारणं कर्म [illegible] इत्यर्थः । वादीन्द्रस्तु पृथक्त्वान्यत्वे सद्द्रव्याश्रयः संयोगकारणत्वे सति विभागनिरपेक्षकारणत्वरहितो गुण इत्यादिकमप्यवादीत् । तन्न । [illegible] पूर्वमेवोपवर्णनात् । अन्योन्याश्रयतापरिहाराय श्रीवल्लभोक्तलक्षणमनुवदति—**यत्त्विति** । उक्तं च द्रव्यपरिच्छेदे इति शेषः । अत्रापि सामान्यादिव्यावृत्त्यै सामान्यवानित्युक्तम् । द्रव्यव्यवच्छेदाय समवायिकारणताहीन इत्युक्तम् । कर्मव्यवच्छेदायाचलनात्मक इत्युक्तम् । तत्र कार्यं यत्र समवैति तत्समवायिकारणमिति परेषां समवायिकारणलक्षणं तच्च पूर्वोक्तन्यायेन रूपत्वादि प्रति रूपादेरप्यक्षतमेव इत्यर्थः । एतेन [illegible] लक्षणमपि [illegible] मन्तव्यम् । [illegible] न्यायेन सर्वगुणानामपि [illegible] वादिति ।

[illegible] लक्षणं दूषयति—**सामान्यवान्स्पर्शरहित इत्यादिना** । कर्मातिरिक्त इत्युक्ते द्रव्येऽतिव्याप्तिनिरासार्थं द्रव्याश्रय इत्युक्तम् । तथापि [illegible] स्पर्शरहित इत्युक्तम् । यदि [illegible] **गुणात्कर्मण इति** । यदि [illegible]

१ [illegible]

भेदासिद्धौ कर्मव्यावृत्तेरयुक्तत्वात् । अन्यथा रूपातिरिक्तो रसातिरिक्त इत्यपि विशेषणोपादानप्रसङ्गात् । तथाच गुणपदार्थे किरणावलीकारस्त 'स्माद्वरो भूषण: कर्मापि गुणत्वलक्षणयोगा'दिति । ननु गुणत्वजातियोगी गुण: नच व्यञ्जकाभाव:, सामान्यवत्त्वे सति संयोगविभागकार्यद्वयाजनकत्वस्यैव गुणत्वव्यञ्जकत्वात् । नापि गुणत्वजातौ प्रमाणाभाव:, संयोग: संयोगत्वातिरिक्तावान्तरजातिमान्, जातिमत्त्वात्कर्मवदिति तत्सिद्धिरिति चेदत्र ब्रूमः । 'गुणत्वजातियोगोपि न भवेद्गुणलक्षणम् । अन्योन्याश्रयदुष्टत्वाज्जातेस्तद्व्यञ्जकस्य च' ॥ ७ ॥ सिद्धे हि सत्तासामान्ये गुणत्वसामान्ये वा तद्विशिष्टव्यञ्जकसिद्धिस्तत्सिद्धौ च सामान्यसिद्धिरिति परस्पराश्रयत्वात्, अनिष्टवियोगेष्टसंयोगोद्देशेनानुष्ठानसमुपजनितधर्मे संयोगविभागहेतौ लक्षणस्यासंभवित्वात्, तथाभिचारादिजनिते दुरिते शत्रोरिष्टवियोगानिष्टसंयोगहेतौ च लक्षणस्यासंभवित्वात् । नच तयोर्निमित्तत्वेनैव जनकत्वं नतु समवायिकारणतयाऽसमवायिकारणतया वेति वाच्यम् । आत्मनिष्ठसंयोगविभागहेतोरदृष्टस्य कार्यैकार्थसमवायिनोऽसमवायिकारणलक्षणोपपत्ते:, समवायित्वासमवायित्वकारणभेदस्याव्याप्यसिद्धेश्च ।

दत्वं व्यतिरेकानङ्गीकारश्च प्रतिवादिन इत्याह—**अन्यथेति** । उक्तश्चायमर्थो गुणपदार्थपूर्वपक्षोपसंहारसमये किरणावलीकारेणेत्याह—**तथाचेति** । यस्मान्न कर्मणो भेदकमस्ति तस्माद्भूषणो वरः श्रेष्ठः । कथं कर्मापि गुणस्तल्लक्षणयोगादिति हि तन्मतमित्यर्थः । तस्माद्वादिनः सकाशादिति वार्थः । एतेन कर्मान्यत्वे सति सामान्यैकाश्रयो गुण इति सर्वदेवीयमपि लक्षणं प्रतिक्षिप्तम् । पृथक्त्वाद्याश्रयतया सामान्यैकाश्रयत्वस्यासिद्धेरिति । ननु गुणत्वजातिरेव नास्ति तद्व्यञ्जकप्रमाणयोरभावादिति तत्राह—**नच व्यञ्जकेति** । द्रव्यकर्मणोर्व्यवच्छेदाय संयोगविभागकार्यद्वयाजनकत्वमित्युक्तम् । द्रव्यं हि संयोगविभागयोः समवायिकारणं भवति कर्मत्वसमवायिकारणं गुणस्तु न तथा । यद्यपि संयोगविभागयोरस्ति तज्जनकत्वं तथापि संयोगजनकत्वे सति विभागजनकत्वरूपोभयजनकत्वं न संयोगस्यास्ति । संयोगस्य संयोगं प्रत्येवासमवायिकारणत्वात् । एवं विभागस्यापि विभागं प्रत्येव । अजनकत्वं च समवाय्यसमवायिकारणत्वराहित्यं तेनेश्वरेच्छादिसंग्रह इति नाव्याप्त्यतिव्याप्ती इतिभावः । **संयोग इति** । संयोगो जातिमानित्युक्ते सत्तयार्थान्तरता तदर्थमवान्तरजातिमानिति कृतम् । तथाच संयोगत्वेनार्थान्तरता तदर्थं संयोगत्वातिरिक्तेत्युक्तम् । यासाववान्तरजातिस्तद्गुणत्वमिति तत्सिद्धिरिति भावः । गुणत्वजातेस्तद्व्यञ्जकस्य चान्योन्याश्रयदुष्टत्वाद्गुणत्वजातियोगोपि गुणलक्षणं न भवेदिति श्लोकेन दूषयति—**गुणत्वजातियोगोपीति** । अन्योन्याश्रयं विशदयति—**सिद्धेहीति** । येन गुणत्वजातिर्नाद्रियते तेन सत्तापि जातिर्नाद्रियते एवेति तद्गर्भव्यञ्जकस्य तद्व्यङ्ग्यजातेश्चासिद्धिरित्यर्थः । व्यञ्जकस्याव्यापकतां चाह—**अनिष्टवियोगेति** । संयोगविभागद्वयाजनकत्वं तत्रासंभवीत्यर्थः । सत्तासामान्यमात्रं विवक्षित्वा अन्योन्याश्रयपरिहारमाशङ्क्य वार्यं ग्रन्थः । ननु तदुभयासमवायिकारणत्वसमवायिकारणत्वयोरभावो लक्षणं विवक्षितं अस्ति चादृष्टस्यापि तदभावः निमित्तकारणत्वात्तस्येति तत्राह—**नच तयोरिति** । समवायिकारणप्रत्यासन्नमवधृतसामर्थ्यमसमवायिकारणम् । प्रत्यासत्तिश्च द्विविधा लघ्वी वृहती च उत्पाद्येन कार्येण सहैकार्थे कारणे स्वस्य यः समवायः सा लघ्वी प्रत्यासत्तिः यथा तन्तुसंयोगस्य तत्कार्यस्य पटस्य चैकतन्तुसमवायः, तत्कारणेन सहैकार्थे समवायो वृहती यथा पटगतशौक्ल्यासमवायिकारणस्य तन्तुशौक्ल्यस्य तत्कारणेन पटेन सहैकत्र तन्तौ समवायः तदत्र संयोगं प्रति विभागं प्रति च समवायिकारणे आत्मनि संयोगेन सह वर्तमानस्यादृष्टस्यास्ति लघ्वी प्रत्यासत्तिरित्यसमवायिकारणं भवत्येवादृष्टमित्यर्थः । किंच यस्य द्रव्यगुणादिभेदमात्रमेवाव्याप्यसिद्धं तस्य समवाय्यसमवायिकारणविभागोपि न सिद्ध इत्याह—**समवायित्वेति** ।

नापि तत्र प्रमाणम् । जातिमत्त्वहेतोरसिद्धेः । कर्मत्वादेरसिद्धौ दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात् गुणत्वजातेरसिद्धौ संयोगाजन्यसंयोगासमवायिकारणवृत्तिसंयोगासमानाधिकरणजातिमान्विभागाजन्यविभागासमवायिकारणावृत्तिविभागासमानाधिकरणजातिमान्गुण इत्येवमादीनि जातिपुरस्कारप्रवृत्तानि गुणलक्षणानि निरस्तानि ।

तथा, कर्मलक्षणमपि दुर्लक्ष्यम्[1] । न तावत्संयोगविभागयोरनपेक्षकारणं कर्मेति । यतः—

'यथाश्रुतेऽसंभवित्वान्निरुक्तेरप्ययुक्तितः । नानपेक्षतया हेतुः कर्म योगविभागयोः' ॥ ८ ॥

एवं व्यञ्जकं दूषयित्वानुमानं दूषयति—**नापीति** । कर्मगतसामान्यलक्षणखण्डनेन सत्ताकर्मत्वजात्योरप्यसिद्धिरिति भावः । एतेन रूपादयो रूपत्वाद्यतिरिक्तावान्तरजातिमन्तः सामान्यवत्त्वात्कर्मवदिति लीलावतीकारानुमानमपि निरस्तम् । गुणः कर्मव्यावृत्तजातिमान्कार्यत्वात्तुरगवदिति सर्वदेवस्तदपि द्रव्यत्वजातिमनङ्गीकारेण परिहृतम् । संयोगित्वाद्युपाधिहतत्वाच्च प्रध्वंसेनानैकान्त्यं च रूपत्वादिनार्थान्तरत्वाच्चेति, यानि शिवादित्यमिश्रेण गुणत्वजातिगर्भाणि गुणलक्षणानि विवक्षितानि तान्यप्येकप्रहारेण परिहरति—**गुणत्वजातेरित्यादिना** । जातिमान्गुण इत्युक्ते द्रव्येऽतिव्याप्तिस्तदर्थं संयोगासमानाधिकरणेत्युक्तम् । एवं सति कर्मण्यतिव्याप्तिस्तदर्थं संयोगासमवायिकारणावृत्तीत्युक्तम् । एवं च सति संयोगेऽव्याप्तिस्तस्य संयोगासमवायिकारणत्वेन तद्वृत्तिजातिमत्त्वस्यासंभवात् तत उक्तं संयोगाजन्येति संयोगाजन्यो यः संयोगस्तं प्रत्यसमवायिकारणं यत्तद्वृत्तिजातिमानित्यर्थः । एतच्च संयोगस्याप्यस्त्येव तस्य संयोगजन्यसंयोगासमवायिकारणत्वेऽपि संयोगाजन्यसंयोगं प्रत्यसमवायिकारणत्वाभावात्संयोगाजन्यसंयोगासमवायिकारणावृत्तिजातिमत्त्वसंभवादतो नाव्याप्तिरिति भावः । द्वितीयेऽपि लक्षणे विभागविशेषेऽव्याप्तिपरिहाराय विभागाजन्येति विशेषणम् । शेषं पूर्ववत् । आदिग्रहणेनाक्षेपणावृत्तिसंयोगासमानाधिकरणसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिमानित्यादि संगृह्यते । यत्तु तेन रूपाद्यन्यतमत्त्वं वा तच्च तदन्यान्यत्वमिति रीत्या सर्वत्र लक्षणनिर्वचनं कृतं तदप्यनन्तरोक्तान्योन्याश्रयग्रस्तम् । रूपादिज्ञाने तदन्यत्वज्ञानं तदन्यत्वज्ञाने च रूपादिज्ञानमिति । किंच रूपादिविशिष्टान्योन्याभावो वा तदुपलक्षितान्योन्याभावो वा लक्षणोपयोगी । आद्ये कर्मादीनां रूपादिमत्त्वं रूपादीनामपि कर्मादिमत्त्वं स्यात् । अन्योन्याभावद्वयं प्रति वर्णद्वयस्य विशेषणत्वात् । द्वितीयेऽप्युपलक्षितत्वं विशेषणमनुपलक्षणं वा । द्वितीयेऽनवस्था । प्रथमे परंपरयोभयोरप्युभयवत्त्वं स्यात् । अन्योन्याभावानन्तानवबोधश्च प्रागेव प्रत्युक्तं निर्वचनं प्रत्याख्यास्यते च । यत्त्वाचार्येण तदुभयान्यतरत्वं नानैकान्योन्याभाववत्त्वे सति इतरान्योन्याभाववत्त्वानधिकरणत्वमिति निर्वचनं कृतमेतदन्योन्याभाववानित्यत्वान्यतराधिकरणं शब्दत्वात्सन्तानाभावानित्यत्वान्यतराधिकरणमित्यादिषु तदप्ययुक्तम् । तथा सति हि रूपाद्यन्यतमत्त्वं नाम रूपान्योन्याभावाधिकरणत्वे सति रसादित्रयोविंशत्यन्योन्याभावाधिकरणत्वरहितत्वमिति लक्षणार्थः स्यात् । तथा च यत्सन्योन्याभावद्वयानधिकरणत्वं वा एकैकान्योन्याभावानधिकरणत्वं वा लक्षणं विवक्ष्यते उभयथाप्यनुपपत्तिः । उभयान्योन्याभावानधिकरणत्वस्याव्याप्तेः । नहि रूपे रसान्योन्याभावो नास्तीति वक्तुं शक्यं नापि रूपान्योन्याभावो रसादौ नास्तीति । एकैकान्योन्याभावानधिकरणत्वपक्षे रूपादिप्रतियोगिकाभावविशेषविवक्षायां रसादिष्वव्याप्तिरवस्था । अनियतविवक्षायां तु अनुगतलक्षणं न स्यादिति । 'ततो वर्णान्तं दर्शनं तदन्यतरतादिषु । असाधिततनिरस्यदूषः पण्डितंमन्य पण्डितः ॥'

क्रमप्राप्तं कर्मलक्षणं खण्डयति—**तथा कर्मलक्षणमपीति** । श्रीधराचार्याभिप्रेतं लक्षणं तावद्दूषयति—**न तावदिति** । अनपेक्षपदेन द्रव्यव्यावृत्तिः । संयोगविभागद्वयग्रहणेन संयोगविभागव्यावृत्तिस्तयोरसंयोगजनकत्वे सति विभागजनकत्वात् । तस्य चेहेतुत्वादित्यर्थः । **योगविभागयोः** संयोगविभागयोरनपेक्षतया यो हेतुः तत्कर्मेति न लक्षणं कुतः यथाश्रुतेऽसंभवित्वात् । उत्तरीयेति कर्मणि किंचिदप्यनपेक्षाया असंभवित्वात् । तथा निरुक्तेरपि स्वोत्तरभाविसंयोगानपेक्षत्वविवक्षाया अप्ययुक्तिरिति श्लोकयोजना ।

१—दुर्लक्ष्यमिति पाठो भाति.

नानपेक्षतया संयोगविभागहेतुत्वं कर्मणः । समवायिकारणेश्वरेच्छादेशकालादृष्टापेक्षणात् । अथैवं निरुच्यते पश्चाद्भावि निमित्तं नापेक्षते कर्म तेन चेश्वरेच्छासमवायिकारणादयो व्यावर्त्यन्ते तेषां पूर्वभावितया पश्चाद्भावित्वाभावादिति । मैवम् । उत्तरसंयोगे कर्तव्ये पश्चाद्भाविन्याः पूर्वसंयोगनिवृत्तेरपेक्ष्यमाणत्वात् । पश्चाद्भाविभावरूपं निमित्तं नापेक्षत इतिचेन्न । पूर्वसंयोगनिवृत्तिक्षणस्य भावस्यैव पश्चाद्भाविनोऽप्यपेक्ष्यमाणत्वात् । यदनन्तरं संयोगविभागयोरुत्पत्तिस्तत्कर्मेति च कर्मलक्षणे तत्सामग्र्यामपि तत्संभवादतिव्याप्तिः । नच कर्मैव सामग्री । तथा सति विभागोत्पत्तिसमसमयमेव पूर्वसंयोगनिवृत्तेरुत्तरसंयोगस्य चोत्पत्तिप्रसङ्गात्, सत्यां सामग्र्यां कार्ये विलम्बायोगात् ।

अस्तु तर्हि संयोगविभागयोरसमवायिकारणं कर्मेति लक्षणम् । नच संयोगविभागयोरतिव्याप्तिः, तयोरेकैककारणत्वात्, अत्र चोभयकारणत्वस्य विवक्षितत्वादिति चेन्मैवम् । कर्मविशेषे लक्षणस्याव्याप्तेः । तथाहि । यदा पटारम्भकावयवतन्त्वादिनिष्ठेन कर्म-

---

श्लोकं विवृणोति—**नानपेक्षतयेति** । द्वितीयं पादं शङ्कापूर्वकं विवृणोति—**अथैवमित्यादिना** । व्यावर्त्यन्ते अनपेक्षात इति शेषः । कर्मत्वादिति वा तेषां पश्चाद्भाविकर्मापेक्षितत्वात् । दूषयति—**मैवमुत्तरेति** । एषा हि परिपाटी वैशेषिकाणा'मुत्पन्नमात्रात्कर्मणः स्वाश्रये पूर्वसंयुक्ताद्विभागो जायते ततः पूर्वसंयोगनाशस्तत उत्तरसंयोगोत्पत्तिरि'ति । तत्रोत्तरसंयोगोत्पत्तौ पूर्वसंयोगनाशं पश्चाद्भाविनमपेक्षते कर्मेत्यसिद्धिर्लक्षणस्येत्यर्थः । ननु भावरूपं पश्चाद्भाविनं नापेक्षत इत्यनपेक्षाशब्दार्थो विवक्षितस्ततो नासंभव इति शङ्कित्वा परिहरति—**न पूर्वसंयोगेति** । यस्मिन्क्षणे पूर्वसंयोगनाशः स कर्मणः पश्चाद्भावी औपाधिकस्योत्पाद्यत्वाद्भाववत्पश्चात्तमपेक्षत्वात्कर्मणस्तदवस्थ एव पूर्वदोष इत्यर्थः । स्यादेतद्यदनन्तरं संयोगविभागयोरुत्पत्तिस्तत्कर्मेति लक्षणम्, नचेश्वरेच्छादिषु प्रसक्तिस्तेषु सत्स्वपि यावत्कर्मोत्पत्त्यनुपपत्तेः । नाप्यनपेक्षाक्षिप्तक्षुद्रोपद्रवावसर इति तत्राह—**यदनन्तरमिति** । ननु नात्र कर्मातिरिक्तसामग्र्यस्ति यत्रातिव्याप्तिरुच्येतेति तत्राह—**नच कर्मैवेत्यादिना** । यदि हि कर्ममात्रं सामग्री तदासति भवत्येवेति नियमात् विभागोत्पत्तिसमसमयेन पूर्वसंयोगनाशोत्तरसंयोगोत्पत्ती स्यातां नचैवमिष्यते युज्यते वा पूर्वसंयोगस्य विभागव्यतिरेकेण नाशकाभावात्, आश्रयस्य चानष्टत्वादनिवृत्ते च पूर्वसंयोगे नोत्तरसंयोगोत्पत्तिः । अतः पृथगेव सामग्री तथा चातिव्याप्तिरिति भावः । पूर्वसंयोगनाशस्य च समसमयत्वापादनं पूर्वभावित्वस्योपलक्षणम् । तद्व्यतिरेकेणोत्तरसंयोगानुत्पत्तेः । वादीन्द्रः प्राह—'विभागकुर्वद्रूपत्वापरपर्यायविभागजननशीलत्वस्य धर्मविशेषस्यानपेक्षकारणत्वशब्दार्थत्वात् तस्य पदार्थान्तरव्यावृत्तस्य कारणमात्रविभागकारणाकारणविभागजनकविभागकारणकर्मनिष्ठस्य विभागानपेक्षकारणम् । इदं विभागानपेक्षकारणमित्यनुभवसिद्धत्वा'दिति तदसत् । न खलु [illegible] तद्बुद्धेरेवानुभवोऽस्ति । विभागजनकत्वं च विभागस्य विभञ्जयिष्यते । यातु महाविद्यानपेक्षकारणत्वसाधनोक्ता सा तद्विचारविडम्बनोक्तदोषविडम्बितेति नादरणीया ।

तदेवमेकद्रव्यमगुणं संयोगविभागानपेक्षकारणमिति सौत्रं लक्षणं दूषयित्वा लीलावतीलक्षणमुद्भावयति—**अस्तु तर्हीति** । निमित्तकारणेश्वरेच्छादौ समवायिकारणद्रव्ये चातिव्याप्तिपरिहारायासमवायिकारणग्रहणम् । ननु तथापि संयोगविभागयोरतिव्याप्तिस्तयोरपि यथायथं तयोरसमवायिकारणत्वादिति तत्राह—**नचेति** । उभयं प्रत्यसमवायिकारणत्वं विवक्षितं ततो नातिव्याप्तिरित्यर्थः । उक्तं च लीलावतीकारेण [illegible] तेन संयोगविभागव्युदास इति । निष्क्रियसंयोगविभागजनकत्वरूपकर्मलक्षणस्याव्याप्तिमाह—**मैवमित्यादिना** । कर्मविशेषमेव दर्शयन्नव्याप्तिं विवृणोति—**तथाहि यदेति** । अत्र तावदवयवकर्मणि [illegible] कर्म [illegible] तदवयवभूततन्तुकर्मणा [illegible]-

णावयवान्तराद्विभागोऽत्रस्तस्मिन्समये तदारब्धावयविनिष्ठं कर्म यदि भवति तदावयवानां विभागादवयव्यारम्भकसंयोगनिवृत्तिसमयेऽवयविकर्मणा तस्मिन्नेवावयविनि यतः कुतश्चिद्विभागो जायते तत्रसमवायिकारणावयवसंयोगनिवृत्त्यनन्तरमवयविनो नाशान्नोत्तरसंयोगोत्पत्तिः । संयोगिनोऽवयविन एवाभावात् । तत्रावयविनिष्ठस्य कर्मण उभयासमवायिकारणत्वाभावादव्याप्तिः कथं न भवेत् । नचावयवकर्मानन्तरमवयविनि कर्म न जायत इति वाच्यम् । हस्तचलनानन्तरं देवदत्तचलनस्य शाखाचलनानन्तरं शाखिचलनस्य दृष्टत्वात् ।

नचोत्तरसंयोगानुत्पत्तौ कर्मणोऽनुपयोग्यत्वप्रसङ्गः । विभागजननेनापि पुरुषार्थलोपपत्तेः । नहि यावदशेषप्रयोजनसिद्धिस्तावद्वस्तुनोऽवस्थाननियमः । बीजादेरङ्कुराद्यजननेपि नाशाद्युपलम्भात् । अस्तु वोभयकारणत्वं कर्मणस्तथाप्यसमवायिकारणता निरूपणीया । समवायिकारणप्रत्यासन्नमवधृतसामर्थ्यं तदसमवायिकारणमिति चेत्केयं प्रत्यासत्तिः कार्यैकार्थसमवायः कारणैकार्थसमवायश्चेति चेन्न । विकल्पासहत्वात् । तथाहि । उभयविधप्रत्यासन्नता असमवायिकारणशब्देन कर्मलक्षणेपि विवक्षिता उतान्यतरा । नाद्यः । अनङ्गीकारादसंभवाच्च । नह्यन्त्यावयविनिष्ठस्य कर्मणः संयोगविभागसमवायिकारणेनान्त्यावयविना सहैकस्मिन्नर्थे समवायः संभवति । कर्मण एकद्रव्यमात्रवृत्तित्वात् । न द्वितीयः । कारणैकार्थसमवायस्यानङ्गीकारादेव । कार्यैकार्थसमवायस्य तु लक्षणान्तर्भावेऽतिव्याप्तेः यन्निष्ठौ संयोगविभागौ तन्निष्ठतया संयोगविभागयोर्यत्कारणं तत्कर्मेति हि तथालक्षणार्थः

तत्समयेऽवयविगतकर्मणापि विभागः समुत्पाद्यः । अवयविनोऽभिन्नत्वात् । उत्तरसंयोगोत्पत्तिस्तु असंभविनी । तदानीमेवयस्यावयविनः पटस्यासमवायिकारणभूतावयवसंयोगनाशाज्जातत्वादसमवायिनाशात्समवायिनाशाद्वाऽवयविनाश इति सिद्धान्तात्, ततश्च तस्मिन्कर्मण्यव्याप्तिरुभयजनकत्वलक्षणस्येत्यर्थः । अवयविनो नाशादित्यस्यैव विवरणं । संयोगिनोऽवयविन इति—यत्तदुक्तम् इत्युक्तं तदाह—**नचावयवेति** । अवयवावयविनोर्युगपत्कर्मोत्पत्तावन्येषां समानैव । उत्तरसंयोगोत्पत्त्यनुपपत्तेस्तत्रापि तुल्यत्वात् ।

ननु नास्ति तथाविधं कर्म यद्विभागमात्रजननेनोपक्षीणं स्यात्, स्वप्रयोजनजनकत्वस्य सर्वेष्वविशेषात्, यथाहुर्विभागप्रकरणे प्रशस्तपादा उत्तरसंयोगानुत्पत्तावनुपयोग्यत्वप्रसङ्ग इति तत्राह—**नचोत्तरेति** । यदि कर्मणः विभागमात्रजननेऽपि स्वप्रयोजनासिद्धिस्तर्हि तस्य कर्मणस्तथैव स्थित्यापत्तिरित्यादिति तत्राह—**नहि याव-दिति** । कर्मत्वेऽप्यसमवायिकारणत्वमस्त्येव तन्निरूपयति—**अस्तुवेत्यादिना** । ननु किमत्र निरूपणीयमस्ति प्रसिद्धं तल्लक्षणमित्याह । पूर्ववादी—**समवायिकारणेति** । कार्येणैकस्मिन्नर्थे पटादिना सहैकस्मिन्नर्थे यः समवायस्तन्तुसंयोगादेः सा कार्यैकार्थसमवायाख्या प्रत्यासत्तिः । तथा तन्तुगतरूपादेः कारणैकार्थसमवायः पटादि तेन सहैकार्थे तन्त्वादौ तन्तुरूपादेः समवायः स पूर्वस्माद्भिन्न इति द्वितीया प्रत्यासत्तिरित्यर्थः । कारणैकार्थसमवायमात्रं दर्शयितुमसमर्थं निरस्यति—**नह्यन्त्यावयविनि-ष्ठस्येति** । पटगतसंयोगकारणं कर्म पट एव प्रवर्तते न तन्तुषु तेन न कारणैकार्थसमवाय इत्यर्थः । अन्यतरपक्षे दूषणं दूषयित्वा लक्षणातिव्याप्तिमाह—**कार्येति** । अतिव्याप्तिं दर्शयितुं लक्षणं निष्कृष्य दर्शयति—**यन्निष्ठाविति** । कार्यैकार्थसमवायमत्र दर्शयति—**कार्येति** । नच प्रत्यासत्त्यन्तरे कर्मण

संपद्येत तथाचात्ममनसोः संयोगविभागजनकादृष्टेऽतिव्याप्तिः कथं न स्यात्कार्येण संयोगविभागाख्येन सहतज्जनकादृष्टस्यात्मन्येकस्मिन्नर्थे समवायात् । गुणान्यत्वे सतीति विशेषणादयमदोष इति चेन्न । तदोभयकारणताभिधानस्य वैयर्थ्यापातात्, गुणान्यत्वपदेनैव विभागजनकविभागस्य संयोगजनकसंयोगस्य च व्यवच्छेदात् । एवं विभागाजन्यविभागासमवायिकारणं कर्मेत्यपि लक्षणं निरस्तम् । असमवायिकारणताया दुर्निरूपत्वात् । विभागाजन्यत्वविशेषणं च व्यर्थम् । व्यवच्छेद्याभावात् । नच विभागजविभागव्यवच्छेदार्थमितिवाच्यम् । कर्मण एव तदुत्पत्तौ विभागजविभागस्यैवाप्रामाणिकत्वात् ।

ननु यत्तावदिह वंशावयवेषु प्रवर्तमानं कर्म तद्द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनं विभागमुत्पादयत्तदैव नाकाशादिभिः सह विभागमुत्पादयति यस्मादाकाशादिविभागजनकत्वं

एवासमवायिकारणता नादृष्टस्येति निर्वचनीयम् । तल्लक्षणस्यातिव्याप्त्यापातात्, उभयोरपि तदुपपत्तेश्च । नचादृष्टचरकल्पना । उभयासमवायिकारणत्ववदुपपत्तेः । नच कल्पनागौरवम् । अवयवनिष्ठरूपादीनामनेकेषामप्यवयविरूपादिकं प्रत्यसमवायिकारणत्वकल्पनावदुपपत्तेः । नच विभिन्नजातीयादेककार्यानुत्पादः । बहुत्वप्रचयाभ्यां महत्वस्येवोत्पत्तिसंभवात्, उभयासमवायिकारणत्वस्य वस्त्वन्तरेऽनुपलब्धचरस्यापि कर्मणि कल्पनावत्संयोगविभागविशेषेप्यदृष्टस्य च प्रत्यासत्तेरसमवायिकारणत्वकल्पनायां दोषाभावात् । नचादृष्टस्यासमवायिकारणत्वे सर्वनिमित्तकारणत्वानुपपत्तिः । कालादीनां स्वगुणसमवायिकारणानामपि निमित्ततावदुपपत्तेरिति । अतिव्याप्तिमदृष्टे परिहरति पूर्ववादी—**गुणान्यत्वे सतीति** । गुणत्वानधिकरणत्वे सतीत्यर्थः । दूषयति—**न तदेति** । एकैकजनकसंयोगविभागव्यवच्छेदाय हि उभयकारणता कर्मलक्षणे विवक्षिता । तौ च गुणान्यत्वग्रहणेनैवनिरस्तौ ततश्चोभयकारणत्वविशेषणं व्यर्थं स्यादतो द्वित्वे तात्पर्यमिति केवलं लीलयत्वा विलपितमेव भवेदिति भावः । गुणान्यत्वं चासिद्धम् । अद्यापि कर्मलक्षणानिर्णयात् । गुणलक्षणानां न पराणुच्छिन्नत्वादिति वा भावः । उक्तं लक्षणमन्यत्राप्यतिदिशति—**एवमिति** । अतिदिश्यमानमेव विवृणोति—**असमवायिकारणताया इति । दुर्निरूपत्वादिति** । यथाऽदृष्टेन संभवति तथा निरूपयितुमशक्यत्वात्ततश्चादृष्टेऽतिव्याप्तिस्तदवस्थागुणान्यत्वविशेषणे च पूर्ववद्वैयर्थ्यमित्यर्थः । व्यर्थविशेषणत्वं चाह—**विभागाजन्येति** । ननु त्रिविधो विभागः अन्यतरकर्मजः उभयकर्मजो विभागजश्चेति, तत्राद्यः सक्रियेण निःक्रियस्य, यथा स्थाणोः श्येनेन । द्वितीयस्तु सक्रिययोः, यथामल्लयोर्मेषयोर्वा । तृतीयस्तु कारणमात्रविभागजः कारणाकारणविभागजश्चेति । तत्राद्यो यः खलु पटावयवस्य स्वगतकर्मणा पटावयवान्तराद्विभागो जायते स तु विभागः पूर्वतनारम्भकसंयोगनाशानन्तरकालीनावयविनाशसहकृतः स्वाश्रयस्याकाशदेशाद्विभागमारभते । द्वितीयस्तु हस्तावयवाकाशयोर्विभागाद्धस्ताकाशविभाग इति एवंच सति यदि विभागासमवायिकारणं कर्मस्येवोच्यते तदाविभागेतिव्याप्तिः स्यात्तदर्थं विभागाजन्येति विशेषणमिति तत्राह—**नच विभागजेति** । अत्र च विभागजशब्दस्तत्कारणविभागोपलक्षणार्थः । हेतुमाह—**कर्मण एवेति** । न क्वचिदपि विभागो विभागजन्यः किंतु वंशदलविभागजनकादेव कर्मणो वंशदलादेराकाशस्य च विभाग इत्यर्थः ।

अत्र वंशदलाकाशविभागस्य कर्मजन्यत्वं दूषयन्विभागजन्यत्वं वैशेषिकः परिशेषयति—**ननु यत्तावदित्यादिना** । तत्रावयवगतं कर्म किमवयवान्तराद्विभागजननसमय एवाकाशादिभ्यो विभागमारभते समयान्तरे वा । द्वितीये तु प्रथमपक्षदूषणमेवातिदेक्ष्यति । प्रथमं दूषयति—**तदैव नेति** । द्रव्यस्य वंशावयविनः आरम्भको यो वंशावयवयोः संयोगस्तद्विरोधिनं विभागमुत्पादयतीति योजना । ननु किमिति नोत्पादयतीत्याशङ्क्य तत्रानुमानं बाधकं दर्शयितुं व्याप्तिं तावत्संपादयति—**यस्मादिति । आकाशादिविभागेति**—द्रव्यानारम्भकसंयोगविरोधिविभागोपलक्षणम् । तथाच किरणावलीकारः—'यत्कर्म द्रव्यानारम्भकसं-

कर्मणो द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागानारम्भकत्वेन व्याप्तमुपलभ्यते नलिनदलेषु । नहि तत्र द्रव्यविनाशः प्रत्यक्षाधिगतः । तदेवेदं नलिनमिति प्रत्यभिज्ञानात् । नाप्यनुमानतः । दध्यादिष्विव व्यूहान्तरस्य तदुन्नायकस्य लिङ्गस्यादर्शनात् । तथाच पद्मपत्रस्य पत्रान्तराद्विभाग उपलभ्यमानो न द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधी किंतु स्पर्शवद्द्रव्यसंयोगजात्कर्मण उत्पन्नो यः संयोगः सत्येव द्रव्ये द्रव्यारम्भके च संयोगे पद्मपत्रयोर्वर्तते तमेव निवर्तयति यथाङ्गुल्योर्विभागः प्रयत्नोत्पादितं संयोगमेव निवर्तयति नतु द्रव्यारम्भकसंयोगं, तस्मादङ्गुलिविभागवत्पद्मपत्रक्रियाजनितो विभागो न द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधीति व्याप्तिनिश्चये प्रयोगः, विवादाध्यासिता वंशदलक्रिया नाकाशादिविभागारम्भिका द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागारम्भकत्वाद्यन्नैवं न तदेवं यथापद्मपत्रक्रिया । एककर्महेतुकत्वे च विभागयोर्द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधित्वाविरोधित्ववैलक्षण्यमनुपपन्नं कारणावैचित्र्ये कार्यवैचित्र्यस्याकस्मिकत्वप्रसङ्गादिति विपक्षे बाधकस्तर्कः तदेवमवयवक्रियावयवविभागकाले पश्चाद्वा नाकाशादिविभागमारभते तस्मादाकाशवंशावयवयोर्विभागो न क्रियाजः। नचासमवायिकारणमन्तरेण कार्योत्पत्तिः शक्याभ्युपगन्तुम् । नचान्तरेण क्रियामन्यदसमवायिकारणमवयवविभागातिरेकि शक्यमुत्पादयितुम् । अवयवविभागस्तदशिष्यते

योगविरोधिनं विभागमारभते न तद्द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनं यथैवं न तत्तद्विरोधिनमिति [illegible] तथा तद्दर्शनार्थं तदवधारणीयमिति । अथ कथं कमलकुड्मलदलविदलनेऽपि विभागस्य द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधित्वं न पुनरारम्भकसंयोगविरोधित्वमिति तत्राह—नहि तत्रेति । यदि हि द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधी स्यात्ततो विकसनसमये नलिनावयवी नश्येत् न चैतत्प्रत्यक्षेणानुमानेन वा [illegible] शक्यते अतो न तदारम्भकसंयोगविरोधी स विभाग इत्यर्थः । व्यूहः आकारः । [illegible] यावत् । [illegible] तर्हि विरोधित्वत आह—किंत्विति । [illegible] । द्रव्यारम्भके संयोगे च सत्येव यः संयोगः स्पर्शवद्द्रव्यसंयोगजात्कर्मण उत्पन्नः पद्मदलयोर्वर्तते तमेव निवर्तयतीत्यर्थः । अत्र च [illegible] माह—यथाङ्गुल्योरिति । [illegible] प्रयोगमारचयति—विवादाध्यासितेति । नाकाशादीति । न [illegible] त्यर्थः । पद्मपत्रकर्मेति [illegible] —यद्येवमिति । यद्द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागजनकं न [illegible] । विपक्षे बाधकमाह—एककर्मेति । [illegible] नहि कार्यं [illegible] —तदेवमिति । [illegible] —पश्चाद्वेति । [illegible] इति भावः । [illegible] इति तत्राह—नचासमवायिकारणमिति । [illegible] इति [illegible] —नचान्तरेणेति । [illegible] —अवयवेति । [illegible]

स च तस्य प्रत्यासन्न एकार्थसमवायादिति सिद्धो विभागजो विभागस्तद्व्यावृत्त्यर्थं च विभागाजन्यत्वविशेषणमिति चेन्न । 'नैवं व्याप्तेरसिद्धत्वादनध्यवसितत्वतः । यौगपद्यप्रतीतेश्च प्रत्यक्षत्वमुपेयुषाम् ॥' न तावदाकाशादिविभागजनकस्य कर्मणो द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागानुत्पादकत्वं क्वचित्प्रत्यक्षसिद्धम् । आकाशादिविभागस्यातीन्द्रियस्य क्रियान्वयव्यतिरेकयोः प्रत्यक्षतोऽधिगन्तुमशक्यत्वाद्व्याप्त्यसिद्धेः । अनध्यवसितश्चायं हेतुः आकाशादिविभागानारम्भके रूपादौ सत्यपि सपक्षे ततो व्यावृत्तत्वात् । अपि च क्रमकल्पनेयमनुपपन्ना । आकाशादिविभागप्रत्यक्षवादिनां विभागद्वयस्यापि यौगपद्यप्रतीतेः ।

नच शतपत्रपत्रशतव्यतिभेदानुभववद्विभ्रमोऽयमनुभवः । बाधकाभावात् । नचोपन्यस्तानुमानं बाधकम् । तस्यानध्यवसितत्वेनापह्नुतत्वात् । विवादाध्यासितं विभागजन्यगुणाधिकरणं नित्यद्रव्यत्वादात्मवत् । 'अस्ति ह्यात्मनो विभागविषयं प्रत्यक्षज्ञानं तत्कर्मकारकजन्यं तेन न साध्यविकलो दृष्टान्त' इति मानमनोहरकारोक्तमनुमानं बाध-

---

चासमवायिकारणलक्षणं संपादयति—**सच तस्येति** । उपसंहरति—**सिद्ध इति** । परनिष्पादितपरिश्रमस्य प्रकृतोपयोगमाह—**तद्व्यावृत्त्यर्थं चेति** । तत्रानुमानं तावद्दूषयति । कर्मजत्वसंभवेन परिशेषं विघटयितुं—**नैवमित्यादिना श्लोकेन** । अत्र किं व्यतिरेकभूमावाकाशादिविभागारम्भकत्वस्य द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागानारम्भकत्वोपाधौ व्याप्तिर्गृह्यते किंवा द्रव्यानारम्भकसंयोगविरोधिविभागारम्भकत्वस्य द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागानारम्भकत्वोपाधौ । आद्ये प्राह—**व्याप्तेरसिद्धत्वादिति** । आकाशादिविभागस्याप्रत्यक्षत्वेन तज्जनकत्वमपि कर्मणो प्रत्यक्षमतो न प्रत्यक्षत्वसिद्धिर्व्याप्तेरित्यर्थः । द्वितीये दूषणमाह—**अनध्यवसितत्वत इति** । आकाशादिविभागानारम्भकत्वमस्ति रूपादौ नच तत्र हेतुरस्तीत्यर्थः । किं च वंशदलयोर्विभागस्याकाशवंशदलविभागस्य च हेतुहेतुमत्वकल्पनापि अनुपपन्ना, आकाशप्रत्यक्षवादिनामुभयोरपि विभागयोः प्रत्यक्षेण यौगपद्यप्रतीतेरित्याह—**यौगपद्येति** । अथवाकाशप्रत्यक्षवादिमते व्याप्तिसिद्धिमाशङ्क्येदमुक्तं योजना तु पूर्ववं । श्लोकं विवृणोति—**न तावदित्यादिना** । दिक्कालादिषु सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारणतया उभयविधविभागजनकेषु व्यभिचारोपि द्रष्टव्यः । अनध्यवसितत्वत इत्येतद्विवृणोति—**अनध्यवसित इति** । अत्रचोक्तो विशेषो न प्रविस्मर्तव्यः । उपलक्षणं चैतत्सत्प्रतिपक्षस्यापि । तथाहि । विमतं कर्म आकाशादिदेशेन विभागमारभते आरम्भककर्मत्वात् संप्रतिपन्नवत्, विभागो वा कर्मजन्यः विभागत्वात्संप्रतिपन्नवत् इति शक्यं सत्प्रतिपक्षयितुम् । तेन च पदार्थतत्त्वनिर्णयोक्तदोषोपि परिहृतः । एतेन व्यभिचारानध्यवसितत्वनिवारणाय कर्मणा हेतुसाध्ययोर्विशेषणमपि निष्फलीकृतम् । नच द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागानारम्भकत्वमुपाधिः, उभयविधविभागजनकेश्वरादौ साध्याव्याप्तेरिति उत्तरार्धं व्याचष्टे—**अपिचेति** ।

ननु पूर्वापरीभूतयोरपि विभागयोरतिशैघ्र्याद्यौगपद्यविभ्रमोयं यथातितीक्ष्णसूच्या कमलदलशतवेधे युगपद्विद्धत्वाभिमान इति तत्राह—**नच शतपत्रेति** । शतपत्रं कमलम् । व्यतिभेदः वेधः । अपह्नुतत्वाद-स्तपरिहारमात्रेण परास्तत्वात् । उपलक्षणं चैतद्यौगपद्यप्रत्यक्षबाधव्यभिचारसत्प्रतिपक्षत्वानाम् । विभागाजन्यत्वेऽनुमानान्तरविरोधं शङ्कते—**विवादाध्यासितमिति** । आत्माकाशव्यतिरिक्तनित्यद्रव्याणि पक्षः । दृष्टान्ते साध्यं दर्शयति—**अस्ति ह्यात्मन इति** । विभागविषयं यत्प्रत्यक्षज्ञानं तद्विभागजन्यगुणे । एवमाकाशे शब्दो विभागजन्यगुणः । नच ताभ्यामेवार्थान्तरतापरमाण्वादेर्ज्ञानशब्दाधिकरणत्वाभावात्ततश्च योसौ

कमिति चेत् । नैवम् । वेदान्तिनं प्रति हेतोरसिद्धेः । तेनात्मव्यतिरिक्तनित्यानङ्गीकारात्, आत्मनो गुणानधिकरणत्वेन दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वाच्च । किंच नित्यविशेषणं व्यर्थम् । जीवाकाशव्यतिरिक्तस्य द्रव्यजातस्य विभागजन्यगुणाधिकरणतया विप्रतिपद्यमानस्य पक्षीकृततया पक्षव्यापकद्रव्यत्वहेतुमात्रेणैव साध्यसिद्धेर्नित्यपदव्यावर्त्याभावात् । अस्तु तर्हि द्रव्यत्वमात्रं हेतुरिति चेन्न । विभुत्वोपाध्युपहतत्वात् । नच दिक्कालेश्वरेषु पक्षैकदेशेषु साधनव्यापकता । पक्षीकृतपरमाण्वादिषु तदभावात् । किंच कर्मणो द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागजनकस्य नभोभागविभागाजनकत्वे द्रव्यारम्भकसंयोगजनकस्य तदजनकसंयोगजनकत्वमङ्गुल्याकाशसंयोगजनककर्मण इव न स्यात्, तथाच तन्तुद्वयसंयोगजनकात्कर्मणस्तन्त्वाकाशसंयोगो न स्यात् ।

नन्वङ्गुल्याकाशसंयोगाच्छरीराकाशसंयोगवत्तन्त्ववयवाकाशसंयोगादेव तन्त्वाकाशसंयोगोपपत्तेर्नायं दोष इति चेत्, एवं तर्हि व्यणुकजनकसंयोगासमवायिकारणात्परमाणुकर्मणः परमाण्वाकाशसंयोगो न भवेत् । नहि तत्रावयवसंयोगात्परमाण्वाकाशसंयोगः निरवयवत्वात् । अपिचैवं वंशदलावयवाकाशविभागादेव दलाकाशविभागोपपत्तेर्दलयोर्विभागस्याकाशविभागं प्रति हेतुता न स्यादिति दलयोर्विभागादाकाशविभागः स्वाभिमतो न सिद्ध्येत्, तस्मादसमवायिकारणापेक्षिणो वंशदलाकाशविभागस्य वंशदलक्रियैवासमवायिकारणमिति न पारिशेष्याद्विभागस्य विभागजनकत्वसिद्धिः । नच कर्मैकहेतुकत्वे

विभागजन्यो गुणः परमाण्वादिनिष्ठः स विभागजन्यविभाग इत्यर्थः । ब्रह्माद्वैतवादिवेदान्तिमते परमाण्वादीनां नित्यत्वमसिद्धमिति विशेषणासिद्ध्या हेतुं दूषयति—**नैवमिति** । दूषणान्तरमाह—**आत्मन इति** । व्यर्थविशेषणतया चासिद्धिमाह—**किंचेति** । अनित्यद्रव्यव्यावृत्त्यर्थं नित्यपदम् । अद्रव्यस्य द्रव्यपदेनैव व्यावृत्तेः । नच तद्व्यावृत्त्यर्थं पक्षतुल्यत्वादतो वैयर्थ्यमित्यर्थः । आत्माकाशयोरन्यगुणवत्त्वे विभुत्वमुपाधिः । नच साधनव्यापकता, पक्षीकृतपरमाणुमनःसोपाधेरभावादित्याह—**न विभुत्वेत्यादिना** । ननु कालो विभागजन्यगुणाधिकरणं द्रव्यत्वादात्मवदित्यत्र को दोषः विशेषगुणवत्त्वोपाधिहतत्वं विहाय न किंचिदन्यत् । आभासमानयोगक्षेमतां चाह—**किंचेति** । विमतं कर्म न द्रव्यानारम्भकसंयोगजनकं द्रव्यारम्भकसंयोगजनकत्वात् न यदेवं न तदेवं यथाङ्गुल्याकाशसंयोगजनकं कर्मेत्यपि शक्यमनुमातुमिति समुदायार्थः । भवत्वेवं किं नश्छिन्नमिति तत्र मूलानिष्टमन्वित्याद्याह—**तथाचेति** । द्वितन्त्वारब्धपटारम्भको यस्तन्तुद्वयसंयोगस्तज्जनकात्कर्मणस्तन्त्वाकाशसंयोगस्य द्रव्यानारम्भकस्योत्पत्तिर्न स्यादित्यर्थः ।

अनिष्टमिदमविद्वान् शङ्कते—**नन्विति** । अयमर्थः—यथा हि संयोगजसंयोगविशेषस्य शरीराकाशसंयोगस्य तदवयवाङ्गुल्याकाशसंयोगादेव जन्म न कर्मणः, तथा तन्त्वाकाशसंयोगोऽपि तदवयवाकाशसंयोगादेव भवेदिति कर्मजन्यत्वलिङ्गमेवेति । अनिष्टमिदमुद्भाव्य परिहरति—**एवंतर्हीति** । अवयवं हि निरवयवपरमाण्वाकाशसंयोगस्य तदवयवसंयोगजन्यत्वासंभवात् द्व्यणुकारम्भकपरमाणुसंयोगजनकपरमाणुकर्मजनितत्वं वक्तव्यं तदेव मम प्रतिबन्दीत्यलमनिष्टमिति भावः । अनिष्टान्तरं चाह—**अपिचेति** । शक्यते हि तत्रापि वक्तुं न वंशदलयोर्विभागाद्वंशदलाकाशयोर्विभागः किंतु वंशदलावयवाकाशयोर्विभागादिति तस्य च वृद्धिमिष्टवतो मूलमपि नष्टं स्यादिति भावः । तदेवं कर्मजन्यत्वसमवायिकारणापेक्षित्वादिकमुपसंहरति—**तस्मादिति** । यत्तु विपक्षे बाधकतर्क उक्तं प्रतिषेधमनूद्याह—**नचेति** । यथा कर्मैकहेतुत्वेऽपि संयो

विभागयोरुक्तवैलक्षण्यानुपपत्तिः । कर्मैकहेतुकयोः संयोगविभागयोरिव वैलक्षण्योपपत्तेः । तस्माद्विभागजविभागाभावात्तद्व्यावृत्त्यर्थं विभागाजन्यत्वविशेषणं कर्मलक्षणे व्यर्थम् । व्यञ्जकप्रमाणयोर्निरस्तत्वाच्च कर्मत्वजातेरभावे तद्योगित्वमपि लक्षणं परास्तम् ।

सामान्यस्य दुर्लक्ष्यत्वाच्च तद्विशिष्टानि लक्षणानि सर्वाण्यपि निरस्तानि वेदितव्यानि । तथाहि किमिदं सामान्यं किमनुवृत्तप्रत्ययकारणमुतानुवृत्तप्रत्ययप्रमाणकमथवानुवृत्तत्वमाहोस्विन्नित्यत्वे सत्यनुवृत्तत्वमथवा नित्यमेकमनेकसमवेतम् । तत्र 'अतिव्याप्त्या निराकुर्यादाद्यं पक्षचतुष्टयम् । अनेकत्वानिरुक्तेश्च पक्षमन्त्यं प्रतिक्षिपेत् ॥ १० ॥' न तावदाद्यः । सामग्र्या तदेकदेशेषु चातिव्याप्तेस्तेषामपि तत्प्रत्ययकारणत्वात् । नापि द्वितीयः । अनुवृत्तप्रत्ययस्य स्वकारणानुमापकतया कारणस्यापि तत्प्रमाणकत्वादतिव्याप्तेः । न तृतीयः । अनुवृत्तत्वस्य संयोगादिष्वपि भावात् । नापि चतुर्थः । नित्येष्वनेककार्यवृत्तिषु परमाणुषु व्यभिचारात् । नापि पञ्चमः । विकल्पासहत्वात् । तथाहि किमनेकत्वसंख्याविशिष्टेषु समवेतत्वमनेकसमवेतत्वमुताश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभाववत्समवेतत्वमाहोस्वि-

---

गविभागयोः परस्परं वैषम्यं तथेहापीत्यर्थः । एतेन कार्यविरोधात्कारणविरोधोन्नयनमपि किरणावलीयं निरस्तम् । विरुद्धयोरेव संयोगविभागयोरेककर्मजन्यत्वात्प्रासङ्गिकस्यास्य विचारस्य प्रकृतोपयोगमाह—**तस्मादिति** । ननु संख्याऽवृत्तिसंयोगासमानाधिकरणसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिमदिति वा संयोगाजन्यसंयोगासमवायिकारणवृत्तिसंयोगत्वासमानाधिकरणजातिमद्वेत्यादीनि शिवादित्यमिश्रोक्तलक्षणानि भविष्यन्तीति तत्राह—**व्यञ्जकेति** । उक्तलक्षणानि खलु व्यञ्जकानि भवन्ति तानि च यथायथं दूषितानि, प्रमाणं च प्रत्यक्षं द्रव्यखण्डनावसरे दूषितम्, अन्यच्च न निरूप्यते अतस्तादृशी नास्ति जातिरित्यर्थः ।

किंच सामान्यमेव यदा दुर्लक्ष्यं तदा दुर्लक्ष्यतराणि तदवान्तरकर्मत्वादिसामान्यानि दुर्लक्ष्यतमानि च तद्गर्भलक्षणानीत्यभिसन्धाय सामान्यखण्डनं प्रस्तावयति—**सामान्यस्येति** । तत्र किमनुवृत्तज्ञानं प्रति कारणं सामान्यं तज्ज्ञानेन प्रमीयमाणं वा अनुवृत्तं वा नित्यत्वे सत्यनुवृत्तं वा नित्यमेकमनेकसमवेतं वा इति विकल्प्य दूषयति—**तथाहीत्यादिना** । असमवेतस्यापि समवायवदनुवृत्तिसंभवान्न चतुर्थपञ्चमयोर्नरुक्त्यम् । तत्र तेषु मध्ये इत्युत्तरश्लोकस्योपकारः । पक्षचतुष्टयेप्यतिव्याप्तिं दर्शयन्पूर्वार्धं व्याचष्टे—**न तावदित्यादिना** । तदेकदेशा धर्मादयः । इदं चासाधारणसाधारणकारणविवक्षयोर्यथायथमुत्तरम् । न च विषयतया कारणमिति विशेषणीयम् । गौरिति विशिष्टव्यवहारे व्यक्तेरपि तथात्वापातात् । **नापि द्वितीय इति** । यथानुवृत्तप्रत्ययः कारणतया सामान्यमनुमापयति, एवं सामग्रीं तदेकदेशांश्चेति तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः । **न तृतीय इति** । अनेकवृत्तिर्ह्यनुवृत्तिः सा च संयोगविभागद्वित्वादिष्वप्यस्तीति तेष्वतिव्याप्तिरित्यर्थः । **अनेककार्यवृत्तिष्विति** । संयोगिनामपि वृत्तिरस्त्येव इतरथा कुण्डेषु बदराणां वृत्त्यभावप्रसङ्गादिति भावः । समवायेऽप्यतिव्याप्तिः । असंबन्धत्वविशेषणेपि पूर्वमुत्तरम् । नन्वस्तु पञ्चमस्तथा च नातिव्याप्तिः। समवेतशब्देन परमाण्वाकाशादिव्यावृत्तेर्नित्यपदेनैव संयोगादेरिति । तथाच श्रीवल्लभः—'नित्यमेकमनेकसमवेतं सामान्यमिति एकपदेन चान्यविशेषव्यावृत्ते'रिति तत्राह—**नापीति** । दूषणपरतयोत्तरार्धं योजयति—**किमनेकत्वेत्यादिना** । अनेकत्वसंख्या द्वित्वादिसंख्या। स्वाश्रयेति स्वस्य सामान्यस्य य आश्रयस्तत्प्रतियोगिकान्योन्याभाववान् यस्तस्मिन्समवेतत्वम् । एवं ह्यनेकाश्रयत्वमुक्तं भवति तस्यैव तस्मादन्यस्यायोगादित्यर्थः । अनेकत्वसंख्याविशिष्टे समवेतत्वमनेकसमवेतत्वमित्ययुक्तम् । गुणत्वकर्मत्वतदवान्तरसा-

स्वाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभाववत्समवेतत्वम् । न प्रथमः । गुणकर्मवृत्तिसामान्येष्व-व्याप्तेः, अद्रव्यत्वेन गुणकर्मणोः संख्यानधिकरणत्वात् । नापि द्वितीयः । अन्त्यैर्विशेषैः परमाणुरूपैश्च व्यभिचारात्, तेषामपि यत्किंचिदाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभाववत्सम-वेतत्वात् । न तृतीयः । स्वशब्देन जातिविवक्षायामात्माश्रयत्वप्रसङ्गात् । नित्यत्वं च स्वप्रच्युत्यनुपलक्षितसत्तायोगित्वं प्रध्वंसप्रतियोगित्वानधिकरणत्वं वा स्वप्रध्वंसप्रतियोगि-त्वानधिकरणत्वं वा । न प्रथमः । जातेर्जात्यनधिकरणत्वेन लक्षणस्यासंभवित्वात् । न द्वितीयः । विकल्पासहत्वात् । किं तत्प्रतियोगित्वं यदनधिकरणत्वं नित्यतामभिदधासि किं तन्निरूपकत्वमुत तेन सहानवस्थितत्वम् । नाद्यः जातेर्ध्वंसोऽन्यो इत्यत्र जातेरपि ध्वंसनिरूपकत्वात् । न द्वितीयः । सत्ताद्रव्यत्वपृथिवीत्वानां घटध्वंसेन सह पृथिव्याम-नवस्थानात् । नापि तृतीयः । जातिप्रध्वंसस्यैवाप्रसिद्धतया तत्प्रतियोगित्वस्याप्रसिद्धेः । ननु ब्रह्मणि तवापि नित्यत्वं सिद्धं तत्किं जातावपलपसि । मैवम् । ब्रह्मणो निर्धर्मकतया नित्यत्वधर्मानधिकरणत्वात् । कथं तर्हि तद्व्यपदेश इति चेत् विनाशस्य दुर्निरूपत्वादिति

निष्ठ तल्लक्षणस्याव्याप्तेरित्याह—**न प्रथम इत्यादिना** । तत्र हेतुः—**अद्रव्यत्वेनेति** । अन्त्यैर्विशेषैरितीदं अन्त्यविशेषवतामपार्थिवपरमाणुविशेषगुणानामीश्वरज्ञानादीनां नित्यद्रव्यसमवेतकत्वसंख्यापृथक्त्वपरिमाणाना-मुपलक्षणम् । तेषां नित्यत्वात्तदाश्रयाणां च यत्किंचिदाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभाववत्त्वादतोतिव्याप्तिस्तेष्वि-त्यर्थः । **स्वशब्देनेति** । स्वाश्रयेत्यत्र स्वशब्देन यत्किंचिद्विवक्षायां पूर्वोक्तदोषः, जातिविवक्षायां तेनैव तल्लक्षणादात्माश्रयः, पूर्वोक्ताव्याप्तिश्च । तेषामपि सामान्याश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभाववत्समवेतत्वादिति भावः । एवमनेकसमवेतत्वनिरुक्त्या लक्षणं दूषयित्वा नित्यत्वनिरुक्त्यापि तद्दूषयति—**नित्यत्वं चेति** । इदमपि लोकस्थशब्देनात्र सूचि प्रच्युतिर्विनाशः, तेनानुपलक्षितसत्तायुक्तत्वं सत्तायामसंभवि, निःसा-मान्यत्वात् सामान्यस्येति प्रथमं पक्षं दूषयति—**न प्रथम इति** । आत्मादिष्वव्याप्तिः । तत्र वर्तमान-सत्ताया अपि घटादिप्रच्युत्युपलक्षितत्वात् । एतेन स्वरूपसत्ताविवक्षापि प्रतिक्षिप्ता । प्रमेयत्वरूपस्य तस्या-नुगतस्य तथात्वात्, इतरस्य च व्यावृत्तस्यानुगतनित्यशब्दार्थत्वायोगात् । स्वप्रच्युतीति विशेषणे चात्माश्र-यत्वमित्यपि द्रष्टव्यम् । प्रतियोगित्वविकल्पस्य प्रकृतोपयोगित्वमाह—**यदनधिकरणत्वमिति** । किं प्रध्वं-सानिरूपकत्वं किंवा प्रध्वंससहानवस्थितत्वमित्यर्थः । आद्ये प्रध्वंसानिरूपकत्वं तत्प्रतियोगित्वानधिकरणत्व-मिति यावत्, तच्चासिद्धमित्याह—**नाद्यो जातेरिति** । ध्वंसोऽन्य इत्यत्र कस्मादन्यत्वमित्यपेक्षायां जाते-रिति जातिनिरूपकेत्यर्थः । नचान्यत्वं प्रध्वंसस्यैव तदिति वाच्यम् । सतो घटस्य ध्वंस इत्यादौ विशेषणतया तस्यापि तथात्वात्, स्वरूपभेदवादिनां तस्यापि भावाच्चेति द्वितीयेपि ध्वंसासमानाधिकरणत्वस्य तत्प्रतियो-गित्वे तदनधिकरणत्वं नाम ध्वंसासमानाधिकरणत्वानधिकरणत्वं वक्तव्यम् । नचैतदित्याह—**न द्वितीय इति** । यद्यपि कपाले सामानाधिकरण्यमस्ति तथापि तन्त्वादिरूपपृथिव्यादौ तदभावादसमानाधिकरणत्वान-धिकरणत्वं नास्तीत्यर्थः । स्वध्वंसेनेति तु तृतीयपक्षदूषणेनैव दूषयिष्यते । यत्किंचित्प्रध्वंसाप्रतियोगित्वं संयोगादेरप्यस्तीति तत्र लक्षणस्यातिव्याप्तिरिति द्रष्टव्यम् । स्वध्वंसप्रतियोगित्वानधिकरणत्वं नित्यत्वमिति तृतीयं पक्षं दूषयति—**नापीति** । ननु ब्रह्मणो निर्धर्मकतया नित्यत्वं नास्तीति वक्तुमयुक्तम्, 'आकाशवत्स-र्वगतश्च नित्यः, नित्यं विभुं सर्वगतं' चेत्यादिश्रुतिविरोधादिति शङ्कते—**कथं तर्हीति** । नात्र नित्यत्वं नाम धर्मो विवक्षितः, अद्वैतश्रुतिविरोधात् किंतु दुर्निरूपविनाशत्वादीति परिहरति—**विनाशस्येति** । नन

ब्रूमः। ननु घटादेरपि विनाशो दुर्निरूपः। सत्यम्। स्वरूपेण परमार्थस्य तदनिरूपणे नित्यत्वव्यपदेशात्, घटादेश्चातथात्वात्।

त्वं पुनः सामान्यादीनां त्रयाणां स्वात्मसत्त्वं बुद्धिलक्षणत्वमित्यादिभाष्यदर्शनान्नित्यत्वं साधर्म्यमिच्छसि। अस्तु तर्हि मनस्त्वात्मत्वातिरिक्तनित्यमात्रसमवेतान्यत्वे सति समवेतं सत्तानाश्रयः सामान्यमिति सामान्यलक्षणं चेन्न। यतः 'जातेरप्यसिद्धेश्च सत्तादेरप्यसिद्धितः। तदनाश्रयतान्यत्वलक्षणेऽन्योन्यसंश्रयः॥ ११॥' जातिमात्रलक्षणसिद्धौ सत्तात्मत्वमनस्त्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ चात्मत्वमनस्त्वातिरिक्तसत्तानाश्रय इति लक्षणविशेषणसिद्धिरिति परस्पराश्रयता। तथाहि घटवृत्तिवृत्तित्वे सत्यात्मवृत्तिर्जातिः सत्तेति परैरभ्युपेयते, न धर्ममात्रं भावमात्रं वा। धर्ममात्रत्वे घटवृत्तिरूपादेरात्मनश्चान्योन्याभावेतिव्याप्तेः। भावमात्रत्वे वा परजातिमत्त्वलक्षणे धर्मे गुणकर्मणोरात्मनि च वर्तमानेऽतिव्याप्तेस्तादवस्थ्यात्, अतः परिशेषादेवं विशेषिता जातिः सत्तेति वाच्यं, तथासति

ब्रह्मव्यतिरिक्तानिर्वाच्यत्ववादिनो घटादेरपि विनाशो दुर्निरूप इत्याशङ्क्य परिहरति—**सत्यं स्वरूपेणेति**। यथाहि रज्जुसर्पादेर्नाशो दुर्निरूपः, नचैतावता तेषु नित्यत्वव्यपदेशस्तत्कस्य हेतोर्धर्मिणो दुर्निरूपत्वात्तथा वियदादेरपि ब्रह्मणस्तु स्वरूपेणापि परमार्थत्वात् स्वरूपेण परमार्थत्वे सति दुर्निरूपविनाशत्वलक्षणनित्यत्वसंभवान्नित्यत्वव्यपदेश इत्यर्थः।

नन्वस्मन्मतेऽपीदमेव नित्यत्वं सामान्यस्य भवत्विति तत्राह—**त्वं पुनरिति**। तथाहि सामान्यादीनां त्रयाणां स्वात्मसत्त्वं बुद्धिलक्षणत्वमकार्यत्वमकारणत्वमसामान्यविशेषवत्त्वं नित्यत्वमर्थशब्दानभिधेयत्वं चेति प्रशस्तपादभाष्यम्। तत्र च स्वात्मसत्त्वं स्वरूपसत्त्वम्। बुद्धिलक्षणत्वं बुद्धिभिर्ह्येतानि लक्ष्यन्ते। अनुवृत्तप्रत्ययकारणं सामान्यम्। अत्यन्तव्यावृत्तबुद्धिहेतवोऽन्त्या विशेषाः। इहप्रत्ययहेतुः समवायः। अकारणत्वं चानात्मगुणकार्यं प्रति तत्र च नित्यत्वं साधर्म्यमभिप्रेतम्। साधर्म्यं समानो धर्म इत्यर्थः। एतेन नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतमिति मानमनोहरकारोक्तलक्षणमपि निरस्तम्। शिवादित्यमिश्रोक्तलक्षणमुद्भावयति—**अस्तु तर्हीति**। सत्तानाश्रयः सामान्यमित्युक्ते अभावसमवाययोरतिव्याप्तिः स्यात्तदर्थं समवेतमित्युक्तम्। तावति चान्त्यविशेषेष्वतिव्याप्तिस्तदर्थं नित्यमात्रसमवेतान्यत्वे सतीत्युक्तम्। एवंचात्मत्वमनस्त्वयोरव्याप्तिस्तयोर्नित्यमात्रसमवेतत्वात् अत उक्तमात्मत्वमनस्त्वातिरिक्तेति, अत आत्मत्वमनस्त्वातिरिक्तं यन्नित्यमात्रसमवेतं तदन्यत्वे सतीत्यर्थः। द्रव्यगुणकर्मव्यावर्तनाय सत्तानाश्रय इत्युक्तम्। जातिरेव तावदद्यापि न सिद्धा अत एव तद्विशेषसत्तात्मत्वमनस्त्वानामप्यसिद्धिस्ततश्च सत्तानाश्रयत्वेनात्मत्वमनस्त्वातिरिक्तत्वेन च सामान्यलक्षणेऽन्योन्याश्रयः स्यादिति संग्रहश्लोकार्थः। अन्योन्यसंश्रयं विशदयति—**जातिमात्रेति**। ननु यद्यपि सत्तादीनां जातिभेदत्वं तथापि न तेषां सामान्यज्ञानाधीननिरूपणमतो नान्योन्याश्रयतेति तत्राह—**तथाहीति**। जातिः सत्तेत्युक्ते गुणत्वादावतिव्याप्तिरत उक्तमात्मवृत्तीति तथाप्यात्मत्वेऽतिव्याप्तिस्तदर्थं घटवृत्तीत्युक्तम्, तथापि द्रव्यत्वेतिव्याप्तिस्तदर्थं घटवृत्तिवृत्तीत्युक्तम्। घटवर्तिनी ये गुणकर्मणी तद्वृत्तीत्यर्थः। ननु घटवृत्तिवृत्तिरात्मवृत्तिर्भावः सत्ता अथवा तथाविधो धर्मविशेषः कश्चिदिति सत्तालक्षणमस्तु न जातिविशेषणमुक्तं येनान्योन्याश्रयता स्यादिति तत्राह—**न धर्ममात्रमिति**। **घटवृत्तीति**। रूपादेरात्मनश्च यो धर्मभूतो घटान्योन्याभावस्तत्रैतल्लक्षणमस्तीत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः। भावमात्रत्वे दूषणमाह—**भावेति**। अस्ति हि गुणकर्मणोरात्मनश्चापरजातिमत्त्वं धर्मः सच भावरूपोऽप्रतिषेधात्मकत्वादितरथातिप्रसङ्गात्। किंच विशिष्टमिदं विशिष्टं च विशेषणविशेष्यतत्संबन्धात्मकम्, नच तेषां नियमेनाभावत्वमिति कथमीदृशानामभा-

कथं नान्योन्याश्रयता, तथात्मत्वमनस्त्वलक्षणे च । तथाहि । घटावृत्तित्वे सत्यात्मनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगिनी जातिरात्मत्वं एवमाकाशावृत्तित्वे सति मनोनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिनी जातिर्मनस्त्वं, नतु धर्ममात्रं भावमात्रं वा, तदुभयनिष्ठान्योन्याभावे बहुत्वसंख्यायां च व्यभिचारात्तथाच तदतिरिक्तत्वलक्षणे कथं न प्राचीनदोषानुषङ्गः कथं च सत्सदित्यबाधितप्रत्यये सति सत्ताया गोत्वादावभावः । नचैकार्थसमवायात्सदिति प्रत्ययो गुणकर्मणोरपि तथोपपत्तौ सत्ताभावप्रसङ्गात्, सत्तासमवाययोः सदिति व्यवहाराभावप्रसङ्गाच्च । विवादाध्यासितं सत्तारहितमपरजातिरहितत्वात् सत्तावदिति बाधकमिति चेन्नैवम् । सद्गोत्वं सदश्वत्वमित्यादिप्रत्यक्षविरोधे कालात्ययापदिष्टत्वादन्यथा गुणकर्मणी सत्तारहिते ऽद्रव्यत्वात्सत्तावदित्यपि स्यादथ तत्रानुभवविरोधः स न प्रकृतेपि दण्डवारितः, तत्स्यादसंभवित्वात्सत्तानाश्रय इत्यलक्षणमेतत् । विशेषलक्षणमपि दुर्निरूपम् । तथाहि । नित्येष्वेव द्रव्येष्वेव वर्तन्त एव ये ते विशेषा इति न लक्षणं यतः—'नित्यद्रव्यैकवृत्तित्वमयोगपरिहारतः । न लक्षणमतिव्याप्तेस्तथात्मत्वमनस्त्वयोः ॥ १२ ॥' आत्मत्वं मनस्त्वं

वान्तर्भावः । यथाह 'विशेषणं विशेष्यं च तत्संबन्धफलार्पकम् । ज्ञानरूपं समानत्वाद्दृशिरूपमिति कीर्त्यते' इति । ततश्च तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः । आत्मत्वमनस्त्वातिरिक्तत्वेऽप्यन्योन्याश्रयमाह—**तथात्मत्वेति** । तयोरपि जातिमत्त्वाल्लक्षणस्येत्याह—**तथाहीति** । सत्ताद्रव्यत्वयोरतिव्याप्तिपरिहाराय घटावृत्तीत्युक्तम् । उदकत्वगुणत्वाद्यतिव्याप्तिवारणायात्मनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगिनीत्युक्तम् । मनस्त्वलक्षणमाह—**एवमिति** । अत्रापि सत्ताद्रव्यत्वाद्यतिव्याप्तिनिवृत्त्यर्थमाकाशावृत्तीत्युक्तम् । घटत्वादिष्वतिव्याप्तिपरिहाराय मनोनिष्ठेत्यादिविशेषणम् । यदि हि धर्ममात्रमात्मत्वमनस्त्वे स्यातां तदा तदुभयनिष्ठावात्ममनोनिष्ठौ यावन्योन्याभावौ आत्मनि घटान्योन्याभावो मनसि चाकाशान्योन्याभावस्तयोरतिव्याप्तौ स्याताम् । अथ भावमात्रं तदात्मवृत्तिज्ञाने मनोनिष्ठबहुत्वसंख्यायां चातिव्याप्तौ स्यातामित्यर्थः । बहुत्वसंख्याग्रहणं ज्ञानादेरप्युपलक्षणम् । प्राचीनदोषोन्योऽन्याश्रयः । सत्तानाश्रय इति विशेषणं सत्ताव्यतिरिक्तगोत्वादिष्वसिद्धं गोत्वं सद्द्रव्यत्वं सदित्यबाधितानुवृत्तप्रत्ययवशात्तेषामपि सत्ताश्रयत्वप्रतीतेरित्याह—**कथं च सत्सदिति** । ननु गोत्वादिषु सदिति प्रत्ययो न सत्तानिमित्तः किंतु सत्तया सहैकस्मिन्नर्थे गवादौ समवायादिति तत्राह—**नचैकार्थेति** । गुणकर्मणोरपि द्रव्ये तदेकार्थसमवायात्तदुपपत्त्या सत्ताभावः प्रसज्येत एवमव्यवस्थितत्वं भावः । किंच यदि सत्तैकार्थसमवायात्तत्र सदिति व्यवहारस्तर्हि सत्तायाः सत्तान्तराभावेन समवायस्य चासमवायित्वेन सत्तैकार्थसमवायो नास्तीति तद्बुद्धिस्तत्र न स्यादित्याह—**सत्तासमवाययोरिति** । किंच सत्तायामेवाव्याप्तिस्तस्याः सत्ताश्रयत्वात् । नचात्माश्रयान्योन्याश्रयानवस्था उत्पत्तिज्ञप्तिप्रतिबन्धकतया प्रमेयत्वादाविव भवन्त्यत्र दूषणत्वाभावादिति । विवादाध्यासितमिति गोत्वं विवक्षितं, जातिरहितत्वादित्युक्ते साध्याविशिष्टता तदर्थमपरग्रहणम् । नहि द्रव्यत्वादिषु द्रव्यत्वादिकमस्तीति तेषि मतमिति भावः । यदि प्रतीतावनादरस्तर्हि गुणादावपि न जातिसिद्धिरसत्तानुमानस्य तत्रापि प्रचारादित्याह—**अन्यथेति** । विवादितमिति लक्षणमुपसंहरति—**तत्स्यादिति** । कन्दलीकारोक्तलक्षणमनुवदति—**नित्येष्वेवेति** । द्रव्येषु ये वर्तन्ते ते विशेषा इत्युक्तेऽभावसामान्यसमवायेष्वतिव्याप्तिस्तदर्थं द्रव्येष्वेवेत्युक्तम् । तथापि गुणकर्मणोः प्रागभावप्रध्वंसयोश्चातिव्याप्तिस्तदर्थं नित्येष्वेवेत्युक्तम् । तथाप्यात्मत्वमनस्त्वयोर्नित्यद्रव्यगतगुणविशेषेषु चातिव्याप्तिरत उक्तं वर्तन्त एवेति । अनेन कदाचिद्वृत्तिः क्वचिद्वृत्तिश्च व्यावर्त्यते । तेन नित्यद्रव्ये कादाचित्कक्वाचित्कानां ज्ञानादीनामकादाचित्कानामपि क्वाचित्कानां मनस्त्वादीनां व्यवच्छेदस्तेषां कालतो देशतश्चावृत्तेरपि विद्यमानत्वाद्वृत्तौ एवेत्ययमंशो न संभवतीति भावः ।

स्वाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभाववद्वृत्तित्वानधिकरणत्वं विवक्षितमिति चेन्न । स्वशब्देन विशेषविवक्षायामात्माश्रयप्रसङ्गात् । एतदात्मवृत्तित्वे सत्येतदन्यनित्यद्रव्यावृत्तिरेतद्विशेष इति प्रतिव्यक्तिलक्षणं विवक्षितमिति चेन्न । अन्योन्याश्रयत्वात् । नित्यद्रव्याणां भेदाधिगतिहेतवो विशेषाः परैरभ्युपगम्यन्ते ततश्च विशेषसिद्धौ नित्यद्रव्याणां भेदाधिगतिस्तत्सिद्धौ च विशेषाधिगतिरिति कथं नान्योन्याश्रयः ।

अन्यत एव चेद्भेदाधिगमस्तदा विशेषाधिगमो व्यर्थः स्यात् । आत्मत्वमनस्त्वातिरिक्तत्वे सति नित्यमात्रसमवेतः सत्तारहितो विशेष इत्यपि न लक्षणम् । परममहत्त्वसामान्येतिव्याप्तेः । अस्ति हीदं परममहदिदं परममहदित्यनुवृत्तप्रत्ययबोध्या परममहत्परिमाणेषु परममहत्त्वं जातिः ।

भावः । नतु [illegible] न विवक्षितं किन्तु [illegible] **—स्वाश्रयेति** । [illegible] **न स्वशब्देनेति** । [illegible] **—एतदिति** । [illegible] **—नित्येति** । [illegible]

[illegible] **अन्यत एव चेदिति** । [illegible]

नच तत्र व्यञ्जकाभावः । नित्यमहत्परिमाणस्यैव तद्व्यञ्जकत्वात् । तर्हि तेनैव परममहद्व्यवहारोपपत्तौ व्यर्था जातिकल्पनेति च न वाच्यम् । व्यञ्जकमादाय जातिनिरासे गोत्वादेरपि प्रत्याख्यानप्रसङ्गात् । नचैवं परमाणुत्वजातेरभ्युपगमप्रसङ्गः । तत्र पृथिवीत्वादिना परापरभावस्यानिरूपणात् । यदि पृथिवीत्वं परं तर्हि परमाणुत्वस्य पृथिवीत्वाव्यभिचारात्सलिलादिपरमाणुषु परमाणुत्वं न स्यादथापरं तर्हि परमाणुत्वस्य परत्वे पृथिवीत्वं परमाणुत्वं न व्यभिचरेदिति सर्वा पृथिवी परमाणुरेव स्यात्तेन न परमाणुत्वं जातिः । नचैवमत्र बाधकमस्तीति परममहत्त्वजातौ भवेदेवातिव्याप्तिः । नित्यमात्रसमवेतत्वं च किंचिन्नित्यसमवेतत्वं सर्वनित्यसमवेतत्वं वा । उभयथापि लक्षणस्याव्याप्तिः । सर्वेषां विशेषाणां एकनिष्ठत्वाभावात्सर्वनिष्ठत्वाभावाच्च । किं चात्र प्रमाणम् ।

समानजातिगुणकर्मकार्याः परमाणवोऽन्योन्यव्यावर्तकधर्मसमवायिनः द्रव्यत्वाद्घटादिवत् । तथा 'सत्ता सामान्यसमवायातिरिक्तभावासंसर्गिणी जातित्वाद्गोत्ववदिति लीला-

---

ननु नात्र नियतव्यञ्जकमस्ति नित्यपरिमाणत्वस्य पारिमाण्डल्यसाधारण्यादिति तत्राह—**नच तत्रेति**। न नित्यपरिमाणत्वं व्यञ्जकमपि तु नित्यमहत्परिमाणत्वमिति भावः । ननु तर्हि तेनैव व्यञ्जकेनानुवृत्तव्यवहारसिद्धावधिकजातिकल्पना मुधेति तत्राह—**तर्हीति** । आभाससमानयोगक्षेमतामाशङ्क्य परिहरति—**नचैवमिति** । तत्र जातिसङ्करप्रसङ्गो बाधकः नेह तथास्ति किंचिदित्याह—**तत्रेति** । परापरभावाभावमेव विवृणोति—**यदीति** । पृथिवीत्वस्य परत्वे तन्न्यूनवृत्तेः परमाणुत्वस्य तद्रहितसलिलपरमाणुषु वृत्तिर्न स्यादस्ति च तदित्यर्थः । परमाणुत्वस्य परत्वे दूषणमाह—**अथापरमिति** । परमाणुत्वस्य परत्वेन तन्न्यूनवृत्तेः पृथिवीत्वस्य तद्रहितद्व्यणुकादिषु वृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । समुदायदूषणमुक्त्वाऽवयवानिरूपणादपि दूषयति—**नित्यमात्रेति** । एकनित्यवृत्तित्वं सर्वनित्यवृत्तित्वं वा विवक्षितम् । आद्ये सर्वविशेषाव्याप्तिः । सर्वविशेषाणां एकनित्यद्रव्यवृत्त्यभावात् । द्वितीये न क्वापि संभवः । एकैकविशेषस्य सर्वनित्यद्रव्यावृत्तेरिति खण्डलकार्थः । एकनित्यद्रव्यवृत्तित्वमपि किमेकत्वनित्यत्वविशिष्टद्रव्यवृत्तित्वं तदुपलक्षितद्रव्यवृत्तित्वं वा द्रव्यमात्रवृत्तित्वं वा । आद्ये संख्यानित्यत्वयोरपि विशेषाधारत्वप्रसङ्गादसंभवि लक्षणम् । द्वितीयतृतीययोस्तु द्रव्यमात्रवृत्तित्वं स्यादुपलक्षणस्य कार्यानन्वयात् । तथाच सर्वद्रव्यसामान्येऽतिव्याप्तिः । तथा सत्ताविशिष्टे तज्ज्ञानसुखादावतिव्याप्तिः तेषामप्युक्तलक्षणवत्त्वात्, सत्ताश्रयत्वं तत्रास्तीति चेन्नूनं बधिर इव भवानाभाति कथमन्यथा सत्ताविशिष्ट इति विशेषणं शृण्वतः शङ्का स्यात् । नहि सत्ताविशिष्टेपि सत्तास्ति अंशत आत्माश्रयप्रसङ्गादिति । नच नित्यत्वानधिकरणासमवेतत्वं तदिति वाच्यम् । नित्यमात्रनिष्ठकार्यप्रतियोगिकप्रागभावप्रध्वंसयोर्व्यभिचारात् । नच भावत्वविशेषणम् । पूर्वोक्तजातावतिव्याप्तेः । किंच किमेतैर्लक्षणैर्लक्ष्यं द्रव्यादिपञ्चकमुतातिरिक्तम् । नाद्यः । असिद्धेः । नान्त्यः । तत्र प्रमाणाभावेनासिद्धत्वादित्यभिसंधिराह—**किंचात्र प्रमाणमिति** ।

श्रीवल्लभीयमनुमानद्वयं शङ्कते—**समानेति** । अत्र च जातिभिर्गुणैः कर्मभिस्तदारब्धकार्यैश्च व्यावर्तकैरर्थान्तरतापरिहारापत्तेः समानताग्रहणम् । निरवयवद्रव्यत्वादिभिर्घटादिव्यावर्तकैरर्थान्तरतापरिहारायान्योन्येत्युक्तम् । गवादिषु च गोत्वादिना साध्यप्रसिद्धिः तथा सत्तेति । भावासंसर्गिणीत्युक्ते सामान्यसमवायासंसर्गित्वसाधनेन तत्सिद्धिपर्यवसानादर्थान्तरता तथा संसर्गिणीत्युक्तेऽभावासंसर्गित्वपर्यवसायितयार्थान्तरता तदुभयनिवृत्त्यर्थं सामान्यसमवायातिरिक्तभावासंसर्गिणीत्युक्तम् । यस्माच्च भावात्सा व्यावर्तते सोन्य-

त्वयोः तत्रायुतसिद्धयोः संबन्ध इत्येतावति लक्षणे सुखस्य धर्मस्य च कार्यकारणभावसंबन्धोपि समवायः स्यात् । आत्मैकाश्रिततया तयोरयुतसिद्धत्वात्तदर्थमाधार्याधारभूतानामिति पदम् । एवमप्याकाशस्याकाशपदस्य च वाच्यवाचकसंबन्धः समवायः स्यात्तन्निवृत्त्यर्थमिहप्रत्ययहेतुरिति पदम् । नहि तस्मात्संबन्धादिहेदमिति बुद्धिर्जायते । केवलाकाशस्यैव प्रतीतेः । आधार्याधारभूतानामिहप्रत्ययहेतुरित्येतावति लक्षणे कुण्डबदरसंबन्धेऽतिव्याप्तिस्तन्निवृत्त्यर्थमयुतसिद्धानामिति पदम् । न समस्तमेवेदं समवायलक्षणमिति कन्दलीकारः तदसत् । 'न स्यादयुतसिद्धादि समवायस्य लक्षणम् । विशेषणविशेष्यत्वसंबन्धे व्यभिचारतः ॥ १४ ॥ इह भूतले घटाभाव इति विशेषणविशेष्यभावलक्षणेपि संबन्धे लक्षणस्यातिव्याप्तिः । अस्ति हि तत्रायुतसिद्धिर्भूतलघटाभावयोर्भूतलस्य स्वावयवाश्रितत्वेप्यभावस्य भूतलातिरिक्ताश्रयाभावात् । अस्ति चाधार्याधारभाव इहप्रत्ययश्च । अथ भावयोरीदृशः संबन्धः समवायः तथापीह पटे रूपसमवायो रूपसमवायवान्पट इति विशेषणविशेष्यभावे लक्षणस्यातिव्याप्तिः । उक्तलक्षणस्य तत्रापि संभवात् । अथ गुणगुणिनोः क्रियाकारकयोरवयवावयविनोर्जातिजातिमतोर्विशेषतद्वतोश्च यः संबन्ध उक्तरूपः समवाय इति चेन्न । तेषामेवान्योन्यविशेषणविशेष्यभावेतिव्याप्तेः ।

तु नित्यानां, अनित्यानां तु युतेष्वाश्रयेषु समवायो युतसिद्धिरिति । इदानीं [illegible] विशेषणानामुपयोगं दर्शयति—तत्रेत्यादिना । ननु कथं सुखधर्मयोरयुतसिद्धिरिति तां दर्शयति—आत्मैकेति । उभयोः परस्परानाश्रितत्वे सति परस्पराश्रयातिरिक्ताश्रयत्वं हि युतसिद्धित्वं [illegible] भावः । इदं तु चिन्त्यम् । रूपरसयोः परस्पराश्रयातिरिक्तानाश्रययोरयुतसिद्धिरिति । द्वयोः [illegible] परस्परपरिहारविशेषणवैयर्थ्यात् । नच नित्ययोः, अनित्यत्वात् । [illegible] —एवमपीति । [illegible] भावः । इत आरभ्य सिद्धान्तोपक्रमं निगदव्याख्यातम् । कन्दलीकार इति [illegible] इदं भाष्ये लक्षणमपि त्वयुतसिद्धानां संबन्ध इत्येतावत् । तेन च नित्यः संबन्ध इति लक्षणमुक्तं भवति । इहप्रत्ययहेतुरिति च तत्र प्रमाणोपन्यासः । [illegible] भावः । तदेतद्दूषयति—तदसदिति । [illegible] यदिदं लक्षणमुक्तं तन्न स्यात् । कुतः । विशेषणविशेष्यत्वसंबन्धे व्यभिचार [illegible] । [illegible] —इह भूतल इति । ननु [illegible] तत्राह—अस्तीति । [illegible] —अस्ति चेति । [illegible] —अथेति । [illegible] —तथापीति । [illegible] —अथ गुणगुणिनोरिति । [illegible] —न तेषामेवेति ।

---

१ [illegible]

तत्र समवायस्यैवेहप्रत्ययहेतुत्वं नेतरस्येति चेन्न। एवमपीहाकाशे शब्द इत्यत्रेहशब्दस्याकाशस्य च वाच्यवाचकसंबन्धे इहप्रत्ययहेतावतिव्याप्तेस्तादवस्थ्यात्। तत्र हि गुणगुणिनोराधार्याधारभूतयोरयुतसिद्धयोरिहप्रत्ययहेतुरिहेतिशब्दाकाशयोरस्ति वाच्यवाचकलक्षणः संबन्धः। किंचाधार्याधारभूतानामिति व्यर्थं विशेषणम्। अयुतसिद्धयोरिहप्रत्ययहेतुः संबन्ध इत्येतावत्यपि लक्षणे भवतामव्याप्त्यतिव्याप्त्यभावात्, अनाधार्याधारभूतयोरिहप्रत्ययस्यैवानुदयात्। अस्तु तर्ह्येतावल्लक्षणमिति चेन्न। तत्रापि प्रागुक्तवाच्यवाचकसंबन्धेऽतिव्याप्तेः।

भवतु तर्ह्यर्वाचीनमतानुसारेण नित्यः संबन्धः समवाय इति लक्षणमिति चेन्न। विशेषणविशेष्यभाव एव व्यभिचारात्सोऽनित्यः प्रतियोगिनोरनित्यत्वादिति चेत्तथापि नित्यप्रतियोगिकविशेषणविशेष्यभावे व्यभिचारस्य तुल्यत्वात् प्रतियोगिनोरनित्यत्वेन संबन्धानित्यत्वापादनस्य समवायेपि समानत्वाच्च। भावरूपत्वे सतीति विशेषणादयमदोष

योसावभिप्रायदोषः पूर्वमुद्धृतस्तमुद्भिरन्पर्यनुयुङ्क्ते—**तत्र समवायस्यैवेति**। यद्यपीहपटे रूपमित्यादौ विशेषणविशेष्यभावोप्यस्ति तथापि नासाविहप्रत्ययहेतुः तत्कस्य हेतोः, अमुख्यत्वात्। औपचारिकः खल्वयं विशेषणविशेष्यभावः संबन्धः। नच मुख्यसंभवेप्यौपचारिकाश्रयणं युक्तम्। न खलु वलवर्मणि क्रौर्यशौर्यरोपविस्तृततरोन्नद्धस्कंधादिगुणयोगात्सिंहशब्दः प्रवृत्तः सिंहेपि तन्निमित्तः प्रयुज्यते, अस्ति हि तदिति, तस्मात्समवाय एव तत्र हेतुरित्यत्र तावदिदं वक्तव्यम्। कथं विशेषणविशेष्यभावस्यौपचारिकत्वमिति निमित्तकत्वं वा संबद्धबुद्धिजनकत्वं वा संबन्धत्वं तच्च सर्वं संयोगादिभ्यो विशेषणविशेष्यभावस्य न विशिष्यते। नच मूलसंबन्धापेक्षत्वादौपचारिकत्वम्। संयोगस्यापि तथात्वप्रसङ्गात्। नच मूलसंबन्धाभावादौपचारिकत्वम्। सर्वत्रासिद्धेः, समवायेपि तथाभावप्रसङ्गाच्च। तदेतदपिना सूचयन्दूषणान्तरमाह—**एवमपीति**। यद्यप्याकाशवाचकपदमात्रवाच्यवाचकभावस्येहप्रत्ययहेतुत्वं नास्ति तथापीहाकाशे शब्द इत्यत्रेहशब्दस्याकाशस्य च वाच्यवाचकसंबन्धेतिव्याप्तिः स्यादित्यर्थः। एतदेव विवृणोति—**तत्र हीति**। **गुणगुणिनोरिति**। इहेतिशब्दाकाशयोरित्यर्थः। नच तत्रापि समवाय एवेहप्रत्ययहेतुर्न वाच्यवाचकभाव इति वचनीयम्। तथा सति अगृहीतसंगतिकानामपीहेति पदश्रवणादिहेति बुद्ध्युदयप्रसङ्गादस्ति हि समवाय इति। किंचाधाराधेयभूतानामिति विशेषणं व्यर्थम्। इहप्रत्ययहेतुरित्यनेनैवाधार्याधारभावस्यापि सिद्धत्वादित्याह—**किंचेत्यादिना**। उत्तरौ चोद्यपरिहारौ विशदौ।

लक्षणान्तरं शङ्कते—**भवत्विति**। एतच्चैतद्भाष्यार्थतयोदयनेन समर्थितं लक्षणं तदेव श्रीवल्लभवादिवागीश्वरसर्वदेवानां संमतं लक्षणम्। अत्र च संयोगव्यवच्छेदाय नित्यग्रहणम्। आत्मादिव्यवच्छेदाय संबन्धग्रहणम्। ननु न विशेषणविशेष्यभावे लक्षणप्रसक्तिस्तस्य नित्यत्वाभावाद्घटतद्रूपादिप्रतियोगिको ह्ययं संबन्धः स च प्रतियोग्यनित्य इत्यनित्य एवायमिति शङ्कते—**सोऽनित्य इति**। तत्रायमेकोऽनेको वा। एकत्वे नित्यवृत्तित्वेनानित्यत्वमस्यापि वक्तव्यं, तथाच तत्रातिव्याप्तिरनेकत्वे प्राह—**तथापीति**। न खलु सर्वत्रानित्ययोरेव विशेषणविशेष्यभावः, नित्यानामप्यात्मतज्जातिप्रभृतीनामात्मत्वजातिमानित्यादौ विशेषणविशेष्यभावदर्शनात्तत्र न प्रतियोगिद्वाराप्यनित्यत्वमित्यर्थः। किंचानित्यप्रतियोगिकत्वेपि न विशेषणविशेष्यभावस्यानित्यता, समवायेपि तथाभावप्रसङ्गादित्याह—**प्रतियोगिनोरिति**। नित्यादित्यन्तं शङ्कते—**भावरूपत्वे सतीति**। तथाप्यजसंयोगेतिव्याप्तिः स हि विभुद्रव्यसंयोगत्वादन्यतरोभयकर्मभ्यां जायते

इति चेन्न । अजसंयोगे व्यभिचारात् । स एव नास्तीति चेन्नैवम् । प्रमाणसिद्धत्वात् आकाशमात्मना संयुज्यते संयोगित्वाद्धटवत् । नच क्रियावत्त्वमूर्तत्वादिरुपाधिः । तद्व्यतिरेकेऽसंयोगित्वस्यैवोपाधित्वात् । किंचाकाशमात्मना संयुज्यत इत्यात्मसंबन्धाधार इति साध्ये क्रियावत्त्वमूर्तत्वयोरुपाधित्वमेव नास्त्यात्मनि साध्याव्याप्तेस्तस्मादुक्तयुक्त्या न समवायस्य लक्षणसंभवः । प्रमाणमपि तत्र प्रत्यक्षमनुमानं वा । नाद्यः । तदभावात् ।

इहतन्तुषु पट इति प्रत्यक्षमस्तीति चेन्न । विचारासहत्वात् । समवायो ह्याधारबुद्धिं कुर्यादाधेयबुद्धिं वोभयबुद्धिं वा । सर्वथापि नोपपद्यते । तन्तुपटयोरुभयोरप्याधारबुद्धे-

---

नापि संयोगजः कारणाकारणसंयोगाज्जायमानः खलु कार्याकार्यसंयोगः संयोगजसंयोगः । नच विभुद्रव्यसंयोगस्यैवंभावः, तेषामकारणत्वेन तत्संयोगस्य कारणाकारणसंयोगजन्यत्वाभावादतस्तत्रातिव्याप्तिरित्याह —**नाजसंयोग इति**। नन्वजसंयोग एव नास्ति प्रमाणाभावाद्यथाह भाष्यकारः—'नाजः संयोगोस्ति नित्यपरिमाण्डल्यवत्पृथगनभिधाना'दिति । तदेतच्छङ्कते—**स एवेति** । विभुद्रव्ययोरपि संयोगेनुमानं मानमाह —**आकाशमिति** । इदमनुमानमाशङ्क्य मानमनोहरकारो दूषयामास । तत्र क्रियावत्त्वस्य मूर्तत्वस्य परत्वापरत्वयोर्वोपाधेः आत्माकाशेन न संयुज्यते अमूर्तत्वाद्रूपादिवदिति ब्रुवाणस्तत्रोपाधिं दूषयति—**नचेति**। उपाध्यभावसाध्याभावयोरपि व्याप्तिरेष्टव्या अन्यथा साध्याव्यापकत्वप्रसङ्गात्सा च नास्ति सोपाधिकत्वादित्याह—**व्यतिरेक इति** । रूपादावमूर्तत्वात्मसंयोगित्वयोर्व्याप्तावसंयोगित्वमुपाधिस्तया च व्यतिरेकव्याप्तिभङ्गात्साध्योपाध्योरपि व्याप्तिभङ्ग इत्यर्थः । एतेन मानमनोहरोक्तं प्रत्यनुमानमपि निरस्तम् । स्पष्टं च साध्याव्यापक उपाधिः । आत्मना संयुज्यते इति कोर्थः आत्मनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वानाक्रान्तसंयोगाधिकरणमिति । तथाच कथं मूर्तत्वाद्युपाधिः संभवति आत्मन्येव साध्याव्याप्तेः । यच्च तेन स्वानुमानेऽद्रव्यत्वमुपाधिमाशङ्क्योक्तमाकाशे तदभावेन साध्याव्याप्तेरिति तदप्येवं साध्यव्याख्याने क्रियमाणे निरवकाशमुपाधिवदेव साध्यस्याप्याकाशेऽभावेन साध्यव्याप्तेरीक्षणात्वात् । मूर्तत्वं च पक्षेतरत्वान्नोपाधिः। तथाहि । परिच्छिन्नपरिमाणवत्त्वं मूर्तत्वं तत्र परिमाणवत्त्वमित्यनेनैव साध्यव्याप्तिसिद्धौ परिच्छिन्नग्रहणं पक्षीकृताकाशतुल्यविभुद्रव्यव्यावृत्त्यर्थमिति कथं न पक्षेतरः । सोयमविदितस्वपरसाध्यतत्त्वो निर्विषयानेव दूषणाभासानाहोपुरुषिकयैव भाषमाणो 'निमित्तादपराद्धेषोर्धानुष्कस्येव वल्गितमि'ति न्यायविषयतां नातिवर्तते । नित्यत्वानिरूपणाच्च तद्विशिष्टलक्षणासिद्धिः । तथाहि तत्किं ध्वंसाप्रतियोगित्वं स्वध्वंसाप्रतियोगित्वं वा । आद्ये संयोगेतिव्याप्तिः । तस्यापि यत्किंचिद्ध्वंसाप्रतियोगित्वात् । नेतरः । आत्माश्रयात्, प्रतियोगिध्वंसादेश्चानिरूपणात् । किंच 'तत्तल्लक्षणवल्लक्ष्ये तत्तल्लक्ष्म न विद्यते । आत्माश्रयादतो व्याप्तिस्त्वेषु स्यात्सर्वलक्ष्मणाम् ॥ १ ॥ नच तेषामलक्ष्यत्वं षट्पदार्थातिरेकतः । नचात्यन्तमसत्त्वं तद्बुद्धेर्बाधाद्यभावतः ॥ २ ॥ नाभाववर्गनिक्षेपस्तेषामप्रतियोगिनः । प्रतियोग्यनिरूप्यस्याभावता नातिसंमता ॥ ३ ॥' किंच 'तत्तत्कालेषु लक्ष्माणि वर्तेरन्वा न वा वद । वर्तेरन्यदि च तत्तत्कालेऽतिव्याप्तिरापतेत् ॥ ४ ॥ न चेत्तदा तदा स्वेषु लक्ष्येष्वव्याप्तिरक्षता । न च तत्समवायित्वं तत्तद्धर्मेष्वसंभवात् ॥ ५ ॥' नित्यः संबन्ध इति लक्षणं किं संप्रतिपन्नसंयोगादिसंबन्धस्य तदतिरिक्तस्य कस्यचिद्वा । नाद्यः । अपसिद्धान्तापातात् । न द्वितीयः । तस्मिन्प्रमाणाभावादित्यभिसंधिराह—**प्रमाणमपीति** ।

ननु किमिति प्रमाणाभावः प्रत्यक्षस्य सत्त्वादिति शङ्कते—**इह तन्तुष्विति** । यथाहि तन्तुबुद्धेः पटबुद्धेश्च विषयतया हेतुभूतौ तन्तुपटौ प्रतीयेते तथेहेति बुद्धेर्जनकतया समवायोपि प्रतीयते इत्यभिमानः प्रत्यक्षवादिनः, दूषयति—**नेति** । पक्षत्रयेपि दूषणमाह—**तन्तुपटयोरिति** । आधारबुद्धिमात्रजनकत्वे

राधेयबुद्धेरुभयबुद्धेश्चाविशेषेण प्रसङ्गात् । जातिजातिमन्तौ मिथःसंबद्धाविस्यस्त्येवानुभवान्तरमिहेति चेन्नैवम् । विकल्पासहत्वात् । तथाहि । अस्मिन्ननुभवे समवायस्तदीयत्वेन वान्यदीयत्वेन वा स्वरूपेण वा प्रथत इति वक्तव्यम् । नाद्यः । तदीयत्वस्य संबन्धान्तरायत्तत्वेनानवस्थापातात् । न द्वितीयः । अन्यत्रैव संबन्धबोधप्रसङ्गात् । न तृतीयः । क्वचिदपि संबन्धप्रत्ययानुपपत्तेः । असत्येव संबन्धे तदीयत्वमनुभवसिद्धमिति चेन्न । जात्यादेरप्यसत्येव संबन्धे तदीयत्वानुभवप्रसङ्गात्, असत्ख्यातिप्रसंगाच्च । असत्येव संबन्धे संबन्धिभ्यां निरूपणात्तदीयत्वव्यवहारे जातेरपि संबन्धान्तरमन्तरेण व्यक्त्या निरूपणात्तदीयत्वव्यवहारप्रसङ्गः ।

नानुमानमपि । लिङ्गाभावात् । विवादाध्यासित इहप्रत्ययः सबन्धपुरःसरोऽबाधितेहप्रत्ययत्वादिहकुण्ड बदराणीति प्रत्ययवदित्यनुमानमस्तीति चेन्न । विशेषणविशेष्यभावाधाराधेयभावसंबन्धादिना सिद्धसाधनत्वात् । विशेषणविशेष्यादेरेव मूलसंबन्धपुरःस-

---

इहतन्तुषु पटेषु इत्युभयत्राप्याधारबुद्धिं कुर्यात् । द्वितीये तु तन्तवः पटे वर्तन्त इत्याधेयबुद्धिमेव कुर्यात् । तृतीये तु तन्तुष्वाधाराधेयबुद्धिं पटेप्याधाराधेयबुद्धिं कुर्यादित्यर्थः । अविशेषेणोभयबुद्धेरिति चान्वयः । प्रत्यक्षान्तरं शङ्कते—**जातिजातिमन्ताविति । तदीयत्वेनेति** । जातिजातिमदधीनत्वेनेत्यर्थः । **स्वरूपेण वेति** । अपराधीनतया वेत्यर्थः । **नाद्य इति** । तत्संबन्धं विना तदीयत्वानुपपत्तेः समवायस्यापि संबन्धान्तरवत्त्वेऽनवस्था स्यादित्यर्थः । अनवस्थापि द्वितीयपक्षे द्रष्टव्या । प्रथमपक्षेऽनवस्थापरिहारं शङ्कते—**असत्येव संबन्ध इति** । इह गवि गोत्वमित्यादौ तदीयत्वेनैव समवायः प्रतिभाति नच तावता संबन्धवत्त्वमप्रतीतेः । नच संबन्धाभावे तदीयत्वबुद्ध्यभावः । जातिव्यक्तिसमवायबुद्धीनामेव स्वभाववशात्तदीयत्वव्यवहारजनकत्वादिति भावः । एवं तर्हि समवायोपि न सिध्यति तत्तत्स्थलेपि संबन्धिबुद्धिभिरेव जात्यादीनां तदीयत्वबुद्धिसंभवादिति दूषयति—**न जात्यादेरपीति** । दूषणान्तरमाह—**असत्ख्यातीति** । यदि हि संबन्धव्यतिरेकेण तदीयत्वं प्रतीयते तदा संबन्धाभावे एव तत्संबन्धित्वप्रतीतिरित्युक्तं स्यात्ततोऽन्यत्र सतोन्यत्र प्रतीयत इत्यन्यथाख्यातित्यागः असत्ख्यातिस्वीकारश्च स्यात् । नचान्यत्र सतः समवायस्य तत्र प्रतीतिरन्यत्रापि तदभावस्यापादितत्वादिति भावः । विषयाभावे जायमानशुक्तिरजतसंसर्गप्रत्ययवद्भ्रान्तित्वं वा असत्ख्यातित्वम् । ननु समवायस्य समवायिभ्यां यदिदं निरूप्यत्वं तत्कृतेयं तदीयत्वख्यातिस्तेन नासत्ख्यातिप्रसङ्गः, निरूप्यनिरूपकभावस्यैव तदालम्बनत्वादिति तत्राह—**असत्येवेति** ।

तदेवं प्रत्यक्षं दूषयित्वाऽनुमानं दूषयति—**नानुमानमिति** । अनुमानं शङ्कते—**विवादेति** । इहपटे रूपसमवाय इत्यादीहप्रत्यये बाधपरिहाराय विवादाध्यासितग्रहणम् । जात्यादिप्रतियोगीत्यर्थः । इह शङ्खे पीतमित्यादिप्रत्ययेषु व्यभिचारपरिहारायाबाधितग्रहणम् । असंबद्धपदार्थप्रत्ययव्यवच्छेदायेहेति विशेषणम् । तथाच कुण्डबदरादिवज्जातिषु संयोगासंभवात्समवायसिद्धिरित्यर्थः । नेदं समवायसाधकं जात्यादेर्विशेषणविशेष्यभावादिसाधकतयाप्यर्थान्तरत्वादिति परिहरति—**न विशेषणेति** । नन्विहप्रत्ययस्य संबन्धपुरस्सरत्वमनुमिन्वतामयमभिप्रायः—यत्तत्रत्यविशेषणविशेष्यभावस्य मूलभूतः संबन्धः सेत्स्यतीति । शङ्कते—**विशेषणविशेष्यादेरिति** । तत्किमिदानीं जात्यादिगोचरो विशेषणविशेष्यभावः संबन्धान्तरपूर्वकः विशेषणविशेष्यभावत्वाद्दण्ड्यादिष्विवेत्यनुमिनोषि तथाचानैकान्तिकत्वम् । इहभूतले घटाभाव इहपटे रूपसमवाय इत्यादिविशेषणविशेष्यभावस्य संबन्धान्तरपूर्वकत्वाभावादिति दूषयति—**नेति** । अत्र च शङ्कायामपि विप-

रत्वं सिसाधयिषितमिति न सिद्धसाधनत्वमिति चेन्न । इहभूतले घटाभाव इत्यस्मिन्नेव विशेषणविशेष्यभावप्रत्ययेऽनैकान्त्यात् ।

यच्च लीलावतीकारेणानुमानमुक्तं जात्यादिगोचरो विशिष्टव्यवहारः संबन्धनियतो भावमात्रविषयाबाधितविशिष्टव्यवहारत्वात्सघटं भूतलमिति व्यवहारवत् । सामानाधिकरण्यज्ञानमबाधितसंबन्धज्ञानपुरःसरमबाधितसामानाधिकरण्यज्ञानत्वाद्दण्डकुण्डले देवदत्तसंसृष्टे इति ज्ञानवदिति । तदप्ययुक्तम् । प्रागुक्तनीत्या सिद्धसाधनत्वात् । अथ विशेषणविशेष्यभावादेः संबन्धत्वमेव नास्त्यद्विष्ठत्वात् द्विष्ठत्वे चोभयत्रापि विशेषणबुद्धेर्विशेष्यबुद्धेश्चाविशेषेण जननप्रसङ्गात्, एवमाधाराधेयभावेपि ततो न सिद्धसाधनतेति चेन्नैवम् । द्विष्ठत्वेपि कुण्डे बदराणीति प्रतिनियताधाराधेयभावबुद्धिजनकसंयोगवत्, तन्तुषु पट इति

यद्वाचकपदं विषयादिप्रत्ययस्य लक्षकं प्रत्ययशब्दो वा परिहारे प्रमादलिखितः अतो विषयस्य लक्षकत्वे तत्प्रत्ययेनैकान्तिकत्वाभिधानमयुक्तमिति नाशङ्कितव्यम् ।

अत्र लीलावतीकारः पूर्वपक्षावसरे स्वयमेवैतानि दूषणानि उद्भाव्य सिद्धान्तेऽनुमिनोति । तदनुवदति—**यच्च लीलावतीकारेणेति** । अघटं भूतलमित्यादिषु बाधपरिहारार्थं जात्यादिगोचर इत्युक्तम् । अबाधितविशिष्टव्यवहारत्वादित्युक्ते अघटं भूतलमिति विशिष्टव्यवहारेऽनैकान्तिकत्वं तदर्थं भावमात्रेत्युक्तम् । भावमात्रविषये विशिष्टव्यवहारत्वादित्युक्ते पीतः शङ्ख इत्यादिव्यवहारेऽनैकान्तिकता तदर्थमबाधितेत्युक्तम् । इमौ घटपटावित्यादिव्यवहारव्यावर्तनाय विशिष्टपदम् । सघटं भूतलमित्यत्र संयोगमादाय साध्यसिद्धिः । अनुमानान्तरमपि तदीयमुद्भावयति—**सामानाधिकरण्यज्ञानमिति** । अबाधितसामानाधिकरण्यज्ञानं पक्षः । इतरथा भ्रान्तिस्थले बाधासिद्ध्योः प्रसङ्गात् । रूपं समवेतमिदं रजतमित्यादिस्थलेष्वारोपितसंबन्धज्ञानेनार्थान्तरतानिवृत्त्यर्थमबाधितग्रहणम् । तादृशस्थलेष्वनैकान्तिकतानिवृत्त्यर्थं च हेतावबाधितग्रहणम् । घटः पट इत्यादिज्ञानव्यवच्छेदाय सामानाधिकरण्यपदम् । इदं समवायस्य प्रत्यक्षत्वसाधनाय प्रयुक्तम् । न्यायनये—'ननु प्रत्यक्ष एव समवाय' इत्युपक्रम्य नैयायिकमतेन समवायप्रत्यक्षतोपन्यासात्तदेव दूषयति—**तदप्ययुक्तमिति** । प्रागुक्तनीतिर्विशेषणविशेष्यभावः संबन्धः । ननु विशेषणविशेष्यभावादेः संबन्धत्वमेव नास्ति तत्कुतस्तेनार्थान्तरतेति शङ्कते—**अथेति** । नन्वद्विष्टत्वमेव कुतस्तत्राह—**द्विष्टत्वे चेति** । विशेषणविशेष्यत्वनियमो न स्यादित्यर्थः । अमुमेव न्यायमाधाराधेयभावेप्याह—**एवमिति** । तत्रापि बदरादेराधारत्वं कुण्डादेराधेयत्वं च प्रतीयेत इत्यर्थः । दूषयति—**नैवमिति** । यथा हि कुण्डबदरसंयोगस्य द्विष्टत्वाविशेषेपि कुण्ड एवाधारबुद्धिं करोतीति ब्रूमे ननु बदरेषु बदरेष्वेवाधेयबुद्धिं ननु कुण्डे तत्कस्य हेतोः, स्वभावविशेषादेव । एवमाधाराधेयभावादेरपीत्यर्थः । स्यान्मतं न संयोगित्वमात्रात्कुण्डादेराधाराधेयभावः, किं तर्हि बदरपतनप्रतिबन्धकत्वं कुण्डस्य तदाधारत्वं बदराणां च तत्प्रतिबद्धगुरुत्वाधिकरणत्वं तदाधेयत्वं तच्च द्वयं प्रतिनियतमेवेति वैषम्यमिति तत्राह—**तन्तुषु पट इतीति** । नहि तत्रावयविगुरुत्वमवयवैः प्रतिबध्यते । तत्प्रतिबन्धप्रसङ्गेनावयविनो नियमेन पतनाभावप्रसङ्गात्, स्वस्याधारत्वाभावप्रसङ्गाच्च । नहि तेषां पतनमस्ति यत्प्रतिबन्धकतया तदाधारत्वं स्यात् । नचौपचारिकत्वम्, मुख्ये बाधाभावात्, वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वाच्च । तथा तन्तुषु पट इत्यत्रोभयोः समवायस्यैकत्वाविशेषेऽपि समवाये स्वभावविशेषादेव तन्तुष्विहबुद्धिः पटे चाधेयबुद्धिरित्यङ्गीकार्यं तच्च समवायविशेषानङ्गीकारेऽपि समानः । अथ तत्र समवायस्यैकत्वेऽपि व्यङ्ग्यशक्तिवैचित्र्यात्प्रतिनियमः यथोक्तं भाष्यकृता समवायैकत्वेन द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादिसङ्करशङ्कायाः परिहारमुपसंहरता 'यथा कुण्डदध्नोः संयोगैकत्वेऽपि भवत्याश्रयाश्रयिभावनियमः, तथा द्रव्यत्वादीनां समवायैकत्वेऽपि व्य-

---

१ अनुमानमितिपाठो भाति ।

प्रतिनियतप्रतीतिजनकसमवायवश बुद्धिवैचित्र्यजननोपपत्तेः, प्रतिवादिनाङ्गीकृतस्य वा-प्यनङ्गीकारमात्रेण सिद्धसाधनतायाः परिहर्तुमशक्यत्वात् ।

किंचेदमबाधितत्वं सर्वानुमानेषु विवक्षितं किं प्रत्यक्षेणाबाधितत्वमुत युक्त्या किं वा व्यवहारे बाधराहित्यम् । नाद्यः । नीलं नभः प्रादेशिकः सवितेत्यादिविशिष्टव्यवहारे व्यभिचारात् । नापि द्वितीयः । युक्तिबाधविरहस्यात्राप्यसिद्धेः । तथाहि समवायः स्वतन्त्रः परतन्त्रो वा । नाद्यः । समवायिभ्यामसंबन्धे पदार्थान्तरवत्तद्धटकत्वाभावप्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः । संबन्धिभ्यां संबन्धे संबन्धान्तरसापेक्षत्वेनानवस्थाप्रसङ्गात् । अथ समवायः संबन्धिभ्यां संबन्धे संबन्धान्तरं नापेक्षते, तस्य संबन्धिसंबन्धनपरत्वात्, नहि तस्मिन्सति संबन्धिनावसंबद्धौ भवतोऽतो नानवस्थेति चेन्न । संयोगस्याप्युक्तनीत्या संबन्धान्तरानपेक्षत्वप्रसङ्गात् । नापि तृतीयः । नीलं नभ इत्यादावपि व्यवहारे बाधाभावेन व्यभिचारस्य तादवस्थ्यात् । 'घटस्तद्वृत्त्यनित्यान्यभावसंबन्धवानयम् । संबन्धित्वादिति स्याचेन्नाभावे व्यभिचारतः' ॥ १५ ॥ अयं घट एतद्धटनिष्ठानित्यत्वानधिकरणभावरूप-

---

ङ्ग्यव्यञ्जकशक्तिभेदादाधाराधेयत्वनियम इति मतं तर्हि इहाप्याधाराधेयभावस्यैकत्वेपि व्यञ्जकशक्तिवैचित्र्याद्वैचित्र्यव्यवहार' इति समं समाधानमन्यत्राभिनिवेशादिति भावः । किंच प्रतिवादिना स्वसिद्धान्तानुरोधेनाधाराधेयादिसंबन्धेष्वर्थान्तरत्वेऽभिहिते न वैशेषिकेण स्वानङ्गीकारमात्रात्तच्छक्यपरिहारम्, तस्य स्वसिद्धान्तात्प्रच्यावनाभावादित्याह—**प्रतिवादीति** ।

एवमर्थान्तरतामुक्त्वानुमानत्रयहेतुष्वबाधितेति विशेषणप्रयुक्तदूषणान्याह—**किंचेदमिति । नाद्य इति ।** प्रत्यक्षेणाबाधितविशिष्टव्यवहारत्वं नीलं नभ इत्यादिष्वस्ति नहि तत्र प्रत्यक्षेण वैपरीत्यमनुभूयते तदयोग्यत्वात्तेषामथापि न साध्यमस्ति नैल्यादेर्वियदादेश्च संबन्धासंभवादित्यर्थः । युक्तिबाधविरहितत्वमबाधितत्वं प्रकृतेप्यसिद्धमिति सप्रपञ्चं दर्शयति—**नापि द्वितीय इत्यादिना** । यदि समवायः स्वतन्त्रस्तदा स्वतन्त्रयोः संयोगव्यतिरिक्तसंबन्धाभावादद्रव्यत्वेन तस्याप्यसंभवात्संबन्धिभ्यामसंबद्ध इति वक्तव्यम् । असंबद्धस्य च न तद्धटकत्वमति प्रसङ्गादित्याह—**नाद्यः समवायिभ्यामिति** । परतन्त्रपक्षे दूषणमाह—**नापि द्वितीय इति** । पराधीनं हि परतन्त्रं नाम नचासंबद्धस्य तदधीनता, अतिप्रसङ्गात् । तथाचानवस्थेति भावः । ननु संबन्धिभ्यां संबद्धोपि समवायो न संबन्धान्तरेण येनानवस्था स्यादपितु संबन्धात्मकतया स्वभावादेव । यथाहुर्भाष्यकाराः 'यथा द्रव्यगुणकर्मणां सदात्मकस्य स्वभावस्य नान्यः सत्तायोगोस्ति एवमविभागिनां वृत्त्यात्मकस्य समवायस्य नान्या वृत्तिरस्ती'ति । तदेतच्छङ्कते—**अथेति** । संबन्धिनोर्यत्संबन्धनं घटनं तत्परत्वात्तत्स्वरूपत्वादित्यर्थः । एतदेव विवृणोति—**नहि तस्मिन्निति** । अयमत्र प्रथितोर्थः । समवायः संबन्धान्तरेण संबद्धः संबन्धित्वाद्धटवदिति सिद्धान्तिनोऽभिमतम् । तत्रचासंबन्धत्वमुपाधिरिति पूर्वपक्षिणोभिप्रेतं तत्र सिद्धान्ती संयोगे साध्याव्यापकतामाह—**न संयोगस्यापीति** । नचासमवायत्वमुपाधिः, पक्षेतरत्वात् । नचातेजस्त्वन्यायः, संप्रतिपन्नबाधकाभावादिति । व्यवहारे बाधाभावोऽबाध्यत्वमिति तृतीयपक्षे व्यभिचारमाह—**नापि तृतीय इत्यादिना** । एतेन विवादाध्यासितं नित्यसंबन्धेन संबद्धं द्रव्यत्वादाकाशवदिति मानमनोहरकारोक्तमपि निरस्तम्, विशेषणविशेष्यभावेनार्थान्तरत्वादिति । अनुमानान्तरमुद्भावयति श्लोकेन—**घट इत्यादिना** । संगृहीतमनुमानं विवृणोति—**अयं घट इति** । एतद्धटनिष्ठश्चानित्यत्वानधिकरणं च भावरूपश्च यः संबन्धस्तदधिकरणमिति योजना । विशेषणविशेष्यादिरूपाभावात्मकसंबन्धेनार्थान्तरतानिवृत्त्यै भावग्रहणम् । भावरूपसंबन्धवानित्युक्ते संयोगेनार्थान्तरता तदर्थमनित्यत्वानधिकरणमि-

संबन्धवान्संबन्धित्वात्पटवदिति चेन्नैवम् । अभावे हेतोर्व्यभिचारात्तस्यापि विशेषणविशेष्यभावसंबन्धेन संबन्धित्वाङ्गीकारात् । अथ भावत्वादिति हेतुस्तथापि समवाये व्यभिचाराद्द्रव्यत्वादिति प्रयोगेपि संयोगनित्यतापादकतयार्थान्तरत्वप्रसङ्गः । नचानित्यस्य घटादेर्नित्यसंबन्धाधिकरणत्वानुपपत्तिः । समवायाधारत्ववत्तदुपपत्तेः । अतो यथा समवायस्य स्वभावसामर्थ्यादेवात्मनि परत्र च संबन्धव्यवहारहेतुत्वमेवं गुणगुण्यादेरपि स्वभावसामर्थ्यादेव संबन्धव्यवहारहेतुत्वोपपत्तेर्न कल्पनागौरवानवस्थादुःस्थसमवायस्वीकारावकाशः । तदेवं लक्षणासंभवात्प्रमाणाभावाच्च न समवायस्य द्रव्यादिभ्यो भेदसिद्धिः । अतो न क्वापि लक्षणभेदाद्भेदसिद्धिरिति सिद्धम् ।

ल्युक्तम् । तथाचाप्रसिद्धविशेषणता । तन्निवृत्त्यर्थं एतद्घटनिष्ठेत्युक्तम् । घटान्तरसंयोगे साध्यप्रसिद्धिः तस्यानित्यत्वाधिकरणत्वेपि एतद्घटनिष्ठत्वे सत्यनित्यत्वानधिकरणत्वमस्त्येव, एतद्घटनिष्ठत्वानधिकरणत्वात् गुणादयश्च पक्षतुल्या इति न व्यभिचाराशङ्कावकाशः । नाभावे व्यभिचारत इत्यंशं व्याचष्टे—**अभाव इति** । नहि तस्य भावरूपसंबन्धाधिकरणत्वसंभवः, अभावस्य भावानधिकरणत्वात् । अथ च विशेषणविशेष्यभावेन तत्र संबद्धत्वमस्तीत्यर्थः । अभावे हेतोर्वृत्तिमेव दर्शयति—**तस्यापीति** । हेत्वन्तरं शङ्कते—**अथेति** । तथापि समवायेनैकान्तिकता, अद्रव्यत्वेनासंयोगित्वादनवस्थाभयाच्च न समवायवत्त्वम्, अथ च भावत्वं समवायस्यास्तीत्यर्थः । अस्तु तर्हि द्रव्यत्वादिति हेतुस्तथा च न व्यभिचारोपद्रवस्तत्राह—**द्रव्यत्वादितीति** । इदं हि भावरूपे नित्ये कस्मिंश्चित्संबन्धे विश्राम्यतीति, तथाच संयोगनित्यतापि सार्थक्यादर्थान्तरत्वमित्यर्थः । ननु कथमर्थान्तरता यावता संयोगस्य नित्यतैव न संभवति तन्नित्यत्वेऽनित्यघटादिनिष्ठत्वानुपपत्तेः । अथ कथमनुपपत्तिः । घटाद्यभावदशायामनाधारस्य स्थित्यनुपपत्तेरसमवेतस्य च गुणत्वानुपपत्तिः कदाचिदसमवेततया स्थितस्य युतसिद्धतया कदाचिदप्यसमवायादिति तत्राह—**नचानित्यस्येति** । तत्किमियं राजाज्ञा नेत्याह—**समवायेति** । अयमभिसन्धिः पञ्चानामपि पदार्थानामित्युपक्रम्याश्रितत्वं चान्यत्र नित्यद्रव्येभ्य इति भाष्यकारैर्भाषणात्समवायस्याश्रितत्वं वक्तव्यं तत्रानित्यघटादिविगमे यः परिहारस्तचात्रापि भविष्यति । अथ तत्र समवायस्यैकत्वात्क्वचिदपि नित्यपदार्थेष्वाश्रिततया नाश्रितत्वभावव्याघातः । संयोगस्यैक्यं केन वार्यते । अथ तत्र घटसंयोगः पटसंयोग इति बुद्धिभेदात्संयोगभेदः, समवायेपि दीयतां दृष्टिः । अस्ति रूपसमवायः गोत्वसमवाय इति बुद्धिभेदः । अथ घटासमवेतसंयोगस्य घटगुणत्वानुपपत्तिर्युतसिद्धतया च समवायानुपपत्तिरिति नूनं बधिर इव भवांस्तस्य कथमप्यसमवायेनेव निराकुर्वन्तं प्रत्यननुरूपाणि ईदृशानि च वचनानि जल्पसि । किंच 'असंनिहितस्य रूपादेः समवायो न सिध्यति । संनिहितस्यापि रूपादेः समवायो न सिध्यति, [illegible] रूपादेः संबन्धित्वा[illegible] संबन्धो वस्तुस्वभावो [illegible] इति तस्मात्साधूक्तं—**समवायाधारत्ववत्तदुपपत्तेरिति** । तर्हि समवायमात्र एवास्मन्मतः प्रद्वेषो न त्वयं यावता भवतापि भावरूपनित्यसंबन्धः संयोगो नाम स्वीकृत इति तदिदं भिक्षुकपादप्रसारणं पूर्ववादिनः परिहरन्नुपसंहरति—**अतोयथेति** । [illegible] संयोगः स्वीक्रियते कथं तर्हि न [illegible] संबन्धव्यवहारस्य वा । न [illegible] तयोरप्रतीतिरित्यत्राह । [illegible] इति [illegible] कल्पनागौरव[illegible] तदेवमिति [illegible] समवाय[illegible] । [illegible]—**तदेवमिति** । [illegible] इति [illegible]—**अतो न क्वापि लक्षणभेदादिति** । किंच लक्षणानामेव [illegible] न

प्रतिनियतप्रतीतिजनकस्य समवायस्य युक्त्यैव निराकरणोपपत्तेः, प्रतिवादिनाङ्गीकृतस्य वा स्वानङ्गीकारमात्रेण सिद्धसाधनतायाः परिहर्तुमशक्यत्वात् ।

किंचेदमबाधितत्वं सर्वानुमानेषु विवक्षितं किं प्रत्यक्षेणाबाधितत्वमुत युक्त्या किं वा व्यवहारे बाधराहित्यम् । नाद्यः । नीलं नभः पार्थिवः सवितेत्यादिविशिष्टव्यवहारे व्यभिचारात् । नापि द्वितीयः । युक्तिबाधविरहस्यासिद्धेः । तथाहि समवायः स्वतन्त्रः परतन्त्रो वा । नाद्यः । समवायिभ्यामसंबन्धे पदार्थान्तरवत्तद्घटकत्वाभावप्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः । संबन्धिभ्यां संबन्धे संबन्धान्तरसापेक्षत्वेनानवस्थाप्रसङ्गात् । अथ समवायः संबन्धिभ्यां संबन्धे संबन्धान्तरं नापेक्षते, तस्य संबन्धिसंबन्धनपरत्वात्, नहि तस्मिन्सति संबन्धिनावसंबद्धौ भवतोऽतो नानवस्थेति चेन्न । संयोगस्याप्युक्तनीत्या संबन्धान्तरानपेक्षत्वप्रसङ्गात् । नापि तृतीयः । नीलं नभ इत्यादावपि व्यवहारे बाधाभावेन व्यभिचारस्य तादवस्थ्यात् । 'घटस्तद्रूपनित्यान्यभावसंबन्धवानयम् । संबन्धित्वादिति सापेक्षाभावे व्यभिचारतः' ॥ १५ ॥ अयं घट एतद्घटनिष्ठानित्यत्वानधिकरणभावरूप-

---

त्व्यञ्जकशक्तिभेदादाधाराधेयत्वनियम इति मतं तर्हि द्रव्याणामाधाराधेयभावस्यैकत्वेऽपि व्यञ्जकशक्तिवैचित्र्या-द्वैचित्र्यव्यवहार' इति समं समाधानमन्यत्राभिनिवेशादिति भावः । किंच प्रतिवादिना स्वसिद्धान्तानुरोधेनाधाराधेयादिसंबन्धेष्वर्थान्तरत्वेऽभिहिते न वैशेषिकेण स्वानङ्गीकारमात्रात्तल्लक्षणपरिहारम्, तस्य स्वसिद्धान्तात्प्रच्यावनाभावादित्याह—**प्रतिवादीति** ।

एवमर्थान्तरतामुक्त्वानुमानत्रयहेतुष्वबाधितेति विशेषणप्रयुक्तदूषणान्याह—**किंचेदमिति । नाद्य इति ।** प्रत्यक्षेणाबाधितविशिष्टव्यवहारत्वं नीलं नभ इत्यादिष्वस्ति नहि तत्र प्रत्यक्षेण वैपरीत्यमनुभूयते तदयोग्यत्वात्तेषामथापि न साध्यमस्तिनैल्यादेर्वियदादेश्च संबन्धासंभवादित्यर्थः । युक्तिबाधविरहितत्वमबाधितत्वं प्रकृतेष्वसिद्धमिति सप्रपञ्चं दर्शयति—**नापि द्वितीय इत्यादिना** । यदि समवायः स्वतन्त्रस्तदा स्वतन्त्रयोः संयोगव्यतिरिक्तसंबन्धाभावाददव्यत्वेन तस्याप्यसंभवात्संबन्धिभ्यामसंबद्ध इति वक्तव्यम् । असंबद्धस्य च न तद्घटकत्वमति प्रसङ्गादित्याह—**नाद्यः समवायिभ्यामिति** । परतन्त्रपक्षे दूषणमाह—**नापि द्वितीय इति ।** पराधीनं हि परतन्त्रं नाम नचासंबद्धस्य तदधीनता, अतिप्रसङ्गात्। तथाचानवस्थेति भावः। ननु संबन्धिभ्यां संबद्धोपि समवायो न संबन्धान्तरेण येनानवस्था स्यादपितु संबन्धात्मकतया स्वभावादेव। यथाहुर्भाष्यकाराः 'यथा द्रव्यगुणकर्मणां सदात्मकस्य स्वभावस्य नान्यः सत्तायोगोस्ति एवमविभागिनां वृत्त्यात्मकस्य समवायस्य नान्या वृत्तिरस्ती'ति । तदेतच्छङ्कते—**अथेति** । संबन्धिनोर्यत्संबन्धनं घटनं तत्परत्वात्तत्स्वरूपत्वादित्यर्थः । एतदेव विवृणोति—**नहि तस्मिन्निति** । अयमत्र प्रथितोर्थः । समवायः संबन्धान्तरेण संबद्धः संबन्धित्वाद्घटवदिति सिद्धान्तिनोऽभिमतम् । तत्रचासंबन्धत्वमुपाधिरिति पूर्वपक्षिणोभिप्रेतं तत्र सिद्धान्ती संयोगे साध्याव्यापकतामाह—**न संयोगस्यापीति** । नचासमवायत्वमुपाधिः, पक्षेतरत्वात् । नचातेजस्त्वन्यायः, संप्रतिपन्नबाधकाभावादिति । व्यवहारे बाधाभावोऽबाध्यत्वमिति तृतीयपक्षे व्यभिचारमाह—**नापि तृतीय इत्यादिना** । एतेन विवादाध्यासितं नित्यसंबन्धेन संबद्धं द्रव्यत्वादाकाशवदिति मानमनोहरकारोक्तमपि निरस्तम्, विशेषणविशेष्यभावेनार्थान्तरत्वादिति । अनुमानान्तरमुद्भावयति श्लोकेन—**घट इत्यादिना** । संगृहीतमनुमानं विवृणोति—**अयं घट इति** । एतद्घटनिष्ठश्चानित्यत्वानधिकरणं च भावरूपश्च यः संबन्धस्तदधिकरणमिति योजना । विशेषणविशेष्यादिरूपाभावात्मकसंबन्धेनार्थान्तरतानिवृत्त्यै भावग्रहणम् । भावरूपसंबन्धवानित्युक्ते संयोगेनार्थान्तरता तदर्थमनित्यत्वानधिकरणमि-

दुपलभ्यते तस्मादसमर्थं सहकारिसमवधाने च समर्थमिति सामर्थ्यासामर्थ्यलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गः । नच समर्थस्यापि सहकारिसमवधानाभावादजनकत्वमिति संदिग्धव्यतिरेकिता । जनकस्वभावत्वे तस्य सहकारिसमवधानाभावेपि स्वभावविरोधादेवाजनकत्वानुपपत्तेः । सहकारिसमवधाने जनकमजनकं चान्यदेति स्वभाव इति चेन्नैवम् । एकस्यानेकस्वभावतानुपपत्तेः । किंच यदि सहकारिसमवधानमपि स्वभावान्तर्भूतं तदा तदपि तदैव संपद्येत स्वभावस्यानपायात् । अथाजनकत्वं स्वभावस्तदा न कदाचिदप्यङ्कुरं जनयेत् । अथ सहकारिसमवधानानन्तरभाविनः कार्यात्समनन्तरपूर्वक्षणवर्तित्वं स्वभावस्तर्हि कुसूलनिहितावस्थायामपि वीजस्य यथावर्णितस्वभावो भवेत् तत्स्वभावस्य तदानीमभावे स्वभावपरित्यागप्रसङ्गात् । अथ सहकारिसमवधानं न स्वभावस्तर्हि तत्कारणस्योपकरोति नवा । नचेदनपेक्षणीयत्वम् । उपकरोति चेदुपकारो वस्तुनो भिन्नो नवा । भिन्नत्वे प्राप्ताप्राप्तविवेकेन स एव कार्यजनक इति न स्थिरस्य कारणता । अभिन्नत्वे

प्रसङ्गतद्विपर्ययाभ्यामसामर्थ्यमुपपादितम् इदानीं क्षणान्तरस्थस्य सामर्थ्यं दर्शयति विरुद्धधर्माध्याससिद्धये—**सहकारीति** । तत्रापि यदि सहकारिसमवेतं वीजमसमर्थमङ्कुरजनने स्यान्नजनयेदिति प्रसङ्गः । यद्यज्जनयेत्तत्र समर्थं यथा सामग्री, जनयति चेदमिति विपर्ययः । धर्मद्वयप्रतिपादनमुपसंहरति—**इति सामर्थ्येति** । ननु तदानीं तदजनकत्वादिति हेतुरनैकान्तिको विपक्षाद्व्यावृत्तेः संदिग्धत्वात् । यदि हि समर्थस्याजनकत्वमसंभव्येवेति निर्णीयेत तदैव विपक्षव्यतिरेकनिर्णयो न च तदस्ति समर्थस्यापि सहकारिमेलनाभावादजनकत्वसंभवात् तस्मात्संदिग्धविपक्षव्यतिरेकित्वात्संदिग्धानैकान्तिकमेव । यथाहुः—'यावच्चाव्यतिरेकित्वं शतांशेनापि शङ्क्यते । विपक्षस्य कुतस्तावद्धेतोर्गमनिकाबल'मिति । तत्राह—**नच समर्थस्यापीति** । तत्र वक्तव्यं किं वीजस्य जनकत्वं स्वभाव उत जनकत्वमजनकत्वं चाहोस्विदजनकत्वमेवेति । तत्र प्रथमं दूषयति—**जनकस्वभावत्व इति । स्वभावविरोधादेवेति** । स्वभावभूतेन जनकत्वेन विरोधादजनकत्वानुपपत्तिरित्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते—**सहकारीति** । दूषयति—**मैवमेकस्येति** । स्वो हि भावः स्वभावः स्वासाधारण इति यावत् । तथाचोभयस्वभावत्वे किं युगपदुभयं स्वभावभूतं पर्यायेण वा । नाद्यः । भवद्भिरेव सहकारिसमवधानासमवधानावस्थितया व्यवस्थापनात्, नित्यं कार्यसत्त्वासत्त्वयोः प्रसङ्गाच्च । द्वितीये तु नोभयोरपि स्वभावता, तस्योभयत्रानुगच्छतोपि तयोरननुगमनेन भेदावस्थानादिति भावः । यदि च सहकारिसमवधानासमवधानव्यवस्थया जनकत्वाजनकत्वयोरप्येकत्र व्यवस्थाभिप्रेयते सापि न संभवतीत्याह—**किञ्चेति** । तथाच तदसमवधानाभावात्सर्वदाप्यजनकत्वमपि तस्य नास्तीति जनकैकस्वभावत्वं स्यात्तथा च पूर्वोक्तमेव दूषणमिति भावः । सहकारिसमवधानस्यापि स्वभावत्वपक्षमुत्तरत्राशङ्क्य निराकरिष्यति । अजनकत्वमेव स्वभाव इति तृतीयं पक्षं शङ्कते—**अथाजनकत्वमिति** । ननु नात्यन्तजनकत्वमजनकत्वं वास्य स्वभावः किं तर्हि सहकारिसमवधाने सति यत्कार्यं भवति तस्मादनन्तरपूर्वक्षणवर्तित्वं स्वभावस्तेन न सहकारिसमवधानाभावेपि जनकत्वं नापि सहकारिसमवधानेप्यजनकत्वमित्याह—**अथ सहकारीति** । दूषयति—**तर्हीति** । एवंविधः स्वभावः कुसूलनिहितावस्थायामप्यस्य विद्यत इति तदानीं कार्यजन्मप्रसङ्ग इत्यर्थः । विपक्षे बाधकमाह—**तत्स्वभावस्येति** । यत्तदाशङ्क्य निराकरिष्यतीत्युक्तं तदाह—**अथेति** । ननु यद्यनुपकारिष्वपेक्षानुपपन्ना तर्ह्युपकुर्वन्त्येव सहकारिणः कारणस्येति शङ्किते परिहरति—**उपकारो वस्तुन इति** । उपकारस्य वस्तुनो भिन्नत्वे वस्तुनः कारणत्वं न स्यादन्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्यैव कारणत्वादिति परिहरति—**भिन्नत्व इति** । द्वितीये दूषणमाह—**अभिन्नत्व इति** । तत्र वक्तव्यं किं वस्तुन उप-

अन्ये मन्यन्ते माभूल्लक्षणभेदाद्भेदस्तथापि सामर्थ्यासामर्थ्यलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गाद्बीजादीनां भेदः सिद्ध्यति । तथाहि । यदि कुसूलनिहितं बीजं तदानीमङ्कुरजनने समर्थं तर्हि तदेवाङ्कुरं जनयेत् यद्यदा यज्जननसमर्थं तत्तदैव तत्करोति यथा सामग्री नच कुर्व-

वा । न यदि तदा तेषामितरव्यावृत्ततया ज्ञानं न स्यात्तदन्तरेणापि वा, तथा ज्ञाने पदार्थेष्वपि तथैव स्यादिति लक्षणक्षतिः । अथास्ति किंचिदनुगतं लक्षणलक्षणं किं तत्सजातीयविजातीयव्यावर्तकत्वमिति चेन्न, सामान्यादिलक्षणेष्वव्याप्तेः । नहि ते जातिमन्तः येन तत्सजातीयमन्यत्तैर्लक्षणैर्व्यवच्छेद्यं स्यात् । किंचैवं द्रव्यादीनामपि लक्षणं न स्यात् सामान्याद्यव्यवच्छेदकत्वात् । नहि सामान्यादयः सजातीयतया विजातीयतया वा व्यवच्छेदमर्हन्ति । जातिरहितत्वादेव प्रमेयाभिधेयादिलक्षणेषु चाव्याप्तिः । नहि तत्र किंचिद्यवच्छेद्यस्य प्रमितौ प्रमेयतयाऽव्यवच्छेद्यत्वादप्रमितौ च किं व्यवच्छेद्यं स्यात् एवमभिधेयत्वेपि । किंचेदं साजात्यमभिमतं व्यवच्छेद्यस्य किं लक्ष्यमात्रवृत्तिजात्या किं वा यया कयाचन । नाद्यः । लक्ष्यस्यापि व्यवच्छेदापातात् । न द्वितीयः । विजातीयपदवैयर्थ्यात् । अन्ततः सत्तयापि जातिमतां साजात्याद्विजातीयव्यावर्तकमिति चेन्न । सामान्यादिलक्षणेष्वव्याप्तेः । नहि ते जातिमन्तः, जातिरहितानां च वैजात्यस्याप्यभावात् । जातिशब्दस्योपाधिपरत्वेप्येते दोषा दुरुद्धराः । एतेन लक्ष्यलक्षणमपि प्रत्युक्तम् । तस्याप्युक्तदूषणलङ्घनाजङ्घालत्वात् । नच सामान्यादीनामपि सामान्यवत्ता, अनवस्थानात् । नचेदृगनवस्थादीनामदूषणत्वम्, अवैषम्याददर्शननियमसाम्यात् । एवमुपाधावुपाधिस्वीकारेपि तत्तल्लक्षणानिरुक्तेश्च जातिलक्षणं च खण्डितं खण्डयिष्यते च जातिः । तेन जातिद्वारोपाधिद्वारा वा वादीन्द्रादिभिरुत्प्रेक्षमाणलक्षणान्यपि क्षुण्णानि मंतव्यानि । अपि च 'वादीन्द्रस्येष्टदा तावन्महाविद्या पुलोमजा । सा च सव्यभिचारादिदोषैस्संदूषितात्मनाम् ॥ १ ॥ तामेव दूषयन्नेष तत्पादे निपतन्नपि । कथंकारं मदोन्मत्तः श्रद्धेयवचनो भवेत् ॥ २ ॥ पक्षतद्भिन्नवृत्तित्वाद्युपज्ञाभिश्च रीतिभिः । आप्तासाधकतासीमा एताः पारिप्लवावहाः ॥ ३ ॥ नोपादेया महाविद्यामुद्रिता जातु जातयः । तत्त्वं चापि स्वीययत्नाज्जिगीषयिषुभिर्बुधैः ॥ ४ ॥ शक्यते च सर्वप्रकारविप्लवो महाविद्याभिः । साधयितुं ग्रन्थगौरवभयान्न प्रपञ्च्यते सः ॥ ५ ॥' तस्मात् 'लक्ष्यलक्षणभावोयमलक्ष्योऽभिन्नवस्तुनि । त्वद्युक्त्यैवान्वितमनिर्वाच्याविद्याविजृम्भितम् ॥ ६ ॥ इति षट्पदार्थमतखण्डनया परिशुद्धचिद्घनसुखैकनिधिः । प्रतिषिद्धभेद इह यः परमः प्रतिपादितस्तमभिनौमि भवम् ॥ ७ ॥'

ननु वैधर्म्यभेदनिरसनेनैव क्षणभङ्गवादिनामपि भेदहेतुर्विभञ्जित एव सामर्थ्यासामर्थ्ययोरपि वैधर्म्यरूपत्वादतो मुधैवायं क्षणभङ्गवादावतार इति । उच्यते । न तावत्सुगतमते वैधर्म्यरूपो भेदः, स्वरूपभेदवादित्वात्तथागतानाम् । नापि सामर्थ्यासामर्थ्ययोर्धर्मरूपत्वम्, यतस्तयोः सत्त्वासत्त्वात्मकतया स्वरूपत्वमतः स्वरूपभेदस्यैवायं विशेषो भङ्गयन्तरेण निराक्रियते। अथवा प्रत्यक्षतो भेदाधिगतिं निराकृत्यानुमानिकभेदाधिगतिविध्वंसोऽनेन क्रियते । तत्र क्षणभङ्गवादिनो वावदन्ति 'एकस्वभावत्वायोगात्सामर्थ्यस्य च स्वभावत्वात्समर्थस्वभावस्यासमर्थस्वभात्वमयुक्तं, स्वभावहानिप्रसङ्गादत एकत्वेन भवद्भिरभिमन्यमानमपि भिन्नमेव । यदा च समर्थक्षणादसमर्थक्षणमेव प्रत्यभिज्ञायमानमपि भिद्यते तदा किमु वक्तव्यमप्रत्यभिज्ञायमानतया अप्रतीयमानैक्यानां घटपटप्रभृतीनां भेद इति तदेतदाह—**अन्ये मन्यन्त इति** । धर्मनिर्देशश्चायं परकीयरीत्या । स्यादेतद्यदि विरुद्धधर्मसंसर्गः स्यात्स्यात्तदा बीजक्षणानां भेदः स एव तु कुतः, यावता समर्थमेव कुसूलनिहितमपि बीजमङ्कुरजनन इति तत्राह—**यदि कुसूलनिहितमिति** । तत्र जनकत्वेन सामर्थ्यस्य व्याप्तिं दर्शयन्व्यापकजनकत्वनिवृत्त्या व्याप्यसामर्थ्यनिवृत्तिमनुमिनोति—**यद्यदेत्यादिना** । कुसूलनिहितं बीजमसमर्थमङ्कुरोत्पादे तदानीं तदजनकत्वाद्यदेवं तदेवं यथा पदार्थान्तरमिति पररीत्या च प्रयोगः, स्वकीयरीत्या तु यद्यन्न जनयति तत्तत्रासमर्थं यथा पदार्थान्तरं, न जनयति चेदं कुसूलनिहितं बीजमिति स्वभावहेतुः । तदेवं

१ वावदतीति पाठो भाति ।

दुपलभ्यते तस्मादसमर्थं सहकारिसमवधाने च समर्थमिति सामर्थ्यासामर्थ्यलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गः । न च समर्थस्यापि सहकारिसमवधानाभावादजनकत्वमिति संदिग्धव्यतिरेकिता । जनकस्वभावत्वे तस्य सहकारिसमवधानाभावेपि स्वभावविरोधादेवाजनकत्वानुपपत्तेः । सहकारिसमवधाने जनकमजनकं चान्यदेति स्वभाव इति चेन्नैवम् । एकस्यानेकस्वभावतानुपपत्तेः । किंच यदि सहकारिसमवधानमपि स्वभावान्तर्भूतं तदा तदपि तदैव संपद्येत स्वभावस्यानपायात् । अथाजनकत्वं स्वभावस्तदा न कदाचिदप्यङ्कुरं जनयेत् । अथ सहकारिसमवधानानन्तरभाविनः कार्योत्पत्त्यनन्तरपूर्वक्षणवर्तित्वं स्वभावस्तर्हि कुसूलनिहितावस्थायामपि बीजस्य यथावर्णितस्वभावो भवेत् तत्स्वभावस्य तदानीमभावे स्वभावपरित्यागप्रसङ्गात् । अथ सहकारिसमवधानं न स्वभावस्तर्हि तत्कारणस्योपकरोति नवा । नचेदनपेक्षणीयत्वम् । उपकरोति चेदुपकारो वस्तुनो भिन्नो नवा । भिन्नत्वे प्राप्ताप्राप्तविवेकेन स एव कार्यजनक इति न स्थिरस्य कारणता । अभिन्नत्वे

प्रसङ्गतद्विपर्ययाभ्यामसामर्थ्यमुपपादितम् इदानीं क्षणान्तरस्थस्य सामर्थ्यं दर्शयति विरुद्धधर्मसंसर्गसिद्धये—**सहकारीति** । तत्रापि यदि सहकारिसमवेतं बीजमसमर्थमङ्कुरजनने [illegible] इति प्रसङ्गः । यदजनकं तन्न समर्थं यथा सामग्री, जनयति चेदमिति विपर्ययः । धर्मद्वयप्रतिपादनमुपसंहरति—**इति सामर्थ्येति** । ननु तदानीं तदजनकत्वादिति हेतुरनैकान्तिको विपक्षाद्व्यावृत्तेः संदिग्धत्वात् । यदि हि समर्थस्याजनकत्वमसंभाव्यमेवेति निर्णीयेत तदैव विपक्षव्यतिरेकनिर्णयो न च तदस्ति समर्थस्यापि सहकारिवैकल्यादजनकत्वसंभवात् तस्मात्संदिग्धविपक्षव्यतिरेकित्वात्संदिग्धानैकान्तिकत्वमेव । यदाहुः—[illegible] सहते । विपक्षस्य कुतस्तद्धेतोर्गमनियामकम्' इति । तत्राह—**नच समर्थस्यापीति** । तत्र [illegible] किं बीजस्य जनकत्वं स्वभाव उत जनकत्वमजनकत्वं चाहोस्विदजनकत्वमेवेति । तत्र प्रथमं दूषयति—**जनकस्वभावत्व इति** । **स्वभावविरोधादेवेति** । स्वभावभूतेन जनकत्वेन विरोधादजनकत्वानुपपत्तिरित्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते—**सहकारीति** । दूषयति—**नैवमेकस्येति** । [illegible]

[illegible] —**किंचेति** । [illegible] —**अथाजनकत्वमिति** । [illegible] —**अथ सहकारीति** । [illegible] —**तर्हीति** । [illegible] —**उपकरोति चेदुपकारो वस्तुन इति** । [illegible] —**भिन्नत्व इति** । [illegible] —**अभिन्नत्व इति** । [illegible]

तु पूर्वावस्थस्य वस्तुनः सांप्रतमुपकाराभिन्नतयोत्पत्त्यसंभवाद्वस्त्वन्तरोत्पत्तेः क्षणिकस्यैव कारणताप्रसंगः । उपकारस्य वस्तुतन्मात्रत्वे च सहकारिसमवधानात्पूर्वमपि तद्भावात्त-दापि कार्यजननं, सहकारिसमवधानवैयर्थ्यं च प्रसज्येत ।

अथोपकारो वस्तुनस्तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयस्तदा तस्यैव कारणत्वमिति न वस्तुनः कारणता । नच वस्तुनोप्यन्वयव्यतिरेकित्वात्कारणता, केवलव्यतिरेकाभावात्सत्युपकारे ग्रस्त्वभावापराधेन कार्याभावानुपलम्भात् । तदेवं सामर्थ्यासामर्थ्यलक्षणविरुद्धधर्मसंस-र्गाज्जनकाजनकयोर्भेदसिद्धिः ।

कारादभेद उपकारस्य वा वस्तुनोऽभेदः । प्रथमे प्राह—**पूर्वावस्थस्येति** । उपकारः खल्विदानीमुत्पद्यते पूर्वसिद्धस्य च वस्तुनस्तदभेदे तस्यैव पुनरुत्पत्तिः प्रसज्येत तच्चायुक्तं द्विरुत्पत्त्यभावादतोन्यस्यैवोत्पत्तिर्व-क्तव्या तथाच कथय कथं न क्षणिकस्य कारणतापत्तिरित्यर्थः । द्वितीये दूषणमाह—**उपकारस्येति**। वस्तुनः पूर्वमेव विद्यमानत्वात्तदभिन्नोपकारोपि पूर्वमेव विद्यत इति तदापि कार्योत्पत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । दूष-णान्तरमाह—**सहकारिसमवधानेति** । वस्तुस्वभावस्य तस्य तत्पूर्वमपि भावादिति भावः ।

भेदाभेदप्रयुक्तदूषणपरिजिहीर्षोरनिर्वाच्यमतमुद्भावयति—**अथेति** । दूषयति—**तदेति** । यथा भेदेना-निर्वचनीयत्वं तथाऽभेदेनापीति न वस्तुस्वरूपत्वमुपकारस्य । तथाच क्षणिकस्य कारणत्वं दुरपवादं वस्तु-नश्चाकारणतापत्तिरतिरिच्यत इति न भिन्नपक्षात्फलतो भेद इति भावः । ननु किमिति वस्तुनोऽकारणता यावतान्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्यापि कारणत्वमवसीयत इतरथोपकारस्यापि तन्न स्यादिति तत्राह—**नच व-स्तुनोपीति** । हेतुमाह—**केवलेति** । तदेव विवृणोति—**सत्युपकार इति** । यथा हि बीजे विद्यमा-नेप्युपकाराभावादनुत्पत्तिमभ्युपैपि न तथोपकारे विद्यमानेपि वस्तुनो भावादनुत्पत्तिः शक्यनिदर्शना, अभे-दवादिनो व्याघातात् भेदवादेप्युपकार्याभावे उपकारस्यैवासंभवात्, अनिर्वचनीयेपि भेदपक्षप्रयुक्तदूषणानु-पङ्गादिति भावः । तदित्थं बाधकपद्धतिभिः संदिग्धव्यतिरेकितानिरसनेनाजनकत्वादसामर्थ्यानुमानमप्रत्यूह-मिति स्थितं तथाच विरुद्धधर्माध्यासः सिद्ध इत्याह—**तदेवमिति** । एवमुपपादितप्रकारेण यदा विरुद्धध-र्मसंसर्गः सिद्धस्तदा तस्मादेव हेतोर्भेदसिद्धिरपि भवतीति योजना । सहकारिभिराधीयमाने बीजस्यातिशये बीजमुत्पादकमन्यथा तदभावे तदुदयापत्तेः । बीजं चातिशयमादधानं सहकारिणोऽपेक्षते अन्यथा सर्वदो-पकारवृत्तावङ्कुरस्यापि सर्वदोत्पत्तिप्रसङ्गात् । तस्मात्तदतिशयार्थमपि सहकारिभिरपेक्ष्यमाणैः सहकारिभिरति-शयान्तरमाधेयं बीजे तस्मिन्नप्युपकारे पूर्वन्यायेन बीजं सहकारिसापेक्षं जनकमित्युपकारजनकोपकारजन-नार्थमपेक्ष्यमाणैः सहकारिभिरुपकारान्तरं बीजे जनयितव्यमिति तत्तदतिशयार्थमपेक्ष्यमाणसहकारिसंपाद्यबीज-वृत्त्यतिशयानवस्थेति । यद्वा बीजवर्तिनि सहकारिभिरतिशये क्रियमाणे बीजमपि सहकारिभिरपेक्षणीयमिति बीजेन सहकारिष्वतिशय आधेय एवं बीजेन सहकारिष्वतिशय आधीयमाने सहकारिणोऽपेक्षणीया इति ... तिशयान्तरमाधेयं तस्मिन्नप्यतिशये सहकारिभिर्बीजस्य क्रियमाणे बीजमपेक्षणीयमिति बीजेन

न्यापकजनकत्वनिवृ ... तिशयान्तरमाधेयमित्यनवस्थितिः । उपकारः कार्यार्थमपेक्ष्यमाणो बीजनिरपेक्षः कार्यं जनयति अङ्कुरोत्पादे तदानीं तदङ्... आद्ये बीजादेरहेतुतापातः । द्वितीये तु बीजादिनापेक्ष्यमाणेनोपकारेणातिशय आधेयः । ... जनयति तत्रानन्य ... कार्यार्थं बीजादीनपेक्षत इति बीजादीनां तत्राप्यतिशयान्तरमाधेयमित्यप्यनवस्थितिः

१ [illegible] पाठो भाति ।

रेकत्र धर्मिणि सहानवस्थायित्वमिति चेन्न । स्थायिवादिनं प्रत्यसिद्धेः । क्षणभङ्गवादिनोपि तत्कार्यजनकस्यैकस्य क्षणान्तरे तदजनकत्वेन तयोरेकत्रैव वस्तुनि साहित्यात् । नापि द्वितीयः । वध्यघातकभावस्य युगपदेकधर्मिनिष्ठयोरेव धर्मयोः संभवेनाश्रयभेदासाधकत्वात् । नापि तृतीयः । कार्यभेदं प्रति जनकत्वाजनकत्वयोर्भावाभावरूपयोरेकस्मिन्नपि भावात् एककार्यप्रतियोगिजनकत्वाजनकत्वयोरेकस्मिन्वस्तुनि क्षणभेदेन भावाच्च। नापि चतुर्थः । स्थायिवादिनं प्रत्यसिद्धेः । किंच सहकारिसमवधाने यः कार्यमुत्पादयति स भावः सहकारिविरहकाले तत्र समर्थो न वा । समर्थश्चेत्तदापि जनयेन्नचेत्तदेव वस्तु शक्तमशक्तं चेति दुर्निवारो विरोधः सहकारिविरहकाले सोऽसन्नत्वसमर्थ इति चेन्न । सहकारिविरहकाले येयमसद्रूपता सा सहकारिसन्निधानकालेपि विद्यते न वा । विद्यते चेत्स्वकाल एवासत्त्वप्रसङ्गः । नचेन्न तर्हि सहकारिविरहकाले तदसद्रूपमसद्रूपाभावेप्यस्य भावात् । अथैकमेव वस्तु सहकारिभावाभावयोः सदसद्व्यवहारयोग्यं तथैव तर्हि स्थिरमपि शक्ताशक्तव्यवहारयोग्यमिति तुल्यम् । नचासामर्थ्यं विहायान्यदसत्त्व-

---

प्रत्येव कालभेदेन जनकत्वाजनकत्वयोः सर्वैरेवाङ्गीकारादित्याह—न स्थायिवादिनमिति । क्षणभङ्गवादिनं प्रत्यसिद्धिमाह—क्षणभङ्गेति । यदिदमिदानींतनाङ्कुरजननसमर्थं बीजं तत्कालान्तरे तं जनयेन्न वा । यदि जनयेत्सिद्धान्तमनुसन्धत्स्व । ननु क्षणान्तरे तदेव नास्ति कथं तस्य जनकत्वं मास्तु स्वक्षण एव तं किमिति न जनयेत्स्वानन्तरक्षणवर्तिनं प्रत्येव समर्थं तदिति चेदेवं तदसमर्थं तत्रेति वचनीयम् । तथाच तस्यैव बीजस्य तत्कालीनमङ्कुरं प्रतिजनकत्वमन्यकालीनं तमेव प्रत्यजनकत्वमिति तादृशमपि सहावस्थानं त्वयैवानुमतमित्यर्थः । वध्यघातकभावपक्षं निषेधति—नापि द्वितीय इति । अजातस्य निरधिकरणस्य वा घातकत्वाभावादेकाधिकरणे वर्तमानयोरेव वध्यघातकभावो यत्सम्बन्धः तदिहेदृशो विरोधोऽनयोः संभवति नवेति तावदास्तां विचारः । संभवेपि नाधिकरणभेदकः प्रत्युत तदैक्यसाधक इत्यर्थः । भावाभावरूपो विरोध इति तृतीयं पक्षं निषेधति—नापि तृतीय इति । ननु विषयभेदेन वर्तमानयोर्जनकत्वाजनकत्वयोर्भावाभावरूपत्वेपि न विरोधः । परस्परनिषेधरूपत्वाभावात् । नहि पटाभावो घटश्च परस्परं विरुध्येते सति भावाभावरूपतेति तस्मादेकविषययोरनयोर्विरोध इति तत्राह—एककार्येति । कुतोयमादरं चेदनन्तरमेव । जनकत्वाजनकत्वयोः परस्परात्यन्ताभावव्याप्यसमानाधिकरण्यं विरोध इति चतुर्थं पक्षं निषेधति—नापि चतुर्थ इति । यस्य हि स्थायिवादिनो जनकत्वमजनकत्वं चैकत्र वर्तत इति निश्चयस्तं प्रति कथं तयोः परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वं सिद्धवदुदाह्रियेतेत्यर्थः । तदेवं स्वपक्षे विरुद्धधर्माध्यासं परिहृत्य परपक्ष एव तमापादयति—किंचेति । ननु सहकारिविरहकालीनकार्यं प्रत्यसमर्थं तर्हि तर्हि सहकारिवियोगसमये तदेव नास्ति ततो न विरुद्धधर्माध्यास इति शङ्कते—सहकारीति । तर्हि सहकारिविरहसमये येनासद्रूपेण भवति तत्कारणं तत्सहकारिसन्निधानसमयेपि विद्यते नवा । प्रथमे सद्रूपावस्थायामप्यसत्त्वं स्यात् । द्वितीये तु पूर्वसिद्धस्य वस्तुनः पश्चादसत्त्वं न स्यात् । सन्निधानावस्थायाः पूर्वमपि वस्तुनो विद्यमानत्वादिति परिहरति—नेत्यादिना । ननु यद्यपि तदेकं तथाप्युपपन्नसदसत्त्वं भवति सहकारिसन्निधानासन्निधाननिबन्धनत्वेन विरोधाभावादिति शङ्कते—अथैकमेवेति । स एव तर्हि न्यायः समर्थासमर्थयोरपीत्याह—तर्हीति । स्थिरेपि च सन्निधानासन्निधानभेदेन समर्थासमर्थयोरपि सत्त्वं भवति । तर्हि सहकारिविरहकालेऽसत्त्वं तथाच क्षणिकत्वेपि तदेव दोषमिति, तत्राह—नचासामर्थ्यं विहायेति । यदिदं सहकारिविरहकालेऽसत्त्वं तदभ्युपगमे तावदसामर्थ्यमपि तदनुपपन्नमतः स्वस्थायिपक्षेऽसत्त्वानुपपत्ति-

क्षविरोधस्तस्माद्विरुद्धधर्मसंसर्गाद्वस्तूनां भेदसिद्धिरिति । अत्रोच्यते—'सिद्धे भेदे विरोधे च धर्मयोर्धर्मिभेदधीः । तयोर्नाद्यापि संसिद्धिर्धर्मिभेदस्तदा कुतः ॥ १६ ॥' अशेषभेदानपाकुर्वतोऽद्वैतवादिनो यदा भेदमात्रमेव नास्ति तदा कुतो धर्मयोर्भेदः कुतस्तरां विरोधः कुतस्तमां च तदधीनो धर्मिभेदाध्यवसायः । अन्यतो वा भेदविरोधयोः सिद्धौ तत एव धर्मिभेदसिद्धिः कृतमनुमानेनाजागलस्तनायमानेन विरुद्धधर्माध्यासेन ।

कश्चायं धर्मयोर्विरोधो येन विरुद्धधर्मसंसर्गित्वेन भेदोऽभिधीयते किं सहानवस्थायित्वं वध्यघातकभावो वा भावाभावरूपत्वं वा तदत्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वं वा। प्रथमे किमेकस्मिन्काले सहानवस्थायित्वमुतैकस्मिन्नधिकरणे । नाद्यः । एकस्मिन्नपि क्षणे धर्मिभेदेन जनकत्वाजनकत्वयोः सहावस्थानात् । नेतरः । एकजनकस्याप्यन्याजनकत्वेन जनकत्वाजनकत्वयोरेकस्मिन्नधिकरणे सहभावात् । एककार्यप्रतियोगिजनकत्वाजनकत्वयो-

---

ध्यासाद्वस्तुभेदसाधनेऽन्योन्याश्रयं श्लोकेन संगृह्णाति सिद्धान्ती—**सिद्धे भेद इति** । धर्मयोर्जनकत्वाजनकत्वाद्यात्मकयोः परस्परं भेदे सिद्धे सति विरोधसिद्धिरभिन्नस्य विरोधाभावात्तयोः सिद्धे विरोधे तदाश्रयतया धर्मिणोः कुसूलनिहितसहकारिसमेतबीजयोर्भेदबुद्धिः स्यात् । यदा च तयोर्भेद एव न सिद्धस्तदा विरोधस्य तद्द्वारकधर्मिभेदस्य च कुतः सिद्धिः परस्पराश्रयादित्यर्थः । श्लोकं विवृणोति—**अशेषेत्यादिना** । अभेदवादिन इति पदच्छेदः । ननु कथमन्योन्याश्रयता यावता प्रत्यक्षेण धर्मयोर्भेदः सिध्यति ततश्च विरोधसिद्धिस्ततश्च धर्मिभेदसिद्धिरित्यत आह—**अन्यत इति** । तत्र वक्तव्यं कीदृशं तद्भेदग्राहिप्रत्यक्षमभिमतं किं निर्विकल्पकं सविकल्पकं वेति । न तावत्सविकल्पकं तस्य प्रामाण्याभावाद्भवन्मते । नापि निर्विकल्पकं तस्य वस्तुमात्रग्राहितया स्वलक्षणातिरिक्तविकल्पागोचरत्वात् । यथाहुः 'कल्पनापोढमभ्रान्तं प्रत्यक्ष'मिति । भेदस्यापि स्वलक्षणमात्रत्वे स्वरूपभेदविमर्दनप्रस्तावोक्तदोषानध्यस्यामः । एतेनेदमप्यपास्तं यथाहुस्तथागताः—'वर्तमानं परिच्छिददवर्तमानताव्यावृत्तिमपि परिच्छिनत्ती'ति । अवर्तमानताव्यावृत्तेर्वर्तमानतायाश्च धर्मत्वे प्रत्यक्षागोचरत्वात्स्वरूपत्वे चैकस्योभयस्वभावत्वायोगात् । नच वर्तमानतैवावर्तमानताव्यावृत्तिः । भावाभावयोरैक्यायोगात् । यथाहात्मतत्त्वविवेककृत्—'विधिरात्मास्य भावस्य निषेधस्तु ततः परः । सोपि चात्मेति कः प्रेक्षः श्रृण्वन्नपि न लज्जत' इति । भूतभविष्यतोश्चावर्तमानत्वात् तद्व्यावृत्तेरप्युभयविधायाः एकरूपवर्तमानतात्मकत्वायोगात् भविष्यतश्चावर्तमानभूतव्यावृत्तत्वेपि वर्तमानत्वाभावात् भूतस्य च भविष्यदवर्तमानव्यावृत्तत्वेपि वर्तमानत्वाभावात् वर्तमानतावगाहिताया उत्पन्नावगाहितारूपतया उत्पन्नबुद्धेरवर्तमानव्यावृत्त्यवगाहितया पुनरुत्पत्त्यभावात् जन्ममात्रव्यापारत्वाच्च बुद्धेस्तस्मान्न प्रत्यक्षं भेदावभासनायालम्, अनुमानं त्वनन्तरमेव निराकरिष्यते तदेतादृशी दर्शनस्थितिः । आचार्यस्तु—'भवतु वा यत्किंचित्प्रमाणं तथापि तत एव धर्मिभेदस्यापि सिद्धेर्मुधा धर्मभेदोपन्यास' इति प्रौढिमारूढः प्राह—**अन्यतो वेति** ।

पूर्वं भेदासिद्ध्या विरोधासिद्धिरुक्ता । अधुना धर्मिभेदापादनकोविदः कोपि विरोधो दुःसाध्य इत्यभिप्रेत्याह—**कश्चायमित्यादिना । किं सहानवस्थायित्वमिति** । जनकत्वात्यन्ताभाववति धर्मिण्यजनकत्वस्य वृत्तिरिति चतुर्थविकल्पार्थः । प्रथमे पक्षे यदिदमवस्थानस्य साहित्यं निषिध्यमानं तत्किं देशतः कालतो वा इति विकल्पयति—**प्रथम इति । एकस्मिन्नपि क्षण इति** । एकक्षणे सहानवस्थायित्वरूपो विरोधो जनकत्वाजनकत्वयोरसिद्धः । एकस्मिन्नपि क्षणे बीजवीरणयोरङ्कुरं प्रति जनकत्वाजनकत्वयोर्वर्तमानत्वादित्यर्थः । द्वितीयेपि विरोधोऽसिद्धः । एकस्मिन्नपि धर्मिणि जनकत्वाजनकत्वयोः कार्यभेदापेक्षया वर्तमानत्वादित्याह—**नेतर इत्यादिना** । नन्वेकधर्मित्ववदेकविषयत्वमप्यपेक्षितं तादृशश्च विरोधो जनकत्वाजनकत्वयोरस्त्येवेति शङ्कते—**एककार्येति** । ईदृशश्च विरोधो न क्वापि संप्रतिपन्नः स्थायित्वादिनानेकसंके

रेकत्र धर्मिणि सहानवस्थायित्वमिति चेन्न । स्थायिवादिनं प्रत्यसिद्धेः । क्षणभङ्गवादिनोपि तत्कार्यजनकस्यैकस्य क्षणान्तरे तदजनकत्वेन तयोरेकत्रैव वस्तुनि साहित्यात् । नापि द्वितीयः । वध्यघातकभावस्य युगपदेकधर्मिनिष्ठयोरेव धर्मयोः संभवेनाश्रयभेदासाधकत्वात् । नापि तृतीयः । कार्यभेदं प्रति जनकत्वाजनकत्वयोर्भावाभावरूपयोरेकस्मिन्नपि भावात् एककार्यप्रतियोगिजनकत्वाजनकत्वयोरेकस्मिन्वस्तुनि क्षणभेदेन भावाच्च। नापि चतुर्थः । स्थायिवादिनं प्रत्यसिद्धेः । किंच सहकारिसमवधाने यः कार्यमुत्पादयति स भावः सहकारिविरहकाले तत्र समर्थो न वा । समर्थश्चेत्तदापि जनयेन्नचेत्तदेव वस्तु शक्तमशक्तं चेति दुर्निवारो विरोधः सहकारिविरहकाले सोऽसन्नत्वसमर्थ इति चेन्न । सहकारिविरहकाले येयमसद्रूपता सा सहकारिसन्निधानकालेपि विद्यते न वा । विद्यते चेत्स्वकाल एवासत्त्वप्रसङ्गः । नचेन्न तर्हि सहकारिविरहकाले तदसद्रूपमसद्रूपाभावेप्यस्य भावात् । अथैकमेव वस्तु सहकारिभावाभावयोः सदसद्व्यवहारयोग्यं तथैव तर्हि स्थिरमपि शक्ताशक्तव्यवहारयोग्यमिति तुल्यम् । नचासामर्थ्यं विहायान्यदसत्त्व-

---

प्रत्येव कालभेदेन जनकत्वाजनकत्वयोः सर्वैरेवाङ्गीकारादित्याह—**न स्थायिवादिनमिति** । क्षणभङ्गवादिनं प्रत्यसिद्धिमाह—**क्षणभङ्गेति** । यदिदमिदानीतनाङ्कुरजननसमर्थं बीजं तत्कालान्तरे तं जनयेन्न वा । यदि जनयेत्सिद्धान्तमनुसन्धत्स्व । ननु क्षणान्तरे तदेव नास्ति कथं तस्य जनकत्वं मास्तु स्वक्षण एव तं किमिति न जनयेत्स्वानन्तरक्षणवर्तिनं प्रत्येव समर्थं तदिति चेदेवं तर्ह्यसमर्थं तत्तेनेति वचनीयम् । तथाच तस्यैव बीजस्य तत्कालीनमङ्कुरं प्रतिजनकत्वमन्यकालीनं तमेव प्रत्यजनकत्वमिति तावतापि सहावस्थानं त्वयैवाभ्युपगतमित्यर्थः । वध्यघातकभावपक्षं निषेधति—**नापि द्वितीय इति** । अजातस्य भिन्नाधिकरणस्य वा घातकत्वाभावादेकाधिकरणे वर्तमानयोरेव वध्यघातकभावो वक्तव्यः तदिहेदृशो विरोधोऽनयोः संभवति नवेति तावदास्तां विचारः । संभवेपि नाधिकरणभेदकः प्रत्युत तदैक्यापादक इत्यर्थः । भावाभावरूपो विरोध इति तृतीयं पक्षं निषेधति—**नापि तृतीय इति** । ननु विषयभेदेन वर्तमानयोर्जनकत्वाजनकत्वयोर्भावाभावरूपत्वेपि न विरोधः । परस्परनिषेधरूपत्वाभावात् । नहि पटाभावो घटश्च परस्परं विरुध्येते सत्यपि भावाभावरूपतेति तस्मादेकविषययोरेनयोर्विरोध इति तत्राह—**एककार्येति** । इतोपपादनं चेदमनन्तरमेव । जनकत्वाजनकत्वयोः परस्परात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यं विरोध इति चतुर्थं पक्षं निषेधति—**नापि चतुर्थ इति** । यस्य हि स्थायिवादिनो जनकत्वमजनकत्वं चैकत्र वर्तत इति नियमस्तं प्रति कथं तयोः परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वं सिद्धवदुदाह्रियेतेत्यर्थः । तदेवं स्वपक्षे विरुद्धधर्माध्यासं परिहृत्य परपक्ष एव तमासञ्जयति—**किंचेति** । ननु सहकारिविरहकालीनकार्यं प्रत्यसमर्थं तत्किं तर्हि सहकारिवियोगसमये तदेव नास्ति ततो न विरुद्धधर्माध्यास इति शङ्कते—**सहकारीति** । तर्हि सहकारिविरहसमये येनासद्रूपेण भवति तत्कारणं तत्सहकारिसमवधानसमयेपि विद्यते नवा । प्रथमे सद्रूपावस्थायामप्यसत्त्वं स्यात् । द्वितीये तु पूर्वसिद्धस्य वस्तुनः पश्चाद्रूपान्तरत्वं न स्वभावः तत्त्वावस्थायाः पूर्वमपि वस्तुनो विद्यमानत्वादिति परिहरति—**नेत्यादिना** । ननु यद्यपि तदेकं तथाप्युभयव्यवहारालम्बनं भवति सहकारिसमवधानासमवधाननिबन्धनत्वेन विरोधाभावादिति शङ्कते—**अथैकमेवेति** । स एव तर्हि न्यायः सामर्थ्यासामर्थ्ययोरपीत्याह—**तर्हीति** । स्यादेतद्यदि च सत्त्वासत्त्वयोर्निदर्शनेन सामर्थ्यासामर्थ्ययोराश्रयणं भवति । तर्हि सहकारिविरहकालेऽसत्त्वं तथाच क्षणिकत्वमेवेति मतं सिध्येदिति, तत्राह—**नचासामर्थ्यं विहायेति** । यदिदं सहकारिविरहकालेऽसत्त्वं तदवश्यं तावदसामर्थ्यरूपमर्थक्रियासामर्थ्यस्य सत्त्वाभ्युपगमात्-

मस्ति । अथैकस्मिन्नेव वस्तुनि सहकारिसमवधानानन्तरं कार्यजननस्वभावता तद्विरहे चासमर्थस्वभावतेत्युभयमप्यविरुद्धं तुल्यमिदमस्मन्मतेऽपि तथापि सहकारिसमवधाने यत्समर्थरूपं तदेव चेत्प्रागप्यस्ति पूर्वमपि कार्यप्रसवप्रसङ्ग इति चेन्न । सहकारिविरहे यत्तव कार्येऽसमर्थं रूपं तदेव चेत्सहकारिसमवधानेपि ततोऽजननप्रसंग इति तुल्यत्वात् ।

नच सहकारिणां स्वभावेन्तर्भावो येन गले पादुकान्यायेन तेषामपि तदैव समुदयः स्यात्किंतु भवन्मते समर्थक्षणोत्पादकानां क्षितिपवनपाथस्तेजसामिव सहकारितैव । नच सहकारिकृतोपकारस्य भेदाभेदविकल्पानुपपत्तिः । वस्तुनस्तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयत्वात्, लोकसिद्धकारणताया अप्रत्याख्येयत्वात् । नच केवलव्यतिरेकाभावः । उपकारवस्तुनोर्भेदानभ्युपगमात्, उपकारकारणताया एव वस्तुकारणताभ्युपगमात् । प्रयोगस्तु धर्मयोर्विरोधनिरासेनैव निरस्तः अनैकान्तिकश्च सहकारिमध्यमध्यासीनस्य विरुद्धधर्मसंसृष्टत्वेपि स्वतो भेदाभावात् ।

थाचैतादृशासत्त्वमेतादृशक्षणिकत्त्वं च नात्यन्तमपि द्रुह्यतीति भावः । अथ वा सहकारिविरहकाले यदिदमसत्त्वं तदेवासामर्थ्यं ततश्चासदेव तन्नासमर्थमित्ययुक्तमुक्तमित्याह—**नचासामर्थ्यमित्यादिना** । सामर्थ्यं हि सत्त्वमङ्गीक्रियते ततश्चासत्त्वमप्यसामर्थ्यमेवेत्यर्थः । शङ्कते—**अथैकस्मिन्निति** । इयं च निरुद्धगतिसौगतशङ्का । अहो मामकभाग्योद्गमसमयोऽयं यदायुष्मतैवास्मत्समीहितं स्वीकृतमित्यभिप्रेत्याह—**तुल्यमिदमिति** । यद्यपीदमावयोः समानं तथापि स्थिरपक्षेऽनुपपत्त्यन्तरमस्तीति शङ्कते—**तथापीति** । स्थैर्यवादिना सहकारिसमवधाने सामर्थ्यमेवं रूपं प्रागपि वर्तत इति वचनीयं तथाच प्रागपिकार्यप्रसवप्रसङ्ग इत्यर्थः । अस्य मिथो विरोधेन तर्काभासतां दर्शयितुं प्रतिप्रसङ्गमाह—**न सहकारीति** । अङ्कुरक्षणोत्पादकमपि वीजं क्षणं सहकारिविरहे तस्मिन्नेवासमर्थमिति वक्तव्यं अन्यथा तद्विरहेपि जनकत्वप्रसङ्गात्, तत्रायतदसमर्थं तदेव समर्थमपि तथाच तस्मादुत्पत्तावसामर्थ्यादप्युत्पत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । अजननप्रसङ्ग इति वा पदच्छेदः । एवं सहकारिसमवधानासमवधानयोः सामर्थ्यासामर्थ्ये चाविरुद्धमिति प्रौढिमारूढेणोक्तम् । वस्तुतस्तु समर्थमेव समर्थमपि सहकारिवैकल्येन जनकमिति स्थितिः ।

यत्तु समर्थस्यापि सहकारिसाकल्य एव जनकत्वमित्युक्तमयुक्तं, सहकारिणां स्वभावान्तर्भावे यावत्कारणभावित्वेन सर्वदा कार्योत्पत्तिप्रसङ्गादिति पूर्वपक्षिणोक्तं तदनङ्गीकारपरास्तमित्याह—**नच सहकारिणामिति** । यथाहि सौगतानां मते क्षित्यादिचतुर्विधधातूनां समर्थबीजक्षणोत्पादकत्वमेव न समर्थक्षणस्वभावान्तर्भावः । एवमस्मन्मतेपि सहकारित्वमेव न स्वरूपत्वम् । इयांस्तु विशेषः । भवन्मते तज्जनकत्वमस्मन्मते तदुपकारकत्वमित्यर्थः । यच्चोपकारकत्वपक्षेपि तेनोक्तं तदनूद्य निराचष्टे—**नच सहकारिकृतेति** । अनुपपत्तिरुपकारस्येति शेषः । नन्वनिर्वचनीयोपकारस्य कारणत्वे कारणस्य कारणत्वं न स्यादित्युक्तमेव तत्राह—**लोकसिद्धकारणताया इति** । कारणस्येति शेषः । नन्वत्राप्युक्तं केवलव्यतिरेको नास्तीति तत्राह—**नच केवलेति** । कैवल्यं चेदमनौपाधिकत्वमितरथानुपयोगात्केवलस्य वस्तुमात्रस्येति वा यदि कारणादुपकारस्य भेदः स्यात्स्यात्तदा कारणस्यापि पृथक्केवलव्यतिरेकप्रार्थनं नत्वेतदस्ति भेदेनाप्यनिर्वचनीयत्वादित्यर्थः । ननु तथाप्यनुमाने किं दूषणमिति तत्राह—**प्रयोगस्त्विति** । पूर्वोक्तप्रकारेण विरोधानिरूपणे क्वचिदसिद्धिः क्वचिद्विरुद्धत्वं क्वचिदनैकान्तिकत्वमित्यर्थः । अविवक्षितविशेषेपि विरोधेनैऽकान्तिकतामाह—**अनैकान्तिकश्चेति** । तद्धि सहकारिमध्यमध्यासीनं कालान्तरीयमङ्कुरं न जनयति जनयति च तात्कालिकमिति विरुद्धधर्माध्यासवत् । अथ च स्वयं स्वस्मान्न भिद्यते इति तत्रानैकान्तिकत्वमित्यर्थः । सहा-

कार्याव्यवहितातीतक्षणातिरिक्तक्षणसंबन्धित्वादित्यपि हेतुःस्थायिवादिनो मते त
तथाविधक्षणसंबन्धित्वात्तस्मिन्नेवानैकान्तः । तदेवं, प्रसङ्गतद्विपर्ययोरपास्तत्वात्क्ष
कत्वानुमानं दूरोत्सारितम् । किंचेदं क्षणिकत्वं किं क्षणसंबन्धित्वं क्षणान्तरासंबन्
सति क्षणसंबन्धित्वं वा क्षणान्तरमात्रासंबन्धित्वे सति क्षणसंबन्धित्वं वा उत्पत्ति
सत्त्वं वा स्वोत्पत्तिक्षणे सत्त्वं वा स्वोत्पत्तिक्षणमात्रसत्त्वं वा एकक्षणावस्थायित्वं वा
कक्षणानवस्थायित्वविशेषितं वा । न तावत्प्रथमः । सिद्धसाधनत्वादनेकक्षणावस्था
नोऽपि घटादेः क्षणसंबन्धित्वात् । न द्वितीयः । अर्थान्तरत्वात् । क्षणान्तरासंबन्धित्वे
नेकक्षणसंबन्धित्वाविरोधात् । घटादीनामनेकक्षणसंबधिनामपि स्वप्रध्वंसादिक्षणा
न्धित्वस्याभ्युपगमनात् । न तृतीयः । व्याघातात् । तत्संबन्धिक्षणस्यापि क्षणविशेष
क्षणान्तरत्वे सति क्षणान्तरमात्रासंबन्धाभावात् । न चतुर्थः सिद्धसाधनत्वात् अ
क्षणसंबन्धेऽप्युत्पत्तिक्षणसंबन्धाविरोधात् । अत एव न पञ्चमः । नापि षष्ठः । स्व
नाङ्कुराद्येकैकविवक्षायां तदुत्पत्तिक्षणमात्रसत्त्वस्य घटादिष्वभावेन क्षणिकत्वाभाव
ङ्गात् । सर्वविवक्षायां तु लक्षणासंभवित्वमेकैकस्य सर्वोत्पत्तिक्षणसत्त्वासंभवेन तन्म
सत्त्वासंभवात् । नापि सप्तमः । अनेकक्षणसत्त्ववादिभिरप्येकक्षणावस्थायित्वाङ्गीकारा
नाप्यष्टमः । प्रध्वंसाद्यनेकक्षणानवस्थायित्वस्यैकक्षणावस्थायिनि स्थायिन्यपि सम्भवात्

नवस्थायित्वव्याघातकत्वभावाभावविरोधेषु यथायथमसिद्ध्यादयो ज्ञेयाः । यद्वा कुसूलनिहितसहकारिस
हितबीजयोः परस्परविरुद्धधर्मसंसृष्टत्वस्यासिद्धत्वात्तस्मिन् विरुद्धधर्मसंसर्गे सहकारिसमवहितस्य स्वप्रा
गिकभेदानधिकरणत्वादनैकान्तिकत्वमित्याह—**अनैकान्तिकश्चेति** ।

द्वितीयानुमानेऽप्यन्यतरानैकान्तिकतामाह—**कार्याव्यवहितेत्यादिना** । यत्तत्क्षणिकत्वमनुमाने
दूषणमतिदिशति—**तदेवमिति** । यदि सहकारिसहितं बीजं तद्विरहकालीनबीजान्न भिद्येतार्थक्रियाका
रित्वं न स्यादिति प्रसङ्गस्तथेदं तस्माद्भिद्यत इति तद्विपर्ययस्तयोः स्थायिन्यपि अनवस्थानप्रयोजन
भावत्वहेतुकं क्षणिकत्वानुमानमपि निरस्तमित्यर्थः । साध्यनिष्टक्षणिकत्वस्याप्रसिद्धविशेषणत्वसिद्धसाध
योरन्यतरापात इति दिदर्शयिषुर्विकल्पयति—**किंचेत्यादिना** । क्षणान्तरासंबन्धित्वमात्रत्वे सति क्षण
न्धित्वं द्वितीयः पक्षः । तृतीयस्तु क्षणान्तरसंबन्धित्वासमानाधिकरणत्वे सति क्षणसंबन्धित्वमिति
भेदः । सिद्धसाधनतामेव विवृणोति—**अनेकक्षणेति** । न केवलं क्षणान्तरेण केनचित्संबन्धोऽनेकक्ष
बन्धेन न विरुध्यत इति संभावनामात्रम्, किं तदुपगतस्थायित्वेषु पदार्थेषु स्थायिवादिभिरित्याह—**घ
दीनामिति** । व्याघातमेव दर्शयति—**तत्संबन्धीति** । क्षणान्तरत्वाक्रान्तं यत्संबन्धासमानाध
सति क्षणसंबन्धित्वमिति हि तृतीयः पक्षस्तच्च व्याहतम् । येन हि क्षणेन संबध्यते सोऽपि यत्किंचित्क्षणा
क्षणान्तरमेव । तथाच तेनाप्यसंबन्धः संबन्धश्चेत्याघाताद् व्याघातः स्यादित्यर्थः । **अत एवेति** ।
एवानेकक्षणसत्त्वोऽप्युत्पत्तिक्षणसत्त्वसम्भवः, अत एव स्वोत्पत्तिक्षणसत्त्वमपि संभवतीति सिद्धसाधनत्वम
नापि षष्ठ इति । स्वोत्पत्तीत्यत्र स्वशब्देन किं प्रतिनियतः कश्चिदभिमतो वा सर्वे वा पदार्था
ऽव्याप्तिः । सर्वपदार्थानामेकस्योत्पत्तिक्षणसत्त्वाभावेन तेषु क्षणिकेषु लक्षणाव्याप्तिरित्यर्थः । द्वितीये
वमाह—**सर्वेति** । सप्तमपक्षेऽपि सिद्धसाधनतामाह—**नापि सप्तम इति** । **नाप्यष्टम इति** । क
क्षणावस्थायित्वेन तावदेकक्षणावस्थायित्वमस्ति प्रध्वंसक्षणाद्यनेकक्षणानवस्थायित्वं

उत्पत्तिक्षणानन्तरक्षणवर्तिध्वंसप्रतियोगित्वं क्षणिकत्वमित्यपि न । स्थिराणामपि यस्य कस्यचिदुत्पत्त्यनन्तरक्षणवर्त्तिध्वंसप्रतियोगित्वोपपत्तेः । एतेन स्वोत्पत्त्यनन्तरक्षणवर्तिध्वंसप्रतियोगित्वमपि निरस्तम् । स्वशब्दखण्डनस्य पूर्ववदत्रापि तुल्यत्वात् । अथास्य घटस्यैतद्घटोत्पत्त्यव्यवहितानन्तरक्षणवर्तिध्वंसप्रतियोगित्वं क्षणिकत्वमेवं प्रतिव्यक्तिक्षणिकत्वलक्षणमूहनीयमिति चेन्मैवम् । एवंविधक्षणिकत्वसाधने सत्त्वसाधनस्यानैकान्तिकत्वापातात् । नह्यतीतानागतानां च सतामेतदुत्पत्त्यव्यवहितानन्तरक्षणवर्तिध्वंसप्रतियोगित्वमस्ति । तत्तद्ध्वंसानामेतद्घटोत्पत्त्यनन्तरक्षणेऽनुत्पन्नत्वात् । एतेनोत्पत्तिक्षणध्वंसासमानकालीनत्वं क्षणिकत्वमित्यपि निरस्तम् । यत्किंचिदुत्पत्तिक्षणध्वंसासमानकालीनत्वस्य स्थायिष्वपि भावात् स्वशब्देन विशेषणेपि पूर्वोक्तदोषानुषङ्गात् प्रतिव्यक्तिलक्षणे च सत्त्वसाधनस्यानैकान्तिकत्वात् । घटत्वात्पटत्वादित्यादिप्रयोगसाधनाभ्यूहने चानागतघटपटादिष्वनैकान्तिकता तदवस्थैव । सर्वश्चायमुदितो हेतुकलापः पूर्वोदितप्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षविरोधितया कालात्ययापदिष्टः । यत्पुनरुक्तं सामग्रीभेदाद्विरुद्धधर्मसंसर्गाच्च प्रत्यभिज्ञाज्ञानस्यैकत्वानुपपत्तिरिति तदयुक्तम् । संप्रयोगसंस्कारयोः संभूयसामग्रीत्वात् । नचान्यत्र संप्रयोगसंस्कारयोः प्रत्येकमन्योन्यनिरपेक्षयोः कारणत्वादेकज्ञानकारणतानु-

---

लक्षणान्तरं दूषयति—**उत्पत्तिक्षणेति** । उत्पत्तिक्षणसमनन्तरक्षणवर्त्तिध्वंसप्रतियोगित्वं स्थायिनि न संभवतीत्यभिमानः । अत्र किमुत्पत्तिक्षणशब्देन यथाश्रुतोऽर्थो विवक्षितः स्वोत्पत्तिक्षणो वा । आद्ये प्राह—**स्थिराणामपीति** । स्थिरस्यापि हि यो ध्वंसक्षणस्तत्पूर्वक्षणोपि यस्यकस्यचिदुत्पत्तिक्षणो भवतीत्यर्थान्तरमित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति—**एतेनेति** । तत्रापि स्वशब्देन किं ध्वंसप्रतियोगी विवक्षितः किं वा प्रतिनियतः कश्चित् । आद्येऽनन्तरदोषानुषङ्गः । द्वितीये तु षष्ठपक्षोक्ताव्याप्तिरित्याह—**स्वशब्देति** । ननु न समस्तक्षणिकेषु अनुगतमिदमाचक्ष्महे लक्षणं येनैवमव्याप्तिः स्यात्किंतु प्रतिविशेषं पृथगेवेत्यभिप्रेत्य शङ्कते—**अथेति** । अनन्तरत्वं चात्रोत्तरत्वं विवक्षितं तस्य स्थैर्येप्युपपद्यमानतया अर्थान्तरतापरिहारायाव्यवहितग्रहणम् । तर्कि यत्सत्तत्क्षणिकमित्यत्र सत्त्वहेतुना एतादृशं क्षणिकत्वं सिसाधयिषितं तथाचानैकान्तिकत्वम् । गणरात्रान्तरितपदार्थानां चैतद्घटोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरक्षणवर्त्तिध्वंसप्रतियोगित्वलक्षणक्षणिकत्वाभावेन विपक्षत्वात्सत्त्वहेतोश्च तत्र वर्तमानत्वादित्याह—**एवंविधेत्यादिना** । साध्यविकलश्च दृष्टान्त इति च द्रष्टव्यम् । अथ किमिदं तत्र नास्ति तत्राह—**तत्तद्ध्वंसानामिति** । उक्तं दूषणं लक्षणान्तरेप्यतिदिशति—**एतेनेति** । उत्पत्तिक्षणस्य यः प्रध्वंसस्तेनासमानकालीनत्वं यदुत्पद्यमानस्य तत्क्षणिकत्वं स्थिरस्य ह्यनेकक्षणावस्थायिनो नोत्पत्तिक्षणप्रध्वंसासमानकालीनत्वं तेन नार्थान्तरत्वमित्यर्थः । असंभवपरिहारार्थं चोत्पत्तिपदम् । एतेनेत्येतद्विवृणोति—**यत्किंचिदित्यादिना** । पूर्वोक्तदोषो व्याप्तिः । अथ विशेषलक्षणमिदं विवक्ष्यते तदा पूर्वोक्तमनुमानदूषणं स्यादित्याह—**प्रतिव्यक्तीति** । ननु विशेषलक्षणविवक्षायां न सत्त्वादिति हेतुरभिधित्सितः किंतु घटत्वात्पटत्वादित्यादिव्यावृत्तधर्मा अतो नानैकान्तिकता तत्राह—**घटत्वादिति** । तथाप्यनागतेषु घटेष्वभिप्रेतसाध्यरहितेष्वनैकान्तिकता । एवं पटत्वादेरपीत्यर्थः । एतद्घटत्वादित्यादिहेतुविवक्षायां व्याप्त्यसिद्धिरित्यपि द्रष्टव्यम् । एवं साध्यप्रयुक्तदूषणान्युक्त्वा बाधमप्याह—सर्वश्चायमित्यादिना—ननु कथं संस्कारसंप्रयोगयोः संभूयसामग्रीत्वं यावतान्यत्र निरपेक्षयोर्दृष्टयोरत्रापि तयोः साहित्याभावो वर्णित इति तत्राह—**नचान्यत्रेति** । किमन्यत्र निरपेक्षकारणत्वेनात्रापि नैरपेक्ष्यमनुमित्सितं तर्ह्यनैकान्तिकं लिङ्गस्य श्रूयमाण-

पपत्तिः । यस्मात् 'अन्यत्र लिङ्गेन्द्रिययोरन्योन्यनिरपेक्षयोः । दृष्टं संभूयकारित्वं विशिष्टानुमितिं प्रति ॥ १७ ॥'

श्रूयमाणस्य स्पर्यमाणस्य वा लिंगस्याक्षनिरपेक्षस्यानुमानज्ञानहेतुत्वं दृष्टं, दृष्टं चेन्द्रियस्यानपेक्षस्यापरोक्षज्ञानकरणत्वं, तथापि संभूयोभाभ्यामयं पर्वतो वह्निमानित्येकमनुमानज्ञानं जायमाननुपलभामहे । नह्यन्तरेणेन्द्रियसंप्रयोगमयमिति पुरोवर्त्याकारोपलम्भसंभवः । नच विरुद्धधर्मसंसर्गाद्भेदः । अस्मिन्नेवानुमानवेदने वह्निमानिति चायमिति च पारोक्ष्यापारोक्ष्यविरुद्धधर्मसंसर्गोपलब्धेः । तदेवं प्रत्यभिज्ञाज्ञानस्यैकत्वेन प्रामाण्यसंभवात्तद्विरुद्धं भेदानुमानं कालात्ययापदिष्टं न भेदप्रत्यायनायालम् ।

तया स्पर्शमानतया वा क्वचिदिन्द्रियानिरपेक्षतयानुमित्युत्पादकस्येन्द्रियस्य च घटादौ लिङ्गनिरपेक्षतया परोक्षज्ञानजनकस्यापनभिज्ञानान्वेत इत्यनुमित्युत्पत्तौ संभूयकारित्वदर्शनादित्याह—**अन्यत्रेति** ।

इममेव श्लोकं विवृणोति—**श्रूयमाणस्येत्यादिना** । ननु किमित्यनुमितावपि तयोः साहित्यमिति तत्राह—**नह्यन्तरेणेति** । ययं पर्वतो वह्निमानिति प्रतिज्ञात्मकोऽवयवो नानुमन्यते गौतमगोभिनिमित्तपार्षदं ज्ञानं प्रत्यात्मवेदनीयमन्यनुज्ञायत इति न निदर्शने विप्रतिपत्तिः । यत्तु पारोक्ष्यापारोक्ष्यलक्षणविरुद्धधर्माध्यासाद्भेद इति तत्राह—**नच विरुद्धेति** । एतेन विपक्षभेदाद्भेदोपपादनमपि निरस्तम् । अयं पर्वतो वह्निमानित्यत्रैव व्यभिचारात्कथं चात्र पारोक्ष्यमधिगतम् । नहि तदित्युल्लेखनामात्रात्पारोक्ष्यापारोक्ष्ययोरप्यभिमान्यवेतः सोऽग्निमान्पर्वत इति ज्ञानयोस्तदन्वयानन्वयदर्शनात् । नच प्रत्यभिज्ञात्वादेव ज्वालाप्रत्यभिज्ञावदप्रामाण्यानुमानम् । विरुद्धधर्मसंसृष्टविषयत्वोपाधिहतत्वात्, अत्र च तदभावस्य निवेदितत्वात्तथापि चाप्रामाण्ये सर्वत्रैकान्तात् क्वचिदेकक्षणस्याप्यसिद्धेः क्षणिकस्यापि क्षयरोगप्रसङ्गात् । प्रत्यभिज्ञाबाधकानुमानस्य समर्थितमुपसंहरति—**तदेवमिति** । एतेन विज्ञानक्षणिकत्वानुमानमपि प्रत्युक्तं वेदितव्यम् । [illegible] स्वलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गस्योपाधेर्विपक्षतया असिद्धेर्नालिर्पातादेश्च विज्ञानबहिर्भावात् । अस्तु तर्हि प्रत्यक्षं न स्वतः परतो वा । असिद्धेः । किं विज्ञानस्य स्वधर्मयोरुत्पत्तिनाशौ सिध्यतः ज्ञानान्तरेण वा । न तावदन्त्यः । अपसिद्धान्तात्तद्विज्ञानस्योत्पत्तिविनाशौ गृह्णतस्तद्विज्ञानमपि गृह्णीयादपरथा किंनिबन्धनमित्यवेददेव् । नच विज्ञानस्य विज्ञानान्तरग्राह्यत्वं स्वप्रकाशादर्शने शोभनम् । स्वप्रकाशकं विज्ञानं स्वोत्पत्तिविनाशावप्यवगाहत इति चेत् तत्किं स्वसमये स्वाभावसमये वा । न तावदन्त्यः । [illegible] । किं नाम न [illegible] नसता ज्ञानेन । नापि प्रथमः । संनिहितसमये तदुत्पत्तेरतीतत्वात् विनाशस्य चानागतत्वाद्योगिप्रत्यक्षस्य चातीताद्यगोचरत्वात् । कथं च तदिन्द्रियसंनिकर्षानपेक्षस्य तत्प्रत्यक्षत्वम् । नहि [illegible] प्राक् तदुत्पत्तेरिन्द्रियेण तदिन्द्रियसंनिकर्षोऽपुत्पद्येत । अस्तु तर्हि योगिप्रत्यक्षं तस्य च [illegible] कीर्तिर्धर्मकीर्त्तिः प्रत्यक्षचातुर्विध्यं वदन्—'तदनुभूतार्थभावनाप्रकर्षपर्यन्तजं योगिज्ञानं चेति तेन न केऽपि [illegible]' इति तदपि यातम् । तथाहि किं तदुत्पत्तिविनाशविषयम् [illegible], [illegible] कस्यचित् । नाद्यः । नीलादिसंवेदनानां [illegible] । [illegible] किं [illegible] वा । नान्त्यः । [illegible] वाच्यत्वात् । [illegible] इति चेत्, अस्तु तर्हि [illegible] । ननु [illegible] प्रत्येति [illegible] । [illegible] । न । [illegible] । अस्तु तर्हि [illegible] इति [illegible] । [illegible]

कथं च व्याप्यव्यापकभावभेदोपलम्भाधीनात्मलाभमनुमानमसिद्धे भेदे भेदं गोचरयेत् ।

आगमोऽप्यभिधानाभिधेयभेदावगमपुरःसरस्तस्मिन्नेवासिद्धे कथं तत्र प्रामाण्यमश्नुवीत । शब्दान्तरादिकमपि सिद्धशब्दादिभेदोपजीवनेन प्रवर्तमानं तदसिद्धौ कथं कर्मोपासनादिभेदमावेदयेत् । नहि भेदासिद्धौ यजति ददाति जुहोत्यर्थानां भेदः सिद्ध्यति येन 'धात्वर्थभेदे सर्वत्र विज्ञेयं भावनान्तरमिति' वार्तिककारोक्तो भावनाभेदः सिद्ध्येत् । उपमानमपि मानान्तरावसितगोगवयादिवस्तुद्वयावच्छिन्नसादृश्यगोचरत्वात् । तदसिद्धौ न वस्तुभेदावभासनाय प्रभवति तिलेभ्य एव तैलं पयस एव दधीत्यर्थक्रियान्यथानुपपत्तिप्रभवत्वादर्थापत्तिरपि नान्तरेण तिलादिकारणभेदावभासं व्यवस्थासिद्धिरित्यन्योन्यसंश्रयात्र कारणभेदावभासे प्रामाण्यं भजते । अभावोऽपि नेदमिह, नेदमिदमिति धर्मिप्रतियोगिभेदाधीनसिद्धिर्न वस्तुभेदं साधयत्यन्योन्याश्रयात् ।

यागमादेव, अहो दुर्भगोसि यत्तावकगोत्रधुराधुरंधरजिल्लोकजिदित्यादीन्युदारगुणग्रामनामान्युपार्जितानि त्वया तु सांप्रतं मन्दाक्षजिदिति नाम निर्लज्जेनोपार्जितं कथमपरथा तत्प्रणीतागममेव तत्सिद्धावभिदधासि परस्पराश्रयादपि न बिभेषि तदित्थं—'स्वतस्तावन्न विज्ञप्तेः सिध्येतामुदयव्ययौ। परतोऽपि न विज्ञप्तेः सिध्येतामुदयव्ययौ ॥'

तदेवं विरुद्धधर्मसंसर्गाद्भेदानुमानं निरस्तम्, इदानीं भेदशङ्कितानुमानजातस्य साधारणं दूषणमाह—**कथं चेत्यादिना** । व्याप्यव्यापकयोर्भेदोपलम्भः तमुपजीव्य प्रवर्तमानं कथं भेदमात्रे प्रमाणं स्यादन्योन्याश्रयादित्यर्थः ।

इममेव दोषमागमेऽप्याह—**आगमोऽपीति** । **तस्मिन्निति** । अभिधानाभिधेययोर्भेद इत्यर्थः । यत्तु शब्दान्तरादिभेदसाधकमित्युक्तं तत्परिहरति—**शब्दान्तरादीति** । एतेषां चोदाहरणानि मिथ्यात्ववादे दर्शितानि तत्र च शब्दान्तरेण धातुभेदेन धात्वर्थभेदात्तदुपरक्तभावनाभेदाधिगतिश्च शब्दादिभेदोऽप्यापत्तिद्वस्ततः कथं तदुपजीविनः समस्तभेदसाधकत्वमित्यर्थः । उपलक्षणं चैतदभ्यासादेरपि, तेषामपि हि पुनःश्रुतिसङ्ख्याविशेषसंज्ञान्तरगुणान्तरासन्निधिविशेषरूपाणामभ्याससङ्ख्यासंज्ञाङ्गप्रकरणान्तराणां भेदोपजीवनेनैव प्रवर्तमानानां तदसिद्धावप्रवृत्तेः । उपमानेप्युक्तन्यायमतिदिशति—**उपमानमपीति** । मानान्तरावसितं यद्गोगवयादिवस्तुद्वयं तदवच्छिन्नसादृश्यगोचरत्वात्तस्य च वस्तुद्वयस्यासिद्धावुपमानमपि न समस्तभेदावभासनाय प्रभवतीति योजना । अर्थापत्तेरपि भेदेऽप्रामाण्यमाह—**तिलेभ्य एवेत्यादिना** । अर्थापत्तिरपि न कारणभेदावभासे प्रामाण्यं भजते कुतस्तिलेभ्य एव तैलं पयस एव दधीति तैलदधिलक्षणार्थक्रियाया व्यवस्थानियतिः, तदन्यथानुपपत्तिप्रभवत्वात् । भवतु तावतापि किमायातमित्यत आह—**नान्तरेणेति** । तिलेभ्य एव दुग्धेभ्य एवेत्यत्र यदि तिलदुग्धयोर्भेदो न प्रतीतः ततः किं कुत्र व्यवस्थाप्येत प्रत्युताव्यवस्थैव तस्मात्तयोर्भेदसिद्धावेव व्यवस्थासिद्धिर्व्यवस्थान्यथानुपपत्तिलक्षणार्थापत्त्या च कारणयोर्भेदसिद्धिरभिप्रेतेत्यन्योन्याश्रयादिति योजना । नचाभावप्रमाणगम्योऽस्तु भेदः तस्य च परस्परव्यावृत्तिरूपभेदे संभवति प्रवृत्तिरिति तत्राह—**अभावोपीति** । संसर्गाभावेऽन्योन्याभावे वा प्रवर्तमानोऽभावो धर्मिप्रतियोगिभेदज्ञानाधीनप्रवृत्तिस्ततश्च भेदसिद्धावन्योन्याश्रयतेत्यर्थः । 'निर्भग्नः क्षणभङ्ग एष विषमो बद्धोऽतिदुर्बुद्धिभिर्बौद्धैर्विभ्रमविभ्रमालयमहामायाविमूढान्तरैः । यं विध्वस्तसमस्तभावविकृतिं व्याकीर्णमायाकथं लब्ध्वाऽविक्रियबोधमोदजलधिं स्थाणुं स्थिरं तं भजे ॥ २ ॥

अपि च 'मानाधीना मेयसिद्धिर्मानसिद्धिश्च लक्षणात् । तच्चाध्यक्षादिमानेषु गीर्वाणैरपि दुर्भणम् ॥ १८ ॥' प्रत्यक्षादिप्रमाणाधीना तत्प्रमेयव्यवस्थितिः प्रमाणानि च लक्षणाधीनाधिगमानि लक्षणं च दुर्निरूपणम् । तथाहि । तत्र न तावदिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यभिचारीत्यक्षपादोदितं प्रत्यक्षलक्षणं घटते । अव्यभिचारित्वस्य दुरधिगमत्वात् । तदव्यभिचारित्वं किमदुष्टसामग्रीजन्यत्वेन ज्ञायते किं वा बाधरहितत्वेनाहोस्वित्प्रवृत्तिसामर्थ्येनोतान्येन केन चित् । न प्रथमः । अप्रत्यक्षसामग्रीनिष्ठदोषाभावस्याध्यक्षेणाध्यवसातुमशक्यत्वात् । नापि ज्ञानाख्यलिङ्गेन । ज्ञानमात्रेणादुष्टसामग्रीजन्यत्वसाधने विभ्रमज्ञानेष्वनैकान्तिकत्वात् । नाप्यव्यभिचरितज्ञानेन तदवगमः । परस्पराश्रयत्वात्, अदुष्टकरणजन्यत्वेन ज्ञानस्याव्यभिचरितत्वसिद्धिरव्यभिचरितत्वज्ञानाच्चादुष्टकरणजन्यत्वसिद्धिरिति । नापि द्वितीयः । विकल्पासहत्वात् । किं सर्वपुरुषबाधरहितत्वमुत प्रतिपत्तुः । नाद्यः । सर्वपुरुषबाधरहितत्वस्यासर्वज्ञाविज्ञेयत्वात् । न द्वितीयः । प्रतिपत्तुर्देशान्तरगमननिधनादिना बाधानुदये तदीयमरुमरीचिकाविभ्रमाणामप्यर्थाव्य-

---

प्रत्यक्षादिप्रमाणानां भेदविषयत्वाभावाद्भेदस्य च दुर्निरूपत्वाच्चाद्वैतप्रतिपादकागमानां तैर्विरोध इत्यधस्तादभ्यधायि, इदानीं यैः प्रमाणैर्विरोधं ब्रूषे तान्येव दुर्निरूपाणि, कैर्विरोधः स्यादित्याह—**अपि च मानाधीनेति । तच्चेति ।** तच्च लक्षणमध्यक्षादिषु देवैरपि वक्तुं न शक्यत इत्यर्थः । अनेन प्रमाणादिषोडशपदार्थव्युत्पादनरूपन्यायदर्शनविरोधोऽपास्यते । वैशेषिकदर्शनविरोधो हि षट्पदार्थनिर्णयखण्डनेन पुरो निवारितः । श्लोकं विवृणोति—**प्रत्यक्षादीति ।** यद्यपि प्रमाणसामान्यलक्षणखण्डनानन्तरं तद्विशेषप्रत्यक्षादेः खण्डनं युक्तं तथापि प्रत्यक्षलक्षणखण्डनप्रसङ्गेन तदपि खण्डयिष्यत इति लाघवमभिप्रेत्य न्यायसूत्रोक्तं प्रत्यक्षलक्षणं दूषयति—**तत्रेति ।** तेषु प्रमाणेषु मध्य इत्यर्थः । यद्यपीन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षमिति सूत्रं तथापि यावानेवांशो लक्षणोपयोगी । अव्यपदेश्यपदस्य निर्विकल्पकप्रत्यक्षभेदसूचकत्वात् । व्यवसायात्मकपदस्य रूपं रस इत्यादिप्रत्यक्षज्ञानस्य शब्दानुवेधेन शाब्दत्वशङ्कानिवर्तनेन सविकल्पकप्रत्यक्षप्रामाण्यसमर्थनार्थत्वात्, इति हृदि निधायैतावदुदाहृतम् । तत्र चाव्यभिचारीति शुक्तिरजतज्ञानादिव्यवच्छेदः । सुखादिव्यावृत्त्यै ज्ञानपदम् । अनुमानादिव्यावृत्त्यर्थमाद्यं विशेषणम् । एकदेशस्य दुर्ज्ञानत्वादखिलं लक्षणमित्याह—**अव्यभिचारित्वस्येति ।** अत्र प्रत्यक्षतोऽनुमानतो वेदमधिगम्यत इत्यग्रे विकल्पं दूषयिष्यत इदानीं एतदनुगुणतज्ज्ञापकत्वेनाभिमतान्धर्मान्विकल्प्य दूषयति—**तदव्यभिचारित्वमित्यादिना ।** ननु कथं प्रत्यक्षपक्षे धर्माणामानुगुण्यमिति चेद् रूपवस्त्वोपदेशात्येव तत्प्रत्यक्षताचिह्नमित्यवेहि । प्रवृत्तेर्बाध्यायाः फलेन तोयादिना अव्यभिचारित्वग्राहिणियमः प्रवृत्तिसामर्थ्यम्, अदुष्टसामग्रीजन्यत्वेनेति प्रथमपक्षे यदिदमदुष्टसामग्रीजन्यत्वं तत्किं प्रत्यक्षेण ज्ञायते उतानुमानेन । आद्ये प्राह—**अप्रत्यक्षेति ।** कार्यैकगम्यसामग्र्या दोषाणां च प्रत्यक्षत्वाभावात् तन्निष्ठदोषाभावोऽप्यप्रत्यक्षः अतस्तज्जन्यत्वमपि ज्ञानगतमप्रत्यक्षमिति भावः । द्वितीयेऽपि किं ज्ञानत्वलिङ्गेन तदनुमीयते किंवाऽव्यभिचारिज्ञानत्वेन । नाद्य इत्याह—**नापीति ।** तत्र हेतुः—**ज्ञानमात्रेणेति ।** भावप्रधानो निर्देशः । द्वितीयं दूषयति—**नाप्यव्यभिचरितेति ।** परस्पराश्रयमेव विवृणोति—**अदुष्टेति ।** बाधरहितत्वेनाव्यभिचारित्वावगम इति द्वितीयं पक्षं दूषयति—**नापीति । उत प्रतिपत्तुरिति ।** यो हि येन प्रत्यक्षेणार्थं प्रतिपद्यते तत्र तस्य बाधाभाव इत्यर्थः । **प्रतिपत्तुर्देशान्तरेति ।** यदा हि मरुमरीचिकाविभ्रमोदयानन्तरं प्रतिपत्तुर्देशान्तरगमनं देहव्यापत्तिर्वा भवति तत्र तस्य न बाधोदय इति तज्ज्ञानमव्यभिचारित्वं स्यादित्यर्थः । आदिग्रहणेन सुषुप्त्यैव निद्रादयो वा

भिचारित्वप्रसङ्गात् । नापि तृतीयः । तस्याप्यनिरुक्तेः । तथाहि । प्रवृत्तिर्नाम पुंसः समीहा, चेष्टा तस्याः फलेनोदकादिनाभिसंवन्धः प्रवृत्तिसामर्थ्यं तेनोदकादिविज्ञानस्यार्थाव्यभिचारित्वमवगम्यत इति स्थितिः । तच्चेदं प्रवृत्तिसामर्थ्यं लिङ्गत्वादवगतं सदव्यभिचारित्वं वोधयतीति वाच्यम् । तथा सति किं ज्ञानमात्रावगतं सत्तदव्यभिचरितां विज्ञानस्यावगमयेदुताव्यभिचारिज्ञानावगतम् । नाद्यः । भ्रान्तिस्वप्नादिज्ञानेनानैकान्त्यात् । नापि द्वितीयः । परस्पराश्रयत्वात् ।

किंचायमन्वयव्यतिरेकी हेतुः केवलव्यतिरेकी वा । नाद्यः । सर्वज्ञानानामव्यभिचारित्वे विप्रतिपन्नं प्रति सपक्षासंभवात् । अस्तु तर्हि द्वितीयस्तथाचार्यवाचस्पतेस्तात्पर्यटीकायां प्रयोगः—'विवादाध्यासितं ज्ञानमर्थाव्यभिचारि । समर्थप्रवृत्तिजनकत्वात् । यदि पुनरेवं नाभविष्यन्न समर्थां प्रवृत्तिमकरिष्यद्यथा प्रमाणाभास' इति । मैवम् । हेतोर्विरुद्धत्वात् । दृश्यते हि मणिप्रभायां मणिवुद्ध्या प्रवर्तमानस्य मणिप्राप्तेः प्रवृत्तिसामर्थ्यं न चाव्यभिचारित्वम् । उक्तं हि मणिप्रदीपप्रभयोर्मणिवुद्ध्याभिधावतोः मिथ्याज्ञानाविशेषेपि विशेषोऽर्थक्रियां प्रतीति ।

कश्चायं फलाभिसंवन्धः । ज्ञानप्रतिभासितार्थस्य प्राप्तिरुत तज्जातीयस्य । नाद्यः । वृषभमहिषपरिवर्तनादिना क्रियाविभागन्यायेन विज्ञानावभासितसलिलावयविनो विना-

---

गृह्यते । प्रवृत्तिसामर्थ्येनेति तृतीयं पक्षं दूषयति—**नापि तृतीय इति** । पूर्ववाद्यभिमतं प्रवृत्तिसामर्थ्यं विवेचयति तदनिरुक्तिं दर्शयितुं—**प्रवृत्तिर्नामेत्यादिना** । समीहेत्यस्यैव विवरणं **चेष्टेति** । भवत्विदं प्रवृत्तिसामर्थ्यं ततः किं तत्राह—**तच्चेदमिति । लिङ्गत्वादिति** । व्याप्तत्वपक्षधर्मतया ज्ञातं हि लिङ्गं भवति इतरथाऽसिद्धत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । तच्च प्रवृत्तिसामर्थ्यं किं ज्ञानत्वलिङ्गेनावगतं सत्साध्यं वोधयति किं वा अव्यभिचारिज्ञानत्वेनावगतमिति विकल्प्याद्येऽनैकान्तिकतामाह—**भ्रान्तीति** । अत्र च प्रवृत्तिसामर्थ्यं समर्थप्रवृत्तिजनकत्वमभिमतमितरथा वैयधिकरण्यं स्यात् ।

पूर्वं प्रवृत्तिसामर्थ्यलक्षणो हेतुर्दुर्ज्ञान इत्युक्तम्, इदानीं भवतु सुज्ञानत्वं तथापि कीदृशो हेतुरिति विकल्पयति—**किंचायमिति** । चः किंचार्थः । पञ्चरूपः खल्वन्वयव्यतिरेकी । अत्र च सपक्षे सत्त्वलक्षणं द्वितीयं नास्तीत्यभिप्रेत्याह—**सर्वज्ञानानामिति** । नच तदनुभवाभावे संदेहाभावः । विपर्यासादपि प्रलयस्यानसंभवात् । नच सोप्यन्यत्र सत एवानिर्वचनीयवादात् । नच सर्ववादविधिनिषेधप्रसङ्गः । उक्तवक्ष्यमाणसमाधानत्वात्, एतेनोदयनोद्गारोपि चिकित्सितः । केवलव्यतिरेकिपक्षं शङ्कते—**अस्तु तर्हीति** । तात्पर्यटीकान्यायवार्तिकटीका । उदाहृतश्चायं ग्रन्थः स्वतःप्रामाण्यवादे । भ्रान्तिव्यावृत्त्यै समर्थपदम् । तदेतद्दूषयति—**मैवमिति** । विरुद्धत्वं दर्शयति—**दृश्यते हीति** । या हि मणिप्रभायां मणिवुद्धिः सा तावदर्थव्यभिचारिणी, अयथार्थत्वात् । नच मणिप्रभैव मणिः । अथ च समर्थप्रवृत्तिजनकत्वमस्ति मणिप्रापकत्वादित्यर्थः । अत्र सौगतवार्तिकसंमतिं दर्शयति—**उक्तं हीति** । यदि हि मणिप्रभायां प्रदीपप्रभायां च मणिवुद्धिभ्यां पुरुषावभिधावतस्तदा तयोरुभयोरपि विज्ञाने मिथ्याज्ञाने एव तथाप्यर्थक्रियां प्रति विशेषोस्ति मणिप्रभायां मणिवुद्धेर्मणिप्रापकत्वात् इतरत्र तदभावादित्यर्थः ।

प्रवृत्तिसामर्थ्यस्य हेतुविशेषान्तर्भावो दुर्निरूप इत्युक्तम्, इदानीं प्रवृत्तिसामर्थ्यमेव सर्वज्ञानानुगतमशक्यनिरूपणमित्याह—**कश्चायमिति । वृषभमहिषेति** । अयमर्थः । वैशेषिकादिमते विज्ञानप्रतिभासितार्थ-

शेन ज्ञानस्य फलाभिसंबन्धाभावप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । ग्रहतारादिविज्ञाने तस्य तज्जातीयस्य वा प्राप्त्यभावात् । नापि चतुर्थः । अन्यदप्यनुमानान्तरमुत प्रत्यक्षम् । नाद्यः । लिङ्गस्याव्यभिचरितत्वलक्षणसाध्येन व्याप्तिग्रहणदशायामेवाव्यभिचारस्य गृहीतत्वे पुनरनुमानानुपयोगात् । अगृहीतत्वे वानुमानस्याप्रवृत्तेः । न द्वितीयः । ज्ञानग्राहकेणैव मानसप्रत्यक्षेण तस्यार्थाव्यभिचारित्वग्रहणेऽभ्यासदशायामिवानभ्यासदशायामपि संशयानुदयप्रसङ्गात् ।

किंचेदमव्यभिचारित्वं नाम विज्ञानस्य, किं प्रमात्वापरपर्याया जातिरुतोपाधिः । न तावज्जातिः । जातिसङ्करप्रसङ्गात् । तथाहि । सर्वं ज्ञानं धर्मिण्यभ्रान्तं प्रकारे तु विपर्यय इति वदद्भिरिदं रजतमिति विभ्रमज्ञानमिदमंशे प्रमाणमप्रमाणं च रजतांशेऽभ्युपगम्यते परीक्षकैः तथाच—"अन्योन्यपरिहारेण भिन्नव्यक्तिनिवेशिनोः सामान्ययोः समावेशो जातिसङ्कर उच्यते" इत्युक्तन्यायेन स्मृतौ प्रमात्वपरिहारेणैवाप्रमात्वस्य वृत्तेरप्रमात्वपरिहारेण च प्रत्यक्षादौ प्रमात्ववृत्तेरेकस्यां विभ्रमव्यक्तावुभयसमावेशे कथं न जातिसङ्करः स्यात् । उपाधिश्चाबाधितत्वाविसंवादित्वादिप्रागुक्तप्रकारेणैवापाकरणीयः । अस्तु वा

प्रापकत्वं फलाभिसंबन्धरूपप्रवृत्तिसामर्थ्यमित्युक्तम् । अव्यापकत्वात् । यदा हि दूरतरे सरसि यः सलिलं दृष्ट्वा तत्पिपासया सर्पति तदा तत्क्षणमेव यदि महिषेण श्वपचेन वा तदम्भः क्षोभितं भवेत्तत्तदम्भोऽवयव्यारम्भकावयवेषु क्रियोत्पद्यते ततश्च पूर्वतनद्रव्यारम्भकसंयोगविघातकविभागोत्पत्तिस्ततश्च संयोगनाशस्तदनु च तदारब्धावयविविनाशः उत्तरसंयोगोत्पत्त्यावयव्यन्तरोत्पत्तिरिति तेषां दर्शनं, ततश्च पूर्वज्ञातः सलिलावयवी विलीन एव पीयमानश्चान्य एवेति पूर्वज्ञानजनितप्रवृत्तेः फलाभिसंबन्धो न स्यादस्ति च तदितरथा व्यभिचारितयाऽप्रामाण्यप्रसङ्गादिति । विज्ञानप्रतिभासितार्थसजातीयार्थप्रापकत्वं फलाव्यभिचार इत्यप्युक्तम् । ग्रहतारकादिविज्ञानस्य सजातीयस्य वा विजातीयस्य वा ग्रहादेः प्रापकत्वाभावेनाव्यापकत्वादित्याह—ग्रहेति । पक्षद्वयेऽप्युपेक्षाज्ञानस्य प्रामाण्यं न स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । अन्येनेति पक्षं निषेधति—नापीति । यत्तदवोचाम प्रत्यक्षमनुमानं वेति विकल्प्य दूषयिष्यतीति, तदाह—अन्यदपीति । येन हि लिङ्गेनाव्यभिचारित्वमनुमीयते तस्य तेन व्याप्तिर्गृहीता न वा । आद्ये आह—लिङ्गस्येति । नहि ज्ञानविशेषेऽव्यभिचारित्वं विप्रतिपन्नं येनाभिमतत्वादिवदन्यत्र प्रसिद्धमेवान्यत्रानुमीयेतापि त्वव्यभिचारित्वमात्र इति भावः । द्वितीये आह—अगृहीतत्व इति । प्रत्यक्षपक्षं दूषयति—न द्वितीय इति । प्रत्यक्षत्वे ज्ञानप्रतीतिक्षणमेव तस्यापि निर्णीतत्वादनभ्यासदशायामव्यभिचारित्वे संशयो न स्यादित्यर्थः ।

तदित्थमव्यभिचारित्वस्य ज्ञापकाभावादसिद्धिरभिहिता इदानीमव्यभिचारित्वमेव दुर्निरूपमित्याह—किंचेदमिति । प्रमात्वमित्यपरः पर्यायो यस्याः सा तथोक्ता । प्रमात्वमिति नास्तिकोक्ति यावत् । प्रमात्वमव्यभिचारित्वं न जातिः । इदं रजतमित्यादिभ्रमेषु धर्म्यंशेऽव्यभिचारित्वरूपप्रामाण्याङ्गीकारादितरांशे चाप्रामाण्याङ्गीकारात् । उभयोश्च परस्परव्यभिचारिणोरेकत्र वृत्तौ जातिसङ्करादित्याह—न तावज्जातिरित्यादिना । जातिसङ्करस्वरूपमेव वृद्धवचनेन द्रढयति—अन्योन्यपरिहारेणेति । ननु स्वतःप्रामाण्यवादोक्तः परिहारः । इदमंशे तद्व्यवहारस्त्वौपाधिकत्वेऽन्यत्रापि तत एव तद्व्यवहारोपपत्तौ जातिसद्भावे प्रमाणाभावात् । नच गोत्वाद्युच्छेदप्रसङ्गः । इष्टत्वात् । नचाप्रमात्वमुपाधिः प्रमात्वं च जातिरिति वक्तुं युक्तम् । वैपरीत्यस्यापि संभवात् । उपाधिपक्षं दूषयति—उपाधिश्चेति । प्रागुक्तप्रकारेणेति । अबाधितत्वं किं सर्वस्य किं वा प्रतिपत्तुः, एवमविसंवादित्वमपि किं सर्वेषामुत प्रतिपत्तुरिति विकल्पोक्तदूषणेनेत्यर्थः । एवमव्यवस्थां दूषणमुक्त्वा अभ्युपेत्यापि दूषणं वक्तुमुपक्रमते—अस्तु वेति । अनेकप्रत्यक्षत्वमित्यतो व्याप्तिरिति

[illegible] यथार्थज्ञानेऽव्याप्तिः । तत्र [illegible] [illegible]जन्यत्वात् । [illegible]लक्षणमिति चेत्तथाप्यनुमितावतिव्याप्तिः [illegible] [illegible] सन्निकर्षादनुमितेर्जायमानत्वात् ।

[illegible] इति विशेषणान्नातिव्याप्तिरिति चेन्न । युक्तावस्थायामुपजायमान[illegible] [illegible]ऽव्याप्तिः । [illegible]लक्षणमिति चेन्न । प्रत्यभिज्ञाने तत्तांशेऽव्याप्तेः [illegible] संयुक्तविशेषणतालक्षणः सन्निकर्षोऽस्तीति चेन्मैवम् । अयमग्निमान्पर्वत इत्य[illegible] [illegible] संयुक्तविशेषणतालक्षणसन्निकर्षस्य तत्तांश इव सद्भावात् । [illegible] [illegible] इति विशेषणाददोष इति चेन्न । इन्द्रियार्थसन्निकर्षपदवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । [illegible] लिङ्गाद्यजन्यत्वमेवोच्यत इति चेन्न । यत्किंचिदपेक्षया सर्वस्य [illegible] लक्षणस्यासंभवित्वप्रसङ्गात् ।

[illegible]करणप्रमाप्रत्यक्षफलं तत्करणं च प्रत्यक्षप्रमाणमिति सूत्रेण सूचितं [illegible] [illegible] । प्रमात्वपरोक्षत्वयोर्दुर्निरूप्यत्वेन तदधीननिरूपणस्यापि लक्षणस्य दु[illegible] [illegible] । न च प्रमात्वस्य जातित्वेन निरुक्तिः । भ्रमज्ञाने जातिसङ्कर[illegible] [illegible] तत्तेदमंशादिसत्त्वये प्रमात्वं जातिः, किंतूपाधिनिबन्धनः [illegible] इति [illegible]

[illegible]—जन्येति । [illegible]इन्द्रियार्थसन्निकर्ष[illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

सर्वप्रमाव्यवहारस्यापि तथात्वोपपत्तौ जातेरपलापापत्तेः । नचैवं गोत्वापलापप्रसङ्गः । जातिमन्तरेणोपाधिमात्रनिबन्धनतया गोव्यवहारस्य क्वचिदप्यनङ्गीकारात् । मृद्वादौ गोव्यवहारो न जातिनिबन्धनो नाप्युपाधिनिबन्धनः किंत्वौपचारिक इति न किंचिद्दुष्यति नच प्रमात्वजातेर्व्यञ्जकमस्ति । तथाहि । तत्किमबाधितानुभूतित्वं किं वा यथार्थानुभूतित्वमाहोस्विदव्यभिचार्यनुभूतित्वमविसंवाद्यनुभूतित्वं वा संशयविपर्ययव्यतिरिक्तस्मृतित्वानधिकरणज्ञानत्वं वा एतद्धटज्ञानवृत्तित्वे सत्येतद्धूमजन्ये वह्निज्ञानवृत्तित्वसंशयावृत्तिजातिमत्त्वं वा ।

न प्रथमः । इदानीं बाधविरहस्यातिप्रसञ्जकत्वात् । कालान्तरे बाधविरहस्य दुरवधारणत्वात्सर्वपुरुषाबाधस्य पुरस्तादेव निरस्तत्वात् । न द्वितीयः । यथार्थत्वानिरुक्तेः, तत्किमर्थसत्तामात्रविषयत्वमुत यावत्प्रतीयमानार्थसत्त्वमाहोस्विदबाधितार्थवत्त्वम् । न तावदर्थसत्तामात्रविषयत्वम् । भ्रमस्यापि प्रमात्वप्रसङ्गात् । नापि यावत्प्रतीयमानार्थसत्त्वं प्रत्यभिज्ञायामतीतानागतानुमानेषु वैधज्ञाने च तदभावेन तेषामप्रमात्वापातात् ।

[illegible] संसर्गमात्रप्रत्यये [illegible] सर्वत्र प्रमाव्यवहारोऽस्त्वनुगतनिमित्ताभावात् अलं जातिकल्पनया [illegible] नेति । ननु कथं क्वचिदपि गोत्वव्यवहारस्योपाधिनिबन्धनताभावः [illegible] व्यवहारस्योपाधिकत्वात् तत्र जातेरभावादिति तत्राह—मृद्वादाविति । [illegible] शब्दप्रयोगस्तु परम्, नच सोपि जातिमुपाधिं वा [illegible] उपचारात्प्रवृत्त इति उपाधिनिबन्धनो जातिनिबन्धनो वा भवति [illegible] प्रमाव्यवहारस्य [illegible] इति विशेष इति भावः । जातिग्राहक प्रमाणं [illegible] न प्रमात्वं जातिरित्याह—नचेति । [illegible] पक्षः । एतद्धटज्ञानेति । [illegible]

[illegible]

यथाकथंचिदविचारितरमणीयमव्यभिचारित्वं तथापीश्वरज्ञानेऽव्याप्तिः । तस्य नित्यत्वादेवेन्द्रियसन्निकर्षाजन्यत्वात् । जन्यप्रत्यक्षलक्षणमिति चेत्तथाप्यनुमितावतिव्याप्तिः मनोलक्षणेन्द्रियस्यात्मलक्षणेनार्थेन सन्निकर्षादनुमितेर्जायमानत्वात् ।

संयुक्तेर्थे इति विशेषणान्नातिव्याप्तिरिति चेन्न । युक्तावस्थायामुपजायमानपरमाणुविषययोगिप्रत्यक्षेऽव्याप्तेः । अयोगिप्रत्यक्षलक्षणमिति चेन्न । प्रत्यभिज्ञाने तत्तांशेऽव्याप्तेः । तत्रापि संयुक्तविशेषणतालक्षणः सन्निकर्षोऽस्तीति चेन्मैवम् । अयमग्निमान्पर्वत इत्यनुमानेऽतिव्याप्तेस्तत्रापि संयुक्तविशेषणतालक्षणसन्निकर्षस्य तत्तांश इव सद्भावात् । लिङ्गाद्यजन्यत्वे सतीति विशेषणाददोष इति चेन्न । इन्द्रियार्थसन्निकर्षपदवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तेनाप्यतव्द्यावृत्तिमुखेन लिङ्गाद्यजन्यत्वमेवोच्यत इति चेन्न । यत्किंचिदपेक्षया सर्वस्यापि लिङ्गत्वसंभवेन लक्षणस्यासंभवित्वप्रसङ्गात् ।

पारोक्ष्यानधिकरणप्रमाप्रत्यक्षफलं तत्करणं च प्रत्यक्षप्रमाणमिति सूत्रेण सूत्रितं लक्षणमिति चेन्न । प्रमात्वपरोक्षत्वयोर्दुर्निरूप्यत्वेन तदधीननिरूपणस्यापि लक्षणस्य दुर्निरूपत्वात् । नच प्रमात्वस्य जातित्वेन निरुक्तिः । भ्रमज्ञाने जातिसङ्करस्योक्तत्वात् । न तत्रेदमंशादिप्रत्यये प्रमात्वं जातिः, किंतूपाधिनिवन्धनः प्रमाव्यवहार इति चेन्न ।

शङ्कते—**जन्येति** । अनुमिताविन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वं दर्शयन्नतिव्याप्तिमेव विवृणोति—**मनोलक्षणेति** । उपलक्षणं चैतत्स्मृत्यादेरपि ।

नन्विन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं संयुक्तेर्थे प्रत्यक्षमिति लक्षणं विवक्षितं, नचैवमनुमानमतो नातिव्याप्तिरिति शङ्कते—**संयुक्तेर्थे इतीति** । एतदुक्तं भवति । इन्द्रियार्थेत्यादिविशेषणयुक्तं संयुक्तार्थावभासकं प्रत्यक्षमिति । तर्हि योगिप्रत्यक्षविशेषेऽव्याप्तिरित्याह—**न युक्तावस्थायामिति** । आत्ममनःसन्निकर्षमात्रादशेषार्थग्रहणमिति भवतामभ्युपगमः । युक्तं च नहि तदा परमाण्वादीन्द्रियसंयुक्तम् । वहिरिन्द्रियाणामन्मनसश्च वहिः स्वातन्त्र्याभावादिति भावः । तर्हि अयोगिप्रत्यक्षस्यैवेदं लक्षणमस्त्विति शङ्कते—**अयोगीति** । तर्ह्ययोगिप्रत्यक्षेप्यव्याप्तिरित्याह—**न प्रत्यभिज्ञान इति** । ननु कथमव्याप्तिः यावता तत्तांशेपीदानीं चक्षुषा संयुक्तदेवदत्तविशेषणतया पारंपर्येणेन्द्रियसन्निकर्षोऽस्तीति शङ्कते—**तत्रापीति** । तर्हि प्रत्यक्षधर्मिकानुमानेष्वतिव्याप्तिरित्याह—**मैवमिति** । ननु लिङ्गाद्यजन्यत्वे सत्युक्तविधसन्निकर्षजन्यत्वं तदर्थः तथा च नानुमितावतिव्याप्तिरित्याशङ्क्य तर्हि लिङ्गाद्यजन्यत्वे सति प्रमितित्वमित्येतावदेवास्तु प्रत्यक्षलक्षणं व्यभिचाराभावात् व्यर्थेतरदिति परिहरति—**नेन्द्रियार्थेति** । नन्विन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमित्यत्र लिङ्गाद्यजन्यत्वं विवक्षितमतो न वैयर्थ्यम् । यदि हि लिङ्गाद्यजन्यत्वमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वं चोभयं विवक्ष्येत स्यात्तदा वैयर्थ्यं नत्वेवमिति शङ्कते—**तेनापीति** । तर्ह्यसिद्धिरेव लक्षणस्य चक्षुरादेरपि यत्किंचित्प्रति लिङ्गत्वेन सर्वप्रत्यक्षाणां लिङ्गजन्यत्वादित्याह—**न यत्किंचिदिति** । तल्लिङ्गाजन्यत्वे सति तदिन्द्रियसन्निकर्षजन्यत्वस्य लक्षणत्वविवक्षायां तच्छब्दार्थानुगत्यसंभवेन लक्षणस्याव्याप्तिरित्यपि द्रष्टव्यम् ।

फलद्वारालक्षणं शङ्कते—**पारोक्ष्येति** । अनुमित्यादिव्यावृत्तये पारोक्ष्यानधिकरणेत्युक्तम् । भ्रान्तिविशेषव्यवच्छेदाय प्रमाग्रहणम्, इन्द्रियेत्यादिविशेषणेन पारोक्ष्यानधिकरणत्वसूचनादव्यभिचारितया प्रमादिग्रहणेन प्रमात्वलाभात्प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीति सूत्रे करणस्य च प्रक्रान्तत्वादिदं लभ्यत इति भावः । **भ्रमज्ञान इति** । तत्र हीदमंशज्ञाने प्रमात्वमितरत्राप्रमात्वमिति जातिसङ्कर उक्त इत्यर्थः । ननु न तत्र प्रमात्वं जातिरस्ति येन जातिसङ्करः स्यात्प्रमाव्यवहारस्तूपाधिनिवन्धन इति शङ्कते—**न तत्रेति** । आदिग्रहणेन पीतः

सर्वप्रमाव्यवहारस्यापि तथात्वोपपत्तौ जातेरपलापापत्तेः । नन्वेवं गोत्वापलापप्रसङ्गः । जातिमन्तरेणोपाधिमात्रनिबन्धनतया गोव्यवहारस्य क्वचिदप्यनङ्गीकारात् । मृद्वादौ गोव्यवहारो न जातिनिबन्धनो नाप्युपाधिनिबन्धनः किंत्वौपचारिक इति न किंचिद्दुष्यति नच प्रमात्वजातेर्व्यञ्जकमस्ति । तथाहि । तत्किमबाधितानुभूतित्वं किं वा यथार्थानुभूतित्वमाहोस्विदव्यभिचार्यनुभूतित्वमविसंवाद्यनुभूतित्वं वा संशयविपर्ययव्यतिरिक्तस्मृतित्वानधिकरणज्ञानत्वं वा एतद्धटज्ञानवृत्तित्वे सत्येतद्धूमजन्ये वह्निज्ञानवृत्तित्वसंशयावृत्तिजातिमत्त्वं वा ।

न प्रथमः । इदानीं बाधविरहस्यातिप्रसञ्जकत्वात् । कालान्तरे बाधविरहस्य दुरवधारणत्वात्सर्वपुरुषाबाधस्य पुरस्तादेव निरस्तत्वात् । न द्वितीयः । यथार्थत्वानिरुक्तेः, तत्किमर्थसत्तामात्रविषयत्वमुत यावत्प्रतीयमानार्थसत्त्वमाहोस्विदबाधितार्थवत्त्वम् । न तावदर्थसत्तामात्रविषयत्वम् । भ्रमस्यापि प्रमात्वप्रसङ्गात् । नापि यावत्प्रतीयमानार्थसत्त्वं प्रत्यभिज्ञायामतीतानागतानुमानेषु वैधज्ञाने च तदभावेन तेषामप्रमात्वापातात् ।

[illegible] जलशिलादौ शीतोष्णतादिप्रत्ययाः [illegible] । [illegible] सर्वत्र प्रमाव्यवहारोऽस्त्वनुगतनिमित्तलाभाद् अलं जातिकल्पनया [illegible] —नेति । ननु कथं क्वचिदपि गोत्वव्यवहारस्योपाधिनिबन्धनत्वाभावः [illegible] व्यवहारस्यौपाधिकत्वाद् तत्र जातेरभावादिति तत्राह—मृद्वादादिति । [illegible] परम्, नच सोपि जातिमुपाधि [illegible] । [illegible] इति उपाधिनिबन्धनो जातिनिबन्धनो वा भवति [illegible] प्रमाव्यवहारस्य लौकिकत्व इति विशेष इति भावः । जाति[illegible] प्रमात्व [illegible] न प्रमात्वं जातिरित्याह—नचेति । [illegible] एतद्धटज्ञानेति । [illegible]

[illegible]

[illegible] —न प्रथम इति । [illegible]

[illegible] पुरस्तादेव निरस्तत्वादिति । [illegible]

अबाधितार्थवत्त्वं तु पुरस्तादेवापहस्तितम् । नापि तृतीयः । ज्ञानार्थयोर्विभिन्नदेशकालयोर्धूमाग्न्योरिवाविनाभावाभावात् । चतुर्थेपि पक्षे ज्ञानान्तरेण तथैवोल्लिख्यमानत्वं विपरीततया वा उल्लिख्यमानत्वमविसंवादित्वम् । नाद्यः । रजतं रजतमिति धारावाहिकविभ्रमेष्वपि भावात् । न द्वितीयः । असंजातबाधस्यापि भ्रमस्य प्रमात्वापातात् । नापि पञ्चमः । संशयविपर्ययव्यतिरिक्तस्मृतित्वानधिकरणज्ञानत्वस्य विभ्रमेपि धर्म्यंशे भावात् । अन्यथा सर्वं ज्ञानं धर्मिण्यभ्रान्तं प्रकारे तु विपर्यय इत्यभ्युपगमपरित्यागप्रसङ्गात् । संशयविपर्ययस्मृतीनामनिरुक्तेश्च तद्व्यतिरिक्तत्वमपि दुर्भणम् । तत्र किमनवधारणज्ञानं संशयः विरुद्धोभयकोटिसंस्पर्शिज्ञानं वा अनिर्द्धारितत्वविशेषितं वा जिज्ञासाजनकं मिथ्याज्ञानं वा विपर्ययेतरमिथ्याज्ञानं वा संशयत्वजातियोगि वा सर्वथापि न निरूपणपथमवतरति । 'अनिरुक्तेरवधृतेरतिव्याप्तेर्द्वयोरपि । अव्याप्तेर्विभ्रमाभेदाज्जातिसाङ्कर्यसक्तितः' ॥ १८ ॥

नाद्यः । अवधारणानिरुक्तावनवधृतत्वस्याप्यनिरूपणात् । तथाहि । किं ज्ञानमात्रमवधारणमुत एकाकारप्रतिनियतमाहोस्वित्संशयविरोधिज्ञानं वा संशयविरोधिप्रमाणज्ञानं वा । आद्ये व्याघातः । ज्ञानं भवति न भवति चेत्युक्तत्वात् । द्वितीये चित्रः पटश्चैत्रो

अबाधितार्थवत्त्वं त्विति । अव्यभिचार्यनुभूतित्वमिति तृतीयं पक्षं दूषयति—**नापि तृतीय इति** । किं यत्रार्थस्तत्र ज्ञानमिति देशतोऽव्यभिचारित्वं विवक्षितं किं वा यदार्थस्तदा ज्ञानमिति कालतः, नोभयमपीत्याह—**ज्ञानार्थयोरिति** । यद्यपि सुखादिषु देशतोऽविनाभावो वर्तमानेषु न कालतः संभवति तथापि न सर्वप्रमितीनामेवंभाव इति तास्वव्याप्तिरित्यर्थः । अविसंवाद्यनुभूतित्वमिति चतुर्थेऽपि पक्षेऽविसंवादित्वं विकल्प्य दूषयति—**चतुर्थेपीति** । किं संवादाभावो विसंवादित्वं तदभावोऽसंवादित्वमिति प्रथमविकल्पाभिप्रायः । द्वितीये तु विपरीतसंवादो विसंवादस्तदभावोऽविसंवादित्वमिति तत्र प्रथमं दूषयति—**नाद्य इति** । अस्ति हि इदं रजतमिदं रजतमिति धारावाहिकविभ्रमे ज्ञानान्तरेण पूर्वज्ञानप्रतीतार्थस्य तथेत्युल्लेख इत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । द्वितीये देशान्तरगमनादिनानुत्पन्नबाधे भ्रमेऽतिव्याप्तिरित्याह—**न द्वितीय इति** । पञ्चमपक्षेऽप्यतिव्याप्तिः । सर्वभ्रमाणामधिष्ठानांशे त्वदुक्तलक्षणवत्त्वेन प्रमात्वप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः, जातिसङ्करोक्तेरित्यभिप्रेत्याह—**नापि पञ्चम इति** । किंच संशयादेरपि दुर्निरूपत्वात्तद्व्यतिरिक्तत्वमप्रसिद्धमित्यसिद्धिर्लक्षणस्येत्यभिप्रेत्याह—**संशयेति** । तत्र संशयलक्षणानि संभवन्ति विकल्पयति—**तत्र किमित्यादिना** । निश्चयव्यावृत्त्यर्थमाद्यं पदम् । अवधारणाभावव्यावृत्त्यै ज्ञानपदम् । घटपटौ स्थाणुरेवेत्यादिव्यावृत्त्यै विरुद्धोभयग्रहणम् । **अनिर्धारितत्वविशेषितमिति** । अनिर्धारितोभयकोटिसंस्पर्शि ज्ञानमित्यर्थः । मिथ्याज्ञानमित्युक्ते विपर्ययेपि प्रसङ्गस्तदर्थं जिज्ञासाजनकेत्युक्तम् । तावत्युक्ते तर्केपि प्रसक्तिः तदर्थं मिथ्याज्ञानमिति । सर्वथापि दुर्निरूपणमित्युक्तं तत्र यथासंभवं दूषणानि श्लोकेन संगृह्णाति—**अनिरुक्तेरित्यादिना** । प्रथमे पक्षेऽवधृतेरनिरुक्त्या अनवधृतेरप्यनिरुक्तेरसिद्धिस्तथा द्वितीयतृतीययोरतिव्याप्तिश्चतुर्थे चाव्याप्तेः पञ्चमे विभ्रमाभेदात् षष्ठेपि जातिसङ्करप्रसक्तित इति योजना ।

संगृहीतानि दूषणानि विवृणोति—**नाद्य इत्यादिना** । अवधारणानिरुक्त्याऽनवधारणानिरुक्तिं दर्शयितुमवधारणलक्षणानि विकल्पयति—**किं ज्ञानमात्रमित्यादिना** । ज्ञानमात्रमवधारणमिति पक्षे ज्ञानत्वानधिकरणं ज्ञानमनवधारणज्ञानं स्यात्, तथाचानवधारणज्ञानं संशय इति वदतो न्यायभूषणकारस्य वदनसरोरुहं व्याहतिहिमाहतमित्याह—**आद्ये व्याघात इति** । नहि चित्रः पट इत्यादिज्ञानानामेकाकारप्रतिनियमत्वतोऽनवधारणज्ञानतापत्त्या संशयलक्षणमतिव्यापकमिति द्वितीयं पक्षं दूषयति—**द्वितीय इति** ।

नैत्रश्वैत्यादिप्रमाणज्ञानानामपि संशयत्वापातः । एकाकारप्रतिनियमाभावात् । नापि तृतीयचतुर्थौ । संशयानिरुक्तौ तद्विरोधस्यानिरुक्तेः । किं चैवंसति संशयविरोधिज्ञानादन्यज्ज्ञानं संशय इत्यापतेत् तथाचानुत्पन्नसंशयस्य संशयाविरोधितया जायमानप्रमाणज्ञानमपि संशयः स्यात् । नापि द्वितीयः । भेदाभेदशीतोष्णादिविषयप्रमाणज्ञानानां विरुद्धोभयकोटिसंस्पर्शिनां संशयत्वप्रसङ्गात् । नापि तृतीयः । निर्धारणानिरुक्तावनिर्धारितत्वस्यैवानिरुक्तेः । अनिर्धारितत्वशब्देन कोटिद्वयस्याव्यवस्थितत्वं विवक्षितमिति चेत्तदेव विविच्यताम् । किमव्यवस्थितत्वं कोटिद्वयस्य स्वरूपमुत धर्मः । न प्रथमः । कोटिद्वयस्वरूपनिश्चयस्यापि संशयत्वापत्तेः । नापि द्वितीयः तादृग्धर्मविशिष्टकोटिद्वयग्राहिज्ञानविषयप्रमाया अपि संशयत्वापातात् । नापि चतुर्थः । अभिज्ञानोरपि स्थाण्वादौ संशयदर्शनेन लक्षणस्याव्यापित्वात् । नापि पञ्चमो विकल्पासहत्वात् । तथाहि । संशयस्य विपर्यासाद्विषयविशेषेण कारणविशेषेण जातिविशेषेण वा भेदः स्यात् । नाद्यः । विषयविशेषानिरुक्तेः ।

तथाहि न तावदुभयविधिर्विषयः । एतौ स्थाणुपुरुषाविति समुच्चयनिश्चयस्यापि संशयत्वापातात् । नाप्युभयनिषेधः । न स्थाणुर्न पुरुष इति प्रत्ययप्रसक्तेः । नाप्यन्यतरनिषेधः । तदितरावधारणापत्तेः । नाप्युभयविधिनिषेधौ स्थाणुर्भवति न भवति पुरुषो

संशयविरोधिज्ञानत्वं तथाविधप्रमात्वं चेति [illegible] —**नापि तृतीयेत्यादिना** । [illegible] संशयविरोधिज्ञानादन्यज्ज्ञानं संशय इति [illegible] —**किं चेति** । [illegible] —**नापीत्यादिना । निर्धारणेति** । [illegible] —**अनिर्धारितेति** । [illegible] —**कोटिद्वयेति** । [illegible] —**तादृग्धर्मेति** । [illegible] —**अभिज्ञानोरिति** । [illegible] —**नापि पञ्चम इत्यादिना** । [illegible]

अबाधितार्थवत्त्वं तु पुरस्तादेवापहस्तितम् । नापि तृतीयः । ज्ञानार्थयोर्विभिन्नदेशकालयोर्धूमाग्न्योरिवाविनाभावाभावात् । चतुर्थेपि पक्षे ज्ञानान्तरेण तथैवोल्लिख्यमानत्वं विपरीततया वा उल्लिख्यमानत्वमविसंवादित्वम् । नाद्यः । रजतं रजतमिति धारावाहिकविभ्रमेष्वपि भावात् । न द्वितीयः । असंजातबाधस्यापि भ्रमस्य प्रमात्वापातात् । नापि पञ्चमः । संशयविपर्ययव्यतिरिक्तस्मृतित्वानधिकरणज्ञानत्वस्य विभ्रमेपि धर्म्यंशे भावात् । अन्यथा सर्वं ज्ञानं धर्मिण्यभ्रान्तं प्रकारे तु विपर्यय इत्यभ्युपगमपरित्यागप्रसङ्गात् । संशयविपर्ययस्मृतीनामनिरुक्तेश्च तदतिरिक्तत्वमपि दुर्भणम् । तत्र किमनवधारणज्ञानं संशयः विरुद्धोभयकोटिसंस्पर्शिज्ञानं वा अनिर्द्धारितत्वविशेषितं वा जिज्ञासाजनकं मिथ्याज्ञानं वा विपर्ययेतरमिथ्याज्ञानं वा संशयत्वजातियोगि वा सर्वथापि न निरूपणपथमवतरति । 'अनिरुक्तेरवधृतेरतिव्याप्तेर्द्वयोरपि । अव्याप्तेर्विभ्रमाभेदाज्जातिसाङ्कर्यसक्तितः' ॥ १८ ॥

नाद्यः । अवधारणानिरुक्तावनवधृतत्वस्याप्यनिरूपणात् । तथाहि । किं ज्ञानमात्रमवधारणमुत एकाकारप्रतिनियतमाहोस्वित्संशयविरोधिज्ञानं वा संशयविरोधिप्रमाणज्ञानं वा । आद्ये व्याघातः । ज्ञानं भवति न भवति चेत्युक्तत्वात् । द्वितीये चित्रः पटश्चैत्रो

अबाधितार्थवत्त्वं त्विति । अव्यभिचार्यनुभूतित्वमिति तृतीयं पक्षं दूषयति—**नापि तृतीय इति** । किं यत्रार्थस्तत्र ज्ञानमिति देशतोऽव्यभिचारित्वं विवक्षितं किं वा यदार्थस्तदा ज्ञानमिति कालतः, नोभयमपीत्याह—**ज्ञानार्थयोरिति** । यद्यपि सुखादिषु देशतोऽविनाभावो वर्तमानेषु न कालतः संभवति तथापि न सर्वप्रमितीनामेवंभाव इति ताखव्याप्तिरित्यर्थः । अविसंवाद्यनुभूतित्वमिति चतुर्थेऽपि पक्षेऽविसंवादित्वं विकल्प्य दूषयति—**चतुर्थेपीति** । किं संवादाभावो विसंवादित्वं तदभावोऽसंवादित्वमिति प्रथमविकल्पाभिप्रायः । द्वितीये तु विपरीतसंवादो विसंवादस्तदभावोऽविसंवादित्वमिति तत्र प्रथमं दूषयति—**नाद्य इति** । अस्ति हि इदं रजतमिदं रजतमिति धारावाहिकविभ्रमे ज्ञानान्तरेण पूर्वज्ञानप्रतीतार्थस्य तथेत्युल्लेख इत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । द्वितीये देशान्तरगमनादिनानुत्पन्नबाधे भ्रमेऽतिव्याप्तिरित्याह—**न द्वितीय इति** । पञ्चमपक्षेऽप्यतिव्याप्तिः । सर्वभ्रमाणामधिष्ठानांशे त्वदुक्तलक्षणवत्त्वेन प्रमात्वप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः, जातिसङ्करोक्तेरित्यभिप्रेत्याह—**नापि पञ्चम इति** । किंच संशयादेरपि दुर्निरूपत्वात्तद्व्यतिरिक्तत्वमप्रसिद्धमित्यसिद्धिर्लक्षणस्येत्यभिप्रेत्याह—**संशयेति** । तत्र संशयलक्षणानि संभवन्ति विकल्पयति—**तत्र किमित्यादिना** । निश्चयव्यावृत्त्यर्थमाद्यं पदम् । अवधारणाभावव्यावृत्त्यै ज्ञानपदम् । घटपटौ स्थाणुरेवेत्यादिव्यावृत्त्यै विरुद्धोभयग्रहणम् । **अनिर्धारितत्वविशेषितमिति** । अनिर्धारितोभयकोटिसंस्पर्शि ज्ञानमित्यर्थः । मिथ्याज्ञानमित्युक्ते विपर्ययेपि प्रसङ्गस्तदर्थं जिज्ञासाजनकेत्युक्तम् । तावत्युक्ते तर्केपि प्रसक्तिः तदर्थं मिथ्याज्ञानमिति । सर्वथापि दुर्निरूपणमित्युक्तं तत्र यथासंभवं दूषणानि श्लोकेन संगृह्णाति—**अनिरुक्तेरित्यादिना** । प्रथमे पक्षेऽवधृतेरनिरुक्त्या अनवधृतेरप्यनिरुक्तेरसिद्धिस्तथा द्वितीयतृतीययोरतिव्याप्तिश्चतुर्थे चाव्याप्तेः पञ्चमे विभ्रमाभेदात् षष्ठेपि जातिसङ्करप्रसक्तित इति योजना ।

संगृहीतानि दूषणानि विवृणोति—**नाद्य इत्यादिना** । अवधारणानिरुक्त्याऽनवधारणानिरुक्तिं दर्शयितुमवधारणलक्षणानि विकल्पयति—**किं ज्ञानमात्रमित्यादिना** । ज्ञानमात्रमवधारणमिति पक्षे ज्ञानत्वानधिकरणं ज्ञानमनवधारणज्ञानं स्यात्, तथाचानवधारणज्ञानं संशय इति वदतो न्यायभूषणकारस्य वदतोव्याहतिहिमाहतमित्याह—**आद्ये व्याघात इति** । नहि चित्रः पट इत्यादिज्ञानानामेकाकारप्रतिनियमस्ततोऽनवधारणज्ञानतापत्त्या संशयलक्षणमतिव्यापकमिति द्वितीयं पक्षं दूषयति—**द्वितीय इति** ।

मैत्रश्चेत्यादिप्रमाणज्ञानानामपि संशयत्वापातः । एकाकारप्रतिनियमाभावात् । नापि तृतीयचतुर्थौ । संशयानिरुक्तौ तद्विरोधस्यानिरुक्तेः । किं चैवंसति संशयविरोधिज्ञाना-दन्यज्ज्ञानं संशय इत्यापतेत् तथाचानुत्पन्नसंशयस्य संशयाविरोधितया जायमानप्रमा-णज्ञानमपि संशयः स्यात् । नापि द्वितीयः । भेदाभेदशीतोष्णादिविषयप्रमाणज्ञानानां विरुद्धोभयकोटिसंस्पर्शिनां संशयत्वप्रसङ्गात् । नापि तृतीयः । निर्धारणानिरुक्तावनि-र्धारितत्वस्यैवानिरुक्तेः । अनिर्धारितत्वशब्देन कोटिद्वयस्यान्यवस्थितत्वं विवक्षितमिति चेत्तदेव विविच्यताम् । किमव्यवस्थितत्वं कोटिद्वयस्य स्वरूपमुत धर्मः । न प्रथमः । कोटिद्वयस्वरूपनिश्चयस्यापि संशयत्वापत्तेः । नापि द्वितीयः तादृग्धर्मविशिष्टकोटिद्वयप्रमा-हिज्ञानविषयप्रमाया अपि संशयत्वापातात् । नापि चतुर्थः । अजिज्ञासोरपि स्थाण्वादौ संशयदर्शनेन लक्षणस्याव्यापित्वात् । नापि पञ्चमो विकल्पासहत्वात् । तथाहि । संश-यस्य विपर्यासाद्विषयविशेषेण कारणविशेषेण जातिविशेषेण वा भेदः स्यात् । नाद्यः । विषयविशेषानिरुक्तेः ।

तथाहि न तावदुभयविधिर्विषयः । एतौ स्थाणुपुरुषाविति समुच्चयनिश्चयस्यापि सं-शयत्वापातात् । नाप्युभयनिषेधः । न स्थाणुर्न पुरुष इति प्रत्ययप्रसङ्गः । नाप्यन्यतर-निषेधः । तदितरावधारणापत्तेः । नाप्युभयविधिनिषेधौ स्थाणुर्भवति न भवति पुरुषो

[illegible] संशयविरोधिज्ञानत्वं तथाविधप्रमात्वं चेति [illegible] —नापि तृतीयेत्यादिना । [illegible] —किं चेति । [illegible] —नापीत्यादिना । निर्धारणेति । [illegible] —अनिर्धारितेति । [illegible] —कोटिद्वयेति । [illegible] —तादृग्धर्मेति । [illegible] —अजिज्ञासोरिति । [illegible] —नापि पञ्चम इत्यादिना । [illegible] —नाद्य इति ।

[illegible] —न तावदिति । [illegible] —न स्थाणुरिति । [illegible] —स्थाणुरिति । [illegible]

भवति न भवतीत्युभयविधिनिषेधावधारणप्रसङ्गात् । नित्योऽनित्योवेत्यत्रैकतरनिषेधस्या-न्यतरविधिरूपतयोभयविधिनिषेधयोरसंभवाच्च । न द्वितीयः । कारणविशेषानिरुक्तेः । स हि सामग्री वा तदेकदेशो वा । नाद्यः । अतीन्द्रियत्वेन तस्याः प्रत्यक्षत्वायोगात् । लिङ्गाभावेनानुमानतोप्यसिद्धेः । नच संशयज्ञानं लिङ्गम् । तस्येदानीमेव निरूप्यमाणत्वात् । नापि द्वितीयः । प्रत्यक्षस्य तदेकदेशस्य साधारणधर्मदर्शनादेः स्वविषयतयानुव्यवसायप्रत्यक्षजनकत्वेनातिव्यापकत्वादप्रत्यक्षस्य च तदेकदेशस्य सामग्रीनिरासेन निरस्तत्वात् । नापि तृतीयः । जातिसङ्करापत्तेः । अयं स्थाणुः पुरुषो वेत्यत्र धर्म्यंशे तस्यैव ज्ञानस्य निश्चितत्वं विशेषांशे विकल्पांशे च संशयत्वमित्येकस्यैव ज्ञानस्य विरुद्धजातिद्वयलिङ्गिनः प्रसङ्गात् । एतेन षष्ठोपि पक्षो निरस्तः । तस्मान्नसंशयलक्षणनिरुक्तिः ।

नापि विपर्ययस्य । तथाहि । मिथ्याध्यवसायो विपर्यय इति भूषणकारभाषितं लक्षणं तावदयुक्तं मिथ्यात्वानिर्वचनात्तत्किमप्रमात्वमुतार्थव्यभिचारित्वमथोपदर्शितार्थाप्रापकत्वमर्थक्रियाशून्यार्थत्वं वा । 'आद्यकल्पेष्वतिव्याप्तेरव्याप्तेश्चान्त्ययोर्द्वयोः । न मिथ्याध्यवसायत्वं विपर्यासस्य लक्षणम्' ॥ २० ॥ नाद्यः । अप्रमात्वे सत्यध्यवसाय-

वश्चेत्याह—**नित्य इति** । नित्यत्वानित्यत्वयोः परस्परप्रतिक्षेपरूपत्वादेकतरविधावेकतरनिषेध उभयविधानमुभयनिषेधश्च न संभवति, उभयविधानातिरिक्तोभयनिषेधाभावादित्यर्थः । एवं विषयविशेषाद्विशेषं निराकृत्य कारणविशेषाद्विशेष इति पक्षं निराचष्टे—**न द्वितीय इति** । कारणशब्देन किं सामग्री विवक्ष्यते सामग्र्येकदेशो वा । आद्ये प्रत्यक्षतस्तज्ज्ञानमनुमानतो वा । नोभयथापीत्याह—**स हीत्यादिना** । ननु किमिति लिङ्गाभावः यावता कार्यात्संशयज्ञानात्सामग्र्याः शक्यानुमानमिति तत्राह—**नच संशयेति** । सामग्र्येकदेशः कारणमिति पक्षेऽपि किं प्रत्यक्षगम्यस्तदेकदेशस्तदगम्यो वा । नाद्य इत्याह—**प्रत्यक्षस्येति** । तदा हि तादृशकारणजनितं ज्ञानं संशय इति पर्यवस्येत् । तथाचातिव्याप्तिः । तस्य साधारणधर्मदर्शनादेः स्वविषयानुव्यवसायं प्रत्यपि जनकत्वात् । तस्य च प्रत्यक्षप्रमितित्वेन संशयत्वाभावादित्यर्थः । आदिशब्देन च विशेषस्मरणविशेषादर्शने गृह्येते । **सामग्रीनिरासेनेति** । न प्रत्यक्षतस्तत्सिद्धिः नाप्यनुमानतः । लिङ्गाभावात् । नच संशय एव लिङ्गम् । अद्याप्यनिरूपणादित्यर्थः । जातिविशेषाद्विशेष इति पक्षं दूषयति—**नापि तृतीय इति** । जातिसङ्करमेव विवृणोति—**अयं स्थाणुरिति** । संशयत्वजातियोगिसंशय इति षष्ठेपि पक्षे सङ्करप्रसङ्गमतिदिशति—**एतेनेति** ।

एवं संशयानिरुक्तिमुपपाद्य विपर्ययानिरुक्तिं प्रतिज्ञातामुपपादयति—**नापि विपर्ययस्येति** । प्रमाणज्ञानसंशययोर्मिथ्याध्यवसायपदाभ्यां निरासः । **उपदर्शितेति** । यद्धि ज्ञानं स्वेन प्रकाशितमर्थं न प्रापयितुं शक्नोति स विपर्यय इति किं विवक्षितमित्यर्थः । अर्थक्रियेत्यत्रोत्तरार्थशब्दो विषयपरः, समासश्च बहुव्रीहिः । सर्वपक्षेषु दूषणानि श्लोकेन संगृह्णाति—**आद्येति** । प्रथमद्वितीयतृतीयेष्वतिव्याप्तेरन्त्ययोस्तृतीयचतुर्थयोरव्याप्तेरिति योजना । चस्तु[1] तृतीयपक्षस्यैवातिव्याप्तिं च समुच्चिनोति । संग्रहं विवृणोति—**नाद्य इत्यादिना** । अप्रमात्वं मिथ्यात्वमिति पक्षे अप्रमारूपाध्यवसायो विपर्यय इत्युक्तं स्यात् तथाच स्मृतावतिव्याप्तिरित्याह—**अप्रमात्व इति** । अतीतादिज्ञानानामर्थव्यभिचारिणामध्यवसायरूपाणां

१ चकाररहितः पाठो भाति ।

रूपायां स्मृतावतिव्याप्तेः । न द्वितीयः । देशतः कालतोऽर्थव्यभिचारिषु प्रमाणज्ञानेष्वपि विपर्ययत्वप्रसङ्गात् । न तृतीयः । चन्द्रतारकादिप्रमाणज्ञानेष्वतिप्रसक्तेः । इदं रजतमित्यादिज्ञानेषु चोपदर्शितेदमंशप्रापकत्वादव्याप्तेः । नापि चतुर्थः । मिथ्याऽहिदंशप्रतिमूर्छाद्यनेकार्थानां निधनप्रकाशनाद्यर्थक्रियादर्शनात् । नच ज्ञानमेवार्थक्रियाकारि नार्थ इति वाच्यम् । ज्ञानमात्रस्य तद्धेतुत्वेऽतिप्रसङ्गादर्थविशेषितस्य तद्धेतुत्वे चार्थस्यापि तद्धेतुत्वापातात् । तदेवं तृतीयचतुर्थयोरव्याप्तिः ।

'अतस्मिंस्तदिति प्रत्ययो विपर्ययः' इत्युद्योतकरीयमपि लक्षणमयुक्तम् । अतिव्याप्तेः । भवति हि वल्मीकादौ स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयः, न स्थाणुर्न पुरुष इत्युभयबाधदर्शनात् अतस्मिंस्तदिति प्रत्ययः, न चासौ विपर्ययः । अतस्मिन्निति च स्वात्यन्ताभावाधिकरणे तदिति प्रत्ययविवक्षायां संयोगविभागशब्दात्मविशेषगुणेषु प्रदेशवृत्तिषु स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणेषु प्रमारूपोऽपि प्रत्ययो विपर्ययः स्यात् । एतेन बाध्यं ज्ञानं दुष्टकरणजन्यं वा ज्ञानं विपर्यय इति लक्षणं निरस्तम् । संशयेऽतिव्याप्तेर्दुर्निरूपत्वात्, बाधानिरुक्तेश्च । किं विरोधिप्रमाणज्ञानं बाधः किं वा विपर्ययविरोधिप्रमाणज्ञानं विषयापहारो वा । आद्ये पूर्वोत्तरप्रमाणज्ञानानां वध्यघातकलक्षणेऽतिव्याप्तिः । द्वितीये परस्पराश्रयता । न तृतीयः । तथाहि—विषयापहारो नाम पूर्वज्ञानोपदर्शितार्थानवबोधन-

---

विपर्ययत्वापत्त्याऽतिव्याप्तेर्द्वितीयपक्षोऽप्यनुपपन्न इत्याह—देशत इति । चन्द्रतारकेति । [illegible] प्रमाणत्वे प्राप्तुं [illegible] इति पूर्वमेवोक्तमिति भावः । [illegible] पक्षस्याव्याप्तिमप्याह—इदं रजतमिति । चतुर्थेऽव्याप्तिमाह—मिथ्याहिदंशेति । [illegible] अहिदंशे [illegible] मूर्छाद्यनेकार्थानां [illegible] 'उपसृष्टे वा [illegible] मूर्छा' [illegible] कार्यत्वादयमाचष्टे [illegible] । ननु [illegible] ज्ञानस्यैवार्थक्रियाकारित्वाज्ज्ञानस्यैव तद्धेतुत्वमिति, अत आह—नचेति । [illegible] अर्थविशेषितं च । आद्ये आह—ज्ञानेति । द्वितीये आह—अर्थेति । [illegible] उपसंहरति—तदेवमिति । [illegible] निरस्तम् । मिथ्यात्वनिरूपणे ।

एवं [illegible] इत्याह—अतस्मिन्निति । [illegible] स्थाणुर्वा पुरुषो वेति [illegible] । [illegible] अतिव्याप्तिं [illegible] —अतस्मिन्निति । [illegible] प्रदेशवृत्तिषु [illegible] —संशये इति । [illegible] —बाधेति । [illegible] पूर्वोत्तरेति । [illegible]

मात्रमुत तथा प्रमितिरुत यद्देशकालविशिष्टतया यत्प्रतीतं तस्य तत्रैवासत्त्वबोधनम् । नाद्यः । नायं देवदत्तो न जीवतीति विभ्रमप्रत्ययेन देवदत्तादिप्रत्ययानां बाधितत्वेनाप्रमात्वप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । देशान्तरकालान्तरयोस्तदसत्त्वप्रमित्या घटादिज्ञानानामप्रमात्वप्रसङ्गात् । नापि तृतीयः । देशकालविषयबाधेष्वव्याप्तेर्देशकालयोर्देशकालान्तराभावात् । यत्तदादिशब्दानां च सर्वविषयत्वे कतिपयविषयत्वे चाव्याप्तिरेव । एतेन फलापहारोऽपि व्याख्यातः । अनुत्पन्नफलस्यापि ज्ञानस्य बाध्यत्वाङ्गीकाराच्च विपर्ययत्वजातियोगी विपर्यय इत्यपलक्षणं । इदं रजतमित्यादौ धर्म्यंशे प्रत्यये जातिसङ्करप्रसङ्गात् । तस्मान्न विपर्ययस्य लक्षणं पश्यामः ।

तथा स्मृतेरपि । तथाहि । किं प्रमाकरणाजन्यत्वे सति संस्कारजन्यं ज्ञानं स्मृतिरुत दोषाजन्यत्वविशेषितमथवा स्वसमानविषयसंस्कारजन्यं ज्ञानं किं वा प्रमित्यवृत्तिपदजन्यज्ञानवृत्तिजातिमदाहोस्वित्स्मृतित्वजातियोगि । 'आद्ये कल्पे ऽधिकव्याप्तेर्द्वयोश्चासंभवित्वतः । तुर्येऽतिव्याप्तितश्चान्त्येऽभावाद्व्यञ्जकमानयोः ॥' २१ ॥ नाद्यः । भ्रमस्यापि स्मृतित्वप्रसङ्गात् । तस्यापि प्रमाणाजन्यत्वे सति संस्कारजन्यत्वात् । नापि द्वितीयः । असंभवित्वापातात्, संस्कारस्यापि स्वसामग्र्यनुमापकतया प्रमाकारणत्वात् । नापि तृतीयः ।

तथाप्रमितिरिति । पूर्वज्ञानोपदर्शितार्थस्यासत्त्वप्रमितिरिति वार्थः । **नायं देवदत्त इति** । यदा हि देवदत्त इति वा जीवतीति वा प्रतीतिरेकस्योदेत्यपरस्तु भ्रान्तः प्राह नायं देवदत्तः नच जीवतीति तत्रोत्तरस्य बाधकत्वं पूर्वस्य बाध्यत्वाद्विपर्ययत्वं च स्यादितीष्टसिद्धिकारोक्तातिव्याप्तिरित्यर्थः । द्वितीयेप्यतिव्याप्तिमाह—**देशान्तरेति** । अनित्यानामविभूनां कालान्तरदेशान्तरयोरसत्त्वप्रमितिरस्तीति तज्ज्ञानेष्वतिव्याप्तिरित्यर्थः । यदा हि देशकालविषयो भ्रमो जायते न तत्र तद्बाधस्योक्तरूपत्वमित्यव्याप्त्या तृतीयपक्षं दूषयति—**नापि तृतीय इति** । किंच यद्देशकालेत्यत्र यत्प्रतीतमित्यत्र च तस्य तद्देशकालेत्यत्र च यत्तच्छब्दानां सर्वदेशकालसर्ववस्तुपरत्वे सर्वबाधाव्याप्तिरेकैकेन सर्वाबाधात् निष्कृष्टविशेषविवक्षायां च तदितरबाधाव्याप्तिरित्याह—**यत्तदादीति** । लक्षणान्तरेप्युक्तं दूषणमतिदिशति—**एतेनेति** । तत्राप्यभिवदनं प्रवृत्तिसंवादनमर्थक्रियेति चतुर्विधफलानामेकैकापहारे सर्वापहारे वाऽव्याप्तिरित्यर्थः । अव्याप्त्यन्तरं चाह—**अनुत्पन्नेति** । प्रवृत्तेषु विपर्ययज्ञानेषु फलं प्राक् तस्याभावात् तच्चानुत्पादितप्रवृत्तिकमपि क्वचिद्बाध्यं दृश्यते विप्रलम्भकवाक्यजादीनां तत्राव्याप्तिरित्यर्थः । अस्तु तर्हि विपर्ययत्वजातियोगी विपर्यय इति तत्राह—**विपर्ययेति** । संशयत्वसमानयोगक्षेममिति भावः ।

संशयविपर्ययव्यतिरिक्तस्मृतित्वानधिकरणं प्रमात्वव्यञ्जकमिति पञ्चमपक्षे संशयविपर्ययानिरूपणाल्लक्षणासिद्धिरुक्ता, इदानीं स्मृत्यनिरूपणादपि तत्त्वानधिकरणत्वमप्रसिद्धमित्यभिप्रेत्याह—**तथा स्मृतेरपीति** । संस्कारजन्यं ज्ञानं स्मृतिरित्युक्ते प्रत्यभिज्ञादिष्वतिव्याप्तिस्तदर्थं प्रमाकरणाजन्यत्वे सतीत्युक्तम् । अननुभूतविषयभ्रमनिवृत्त्यर्थं द्वितीयं विशेषणम् । द्वितीये विपर्ययेऽतिव्याप्तिपरिहाराय दोषाजन्यत्वे सतीत्युक्तम् । ज्ञानपदेन घटादेः संस्कारजन्यपदेनानुवादस्य प्रत्यभिज्ञाया आद्येन पदेन निरासात् । तृतीयेऽपि संस्कारजन्यत्वमनुमानादावस्तीति तद्व्यवच्छेदार्थं स्वसमानविषयग्रहणम् । नहि तत्र व्याप्तिसंस्कारादेरनुमितिसमानविषयत्वमिति भावः । चतुर्थेऽपि पदजन्यज्ञानवृत्तिजातिमत्त्वं शाब्दप्रमित्यादीनामस्तीति तद्व्यवच्छेदाय प्रमित्यवृत्तीत्युक्तम् । श्लोकेन दूषणानि संगृह्णाति—**आद्य इति** । अधिकव्याप्तेः अतिव्याप्तेः द्वयोर्द्वितीयतृतीययोः । आद्यत्वेऽधिकव्याप्तिं निगदव्याख्यातग्रन्थेन दर्शयति—**भ्रमस्यापीति** । द्वितीयेऽसंभवं दर्शयति—**संस्कारस्यापीति** । इदं च प्रथमपक्षेऽपि समानम् । समानेऽप्यन्यस्मिन्पक्षान्तरोपस्थापकं दूषणान्तरं यदिति दूषणान्तरं प्रयोक्तम् ।

---

१ फलमिति, कस्य न वदेत्यादि.

असंभवित्वादेव सा मे माता स मे पितेत्यादिस्मृतीनां पूर्वानुभवसंस्काराधिकविषयत्वात्। नहि पूर्वानुभवे स इत्याकारोऽयमितिवर्तमानतया एवानुभवात् । नच स इत्याकारः कारणान्तरोपनीतः। पदात्पदार्थस्मृतौ हरिहरादिस्मृतौ चाभावादिति वाच्यम्। तत्कारणानिरूपणात्। सोऽयं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञाप्रत्यये तदित्यंशस्य संस्कारानुपनीतत्वे सत्ययमित्याकारस्य च संयोगमात्राधीनतया विशिष्टप्रत्यभिज्ञास्वरूपासिद्धिप्रसङ्गात्। अनुमिततत्तायां स इत्यभिलाप इति चेन्न। संस्कारस्य प्रत्यभिज्ञां प्रत्यकारणत्वप्रसङ्गात्। स इत्यंशेऽनुमानस्यैव सहकारित्वात् तं घटं स्मरामीत्यनुव्यवसायानुपपत्तेश्च। नहि तत्रानुमानव्यवधानमस्ति तथा सति स्मरणस्यातीतत्वेनानुव्यवसायविषयत्वानुपपत्तेः ।

दृष्टान्तेऽप्येवं दर्शयति—सा मे मातेति। अथ कथं स्मृतेः पूर्वानुभवसंस्कारादधिकविषयता तत्राह—नहीति। ननु स इत्यत्र तद्देशकालवैशिष्ट्यं प्रतीयते तच्च देशादिः पूर्वानुभवसमयेऽप्यनुभूत इति कथं तत्संस्कारादाधिकविषयताऽत आह—अयमितीति। न तद्देशादिवैशिष्ट्यमात्रं तत्ता अयं स इति अयमिति चोभयोरविशेषप्रसङ्गात्किंत्वसंनिहितदेशकालावच्छेदः पूर्वानुभवसंभेदो वा। नच तत्पूर्वस्मादनुभूतम्। वर्तमानतयैवानुभवात्, स्वविशिष्टग्राहकत्वाच्च पूर्वानुभवस्येति भावः। ननु स इत्याकारः स्मृतेर्विषय एव न भवति पदात्पदार्थस्मृतावदर्शनात्तत्याकारः कारणान्तरप्रयुक्त एवाद्यमतो न स्मृतेरधिकविषयतेति तत्राह—नचेति। कुतो न वाच्यमिति तत्राह—तत्कारणेति। नच पदात्पदार्थस्मृतावदर्शनात्कारणान्तरप्रयुक्तिकल्पना। पदजनितबुद्धेः स्मृतित्वाप्रसिद्धेः। अनुवादोऽपीयं या पदात्पदार्थबुद्धिः। युक्तं चैतदितरथा शक्तिवशादभिधायकत्वप्रसिद्धिर्न स्यात्। नह्युपाध्यायस्मारकस्य शिष्यस्य तदभिधायकत्वप्रसिद्धिरस्ति। अस्त्यपि स्मारकत्वे शक्तिवैचित्र्यादभिधायकत्वप्रसिद्धिरिति चेत्तदेव तर्हि शक्त्याभिधानमात्रमेवास्तु कृतं स्मारकत्वेन। अत एव नैतदन्यथानुपपत्त्या वाक्यार्थाभिधायकत्वं शाब्दिकनायोक्तं प्रत्युक्तम्। अनेकत्वाभिधानादीनां संबन्धिनां न नियमेनार्थस्मृतिः स्मारकत्वपक्षे स्यात्। नच नियमेन संबन्ध्यन्तरदर्शने संबन्ध्यन्तरस्मृतिर्भवति भवति च नियमेन गृहीतसंगतिकस्य शब्दस्य स्मरणेऽर्थबुद्धिः। तदुक्तं 'नियमाच्छब्दतो बुद्धिर्न तथान्यदिदर्शना'दिति। तस्मादनुवादत्वात्पदजन्यबुद्धेर्न तत्तादर्शनाततायां कारणान्तरप्रयुक्तिकल्पना। न केवलं कारणान्तरानधीनता, संस्कारानधीनत्वे बाधकं चास्तीत्याह—सोयमिति। तत्र तदित्यंशस्य संस्कारानधीनत्वे संप्रयोगस्य च तत्रासत्त्वात्तद्धर्मप्रत्यभिज्ञारूपं न स्यादित्यर्थः। ननु [illegible] लिङ्गानुमानात्तत्तोपस्थापिता स्यात् इति पराभिमतं शङ्कते—अनुमितेति। तर्हि तत्ताया अनुमानसिद्धत्वादिदंताया संप्रयोगसिद्धत्वात्संस्कारस्य [illegible] इति परिहरति—न संस्कारस्येति। अनुमानसिद्धे तत्ताया दूषणान्तरमाह—तं घटमिति। तत्र किं प्रथमतस्तत्तानुमानमथ घटस्मरणं ततः स्मरणानुव्यवसायः। किं वा प्रथमतस्तत्स्मरणं ततस्तत्तानुमानं ततोऽनुव्यवसाय इति। न प्रथमः। [illegible] स्मरणमिति तत्र [illegible], द्वितीयं निषेधति—नहि तत्रेति। अथ किमिति तत्रानुमानव्यवधानं न स्यादित्यत आह—तथा सतीति। तत्र हि [illegible] [illegible] [illegible], वर्तमानस्मरणस्यानुव्यवसायविषयत्वं न स्यात्। [illegible] । संस्कारस्य

संस्कारस्यासंविद्रूपत्वात्, निर्विषयत्वाच्च समानविषयत्वासिद्धिः । न ह्यसंविद्रूपस्य सविषयत्वम् । इच्छादिषु तज्जनकज्ञानविषयेण सविषयत्वोपचारात् ।

तर्हि संस्कारजनकानुभवसमानविषयत्वे सति संस्कारजन्यत्वं लक्षणार्थ इति चेन्न । तत्तांशे समानविषयतायाः खण्डितत्वात् । गरुडादिसाक्षात्कारे चातिव्याप्तेः, तस्य दीर्घकालनैरन्तर्योपचितसंस्कारविषयविषयत्वात् । नापि चतुर्थः । अनाप्तवाक्योत्थविभ्रमप्रत्ययेऽनेकार्थाक्षादिपदजन्यसंशये चातिव्याप्तेः । नापि पञ्चमः । तज्जातौ व्यञ्जकप्रमाणानिरूपणात् । तदेवं संशयविपर्ययस्मृतीनामनिरुक्तौ तदतिरिक्तत्वविशेषणं दुर्निरूपम् । नापि षष्ठः । तथाहि । एतद्घटज्ञानवृत्तित्वे सत्येतद्धूमजन्यवह्निज्ञानवृत्तिसंशयावृत्तिजातिमत्त्वमित्यपि न । विकल्पासहत्वात् । तथा हि किं घटज्ञानवह्निज्ञानशब्दाभ्यां ज्ञानमात्रं विवक्ष्यते । किं वा प्रमात्वेन व्यवह्रियमाणमाहोस्विदबाधितप्रमाव्यवहारास्पदम् । नाद्यः । विभ्रमज्ञानानामप्येवं भावात् । नापि द्वितीयः । उक्तदोषानुषङ्गात्, विभ्रमज्ञानेष्वपि तात्कालिकप्रमात्वव्यवहारदर्शनात् । नापि तृतीयः । अबाधितत्वस्य दुर्निरूपतायाः प्रागेवाभिहितत्वात् । तदेवं प्रमात्वस्य न निरुक्तिः ।

विषयाभावादपि समानविषयत्वमसिद्धमिति प्रौढ्या प्राह—**संस्कारस्येति । असंविद्रूपत्वादिति ।** ज्ञानत्वाभावादित्यर्थः । ननु तर्हि तत्कथमिच्छादिषु सविषयत्वं समानं हि तेषामप्यसंविद्रूपत्वमिति तत्राह—**इच्छादिष्विति ।**

तदेवं स्वसमानविषयसंस्कारजं ज्ञानमिति लक्षणं दूषितमेव । एतत्परिहाराय भङ्ग्यन्तरं शङ्कते—**तर्हीति ।** न स्वसमानविषयसंस्कारजन्यत्वमत्राभिप्रेयते येनासिद्धिरभिधीयते किं तर्हि, संस्कारजनको योऽनुभवस्तेन समानविषयत्वे सति तत्संस्कारजत्वमित्यर्थः । प्रत्यभिज्ञाव्यावर्तनायायं विशेषणम् । समानविषयत्वं चान्यूनानतिरिक्तविषयत्वम् । संस्कारजनकानुभवसमानविषयधारावाहिकज्ञानव्यावृत्त्यै संस्कारजन्यपदम् । इदमपि पूर्वोक्तदूषणेन दूषितमित्याह—**न तत्तांश इति ।** अतिव्याप्तिं चाह—**गरुडादीति ।** गरुडादिध्यानाद्यः साक्षात्कारो जायते स पूर्वपूर्वभावनाजनितः तत्र संस्कारजनकपूर्वानुभवस्य साक्षात्कारस्य चास्ति समानविषयत्वम्, अथ च न स्मृतिः । साक्षात्कारिज्ञानस्य स्मृतित्वव्याघातादित्यर्थः । संस्कारशब्देनात्र तज्जनकानुभवो लक्ष्यते । संस्कारस्य सविषयत्वमङ्गीकृत्य वा । प्रमित्यवृत्तीत्यादि चतुर्थं लक्षणं दूषयति—**नापि चतुर्थ इति ।** पदजन्येत्यत्र एकत्वमविवक्षितं विवक्षितं वोभयथापि क्रमेण व्यभिचारमाह—**अनाप्तेत्यादिना ।** अनाप्तवाक्यजनितं यद्विज्ञानं विपर्ययरूपं तत्र विपर्ययत्वादिर्जातिः प्रमित्यवृत्तिपदजन्यज्ञानवृत्तिजातिर्भवति तस्यैव ज्ञानस्याप्रमितत्वात्, पदजन्यत्वाच्च, अतस्तद्योगिनि विपर्यये चातिव्याप्तिः तथाक्षगवादिशब्दैरनेकार्थवाचकैः श्रवणमात्राद्यः संशयो जायते किं विभीतकं किंवा देवनमिति तत्राप्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । स्मृतित्वजातियोगित्वमिति पञ्चमं पक्षं दूषयति—**नापीति ।** प्रासङ्गिकस्य प्रकृतोपयोगमाह—**तदेवमिति ।** एतद्घटज्ञानवृत्तित्वे सतीत्यादिषष्ठं प्रमात्वव्यञ्जकमाशङ्कितं दूषयति—**नापि षष्ठ इति ।** तमेव पक्षं दूषयितुमतिव्यवहित इत्यनुवदति—**तथाहीति ।** एतद्घटज्ञानैतद्धूमजन्यवह्निज्ञानशब्दौ विकल्पयति—**किं घटज्ञानेत्यादिना । विभ्रमेति ।** येन हि विपर्ययत्वं नाम जातिरङ्गीक्रियते तन्मते विपर्ययेऽप्येतल्लक्षणं गच्छति । ज्ञानत्वाधिकरणवृत्तिसंशयावृत्तिजातिमदिति हि तदा लक्षणार्थः । सच विपर्ययेऽप्यस्तीति भावः । प्रमात्वेन व्यवह्रियमाणं ज्ञानमिति द्वितीयपक्षेपीदमेव दूषणमतिदिशति—**उक्तदोषेति ।** ननु विभ्रमेषु कथं प्रमात्वव्यवहार इति तत्राह—**विभ्रमज्ञानेष्वपीति ।**

नापि परोक्षतायाः । तस्या जातित्वे जातिसङ्करप्रसङ्गात् । तथाहि । किं प्रमात्वं परं पारोक्ष्यमपरं विपरीतं वा । नाद्यः । पारोक्ष्यप्रमाभावप्रसङ्गात् । यत्र परोक्षत्वजातिर्व्याप्या तत्र व्यापकं प्रमात्वमस्त्येवेति नियमात् । नापि द्वितीयः । तथा सति प्रमात्वं परोक्षतां न व्यभिचरेदिति प्रत्यक्षप्रमाभावप्रसङ्गात् । नच विभ्रमेषूपाधिनिवन्धन एव परोक्षत्वव्यवहारः । तथासति सर्वत्र तन्निवन्धनतयैव तद्व्यवहारोपपत्तौ जातिकल्पनावैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तदेवमन्योन्यपरिहारेण वर्तमानयोर्मनोगगनवर्तिनोर्मूर्तत्वभूतत्वयोः पृथिव्यादावेवैकत्र समावेशे जातिसङ्करः स्यात् । नच परोक्षताया जातेर्व्यञ्जकमस्ति । तत्किमिन्द्रियार्थसन्निकर्षाजन्यत्वे सति प्रमात्वमुत लिङ्गादिप्रमाकरणजन्यत्वम् । नाद्यः । ईश्वरज्ञानस्यापि परोक्षत्वप्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः । स्मृतेः परोक्षत्वाभावप्रसङ्गात् । एतेन परोक्षत्वस्योपाधित्वमपि निरस्तम् । व्यञ्जकनिरासेन तयोरुपाधित्वस्यापि निरस्तत्वात् । ईश्वरज्ञानवृत्तित्वे सत्ययोग्यनुव्यवसायातिरिक्तपरमाणुप्रमितिवृत्तिर्जातिः साक्षात्त्वं तदधिकरणं प्रत्यक्षमित्यपि न । यतः—'प्रमितेर्दुर्निरूपत्वाद्व्यञ्जकस्यानिरूपणात् । साक्षात्त्वं

पारोक्ष्यानधिकरणप्रमाकरणं प्रत्यक्षमिति लक्षणे प्रमात्वदुर्निरूपतोपपादिता, पारोक्ष्यदुर्निरूपतां प्रतिज्ञातामुपपादयति—**नापि परोक्षताया इति** । जातिसंकरमेव दर्शयति—**किं प्रमात्वमित्यादिना** । परोक्षप्रमाभावप्रसङ्गमेवोपपादयति—**यत्रेति** । व्याप्यपरोक्षत्वजातिमत्त्वे सर्वत्र व्यापकप्रमात्वनियमात्पारोक्ष्यरूपप्रमा न स्यादित्यर्थः । द्वितीये प्रत्यक्षरूपप्रमा न स्यात् । यत्र यत्र व्याप्यप्रमात्वं तत्र तत्र व्यापकपारोक्ष्यवृत्तित्वनियमादित्याह—**नापि द्वितीय इत्यादिना** । ननु प्रमात्वं परमेव तद्रहितेषु विभ्रमेषु पारोक्ष्यव्यवहारस्त्वौपाधिक इति तत्राह—**नच विभ्रमेष्विति** । प्रतिपादितजातिसङ्करं सनिदर्शनमुपसंहरति—**तदेवमिति** । यथाहि भूतत्वातिरिक्ते मनसि वर्तमानमूर्तत्वस्यामूर्तेऽपि गगने वर्तमानस्य भूतत्वस्य चैकत्र पृथिव्यादौ वृत्त्या जातिसङ्करप्रसङ्गात् न जातित्वम्, एवमनयोरपि परस्परपरिहारेण वर्तमानयोरेकत्रानुमित्यादौ वर्तमानतया जातिसङ्करप्रसङ्ग इति योजना । नियतव्यञ्जकाभावादपि न पारोक्ष्यं जातिरित्याह—**नचेति** । प्रत्यक्षप्रमितेः परोक्षभ्रमस्य च निरासाय विशेषणद्वयम् । प्रत्यक्षप्रमितिव्यावृत्त्यै घटादिव्यावृत्त्यै वा विशेषणद्वयम् । नित्यस्येश्वरज्ञानस्य नेन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वमस्ति अस्ति च प्रमात्वमिति तस्यापि परोक्षत्वप्रसक्तिरिति प्रथमं पक्षं दूषयति—**ईश्वरेति** । लिङ्गादिप्रमाकरणजन्यत्वं पारोक्ष्यव्यञ्जकमिति पक्षे स्मृतेः पारोक्ष्यं न स्याद्व्यञ्जकाभावादित्याह—**स्मृतेरिति** । एतेनेत्यस्य विवरणं—**व्यञ्जकेति** । पारोक्ष्यस्यौपाधिकत्वेऽप्यनयोरेवोपाधित्वसंभावनात्तदपि दूषणं निरस्तमित्यर्थः । प्रत्यक्षलक्षणान्तरं दूषयते—**ईश्वरेति** । अत्र च साक्षात्कारत्वजात्यधिकरणं प्रत्यक्षमिति लक्षणम् । [illegible] लक्षणमीश्वरेत्यादि, जातिः साक्षात्कारत्वमित्युक्ते [illegible] इत्युक्तम् । तथाच व्याघातः प्रत्यक्षप्रमितिवृत्तित्वात्तदर्थं परमाणुप्रमितिवृत्तीत्युक्तम् । तथाप्यतिव्याप्तिः । परमाणुमदं [illegible] अनुव्यवसायप्रत्यक्षस्य परमाणुविषयतया साक्षात्कारत्वस्य परमाणुप्रमितिवृत्तित्वात्तदर्थमयोग्यानुव्यवसायातिरिक्तेति । तथाप्यनुव्यवसायातिरिक्तयोगिप्रत्यक्षमादाय [illegible] । तथापि [illegible] इत्युक्तम् । [illegible] ईश्वरज्ञानवृत्तित्वे [illegible] प्रमाणे [illegible] परमाणुप्रमितिवृत्तीत्युक्तम् । [illegible] । [illegible] सति ईश्वरज्ञानवृत्तिजातिरिति फलितार्थः । [illegible]—**प्रमितेरित्यादिना**

जातिसाङ्कर्यान्न प्रत्यक्षस्य लक्षणम् ॥' २२ ॥ प्रमितेरेवानिरूपणे परमाणुप्रमितिवृत्तिविशेषणस्य दुर्ज्ञानत्वात्, इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वादेश्चाभिव्यञ्जकस्यापास्तत्वात्, साक्षात्त्वस्य च प्रमात्वेन परापरभावाभावाज्जातिसङ्करप्रसङ्गाच्च नेदमपि प्रत्यक्षलक्षणम् ।

सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमित्यपि न प्रत्यक्षलक्षणम् । प्रत्यक्षाभासेऽपि सत्त्वात् । वृत्तिकारमतेन तत्सतोर्व्यत्ययेऽपि लक्षणस्याव्याप्तिरतिव्याप्तिर्वा । तथाहि । यदाभासविज्ञानं तद्यदि तत्संप्रयोगादेव भवति तत्समीचीनं प्रत्यक्षमिति तदा सूत्रार्थः । तत्र किं प्रतिभासमानेनाकारेण कृत्स्नेन संप्रयोगाज्जायमानत्वं विवक्षितमुतैकदेशेनापि । नाद्यः । सोयं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञायां तत्तांशे संप्रयोगाभावादव्याप्तेः । नच तत्रापि तत्तांशे संयुक्तविशेषणतालक्षणः संप्रयोगोस्तीति वाच्यम् । षष्ठप्रमाणवादिना तस्य प्रत्यक्षतानङ्गीकारादङ्गीकारे वा निर्घटं भूतलमित्यत्र तथाभूतसन्निकर्षभावादभावस्य प्रत्यक्षतोपपत्तौ षष्ठप्रमाणाभ्युपगमवैयर्थ्यापातात् । न द्वितीयः । विभ्रमेष्वपि भावादतिव्याप्तेस्तत्राप्यधिष्ठानसंप्रयोगस्य भावात् । अथोच्येत संप्रयोग इत्यत्र समितिविशेषणेन दुष्टेन्द्रियसंप्रयोगजन्यत्वस्य व्यावर्तितत्वाद्दुष्टेन्द्रियसंप्रयोगजन्येषु विभ्रमेषु

प्रमितेर्दुर्निरूपत्वादित्येतद्विवृणोति—**प्रमितेरिति** । व्यञ्जकस्यानिरूपणं विवृणोति—**इन्द्रियार्थेति** । अव्यभिचारित्वखण्डनादीश्वरज्ञानाव्यापकत्वाच्चेत्यर्थः । इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वासिद्धेश्च । तथाहि । न तावत्प्रत्यक्षतस्तदधिगमः । इन्द्रियार्थसन्निकर्षयोरप्रत्यक्षत्वेन तज्जन्यत्वस्याप्यप्रत्यक्षत्वात् । नाप्यनुमानतो ज्ञानत्वप्रमितित्वादीनां व्यभिचारित्वात्साक्षात्कारित्वस्याद्याप्यसिद्धेरिति । तृतीयं हेतुं विवृणोति—**साक्षात्त्वस्य चेति** । तथा 'साक्षात्प्रतीतिः प्रत्यक्षं मेयमातृप्रमासु सा । मेयेष्विन्द्रिययोगोत्था द्रव्यजातिगुणेषु सा ॥ १ ॥ सर्वविज्ञानहेतूत्था मितौ मातरि च प्रमा । साक्षात्कारत्वसामान्यात्प्रत्यक्षत्वेन संमता ॥ २ ॥' इति शालिकनाथोक्तलक्षणमपि परिशुद्धं मन्तव्यम् । एतेन साक्षात्प्रतीतिसाधकतममध्यक्षं सम्यगपरोक्षानुभवसाधनं प्रत्यक्षमित्यादि भासर्वज्ञभूषणप्रभृतिभिरभिहितं लक्षणजातं प्रत्याचक्षीत । साक्षात्त्वानिरुक्तेरेव प्रत्यक्षप्रमायाः परोक्षप्रमाया वाऽभावप्रसङ्गादिति भावः ।

एवं तार्किकप्रत्यक्षलक्षणानि दूषयित्वा मीमांसकाभिमतं लक्षणं दूषयति—**सत्संप्रयोग इति** । 'सता वर्तमानेनार्थेनेन्द्रियाणां संप्रयोगे सति पुरुषस्य यद्बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्ष'मिति लोकसिद्धप्रत्यक्षलक्षणानुवादपरं जैमिनिसूत्रमित्यर्थः । अत्र च जन्मग्रहणं जन्मैव बुद्धेर्व्यापार इति प्रदर्शनार्थम् । उक्तं हि—'व्यापारः कारकाणां तु यो जन्मातिरेकतः । ज्ञानेऽपि हि तथा मा भूदिति जन्माभ्युपेयते ॥' इति । अव्याप्तिव्याप्तिमाह—**प्रत्यक्षाभासेऽपीति** । अस्ति हि तत्रापि वर्तमानेन संप्रयोगाद्बुद्धिजन्म । यथाहुः—'किन्तु संप्रयोगे हि [illegible] ।' इति । ततोऽतिव्याप्तिरित्यर्थः । स्यादेतत् यद्यपीदं भाष्यकारमते दूषणं संभवति तथापि वृत्तिकारमते न संभवति । तेहि तत्सतोर्व्यत्ययं कृत्वा व्याचख्युः । तत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म सत्प्रत्यक्षमिति । तदा चायं सूत्रार्थः । 'तत्संप्रयोगात्तद्विषयविज्ञानं सत्प्रत्यक्षमतत्संप्रयोगात्तदविषयं [illegible]' इति । ततः कथमतिव्याप्तिः, नहि शुक्तिकारजतज्ञानं रजतसंप्रयोगादुत्पन्नमिति तत्राह—**वृत्तिकारमतेनेति** । अव्याप्त्यतिव्याप्ती दर्शयितुं सूत्रार्थमाह—**तथाहीति** । विकल्प्य दूषणं दर्शयति—**तत्रेत्यादिना** । ननु [illegible] प्रत्यक्षत्वं नाङ्गीक्रियते तत्राह—**अङ्गीकारे वेति** । [illegible] । एकदेशेनापि संप्रयोगे [illegible]—**न द्वितीय इति** । [illegible]—**तत्रापीति** । [illegible]—**अथोच्येतेत्यादिना** । [illegible] संप्रयोग इति सतः ।

नातिव्याप्तिः । यथाहुर्भट्टपादाः—'सम्यगर्थे च संशब्दो दुष्प्रयोगनिवारणः । प्रयोग इन्द्रियाणां च व्यापारोऽर्थेषु कथ्यते ॥ दुष्टत्वाच्छुक्तिकायोगो वार्यते रजतेक्षणादि'ति । तदपि न । उक्तोत्तरत्वात्, प्रत्यभिज्ञायां तत्तांशेन तथाभूतसंप्रयोगाभावादव्याप्तेः, इन्द्रियेषु दोषाभावस्य प्रागुक्तन्यायेन दुरवधारणत्वात् । तदेवं प्रत्यक्षलक्षणं प्रत्युक्तम् ।

नाप्यनुमानस्य लक्षणं निरूपयितुं शक्यम् । तथाहि । करणपक्षे तृतीयलिङ्गपरामर्शः, परामृश्यमानं वा लिङ्गमनुमानमिति नैयायिकाः । न तावत्तृतीयलिङ्गपरामर्शोऽनुमितेः करणम् । अव्यापारत्वात् । व्यापारवत एव हि सर्वत्र करणत्वं तदिह महानसादौ धूमधूमध्वजयोः प्रथमं संबन्धं गृहीतवतः शिखरिशिखरपरिवर्तितया पुनस्तमेव धूममवलोकयतस्तदनुचानुसंहितव्याप्तेर्योऽयं लिङ्गविषयः परामर्शः 'तथाचायं धूमवा'निति न तस्य व्यापारान्तरमुपलभामहे, येन तस्यानुमितिकरणता स्यात् । नच व्याप्तस्य पक्षधर्मतावगमेऽप्यनुमानानुदयस्त्वयाभ्युपगम्यते, येन व्यापारान्तरं तत्र कल्प्येत । अथानुसंहितव्याप्तिकस्य लिङ्गविषयो निर्विकल्पकप्रत्ययः करणं तस्य 'तथाचायं धूमवा'निति

अत्र वार्तिकसंमतिमाह—यथाहुरिति । पादशब्दः पूजार्थः । 'पादा इति नामान्ते देवा भट्टारका वार्पा'त्यभिधानाद् । सम्यगर्थे प्रसिद्धोयं समिति शब्दो दुष्प्रयोगस्य निवारकः । अथ कोयं प्रयोगः, यस्यायं सम्यक्त्वमाचक्षीत संशब्द इति तत्राह—प्रयोग इति । इन्द्रियाणामर्थेषु यो व्यापारः स प्रयोगोऽभिमत इत्यर्थः । कस्तर्हि दुष्प्रयोगोऽनेन निवर्त्यत इति तत्राह—दुष्टत्वादिति । कथं तस्य दुष्टत्वमिति तत्राह—रजतेक्षणादिति । तन्निमित्तं रजतं इदम् इति दुष्टो योऽसौ प्रयोगोऽसत्यस्य व्यावर्तकोयं संशब्द इति वार्तिकयोजना । अनेनापि हि सम्यक्संप्रयोगः समर्थितः । स च तत्तांशे नास्तीति पूर्वमेवोक्तमित्याह—तदपि नेति । उक्तमेव दर्शयति—प्रत्यभिज्ञायामिति । ननु विलक्षणशील इव भवानालोच्यते कथमन्यथा एकदेशसंप्रयोगपक्षमुपक्षिप्य तत्तांशे तादृशसंप्रयोगाभावादव्याप्तिमाचष्टे इति तत्राह—इन्द्रियेष्विति । प्रागुक्तन्यायो दुष्टत्वानर्थजन्यत्वावधारणानिरसनन्यायः । इन्द्रियसंप्रयोगस्याप्रत्यक्षत्वेन तन्निष्ठदोषाग्रहणेन दोषाभावस्याप्यप्रामाण्यादित्यर्थः । प्रत्यक्षलक्षणमुपसंहरति—तदेवमिति । प्रत्यक्षधर्मिकानुमानेऽप्येकदेशसंप्रयोगसंभवादतिव्याप्तिः । संप्रयुक्त एवार्थे इति विशेषणे च प्रत्यभिज्ञाऽव्याप्तिरित्यपि द्रष्टव्यम् । अथवा भाष्यकारपक्ष एवातिव्याप्तिपरिहारमाशङ्क्येदमव्याप्तिदानम् । इन्द्रियेष्विति दूषणान्तराभिधानम् । 'अध्यक्षे सर्वमानानामध्यक्षेऽलिङ्गधर्मिणि । अनुमानादिषु त्वसमनुमानेषु वा क्वचित् ॥' १ ॥

क्रमप्राप्तमनुमानलक्षणं खण्डयितुमुपक्रमते—नाप्यनुमानस्येति । प्रमाणकरणकत्वेन प्रस्तुतत्वादनुमितिं विहाय तार्किकानुमितिकरणलक्षणमुद्भावयति—करणेति । करणेन व्यापारवत्त्वमुपलक्षितम् । इदं च तृतीयं परामर्शमुत्तरत्र स्वयमेव दर्शयिष्यति । ननु मास्तु व्यापारः करणत्वं किमिति न स्यादत आह—व्यापारवत एव हीति । व्यापारवत्कारणं हि करणमुच्यते कारणविशेषस्य करणत्वं ततो व्यापारवत एव करणत्वमित्यर्थः । अस्तु तर्हि तस्यापि व्यापार इति तत्राह—तदिहेत्यादिना । धूमध्वजो वह्निः, शिखरी पर्वतः । तृतीयलिङ्गपरामर्शमेव दर्शयति—तथाचायमिति । ननु यद्यपि व्यापारान्तरं तस्य न दृश्यते तथापि करणत्वसिद्धये कल्प्यत इति तत्राह—नच व्याप्तस्येति । यदि व्याप्तस्य पक्षधर्मतया ज्ञातस्य लिङ्गस्य कदाचिदनुमितिजनकत्वं न दृश्येत कल्प्येतापि तदा व्यापारान्तरं [illegible] तत्त्वेनोऽतिप्रसक्तिरिति भावः । ननु त्रिविधलिङ्गपरामर्शेषु निर्विकल्पकः [illegible], तत्र निर्विकल्पकः करणं सविकल्पकस्तु तस्य व्यापार इति शङ्कते—अथेति । अनुसंधानं व्याप्तिस्मरणम् । एवञ्च लिङ्गपरामर्शस्य तृतीयत्वसिद्धये [illegible] । [illegible]

सविकल्पकप्रत्ययो व्यापारः । मैवम् । शब्दानुमानाभ्यामवगतलिङ्गव्याप्तेरादावेव सविकल्पकेन तेषां विषयीकरणाच्छब्दानुमानयोर्निर्विकल्पकप्रत्ययाजनकत्वात् । अथोच्येत—तस्मादयमग्निमानिति निगमनेन तस्मादित्युपनयार्थस्य लिङ्गाधिकरणत्वस्य परामर्शादुपनयार्थस्य पूर्वभाविनस्तृतीयलिङ्गपरामर्शस्य तज्जनकतया तद्व्यापारोपपत्तिरिति । तदपि न । आप्तवाक्यादस्ति धूम इत्यधिगतवतोपि विनैव तस्मादिति परामर्शमात्रादस्ति धूमध्वज इति प्रतीतेरुदयात् । न चैषा प्रतीतिः प्रत्यक्षा । अनैन्द्रियकत्वात् । नापि शाब्दी । आप्तवाक्यस्य धूमसद्भावमात्रपर्यवसितत्वात् । नापि स्मृतिः । तत्राग्निसद्भावस्य पूर्वमननुभूतत्वात् । अतः परिशेषादनुमितिरेवेत्यास्थेयं तत्कथं तत्र व्यापारसंभवः । लिङ्गपरामर्शस्य करणत्वेन प्रमाणेषु ज्ञाताज्ञातकरणविभागश्च न स्यात् । नयनादीनामेव हि करणत्वमज्ञाततया, ज्ञाततया तु लिङ्गशब्दादीनामिति विभागः परामर्शस्य करणतायां न सिद्ध्येत् । नच परामर्शोपि ज्ञाततया करणम् । ज्ञानस्य निलीनस्यैव नयनादिवत्स्वरूपफलजनकताङ्गीकारात्, अन्यथाऽनवस्थाप्रसङ्गात् । अथ परामृश्यमानं लिङ्गमनुमितेः करणम् । तदपि न । तत्रासीद्धूम इत्याप्तादुपश्रुत्य वह्निरपि तत्रासीदित्यनुमितावविद्यमानस्य कारणत्वानुपपत्तौ तत्परामर्शस्यैव कारणतायास्तस्यावश्याश्रयणीयत्वात् । एकप्रयोजकतानुरोधेन धूमादेर्वर्त्तमानदशायामपि तत्परामर्शस्यैव कारणतायाः स्वीकरणीयत्वात् ।

किंचेदं लिङ्गं, यस्य परामर्शः परामृश्यमानं वालिङ्गमनुमितिकरणम्, व्याप्तिपक्षधर्मतावल्लिङ्गमिति चेत्केयं व्याप्तिः, किमविनाभावः किंवा स्वाभाविकः संबन्धः निरुपाधिकः

लिङ्गावगमः न तत्रैवं द्वैविध्यम् । प्रत्यक्षगोचरत्वादस्याः कथायास्ततस्तत्र करणस्यैवाभावप्रसङ्गादव्याप्तिरित्याह—**मैवमिति** । स्यादेतत्, 'तथाचायं धूमवा'निति च 'तस्मादग्निमा'निति च याविमावुपनयनिगमनाख्यावयवौ तत्र निगमनगतस्तस्मादिति परामर्शो व्यापारस्तज्जनकश्चोपनयगतलिङ्गपरामर्शः सविकल्पकः करणमिति शङ्कित्वा तादृशपरामर्शं विनैवाप्तवचनादवगतधूमादनुमित्युदयेऽव्याप्त्या परिहरति—**अथोच्येतेत्यादिना-उदयादित्यंतेन** । ननु तादृशपरामर्शव्यतिरेकेणोत्पद्यमानप्रतीतिरनुमितिरेव न भवतीत्याशङ्क्य परिशेषादनुमितित्वमाह—**न चैषेत्यादिना** । परिशेषादनुमितित्वं दर्शयित्वा तत्राव्याप्तिं दर्शयति—**तत्कथमिति** । किंच यदि परामर्शः करणं तदा तस्याज्ञायमानतया करणत्वान्न प्रत्यक्षाद्वैलक्षण्यं स्यादित्याह—**लिङ्गपरामर्शस्येति** । अस्तु तर्हि परामर्शोपि ज्ञायमानतया करणमिति नेत्याह—**नच परामर्शोपीति** । ननु निलीनतया फलजनकस्याप्यपेक्षितस्थले ज्ञायमानतया जनकता किं न स्यादित्यत आह—**अन्यथेति** । स्वप्रकाशतानङ्गीकारादिति भावः । केवलव्यतिरेकाभावस्याप्युपलक्षणमिदम् । सति लिङ्गपरामर्शे तदबोधापराधेनानुमित्यनुदयादर्शनात् । ननु न परामर्शः करणं येनायं दोषः स्यादपि तु परामृश्यमानं लिङ्गं तस्य च ज्ञायमानत्वान्नोक्तदोष इत्युदयनमतं शङ्कित्वा अतीतादिधूमेनानुमानस्थलेऽविद्यमानस्य कारणत्वाभावात्परामर्श एव करणं मन्तव्यं तत्सामान्याद्वर्तमानस्थलेऽपि तस्यैव करणत्वं वक्तव्यं तथाचापरिहार्य एव पूर्वोक्तदोष इत्याह—**अथ परामृश्यमानमित्यादिना** ।

एवं लिङ्गमङ्गीकृत्य तत्परामर्शस्य करणत्वं नास्तीत्युक्तम्, इदानीं लिङ्गानिरूपणादपि तत्परामर्शस्य करणत्वं न संभवतीत्यभिप्रेत्याह—**किंचेदमिति** । लिङ्गस्य लक्षणमुद्भावयति—**व्याप्तीति** । व्याप्तिमल्लिङ्गमित्युक्ते करतले स्पर्शवत्रूपवत्त्वात्, सुरभि गगनारविन्दं अरविन्दत्वात्कासारारविन्दवदित्यादेसिद्धसाधनताग्र-

संबन्धो वा । नाद्यः । विकल्पासहत्वात् । तथाहि 'किं व्यक्त्योरथवा जात्योस्तद्वतोर्वा विशेषयोः । व्याप्तिस्त्वयेष्यते किं वा साध्यसाधनवत्त्वयोः ॥ २३ ॥ सा न व्यक्त्योस्तदानन्त्यान्न जात्योस्तदसंभवात् । न तद्वतोरुक्तदोषान्न चतुर्थोऽनिरूपणात् ॥' २४ ॥ किं धूमधूमकेतनस्वलक्षणयोर्व्याप्तिरुत धूमत्ववह्नित्वजात्योरथ तज्जातीययोराहोस्वित् धूमवत्त्ववह्निमत्त्वयोः । नाद्यः । व्यक्तीनामनन्तत्वात्तत्र संबन्धग्रहणासंभवात् । नह्यसर्वज्ञेन सर्वा व्यक्तयो विशेषतो ज्ञायन्ते । अथ व्याप्तिग्रहणसमये सामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या तास्ता व्यक्तयस्तत्तदिन्द्रियैरवभासन्तेऽन्यथा सर्वोपसंहारवती व्याप्तिरेव नावगता इत्यानुमानिकोपादानादिव्यवहारविरहविरोधप्रसङ्गात्, नहि परिदृश्यमानकदलीफलादेः प्रत्यक्षेण दृष्टमिष्टसाधनत्वं येनैतदुपाददीत । किं नामानुमेयं, न च प्रतिबन्धसिद्धिमन्तरेणानुमानप्रवृत्तिः, नचान्तरेण विशेषप्रतिभासं तन्नियमावगमः । तत्सिद्धं व्याप्तिग्रहणसमये एव सकलविशेषाः प्रतिभासन्ते । तदयुक्तम् । प्रमेयत्वाभिधेयत्वयोर्व्याप्तिं गृह्णतः सर्वज्ञत्वप्रसङ्गात् ।

ननु प्रमेयतया सर्वं ज्ञायते नतु रूपान्तरेणेति चेन्नैवम् । रूपान्तरस्यापि प्रमेयत्वा-

---

पादिध्योरनित्यः शब्दः सावयवत्वादित्यादिस्वरूपासिद्धौ चातिव्याप्तिस्तदर्थं पक्षधर्मतावदित्युक्तम् । तावत्युक्ते चानित्यः शब्दः प्रमेयत्वात्, नित्यः शब्दः कृतकत्वादित्यादिसव्यभिचारविरुद्धादिष्वतिव्याप्तिस्तदर्थं व्याप्तिग्रहणम् । अविनाभावो व्याप्तिरिति पक्षं दूषयति—**नाद्य इति** । विकल्पदूषणे श्लोकाभ्यां संगृह्णाति—**किं व्यक्त्योरित्यादिना** । **तद्वतोरिति** । जातिविशिष्टव्यक्त्योरित्यर्थः । **साध्यसाधनवत्त्वयोरिति** । धूमवत्त्वाग्निमत्त्वयोरित्यर्थः । **तदानन्त्या**द्व्यक्तीनामानन्त्यादसर्वज्ञेन तत्संबन्धग्रहणाशक्तेरित्यर्थः । **तदसंभवादिति** । अग्नित्वधूमत्वयोरैकाधिकरण्याभावेन व्याप्तेरसंभवादित्यर्थः । आनन्त्यमुक्तदोषः । श्लोकौ व्याकरोति—**किं धूमेत्यादिना** । धूमकेतनो वह्निः । असर्वज्ञेनापि प्रमेयत्वाद्याकारेण सर्वा व्यक्तयो ज्ञातुं शक्यन्त इति तन्निवृत्त्यर्थं विशेषत इति । ननु यदा व्याप्तिग्रहणं क्रियते तदा तद्गतसामान्यरूपसंबद्धाः सर्वा व्यक्तयः प्रत्यक्षीक्रियन्ते तत्र च सामान्यात्मिकैव प्रत्यासत्तिः चक्षुःसंबद्धधूमवह्निव्यक्तिसमवेतसामान्यरूपद्वारा संबद्धविशेषणतया प्रत्यासन्नत्वाद्व्यक्तीनां ततो व्यक्त्योरेव व्याप्तिग्रहेऽपि न कश्चिद्दोष इति शङ्कते—**अथेति** । ननु माभूत्सर्वोपसंहारवद्व्याप्त्यवगमः किं नश्छिन्नमिति तत्र श्रौतबोधबाधकमाह—**इत्यानुमानिकेति** । अथ कथमनुपादानादीनामानुमानिकत्वमिति तत्राह—**नहि परिदृश्यमानेति** । **किंनाम** । किन्त्वर्थः । प्रतिबन्धो व्याप्तिः । सर्वव्यक्तिविशिष्टव्याप्तिग्रहणमर्थमनुपसंहरति—**पूर्ववादी** । **तत्सिद्धमिति** । इदमोदनादि मम सर्वाहितसाधनमोदनादित्वात् इत्यनोदनादिवदित्यनुमाय तदादिष्टते । एवं परिवर्जनीयमिति । नचैतत्सकलौदनादिगताहितसाधनतावगमं विना शक्यमनुमानमुदेतुम् । नच तदवगमे कथितोपादानान्तरेणोपायान्तरमस्तीति सन्दर्भार्थः । तदेतद्दूषयति—**तदयुक्तमिति** । ग्रहीतरिकल्पं प्रत्यक्षं प्रमेयत्वादभिधेयत्वाद्वेत्यादौ यदा प्रमेयत्वादिव्याप्तिं गृह्णाति तदा प्रमेयत्वादेः सर्ववस्तुनिष्ठत्वात्तद्गते सर्वं गृहीतमेवेति क्वापि न ते संशयादि स्यात्, अपि च तन्नाधिगतविशेषार्थेष्वनभिधानविशेषानुमितत्वम् एव न प्रतिकूलेति भावः ।

ननु प्रमेयत्वाकारमात्राकारेण सर्वं ज्ञायते तदाकारेण च व्याप्तिग्रहणं नतु रूपान्तरेण तदज्ञानमिति शङ्कते—**नन्विति** । तत्र वक्तव्यम् । येनाकारेण तानि न ज्ञायन्ते स हि प्रमेयो न वा । आद्ये सोऽपि ज्ञात एवेति न पूर्वोक्तदोषानिर्मोक्षः । द्वितीयस्तु स एव नास्ति येन न ज्ञायेतेत्याह—**नैवमिति** ।

धारतया ग्रहणप्रसङ्गात्, अप्रमेयत्वे च सप्तमरसादिवत्तदसिद्धेः । येन येन रूपेण यद्य-दस्ति तेन तेनाकारेण तत्तत्प्रमेयमिति स्यादेव सर्वज्ञता । किंच व्याप्तिसंदर्शनसमय एवाशेषग्रहणे पर्वतनितम्बगोचरोपि कृशानुर्गृहीत एवेति पुनर्धूमदर्शने तस्य स्मृतिगो-चरतैव स्यान्नत्वनुमेयता । नापि द्वितीयः । यद्धूमत्वं यत्र वा धूमत्वं तद्वह्नित्वं तत्र वा वह्नित्वमिति नियमासंभवात्तयोर्भिन्नत्वाद्भिन्नाधिकरणत्वाच्च । नापि तृतीयः । व्यक्ती-नामिव तद्वतामपि अनन्तत्वात्संवन्धग्रहणानुपपत्तेः । अस्तु तर्हि चतुर्थः । नहि तत्र संवन्धग्रहणानुपपत्तिर्धूमवत्त्ववह्निमत्त्वलक्षणयोरुपाध्योः कतिपयव्यक्तिग्रहणेपि गोत्वादि-जातीनामिव ग्रहणोपपत्तेरिति चेन्मैवम् । संभवेपि तत्संवेदनस्य तत्समय एव पर्वतनि-तम्वसंवन्धिनो वह्निमत्त्वस्य गृहीतत्वात्पुनरनुमानाप्रवृत्तेः । वह्निमत्त्वमात्रमेव धूमवत्त्वव्या-पकतया गृहीतं नतु पर्वतगतवह्निमत्त्वमिति चेत्तत्किमिदानीं वहूनि वह्निमत्त्वानि, हन्तैवं धूमवत्त्वान्यपि वहून्येवेति तदानन्त्यात् संवन्धग्रहणानुपपत्तिस्तदवस्थैवेति घट्टकुट्यां

सप्तमेति । रसपट्कव्यतिरिक्तद्रव्यादे रसत्वस्याप्रमेयस्यासिद्धिवदित्यर्थः । किंच व्याप्तिग्रहणसमये सर्वव्यक्तिग्रह-णपूर्वकं तन्निष्ठव्याप्तिग्रहणमाशंसता पक्षीकृतपर्वतेऽपि सा गृहीता न वा । न यदि तदा सर्वोपसंहारि-व्याप्तिरेव न गृहीता । अथ गृहीता तत्राह—**किंच व्याप्तिग्रहणेति** । नितम्वः सानुः । नच धारावाहि-वत्संप्लववादेऽनुमानप्रवृत्तिः । परार्थानुमाने तं प्रति सिद्धसाधनतापातात् । जात्योरिति द्वितीयं पक्षं दूषयति **—नापि द्वितीय इत्यादिना** । वृक्षशिंशपयोरिव स्वभावाविनाभावो वा धूमाग्न्योरिव सादेश्यनियमो वा वक्तव्यः । कालकृताविनाभावस्य जात्यन्तरेणापि साधारण्यात् । तच्च द्वयं न संभवति । भिन्नस्वभावत्वात् । भिन्नदेशत्वाच्चाग्नित्वधूमत्वयोरिति भावः । जातिविशिष्टव्यक्त्योरिति तृतीयं दूषयति—**नापि तृतीय इति** । यत्त्वत्र लीलावतीकारेणोक्तं 'नच प्रतिवन्धासंवेदनं व्यक्तिमात्रसहिततज्जातिनिर्भासा'दिति । तदसत् । सर्वव्य-क्तिग्रहणाग्रहणप्रयुक्तदोषापरिहारात् । धूमवत्त्ववह्निमत्त्वयोरिति चतुर्थं पक्षमुद्घाटयति—**अस्तु तर्हीति** । ननु तयोरप्युपाधिसामान्यत्वात्समस्तधूमवदग्निमल्लक्षणोपधेयग्रहणव्यतिरेकेणाशक्यग्रहणत्वात् । पूर्वोक्तदोष-स्तदवस्थ इति तत्राह—**नहि तत्रेति** । यथाहि कतिपयव्यक्तिग्रहणेऽपि समस्ता जातिर्गृह्यते तत्कस्य हेतोः, प्रत्येकं परिसमाप्यवृत्तित्वात्तद्वदत्रापीति भावः । अत्र तावत्कतिपयव्यक्तिग्रहणे जातिर्गृह्यते इत्यत्रापि नाति संप्रतिपत्तिः । अथ तत्र परिसमाप्यवृत्तित्वाद्गृह्यत इति मतं तर्हि वक्तव्यं केयं परिसमाप्तिः, यदि तत्रैव वर्तमानत्वं, गतं तर्हि गवान्तरगतगोत्वेन । अथ पर्यवसिततया प्रमीयमाणत्वम्, अर्थाभावे तत्प्रमितत्वे कथमाश्वासः । किंच सा किं व्यक्तिसर्वगताऽसर्वगता वा । अन्त्ये तु नैकस्यां व्यक्तौ परिसमाप्तिः । नहि सर्वगताया गृहोदरे परिसमाप्तिर्वास्तवी । व्यक्तिसर्वगतत्वपक्षे गोद्वये वर्तमाना तयोरन्तराले वर्तते न वा । न यदि तदवच्छिन्नदेशायाः कथमेकत्वम् । द्वितीयेतु प्रागुक्त एव दोष उत्पद्यमानायां च व्यक्तौ कुत एष्य-तीति पतिष्यतीत्यपि चिंतनीयम् । तत्रापि तत्सत्त्वे प्रागुक्तदोषः । प्रतीत्यप्रतीती वृत्त्यवृत्ती नान्ये इति चेत्किं योगाचारनगरगोपुरं प्रविशसि । अचिन्त्यमहिमेयं वस्तुस्वभाववैचित्री, यद्व्यक्तिद्वये वर्तमानाप्यन्तराले न वर्तत एकत्वं न जहाति व्यक्त्यनुत्पत्तिदशायां तत्र तत्कारणेषु वा नास्ति व्यक्त्युत्पत्तौ चास्तीत्यादीति चे-त्सत्यम् । अचिन्त्यमहिमैव सा न केवलं सैव भवदनववोधोप्यचिन्त्यमहिमैव यत्तस्यैवंविधमहामहेन्द्रजा-लता । नावकल्पयसि प्रमाणं युक्तीश्च तत्र संचारयन्विचारकताभिमानं च न मुञ्चसीति वक्ष्यते न्यायमुपरि-ष्टात्संविस्तरोर्थः । तदेतादृशदोषराशिकालुष्यकर्षणमपिना सूचयन्दोषान्तरमाह—**मैवम्** । **संभवेपीति** । ननु वह्निमत्त्वमात्रमत्रापि गृहीतमेव पर्वतगतवह्निमत्त्वं तु न गृहीतमित्यनुमानसार्थक्यमिति शङ्कते—**वह्नि-मत्त्वेति** । वहून्येवेति मन्यमानं प्रत्याह—**हन्तैवमिति** । शक्यते हि पर्वतगतधूमवत्त्वमन्यदेवेति वक्तु-

प्रभातमनुसरति । अथैकैव धूमवत्ता एकैव वह्निमत्ता न सा पर्वतसंबन्धिनी गृहीत
सैवानुमानालम्बनमिति चेन्मैवम् । विकल्पासहत्वात् । तथाहि । संबन्धसंवेदन
यत्र यत्र धूमवत्त्वं तत्र तत्र वह्निमत्त्वमिति वीप्साविषयतया पर्वतादिप्रदेशोऽपि
न वा । आद्ये पर्वतेऽपि वह्निमत्त्वमधिगतमिति कृतमनुमानेन । द्वितीये तु पर्वते
वत्त्वस्य प्रतीतावपि वह्निमत्त्वप्रतीतिर्न स्यात् व्याप्तेरगृहीतत्वादित्यलमतिप्रसङ्गेन ।

कश्चायमविनाभावः, किं साधनसद्भावेन साध्यसद्भावः किं वा साध्याभावेन
नाभाव उतोभयम् । नाद्यः । केवलव्यतिरेकिणि तदभावात्, पक्षादन्यत्रापि भ
लव्यतिरेकित्वव्याकोपात् । नापि द्वितीयः । केवलान्वयिन्यभावात् । न
अन्वयव्यतिरेकिणि तदभावेऽपीतरयोस्तदभावात् । एतेन स्वाभाविकः संबन्ध
रिति द्वितीयः कल्पोऽपि परास्तः । तत्रापि जातिव्यक्त्यादिविकल्पानां दूषण
त्वात्, स्वाभाविकशब्दार्थानिरुक्तेश्च । स्वाभाविकशब्देन किं संबन्धित

लितं भावः । अनेकत्वपक्षं परित्यज्यैकत्वपक्ष एव पूर्वोक्तदोषस्य परिहारं शङ्कते—**अथैकैव**
व्यापकतया प्रतीतवह्निमत्त्वस्य पर्वतसंबन्धबोधनमनुमानार्थमिति भावः । तत्र धूमवत्त्व
ग्रहणसमयेऽपि यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निरित्येव गृह्यते वीप्सयानुगतोपसंहारार्था तथा
र्थान्तर्भावेऽनन्तर्भावे च पर्वतस्यानुमानानुपपत्तिरिति दूषयति—**मैवम् । विकल्पासह**
व्याप्तेरगृहीतत्वादिति । यत्र धूमस्तत्राग्निरिति व्याप्तिग्रहणसमये यत्रेत्येतदर्थान्त
सिद्धत्वादित्यर्थः । एतेनास्य वह्निविशेषस्य पूर्वं प्रतीतत्वेऽपि एतत्पर्वतनिष्ठतया पूर्वम
दोन्नोऽपि विद्रावितः । अथ केवलव्यतिरेक्यनुमानादेतद्वह्निमत्त्वसिद्धिरित्याशङ्क्य पर्वत
परत्वादिति तिसाधयिषति, सोऽस्तीति चेदन्तात्माश्रितता पर्वतस्यापि पर्वताश्रितत्वप्रसक्ते

एवमविनाभावप्रतियोगिनिरूपणाद्व्याप्तिमुक्त्वा, इदानीमविनाभावशब्दार्थं विक
यमित्यादिना । किमविनेति विनाशब्दाभिधेयसाधनाभावस्याभावं साधनसद्भावं
सद्भावो भावशब्देनाभिधीयत इति साधनसद्भावे एव साध्यसद्भावरूपान्वयव्याप्ति
विवक्षितः किं वा विनाभावः साध्यव्यतिरेकेण साधनस्य भावस्तदभावोऽविनाभ
विवक्षिता साध्याभावे साधनाभावस्य तत्त्वात् । उतोभयमपि रीतिरित्यर्थः ।
साध्यसाधनयोः सत्त्वात्केवलान्वयव्याप्तिरिति तत्र यत्तद्वत् । किं पक्ष एवान्य
वा । नाद्यः । तत्र साध्यानिर्णयात् । द्वितीये प्राह—**पक्षादन्यत्रेति । केवल**
नविपक्षत्वादित्यर्थः । **इतरयोरिति ।** केवलान्वयिकेवलव्यतिरेकिणोरित्यर्थः ।
प्रथमं पक्षं दूषयित्वा द्वितीयेऽपि तदेवातिदिशति—**एतेनेति** । तत्रैव विक
दिकोऽपि हि संबन्धः कथ्योऽपि विवेचनीयमिति भावः । सम्बन्धस्तु 'संबन्धो
नं तत्र लिङ्गधर्मस्येति दर्शनाद्व्यापकयोर्व्याप्यव्यापकभावो व्याप्तिः पुनरन्य
[illegible] । नाद्यः । नहि घटेन पटस्य संबन्ध इति निर्देशात्

विवक्ष्यते यद्वा तत्स्वभावाश्रितत्वमथवा तत्स्वभावप्रयुक्तत्वमाहोस्वित्तद्व्याप्यत्वं किं वा तदनतिरिक्तत्वम् । नाद्यः । एकार्थसमवायेन रसाद्रूपानुमाने तत्संबन्धस्य समवायस्याजन्यत्वेनाव्याप्तेः, व्यभिचारिणोर्घटपटयोः संयोगेऽतिव्याप्तेश्च । तस्य तद्रूपत्वेऽपि व्याप्तिरूपत्वाभावात् । नापि द्वितीयः । घटपटयोः संयोगे संयोगिस्वभावाश्रिते व्यभिचारात् । नापि तृतीयः । प्रयुक्तत्वशब्देन जन्यत्वविवक्षायामाद्यपक्षोक्तदूषणप्रसङ्गात्तद्व्याप्तत्वविवक्षायां तु व्याप्तेर्व्याप्यनिरुक्तेरात्माश्रयः । अत एव न चतुर्थः । किंच संबन्धस्य व्याप्यत्वे संबन्धिनोस्तद्व्यापकत्वेनाभिमतयोः क्वचित्तदधिकदेशकालावस्थानसंभवेन संबन्धं विनाप्यवस्थानोपपत्तौ व्यभिचारात्तदेकतरदर्शनेनान्यतरानुमानं न स्यात् । नापि पञ्चमः । भूतलघटाभावयोर्विशेषणविशेष्यभावलक्षणसंबन्धेऽतिव्याप्तेः । तस्य परैस्तदतिरिक्तत्वानङ्गीकारात् । समवायतद्वतोः संबन्धे च रसाद्रूपानुमानादावेकार्थसमवायेऽव्याप्तेः, तस्य संबन्धिस्वरूपातिरिक्तस्यापि व्याप्तित्वात् । अतोऽनौपाधिकः संबन्धो व्याप्तिरिति तृतीयः कल्पो न युक्तः । तत्रापि संबन्धिनोर्दुर्निरूपत्वात्, इतरेतराश्रयप्रसङ्गाच्च ।

सदुपरितनतद्धितप्रत्ययेन तज्जन्यत्वादिष्वन्यतमो वक्तव्यः संबन्धमात्रविधानेऽपि विशेषपर्यवसितत्वादिति विकल्पयति—**स्वाभाविकशब्देनेत्यादिना** । नच जन्यत्वेन प्रयुक्तत्वस्य पौनरुक्त्यम् । अजन्यजनकयोरप्यनित्यत्वकृतकत्वयोः प्रयुक्तिदर्शनादित्यवगन्तव्यम् । **तदनतिरिक्तत्वमिति** । स्वार्थ एव विहितोऽयं प्रत्यय इत्यर्थः । **नाद्य इति** । विप्रतिपन्नं रूपवद्रसवत्त्वादित्यत्र ह्येकार्थसमवाय एव व्याप्तिरूपः संबन्धः, नच तत्र लक्षणमस्ति तस्याजन्यत्वादित्यर्थः । घटपटसंयोगस्य लक्षणवत्तामलक्ष्यतां चाह—**तस्येति** । संबन्धिस्वभावाश्रितः संबन्धो व्याप्तिरिति द्वितीयपक्षेपि घटपटसंयोगेऽतिव्याप्तिमाह—**नापि द्वितीय इति** । नचाव्यभिचरितसंबन्धिस्वभावाश्रितत्वेन संबन्धो विशेषणीयः । अव्यभिचारस्यैव तथासति व्याप्तित्वसंभवेन तदितरवैयर्थ्यात्, अव्यभिचारस्य निरसिष्यमाणत्वाच्च । ननु तत्प्रयुक्तत्वं नाम न तज्जन्यत्वं येन पूर्वोक्ताव्याप्त्यतिव्याप्तिदोषौ स्यातां किंतु संबन्धिस्वभावव्याप्तत्वं गुणवत्त्वप्रयुक्तत्वमिव द्रव्यत्वस्येति तत्राह—**तद्व्याप्तत्वेति** । इममेवात्माश्रयं चतुर्थेऽप्यतिदिशति—**अतएवेति** । यदि च संबन्धिभ्यां व्याप्तः संबन्धः तदा संबन्धिनोर्व्यापकयोरधिकवृत्तितापि संभाव्यत इति संबन्धं विनापि संबन्धिनोरवस्थानं स्यात्तथा चान्यतरदर्शनादन्यतरानुमानं न स्यात्तत्संबन्धं विनापि तयोः स्थितिसंभवादित्यसिद्धिर्लक्षणस्येत्यभिसन्धिराह—**किंचेत्यादिना** । नच समव्याप्तितया व्याप्यत्वविवक्षायामदोषः । रूपरसयोरेकार्थसमवायलक्षणव्याप्तितदभावात्समवायस्य नित्यत्वेन द्रव्यादिपञ्चकवृत्तित्वेन च कालतो देशतो वा रूपरसाधिकवृत्तित्वात् । संबन्धिस्वरूपानतिरिक्तत्वमिति पञ्चमपक्षेऽप्यतिव्याप्तिमाह—**भूतलेति** । नच तस्य व्याप्तित्वं भूतलघटाभावयोर्व्यभिचरितत्वादिति भावः । तस्य च स्वभावानतिरिक्तत्वे पराङ्गीकारमाह—**तस्य परैरिति** । नचाभावान्तर्भावो निष्प्रतियोगिकत्वात्, अभावत्वसमानाधिकरणत्वादभाव इति वादीन्द्रमतेऽपि तद्व्यञ्जकतया सप्रतियोगिकत्वं मन्तव्यम् । अभाव इति बुद्धेश्चात्रासिद्धत्वादिति भावः । अतिव्याप्त्युदाहरणान्तरमाह—**समवायेति** । तयोरपि स्वभाव एव संबन्धः । नच तयोर्व्याप्तिः । भूतलादौ घटसंयोगे तत्समवायाभावात्समवायेऽपि रूपादौ घटाभावादिति भावः । अव्याप्तिं चाह—**रसादिति** । तत्र लक्षणाभावं दर्शयति—**तस्येति** । एवं स्वाभाविकः संबन्धो व्याप्तिरिति द्वितीयः पक्षो निरस्तः । तृतीयं दूषयति—**अनौपाधिक इति** । **तत्रापीति** । अनौपाधिकः संबन्धो हि संबन्धिनिष्ठः तथाच किं व्यक्त्योरित्यादिसंबन्धिविकल्पदूषणानि[1] समानानीत्यर्थः । दूषणान्तरमाह—**इतरेतरेति** । अत्र ह्यनौपाधिकत्वज्ञानं व्याप्तेरुपाधिज्ञानाधीनमुपाधि

---

[1] रूपस्येति पाठो भाति.

उपाधिर्हि साधनाव्यापकत्वे सति साध्यव्यापकः, एवं च व्याप्तिसिद्धावुपाधिसिद्धिस्त-त्सिद्धौ च तद्रहितसंबन्धस्य व्याप्तित्वसिद्धिरिति कथं नान्योन्याश्रयत्वम् । अथ मतं साध्यव्यापकत्वं नामोपाधेरदृष्टव्यभिचारसाध्यत्वं ननु वस्तुतो व्यापकत्वं तस्मान्नेतरेत-राश्रयत्वमिति । नैवम् । व्यभिचरितसाध्यस्यापि वस्तुगत्यापाततोऽदृष्टव्यभिचारसाध्य-त्वापत्तेस्तस्याप्युपाधित्वप्रसङ्गात् । साध्यव्यभिचारदर्शनविषयत्वात्यन्ताभाववत्त्वं विवक्षि-तमिति चेन्न । तस्य दुरवधारणत्वात् । नहि देशान्तरे कालान्तरे पुरुषान्तरे वा तयो-र्व्यभिचारदर्शनं न भविष्यतीत्येवेति शक्यं विज्ञातुमसर्वज्ञेन । किंच व्याप्तिग्रहणसमये-ऽग्निमत्त्वादेर्निश्चितत्वेन साध्यत्वाभावात्साध्यव्यापक उपाधिरिति निर्धारयितुमशक्यम् । व्यापकत्वमिह साध्यशब्देन विवक्षितमिति चेत् । न । व्याप्त्यनवगमे व्यापकत्वानिरुक्तेः ।

एतेन साध्यवन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं साध्यव्यापकत्वं साधनवन्निष्ठात्यन्ताभा-वप्रतियोगित्वं साधनाव्यापकत्वमित्याधुनिकानां वक्रनयोऽपि निरस्तः । साध्यसाधन-योरनिरुक्तेरेव तद्रूपेण संभावितत्वमुभयत्रापि विवक्षितमिति चेन्नैवम् । तद्रूपस्यानिरुक्तौ तद्रूपेण संभावितत्वस्यापि दुर्भणत्वात् ।

ज्ञानं च व्याप्तिज्ञानाधीनमितीतरेतराश्रयं विवृणोति—**उपाधिर्हीति** । **व्याप्तिसिद्धाविति** । [illegible]-कत्वं व्यापकत्वं च व्याप्तिज्ञानाधीनज्ञानं तत्प्रतियोगित्वादित्यर्थः । ननूपाधेः साध्यव्यापकत्वं नाम [illegible] त्वादीनामिव व्याप्तिप्रतियोगि किंचिद्रूपम्, किं नाम साध्येनादृष्टव्यभिचारित्वं तथा च [illegible] शङ्कते—**अथ मतमिति** । अदृष्टव्यभिचारं साध्यं येनोपाधिना स उपाधिस्तथा [illegible] साध्यत्वं व्यभिचारदर्शनविषयत्वाभावमात्रं किंवा व्यभिचारदर्शनविषयात्यन्ताभाववत्त्वम् । नाद्यः । व-स्तुतः साध्यव्यभिचारिण्यपि तदर्शनसंभवेनोपाध्याभासे [illegible]—**नैवम्** । **व्यभि-चरितेति** । द्वितीयं शङ्कते—**साध्येति** । [illegible]—**न तस्येति** । किंच साध्यव्यापक इत्यत्र किमिदं साध्यत्वं विवक्षितं [illegible] किं वा व्यापकत्वम् । नाद्यः । [illegible]—**किंचेति** । द्वितीयं शङ्कते—**व्यापकत्वमिति** । [illegible]—**न व्याप्त्यनवगम इति** ।

[illegible]—**एतेनेति** । [illegible]—**साध्यसाधनेति** । [illegible]—**तद्रूपेणेति** । [illegible]

भवतु नाम या काचन व्याप्तिस्तस्या व्याप्तेरनुमितेश्च व्याप्तिरेष्टव्येत्यात्माश्रयः । सत्यामेव व्याप्तावनुमितिभावादसत्यामभावात् । किंच तद्व्याप्तिग्राहकं प्रमाणं 'न प्रत्यक्षमशक्यत्वान्नानुमाप्यनवस्थितेः । नागमस्तद्गते भावान्नोपमाऽतत्प्रमेयतः ॥ २५ ॥ नार्थापत्तिरनन्यत्वादनुमाफललोपनात् । नाभावो दुर्निरूपत्वान्न तर्कस्तर्कबाधनात् ॥' २६ ॥

न तावत्प्रत्यक्षं व्याप्तिग्राहकं सर्वव्यक्तिनिष्ठस्यान्वयस्य व्यतिरेकस्य वा सर्वव्यक्ती-

---

नायाः सुतरामसिद्धेरित्यर्थः । किंच साध्यसाधनशब्दाभ्यामविशेषेण सर्वसाध्यसाधनविवक्षा तद्विशेषविवक्षा वा । नाद्यः साधनस्यापि यत्किंचित्प्रति साध्यतया तद्व्यापकत्वे साधनाव्यापकत्वव्याकोपात्, तथा साध्यस्यापि यत्किंचित्प्रति साधनतया तदव्यापकतया साध्यव्यापकत्वव्याकोपात् । नापि द्वितीयः । तथासति धूमवत्त्वाव्यापकोऽग्निमत्त्वव्यापक उपाधिरित्युक्तं स्यात् तथाच नानुगतलक्षणसिद्धिः । नच विशेषलक्षणत्वाददोषः । सामान्यलक्षणासिद्धौ तदसिद्धेः । नचात्यन्ताभावप्रतियोगिधर्मत्वं सामान्यलक्षणम् । व्यर्थविशेषणत्वात् । नच प्रमेयत्वादिव्यवच्छेदार्थमत्यन्ताभावविशेषणम् । तस्याप्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वादन्ततः स्वस्मिन्नेवाभावादात्माश्रयप्रसङ्गात् । नचोत्पत्तिज्ञप्तिप्रतिबन्धकस्यैव तस्य दूषणता । संकोचे प्रमाणाभावात्, नियतानुपलब्धेरुभयत्र समानत्वात् । नच केवलान्वयिताभङ्गप्रसङ्गः । इष्टत्वात्, केवलान्वयिनि प्रमाणाभावात् । नहि प्रमेयत्वादीनां सकलवस्तुनिष्ठत्वे प्रत्यक्षप्रमाणमस्ति । अस्मदादेरसकलवेदितृत्वात्, सर्ववेत्तुश्च तद्विषयप्रमाणेऽस्मदादीनां प्रमाणाभावात् । नाप्यनुमानम् । अप्रसिद्धविशेषणतादिदोषप्रग्रासात् । सकलवस्तुनिष्ठत्वं प्रमेयत्वादिनिष्ठमित्यादेश्चाश्रयासिद्धत्वात् । सकलवस्तूनि प्रमेयत्वाधार इत्यादेश्चासिद्धिर्दृष्टान्ताभावग्रस्तत्वात् । किंच धूमानुमाने तत्साधनाव्यापकस्तत्साध्यव्यापकश्च कश्चिदुपाधिः प्रमितो न वा । आद्येऽनुमानभङ्गः । द्वितीये प्रतियोग्यप्रमित्या निरुपाधिकसंबन्धरूपव्याप्त्यसिद्धिः । यावन्त एतत्साधनाव्यापकास्तावन्त एतत्साध्यं प्रत्यप्यव्यापका यावन्तश्चैतत्साध्यव्यापकास्तावन्त एतत्साधनं प्रत्यपि व्यापका इति साधिते भवत्युपाधेरुद्धार इतिचेदेतावतापि परिश्रमेण किं प्रतियोगिप्रमितिरापादिता नवेत्यात्मनि परिभावयेत्यलमतिकलकलेन । विध्वंसिते च निश्चितोपाधौ शङ्कितोपाधिरिदानीं ध्वस्त एवेति मन्तव्यम् । क्वचिदप्यनिश्चितस्य संशयायोगात् ।

एवं व्याप्तिलक्षणं दूषयित्वात्माश्रयादितर्कबाधादपि व्याप्तेरनुमित्यङ्गत्वासिद्धिमाह—**भवतु नामेति** । व्याप्तेरनुमितेश्च व्याप्तिरस्ति न वा । यदि न तदा तामन्तरेणाप्यनुमितिरुदीयात् । अथास्ति तदा सैव व्याप्तिस्तत्र वर्तते तदात्माश्रयः ज्ञप्तौ चायमथान्या तत्रान्योन्याश्रयचक्रकानवस्थाश्चेति भावः । एष्टव्या च व्याप्तिरित्याह—**सत्यामिति** । नच व्याप्तौ प्रमाणमपि किंचन निरूपयितुं शक्यमित्याह—**किंचेति** । संभवत्प्रमाणानि श्लोकाभ्यां निरस्यति—**न प्रत्यक्षमित्यादिना** । सर्वव्यक्तिनिष्ठव्याप्तेरसर्वज्ञेन ग्रहीतुमशक्यत्वान्न प्रत्यक्षतस्तदधिगमः । नाप्यनुमानम् । अन्योन्याश्रयात् । अथान्यैवानुमानगता व्याप्तिस्तर्हि तत्राप्यनुमानान्तरमेवं तद्व्याप्तावपीत्यनवस्था स्यात् । नाप्यागम आगमव्यापारव्यतिरेकेणापि पामरपशुशकुन्तादीनामनुमित्युदयात् । नाप्युपमानम् । तस्य सादृश्यविषयतया संज्ञासंज्ञिसंबन्धविषयतया चैतादृशानां तत्प्रमेयत्वाभावात् । नाप्यर्थापत्तिः । अनुमानानन्यत्वात् । अथ परमते न पार्थक्यं तथैवानुमानफलस्याग्निमत्त्वस्यापि सिद्धिः, शक्नोति ह्यग्निव्यतिरेकेण धूमोऽनुपपद्यमानस्तं कल्पयितुमित्यनुमाफललोपः स्यात् । नाप्यभावः । यस्यकस्यचिद्वा सर्वेषां वा योग्यानुपलब्धेर्वा अनुपलब्धिमात्राद्वा दुर्निरूपत्वात् । नापि तर्कः । तस्य व्याप्तिमूलत्वेऽनवस्थालक्षणतर्कबाधनात् । अतन्मूलत्वे तर्काभासतया तर्कबाधनात् । भावप्रधानो निर्देश इति श्लोकार्थः ।

संग्रहं विवृणोति—**'नतावदित्यादिना** । अनवस्थामेव विवृणोति—**अन्तरेणेति** । वेदान्तवचनमिति

नामग्रहे ग्रहीतुमशक्यत्वात्तद्ग्रहे वानुमानस्य वैयर्थ्यात् । नाप्यनुमानम् । अनवस्थानाद-न्तरेण व्याप्तिग्रहमनुमानानुदये तत्तद्व्याप्तिग्राहकानुमानपरम्पराया दुर्वारत्वात् । नाप्यागमः । वेदाप्तवचनाकर्णनविधुराणामपि व्याप्तिदृष्टिदृष्टेः । नाप्युपमानम् । तस्य सादृश्यमात्रविषयतया व्याप्तिग्रहावजागरूकत्वात् । नाप्यर्थापत्तिः । तस्या अनुमानानतिरेकात् । अतिरेकेपि तयानुमानावसेयार्थाधिगतेरनुमानस्यानुदयप्रसङ्गात् । तथाहि । व्यापकव्यतिरेकेण व्याप्यस्यानुपपत्तिरिहार्थापत्तिरभिमता तथा च तयैवानुपपत्त्या लिङ्गिनोऽधिगतौ कृतमनुमानेन । नाप्यभावः । एवं हि स प्रमाणयितव्यः यदि वह्नियमिव्यतिरेकेण धूमः स्यात्तदा तथोपलम्भः स्यात्तदभावान्नायं तद्व्यतिरेकेणेति । तच्च न । तथाहि किं सर्वेषां व्यभिचारानुपलम्भः किं वा स्वस्यैवानुपलम्भः उत योग्यानुपलम्भः । नाद्यः । सर्वानुपलम्भस्य निश्चेतुमशक्यतया संशयानिवृत्तेः । न द्वितीयः । व्यभिचारात् । नहि नगरगतेन स्वेनानुपलब्धमित्येतावतारण्यकोपलब्धगवयादेरपलापसंभवः । नापि तृतीयः । सार्वत्रिकयोग्यानुपलब्धेरसंभवात् । उक्तं च लीलावतीकारेण—'सर्वादृष्टेश्च संदिग्धात्स्वादृष्टेर्व्यभिचारतः । योग्यादृष्टेरसत्त्वाच्च प्रतिबन्धो न सिध्यती'ति । नापि विपक्षबाधकतर्कात् । तर्कस्य व्याप्तिमूलत्वेनानवस्थानादतन्मूलत्वे च मूलशैथिल्येन तर्काभासत्वात् ।

अथ मतं यदि धूमोऽग्निं व्यभिचरेदकारणः स नित्यः स्यान्न स्यादेव वा ननु कदाचित्स्यात् । नच विनापि कारणं कार्यं शङ्कितुं शक्यम् । व्याघातात् । तदेव हि कार्यं यत्कारणाधीनस्वात्मलाभम् । अतः कार्यं च कारणरहितं चेति व्याघातः । तदेव चाग्र-

---

[illegible] । **अज्ञानरूपत्वात्** । [illegible] । [illegible] दर्शयति—**एवं हीति** । **तथेति** । [illegible] । **तद्व्यतिरेकेणेति** । [illegible] । **स्वस्येति** । प्रतिपत्तुरित्यर्थः । [illegible]—**उतेति** । **व्यभिचारादिति** । [illegible] इत्यर्थः । [illegible]—**नहीति** । योग्यानुपलब्धिपक्षं दूषयति—**नापीति** । **उक्तं चेति** । [illegible] । [illegible] । **नापीति** । [illegible] । [illegible] इत्यर्थः ।

[illegible] **नतमिति** । [illegible] । [illegible] । [illegible] । **नच विनेति** । [illegible]—**तदेव हीति** । [illegible]—**तदेव चेति** । [illegible] ।

ङ्कितव्यं यस्मिन्नाशङ्कमाने क्रियाव्याघातादयोपि नावतरन्तीति । मैवम् । अस्यापि तर्कस्य व्याप्तिमूलत्वेन तदसिद्धावसिद्धेः । तथाहि । यत्कार्यं तत्कारणपूर्वकमिति व्याप्तौ सिद्धायां यदकारणं तन्नित्यं स्यादिति प्रसङ्गप्रसरात्सैवाद्यापि न सिद्धा । सर्वकार्यकारणव्यक्तिग्रहणस्याशक्यत्वात्, कतिपयव्यक्तिग्रहणे चादृष्टवज्रस्य पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरिव व्याप्तेरनिश्चयात् । नन्वेवंभूतोपि व्यभिचारो यत्र न दृश्यते कतिपयव्यक्तिषु सहभावः प्रदृश्यते नचोपाधिर्निरूप्यते तत्र व्याप्तिर्निश्चीयते तत्रैवंसत्यन्यत्र व्याप्तिग्रहणमन्यत्र चानुमितिरिति । एवं च 'पण्डकमुद्वाह्य मुग्धायाः पुत्रप्रार्थनमिवे'ति वाचस्पतेरुपालम्भोऽप्यनवकाशः । व्याप्तेः सर्वत्रैकत्वात्तस्याश्च कतिपयव्यक्तिषु गृहीतत्वात् । गृहीतव्याप्तिकलिङ्गसामर्थ्यादेव संदिग्धसाध्यधर्मिणि व्यापकस्यापि प्रतीतिः सिद्धेति चेन्मैवम् । व्यभिचारादर्शनस्योपाध्यनिरूपणस्य च दुर्निरूपत्वात्सर्वादृष्टेश्च संदेहादिति न्यायस्योभयत्रापि तुल्यत्वात् । उपाधेश्च व्याप्तिनिरूपणमन्तरेण दुर्निरूपत्वस्य दर्शितत्वात् ।

किंच विनापि धूमध्वजं धूमोऽन्यस्मादपि हेतोर्भविष्यतीति शङ्कायाः कः प्रतीकारः । अथ मन्यसे विभिन्नसामग्रीजन्यत्वे धूमस्यैकजातीयताप्रतीतिर्न स्यादिति । मैवम् ।

धिर्मत'इति । एवमपि पूर्वोक्तदोपो दुष्परिहर इत्याह—**मैवमिति** । ननु किमिति कार्यस्य कारणेन व्याप्तिरसिद्धेति तत्राह—**सर्वकार्येति** । ननु कतिपयव्यक्तिग्रहणेऽपि किमिति व्याप्त्यसिद्धिस्तत्राह—**कतिपयेति** । तथाहि विमतं लोहलेख्यं पार्थिवत्वादित्यत्र स्तम्भादिकतिपयव्यक्तौ व्यभिचारादर्शनेपि न व्याप्तिनिश्चयः । प्रशिथिलावयवारब्धत्वोपाधिहतत्वात् । ननु तत्र वज्रमणौ व्यभिचारदर्शनादेव व्याप्त्यनिश्चयो पुनः सर्वव्यक्त्यपरिज्ञानात् नचेह तथा व्यभिचारदर्शनमिति तत्राह—**अदृष्टवज्रस्येति** । येन हि हीरणिर्न दृष्टस्तेन यो व्याप्त्यनध्यवसायः स सर्वव्यक्त्यदर्शननिमित्तः । अध्यवसाये च भ्रान्तिमात्रत्वादित्यर्थः कतिपयव्यक्तिग्रहणेपि व्याप्तिग्रहणोपायं नवीनमतावलम्बनेन शङ्कते—**नन्वेवमिति** । तर्किं हिंसात्वानसाधनत्वयोरपि व्याप्तिरस्तु अस्ति चात्र रूपद्वयमिति तत्राह—**नचोपाधिरिति** । स्यादेतत्कतिपयव्यक्तिव्याप्तिग्रहणेऽनुमेयस्थले व्याप्तेरग्रहादन्यत्र व्याप्तिरन्यत्रानुमानमिति स्यात् तथा च गृहीतापि व्याप्तिरनुमितेरसमर्थेति वाचस्पत्युक्तोपालम्भप्रसङ्ग इति तत्राह—**तत्रैवं सतीति** । पण्डकः पण्ढः तत्र यथावृत्तः पण्ढः पुत्रासमर्थः समर्थश्च न वृत्तस्तद्वदित्येतावत्ययं दृष्टान्तः तत्तु योगभाष्यकृदभिप्रायेण । ननु तथापि कथमन्यत्र व्याप्तिग्रहणमन्यत्रानुमानमिति तत्राह—**गृहीतेति** । स्यादेवं यदि व्यभिचारो न दृश्यत उपाधिश्च दृश्यते इत्ययमर्थः सिध्यति स एव दुःसाध्य इति परिहरति—**मैवमिति** । **उभयत्रापीति** । व्यभिचारवदुपाधावपि सर्वादर्शनं यस्यकस्यचिद्वेत्यादेस्तुल्यत्वादित्यर्थः । उपाधावधिकमप्याह—**उपाधेरिति** ।

एवं व्याप्त्यसिद्धया तर्काप्रवृत्तिमुक्त्वा धूमस्याग्निव्यभिचारशङ्कायामकारणकत्वापत्त्या व्याघातोऽप्यापादयितुं न शक्यत अन्यस्मादप्युत्पत्तिसंभवेन विरोधासिद्धेरित्याह—**किंचेति** । स्यादेतत् यद्यन्यस्मादपि धूमोत्पत्तिस्तर्हि परिदृश्यमानधूमानामेकावान्तरजातीयता न स्यात् । कार्यैकजात्यस्य कारणैकजातिनियतत्वादन्यथा तदेकजात्यस्याकस्मिकत्वप्रसङ्गात् । अत एव हि तृणारणिमणिभ्योऽप्युत्पद्यमानदहनेष्ववान्तरजातिभेदकल्पनमिति तदेतदुद्भावयति—**अथ मन्यस इति** । नियम एवायमसिद्ध इति परिहरति—**मैवमिति** । अस्ति तावत्सर्वज्ञानेषु ज्ञानैकजात्यं नचात्रानुगतमनतिप्रसक्ति कारणं शक्यं निरूपयितुम् । इन्द्रियादीनां व्यावृत्तत्वात्, आत्ममनःसंनिकर्षस्य च सुखादिसाधारण्यात् । ततस्तत्र यथाकारणैकजात्याभावेपि कार्यैकजात्यमेवं तृणाद्युत्पन्न-

इन्द्रियत्वगादिजन्यविज्ञानस्येव तृणारणिमणिप्रभवस्याऽऽशुशुक्षणेरिव चैकजातीयतोपपत्तेः । तस्मान्न व्याप्तिलक्षणं नापि तद्ग्राहकं प्रमाणमस्तीति सिद्धम् ।

पक्षधर्मत्वमपि दुर्निरूपम् । तथाहि कोयं पक्षो यद्धर्मता पक्षधर्मता । संदिग्धसाध्यधर्मा धर्मीति चेत् किं वादिप्रतिवादिनोः संदेहः किं वा मध्यस्थानाम् । नाद्यः । निश्चितौ हि वादं कुरुत इति स्वीकारात् । नापि द्वितीयः । तेषामपि दर्शनद्वयतत्त्ववेदिनां संदेहानुपपत्तेः, किंचान्तरेणापि संशयं धूमदर्शनमात्रादग्निमनुमिमानस्य संदेहविशेषितधर्मिणि हेतोरवृत्तेः पक्षधर्मत्वाभावादनुमानानुदयप्रसङ्गः । एतेन ज्ञापनीयधर्मविशिष्टो धर्मी पक्ष इति प्रत्युक्तम् । स्वार्थानुमाने प्रज्ञापनाभावात् । प्रमित्सितधर्मविशिष्टः पक्ष इत्यपि न । अप्रमित्सतोप्यनिष्टविषयेनुमानोदयदर्शनात् ।

साध्यधर्मविशिष्टः पक्ष इत्यपि न । साध्यपदेन संदिग्धत्वप्रज्ञापनीयत्वप्रमित्सितत्वाद्यन्यतमविवक्षायामुक्तदोषानुषङ्गात् । अप्रमितत्वं साध्यमिति चेन्न । प्रमाणसंप्लववादिनो नैयायिकस्य प्रमितेऽप्यनुमानप्रवृत्तेरनुमितेऽप्यनुमानप्रवृत्तेश्च । नच तत्रापि तत्तत्कालविशिष्टतयानधिगतिः । कालानुमाने तदभावात् ।

श्नेरपि । यथा च तत्रावान्तरजातिभेदकल्पनाऽयुक्ता तथाग्रे वक्ष्यते । तदिहाप्यनुगतकारणव्यतिरेकेण व्यावृत्तेभ्य एव कारणेभ्यः स्वभाववशात्सजातीयधूमाः समुत्पद्यन्तामिति भावः । ननु तर्ह्यग्निप्रयोज्येषु धूमेष्वितरेभ्यो व्यावृत्तः कश्चिद्विशेषो दृश्येतेति चेन्न । तददर्शनस्य प्रतियोगिधूमादृश्यतयाप्युपपत्तेरिति शङ्काया निरङ्कुशत्वादिति व्याप्तिखण्डनमुपसंहरति—**तस्मादिति** ।

इदानीं पक्षधर्मतालक्षणलिङ्गावयवं खण्डयति—**पक्षधर्मत्वमपीति** । अनवसरतां निराचष्टे—**यद्धर्मतेति** । संदिग्धसाध्यधर्मा पक्ष इत्युक्ते विशेषणीभूतसाध्यधर्मस्यापि पक्षता स्यादत एतदयुक्तम् । साध्यस्य पक्षानिष्ठत्वाभावप्रसङ्गात् आत्माश्रयात् हेतोर्वैयधिकरण्यापाताच्च । अतस्तद्धर्मित्वमात्रस्य पक्षत्वदर्शनाय धर्मीति विशेषणम् । अत्र यदिदं संदिग्धत्वं साध्यस्य तत्कंप्रतीति विकल्प्य दूषयति—**किं वादीत्यादिना** । किंच संदेहः किमुपलक्षणं विशेषणं वा । आद्ये कदाचित्संदिग्धे प्रत्यक्षेण निर्णीतेऽपि प्रवर्तमानानुमानस्य न सिद्धसाधनता स्यात्, तदापि पक्षत्वापातात् । द्वितीये त्वनुमित्यनन्तरमप्रवृत्तिः स्यात् । धर्मिनाशवद्विशेषणनाशेन पक्षस्य नष्टत्वात् । स्वार्थानुमानेऽव्याप्तिं चाह—**किंचेति** । एतेनेत्येतद्विवृणोति—**स्वार्थेति** । प्रज्ञापनमित्यत्र णिचा यदिदं प्रयोजककर्तृत्वमभिधीयते न तत्स्वार्थानुमानेऽस्ति । तत्र परं प्रति बोधनाभावादित्यर्थः । तर्हि प्रमित्सितधर्मविशिष्ट इत्येवास्तु तस्य स्वार्थानुमानेऽपि भावादिति तत्राह—**प्रमित्सितेति** । तथाप्यव्याप्तिः । प्रमातुरनिच्छतोऽपि दुर्गन्धादिलिङ्गकानुमानदर्शनादव्याप्तिरित्यर्थः ।

सर्वेषामेव लक्षणमुद्धृत्य दूषयति—**साध्येति** । अत्रापि साध्यपदेन पूर्वोक्तार्थविवक्षायां पूर्वोक्तदूषणानुषङ्ग एवेत्यर्थः । अर्थान्तरं शङ्कते—**अप्रमितत्वमिति** । एतद्व्यभिचारमित्याह—**प्रमाणेति** । यस्य ह्येकस्मिन्नपि प्रमेये बहूनि प्रमाणानि वर्तन्त इति मतं तस्य प्रमितेऽप्यनुमानप्रवृत्तिरस्त्येव । यथाहुः—'आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च । त्रिधात्मनि प्रमाणानां संप्लवः सर्वं इष्यत' इति । तदत्राव्याप्तिरित्यर्थः । ननु तत्रापि तत्तत्कालविशिष्ट एवानुमित इत्यप्रमितत्वमेव तस्येति तत्राह—**नचेति** । यदा हि कालो बहुभिरनुमानैरनुमीयते नच तस्यैतदस्ति कालेऽन्यकालविशिष्टत्वाभावादित्याह—**कालेति** ।

अस्तु वा यःकश्चित्पक्षस्तथापि तद्धर्मता दुरधिगमा । तथाहि । पक्षाश्रितत्वं पक्षधर्मत्वं चेत्तथा सति प्रमेयत्वहेतौ तन्न स्यात् । प्रमेयत्वस्य प्रमाविषयत्वलक्षणस्य ज्ञानज्ञेयानतिरिक्तत्वाभ्युपगमेन तदाश्रितत्वायोगात् । प्रमान्योन्याभाववत्त्वं प्रमेयत्वं ततस्तस्य ज्ञानज्ञेयाश्रितत्वमुपपन्नमिति चेन्न । अन्योन्याभावस्यैकत्वे तस्य तद्वृत्तौ प्रमेयत्वहेतुना कस्यचित्प्रत्यक्षत्वानुमानं न स्यात्, तस्यैवान्योन्याभाववत्त्वाभावात् । अनेकत्वे चान्योन्याभावानां सर्वान्योन्याभाववत्त्वं प्रमेयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमुतान्यतमत्वम् । नाद्यः । सर्वग्रहणासंभवात् । न द्वितीयः । अन्यतमशब्देन निर्धारितैकविशेषोक्तौ तदितरप्रमेयशब्दप्रवृत्त्ययोगात् । एकं निमित्तमन्तरेण बहुष्वेकशब्दप्रवृत्तौ गोत्वादेरपलापप्रसङ्गात् ।

व्याप्तिबलेन प्रवृत्ताया व्यापकसामान्यविषयायाः प्रतीतेर्विशेषपर्यवसानाय व्याप्यस्य सामर्थ्यं पक्षधर्मतेति चेत् । मैवम् । विकल्पासहत्वात् । किं प्रथमं सामान्यमात्रालम्बना प्रतीतिर्या सा सामर्थ्यात्पश्चाद्विशेषमवगाहत इति ब्रूषे किं वा विशेषविषयप्रती-

---

एवं पक्षं दूषयित्वा पक्षधर्मतां दूषयति—**अस्तु वेति** । प्रमेयत्वं नाम प्रमाविषयत्वं विषयविषयिभावश्च स्वभावानतिरिक्त इति प्रमा च विषयश्च प्रमेयत्वं नातिरिक्तं, तथाचादृष्टादि कस्यचित्प्रत्यक्षं प्रमेयत्वादित्यस्य हेतोरपक्षधर्मता स्यात् । आत्मव्यतिरिक्तस्यार्थजातस्य प्रमाश्रयत्वानुपपत्तेरर्थस्यापि स्वाश्रयत्वानुपपत्तेः । अतः पक्षाश्रितत्वं पक्षधर्मत्वमित्यव्यापकमित्याह—**प्रमेयत्वेति** । ननु प्रमेयत्वं नाम प्रमाव्यतिरिक्तत्वं तेन नोक्तदोषः । नच प्रमायामव्याप्तिस्तस्या अपि यत्किंचित्प्रमाव्यतिरिक्तत्वादिति शङ्कते—**प्रमान्योन्येति** । तत्र किमेक एव प्रमान्योन्याभावः किं वानेकः । आद्ये प्राह—**अन्योन्येति** । तदापि हि प्रमान्योन्याभावे प्रमेयत्वं न वर्तेत स्वस्मिन्स्ववृत्त्यभावात्, अभिमता च स्ववृत्तिरायुष्मतः इतरथाऽभावप्रत्यक्षतायां विप्रतिपन्नं मीमांसकं प्रति प्रत्यक्षता कथं भवता साधनीया, सर्वज्ञं वा कथं समर्थयते, ततोऽव्याप्तिरिति भावः । अनेकत्वे दूषणमाह—**अनेकत्व इति । सर्वग्रहणेति** । तदा हि प्रमेयत्वादिति कोर्थः सर्वप्रमान्योन्याभाववत्त्वादिति । न चैतदसर्वज्ञेन शक्यग्रहणमित्यर्थः । किंच यदैकां प्रमां पक्षीकृत्य प्रमेयत्वेन नित्यानुमेयस्वप्रकाशवादिनं प्रति प्रत्यक्षत्वं साध्यते तदा तस्यां न सर्वे प्रमान्योन्याभावाः सन्ति स्वान्योन्याभावाभावादित्यव्याप्तिः । अन्यतमपक्षं दूषयति—**न द्वितीय इति** । तदा किमन्यतमशब्देन नियतः कश्चिदभिधीयते अनियतो वा, नियतपक्षे तदितरान्योन्याभावानां प्रमेयशब्दार्थत्वाभावात्तद्वत्तां प्रमेयत्वं न स्यात् । नच स एव सर्वत्र प्रवर्ततामिति वाच्यम् । स्वस्मिन्स्वप्रतियोगिनि च वृत्त्यभावादित्यभिसंधिराह—**अन्यतमशब्देनेति** । अथानियमेन कदाचित्कश्चित्प्रवृत्तिनिमित्तं तत्राह—**एकमिति** । दूषणान्तरं चेदम् । न चान्योन्याभाववत्त्वमनुगतं जातिरिति युक्तिमत् । उपाधित्वेपि तत्र प्रमेयत्वावृत्तिप्रसङ्गः । स्ववृत्त्यभावादुपाध्यन्तरस्वीकारे चाननुगतिरित्यपि द्रष्टव्यम् ।

लक्षणान्तरं शङ्कते—**व्याप्तिबलेनेति** । द्विविधं हि हेतोः सामर्थ्यमेकं व्याप्तिबलेन बोधकत्वम् । यथा हि यद्धूमवत्तदग्निमदिति सामान्येनाग्निमत्त्वप्रतीतिजनकत्वं तत्कस्य हेतोः । विशेषाणां व्यभिचारित्वेनानन्त्येन च व्याप्तेरशक्यग्रहत्वात् । अपरं तु तामेव प्रतीतिं पर्वताग्निमत्त्वलक्षणविशेषे पर्यवसाययितुमनुगुणं निर्विशेषं न सामान्यमिति न्यायात् तच्चेह पक्षधर्मत्वं विवक्षितमित्यर्थः । दूषयति—**मैवमिति** । किं पक्षधर्मतया सामान्यविषयिण्येव प्रतीतिः पश्चाद्विशेषविषयिण्यपि क्रियत उत विशेषविषयिण्येव प्रतीतिरुत्पाद्यत इति विकल्प्याद्ये दूषणमाह—**प्रतीतेरिति** । शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्यव्यापाराभावाज्जातस्य पुनर्जन्माभावाच्चेति भावः । यदि विशेषविषयं बुद्ध्यन्तरमुत्पाद्यते तर्हि प्रमाणान्तरमेव । तद्व्यापकसामान्यप्रतीत्यनुपपत्तेः,

तिरनन्तरं जायत इति । नाद्यः । प्रतीतेर्विरम्यव्यापारापत्तेः । न द्वितीयः । प्रमाणान्तरप्रसङ्गात् । किंच पक्षधर्मता चेद्विशेषप्रत्यायिका केवलव्यतिरेकी तर्हि निरवकाशः स्यात् । शब्दः क्वचिदाश्रितो गुणत्वादित्यादिसामान्यतो दृष्टानुमानेषु हेतोः पक्षधर्मताबलादेवाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वस्यापि सिद्धेः । बाधकान्तराधीनमेव तदितराष्टद्रव्याश्रितत्वनिरसनमित्युभयवादिसंप्रतिपन्नतया तदितराश्रितत्वनिरासेपि केवलव्यतिरेकिणो निरवकाशत्वात् ।

तदेवं न व्याप्तिर्नापि पक्षधर्मता शक्यनिरूपणेति व्याप्तिपक्षधर्मतावल्लिङ्गं तत्परामर्शोऽनुमानमिति लक्षणं न सिद्ध्यतीति सिद्धम् । शाब्दव्युत्पत्तिशून्यस्य स्मृतिकरणिका प्रमितिरनुमितिस्तत्करणमनुमानमित्यपि न लक्षणम् । व्युत्पन्नस्यानुमितौ तत्करणे चाव्याप्तेः । तादृशप्रमितिवृत्तिप्रमात्वावान्तरजात्यधिकरणज्ञानमनुमितिस्तत्करणमनुमानमिति चेन्न । प्रमात्वजातेः पुरस्तादेव निरस्तत्वात् ।

एतेन 'अनुमेयेन संबद्धं प्रसिद्धं च तदन्विते । तदभावे च नास्त्येव तल्लिङ्गमनुमा-

---

प्रतीतिव्यापकसामान्यानुपपत्तेरर्थापत्तित्वादित्यनुमितित्वक्षतिरित्याह—**न द्वितीय इति** । पक्षधर्मताया विशेषप्रत्यायकत्वे बाधकान्तरमाह—**किंचेति** । यत्र हि सामान्यतो दृष्टेन सामान्यतः साध्यसिद्धौ केवलव्यतिरेकिणा विशेषसमर्पणम् । यथा तावच्छब्दः क्वचिदाश्रितो गुणत्वादिति किंचिदाश्रितत्वे सिद्धे केवलव्यतिरेकिणाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वं साध्यते तत्र स्यात् । सामान्यतो दृष्टहेतोः पक्षधर्मताबलादेव विशेषस्यापि सिद्धेरित्यर्थः । ननु यद्यप्यष्टद्रव्यव्यतिरिक्तद्रव्याश्रितत्वमपि सामान्यतोऽनुमानेनैव सिध्यति तथापि नानर्थकत्वं केवलव्यतिरेकिणः, आकाशव्यतिरिक्ताष्टद्रव्याश्रितत्वनिरसनार्थत्वात्तस्येति तत्राह—**बाधकान्तरेति** । न तत्रापि केवलव्यतिरेकिणः कश्चिदुपयोगः । श्रोत्रं विशेषगुणग्राहकमिन्द्रियत्वाच्चक्षुरादिवदिति विशेषगुणत्वे सिद्धे शब्दो न दिक्कालमनोगुणः प्रत्यक्षत्वाद्विशेषगुणत्वाच्च रूपादिवत्, नापि स्पर्शवद्विशेषगुणः प्रत्यक्षत्वे सत्यकारणगुणपूर्वकत्वात् । अयावद्द्रव्यभावित्वादाश्रयादन्यत्रोपलब्धेश्च । नचात्मगुणः । बाह्येन्द्रियवेद्यत्वादित्यादिबाधकान्तरनिबन्धनत्वात्तस्येत्यर्थः । पक्षधर्मताखण्डनेन महाविद्याजीवनमपि खण्डितं वेदितव्यम् । केवलान्वयिनि व्यापके प्रवर्तमानो हेतुः पक्षे व्यापकप्रतीतिपर्यवसानबलादन्वयव्यतिरेकि साध्यविशेषं बाधाभिमतं साधयन्हि महाविद्येत्युच्यते । तथा च व्यापकप्रतीतिपर्यवसानानिरुक्तौ तासामप्यनिरुक्तेः दग्धसारं चेदं वादीन्द्रदावानलेन महाविद्याविपिनमिति नात्यभिलषद्दुर्लभाभावाय संरभ्यते । तथा 'पक्षधर्मत्वसामर्थ्यात्सर्वेश्वरसाधकम् । ईश्वरानुमितीनां च ज्वरमारातुरं वपुः' ॥

व्याप्तिपक्षधर्मताखण्डनस्य प्रकृतोपयोगं दर्शयितुमुपसंहरति—**तदेवमिति** । तर्कशीलानुमानलक्षणान्तरं शङ्कते—**शाब्देति** । अनुमितिकरणमनुमानं का पुनरनुमितिरित्यत्र लक्षणमाह—**शाब्दव्युत्पत्तीति** । प्रत्यक्षव्यवच्छेदाय स्मृतिकरणिकेत्युक्तम् । शाब्दप्रमितेरपि पदार्थस्मृतिकरणत्वमस्तीति तद्व्यवच्छेदाय शाब्दव्युत्पत्तिशून्यस्येत्युक्तम् । उभयोरप्यव्याप्तिमाह—**व्युत्पन्नस्येति** । शाब्दव्युत्पत्तिमत इत्यर्थः । व्युत्पन्नगतयोरपि संग्रहार्थं विशेषं शङ्कते—**तादृशेति** । पूर्वोक्तप्रमितिवर्तिनी प्रमात्वावान्तरजातिरनुमितित्वं तद्योगिज्ञानमनुमितिरस्ति चेदं व्युत्पन्नानुमितावपीत्यर्थः । अत्र च प्रत्यक्षप्रमात्वव्यवच्छेदाय प्रमात्वावान्तरजातिग्रहणं प्रत्यक्षागमादिव्यवच्छेदाय तादृशप्रमितिवर्तित्वमुक्तं प्रमात्वजातेरित्युपलक्षणमनुमितित्वस्यापीति ।

तर्ह्यनुमितित्वं तावन्न जातिः अयमग्निमान्पर्वत इति ज्ञाने पर्वतांशे प्रत्यक्षत्वेन सङ्करप्रसङ्गात् । नाप्युपाधिः उक्तातिरेकार्थानां निरसनादिति, वर्णितानुमानलक्षणखण्डनं प्रकारान्तरेणाप्युक्तानुमानलक्षणेष्वतिदिशति—**एतेनेत्यादिना** । अनुमेयेन पक्षे सर्वैः संबद्धं पक्षधर्मतादीत्यर्थः । तदन्विते अनुमे-

पकम् ॥' 'अनुमानं त्रिरूपाल्लिङ्गतोऽर्थदृक्' 'ज्ञातसम्बन्धस्यैकदेशदर्शनादेकदेशान्तरे बुद्धि'रित्येवमादीनि वैशेषिकवैभाषिकजैमिनीयलक्षणान्यपि प्रत्युक्तानि । पक्षधर्मत्वसपक्षसत्त्वव्याप्यव्यापकसंबन्धानां पुरैव निरस्तत्वात् । तदेवं नानुमानलक्षणमपि निर्वोढुं शक्यमिति सिद्धम् ।

एतेन परार्थानुमानमपि प्रत्युक्तम् । स्वार्थानुमानमुपजीव्य तत्प्रवृत्तेः । तथाहि । प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनरूपपञ्चावयवात्मकं तत्, तत्र तावत्पक्षवचनं प्रतिज्ञा इत्यलक्षणम् । 'पूर्वोदितेन न्यायेन पक्षस्यैवानिरूपणे । कथं तद्वचनं वाच्यं प्रतिज्ञेति विपश्चिता ॥' २७ ॥ किं पक्षप्रतिपादकं वचनमात्रं प्रतिज्ञा प्रतिपिपादयिषया वा तद्वचनमुत हेत्वाकाङ्क्षाजनकं किं वा साध्यधर्मविशिष्टधर्मिप्रतिपादकं तदेव हेत्वाकाङ्क्षाजनकत्वविशिष्टं निगमनान्यत्वविशिष्टं वा । नाद्यः । अयं पक्ष इत्यादेरपि वचनस्य प्रतिज्ञात्वप्रसङ्गात्, पक्षलक्षणवचनस्यापि तत्त्वप्रसक्तेश्च । अत एव न द्वितीयः । प्रतिपादनेच्छया पक्षवचनत्वस्य तत्रापि भावात् । न तृतीयः । कस्मादयं पक्ष इत्यादेरपि तत्त्वप्रसङ्गात् । नापि चतुर्थः । निगमनस्यापि तद्भावप्रसङ्गात् । नापि पञ्चमः । कस्मादयं साध्यधर्मवा-

---

यधर्मवति पदार्थान्तरे सर्वस्मिन्नेकदेशे वा प्रसिद्धम् । सपक्षे सदिति यावत् । चकारस्तु पक्षधर्मत्वेनेदं रूपं समुच्चिनोति । तथा तदभावे साध्याभाववति नास्त्येव । सर्वथा व्यावृत्तं विपक्षाद्व्यावृत्तमित्यर्थः । अत्रापि चः पक्षधर्मतयैतत्समुच्चिनोति न तु सपक्षे सत्त्वेन, केवलव्यतिरेक्यभावापातात् । एवं पूर्वोऽपि । केवलान्वयिलाभात् । एवंविधं यल्लिङ्गं तदनुमापकमिति काश्यपः कणादोऽब्रवीदित्युत्तरश्लोकस्थेनान्वयः । 'विपरीतमतो यत्स्यादेकेन वा द्वयेन वा । विरुद्धासिद्धसंदिग्धमलिङ्गं काश्यपोऽब्रवी'दिति ह्युत्तरश्लोकः । तथा त्रिरूपात्पक्षधर्मतादिरूपत्रयवतः । समासस्तु बहुव्रीहिः । 'यदर्थदृगर्थदर्शनं तदनुमान'मिति वैभाषिकाणां सूत्रकृतो दिङ्नागस्य सूत्रम् । तथा ज्ञातसंबन्धस्य ज्ञाताविनाभावस्य पुंसः एकदेशदर्शनाद्धूमविशिष्टांशदर्शनादेकदेशान्तरे अग्निविशिष्टांशे बुद्धिरनुमानमेकस्यैव खलु पर्वतस्यैकदेशदर्शनेनैकदेशोऽनुमीयते । तथाचाहुर्वार्तिककृतः 'स एव चोभयात्मायं गम्यो गमक एव च । असिद्धेनैकदेशेन गम्यः सिद्धेन बोधक' इति । यद्यपि 'प्रमाता ज्ञातसंबन्ध एकदेश्यथवोच्यते । कर्मधारयपक्षे वा संबन्धिन्येकदेशता ॥ द्वयं वा ज्ञातसंबन्धमुपलब्धं परस्परम् । तस्यैकदेशशब्दाभ्यामुच्येते समुदायिना'विति वार्तिककारैर्बहुविधं भाष्यं योजितम् । तथापि विस्तरभयादेकैव रीतिरत्र प्रदर्शिता । एतेनेत्यतिदिष्टांशं विशदयति—**पक्षेति** । अत्रहि त्रैरूप्यमुखेनाद्ये लक्षणे प्रवृत्ते तृतीयमपि व्याप्तिपुरस्कारेण ज्ञातसंबन्ध इत्यत्र व्याप्तेर्विवक्षितत्वात् । तच्च रूपं व्याप्तिश्चेति द्वयं पुरस्तादेव खण्डितम् । पक्षधर्मत्वखण्डनन्यायेन सपक्षविपक्षयोस्तत्र सदसत्त्वयोश्च खण्डितप्रायत्वादिति भावः ।

यद्यप्यनुमानमात्रखण्डनेन परार्थानुमानमपि खण्डितमेव तथाप्यधिकदूषणविवक्षया अखण्डितवदतिदिशति—**एतेनेति** । स्वार्थानुमानोपजीवनं दर्शयितुं परार्थानुमानं दर्शयति—**तथाहीति** । परोपदेशापेक्षमनुमानं तदित्यर्थः । तत्रोपजीवनदर्शनपूर्वकं दूषणमतिदिशन्प्रतिज्ञां खण्डयति श्लोकेन—**पूर्वेति** । तद्वचनं पक्षवचनम् प्रतिज्ञेति विपश्चिता कथं वाच्यं नकथमपीत्यर्थः । इदानीमधिकदूषणं दर्शयितुं प्रतिज्ञालक्षणानि विकल्पयति—**किं पक्षेत्यादिना** । निगमनव्यवच्छेदाय द्वितीयतृतीययोर्विशेषणद्वयम् । **अयं पक्ष इत्यादेरपीति** । इदमपि वचनं पक्षप्रतिपादकमित्यर्थः । पक्षस्य यल्लक्षणवचनं तस्मिन्नप्यतिव्याप्तिरित्याह—**पक्षलक्षणेति** । अत एवेत्यस्यैव विवरणम् । **प्रतिपादनेति** । **कस्मादिति** । तदपि हेत्वाकाङ्क्षाजनकमित्यर्थः । **निगमनस्यापीति** । तत्रापि तस्मादयममिमानिति साध्यविशिष्टधर्मिप्रतिपादनमस्तीत्यर्थः । ननु

निति वचनस्यापि तथात्वापातात् । अप्रश्नरूपं तथाभूतवचनं विवक्षितमिति चेत् । न । आक्षेपवचनस्यापि प्रश्नं मन्वानं प्रति तद्रूपत्वात्, लक्षणवचनेपि व्यभिचाराच्च । नापि षष्ठः । परस्पराश्रयप्रसङ्गात् । उपनयानन्तरं प्रतिज्ञावचनं निगमनं सहेतुकं प्रतिज्ञावचनमिति वा लक्षणम् । तथाच प्रतिज्ञासिद्धौ निगमनसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तदन्यत्वविशेषितप्रतिज्ञासिद्धिरिति कथं न परस्पराश्रयस्तस्मान्न प्रतिज्ञालक्षणनिरुक्तिः । नापि हेतोः । तथाहि । किं लिङ्गवचनं हेतुरुत तृतीयापञ्चम्योरन्यतरविभक्त्यन्तं साधनत्वव्यापकं लिङ्गवचनं वा । नाद्यः । अस्ति लिङ्गमयं धूम इत्यादेरपि वचनस्य हेतुत्वप्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः । अन्यतरशब्देनैकस्य द्वयोर्वाभिधाने तल्लक्षणत्वाव्याप्तेः । न तृतीयः । साधनशब्देन हेतुविवक्षायामात्माश्रयात् । तृतीयापञ्चम्योरन्यतरान्तार्थाभिधाने पूर्वोक्तदोषापत्तेः, लिङ्गविवक्षायां त्वेतल्लिङ्गमस्ति वास्य लिङ्गमित्यादेरपि वचनस्य तथात्वापातात् । नाप्युदाहरणलक्षणं दृष्टान्तानिरुक्तौ तद्वचनमुदाहरणमिति वक्तुमयुक्तत्वात् । तथाहि । किं लौकिकपरीक्षकाणां यत्र बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्तः । किं वा निश्चितसाध्यसाधनवान् । नाद्यः । स्वर्गापूर्वदेवतादीनां लौकिकासंमतानामपि दृष्टान्तत्वात् । नापि द्वितीयः । निश्चितसाध्यसाधनाभाववतो वैधर्म्यदृष्टान्तत्वाभावप्रसङ्गात् । साध्यसाधनशब्दाभ्यां तदभावयोरपि संग्रहाददोष इति चेन्न । निश्चितत्वानिरुक्तेः । तथाहि । किं वादिनो निश्चय उत प्रतिवादिनः किं वा सर्वेषाम् । नाद्यः । साध्यधर्मिणोपि दृष्टान्तत्वप्रसङ्गात्, वादिनस्तत्र निश्चयसद्भावात् । न द्वितीयः । विकल्पासहत्वात् । किं निश्चयमात्रं किं वा-

---

यदपि कृतकादयं साध्यवानिति वचनस्य हेत्वाकाङ्क्षाजनकत्वे सति [illegible] तथापि प्रश्नरूपमिदमप्रश्नरूपमप्यपेक्षितं लक्षणेऽतो नास्त्यतिव्याप्तिरिति शङ्कते—**अप्रश्नरूपमिति** । तथाप्याक्षेपवचनेऽतिव्याप्तिरित्याह—**नाक्षेपेति** । ननु तस्य कथं हेत्वाकाङ्क्षाजनकत्वमिति तत्राह—**प्रश्नं मन्वानं प्रतीति** । नचाक्रान्तं प्रतीति विशेषणीयम् । भ्रान्तं प्रति प्रयुज्यमान[illegible] । **लक्षणवचन इति** । तत्रापि हेत्वाकाङ्क्षास्ति लक्षणवचनानां[illegible]सिद्धेरित्यर्थः । [illegible] पक्षं दूषयति—**नापि षष्ठ इति** । परस्पराश्रयमेवाह—**उपनयानन्तरमिति** । द्वितीयलक्षणं दूषयति—**नापि हेतोरिति** । **लिङ्गवचनं हेतुरिति** लक्षणवचनस्य [illegible] द्वितीये दूषणमाह—**अन्यतरशब्देनेति** । साधनत्वव्यापकं [illegible] साधनशब्देन हेतुर्विवक्षितो तृतीयापञ्चम्योरन्यतरान्तार्थो वा लिङ्गं वा । आद्ये दूषणमाह—**साधनेति** । द्वितीये प्राह—**तृतीयेति** । तृतीये प्राह—**लिङ्गेति** । तृतीयलक्षणं दूषयति—**नाप्युदाहरणं लक्षणमिति** । तत्र [illegible]—**किं लौकिकेत्यादिना** । **निश्चितेति** । [illegible] ननु [illegible]—**साध्येति** । [illegible]—**निश्चितत्वेति** । [illegible]—**नाद्यः** । **साध्यधर्मिणोऽपीति** । [illegible]

नुमितिकालविशेषितो निश्चयः। आद्ये कालान्तरे निश्चितसाध्यसाधनवतोपि कालान्तरेऽन्यथाभूतस्य दृष्टान्तत्वप्रसङ्गात्। न द्वितीयः। कालस्य निश्चितसाध्यसाधनवतोपि दृष्टान्तत्वाभावप्रसङ्गात्काले कालविशेषितनिश्चयस्याभावात्। नापि तृतीयः। सर्वनिर्णयस्यासर्वज्ञेन निश्चेतुमशक्यत्वात्।

यो यदा निश्चितसाध्यसाधनवान्स तदा दृष्टान्त इत्ययुक्तम्। यदा तदेति कालाभिधाने काले तदभावाद्यत्तच्छब्देन चानुगतरूपस्य तद्वतो वाभिधाने तयोरेव प्रत्येकमदृष्टान्तत्वापातात्। एवं दृष्टान्तानिरुक्तौ तत्प्रतिपादकं वचनमुदाहरणमित्ययुक्तम्। नाप्युपनयलक्षणम्। तथाहि। किं दृष्टान्तानन्तरं हेतुवचनमुपनयः किंवा दृष्टान्ते प्रसिद्धाविनाभावस्य साधनस्य दृष्टान्तोपमानेन पक्षे व्याप्तिख्यापकं वचनं व्याप्तस्य पक्षधर्मताप्रतिपादकं वा। नाद्यः। दृष्टान्तवचनानन्तरं धूमवत्त्वादित्यपि वचनस्योपनयत्वप्रसङ्गात्। नापि द्वितीयः। दृष्टान्तवैधर्म्येण न तथाचायमधूमवानित्यादिवचनस्यानुपनयत्वप्रसङ्गात्। उपमानशब्देन च साधर्म्यवैधर्म्ययोरुभयोर्विवक्षितत्वेऽन्यतरवचनस्यानुपनयत्वप्रसङ्गः। दृष्टान्ताविनाभावलक्षणयोः पुरस्तान्निरस्तत्वाच्च। नापि तृतीयः। व्याप्तो धूमः पक्षेस्तीति वचनस्यापि तथात्वप्रसङ्गात्, व्याप्तिपक्षधर्मतयोश्च पुरैव निरासात्। नापि निगमनलक्षणम्। तत्किमुपनयानन्तरं प्रतिज्ञावचनमुत सहेतुकं प्रतिज्ञावचनम्। नाद्यः। उपनयानन्तरमग्निमान्पर्वत इत्येतावद्वचनस्यापि निगमनत्वप्रसङ्गात्। नापि द्वितीयः। व्युत्क्रमोदितस्यापि तथात्वापातात्, प्रतिज्ञाहेत्वोश्च पुरैवनिरासात्।

दाचिन्निश्चितसाध्यवत्त्वमुत कालविशेषकथासमयादाविति विकल्प्य प्रथमं दूषयति—**कालान्तर इति**। तथासति कथाप्रवृत्तिसमये विप्रतिपन्नसाध्यस्यापि दृष्टान्तता स्यात् यदाकदाचिदत्रापि निश्चयसंभवादित्यर्थः। द्वितीये तु कालस्य दृष्टान्तत्वं न स्यात्। नहि कालः कालविशेषे निश्चितसाध्यः कालस्य कालान्तराभावादित्याह—**न द्वितीय इति**।

सर्वनिश्चयपक्षमसंभवेन दूषयित्वा पक्षान्तरं शङ्कते—**यो यदेति**। यो यदेत्यादिलक्षणे यदातदेत्यंशं दूषयित्वा यः स इत्यंशं दूषयति—**यत्तच्छब्देनेति**। अत्र किं यत्तच्छब्देन प्रत्येकं व्यावृत्ताः साध्यसाधनवन्तोऽभिधीयन्ते किंवा कौचिदनुगतौ धर्मौ तयोश्च दृष्टान्तत्वमिति विवक्ष्यत उत रूपवतः कस्यचित्। आद्येऽनुगतलक्षणाभावः। द्वितीये रूपिणस्तृतीये रूपयोर्दृष्टान्तत्वं न स्यादित्यर्थः। दृष्टान्तखण्डनस्योदाहरणखण्डनशेषतामाह—**एवमिति**। चतुर्थमवयवं खण्डयति—**नापीति**। **दृष्टान्तोपमानेनेति**। तथाचायमिति महानसाद्युपमानेनेत्यर्थः। **नापि द्वितीय इति**। द्विविधो ह्युपनयः साधर्म्यवैधर्म्यभेदात्तथा चायं धूमवानिति साधर्म्योपनयः न तथायमधूमवानिति वैधर्म्योपनयः। तत्र वैधर्म्योपनये दृष्टान्तोपमानं नास्तीत्यव्याप्तिरित्यर्थः। अथोपमानशब्देन वैधर्म्यमपि विवक्षितं तदैकैकाव्याप्तिरित्याह—**उपमानशब्देनेति**। दूषणान्तरमाह—**दृष्टान्तेति**। व्याप्तो धूम इति व्याप्तस्य पक्षधर्मतां तदपि वचनं प्रतिपादयेदित्यर्थः। दूषणान्तरमाह—**व्याप्तीति**। पञ्चमावयवं खण्डयति—**नापीत्यादिना**। **अग्निमान्पर्वत इत्येतावदिति**। तस्मादित्येतदंशविधुरतयेत्यर्थः। **व्युत्क्रमेति**। यदा हि उपनयानन्तरमग्निमानयं तस्मादिति व्युत्क्रमेणोच्यते तत्रापि प्रसक्तिः। नच तदपि निगमनमेव विपर्यस्तवचनतया अप्राप्तकालत्वप्रसङ्गादित्यर्थः। दूषणान्तरमाह—**प्रतिज्ञेति**।

किंच 'अनुमानाङ्गयोः सिद्धेर्व्याप्तिपक्षगतत्वयोः । उदाहृतेरुपनयात्पञ्चावयवता मुधा' ॥ २८ ॥ पञ्चावयववाक्यमपि न प्रयोजनवदवश्यमिति पश्यामः । साधनानुपयुक्तवचनस्याधिकनिग्रहत्वात् । तथाहि । वादिप्रतिवादिनोः पक्षप्रतिपक्षसमयबन्धस्वीकारसमनन्तरं प्रतिवादिनः किमत्र प्रमाणमिति प्रमाण एव जिज्ञासा यावदङ्गविशिष्टं च प्रमाणं तावदेव वक्तव्यम् अङ्गं च द्वयमेव व्याप्तिः पक्षधर्मता चेति तच्चोभयमुदाहरणोपनयाभ्यामेवाभिहितमिति किमपरमवशिष्यते यदर्थमुपाददीत । ननु पक्षधर्मत्वं सपक्षसत्त्वम् विपक्षाद्व्यावृत्तिरबाधितविषयत्वमसत्प्रतिपक्षत्वं चेति पञ्चरूपाणि हेतोरवश्यं वक्तव्यानि अन्यथाऽसिद्धविरुद्धानैकान्तिकानध्यवसितकालात्ययापदिष्टप्रकरणसमानामनिरासे हेतोरसाधकत्वप्रसङ्गात् । तत्र यद्यपि व्याप्तिपक्षधर्मताप्रदर्शनेन रूपत्रयोपपादनादसिद्धविरुद्धानैकान्तिकानि परिहृतानि तथापि बाधितविषयत्वसत्प्रतिपक्षत्वयोरविशिष्टयोरनिरासे कालात्ययापदिष्टप्रकरणसमयोर्हेत्वाभासयोः परिहाराय निगमनमपेक्षणीयमेव स च तत्का-

---

तदेवं दण्डकसूत्रस्यावयवानां लक्षणानि खण्डितानि, इदानीं यत्तेषां पञ्चत्वं तैराद्रियते स एव परमो न्यायो वादिप्रतिवादिनं प्रति पञ्चावयवं वाक्यमिति वदद्भिः सोऽप्ययुक्तः प्रमाणाभावात्तत्प्रयोजनस्य च द्वाभ्यामेव संपादनत्वादित्याह—**किं चेत्यादिना** । व्याप्तिपक्षधर्मत्वयोरनुमानाङ्गयोरुदाहृतेरुदाहरणाद्, उपनयाच्च सिद्धेः । पञ्चावयवता, त्रित्वस्यापीदमुपलक्षणम् । मुधा वृथेति श्लोकयोजना । एतदेव विवृणोति—**पञ्चेति** । न केवलमनुपयोगः निग्रहस्थानं च स्यात् । हेतूदाहरणाभ्यामधिकमधिकमिति हि सूत्रम् । हेतूदाहरणग्रहणस्य चोपलक्षणत्वादुपयुक्तापुनरुक्तकृतकार्याभिधानमिति सूत्रार्थः संपद्यत इतरथा निग्रहान्तरसंकरप्रसङ्गात् । तस्मिंश्च द्वाभ्यां सिद्धत्वादन्येभ्योऽपि साधनेऽधिकं प्रसज्यत इत्याह—**अधिकनिग्रहत्वादिति** । एतदेव [illegible] उपयुक्तमात्रं विवेचयन्विशदयति—**तथाहीत्यादिना** । [illegible] निग्रहस्थानानि उद्भावनीयानीत्यादिरूपः । एतेनैतदपास्तम् । [illegible] [illegible] साधनानुपयुक्तवचनत्वेऽपि निग्रहत्वं [illegible] । [illegible] प्रतिपादनार्थस्य [illegible] ।

—नन्वित्यादिना । [illegible]

[illegible] **अन्यथेति** । [illegible]

[illegible] **पञ्चेति** । [illegible]

दयमग्निमानेव न पुनस्तस्मादन्यस्माद्वानग्निमानपीति निगमनेनावद्योत्यत इति चेन्नैवम् । पूर्वमेव हि सिद्धत्वादसंभवित्वाच्च । तथाहि । साधनसद्भावे साध्यसद्भावनियमलक्षणान्वयव्याप्तेः साध्याभावे साधनाभावलक्षणव्यतिरेकव्याप्तेश्चोदाहरणेनैव प्रदर्शितत्वेन कालात्ययापदिष्टस्यानैकान्तिकेन्तर्भूतस्य कृत एव परिहारः । बाधिते पक्षे वर्तमानो हेतुर्हि कालात्ययापदिष्टः बाधश्च पक्षनिष्टसाध्याभावनिश्चय एवेति निश्चितसाध्याभाववद्वृत्तिः कथमनैकान्तिको न स्यात् ।

ननु साध्याभावनिश्चयो बाधः स च पृथग्दूषणम्, अनैकान्तात्, निश्चिते साध्याभावे तद्वति वर्तमानोनैकान्तिकः, ततश्च पुरःस्फूर्तिकबाधेनैवोपहतो हेतुः कथमनैकान्तिकेन पुनरुपहन्येत, नहि मृतो मार्येत इति चेत् । हन्तैवं बाधवदेव विपक्षग्राहकप्रमाणमपि पृथक् दूषणं स्यात् । प्रमिते विपक्षे तदुपजीविनस्तद्वृत्तेरनैकान्तिकत्वाङ्गीकारात् । व्याप्तिपक्षधर्म-

---

वेति हि निगमनरूपं तत्र सिद्धे सत्यारम्भो निर्णयार्थ इति न्यायेन तस्मादेवाग्निमान्नान्यस्मादिति सिद्धसाधनताव्युदासस्तस्मादयमग्निमानेवेति न पुनरन्यस्मादनग्निमानपीति द्विविधोपि सत्प्रतिपक्षो निरस्तः । द्विविधो हि सत्प्रतिपक्षः स्वात्मना परात्मनाचेति । आद्यो यथाऽनित्यः शब्दः पक्षसपक्षयोरन्यतरत्वात् एवं नित्यः शब्द इत्यत्रापि । द्वितीयस्तु नित्यं मनो निरवयवद्रव्यत्वादाकाशवत् अनित्यं मनो मूर्तत्वाद्घटवदितीदमेव विरुद्धाव्यभिचारीत्यभिधीयते । तथाग्निमानेवेत्यनग्निमत्त्वनिषेधाद्बाधोपि विध्वस्त इत्यवश्यमपेक्षणीयं निगमनमित्यर्थः । एवं समर्थितं निगमनोपयोगं दूषयति—**नैवमिति** । अन्यतः सिद्धिं विवृणोति—**तथाहीत्यादिना** । ननु यदि कालात्ययापदिष्टस्यानैकान्तिकेन्तर्भावः स्यात्तदा तन्निरसने निरासः स एव तु कथमिति तत्राह—**बाधित इति** । सद्धेतुनिरासाय बाधितग्रहणम् । ततः किमिति तत्राह—**बाधश्चेति** । पक्षत्रयवृत्तिर्ह्यनैकान्तिकः यथा नित्यः शब्दः प्रमेयत्वादिति । तदिहाग्निरनुष्णः पदार्थत्वादित्यत्र प्रत्यक्षसिद्धोष्णिमतया विपक्षतामापन्नेऽग्नौ पक्षे सपक्षे च घटादिषु वर्तमानः कथमनैकान्तिकानन्तर्भूतः स्यात्कथंतरां तन्निवर्तकोदाहरणेन न निवृत्तिः कथंतमां च तन्निवर्तकतया निगमनस्य सार्थक्यमिति भावः ।

बाधस्यानैकान्तिकाद्बहिर्भावमाह पूर्ववादी—**नन्विति** । बाधिते पक्षे वर्तमानो हेतुः कालात्ययापदिष्टस्तथाच बाधमुपजीव्य तद्विपक्षत्वनिर्णयानन्तरमनैकान्तिकत्वप्रतीतिः । तथाचोपजीव्यमेव निग्रहस्थानम् । प्रथमोद्भाव्यत्वात् । न चरमोद्भाव्यम् । इतरथा निग्रहस्थानानां संकरापत्तेरित्यर्थः । तदेतदतिप्रसङ्गेन दूषयति—**हन्तैवमिति** । तत्साध्याभावज्ञापनं नाम विपक्षत्वज्ञापनमेव तथाच बाधोपि दूषणमिति, किमुक्तं भवति विपक्षग्राहकं प्रमाणमपि भवति दूषणमिति, तथाच प्रसिद्धानैकान्तिकस्थले विपक्षग्राहकं प्रमाणमेव किमिति निग्रहस्थानं न स्यादस्ति हि तस्यापि तेनोपजीव्यत्वमिति भावः । ननु यद्यपि बाधे विपक्षत्वज्ञानमप्यस्ति तथापि न तेनाकारेण दूषणत्वं येनातिप्रसक्तिः स्यात् किंत्वनुमित्सितस्थले तदभावबोधकतया तदेव ह्यनुमानप्रयोजनं यदनुमित्सितार्थसिद्धिस्तथा च तमेवापहरतो नाङ्गवैकल्यान्तर्भावेन दूषणत्वमपि तु शिरश्छेदनमिव स्वातन्त्र्येणेति तत्राह—**व्याप्तिपक्षधर्मतेति** । अयं भावः । न तावद्बाधसहस्रेणापि स्वाभावव्याप्तिकाविनाभाववति हेतौ जीवति साध्यमपहर्तुं शक्यम् । स्वभावव्याप्त्यपहारे पदार्थत्वादिति हेतोरेवापहारप्रसङ्गात् । तस्मादनेन बाधेनापि निरुपाधिकसंबन्धाभाव एव बोधनीयः । एतमर्थमभिप्रेत्याहुः—'बाधेन चोपाधिरुन्नीयते अन्यथा चेति न कश्चिद्विशेष' इति । तथाच व्याप्त्यपहारेण दूषणत्वान्नानैकान्तिकाद्भेदः न चासिद्धावन्तर्भावः । व्याप्त्यपरिहारलिङ्गत्वाभावात्तस्य व्याप्त्यपरिहाररूपो ह्यसौ येयमसिद्धिः । उक्तं च लीलावतीकारेण—'सर्वोपसंहारप्रवृत्तबाह्याभ्यन्तरनियमस्यानुमानसहायत्वात्तद्देशप्रवृत्तेर्विपरीतपरिच्छेदस्य बाधस्य

तात्प्रहारेणैव च सर्वदूषणजातस्य दूषणता अन्यथासिद्धसाधनताया अपि पृथग्दूषणत्वप्रसङ्गात् । सा हि सिद्धस्य साध्यत्वाभावेन पक्षत्वप्रच्युत्या दूषणमुपेयते तथा बाधोपीति अबाधितविषयत्वस्य दुर्निरूपत्वाच्च । पक्षे विषयापहारलक्षणबाधस्य प्रमितौ तदभावस्य वक्तुमशक्यत्वात् अप्रमितौ चाप्रमितप्रतियोगितया तदभावस्यासिद्धेः । तदुक्तमभियुक्तैः—'बाधश्च पक्षे विषयापहारो यद्यस्ति नाबाधितताऽत्र सिद्धा । नोचेदसिद्धप्रतियोगिकत्वादेतस्य सिद्धिर्न कथंचन स्या'दिति । सत्प्रतिपक्षप्रकरणसमावप्यसंभविनावेव निरुपाधेस्त्वनुमानद्वयस्यैकत्रासंभवित्वात् संभवे वा वस्तुनो द्वैरूप्यापत्तेः । प्रकरणसमेपि वस्तुनो द्वैरूप्यापत्तिरेव । पक्षविपक्षयोर्व्याप्तिग्राहकप्रमाणसद्भावात् । अन्यतरग्राहकप्रमाणाभावे च तत एव व्याप्तिभङ्गात् ।

किंच नित्यः शब्दोऽनित्यः शब्दो वा पक्षयोरन्यतरत्वात्सपक्षवदित्येवं रूपोऽस्माविष्यते तत्र चार्थभेदान्न पक्षप्रतिपक्षयोरेकरूपो हेतुः । नित्यत्वप्रतिज्ञायां नित्यस्यानित्यत्वप्रतिज्ञायामनित्यस्य सपक्षशब्देनाभिधानात् । शब्दसाम्यमात्रेण च हेतोरेकरूपत्वे गोशब्दवा-

---

व्यभिचारत्वात्स च व्यभिचारो बहिरन्तश्चेति सव्यभिचारदेहान्तर्भूतत्वादिति । अथवा—'प्रतिज्ञादोषमेवाहुः केचित् प्रत्यक्षबाधन'मिति वार्तिककारमतेन प्रतिज्ञादोषत्वेवास्यास्तु नानैकान्तिकत्वात्तद्वत् तथाप्यपक्षधर्मतयास्यासिद्धावेवान्तर्भावः न पृथग्दूषणत्वेत्याह—व्याप्तीति । एवमनङ्गीकारे [illegible]—अन्यथेति । तस्यापि पक्षत्वप्रच्यावकत्वसाम्यादित्याह—सा हीति । [illegible] सिद्धिलक्षणासिद्धावेवान्तर्भाव एवमस्याप्यनैकान्तिकान्तर्भावः इयांस्तु विशेषस्तस्य पक्ष[illegible]त्वादसिद्ध्यन्तर्भावः अस्य व्याप्त्यपहारकत्वादनैकान्तिकान्तर्भाव इति । असंभवित्वाच्चेत्येतद्विवृणोति—अबाधितेति । प्रतियोगिप्रमितावप्रमितौ च नेदं संभवतीत्यर्थः । एतदेव वृद्धवचनेन दर्शयति—तदुक्तमिति । असत्प्रतिपक्षत्वस्यापि दुर्निरूपतां दर्शयितुं प्रतियोगिनो दुर्निरूपतामाह—सत्प्रतिपक्षेति । [illegible] सत्प्रतिपक्षः प्रकरणसम इति विवक्षितस्तत्र हि नित्यत्वानित्यत्वग्राहकमनुमानद्वयं निरुपाधिकं सोपाधिकं वा । आद्ये आह—निरुपाधेरिति । कथमिति न संभवति तत्राह—संभवे वेति । [illegible] हेतोः स्वभावपरित्यागप्रसङ्गात् । तदेवं सतो नित्यमनित्यं च स्यादेकत्रासंभवति पन्थैव निषेधेत्यर्थः । प्रकरणसमे तत्र व्याप्तिरस्ति न वा । प्रथमे पूर्वोक्तदूषणमतिदिशति—प्रकरणसमेपीति । उत्तरत्विन्दूषणमाह—अन्यतरेति । एतेन सत्प्रतिपक्षे द्वितीयविकल्पोपि निरस्तः । एतेन हे[illegible]रान्तर्भावोपि वेदितव्यः ।

अथ प्रकरणसमस्य लक्षणं तैरुच्यते स्वपरपक्षसिद्धौ त्रिरूपो हेतुरेवः प्रकरणसम इति तदप्यसिद्धमित्याह—किंचेति । अयमेकस्मैव दर्शयति—नित्य इति । नित्यः शब्दः [illegible] नित्यान्यतरत्वादिति हेत्वर्थः । तथाऽनित्यः शब्दः [illegible] । तथाच [illegible] हेतुरन्[illegible] । ननु [illegible] धर्मी तदधिकरणं च [illegible] हेतुः, [illegible] तथाह [illegible]—शब्दसाम्यमात्रेण चेति । [illegible]

यत्पुनः षट्पदार्थान्तर्भावे सामान्यादिवृत्तित्वं न स्यादिति तत्र ब्रूमः। किमिदं प्रसङ्गमात्रमुत विपर्ययपर्यवसायितया प्रमाणमेव। नाद्यः। तर्कमात्रस्यासाधकत्वात्। न द्वितीयः। सामान्यमेव सादृश्यमिति वादिनं प्रति सामान्यवृत्तित्वस्यासिद्धेः। ननु गवयत्वमिव गोत्वमित्यनुभवादेव सादृश्यस्य सामान्यवृत्तिता सिद्धेति चेत्किमनुभवादेवसिद्धिरुताबाधितात्। नाद्यः। गगननीलिमादेरपि सिद्धिप्रसङ्गात्। न द्वितीयः। प्रतिवादिनं प्रत्यबाधासिद्धेः। किंच यत्र सौवर्णकर्णाभरणया सौवर्णकर्णाभरणा सदृशीत्युपमीयते तत्र द्रव्यं सादृश्यं नच तद्गुणवृत्ति तथा रसः पनसशर्करयोः सादृश्यं तस्य च द्रव्यवृत्तित्वेन गुणवृत्तित्वादित्यसिद्धो हेतुः। यत्र च हंसगमनेन हंसगमनमुपमीयते तत्र कर्मैव सादृश्यमिति तत्रापि हेतोरसिद्धिः। किंच दृश्ये प्रतियोगिनि धर्मिस्वरूपग्रहणमेवाभावव्यवहारनिदानमिच्छन्किं नेच्छसि अधिगतविषयस्य गोस्वरूपावधारणमेव सादृश्यव्यवहारकारणमिति। भवतु वा यत्किंचित्सादृश्यं तथापि गोपिण्डस्य तद्विशिष्टताप्रतीतिरनुमानमेव किं न स्यात्सा गौर्गवयसदृशी गोत्वात् गवयेन सहोपलभ्यमानगवान्तरवदिति प्रयोगोपपत्तेः। गवयोपलम्भसहकालमप्रमीयमाणगवान्तरस्य गवयसदृशी गौरित्यवगतिरूपमिति चेन्मैवम्। अर्थापत्तेरेव तत्रापि प्रामाण्योपपत्तेः। गवयनिष्ठगोसादृश्यस्य परिदृश्यमानस्य गोगवयसादृश्यव्यतिरेकेणानुपपत्तेः। नच गवयनिष्ठं गोसादृश्यमप्रत्यक्षमप्रत्यक्षत्वात्प्रतियोगिनो गोरिति वाच्यम्। स्मर्यमाणेपि प्रतियोगिनि धर्मि-

---

१ एवं षट्स्वेवान्तर्भावमुक्त्वा यत्तेनानन्तर्भावे कारणमुक्तं तद्दूषयति—**यत्पुनरिति**। **न द्वितीय इति**। विप्रतिपन्नं सामान्याद्यनन्तर्भूतं सामान्यादिवृत्तित्वादिति हि विपर्ययपर्यवसायि प्रमाणं तत्र चासिद्धो हेतुः। सामान्यवादिनानङ्गीकारादित्यर्थः। वृत्तिमनुभवेन साधयति पूर्ववादी—**ननु गवयत्वमिवेति**। किं प्रतीतिमात्रं वृत्तिसाधकमबाधितप्रतीतिर्वा। नाद्यः। अतिप्रसङ्गादिति दूषयित्वा द्वितीयं दूषयति—**प्रतिवादिनं प्रतीति**। एवं सामान्याद्यनन्तर्भावे हेतुमुद्धृत्य द्रव्यादित्रयानन्तर्भावे हेतुं गुणवृत्तित्वमप्यसिद्धयति—**किंचेत्यादिना**। **हंसगमनेनेति**। 'हंसीव गच्छति चारुहासिनी' त्यादौ हंसगमनेन हेतुना हंसगमना हंसीत्युपमीयते यत्रेत्यर्थः। हंसगमनेन पुरुषेणेत्यन्ये। द्रव्यगुणकर्मणामेव तत्र तत्र सादृश्यव्यवहारहेतुत्वात्तेषां च द्रव्यवृत्तित्वेन गुणवृत्तित्वासिद्धिरिति खण्डलकार्थः। किंचास्तित्वव्यवहारहेतौ प्राभाकराणामस्तित्वेप्ययं प्रसङ्गः समानः। तस्य भवदभिमतसर्वपदार्थवृत्तित्वात्। अथेतरान्तर्भूतस्यैव तस्य तथा व्यवहारहेतुत्वं तत्सादृश्येपि समानमित्यपि द्रष्टव्यम्। इदानीमभावप्रतिबन्द्या वस्तुत्वमेव सादृश्यस्य नास्त्यतोपि पदार्थान्तरत्वं दूरापेतमित्याह—**किंचेति**। विषयो गवयः। इदानीं सादृश्यमुपेक्ष्य तत्प्रमितिकरणस्य प्रमाणान्तरत्वं दूषयति—**भवतु वेति**। इदं च पूर्वोक्तप्रत्यभिज्ञानान्तर्भावमङ्गीकृत्याधिकमभिधीयते न त्वव्याप्तिमभिप्रेत्य। ननु नास्त्यत्र लिङ्गमित्युक्तं तत्राह—**सा गौरिति**। गवयसन्निधावुपलब्धगोपिण्डे प्रत्यक्षेण शक्या गोत्वस्य गवयसादृश्येन व्याप्तिर्ग्रहीतुमिति भावः। तथाप्यनुपलब्धगोपिण्डं प्रत्युपमानोपयोगं शङ्कते—**गवयोपलम्भेति**। अप्रमीयमाणगवान्तरस्य पुरुषस्येति शेषः। अर्थापत्तिमेव सविकल्पिकां दर्शयति—**गवयनिष्ठेति**। स्यादेतत् यदि गवयनिष्ठगोसादृश्यं प्रत्यक्षेण गृह्यते ततस्तदन्यथानुपपत्त्या शक्यं गोगतं गवयसादृश्यं ज्ञातुं नत्वेतदस्ति तस्यापि प्रतियोगिगोसापेक्षग्रहणतया तद्व्यतिरेकेण ग्रहणमेवाशक्यमिति तत्राह—**नच गवयनिष्ठमिति**। माभूत्प्रतियोगिनस्तदानीं ग्रहणं गृहगृहीतगोः स्मरणसहायमिन्द्रियमेव

ग्रहणादेव सादृश्यस्य भेदवत्प्रत्यक्षत्वोपपत्तेः । सादृश्यज्ञानकरणमुपमानमित्यभ्युपगच्छता च सादृश्यप्रतीतेरवश्याभ्युपेयत्वात् ।

तथाचार्थापत्त्यैव तत्प्रतीत्युपपत्तेः कृतमुपमानेन, अन्यथा वैधर्म्यप्रतीतेरपि प्रमाणान्तरत्वप्रसङ्गः । तथाहि । यत्र परोक्षादपरोक्षे भवति वैधर्म्यावगतिस्तस्मादयमन्यथेति भवति एतस्मादन्यथा स इत्यपि मतिः सापि प्रमाणान्तरं स्यात् । सार्थापत्तिरिति चेत्प्रकृतेपि समानम् । यथोदितमुदयनेन—'साधर्म्यमिव वैधर्म्यं मानमेवं प्रसज्यते । अर्थापत्तिरसौ व्यक्तमिति चेत्प्रकृतेन किंमिति ।

तदास्तां मीमांसकाभिमतोपमानापाकरणप्रपञ्चः, नैयायिकोदीरितमुपमानमपि दुर्निरूपम् । अनवगतसंगतिसंज्ञासमभिव्याहृतवाक्यार्थप्रमितिरुपमितिस्तत्करणमुपमानमिति ते वर्णयन्ति । तथाहि । नागरिकस्य यादृशी गौस्तादृशो गवय इति श्रुतातिदेशवचसः कानने वस्तुतो गोसदृशं गवयमालोकयतो नूनमयमसौ गवयपदाभिधेयो यः पुरानेन गोसदृशो गवय इत्युपदिष्ट इति प्रमितिरुपजायते । नचेयमागमजा, अपरिदृष्टगवय-

---

संप्रयुक्तसादृश्यप्रत्यक्षकरणे समर्थं यथा प्रत्यभिज्ञायां यथा वाऽसंनिहितप्रतियोगिके [illegible] इत्यर्थः । यदि च तत्र धर्मिणो गृहीतत्वात्तद्गतभेदस्य संप्रयुक्तत्वाच्च युज्यते ग्रहणमिति [illegible] समानमिति भावः । अथ सादृश्यमेव प्रत्यक्षायोग्यमिति ब्रूयात्तं प्रत्याह—सादृश्यस्येति ।

एवमनुपपन्नदर्शनं समर्थयित्वार्थापत्तिमुपसंहरति—तथाचेति । [illegible], इत्यत आह—अन्यथेत्यादिना । अतिप्रसक्तिमेव विवृणोति—तथाहीति । यदा हि [illegible] सकाशादपरोक्षहस्त्यादावनतिदीर्घोऽयम[illegible] इति भवति तदा सन्निहितहस्त्यादेः सकाशादसन्निहित[illegible] वैधर्म्यप्रतीतिर्भवति तत्करणमन्यदपरं प्रमाणं स्यादित्यर्थः । अत्र च [illegible] । एवं प्रतिबन्दीं गृहीत्वा परिहारमन्यं वक्तुं तन्मुखेन [illegible]—सेति । उदयनेन [illegible] चैतदित्याह—यथोदितमिति । अत्र साधर्म्यवैधर्म्य[illegible] ।

एवं मीमांसकाभिमतमुपमानं दूषयित्वा नैयायिकाभिमतमुपमानं [illegible] दूषयति [illegible]—अनवगतेति । [illegible] । [illegible]—तथाहीत्यादिना । श्रुतातिदेशवचस इति । [illegible] । [illegible]—नचेयमिति । [illegible]

यत्पुनः षट्पदार्थान्तर्भावे सामान्यादिवृत्तित्वं न स्यादिति तत्र ब्रूमः । किमिदं प्रसङ्गमात्रमुत विपर्ययपर्यवसायितया प्रमाणमेव । नाद्यः । तर्कमात्रस्यासाधकत्वात् । न द्वितीयः । सामान्यमेव सादृश्यमिति वादिनं प्रति सामान्यवृत्तित्वस्यासिद्धेः । ननु गवयत्वमिव गोत्वमित्यनुभवादेव सादृश्यस्य सामान्यवृत्तिता सिद्धेति चेत्किमनुभवादेव सिद्धिरुताबाधितात् । नाद्यः । गगननीलिमादेरपि सिद्धिप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । प्रतिवादिनं प्रत्यबाधासिद्धेः । किंच यत्र सौवर्णकर्णाभरणया सौवर्णकर्णाभरणा सदृशीत्युपमीयते तत्र द्रव्यं सादृश्यं नच तद्गुणवृत्ति तथा रसः पनसशर्करयोः सादृश्यं तस्य च द्रव्यवृत्तित्वेन गुणवृत्तित्वादित्यसिद्धो हेतुः । यत्र च हंसगमनेन हंसगमनमुपमीयते तत्र कर्मैव सादृश्यमिति तत्रापि हेतोरसिद्धिः । किंच दृश्ये प्रतियोगिनि धर्मिस्वरूपग्रहणमेवाभावव्यवहारनिदानमिच्छन्किं नेच्छसि अधिगतविषयस्य गोस्वरूपावधारणमेव सादृश्यव्यवहारकारणमिति । भवतु वा यत्किंचित्सादृश्यं तथापि गोपिण्डस्य तद्विशिष्टताप्रतीतिरनुमानमेव किं न स्यात्सा गौर्गवयसदृशी गोत्वात् गवयेन सहोपलभ्यमानगवान्तरवदिति प्रयोगोपपत्तेः । गवयोपलम्भसहकालमप्रमीयमाणगवान्तरस्य गवयसदृशी गौरित्यवगतिरूपमिति चेन्नैवम् । अर्थापत्तेरेव तत्रापि प्रामाण्योपपत्तेः । गवयनिष्ठगोसादृश्यस्य परिदृश्यमानस्य गोगवयसादृश्यव्यतिरेकेणानुपपत्तेः । नच गवयनिष्ठं गोसादृश्यमप्रत्यक्षमप्रत्यक्षत्वात्प्रतियोगिनो गोरिति वाच्यम् । स्मर्यमाणेपि प्रतियोगिनि धर्मि-

---

एवं षट्स्वेवान्तर्भावमुक्त्वा यत्तेनानन्तर्भावे कारणमुक्तं तद्दूषयति—**यत्पुनरिति । न द्वितीय इति ।** विप्रतिपन्नं सामान्याद्यनन्तर्भूतं सामान्यादिवृत्तित्वादिति हि विपर्ययपर्यवसायि प्रमाणं तत्र चासिद्धो हेतुः । सामान्यवादिनानङ्गीकारादित्यर्थः । वृत्तिमनुभवेन साधयति पूर्ववादी—**ननु गवयत्वमिवेति ।** किं प्रतीतिमात्रं वृत्तिसाधकमबाधितप्रतीतिर्वा । नाद्यः । अतिप्रसङ्गादिति दूषयित्वा द्वितीयं दूषयति—**प्रतिवादिनं प्रतीति ।** एवं सामान्याद्यनन्तर्भावे हेतुमुद्धृत्य द्रव्यादित्रयानन्तर्भावे हेतुं गुणवृत्तित्वमप्यसिद्धयति **—किंचेत्यादिना । हंसगमनेनेति ।** 'हंसीव गच्छति चारुहासिनी'त्यादौ हंसगमनेन हेतुना हंसगमना हंसीत्युपमीयते यत्रेत्यर्थः । हंसगमनेन पुरुषेणेत्यन्ये । द्रव्यगुणकर्मणामेव तत्र तत्र सादृश्यव्यवहारहेतुत्वात्तेषां च द्रव्यवृत्तित्वेन गुणवृत्तित्वासिद्धिरिति खण्डलकार्थः । किंचास्तित्वव्यवहारहेतौ प्राभाकराणामस्तित्वेप्ययं प्रसङ्गः समानः । तस्य भवदभिमतसर्वपदार्थवृत्तित्वात् । अथेतरान्तर्भूतस्यैव तस्य तथा व्यवहारहेतुत्वं तत्सादृश्येपि समानमित्यपि द्रष्टव्यम् । इदानीमभावप्रतिबन्द्या वस्तुत्वमेव सादृश्यस्य नास्त्यतोपि पदार्थान्तरत्वं दुरापेतमित्याह—**किंचेति ।** विषयो गवयः । इदानीं सादृश्यमुपेत्य तत्प्रमितिकरणस्य प्रमाणान्तरत्वं दूषयति—**भवतु वेति ।** इदं च पूर्वोक्तप्रत्यभिज्ञानान्तर्भावमङ्गीकृत्याधिकमभिधीयते न तत्रानिर्भरेणेत्य । ननु नास्त्यत्र लिङ्गमित्युक्तं तत्राह—**सा गौरिति ।** गवयसंनिधावुपलब्धगोपिण्डे प्रत्यक्षतया गोत्वस्य गवयसादृश्येन व्याप्तिग्रहीतुमिति भावः । तथाप्यनुपलब्धगोपिण्डं प्रत्युपमानोपयोगं शङ्कते **—गवयोपलम्भेति ।** अप्रमीयमाणगवान्तरस्य पुरुषस्येति शेषः । अर्थापत्तिमेव सविकल्पिकां दर्शयति **—गवयनिष्ठेति ।** स्यादेतद् यदि गवयनिष्ठगोसादृश्यं प्रत्यक्षेण गृह्यते तन्न तदन्यथानुपपत्त्या शक्यं गोगतसादृश्यं [illegible] तदानीं तस्यापि प्रतियोगिगोसापेक्षग्रहणतया तद्व्यतिरेकेण ग्रहणमेवानुपपन्नमिति तत्राह—**नच गवयनिष्ठमिति ।** सम्प्रतिप्रतियोगिनस्तदानीं ग्रहणं गृहीतगोः स्मर्यमाणप्रतियोगि [illegible]

सादृश्यस्य गवयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वानुपपत्तेः; अप्रतीतगूनामारण्यकानां गोसादृश्यानधिगतौ गवय इति व्यवहाराभावप्रसङ्गात् । गवयत्वस्यापि निमित्तत्वाददोष इति चेत् । नैवम् । अप्रतीतगोपदार्थस्य गवयत्वं निमित्तं प्रतीतगोस्तु तत्सादृश्यं निमित्तमित्युभयत्र शक्तिकल्पनायां गौरवप्रसङ्गात् । गोविशेषितसादृश्यस्य गवयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वे गवि तत्सादृश्ये च शक्तिः कल्पनीयेत्यपि गौरवं स्यात् । अन्यथोपमानस्य मानान्तरत्वेऽपि गवयशब्दस्य गोसादृश्यस्य निमित्ततामाशङ्काया दुष्परिहरत्वात् गवयत्वं निमित्तीकृत्य गवयशब्दोऽत्र प्रवृत्त इत्युपमानादपि निर्द्धारणा न सिद्ध्येत् । किंचानवगतसंगतित्वविशेषणं व्यर्थम् । अभ्युपगतप्रमाणसंप्लववादिनः प्रत्यक्षाधिगतेऽपि पुनः प्रत्यक्षवदनुमितेऽप्यनुमानवच्चोपमितेऽपि पुनरुपमानप्रवृत्त्युपपत्तेः । अपि 'चेह प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबति' त्यत्राप्रसिद्धमधुकरपदार्थस्य प्रसिद्धेतरपदार्थस्य च प्रसिद्धपदसमभिव्याहारान्मधुकरशब्दार्थप्रतीतिवद्गवयशब्दार्थप्रतीतिः किं न स्यात् । नच सर्वत्र समभिव्याहारादधिगतिरुपमितिस्तत्करणस्य सादृश्यज्ञानस्य तत्राभावात् । असत्यपि च सादृश्यज्ञाने संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रतिपत्तिरेवोपमितिरित्याधुनिकमतानुप्रवेशो सूत्रवार्तिकप्रसिद्धसिद्धान्तविरुद्धाभ्युपगमो वज्रलेपायते । तथाच भगवदक्षपादप्रणीतं सूत्रं 'प्रसिद्धसाध-

---

गवयत्वमपि प्रवृत्तिनिमित्तं तच्च तैरप्यधिगतमिति शङ्कते—**गवयत्वस्यापीति** । अत्र किमुभयं मिलित्वा निमित्तं किं वा प्रत्येकम् । नाद्यः । पूर्वोक्तदोषानतिवृत्तेः । द्वितीये त्वन्यतरवैयर्थ्यम् इति [illegible] कल्पनागौरवं च बाधकं स्यादित्याह—**नैवमित्यादिना** । गौरवान्तरं चाह—**गोविशेषितेति** । न सादृश्यमात्रं गवयशब्दार्थत्वेन शक्यतेऽपितु गोसादृश्यं, तथाच [illegible] भावः । [illegible] । यथाहोदयनः—'[illegible]' । [illegible] इति । [illegible] 'किन्तु गवयत्वं निमित्तीकृत्य [illegible] प्रवर्तेत इति [illegible]' इति । [illegible]—**अन्यथोपमानस्येत्यादिना** । [illegible]—**किंचानवगतेति** । [illegible] । [illegible]—**अपि चेह प्रभिन्नेति** । [illegible] । [illegible]—**नच सर्वत्रेति** । [illegible] । [illegible]—**असत्यपीति** । [illegible]—**तथाचेति** । [illegible]

स्यापि प्रसङ्गात् । भवत्येवाप्तवचनात्सामान्यतस्तन्निश्चय इति चेत् मैवम् । सामान्यतः प्रतीतावपि व्यक्तिविशेषस्य तत्पदाभिधेयत्वाप्रतीतेः । अन्यथा यो यो धूमवानसावसावग्निमानित्याप्तवचनाधिगताविनाभावस्य पर्वते वह्निप्रतीतिरागमजैव स्यात् । अस्तु तर्हि प्रत्यक्षेणैव गवयशब्दवाच्यत्वाधिगतिरिति चेन्मैवम् । अश्रुतातिदेशवाक्यस्यापि प्रसङ्गात् ।

उपदेशसंस्कारसध्रीचीनं प्रत्यक्षमेव रत्नतत्त्वस्येव तदवगतिहेतुरिति चेत् । न । वाच्यत्वस्य प्रत्यक्षानवगाह्यत्वात् । नहि प्रत्यक्षेपि घटे घटशब्दवाच्यता प्रत्यक्षा येन प्रकृतेपि तथा स्यात् । नाप्यनुमानतस्तदधिगतिः । गोसादृश्यस्य गव्यपि संभवेन विपक्षवृत्तित्वात् । नार्थापत्तिरनुमानाव्यतिरेकादिति चेन्मैवम् । अनुमानतस्तथात्वप्रतीत्युपपत्तेः । तथाहि—'वाचको गवयस्यायं तत्र वृत्त्यन्तरेऽसति । वृद्धैः प्रयुज्यमानत्वाद्गोले गौरिति गौरिव' ॥ ३१ ॥ यो यत्रासति वृत्त्यन्तरे वृद्धैः प्रयुज्यते स तस्य वाचको यथा गोशब्दो गोत्वस्य प्रयुज्यते चायमसति वृत्त्यन्तरे गवयशब्दः पुरोवर्तिनि तस्मात्तस्य वाचक इत्यनुमानादेव संबन्धाधिगतिसिद्धेः । न च विशेषणासिद्धो हेतुः । शङ्क्यमानगो-

---

क्यार्थप्रत्ययस्य तथाप्युपपद्यमानत्वादिति शङ्कते—**भवत्येवेति** । न सामान्यप्रतीतिर्व्यवहारोपयोगिनी विशेषनिष्ठत्वात्तस्य अतो व्यक्तिविशेषस्य शब्दवाच्यत्वमेव बुभुत्सितं तत्प्रतीतिश्च न वाक्यजन्यातः करणान्तरनिबन्धनैवेति परिहरति—**मैवमिति** । ननु यद्यपि तदा नोत्पद्यते तथापि श्रुतवाक्यसामर्थ्यादेव पश्चादुत्पद्यमानत्वादागमजन्यैवेति तत्राह—**अन्यथेति** । अथवा सामान्यनिश्चायकादेव विशेषनिश्चयसंभवेनोपमानवैयर्थ्याशङ्कायामिदमुत्तरम् । स्यादेतत्संप्रयुक्तगवयनिष्ठं गवयशब्दवाच्यत्वं तद्गतसामान्यादिवत्प्रत्यक्षेण किमिति न गृह्यत इति शङ्कित्वा परिहरति—**मैवमश्रुतेति** ।

अतिदेशवाक्योपदेशसहकृतप्रत्यक्षजन्यत्वं शङ्कते—**उपदेशेति** । विषम उपन्यासः । रत्नतत्त्वे ह्यवयवविशेषो वा रूपविशेषो वा सामान्यविशेषो वा तच्चिह्नं प्रत्यक्षयोग्यमिह तु न वाच्यवाचकभावस्य प्रत्यक्षता घटादावदर्शनात् वृद्धव्यवहारलक्षणानुमानैकावसेयत्वात्तस्येत्यभिसंधाय परिहरति—**न वाच्यत्वस्येति** । अस्तु तर्हि घटादिगतवाच्यत्ववदत्राप्यनुमानगम्यत्वमिति तत्राह—**नाप्यनुमानेति** । अयमभिसंधिः । न तावन्'माणवक समिधमाहरे'ति वाक्यश्रवणसमनन्तरमेव मध्यमवृद्धमाणवकसमिदाहरणप्रवृत्तिवदेतच्छ्रवणसमनन्तरमस्ति काचित्प्रवृत्तिर्येन मार्गेण गवादिशब्दानामिवानुमानादस्यापि गवये संगतिर्गृह्येत । तत्कस्य हेतोरप्रवर्तकत्वात्तदिहैतावदवशिष्यते विमतः पुरोवर्तिपिण्डो गवयशब्दवाच्यः गोसदृशत्वान्न यदेवं न तदेवं यथा करभादीति व्यतिरेक्यनुमानादधिगतिरिति । तच्च न संभवति । गवान्तरेऽपि गवयशब्दावाच्ये गोसदृशत्वहेतोर्वर्तनेन विरुद्धत्वादिति । **अनुमानाव्यतिरेकादिति** तन्निरसनेन निरासादिति भावः । एवं समर्थितं नैयायिकोपमानलक्षणं दूषयति—**मैवमनुमानत इति** । अनुमानमेव श्लोकेन संगृह्णाति—**वाचक इति** । **तत्र वृत्त्यन्तरेऽसतीति** । गोसदृशपदार्थे लक्षणागुणवृत्त्योरसंभवे सति तत्र प्रयुज्यमानत्वादित्यर्थः । निमित्तान्तरेण वृत्तिर्वा वृत्त्यन्तरमिदं च गङ्गायां घोषः प्रतिवसतीति सिंहो वलवर्मेत्यादिलक्षणागुणवृत्तिभ्यामेवावाच्येष्वपि तीरादिषु प्रयुज्यमानगङ्गादिपदैर्व्यभिचारपरिहाराय विशेषणम् । संग्रहं विवृणोति—**यो यत्रेति** । ननु विशेषणासिद्धो हेतुः असति वृत्त्यन्तरे इत्यस्य दुर्ज्ञानत्वादिति तत्राह—**नच विशेषणेति** । अत्र तावल्लक्षणावृत्तिर्न शङ्कामप्यधिरोहति तदाहि गोसादृश्यवाचकस्य सतो गवयशब्दस्य तदविनाभूते लक्षणया प्रयोग इति शङ्कितव्यं तच्च न संभवति, अदृष्टगोपदार्थानामरण्यैकनिवासिनां गोसादृश्यानधिगमे गवयपदाप्रयोगप्रसङ्गादित्यर्थः । द्वितीययोजनायां तु सुगमम् । ननु किमित्यप्रयोगः याव

सादृश्यस्य गवयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वानुपपत्तेः, अप्रतीतगूनामारण्यकानां गोसादृश्यानधिगतौ गवय इति व्यवहाराभावप्रसङ्गात् । गवयत्वस्यापि निमित्तत्वाददोष इति चेत् । मैवम् । अप्रतीतगोपदार्थस्य गवयत्वं निमित्तं प्रतीतगोस्तु तत्सादृश्यं निमित्तमित्युभयत्र शक्तिकल्पनायां गौरवप्रसङ्गात् । गोविशेषितसादृश्यस्य गवयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वे गवि तत्सादृश्ये च शक्तिः कल्पनीयेत्यपि गौरवं स्यात् । अन्यथोपमानस्य मानान्तरत्वेऽपि गवयशब्दस्य गोसादृश्यस्य निमित्तताशङ्कायाः दुष्परिहरत्वात् गवयत्वं निमित्तीकृत्य गवयशब्दोत्र प्रवृत्त इत्युपमानादपि निर्द्धारणा न सिद्ध्येत् । किंचानवगतसंगतित्वविशेषणं व्यर्थम् । अभ्युपगतप्रमाणसंप्लववादिनः प्रत्यक्षाधिगतेपि पुनः प्रत्यक्षवदनुमितेप्यनुमानवच्चोपमितेपि पुनरुपमानप्रवृत्त्युपपत्तेः । अपि 'चेह प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबती'त्यत्राप्रसिद्धमधुकरपदार्थस्य प्रसिद्धेतरपदार्थस्य च प्रसिद्धपदसमभिव्याहारान्मधुकरशब्दार्थप्रतीतिवद्गवयशब्दार्थप्रतीतिः किं न स्यात् । नच सर्वत्र समभिव्याहारादधिगतिरुपमितिस्तत्करणस्य सादृश्यज्ञानस्य तत्राभावात् । असत्यपि च सादृश्यज्ञाने संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रतिपत्तिरेवोपमितिरित्याधुनिकमतानुप्रवेशे सूत्रवार्तिकप्रसिद्धसिद्धान्तविरुद्धाभ्युपगमो वज्रलेपायते । तथाच भगवदक्षपादप्रणीतं सूत्रं 'प्रसिद्धसाध-

---

गवयत्वमपि प्रवृत्तिनिमित्तं तच्च तैरप्यधिगतमिति शङ्कते—**गवयत्वस्यापीति** । अत्र किमुभयं मिलित्वा निमित्तं किं वा प्रत्येकम् । नाद्यः । पूर्वोक्तदोषानतिवृत्तेः । द्वितीये त्वन्यायश्चानेकार्थं इति नानार्थकमुद्राभङ्गः कल्पनागौरवं च बाधके स्यातामित्याह—**मैवमित्यादिना** । गौरवान्तरं चाह—**गोविशेषितेति** । न सादृश्यमात्रं गवयशब्दार्थत्वेन शङ्क्यतेऽपितु गोसादृश्यं, तथाच विशेषणस्यापि निमित्तत्वप्रसक्तिरिति भावः । किंचोपमानं पृथक्प्रमाणमिच्छतापि गवयत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तं न गोसादृश्यम् इतरथा शाब्दत्वप्रसङ्गात् । यथाहोदयनः—'सादृश्यस्यानिमित्तत्वान्निमित्तस्याप्रतीतितः । समयो दुर्ग्रहः पूर्वं शब्देनानुमयापि वे'ति । टीकाकृतापि 'किंतु गवयत्वं निमित्तीकृत्य पिण्डे प्रवर्तत इति परमार्थ' इति । तत्र च तवाप्येता दुष्पदः शरणमिति न त्वां प्रति विशेषणसिद्धिरित्याह—**अन्यथोपमानस्येत्यादिना** । एतेन संबन्धस्य परिच्छेदं संज्ञायाः संज्ञिना सह प्रत्यक्षादेरसाध्यत्वादुपमानफलं विदुर्बुधा [illegible] प्रत्याख्यातः । तदुक्तं तत्त्वकौमुदीकृता—'यो हि शब्दो यत्र वृद्धैः प्रयुज्यते सोऽसति वृत्त्यन्तरे तस्य वाचकः यथा गोशब्दो गोत्वस्य प्रयुज्यते चैव गवयशब्दो गोसदृश इति तस्यैव वाचक इति [illegible]' । [illegible] चाह—**किंचानवगतेति** । प्रमाणसंप्लववादिनो [illegible] [illegible] इति विशेषणस्य [illegible]र्थः । [illegible] किं सादृश्यबोधकं किं वा वैसादृश्यबोधकमपि किं वा [illegible] । नाद्यः । वैसादृश्यप्रतीतिविषयेऽव्याप्तेः । अथ द्वितीयमाह—**अपिचेह प्रभिन्नेति** । [illegible], संभवति मधुकरशब्दे [illegible] [illegible] प्रवृत्तिनिमित्त [illegible] भावः । [illegible]—**नच सर्वत्रेति** । ननु [illegible] [illegible] । [illegible]—**असत्यपीति** । [illegible]—**तथाचेति** । [illegible]

र्म्यात्साध्यसाधनमुपमान'मिति । व्याख्यातं चैतदुद्द्योतकारेण वार्तिककृता—'आगमाहितसंस्कारस्मृत्यपेक्षं सादृश्यज्ञानमुपमानमि'ति । अथावधीरितापसिद्धान्तप्रसङ्गभीतेरियं पृथिवीशब्दवाच्या गन्धवत्त्वाद्यन्नैवं तन्नैवमित्यादि केवलव्यतिरेक्यनुमानमपि संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रतिपत्तिफलमुपमानमापद्येतेत्यलमतिविस्तरेण ।

शाब्दप्रमाणमपि दुर्निरूपम् । तथाहि शाब्दं 'शब्दविज्ञानादसन्निकृष्टेऽर्थे विज्ञान'मिति मीमांसकाः । शब्दविषयं विज्ञानं शब्दविज्ञानं तस्मादसन्निकृष्टेऽर्थे श्रोतुरनधिगतेऽबाधिते च विषये यद्विज्ञानं तच्छाब्दप्रमाणमिति यावत् । उक्तं हि वार्त्तिककारैः—'असन्निकृष्टवाचा च द्वयमत्र जिहासितम् । ताद्रूप्येण गृहीतत्वं तद्विपर्ययतोपि वे'ति ।

यद्वा शब्दाज्जनितं पदार्थविषयं यद्विज्ञानं तस्मादसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिः शाब्दमिति । तदयुक्तम् । शब्दलिङ्गकवक्तृविशेषानुमानेऽतिव्याप्तेः । भवति हि वहिष्टस्याध्ययनध्वनिश्रवणाद्भवनान्तर्वर्तिपुरुषविशेषानुमानम् । द्वितीयेपि । धूमादिपदात्तदर्थविज्ञाने धूमध्वजादौ

नमिति सूत्रार्थः । वार्तिकं दर्शयति—**व्याख्यातं चैतदिति** । आगमोऽतिदेशवाक्यम् । ननु प्रामाणिकत्वेनाभ्युपगतोर्थः सिद्धान्तो नाम, प्रामाणिकश्चायमस्मत्पक्षः सूत्रादीनि तु एतदनुसारेणोपलक्षणतया व्याख्येयानि, तथाच यथा मुद्गस्तम्बः तथा मुद्गपर्णीत्युपमानस्य सादृश्यं विषयमभिधायैवमन्योप्युपमानस्य विषयो लोके बुभुत्सितव्य इति भाष्यकारेण विषयान्तरेप्युपमानाभ्यनुज्ञानात् धिक् करभमतिदीर्घवक्रग्रीवं प्रलम्बोष्ठं कठोरकण्टकाशिनं कुत्सितावयवसन्निवेशमपसदं पशूनामिति वाक्यश्रवणसमनन्तरं तथाभूते द्विरदादिसमवस्तुविसदृशे करभपदार्थे वैधर्म्यात्करभशब्दवाच्यत्वप्रतीतिमप्युपमानत्वेनैवोवाचाचार्यवाचस्पतिरुपमाविनोदे इति मन्वानं प्रति सर्वलक्षणवाक्येषु केवलव्यतिरेकितया प्रसिद्धेष्वतिव्याप्तिरित्याह—**अवधीरितेत्यादिना** ।

क्रमप्राप्तं शब्दप्रमाणं खण्डयति—**शाब्देति** । तत्र शबरस्वामिसंमतं लक्षणमुद्भावयति—**तथाहीति** । ननु परार्थानुमानेतिऽव्यापकमिदं लक्षणं तस्यापि पञ्चावयवात्मकवाक्यजनिताद्विज्ञानादसन्निकृष्टे प्रमाणान्तरेणानधिगतेर्थे लिङ्गिनि बुद्धिरूपत्वादितीमामाशङ्कां परिहरन्भाष्यं व्याचष्टे—**शब्दविषयं विज्ञानमित्यादिना** । नात्र शब्दजनितविज्ञानमिति विवक्षितम्, अपितु शब्दविषयं विज्ञानं तेन नातिव्याप्तिरिति भावः । असन्निकृष्टपदं व्याचष्टे—**श्रोतुरिति** । प्रमाणान्तरेण तथा वाऽतथावानधिगत इत्यर्थः । अत्रैव वार्तिकसंमतिमाह—**उक्तं हीति** । अर्थग्रहणं चार्थासंस्पर्शो वार्थोपेक्षितस्वभावो वा शब्द इति वदतां बौद्धानां मतनिरासार्थम् । एवं हि वर्णयन्ति अङ्गुल्यग्रे हस्तियूथशतमास्त इति वचसोऽर्थ एव नास्ति नद्यास्तीरे पञ्च फलानि सन्तीत्यादिवाक्यानां कदाचिदर्थवत्ता कदाचिन्नेत्यर्थासंस्पर्शोऽर्थोपेक्षितस्वभावो वा शब्दः तस्मान्नार्थे प्रामाण्यं किंतु वक्तुरभिप्राये तत्रापि न शब्दतया किंतु तत्कार्यतया तदनुमापकः । यथाह कीर्तिः—'नान्तरीयकताऽभावात् शब्दानां वस्तुभिः सह । नार्थसिद्धिस्ततस्ते हि वक्त्रभिप्रायसूचका'इति । तन्निरासार्थमर्थग्रहणम् । निरासप्रकारश्चाग्र एव विवक्षायां प्रामाण्यं निराकुर्वता स्वयमेवाचार्येण दर्शयिष्यते ।

एवमन्विताभिधानाभिहितान्वयसाधारण्येन भाष्यं योजितम्, इदानीमभिहितान्वयानुसारेण योजयति—**यद्वेति** । पदात्पदार्थस्मरणस्य शब्दाभासस्य च निवृत्त्यर्थमसन्निकृष्टाबाधितेति विशेषणद्वयम् । प्रत्यक्षानुमानादिव्यावृत्त्यै शब्दविज्ञानादिति । तत्र प्रथमं दूषयति—**तदयुक्तमिति** । शब्दादेव लिङ्गाद्वस्तुविशेषेऽनुमानं जायते तदपि हि शब्दज्ञानादसन्निकृष्टार्थे बुद्धिर्भवतीत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । एतदेव विवृणोति—**भवति हीति** । तदुक्तं विशेषतोऽदृष्टविशेषानुमानं दर्शयता वार्तिककारेण 'स्वपुत्राद्यनुमानं यद्गृहाभ्यन्तरगोचरम् । वेदस्वरविशेषेण वहिष्टस्येह लक्ष्यत' इति । द्वितीययोजनायामप्यतिव्याप्तिमाह—**द्वितीयेऽपीति** ।

त्तिः द्वितीयः । संबन्धस्य च विशिष्टत्वाभावः तृतीयस्तस्य संबन्धान्तराभावाद्भावे वानवस्था ।

किंच विशेषणविशेष्यतत्संबन्धेभ्यो विशिष्टं भिन्नमभिन्नं वा । नाद्यः । अनुपलम्भपराहतत्वात्, दण्डिनमानयेत्युक्तेन्यस्यैवानयनप्रसङ्गाच्च । नापि द्वितीयः । त्रयाणामपि प्रत्येकं विशिष्टत्वात् । दण्डादीनामन्यतमानयने दण्डी समानीत इति व्यवहारप्रसङ्गात् । किंचेदं विशेषणं नाम यद्विशेषितं तत्त्वान्तरं स्यात् व्यावर्तकमिति चेत्किं व्यावृत्तेर्भेदस्य जनकमुत तत्प्रतीतेः । नाद्यः । असंभवात् । नहि कठोरकुठारधारया तरोरिव देवदत्तस्य दण्डकुण्डलादिना विधीयते द्वैधीभावः । नापि द्वितीयः । नयनादेरपि भेदप्रतीतिजनकस्य विशेषणत्वप्रसङ्गात् । तदपि क्वचित्कस्यचिद्भवत्येव विशेषणमिति चेद्धन्त तर्हि वस्तुमात्रमित्येव विशेषणलक्षणमस्त्वलमनया ग्रन्थकथाकन्थया । अस्तु तर्हि विषयीक्रियमाणतया यद्व्यावृत्तिबुद्धिजनकं तद्विशेषणलक्षणमिति चेत् । मैवम् । विशेष्येपि प्रसङ्गात् । तदन्यत्वे सतीति विशेषणाददोष इति चेन्न । उपलक्षणेपि प्रसङ्गात् । विशेषणसिद्धौ तदुपजीविनो विशेष्यस्य सिद्धिस्ततश्च ततोन्यत्वेन विशेषणसिद्धिरिति परस्परा-

---

पणविशेष्यसंबन्धस्य द्विष्ठत्वेन विशेषणस्यापि तदाश्रयत्वादित्यर्थः । तृतीयं दूषणमाह—**संबन्धस्येति** । संबन्धाधारत्वं च यद्यपि विशिष्टत्वाद्विशेषणविशेष्यसंयोगस्य संभवति तथापि समवायस्य तत्र संभवति । स्वाश्रयत्वाभावादन्यत्वे चानवस्थानात् । अस्त्येव तस्यापि विशिष्टत्वं रूपसमवायो रससमवाय इत्यतोऽव्याप्तिरित्यर्थः ।

इदानीं विशिष्टस्वरूपमपि दुर्निरूपमित्याह—**किंचेति** । न केवलमनुपलम्भः व्यवहारविरोधश्च स्यादित्याह—**दण्डिनमिति** । द्वितीयेपि किं त्रितयमपि यथायथं विशिष्टमुत मिलितम् । आद्ये प्राह—**त्रयाणामपीति** । द्वितीयेपि किं मिलितमिति तदेवाभिधीयते किं वा तदन्यत् । प्रथमे पूर्वोक्तमेव दूषणम् । अतिरिक्तपक्षे त्वनुपलम्भपराहतिः । इदानीं विशेषणानिरूपणादपि तत्संबन्धविशिष्टमित्यनुपपन्नमित्याह—**किंचेदमिति** । व्यावर्तकत्वमित्यत्र कृतः किं व्यावृत्तिजनकत्वमर्थः किं वा प्रत्यायकत्वमिति विकल्प्याद्यं दूषयति —**नाद्य इति** । असंभवमेव विवृणोति—**नहि कठोरेति** । यथा हि घोरकुठारधारया वृक्षस्य द्वैधीभावः क्रियते न तथा देवदत्तस्य दण्डकुण्डलादिना विष्णुमित्राद्भेदः क्रियते तत्पूर्वमभेदप्रसङ्गादित्यर्थः । द्वितीये नयनादावतिव्याप्तिस्तस्यापि व्यावृत्तिज्ञापकत्वादित्याह—**नापि द्वितीय इति** । नेयमतिव्याप्तिः, तस्यापि चाक्षुषं रूपं रसनाग्राह्यो रस इत्यादिव्यवहारविशेषणतया लक्ष्यत्वादिति शङ्कते—**तदपीति** । उत्तरो निगदव्याख्यातः । विशेषणलक्षणान्तरं शङ्कते—**अस्तु तर्हीति** । येयं व्यावृत्तबुद्धिर्विशेषणेन जन्यते तया विषयीक्रियमाणं सद्व्यावृत्तिबुद्धिजनकं यत्तद्विशेषणं तथाच न चक्षुरादावतिव्याप्तिः । नहि घटः पटाद्व्यावृत्त इति बुद्धेश्चक्षुरादिर्विषयीभवतीत्यभिप्रायः । अस्यातिव्याप्तिमाह—**मैवमिति** । नीलमुत्पलमित्यादौ नैल्यविशिष्टमुत्पलाद्यपि तद्बुद्धिविषय एव तज्जनकं च प्रत्यक्षप्रतीतित्वादतस्तस्यापि विशेषणत्वं स्यादित्यर्थः । **उपलक्षणेपीति** । अस्ति हि मयूराधिकरणं श्रीसुंदरदेवमन्दिरमित्यत्र मयूरस्यापि तद्बुद्धिविषयतया तज्जनकत्वमित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । अथ नियमेन विषयीक्रियमाणतया तज्जनकं विशेषणं न तदुपलक्षणस्यात्ति असतोऽप्युपलक्षणतया तत्र तस्यासंभवादिति ब्रूयात्तं प्रति दूषणान्तरमाह—**विशेषणेति** । विशेष्यादन्यत्वे सत्युक्तविधं विशेषणमिति हि लक्षणमभिधीयते, नचैतद्युक्तम् । परस्पराश्रयापातात् । यद्धर्मविशिष्टं गृह्णाति तदिति वा विशेषणव्यावर्त्यमिति वा विशेष्यलक्षणम् । आद्ये परस्पराश्रयः, विशिष्टत्वस्याद्याप्य-

श्रयता एतेन 'स्वबुद्ध्या रज्यते येन विशेष्यं तद्विशेषण'मिति भट्टपादीयमपि लक्षणं परास्तम् । परस्पराश्रयताया दर्शितत्वात् ।

यत्पुनरुदयनेनोदीरितं—'सामानाधिकरण्येन प्रतीयमानं विशेषणं व्यधिकरणतया प्रतीयमानमुपलक्षण'मिति तदप्यसत् । विकल्पासहत्वात् । किमार्थिकं सामानाधिकरण्यं विवक्षितमुत शाब्दम् । नाद्यः । असंभवात् । नह्यस्ति दण्डदेवदत्तयोः शौक्ल्यपटयोश्चैकाधिकरण्यम् । तयोः प्रतिनियताधिकरणत्वात् । दण्डित्वदेवदत्तत्वयोरेकाधिकरण्यमस्ति दण्डिन एव देवदत्तत्वादिति चेत्तर्हि तयोरेवास्तु विशेषणविशेष्यभावो नतु दण्डदेवदत्तयोः । नहि दण्ड एव दण्डी । न द्वितीयः । तत्किमेकविभक्तिकानेकपदाभिधेयत्वमुत भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः । न प्रथमः । असंभवादेव । नहि विशेषणविशेष्यभावेन प्रसिद्धयोर्दण्डदेवदत्तयोर्दण्डो देवदत्त इत्येकविभक्तिकानेकपदाभिधेयत्वमस्ति । नापि चरमः । दण्डीदेवदत्त इत्यत्रैवादर्शनात् । नहि यथा शुक्लः पट इति शुक्लगुणं पटत्वं च निमित्तीकृत्य पदद्वयं पटे प्रवृत्तं तथा दण्डित्वं दण्डं वा निमित्तीकृत्य दण्डपदं देवदत्ते प्रवृत्तं येन समानाधिकरणता स्यात् । दण्डित्वं निमित्तीकृत्य दण्डिशब्दो देवदत्ते प्रवृत्त इति चेत्प्रवर्ततां नाम नतु तद्विशेषणम् । दण्डविशिष्टरूपत्वात्तस्य । किंच जटी तापसो जटाभिस्तापस इति वैकल्पिकप्रतिभासमात्रेण विशे-

---

सिद्धेः । द्वितीयेऽपि परस्पराश्रय एव, विशेषणस्याप्यसिद्धेरिति भावः । उक्तं परस्पराश्रयं लक्षणान्तरेऽप्यतिदिशति—**एतेनेति** । विशेष्यं येन पदार्थेन स्वबुद्ध्या रज्यते स रञ्जको विशेषणम् । नानुपलक्षणस्योपरञ्जकत्वमस्ति तटस्थत्वादिति निष्कर्षार्थः । अस्यापि विशेष्यगर्भत्वात्पूर्ववदन्योन्याश्रयत्वमित्याह—**परस्परेति** ।

विशेषणोपलक्षणयोस्तात्पर्यपरिशुद्धावुदयनेनोक्तं भेदमनूद्य निराचष्टे—**यत्पुनरिति** । **सामानाधिकरण्येनेति** । जटी तापस इतिवदित्यर्थः । विशेषणविशेष्ययोरेकाधिकरणवृत्तित्वलक्षणसामानाधिकरण्यमसिद्धमित्याह—**नाद्योऽसंभवादिति** । तदेव विवृणोति—**नह्यस्तीति** । **प्रतिनियतेति** । दण्डस्य पुरुषाधिकरणत्वात्पुरुषस्य भूतलाधिकरणत्वादेवं शौक्ल्यस्य पटाधिकरणत्वात्पटस्य च तन्त्वधिकरणत्वादिति भिन्नाधिकरणत्वादित्यर्थः । यद्यपि दण्डदेवदत्तयोर्नैकाधिकरण्यं तथापि दण्डित्वदेवदत्तत्वयोरस्त्येकाधिकरण्यमिति शङ्कित्वा परिहरति—**तर्हीति** । दण्डदेवदत्तयोर्विशेषणविशेष्यभावः प्रसिद्धः लोके न तु दण्डित्वदेवदत्तत्वयोस्तत्त्वयोः सामानाधिकरण्यमनुपयोगीत्यर्थः । अथ धर्मद्वारा धर्मिणोरपि भवतु तदपि दण्डिदेवदत्तयोरेव । ननु दण्डदेवदत्तयोर्दण्डित्वस्य दण्डिधर्मत्वात् दण्डस्य च दण्डित्वाभावादित्याह—**नहि दण्ड एव दण्डीति** । एवं विशेषणविशेष्ययोरर्थं सामानाधिकरण्यमिति पक्षं दूषयित्वा शाब्दमिति पक्षं दूषयति—**न द्वितीय इति** । एकस्मिन्नर्थे वृत्तिः पर्यवसानम् । [illegible]—**नहीति** । तथा सति दण्डो देवदत्तः नैल्यमुत्पलमिति प्रयोगः स्यात् न चैतदस्तीत्यर्थः । द्वितीयेऽप्याह—**दण्डी देवदत्त इति** । निमित्तीभूतदण्डवाची दण्डशब्दो न देवदत्तादिना समानाधिकरणः । यश्च दण्डिशब्दः समानाधिकरणः नासौ दण्डवाचक इत्यर्थः । एतदेव पर्यनुयोगपरिहाराभ्यां निरूपयति—**दण्डित्वमित्यादिना** । किंच सामानाधिकरण्येन प्रतीयमानत्वं वैयधिकरण्येन प्रतीयमानत्वं चेति यौ विशेषौ विशेषणोपलक्षणयोः न तद्व्यावर्तकौ, एकस्यैवार्थस्योभयथापि प्रतीयमानत्वात्, [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] नतु [illegible] [illegible] इत्याह—**किंच जटीत्यादिना** । [illegible]

पणोपलक्षणव्यवहारमङ्गीकुर्वाणः सर्वे एवायं मानमेयादिव्यवहारो बुद्ध्यारूढेन धर्मधर्म्यादिभावेन न बहिःसदसत्त्वमपेक्षत इति सौगतमतानुप्रवेशमात्मनस्तार्किकंमन्यो नालोचयते। एतेन संबद्धमेव व्यावर्तकं विशेषणमसंबद्धमपि व्यावर्तकमुपलक्षणमित्यपि परास्तम्।

अस्तु वा भवदिच्छया यत्किंचनावच्छेदकमवच्छिन्नं च तथापि किं तत्पदमिति विवेचनीयं यत्समुदायो वाक्यम्। ननु प्रसिद्धिसिद्धमेव सुप्तिङन्तं पदमिति किमिह विवेचनीयमिति चेन्मैवम्। एकैकस्य मिलितस्य वा लक्षणत्वे सुबन्तेपि तिङन्तस्य तिङन्तेपि सुबन्तस्योभयोरुभयत्र चाव्याप्तेः। उभयान्यतरदितिचेन्न। अन्यतरशब्देनैकैकस्य मिलितस्य वाभिधाने पूर्वदोषानुषङ्गात्। उभयान्यान्यदिति चेन्न। उभयशब्देनोभयत्वसंख्याविशिष्टत्वविवक्षायामन्यशब्देन चान्यत्वाधिकरणत्वविवक्षायामुभयोरपि तत्संभवेन पूर्वोक्तदोषानतिवृत्तेः। अपि च सुप्तिङन्तं पदमिति यत्र सुप्तिङौ स्तस्तत्पदं यत्र वा तौ विधित्सितौ तत्पदम्। नाद्यः। विभक्तिसत्त्वस्य विशेषणत्वेऽव्ययानां लुप्तविभक्तिकानामपदत्वप्रसङ्गात्। उपलक्षणत्वे च प्रातिपदिकस्यापि पदत्वं भाविनापि विनाशेन विनाशी घट इतिवद्भाविनापि विभक्तिसत्वेनोपलक्षितत्वोपपत्तेः। अत एव न द्वितीयः। एतेन विभक्त्यन्ता वर्णाः पदमित्यपि निरस्तम्।

दिशति—**एतेनेति**। व्यावर्तकत्वानिरुक्तेरित्यर्थः। अत्र चैवकार उपलक्षणव्यावर्तकः। अपिस्त्वव्याप्तिव्यावर्तकः।

एवमवच्छिन्नत्वं दूषयित्वा पदसमुदाय इत्यत्र पदपदार्थं दूषयति—**अस्तुवेति**। अनवसरशङ्कां निराचष्टे—**यत्समुदाय इति**। पाणिनीयं पदलक्षणमुद्भावयति—**नन्विति**। तत्र 'स्वौजसमौट्छष्टाभ्यांभिस्ङेभ्यांभ्यस्ङसिभ्यांभ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सु'विति सूत्रोक्तसप्तविभक्त्यात्मकैकविंशतिवचनानां प्रत्याहारन्यायेन सुबिति निर्देशः तिङिति च 'तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस्तातांझथासाथांध्वमिड्वहिमहिङ्'तिसूत्रोक्ताष्टादशरूपाणां निर्देशः। एतद्विभक्तिवर्गद्वयान्तं शब्दरूपं पदमित्यर्थः। तदेतद्दूषयति—**मैवमिति**। किमेतत्पदमात्रलक्षणं किं वा तद्विशेषलक्षणम्। नान्त्यः। पदमात्रलक्षणस्य पृष्टत्वात्सामान्यलक्षणासिद्धौ विशेषासिद्धेश्च। प्रथमेत्वव्याप्तिरेकैकस्य लक्षणत्वे सुबन्तत्वस्य तिङन्तेऽभावात्तिङन्तत्वस्य च सुबन्तेऽभावात्। मिलितस्य लक्षणत्वे चोभयत्राव्याप्तिरेकैकस्योभयान्तत्वाभावादित्यर्थः। अनुगतरूपसिद्ध्यै शङ्कते—**उभयान्यान्यदिति**। दूषयति—**नेति**। उभयत्वसंख्याविशिष्टादेतस्माद्यदन्यद्द्विश्वं तदन्यत्वाधिकरणं यदेतदुभयं तत्त्वमिह लक्षणे विवक्षितोर्थः। नचेदमुभयसाधारणमिति प्रत्येकमिलितविकल्पतद्दोषौ च समानावित्यर्थः। उभयान्यान्यशब्दानां च साधारणार्थविवक्षायां सर्वत्रातिव्याप्तिरित्यपि द्रष्टव्यम्। इदानीं तदन्तत्वानिरुक्त्यापि लक्षणं दूषयति—**अपि चेति**। किमयं बहुव्रीहिस्तद्गुणसंविज्ञानः किं वाऽतद्गुणसंविज्ञान इत्यर्थः। आद्येपि किं विशेषणतया विभक्तिसत्त्वं विवक्षितमुपलक्षणतया वा। नाद्यः। अव्यापनादित्याह—**नाद्यः। विभक्तीति**। स्नात्वा स्नातुमित्यादीनि तावत्पदत्वेन प्रसिद्धानि नचैतेषु विभक्तिसत्त्वमस्ति, 'अव्ययादाप्सुपः' इति विभक्तिलोपात् 'कृन्मेजन्तः क्त्वातोसुन् कसुन' इति चाव्ययसंज्ञा विधानादितरथाऽकार्यभोजीत्यादिष्वपि लुप्तविभक्तिकेष्वव्याप्तिरिति भावः। उपलक्षणत्वपक्षं दूषयति—**उपलक्षणत्वेचेति**। प्रातिपदिकग्रहणं धातोरप्युपलक्षणम्। ननु तदानीमविद्यमाना विभक्तिः प्रातिप्रदिकस्य कथमुपलक्षणमिति तत्राह—**भाविनापीति**। नाशोपलक्षितसत्तायोगित्वमनित्यत्वमित्यत्र तदानीमविद्यमानेनापि नाशेनोपलक्षणदर्शनात्। एवं विनाशी घट इत्यत्रापीति भावः। विधित्सिताविति पक्षं दूषयति—**अत एवेति**। प्रातिपदिकमात्रस्यापि पदत्वप्रसङ्गादित्यर्थः। चकारदूषणं लक्षणान्तरेप्यतिदिशति—**एतेनेति**। विभक्तेर्विभक्त्यन्तत्वस्य चानिरूपणादित्यर्थः।

ननु शाब्दप्रतीत्यजन्यशाब्दप्रतीतिजनकं वर्णात्मकं पदमिति लक्षणं अत्र च शाब्द-प्रतीतिजन्यशाब्दप्रतीतिजनकं वाक्यं प्रथमविशेषणेन व्यावर्त्यते द्वितीयेन च प्रत्यक्षा-नुमानादावतिव्याप्तिर्व्युदस्यते वर्णात्मकत्वविशेषणेन चादृष्टेश्वरादि । तदिहाधुनिकलक्षणे न कोपि दोष इति चेन्मैवम् । विकल्पासहत्वात्, तत्किं शब्दशब्देन पदं विवक्षितमुत वा-क्यम् । नाद्यिमः । पदस्याद्याप्यसिद्धेः । न पश्चिमः । पदासिद्धौ तस्याप्यसिद्धेः । ना-प्याकाङ्क्षासंनिधियोग्यतावन्ति पदानि वाक्यमिति तृतीयः पक्षः । आकाङ्क्षायाः पुरुषध-र्मस्याचेतनेषु पदेष्वभावात् । आकाङ्क्षा हि जिज्ञासा, उक्तंहि—'अन्वितस्याभिधानार्थमुक्ता-र्थघटनाय वा । प्रतियोगिनि जिज्ञासा या साकाङ्क्षेति गीयत' इति ।

योग्यतापि किं पदानामेव सहप्रयोगयोग्यत्वमुतान्योन्यान्वययोग्यार्थत्वम् । नाद्यः । वह्निना सिञ्चेदित्यादावपि सहप्रयोगदर्शनात् । नापि द्वितीयः । वाक्याभासेपि प्रसङ्गात् । नद्यास्तीरे फलानि सन्तीति विप्रलम्भकवाक्यस्थपदानामप्यन्योन्यान्वययोग्यार्थकत्वात् । अन्यथा

आधुनिकरीत्या पदलक्षणमुद्भावयति—**नन्विति** । शब्दजनिता या प्रतीतिस्तयाऽजन्यापि सति शब्द-प्रतीतिजनकं वर्णात्मकं च यत्तत्पदमित्यर्थः । स्वयमेव विशेषणद्वयस्य फलमाह—**अत्र चेत्यादिना** । पदसमुदायात्मकं वाक्यमतः समुदायिपदविषयप्रत्यक्षप्रतीतिजन्यं तच्छाब्दप्रतीतिजनकं च [illegible] शाब्दत्वादतस्तद्व्यवच्छेदाय तयाऽजन्यत्वविशेषणमित्यर्थः । शाब्दप्रतीत्यजन्येत्यत्र [illegible] शब्दशब्देन पदमभिधीयते वाक्यं वेति विकल्प्याद्यमात्माश्रयत्वेन दूषयति—**नाद्यिम इति** । द्वितीयं दूषयति—**न पश्चिम इति** । पदसमुदायो हि वाक्यमतः पदासिद्धौ वाक्यमप्यसिद्धमित्यर्थः । वाक्ये चातिव्याप्तिः । तस्यापि वाक्यजन्यप्रतीत्यजन्यत्वे सत्युक्तविशेषणत्वात् । [illegible] वाक्ये वर्णात्मकत्वमप्यस्त्येवान्यथा पदस्यापि वर्णात्मकताभावप्रसङ्गादिति । न च [illegible] स्वजातीयजन्यप्रतीतिजनकवर्णसमुदायः पदमिति युक्तम् । प्रथमविशेषणेन [illegible] तदजन्यत्वविशेषणं द्वितीयेन व्याहतम् । द्वितीये वाक्येतिव्याप्तिः । तस्यापि [illegible] त्वादिति । किं पदसमुदायो वाक्यमित्यादिना द्विधा वाक्यलक्षणं विकल्प्य [illegible] तृतीयं दूषयति—**नाप्याकाङ्क्षेति** । [illegible] नान्यः । [illegible]—**आकाङ्क्षाया इति** । **अन्वितस्येति** । [illegible] साकाङ्क्षेति गीयत इत्यर्थः । [illegible]

योग्यतापि विकल्प्य दूषयति—**योग्यतेति** । [illegible]—**वह्निनेति** । [illegible]—**नद्यास्तीर इति** । [illegible]—**अन्यथेति** । [illegible]

प्रामाणिकत्वाग्रहेपि तेषामनन्वयापत्तेः । प्रमाणान्तरविरोधादिह पदार्थानामन्वययोग्यता नास्तीति चेन्न । संसर्गाभावेपि संसर्गयोग्यताभावस्याप्रामाणिकत्वात् ।

अस्तु वा यत्किंचिदविचारितरमणीयं पदं तत्समूहश्च वाक्यं तथापि कुत्र प्रमाणमिति विवेचनीयम् । 'शब्दो मानं विवक्षायां ज्ञानेऽर्थे वा भवन्भवेत् । नाद्यौ तद्व्यभिचारित्वान्नान्त्यः संगत्ययोगतः' ॥ ३१ ॥ न तावद्'देवदत्त गामभ्याजे'ति पदनिचयस्तद्विवक्षायां तज्ज्ञाने वा लिङ्गतया मानं व्यभिचारित्वात् । भ्रान्तस्य पिपासोः पानीयविवक्षायां कुकुदं देहीति प्रयोगदर्शनात् । अन्यथा जानतोपि विप्रलम्भस्यान्यथाप्रयोगदर्शनादाप्तवाक्यमेव तयोर्लिङ्गं नेतरदिति चेत् । अस्तुतर्हि तदर्थस्यैव प्रतिपादकत्वं तस्य तेनाव्यभिचारात् । किंच वाक्यं वाक्यार्थेनाविशेषितज्ञानविवक्षयोर्मानमुत विशेषितयोः । नाद्यः । व्यवहाराभावप्रसङ्गात् । द्वितीये तु तद्विशेषणभूतोऽर्थः केनाधिगत इति वाच्यम् । न तावत्प्रत्यक्षेण । नदीतीरे फलसत्तायाः श्रोतुरिन्द्रियासन्निकृष्टत्वात् । नानुमानेन । तद्व्याप्तलिङ्गाभावात् । नाप्येतदवगतिः स्मृतिः । पूर्वमननुभूतत्वात् । नाप्युत्प्रेक्षा । तस्याः प्रत्यक्षानुमानयोरनन्तर्भावात् । नापि संशयः । कोटिद्वयानवलम्बित्वात् । नापि

तेषामन्वययोग्यतास्तीति संगतिग्रहणाभावादबोधकता च । अख्यातिवादिनापि च पदार्थबोधाङ्गीकारात्तस्मादस्त्येवानाप्तवाक्ये व्यभिचार इति एतदेव चोद्यपरिहाराभ्यां विशदयति—**प्रमाणान्तरेत्यादिना** ।

एवंतावच्छब्दविज्ञानादसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिः शाब्दमिति लक्षणे शब्दविज्ञानादित्यंशो दुर्निरूप इत्युक्तमिदानीं तदपेक्षार्थविज्ञानमित्यत्रार्थशब्दार्थोऽपि विचारासह इत्याह—**अस्तुवेत्यादिना** । मानंभवन्शब्दः किं वक्तृविवक्षायां पदार्थसंसर्गविषयिण्यां लिङ्गतया भवेत् यथाहुः सौगताः—'वक्तुरभिप्रायं तु सूचयेयु'रिति । किंवा वक्तृप्रयोगमूलभूतज्ञाने लिङ्गतया यथा वैशेषिकादयः । उपलक्षणं चैतत् रागाभिप्राययोरपि । किंवा वाक्यार्थे स्वभावत एव यथा मीमांसकाः । न तावदाद्यौ । ताभ्यां शब्दस्य व्यभिचारात् । नाप्यन्त्यः । पदार्थेषु संगत्यसंभवेन तत्संसर्गरूपवाक्यार्थेपि प्रामाण्यायोगादिति संग्रहश्लोकयोजना । इममेव संग्रहं विवृणोति **—न तावदित्यादिना** । विवक्षाव्यभिचारमुदाहृत्य ज्ञानव्यभिचारमुदाहरति—**अन्यथा जानतोपीति** । तदुक्तं भट्टपादैः 'अन्यथा संविदानोपि विवक्षत्यन्यथा यतः । तस्मादेकान्ततो नास्ति पुंवाक्यात्तद्धियां गति'रिति । ननु नास्माभिः शब्दमात्रं विवक्षाज्ञानयोः प्रमाणमित्युच्यते अपित्वाप्तवाक्यं तस्य च न ताभ्यां व्यभिचार इति शङ्कित्वा परिहरति—**अस्तु तर्हीति** । अनाप्तवाक्येष्वर्थव्यभिचारदर्शनेन खलु विवक्षाज्ञानयोः प्रामाण्यमाश्रीयते तत्रापि चेदाप्तवाक्यत्वेन विशेषणमर्थे एव किमिति तर्हि तादृशं वाक्यं प्रमाणं न स्यादस्ति हि तेनापि तस्याव्यभिचार इत्यर्थः । इतोपि विवक्षाज्ञानयोः प्रामाण्यं न संभवतीत्याह—**किंच वाक्यमित्यादिना** । किं ज्ञानविवक्षामात्रयोर्वाक्यं प्रमाणमुत तत्तद्वाक्यार्थविशेषितज्ञानविवक्षयोरित्यर्थः । आद्यमसंभवेन दूषयति—**व्यवहारेति** । नहि ज्ञानमात्रविवक्षामात्रप्रतिपत्त्या गवानयनादौ प्रवृत्तिः संभवतीत्यर्थः । द्वितीये तु ते वाक्यार्था ज्ञाता न वा । आद्ये किमन्यतस्तेषां ज्ञानं शब्दत एव वा । न तावदन्यत इत्याह—**न तावत्प्रत्यक्षेणेत्यादिना** । इन्द्रियासन्निकृष्टत्वाद्वाक्यप्रयोगसमय इति शेषः । ननु स्मृतिरेव सा अतः संस्कारादेव प्राप्तेति तत्राह—**नाप्येतदवगतिरिति** । उत्प्रेक्षापक्षेपि न तावत्स्मृतिः । निरस्तत्वात् । अनुभवपक्षे तु प्रमाणं न वा । आद्ये प्राह—**प्रत्यक्षेति** । द्वितीयेपि संशयो विपर्ययो वा ।

विपर्ययः । तत्र प्रवृत्तस्य तत्प्राप्त्यभावप्रसङ्गात् । शब्दादेव तु तदधिगमे परस्पराश्रयता अनुमानवैयर्थ्यं च ।

अनधिगमे तु तद्विशिष्टज्ञानानुमानायोगः । नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरिति न्यायात् । नापि तृतीयः । अर्थेन शब्दसंगत्यभावात् । शब्दार्थयोरेकदेशकालत्वनियमाभावात् । वाच्यवाचकलक्षणः संबन्धोस्तीतिचेत् । वाचकत्वं नाम तद्विषयप्रतीतिजनकत्वं वाच्यत्वं तज्जन्यप्रतीतिविषयत्वं तदेवासति संबन्धे कथं स्यादिति पर्यनुयोगे तस्मादेव तद्भवतीति ब्रुवाणः पण्डितगोष्ठीषु कथं नापत्रपेत् । अन्तरेण च संबन्धं शब्दस्यार्थविशेषप्रतीतिजनकत्वेप्यक्षानुमानयोरपि संबन्धसमर्थनवैयर्थ्यापातः । कस्य चायं शब्दो वाचकः किं जातेरुत व्यक्तेः किं वा जातिविशेषितायाः व्यक्तेः । नाद्यः । विशेषविषयव्यवहाराभावप्रसङ्गात् । अथ जातावेवावसितसंगतिकानि पदान्यनाकलितविशेषायास्तस्या बोद्धुमशक्यत्वात्तत्रापर्यवसितव्यापाराणि विशेषानपि बोधयन्तीति मतं तदपि न । विकल्पासहत्वात् । तथाहि । प्रथमं जातिमात्रमवबोध्यापर्यवसानादनन्तरं विशेषमवबोधयन्ति किं वान्तर्भावितविशेषामेव जातिम् । नाद्यः । पदबुद्ध्योर्विरम्यव्यापाराभावात् । द्वितीयेपि विशेषेषु पदानां शक्तिरस्ति न वा । अस्ति चेज्जातिरेव शब्दार्थ इत्यभ्युपगम-

---

नोभयत्रेत्याह—**नापि संशय इति** । अस्तु तर्हि शब्दादेव तदधिगम इति नेत्याह—**शब्दादेवेति** । यदा शब्दतोर्थं ज्ञात्वा तस्माद्वक्तृविवक्षा वा ज्ञानं वा शब्देन लिङ्गभूतेनानुमीयते [illegible] तथा-र्थज्ञाने विवक्षाज्ञानं विवक्षाज्ञाने चार्थज्ञानमिति परस्पराश्रय इत्यर्थः । किंच प्रथमत एवार्थप्रतीतौ तद्विवक्षया पुनस्तदनुमानं च व्यर्थमित्याह—**अनुमानेति** । अथवा न परस्पराश्रयः । अर्थज्ञानविवक्षया पुनरर्थानुमानाभावान्व्यवहारस्य प्राथमिकार्थप्रतीत्यैवोपपत्तेरिति यदि परो ब्रूयात्तं प्रत्याह—**अनुमानेति** । तर्हि प्राथमिकार्थप्रतीतिवत्तु विवक्षानुमानमनर्थकं तावन्मात्रादेव व्यवहारसिद्धेरित्यर्थः ।

एवं शब्दमात्रार्थव्याहृतविवक्षाज्ञानयोः प्रमाणत्वमिति पक्षं दूषयित्वाऽप्रमाण इति पक्षं दूषयति—**अनधिगम इति** । अर्थं प्रमाणं शब्द इति तृतीयं पक्षं दूषयति—**नापि तृतीय इति** । **अर्थेनेति** । [illegible] **वाच्येति** । [illegible] —**वाचकत्वमित्यादिना** । [illegible] —**अन्तरेणेति** । अस्तु वा वाचकत्वं तथापि कस्य वाचकः शब्द इति विकल्प्य दूषयति—**कस्य चायमित्यादिना** । [illegible] —**तथाहीति** । [illegible] —**नाद्य इति** । [illegible] —**द्वितीयेपीति** । [illegible]

भङ्गप्रसङ्गः । अस्तु तर्हि जातिरेव वाच्या व्यक्तिस्तु तदविनाभावाल्लक्ष्येति चेन्नैवम्। अविनाभावासिद्धेः । किं गोत्वजातेर्व्यक्तिमात्रेणाविनाभावः किं वा गोव्यक्त्या। नाद्यः। गोत्वजातेर्घटादिव्यक्तिभिरविनाभावाभावात् । न द्वितीयः । आत्माश्रयत्वात् । गोत्वजातिविशिष्टायां गोत्वस्य वर्तनाङ्गीकारात् । विशिष्टस्य लक्ष्यत्वे विशेषणभूताया जातेर्लक्ष्यत्वप्रसङ्गात् । एतेन सास्नावता विशेषेणाविनाभाव इत्यपि प्रत्युक्तम् । किंच सापि शक्तिरनधिगता न कार्याय पर्याप्तेति तदधिगतिरवश्याश्रयणीया न च सा शक्या विशेषाणामानन्त्याद्व्यभिचाराच्च। नास्ति चेद्व्याघातः, तत्रासमर्थानि बोधयन्ति च तानीति। अपि च जातिरेव शब्दार्थ इति नियमे कालाकाशदिगादिशब्दानामवाचकत्वप्रसङ्गात्कालाकाशादौ कालत्वादिजातेरभावात् । यत्र संभवति तत्र जातिरितरत्र तु व्यक्तिरिति व्यवस्थेति चेन्न । पाचकादिशब्दानामुपाधिपरत्वस्वीकारात् । अस्तु तर्हि त्रितयं शब्दार्थ इति चेन्न । जातिशब्दार्थत्वदोषाणामुपाधिष्वपि तुल्यत्वात् । नच त्रितयस्य मिलितस्यैकैकस्य वा शब्दार्थत्वप्रयोजकता । व्यभिचारित्वात्, अन्यतमत्वस्य च खण्डितत्वात् । एतेन व्यक्तेरपि शब्दार्थता प्रत्याख्याता । आनन्त्यव्यभिचारयोस्तत्रापि तुल्यत्वात्

क्षणयेति शङ्कते—**अस्तु तर्हीति** । जातिव्यक्त्योः साधारण्येनासाधारण्येनोभयथापि चाविनाभावोऽसिद्ध इत्याह—**मैवमित्यादिना** । ननु जातिमात्रस्य न व्यक्तिमात्रेणाविनाभावः किंतु तद्विशेषेणेति द्वितीयं पक्षं दूषयति—**न द्वितीय इति** । यदि गोत्वविशिष्टायां व्यक्तौ गोत्वस्याविनाभावस्तर्हि तत्रैव सा वर्तत इति वाच्यं तथा चात्माश्रयत्वमित्याह—**आत्माश्रयत्वादिति** । उपलक्षणं चैतज्जातेः, जात्याविनाभावादात्माश्रयान्तरस्यापि । किंच गोत्वविशिष्टव्यक्तेरविनाभावाल्लक्ष्यत्वे तद्विशेषणजातेरपि लक्ष्यत्वमित्यभिधेयशून्यता शब्दस्य स्यात्तदभावे च लक्षणापि न संभवेदिति नैरर्थ्यक्यमेव शब्दसामान्यस्य समर्थितं स्यादित्यभिसंधिराह—**विशिष्टस्येति** । ननु सास्नावता विशेषेण गोत्वजातेरविनाभावः न गोत्वविशिष्टेन तथाच नात्माश्रयतेति तत्राह—**एतेनेति** । सोपि हि गोत्वविशिष्ट एवेति पूर्वोक्तदूषणद्वयं स्यादित्यर्थः । अनन्तव्यभिचाररूपो वा पूर्वोक्तदोषः । किंच यथाकयापि भवत्वविनाभावः तथापि तासु व्यक्तिषु बोधनसामर्थ्यमस्ति न वा अस्तिचेदगृह्यमाणा वा गृह्यमाणा वा । आद्ये प्राह । **किंच सापीति** । अनधिगतलक्षणापरिकरं प्रत्यपि बोधकत्वप्रसङ्गाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । द्वितीये प्राह—**नच सेति** । ननु नास्त्येव तादृशी शक्तिरभिधेयनिष्ठत्वाच्छक्तेरिति तत्राह—**नास्ति चैतदिति**। व्याघातमेव दर्शयति—**तत्रेति**। किंच सर्वशब्दानां जातिरर्थः उत यत्र संभवति तत्रेति मतम् । नाद्य इत्याह—**अपिचेति** । नह्येकव्यक्तिषु कालादिषु जातिरस्तीति तद्वाचकशब्दानां नैरर्थक्यप्रसङ्ग इत्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते—**यत्रेति** । एतदव्यापकमुभयव्यतिरिक्तस्योपाधेरपि क्वचिच्छब्दार्थत्वाश्रयणादित्याह—**न पाचकादीति** । अव्याप्तिद्वयं परिहरन्शङ्कते—**अस्तु तर्हीति** । त्रितयं जातिर्व्यक्तिरुपाधिश्चेत्यर्थः । एतदपि न संभवति, उपाधेः शब्दार्थतायां जातिवदुपहितेषु व्यक्तिष्विव प्रवृत्त्यसंभवादेस्तुल्यत्वादित्याह—**न जातीति** । किंच त्रितयमपि किं मिलितं शब्दार्थः किं वैकैकम् । नाद्यः । प्रत्येकस्थले तदभावात् । द्वितीयोऽसिद्धः । एकैकस्थले तदितरयोरभावादेव । अन्यतमं शब्दार्थः स्यान्नान्यतमस्य त्रितयातिरिक्ततया दुर्वचत्वस्याधस्तात्क्रियासमभिहारेणोदाहृतत्वादित्याह—**अन्यतमत्वस्य चेति**। तदेवं जातिः शब्दार्थ इति प्रथमः पक्षः प्रतिक्षिप्तः। द्वितीयं दूषयति—**एतेनेति**। लक्षणादिपक्षोक्तदोष[1]विशेषमतिदिश्यमानं विशदयति—**आनन्त्येति** । जातिविशेषिता व्यक्तिः शब्दार्थः इति

---

१ नह्येकैकेति पाठो भाति ।

विशिष्टस्यापि व्यावृत्तत्वाविशेषाद्व्यक्तेरिव तस्यापि शब्दार्थता निरसनीया। अथ जातिवैशिष्ट्यं सर्वत्रानुगतमेव शब्दार्थस्तदापि जातेः शब्दार्थतायामुक्तं दूषणं न प्रत्युद्ध्रियेत ।

किंच वाच्यत्वमर्थस्य धर्मो वाचकत्वं च पदस्य तथा च प्रतिवस्तु नियते वाच्यत्वे वाचकत्वे च संबन्धवाचोयुक्तिः कुतस्त्या । एतेन साङ्केतिकः शब्दार्थयोः संबन्ध इत्यपि परास्तम् । सङ्केतस्यापि जातौ व्यक्तौ विशिष्टे वाभिहितन्यायेन दुर्ग्रहत्वात् । तस्माच्छाब्दं शब्दविज्ञानादसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिरिति लक्षणमलक्षणम् । तथाप्तवाक्यं शब्दप्रमाणमिति नैयायिकानामपि । 'आप्तोदीरितवाक्येषु मालतीमाधवादिषु । व्यभिचारान्न तदुक्तमाप्तत्वस्यानिरुक्तितः' ॥ ३२ ॥ स्वकपोलकल्पितमालतीमाधवादिवाक्येषु प्रामाण्याभावादतिव्याप्तिः । नहि पुराप्त एव सन्नाटकनाटिकादिप्रबन्धविरचनमात्रेणानाप्तो भवति भवभूतिः । उक्तं चैतदन्येन 'यदाप्तोपि कस्मैचिदुपदिशति न स्वयाननुभूतार्थविषयं वाक्यं प्रयोक्तव्यं यथाङ्गुल्यग्रे हस्तियूथशतमास्ते इति तत्रार्थव्यभिचारः स्फुट' इति । कश्चायमाप्तो नाम यथादृष्टार्थवादीति चेन्न । भ्रान्तवाक्येपि प्रसङ्गात्प्रमाणदृष्ट इति विशेषणेपि प्रमाणदृष्टस्य प्रमादादिनान्यथाकथनेपि प्रसङ्गात् । प्रमाणेन यथादृष्टं तथावादीति चेन्नैवम् । एकदेशे तथाभूतवादित्वेप्यंशान्तरेऽन्यथाभूतवादिन्यपि प्रसङ्गात् । यावत्प्रमाणदृष्टं तावत एव वक्ताप्त इति चेन्न । अज्ञातसंदिग्धानुवादादिवाक्यप्रयोक्तुरनाप्तत्वप्रसङ्गात् । अथ निर्दोष आप्त इति चेन्नैवम् । आप्तानामपि क्वचिद्रागादिदोषसं-

---

पूर्वोपपक्षेपि व्यक्तिपक्षोक्तदूषणमतिदिशति—**विशिष्टस्यापीति** । ननु न जातिविशिष्टा व्यक्तिः शब्दार्थः येनानन्त्यादिदोषः स्यात्किंतु सर्वविशिष्टेष्वनुगतं यज्जातिवैशिष्ट्यं तदेव शब्दार्थ इति तदपि न । तस्यापि जातिवदेवानुगतत्वापत्तेः [illegible] इत्याह—**अथ जातीत्यादिना** ।

यत्तु वाच्यवाचकत्वमेव संबन्ध इत्युक्त्वा दूषितः पक्षः तत्रैव सिंहावलोकितेन दूषणान्तरमाह—**किंचेति** । संबन्धिद्वयवर्त्येको हि संबन्धो नाम न चैतत्तथेतीदं संबन्ध एव न भवेदित्यर्थः । अत्र नैयायिकाः प्राहुः—'सांकेतिकः शब्दार्थयोः संबन्ध' इति । तदपि दूषयति—**एतेनेति** । [illegible]माह—**संकेतस्यापीति** । एवं मीमांसकानां शब्दप्रमाणलक्षणे दूषणमुपसंहरति—**तस्मादिति** । नैयायिकसंमतमपि लक्षणं दूषयति—**तथेति** । लक्षणमलक्षणमित्यनुषज्यते । अस्यातिव्याप्तिमतिदिशन् [illegible] श्लोकेनाह—**आप्तेति** । अनैकान्तिकतां निरूपयति—**स्वकपोलेति** । नन्वैतिहासिकार्थं वदति [illegible] नातिव्याप्तिरिति तत्राह—**नहि पुरेति** । [illegible] । भवभूतिर्नाटककारः । एतदेव [illegible] संमतयति—**उक्तं चैतदिति** । [illegible]—**आप्तस्यानिरुक्तित** इत्येतद्विवृणोति—**कश्चायमिति** । **भ्रान्तवाक्य इति** । सोपि हि यथा स्वेन दृष्टं तथैव वदतीत्यर्थः । ननु प्रमाणदृष्टार्थवक्ताप्तो नाम [illegible] नातिव्याप्तिरिति तत्राह—**प्रमाणदृष्टेति** । ननु न प्रमाणदृष्टस्य वक्तृत्वं विवक्षितं येनान्यथावदनस्याप्यतिव्याप्तिः किंतु यथा दृष्टं तथैव वदतीति गृह्यते—**प्रमाणेनेति** । अत्र किं प्रमाणदृष्टस्य तथावदनमात्रं विवक्षितमिति [illegible] आह—**नैवमेकदेशेति** । द्वितीयं शङ्कते—**यावदिति** । तत्रातिव्याप्तिमाह—**अज्ञातेति** । नहि तेषां प्रमाणदृष्टत्वं, [illegible] इत्यर्थः । किमिदं निर्दोषत्वं किं सर्वविषये किं वा क्वचिदिति [illegible]—**नैवमाप्तानामिति** । [illegible]

भावात् । यत्र विषये यो निर्दोषः स तत्राप्त इति चेन्न । यत्तच्छब्दयोर्विशेषविषयत्वेनासाधारण्यादव्याप्तेः । तस्मादाप्तवाक्यमागम इत्यलक्षणम् । यथार्थवाक्यं शब्दप्रमाणमित्यपि न । यथार्थत्वस्य प्रमितिव्यञ्जनावसर एव खण्डितत्वात् । एतेन समयबलेन 'सम्यक्परोक्षानुभवसाधनं शाब्द'मिति भूषणस्यापि लक्षणमपास्तम् । ऊर्ध्वीकृततर्जन्या दशसंख्यानुमाने शङ्खध्वनौ चानुविधेयपुरुषाभिप्रायानुमापके व्यभिचारात् । समयसम्यक्त्वयोश्च पूर्वमेव निरासात् । तदेवं शाब्दलक्षणमपि दुर्भणमिति सिद्धम् ।

तथार्थापत्तिलक्षणमपि । अन्यथानुपपन्नदर्शनादुपपादके बुद्धिरर्थापत्तिः । यथाजीवतो देवदत्तस्य गृहान्तरभावमवलोक्य बहिरवस्थानज्ञानम् । नन्विदमनुमानमेवास्तु देवदत्तो बहिरस्ति जीवनवत्त्वे सति गृहेऽभावात् संप्रतिपन्नवदिति चेन्नैवम् । देवदत्तप्रतियोगिकाभावस्य गृहाधिकरणतया देवदत्तधर्मत्वाभावात् । गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं हेत्वर्थ इति चेन्नैवम् । यदा जीवन्नस्ति कश्चिद्देवदत्त इत्याप्तवाक्यादनिर्द्धारितदेशविशेषनिष्ठतया देवदत्तसत्तावगता ग्रामाद्बहिरवस्थितेनैव चैत्रेण सच तदागत्य गृहान्तस्तदभाव-

---

यतोन्यत्र यथार्थवदनमप्याप्तवाक्यं न स्यादित्यव्याप्तिरिति भावः । द्वितीये त्वतिव्याप्तिर्यत्र कश्चिद्दोषरहितस्यान्यथा वदनेपि प्रसङ्गात् । ननु यत्र यो दोषरहितः स तत्राप्तो नान्यत्रेति शङ्किते परिहरति—**यत्तच्छब्दयोरिति** । साधारणविषयत्वे च पूर्वोक्तातिव्याप्तिरित्यपि द्रष्टव्यम् । **यथार्थत्वस्येति** । प्रमात्वव्यञ्जकखण्डनसमय इत्यर्थः । भासर्वज्ञोक्तलक्षणमुद्भाव्य दूषणमतिदिशति—**एतेनेति** । अनुमानादिव्यावृत्त्यर्थं समयग्रहणम् । प्रत्यक्षव्यावृत्त्यै परोक्षग्रहणम् । संशयादिव्यावृत्त्यै सम्यग्ग्रहणम् । स्मृतिव्यावृत्त्यर्थमनुभवग्रहणम् । यत्र हि वणिजां समयबलेनोर्ध्वीकृता तर्जन्यङ्गुलिर्दशसंख्यामनुमापयति तत्रानुमाने त्वदुक्तलक्षणमतिपतेदित्यर्थः । अतिव्याप्त्यन्तरमाह—**शङ्खध्वनौ** चेति । अनुविधेयः प्रभुः । तत्रापि हि प्रभोः सेनोद्योगपरावृत्त्याद्यभिप्रायं समयबलेन शङ्खध्वनिः सैनिकानामनुमापयतीत्यर्थः । एवमधिकं दर्शयित्वातिदिष्टांशं विशदयति—**समयेति** ।

तदित्थं प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीत्यक्षपादसूत्रपरिगणनाक्रमेण प्रमाणचतुष्टयं खण्डितम् इदानीं भाट्टप्राभाकराभिमतामर्थापत्तिं खण्डयति—**तथेति** । दुर्भणमित्यनुवर्तते । तत्र तावदर्थापत्तिलक्षणं दर्शयति दूषणाय—**अन्यथेति** । प्रत्यक्षादिव्यवच्छेदार्थमनुपपन्नदर्शनादित्युक्तम् । अनुपपद्यमानविषयनिर्विकल्पकदर्शनात् । यत्सविकल्पकं तत्सदृशं स्मरणं वा भवति तद्व्यवच्छेदार्थमुपपादक इत्युक्तम् । तत्र द्विविधार्थापत्तिः—दृष्टार्थापत्तिः श्रुतार्थापत्तिश्चेति । तत्र प्रथमामुदाहरति—**यथा जीवत इति** । अत्र हि जीवतो देवदत्तस्य बहिरवस्थानं विनानुपपद्यमानगृहाभावदर्शनात्तदुपपादकबहिरवस्थानज्ञानमर्थापत्तिरित्यर्थः । तत्रैव वैशेषिकादेरनुमानान्तर्भाववादिनो मतमाशङ्क्य मीमांसकः पार्थक्यं समर्थयते—**नन्वित्यादिना** । अस्ति हि मैत्रस्य जीवनवत्त्वेपि गृहेऽभावस्य बहिरवस्थानस्य च परस्परं व्याप्तिरिति भावः । मीमांसकः परिहरति—**मैवमिति** । अत्र जीवनवत्त्वे सति गृहेभावादिति कोर्थः किं गृहनिष्ठाभावाधिकरणत्वादिति किं वा गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वादिति । आद्येऽसिद्धिः । नहि गृहाधिकरणश्चैत्रप्रतियोगिकोऽभावश्चैत्रे वर्तत इति संभवति अतोऽपक्षधर्मत्वादसिद्धो हेतुरित्यर्थः । देवदत्तग्रहणं चैत्रोपलक्षणम् । द्वितीयं शङ्कते—**गृहनिष्ठेति** । दूषयति—**मैवमिति** । अत्रानुमानाप्रवृत्तिं दर्शयितुं भूमिकां परिशोधयति—**यदा जीवन्निति** । यः खल्वनुमाता चैत्रः तेनैव चैत्रेण यदा ग्रामाद्बहिरेव जीवन्नस्ति कश्चिद्देवदत्त इत्याप्तवचनादनिर्द्धारितदेशविशेषनिष्ठतया देवदत्तोवगतो भवति पुनश्च स एव चैत्रो ग्रामं प्रविश्य गृहमागत्य गृहान्तश्च तस्य जीवतोऽभाव-

मालोक्य बहिःसत्त्वमनुमिमीत इति वाच्यम् । तच्चानुपपन्नम् । साधारणदेशमात्राव-
स्थानविषयस्यागमस्यार्थापत्त्या यावन्न बहिर्देशसत्ताविषयत्वं परिकल्प्यते तावदागमाप-
बाधितविषयतयानुमानस्यानुत्थानात् । कल्पिते तु बहिर्देशविषयत्वेऽनुमानात्प्रागेवार्था-
पत्तिर्लब्धप्रमेयेति कृतमनुमानेनेति भाट्टाः प्रतिपेदिरे । तदिदमसुन्दरम् ।

'आगमस्य बहिर्देशविषयत्वस्य कल्पनात् । प्रागेव देवदत्तस्य गृहेऽभावो मितो न वा ॥ ३३ ॥ आद्येऽनुमानं तेनैव निष्प्रत्यूहं प्रवर्तताम् । द्वितीये कल्पकाभावादर्थापत्त्युदयः कुतः' ॥ ३४ ॥ भाट्टानामप्याप्तवाक्यस्य बहिर्देशविषयत्वकल्पनात्प्रागेव देवदत्तस्याभावः प्रमितोऽप्रमितो वा । प्रमितत्वे तत एवानुमानोदयादलमर्थापत्तिप्रकल्पनादुर्व्यसनेन । द्वितीये तु कल्पकाभावात् कुतोऽर्थापत्तेरुदयः । इयांस्तु विशेषः । प्रत्यक्षाभाववादिनो मते प्रत्यक्षस्यागमाद्बलीयस्त्वादागममवगणय्यापि प्रत्यक्षाधिगतगृहाभावलिङ्गेन भवति ब-हिर्देवदत्तसत्त्वानुमानमभावप्रमाणाधिगम्यत्वे पुनरभावस्यागमाद्दुर्बलतया तद्विरोधिगृहा-भावस्यैव प्रमातुमशक्यतया नार्थापत्तिः प्रसरति सदुपलम्भकप्रमाणप्रत्यस्तमय एवाभा-

---

मवलोक्य बहिःसत्तामनुमिमीत इति वक्तव्यम् । इतरथा आप्तवाक्याज्जीवनमात्रानधिगमे जीवनवत्त्वे स-तीति विशेषणासिद्धिप्रसङ्गात्, गृहाभावमात्रस्य बहिर्भावेनाविनाभावाभावाच्च । प्रत्यक्षस्य च साधारण्येनाप्र-वृत्तेरनुमानस्य च लिङ्गाभावादनाप्तवाक्येन सामान्येन जीवनमवगत्य पश्चादनुमिमीत इति वक्तव्यमिति यो-जना । भवत्वेवमेतावताऽनुमानाभावे किमायातमिति तत्राह—तच्चेति । यत्त्वाप्तवाक्यं सामान्येन स्थितिमवबोधयति तस्य किं गृहाद्बहिर्विषयतायां क्लृप्तायामनुमानमिदं प्रवर्तते अक्लृप्तायां वा । न तावद्-क्लृप्तायाम् । तदाऽऽगमस्य गृहेऽपि स्थितिबोधकत्वसंभवेन तद्विरुद्धबहिरवस्थानानुमानस्य कालात्ययापदिष्टत्वा-दित्यर्थः । अथ क्लृप्तायां तत्राह—कल्पिते त्विति । गृहेऽभावावेदकप्रमाणस्य सामान्येन स्थितिबोधका-गमस्य च योऽयं विरोधस्तदनुपपत्त्याऽऽगमस्य बहिर्भावविषयत्वकल्पनात्मार्थापत्तिर्नाम तत्प्रवृत्तौ चानुमानं नि-ष्फलमित्यनुमानाप्रवृत्तिरर्थापत्तेश्च पार्थक्यमिति भाट्टानां समर्थनप्रकार इत्यर्थः । अत्र सिद्धान्ती दूषयितुमु-पक्रमते—तदिदमित्यादिना ।

आगमबाधपरिहारार्थमर्थापत्तिरपेक्षणीयेति हि तेनाभिहितं तत्रार्थापत्तिप्रवृत्तिमन्तरेणैवागमबाधं परि-हरदनुमानप्रवृत्तिं दर्शयति—श्लोकद्वयेन—आगमस्येति । सामान्येन प्रवृत्तागमस्य बहिर्विषयत्वकल्पना-त्प्रागेव गृहाभावः केनचित्प्रमाणेन प्रमितो न वा । यदि प्रमितस्तर्हि तेनैवागमस्य निरस्तत्वादनुमानं निर्विघ्नं प्रवर्ततां किमर्थापत्त्या । अथ न प्रमितो गृहाभावस्तर्हि कथानुपपत्त्याऽऽगमस्य बहिर्विषयत्वं कल्प्यत इत्यनुमा-नवदर्थापत्तेरप्यनुदय एवेति श्लोकयोजना । श्लोकौ विवृणोति—भाट्टानामित्यादिना । पुनर्विशेषं चे-दनुमानस्यार्थापत्तितस्तावदयं विशेषोऽस्त्वित्युक्तं यत्तु [illegible] इत्याह —इयांस्त्विति । प्रत्यक्षतः [illegible] प्रत्यक्षेणेदं यदनुमानमा-गमं [illegible] प्रवर्तते [illegible] दुर्बलत्वेन [illegible] एव निवार्यत इत्यर्थः । तदुक्तं तत्त्वकौमुद्यां 'प्रमाणेन निश्चितस्य [illegible] [illegible] । [illegible] इति चुपमिति च । [illegible] —सदुपलम्भकेति । [illegible] प्रमाणानि तेषां प्रत्यस्तमयेऽनुदय एव [illegible] [illegible]

वप्रमाणप्रवृत्त्यङ्गीकारात् । यथाहुः "प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न जायते वस्तुसत्तावबोधार्थं तत्राभावप्रमाणतेति" । किंच यद्यस्य कल्पकमिष्यते तत्तेनाविनाभूतमिष्यते न वा । आद्ये भङ्ग्यन्तरेण भवताप्यनुमानमेवाभिहितमिति न प्रमाणान्तरावकाशः । द्वितीये त्वनियतमेव यत्किंचित्कल्पयेदिति नार्थापत्तिप्रमेयसिद्धिः । अनुपपद्यमानस्योपपादकासत्त्वे विरोधो गमक इति नानुमानमिति चेन्मैवम् । अनुपलब्धेरप्यनुपलभ्यमानसत्त्वे विरोध एवाभावगमक इत्यभावमानापह्नवप्रसङ्गात् । धूमोपि धूमध्वजस्यासत्त्वे विरोधादेव तद्गमक इत्यनुमानविलयापत्तेश्च । यत्र कार्यकारणभावं विनाऽविनाभावादेव गमकत्वं रसरूपादौ तत्र भवत्येवानुमानं लब्धावकाशमिति चेन्न । तत्रापि रूपासत्त्वे रसस्य विरोधादेव गमकत्वोपपत्तेः ।

कश्चायं विरोधः किं प्रमाणयोः १ उत प्रमाणत्वेनाभिमतयोः २ अनिर्णीतप्रामाण्याप्रामाण्ययोर्वा ३ सामान्यप्रवृत्तप्रमाणेन विशेषप्रवृत्तप्रमाणार्थबाधसंशयो वा ४ तर्कयोरेव वा ५ । 'तदसिद्धिरतिव्याप्तिः सक्तिः सप्रतिसाधने । असंभवोऽतर्कता च दोषास्तेषां क्रमादमी ॥' ३५ ॥ न तावदाद्यः । उभयोः प्रामाण्ये विरोधस्य विरोधे वा प्रामाण्य-

---

भावनिर्णयप्रसङ्गादिति भावः । अत्र च वार्तिकसंमतिमाह—**यथाहुरिति** । वस्तुसत्त्वं वस्तुतत्त्वम् । भावरूपतेति यावत् । तदवबोधार्थमित्यर्थः । भङ्ग्यन्तरेणाप्यनुमानतामर्थापत्तेरनुदयं च विकल्पपूर्वकमाह—**किंचेति** । **कल्पकमिति** । गृहाभावादीत्यर्थः । **तेनेति** । कल्प्येन बहिर्भावेनेत्यर्थः । स्यान्मतं कल्पकस्य कल्प्येन या व्याप्तिः सानुमित्युत्पादिका । यस्तु कल्पकस्य कल्प्यासत्त्वे विरोधः सोर्थापत्तिजनक इति कारणभेदादनयोर्भेदः । स एव च विरोधोत्र गमक इति नानुमितित्वमिति शङ्कते—**अनुपपद्यमानस्येति** । तदेतदनिष्टान्तरापत्त्या दूषयति—**मैवमिति** । एवं सत्यनुपलब्धिलक्षणषष्ठप्रमाणमर्थापत्तिरेव स्यात्छक्यते हि तत्राप्यनुपलब्धेरनुपलभ्यमानघटसत्त्वे सति यो विरोधः स एव गमक इति वक्तुमित्यर्थः । अनुमानापह्नवश्च स्यादित्याह—**धूमोपीति** । अनुमानस्यासाधारणं विषयं दर्शयन्ननन्तरदोषं परिहरति पूर्ववादी—**यत्रेति** । कारणाभावे हि कार्यस्य विरोधः । नच रसरूपादावकार्यकारणभूते स इत्यभिमानः पूर्ववादिनः । तत्रापि विरोधं संभावयन्नुक्तदूषणं संस्मारयति सिद्धान्ती—**नेति** ।

एवमुपपादकोपपाद्ययोर्विरोधोर्थापत्तिरित्यत्र प्रमाणान्तरेष्वपि भावादतिव्याप्तिरुक्ता । इदानीं विरोधानिरूपणादसिद्धिरेवेति दर्शयिष्यन्विरोधं विकल्पयति—**कश्चायमिति** । **सामान्यप्रवृत्तेति** । सामान्येन प्रवृत्तं यत्प्रमाणं जीवन्देवदत्तः क्वचिदस्तीति तेन विशेषे प्रवृत्तं यत्प्रमाणं गृहाभावग्राहि तदर्थस्य गृहाभावस्य बाधोस्ति नवेति योयं संशयः स चेत्यर्थः । एवं विकल्प्य श्लोकेन संगृह्णाति दूषणानि—**तदसिद्धिरिति** । प्रमाणयोर्विरोध एवासिद्धः अन्यतरस्याप्रमाणत्वात् । इतरथा वस्तुन एव द्वैरूप्यापत्तेरित्यर्थः । द्वितीये दूषणमाह—**अतिव्याप्तिरिति** । प्रमाणत्वेनाभिमतिर्नाम किं प्रमाणत्वेन भ्रान्तिः किं वा ज्ञानमात्रम् । उभयथार्थापत्त्याभासे गमनादतिव्याप्तिरित्यर्थः । तृतीये दूषणमाह—**सक्तिः सप्रतिसाधने इति** । सप्रतिसाधनेऽप्यनिर्णीयमानप्रामाण्याप्रामाण्ययोरुभयोर्विरोधेर्थापत्तेरुदयप्रसक्तिः ततश्चातिव्याप्तिरित्यर्थः । चतुर्थे आह—**असंभव इति** । नहि यद्यत्र विशेषतः प्रमितं तस्य तत्रैव विपरीतप्रमाणविषयत्वसंशयः संभवति स्थाणुत्वनिर्णयेपि पुरुषत्वसंग्राहकप्रमाणप्रवृत्तिसंशयापातादित्यर्थः । पञ्चमे दूषणमाह—**अतर्कताचेति** । मिथो विरोधेन तर्काभासतापातादित्यर्थः । एवमेते दोषास्तेषां पक्षाणां क्रमाद्द्रष्टव्या इति श्लोकयोजना । संग्रहं विवृणोति—**नतावदित्यादिना** । विरोधस्यासिद्धेरित्युपरितनेनान्वयः । अनुव्यवसायद्वारा मानस-

स्यैवासंभवादसिद्धेरन्यथा वस्तुनो द्वैरूप्यापत्तेः । नापि द्वितीयः । अभिमतशब्देन प्रमाभिधाने ज्ञानमात्रविवक्षायां वा प्रमज्ञानयोः प्रमाणत्वेन गृहीतयोर्विरोधाद्विभिन्नविषयत्वकल्पनाया अप्यर्थापत्तित्वप्रसङ्गात् । नापि तृतीयः । वायुर्बाह्यकरणाप्रत्यक्षः अरूपिद्रव्यत्वात् कालादिवत्, वायुः प्रत्यक्ष उपलभ्यमानस्पर्शाधिष्ठानत्वात् घटादिवदित्यनिर्णीतप्रामाण्याप्रामाण्ययोरनुमानयोर्विरोधेऽप्यर्थापत्तेरुदयप्रसङ्गात् । नापि चतुर्थः । असंभवात् । नहि यद्यत्र विशेषतः प्रमितं तस्य तत्रापि तद्विपरीतप्रमाणविषयत्वसंशयः । न खलु स्थाणुरयमिति निश्चयेऽपि स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशेरते जनाः । नापि पञ्चमः । मिथोविरोधेन तर्कयोरेवाभासत्वात् ।

किंचोपपादकेन येन विनानुपपद्यमानत्वं तत्प्रमितं न वा । प्रथमे गृहीतग्राहिकार्थापत्तिर्न प्रमा स्यात् । द्वितीये तु विशेषणासिद्धेः तद्विशेषितानुपपद्यमानार्थाप्रतीतौ कल्पकाभावान्नार्थापत्तिरुदयमासादयेत् इत्यलमतिविस्तरेण ।

अभावाख्यं प्रमाणमपि दुर्निरूपम् । एवं हि वर्णयन्ति—योग्यानुपलब्धिकरणकमर्था-

---

प्रत्यक्षत्वं संभवति तथेश्वरप्रत्यक्षत्वमेव सर्वस्येत्यप्रसिद्धविशेषणता स्यादिति बाह्यकरणग्रहणम् । [illegible] द्रव्यग्रहणम् । घटादिष्वदन्तर्भावार्थमरूपिग्रहणम् । द्वितीये [illegible] । [illegible] तदुक्तं न्यायकुसुमाञ्जलौ—'अभियुक्तस्य [illegible] । न मानयोर्विरोधोऽस्ति प्रसिद्धे बाधकं स्मृतम्' इति ।

प्रकारान्तरेणार्थापत्तिं दूषयति—**किंचोपपादकेनेति** । येन हि देवदत्तबहिर्भावेन विना [illegible] पद्यते स किं प्रमितो न वा । आद्येऽर्थापत्तिर्व्यर्थेत्याह—**प्रथम इति** । द्वितीये [illegible]—**द्वितीये त्विति त्यादिना** । [illegible]

[illegible] **इत्यलमतिविस्तरेणेति** ।

[illegible]

भावज्ञानमभावः यथेह भूतले घटो नास्तीति ज्ञानं न चेदं प्रत्यक्षं इन्द्रियसंनिकर्षाजन्यत्वात् । नह्यभावेनेन्द्रियसन्निकर्षः संयोगः समवायो वा संभवति । तयोर्भावधर्मत्वात् । नापि विशेषणविशेष्यभावः । तस्यापि मूलसंबन्धगर्भतया तन्निवृत्तौ निवृत्तेः । अन्तरेणापि मूलसंबधं विशेषणविशेष्यभावाङ्गीकारेपि तस्य प्रत्यक्षाङ्गतायाः पुरैव निरासात् । नचेदमनुमानादावन्तर्भवति । चक्षुरादिवदनुपलब्धेरज्ञायमानाया एव करणत्वात् । अन्यथानुपलब्धेरप्यनुपलब्ध्यन्तरोपलभ्यमानतायामनवस्थानादिति ।

तदयुक्तम् । 'केवलानुपलम्भस्य व्यभिचारनिवारिणी । योग्यता चेत्कुतो न स्यादनुमानमभावधीः ॥' ३६ ॥ अनुपलम्भमात्रस्य सुषुप्त्यादावभावज्ञानाजनकतया तद्व्यभिचारवारणाय योग्यानुपलब्धिरिति विशेष्येतेति चेत्तर्हि योग्यानुपलब्धेर्धूमादिवदव्यभिचारितयाऽभावज्ञानजनकत्वोपपत्तौ कुतः प्रमाणान्तरता । नचाज्ञायमानतया करणत्वेनानुमानाद्बहिर्भावः, अन्यथानवस्थाप्रसङ्गादिति वाच्यम् । स्वतःसिद्धसाक्षिप्रसादादेवोपलब्धि-

---

वेदनयोश्च फलत्वमक्षादौ त्वौपचारिकः प्रमाणव्यवहारस्तेनाभावज्ञानं प्रमाणमित्यर्थः । शाब्दानुमानिकाभावज्ञानव्यवच्छेदायानुपलब्धिकरणकमित्युक्तम् । अयोग्यस्यानुपलब्धिमात्रादभावमात्रव्यवच्छेदार्थं योग्यपदम् । उदाहरति—**यथेति** । नन्वज्ञातकरणजत्वात्प्रत्यक्षमेतदिति तत्राह—**नचेदं प्रत्यक्षमिति** । ननु संयुक्तविशेषणतालक्षणसंनिकर्षात्प्रत्यक्षमेतदिति तार्किकास्तत्कथं पृथक्प्रमाणमिति तत्राह—**नह्यभावेत्यादिना** । नन्वस्त्येव विशेषणविशेष्यभावसंबन्ध इति तत्राह—**नापि विशेषणेति** । संबद्धयोर्हि दण्डदेवदत्तयोः पटशौक्ल्ययोर्वा विशेषणविशेष्यभावो दृष्ट इति भावः । ननु मूलसंबन्धं विनैव निर्घटं भूतलमित्यभावभूतलयोर्विशेषणविशेष्यभावो भवद्भिरेवाङ्गीकृत इति तत्राह—**अन्तरेणापीति** । **पुरैवेति** । प्रत्यक्षधर्मिकानुमानमात्रप्रविलयप्रसङ्गापत्तेर्बहुश उक्तत्वादित्यर्थः । नचासंबद्धस्यापि प्रत्यक्षत्वे को दोष इति वाच्यम् । अतिप्रसङ्गस्यैव दोषत्वात् । नच तत्परिहारिका दृश्यानुपलब्धिर्भविष्यतीति वाच्यम् । तथासति तावन्मात्रस्यैव करणत्वेनेन्द्रियवैयर्थ्यात् । नचान्धस्यापि शुक्ले पटे कार्ष्ण्याभावप्रमितिप्रसङ्गः । प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियेणैवाश्रयग्रहणस्याप्यङ्गत्वात् । नच व्योम्नि स्पर्शाभावाग्रहणप्रसङ्गः । प्रमाणान्तरनिबन्धनत्वात्तद्ग्रहणस्य । अत एव स्मर्यमाणदेवदत्तकुण्डलादौ देवदत्ताभावग्रहणेपि नानुपपत्तिरिति । अस्तु तर्ह्यनुमान एवास्यान्तर्भावस्तथा च सौगतैरनुपलब्धिलक्षणं लिङ्गान्तरं स्वीक्रियत इति तत्राह—**नचेदमिति** । ज्ञायमानकरणं ह्यनुमानमियं तु न तथेत्यर्थः । अथ किमिति ज्ञायमानतयैव करणं न भवेत्तत्राह—**अन्यथेति** । अयमर्थः । अनुपलब्धेरभावत्वेन प्रत्यक्षत्वनिरासात्तद्विशेषमानसप्रत्यक्षत्वं दूरोत्सारितम् । नित्यानुमेयत्वाच्च ज्ञानस्य न दृश्यप्रतियोगिकत्वमत एव 'ज्ञानविकल्पानामध्यात्मभावाभावसंवेदना'दिति सूत्रमप्यनवकाशं, तस्मादनुपलब्धिरेवानुपलब्धिसंवेदनेपि शरणम् । तथाच तत्र तत्रापि तथेत्यनवस्था स्यादिति ।

एवं समर्थितमभावप्रमाणं दूषयति सिद्धान्ती—**तदयुक्तमिति** । अस्य तावदनुमानान्तर्भावं श्लोकेन दर्शयति—**केवलेपि** । अत्र तावदनुपलम्भमात्रस्याभावबोधने सुषुप्त्यादौ व्यभिचारात्तन्निवारणाय योग्यतालक्षणविशेषणं प्रक्षिप्यते भवद्भिस्तथाच धूमादिवदव्यभिचारेणाभावबोधकत्वात्तज्जन्याभावधीरनुमानं कुतो न स्यात्किंतु स्यादेवेति योजना । एतदेव विवृणोति—**अनुपलम्भेति** । नन्वव्यभिचारेप्यज्ञातकरणत्वान्नानुमानमित्युक्तमिति तत्राह—**नचेति** । स्यादयं दोषो भवन्नये असन्मते तु स्वप्रकाशसाक्षिवेद्यत्वादृत्तिलाज्ञानतदभावयोर्नाज्ञातकरणत्वं नाप्यनवस्थेत्याह—**स्वतःसिद्धेति** । ननु तादृक्साक्षिचैतन्ये सिद्धे सत्यं

तदनुपलब्धेरपि सिद्धावनवस्थादुस्थताऽभावात् । अन्यथानवस्थायास्तत्रापि दुरुत्तरत्वात् । तथाहि अनुपलब्धेः सर्वथानवगतत्वे तत्करणत्वस्य दुरधिगमत्वात्तदधिगतिरवश्याश्रयणीया । सापि चेदनुपलम्भान्तरात्सिद्ध्येत्तदपि तथैवेति कथं नानवस्था । एवं तत्र तत्र प्रमाणानुपन्यासे तत्तदनुपलम्भसत्ताया एवासिद्धिः । प्रपञ्चितं चैतत्पुरस्तात् ।

भवतु वा भिन्नैवानुपलब्धिरनुमानात्तथापि नाभावः प्रमितिकरणम् । विकल्पासहत्वात् । तथाहि । किमुपलब्धेः प्रागभावोनुपलब्धिरुत प्रध्वंसः किं वान्योन्याभावोत्यन्ताभावो वा नाद्यः । दृष्टनष्टे घटे उपलब्धिप्रागभावाभावेप्यभावप्रमितिदृष्टेः । नापि द्वितीयः । प्रागभावात्यन्ताभावप्रमित्यनुत्पत्तिप्रसङ्गात् ।• प्रतियोग्युपलब्धेरसंजातत्वादेव तत्प्रतियोगिकप्रध्वंसाभावात् । नापि तृतीयः । सत्यपि घटोपलम्भे तदभावप्रतीतिप्रसङ्गात् । नापि चतुर्थः । दृष्टनष्टाद्यभावे प्रमित्यनुदयापत्तेः । एतेनोपलम्भसंसर्गाभावः कारणमित्यपि निरस्तम् । तत्रापि प्रागभावादिविकल्पानामप्रतिबद्धप्रसरत्वात्, अन्यतमत्वखण्डनस्य पूर्वमेव कृतत्वात् । नचानुपलब्धेः करणत्वम् । अवान्तरव्यापारानिरूपणात् । नच प्रतियोगिस्मरणमधिकरणग्रहणं वा तद्व्यापारः । ततस्तयोर्भावविषययोरनुपलम्भाजन्यत्वात् ।

परिहारो मार्गो तदेव दुग्धक्षीरसदृशं प्रमाणाभावादिति तत्राह—**अन्यथेति** । सर्वथाऽज्ञायमानानुपलब्धेः प्रमितिकरणत्वमपि दुर्भणमिति कदाचिदपि ज्ञप्तिरवश्याश्रयणीया तथाच त्वदुदीरितानवस्थोक्तस्य त्वय्येव प्रतिकूला स्यादिति साक्षिणैव तत्रापि रक्षा विधातव्येति खण्डनकारार्थः । वक्ष्यते च साक्षिसिद्धौ प्रमाणगणश्चतुर्थपरिच्छेदे । **पुरस्तादिति** । ईदृश्यनवस्था स्वप्रकाशवादादौ प्रपञ्चिततरेत्यर्थः ।

एवं प्रौढवादेनानुमानान्तर्भाव उक्त इदानीं भवतु वानन्तर्भावस्तथापि नैतस्य प्रमाणत्वं प्रमाणभावं सहत इति प्रामाणिकप्रपञ्चरुचीन्प्रत्याह—**भवतु वेत्यादिना** । उपलब्धिप्रागभावलक्षणानुपलब्धेर्नाभावप्रमितिनियतिः, तदभावेऽपि घटोपलब्धिप्रध्वंसक्षणेऽभावप्रमितिदर्शनादित्याह—**नाद्य इति** । उपलब्धिप्रध्वंसोऽभावप्रमितिकरणमिति पक्षं दूषयति—**नापि द्वितीय इति** । कारणनिष्ठः कार्यसंसर्गाभावो हि प्रागभावः नच तत्प्रमितिक्षणे प्रतियोग्युपलब्धिप्रध्वंसोऽस्ति, उपलब्धेरसंजातत्वात् । प्रमितिर्ह्यप्रतियोग्युपलब्धिरभिप्रेता । नच तादृशप्रतियोगिप्रमितिरस्ति, नित्यमविद्यमानार्थत्वादिति भावः । एवमत्यन्ताभावेऽपि । उपलब्ध्यन्योन्याभावपक्षं दूषयति—**नापीति** । नहि घटोपलब्धिरेव घट इति घटोपलब्धिक्षणेऽपि तदन्योन्याभावस्य सत्त्वात् घटाभावप्रमितिः स्यादित्यर्थः । उपलब्ध्यत्यन्ताभावपक्षे दूषणमाह—**दृष्टेति** । दृष्टः नष्टो यो घटस्तदभावस्य प्रमितिर्न स्यात् । घटोपलब्धेर्जातत्वेन तदत्यन्ताभावाभावादित्यर्थः । आदिशब्दादनुत्पन्नग्रहणम् । ननूपलब्धिसंसर्गाभावोऽनुपलब्धिरभावप्रमितिकरणं तेन न पूर्वोक्तदोषः, प्रागभावादिव्यभिचारेऽपि संसर्गाभावस्याव्यभिचारादिति तत्राह—**एतेनेति** । अतिदेशं विशदयति—**तत्रापीति** । किं संसर्गप्रागभावः किं वा तत्प्रध्वंस इति विकल्पजालस्य तुल्यत्वादित्यर्थः । अस्तु तर्हि प्रागभावाद्यन्यतम इति तत्राह—**अन्यतमत्वेति** । एवमनुपलब्ध्यनवधारणान्न सा अभावप्रमितिकरणमित्युक्त्वेदानीं भवतु वा काचिदनुपलब्धिस्तथापि तस्याः करणत्वं न भवति तल्लक्षणरहितत्वादित्याह—**न चेत्यादिना** । व्यापारवदेव कारणं कारकं तद्विशेषश्च करणमतो व्यापाराऽभावेऽनुपलब्धेः करणत्वं न स्यादिति भावः । ननु किमिति व्यापाराभावः यावता प्रतियोगिस्मरणमधिकरणग्रहणं वा व्यापारोऽस्त्विति तत्राह—**नचेति** । ननु यद्यपि भावविषययोरधिकरणग्रहणप्रतियोगिस्मरणयोः स्वविषयजन्यतया संस्कारजन्यतया वानुपलब्ध्यजन्यत्वं, तथापि तद्व्यापारत्वं किं न स्या-

तज्जन्यस्तज्जन्यजनको व्यापार इति हि तद्विदः । केवलानुपलम्भस्य तद्जनकत्वेपि योग्यताविशिष्टस्यास्त्येव तज्जनकता तत्तदविनाभूतेतरप्रमाकरणसाकल्यं हि योग्यतेत्यङ्गीकारादिति चेत् तर्हि भावप्रमितीनामिन्द्रियादिसहकृतभावानुपलम्भकारणजन्यतया तासु तासु प्रमास्वसाधारणकरणत्वप्रवादः प्रत्यस्तमियात् ।

कश्चायमनुपलम्भः, किं प्रमाभावः किं वा ज्ञानमात्राभावः । नाद्यः । इदं रजतमिति रजतारोपस्थले रजताभावप्रमित्यजनके रजतप्रमाभावेऽतिव्याप्तेः । अन्यथा रजतारोप एव न स्यात् । नापि द्वितीयः । शङ्खधवलिमप्रतिसंधानवतः पीत इति भ्रमानुदयप्रसङ्गात् ।

अपिच यत्राभाव एव लक्षणतो दुर्निरूपः कुतस्तत्रेदं प्रमाणमिदं प्रमेयमिति विचारावतारः । तथाहि । कोयमभावः भावादन्यो वा १ भावत्वानधिकरणं वा २ भावविरोधी वा ३ भावेन स्वभावप्रत्यासन्नो वा ४ नास्तीति प्रत्ययविषयो वा ५ प्रतियोगिसापेक्षनिरूपणो वा ६ अस्तीति बुद्धेरविषयो वा ७ निर्विकल्पकबुद्धेरविषयो वा ८ भावलक्षणरहितो वा ९ । नाद्यः । भावस्यापि भावादन्यत्वेनातिव्याप्तेः । न द्वितीयः । अनधिकरण-

---

दित्यत आह—**तज्जन्य इति** । तेन करणेन जन्यत्वे सति तत्करणजन्यक्रियाजनको यः असौ तद्व्यापार इत्यर्थः । ननु नास्माभिरनुपलम्भमात्रस्य करणत्वमभिप्रेयते येन तद्व्यापारश्चिन्त्येतापितु योग्यतावतोऽनुपलम्भस्य तादृशस्य चान्तर्भूतभूतलादिरूपत्वेन तज्जन्याधिकरणग्रहणादिव्यापारकत्वादस्त्येव करणत्वमिति शङ्कते—**केवलेति** । योग्यतया व्यापारवत्तां दर्शयन् तत्स्वरूपमाह—**तत्तदविनाभूतेति** । तस्माद्विषयात्तदविनाभूताद्विषयसन्निकर्षादेश्चेतरद्यत्प्रतियोगिप्रमितिकरणं तत्साकल्यं योग्यता तथा च तत्तज्ज्ञानान्यवान्तरव्यापाराणि भविष्यन्तीत्यभिप्रायः । तदेतदतिप्रसक्त्या दूषयति—**तर्हीति** । अस्ति हि घटप्रत्यक्षात्पूर्वक्षणेऽनुपलम्भः । अस्ति च प्रतियोगिप्रमापकमिन्द्रियादिसाकल्यम् । नच विषयसत्ताऽपराध्नीयात् भावप्रमितिं प्रत्यनुगुणत्वादिति सर्वत्र तत्तदिन्द्रियादिसहितानुपलब्धिरेव करणम् । तथाचेन्द्रियादेः करणत्वप्रसिद्धिर्विरुध्येतेत्यर्थः ।

एवमनुपलब्धेः करणत्वं न संभवतीत्युक्तमिदानीमनुपलब्धिरित्यत्र नञा समस्यमानोपलम्भशब्देन प्रमितिर्वा ज्ञानमात्रं वाभिधीयते, उभयथाप्यनुपपत्तिरिति दूषयति—**कश्चायमिति** । **इदं रजतमिति** । अस्ति हि तत्र प्रतियोगिरजतप्रमित्यभावः । अस्ति च योग्यता, इन्द्रियादेर्विद्यमानत्वादितरथाधिष्ठानस्याप्यग्रहणप्रसङ्गात् । अथ च न रजताभावप्रमित्युदय इत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । अथ कथमभावप्रमित्यनुदयस्तत्राह—**अन्यथेति** । नह्यारोप्याभावप्रमितावपि तत्रारोपः संभवति । अतिप्रसङ्गादिति भावः । द्वितीयेप्यतिव्याप्तिमाह—**शङ्खधवलिमेति** । यदाहि कश्चिद्धवलः शङ्ख इति चेतसा शङ्खधवलिमानमनुसंदधाति तदापि पीतपित्तोपहतनयनतया पीतः शङ्ख इति भ्राम्यति तत्र धवलिमानुसंधानसमये पीतज्ञानं नासीत् । ज्ञानद्वययौगपद्याभावात् । ततश्च योग्यतोपेतपीतोपलम्भाभावस्तदानीमस्ति नास्ति च पीतशङ्खाभावप्रमित्युत्पत्तिः । उत्तरक्षणे भ्रमदर्शनात् । अतस्तावकलक्षणं तत्रातिव्याप्तमित्यर्थः ।

इदानीमेतत्प्रसङ्गादभावमात्रस्यैवानिरूपिततां दर्शयितुमुपक्रमते—**अपिचेत्यादिना** । अभाव इत्यत्र नञस्तदन्यत्वतदभावत्वतद्विरोधित्वार्थाभिप्रायेण विकल्पत्रयोत्थानम् । इतरेतु षडपि पक्षा वैवक्षिकाः । **स्वभावप्रत्यासन्न इति** । नहि भूतलघटाभावयोरन्यः संबन्धः प्रत्यासत्तिः संबन्धान्तराभावादित्यर्थः । **न द्वितीय इति** । भावत्वानधिकरणत्वं नाम किं तदधिकरणत्वाभावः किं वा तदधिकरणत्वान्यत्वम् । द्वितीये भावेष्वतिव्याप्तिः । नहि भावत्वाधिकरणत्वमेव भावः । प्रथमे प्राह—**अनधिकरणेति** । एतेन समवाया-

पदेनाधिकरणत्वाभावविवक्षायामात्माश्रयत्वात् । न तृतीयः । किंचिद्भावविरोधस्य भावेपि सद्भावादतिव्याप्तेः, सर्वभावविरोधित्वस्याभावेप्यभावेनासंभवित्वात् । न खलु घटाभावः सर्वभावविरोधी, सति घटाभावे विश्वाभावप्रसङ्गात्, विरोधिशब्देन च तादात्म्यासहिष्णुत्वविवक्षायां भावेष्वपि भावात् । नापि चतुर्थः । समवायादावपि भावात् । नापि पञ्चमः । इह भूतले घटो नास्तीति घटभूतलयोरपि विशिष्टाभावबुद्धिविषयत्वात्, अनुगताकारानिरूपणाच्च । नापि षष्ठः । ह्रस्वदैर्घ्यादिष्वपि भावात् । न सप्तमः । घटस्याभावोस्तीत्यभावस्याप्यस्तिप्रत्ययविषयत्वेनासंभवित्वात् । नाप्यष्टमः । ब्राह्मणत्वादिष्वपि भावात् । "संस्थानेन घटत्वादि ब्राह्मणत्वादि जन्मतः । क्वचिदाचारतश्चापि सम्यग्जातानुपालितात् ॥ तैलाद्धृतं विलीनं च गन्धेन च रसेन च ।" इत्यादिन्यायेन तेषामपि सविकल्पकमात्रविषयत्वात् । नच नवमः । राहित्यशब्देनाप्यभावाभिधानादात्माश्रयत्वापत्तेः । किंच किंचिद्भावलक्षणरहितत्वे च भावेष्वपि प्रसङ्गः, सर्वभावलक्षणरहितत्वशब्देन च सर्वभावलक्षणत्वानधिकरणत्वविवक्षायामेकैकस्यापि भावस्य तत्त्वादतिव्याप्तिः । सर्वभा-

---

न्यत्वे सत्यसमवाय्यभाव इति मानमनोहरलक्षणमपि निरस्तम् । असमवायित्वविवेचने एव यथोक्तदूषणप्रचारादिति । **भावेपीति** । गोत्वाश्वत्वादावित्यर्थः । अभावस्य सर्वभावविरोधित्वाभावमेव विवृणोति—**न खल्विति** । किंचेदं भावविरोधित्वं किं भावघातकत्वं किं वा भावासहस्थायित्वं किं वा भावतादात्म्यराहित्यम् । त्रिधापि भावेष्वतिव्याप्तिरित्यभिसंधिराह—**विरोधिशब्देन चेति** । **समवायेति** । नहि समवायस्य समवायिभ्यां स्वभावव्यतिरेकेण प्रत्यासत्त्यन्तरमस्ति । अनवस्थादिदोषात् । आदिशब्देन च प्रमेयत्वादि गृह्यते । **इह भूतल इति** एकं हीदं ज्ञानं भूतलघटघटिताभावग्राहीति तयोरप्येतत्प्रत्ययविषयत्वादतिव्याप्तिरित्यर्थः । किंच प्रतीतिविषयत्वं नाम प्रतीतिश्च विषयश्च, तौ परस्परं व्यावृत्ताविति अनुगतलक्षणाभावादव्याप्तिरित्याह—**अनुगतेति** । निर्विकल्पकबुद्ध्यविषयत्वमिति पक्षं दूषयति—**नाप्यष्टम इति** । ब्राह्मणत्वादीनामपि न निर्विकल्पकबुद्धिविषयत्वं व्यञ्जकविशेषप्रतीत्यभावे तेषामप्रतीतेरतोऽतिव्याप्तिरित्यर्थः । एतदेव भट्टवार्तिकेन द्रढयति—**संस्थानेनेति** । संस्थानं कम्बुग्रीवादिलक्षणं तत्सहकृतमिन्द्रियं च घटत्वादेर्ग्राहकमित्यर्थः । जन्मतः अविप्लुतब्रह्मचर्यो ब्राह्मणः स्यादित्यादिविशेषणात्, क्वचिच्च युधिष्ठिरप्रभृतिसम्यग्जातानुपालितादाचारात्, विलीनं घृतं गन्धेन च रसेन च तैलाद्भेदेन ज्ञायत इति शेषः । भावलक्षणरहितो वेति पक्षं दूषयति—**नच नवम इति** । अन्यत्वाभिधाने च भावेऽपि भावादतिव्याप्तिरित्यपि द्रष्टव्यम् । भावलक्षणशब्देन सर्वभावलक्षणमभिधीयते किंचिल्लक्षणं वा । द्वितीये प्राह—**किंच किंचिद्भावेति** । प्रथमेऽपि भावानां यानि सर्वाणि लक्षणानि तदनधिकरणत्वं विवक्षितं भावलक्षणानां ये सर्वेऽभावास्तदधिकरणत्वं वा । आद्ये प्राह—**सर्वभावेति** । सर्वभावलक्षणत्वमिति च बहुव्रीहिः । सर्वभावलक्षणवत्त्वमिति यावत् । एकैकभावस्य सर्वभावलक्षणवत्त्वाभावादतिव्याप्तिर्भावलक्षणस्येत्यर्थः । द्वितीये दूषणमाह—**सर्वेति** । भावलक्षणानां ये सर्वेऽभावास्तदधिकरणमित्यभिधाने च तत्तल्लक्षणाभावेष्वव्याप्तिः, नहि तत्तदभावानां सर्वाभावाधिकरणत्वम्, स्वाधिकरणत्वाभावादित्यर्थः । अथ नैकैकभावलक्षणाभावा अपि बहवोऽतस्तत्तल्लक्षणाभावान्तराधिकरणत्वात्तदभावानामप्यस्त्येव सर्वाभावाधिकरणत्वमिति मतं तथापि न सर्वाभावाधिकरणत्वम्, स्वाधिकरणत्वाभावादेव । अथ तत्तदभावविशेषाधिकरणत्वं लक्षणं तर्हि तेनाभावविशेषाणां स्वाधिकरणत्वा-

तज्जन्यस्तज्जन्यजनको व्यापार इति हि तद्विदः । केवलानुपलम्भस्य तदजनकत्वेपि योग्यताविशिष्टस्यास्त्येव तज्जनकता तत्तदविनाभूतेतरप्रमाकरणसाकल्यं हि योग्यतेत्यङ्गीकारादिति चेत् तर्हि भावप्रमितीनामिन्द्रियादिसहकृतभावानुपलम्भकारणजन्यतया तासु तासु प्रमास्वसाधारणकरणत्वप्रवादः प्रत्यस्तमियात् ।

कश्चायमनुपलम्भः, किं प्रमाभावः किं वा ज्ञानमात्राभावः । नाद्यः । इदं रजतमिति रजतारोपस्थले रजताभावप्रमित्यजनके रजतप्रमाभावेऽतिव्याप्तेः । अन्यथा रजतारोप एव न स्यात् । नापि द्वितीयः । शङ्खधवलिमप्रतिसंधानवतः पीत इति भ्रमानुदयप्रसङ्गात् ।

अपिच यत्राभाव एव लक्षणतो दुर्निरूपः कुतस्तत्रेदं प्रमाणमिदं प्रमेयमिति विचारावतारः । तथाहि । कोयमभावः भावादन्यो वा १ भावत्वानधिकरणं वा २ भावविरोधी वा ३ भावेन स्वभावप्रत्यासन्नो वा ४ नास्तीति प्रत्ययविषयो वा ५ प्रतियोगिसापेक्षनिरूपणो वा ६ अस्तीति बुद्धेरविषयो वा ७ निर्विकल्पकबुद्धेरविषयो वा ८ भावलक्षणरहितो वा ९ । नाद्यः । भावस्यापि भावादन्यत्वेनातिव्याप्तेः । न द्वितीयः । अनधिकरण-

---

दित्यत आह—**तज्जन्य इति** । तेन करणेन जन्यत्वे सति तत्करणजन्यक्रियाजनको यः असौ तद्व्यापार इत्यर्थः । ननु नास्माभिरनुपलम्भमात्रस्य करणत्वमभिप्रेयते येन तद्व्यापारश्चिन्त्येतापितु योग्यतावतोनुपलम्भस्य तादृशस्य चान्तर्भूतभूतलादिरूपत्वेन तज्जन्याधिकरणग्रहणादिव्यापारकत्वादस्त्येव करणत्वमिति शङ्कते—**केवलेति** । योग्यतया व्यापारवत्तां दर्शयन् तत्स्वरूपमाह—**तत्तदविनाभूतेति** । तस्माद्विषयात्तदविनाभूताद्विषयसन्निकर्षादेश्चेतरद्यत्प्रतियोगिप्रमितिकरणं तत्साकल्यं योग्यता तथा च तत्तज्ज्ञानान्यवान्तरव्यापाराणि भविष्यन्तीत्यभिप्रायः । तदेतदतिप्रसक्त्या दूषयति—**तर्हीति** । अस्ति हि घटप्रत्यक्षात्पूर्वक्षणेऽनुपलम्भः । अस्ति च प्रतियोगिप्रमापकमिन्द्रियादिसाकल्यम् । नच विषयसत्ताऽपराधीयात् भावप्रमितिं प्रत्यनुगुणत्वादिति सर्वत्र तत्तदिन्द्रियादिसहितानुपलब्धिरेव करणम् । तथाचेन्द्रियादेः करणत्वप्रसिद्धिर्विरुध्येतेत्यर्थः ।

एवमनुपलब्धेः करणत्वं न संभवतीत्युक्तमिदानीमनुपलब्धिरित्यत्र नञा समस्यमानोपलम्भशब्देन प्रमितिर्वा ज्ञानमात्रं वाभिधीयते, उभयथाप्यनुपपत्तिरिति दूषयति—**कश्चायमिति** । **इदं रजतमिति** । अस्ति हि तत्र प्रतियोगिरजतप्रमित्यभावः । अस्ति च योग्यता, इन्द्रियादेर्विद्यमानत्वादितरथाधिष्ठानस्याप्यग्रहणप्रसङ्गात् । अथ च न रजताभावप्रमित्युदय इत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । अथ कथमभावप्रमित्यनुदयस्तत्राह—**अन्यथेति** । नह्यारोप्याभावप्रमितावपि तत्रारोपः संभवति । अतिप्रसङ्गादिति भावः । द्वितीयेप्यतिव्याप्तिमाह—**शङ्खधवलिमेति** । यदाहि कश्चिद्धवलः शङ्ख इति चेतसा शङ्खधवलिमानमनुसंदधाति तदापि पीतपित्तोपहतनयनतया पीतः शङ्ख इति भ्राम्यति तत्र धवलिमानुसंधानसमये पीतज्ञानं नासीत् । ज्ञानद्वययौगपद्याभावात् । ततश्च योग्यतोपेतपीतोपलम्भाभावस्तदानीमस्ति नास्ति च पीतशङ्खाभावप्रमित्युत्पत्तिः । उत्तरक्षणे भ्रमदर्शनात् । अतस्तावकलक्षणं तत्रातिव्याप्तमित्यर्थः ।

इदानीमेतत्प्रसङ्गादभावमात्रस्यैवानिरूपिततां दर्शयितुमुपक्रमते—**अपिचेत्यादिना** । अभाव इत्यत्र नञस्तदन्यत्वतदभावत्वतद्विरोधित्वार्थाभिप्रायेण विकल्पत्रयोत्थानम् । इतरेतु षडपि पक्षा वैवक्षिकाः । **स्वभावप्रत्यासन्न इति** । नहि भूतलघटाभावयोरन्यः संबन्धः प्रत्यासत्तिः संबन्धान्तराभावादित्यर्थः । **न द्वितीय इति** । भावत्वानधिकरणत्वं नाम किं तदधिकरणत्वाभावः किं वा तदधिकरणत्वान्यत्वम् । द्वितीये भावेष्वतिव्याप्तिः । नहि भावत्वाधिकरणत्वमेव भावः । प्रथमे प्राह—**अनधिकरणेति** । एतेन समवाया-

पदेनाधिकरणत्वाभावविवक्षायामात्माश्रयत्वात् । न तृतीयः । किंचिद्भावविरोधस्य भावेपि सद्भावादतिव्याप्तेः, सर्वभावविरोधित्वस्याभावेप्यभावेनासंभवित्वात् । न खलु घटाभावः सर्वभावविरोधी, सति घटाभावे विश्वाभावप्रसङ्गात्, विरोधिशब्देन च तादात्म्यासहिष्णुत्वविवक्षायां भावेष्वपि भावात् । नापि चतुर्थः । समवायादावपि भावात् । नापि पञ्चमः । इह भूतले घटो नास्तीति घटभूतलयोरपि विशिष्टाभावबुद्धिविषयत्वात्, अनुगताकारानिरूपणाच्च । नापि षष्ठः । ह्रस्वदैर्घ्यादिष्वपि भावात् । न सप्तमः । घटस्याभावोस्तीत्यभावस्याप्यस्तिप्रत्ययविषयत्वेनासंभवित्वात् । नाप्यष्टमः । ब्राह्मणत्वादिष्वपि भावात् । "संस्थानेन घटत्वादि ब्राह्मणत्वादि जन्मतः । क्वचिदाचारतश्चापि सम्यग्राजानुपालितात् ॥ तैलाद्धृतं विलीनं च गन्धेन च रसेन च ।" इत्यादिन्यायेन तेषामपि सविकल्पकमात्रविषयत्वात् । नच नवमः । राहित्यशब्देनाप्यभावाभिधानादात्माश्रयत्वापत्तेः । किंच किंचिद्भावलक्षणरहितत्वे च भावेष्वपि प्रसङ्गः, सर्वभावलक्षणरहितत्वशब्देन च सर्वभावलक्षणत्वानधिकरणत्वविवक्षायामेकैकस्यापि भावस्य तत्त्वादतिव्याप्तिः । सर्वभा-

---

न्तत्वे सत्यसमवाय्यभाव इति नाननमोहरलक्षणमपि निरस्तम् । असमवायित्वविशेषणे एव यथोक्तदूषणप्रचारादिति । **भावेपीति** । गोत्वाश्वत्वादावित्यर्थः । अभावस्य सर्वभावविरोधित्वाभावमेव विवृणोति—**न खल्विति** । किंचेदं भावविरोधित्वं किं भावघातकत्वं किं वा भावासहभावित्वं किं वा भावतादात्म्यराहित्यम् । त्रिधापि भावेष्वतिव्याप्तिरित्यभिसंधिराह—**विरोधिशब्देन चेति** । **समवायेति** । नहि समवायस्य समवायिभ्यां स्वभावव्यतिरेकेण प्रत्यासत्त्यन्तरमस्ति । अनवस्थादिदोषात् । आदिशब्देन च प्रमेयत्वादि गृह्यते । **इह भूतल इति** एकं हीदं ज्ञानं भूतलघटघटिताभावप्रतीति तयोरप्येतत्प्रत्ययविषयत्वादतिव्याप्तिरित्यर्थः । किंच प्रतीतिविषयत्वं नाम प्रतीतिषु विषयत्वं, तौ परस्परं व्यावृत्ताविति अनुगतलक्षणाभावादव्याप्तिरित्याह—**अनुगतेति** । निर्विकल्पकबुद्ध्यविषयत्वमिति पक्षं दूषयति—**नाप्यष्टम इति** । ब्राह्मणत्वादीनामपि न निर्विकल्पकबुद्धिविषयत्वं व्यञ्जकविशेषप्रतीत्यधीने तेषामप्रतीतेरतोऽतिव्याप्तिरित्यर्थः । एतदेव भट्टवार्तिकेन द्रढयति—**संस्थानेनेति** । [illegible]

[illegible]

वलक्षणाभावाधिकरणत्वाभिधाने च तेष्वेव लक्षणाभावेष्वव्याप्तिः । तेषां स्वाधिकरणत्वाभावात् । तेष्वभावान्तराभ्युपगमे चाननुगमप्रसङ्गः ।

किंचेदं भावत्वं यदनधिकरणत्वमभावः, किमस्तीतिप्रत्ययविषयत्वं १ नास्तीतिप्रत्ययाविषयत्वं वा २ प्रतियोग्यनपेक्षनिरूपणत्वं वा ३ निर्विकल्पबुद्धिबोध्यत्वं वा ४ षड्लक्षणलक्षितत्वं वा ५ षड्लक्षणान्यतमलक्षणलक्षितत्वं वा ६ । नाद्यः । घटस्याभावोऽस्तीत्यस्तिप्रत्ययविषयत्वेनाभावेऽतिव्याप्तेः । न द्वितीयः । भूतले घटो नास्तीति प्रत्ययविषयस्यापि घटादेर्भावत्वात् । न तृतीयः । प्रतियोग्यपेक्षनिरूपणे ह्रस्वदीर्घत्वादावव्याप्तेः । न चतुर्थः । निर्विकल्पबुद्धेः प्रागूर्ध्वमपि घटादेर्भावात् । तदत्यन्ताभावानधिकरणत्वे चात्यन्ताभाव एवातिव्याप्तिः । तत्राप्यत्यन्ताभावान्तराभ्युपगमे लक्षणस्याननुगमः । न पञ्चमः । षड्लक्षणलक्षितत्वस्य प्रत्येकं द्रव्यादिष्वभावेनाव्याप्तेः । न षष्ठः । अन्यतमत्वस्य प्रागेव निरस्तत्वात् ।

कश्चायं प्रागभावः, विनाश्यभाव इति चेन्न । विनाशिशब्देनोत्पत्तिमदभाववत्त्वाभिधाने लक्षणस्यासंभवित्वात् । नहि प्रागभावस्य घटव्यतिरेकेणोत्पत्तिमानन्योऽभावो निवृत्तिरन्यस्यानुपलम्भात् । 'अपोह्यमाने चाभावे भाव एवावशिष्यत' इत्यभ्युपगमाच्च । नन्वनिवृत्ते प्रागभावे घटजन्मन एवासंभवादन्यैव निवृत्तिरभ्युपेया । नच वार्तिकवच-

---

भावेनैकैकविशेषाधिकरणत्वविवक्षायामितरेषु लक्षणाननुगतिः । एवमितरविशेषविवक्षायामपीत्यव्याप्तिरित्याह—**अभ्युपगम इति** ।

किंच भावलक्षणानामेव दुर्निरूपत्वात्तदधीननिरूपणाभावोपि दुर्निरूप इति हृदि निधाय भावलक्षणमपि खण्डयति—**किंचेदमिति । यदनधिकरणत्वमिति** । यल्लक्षणानधिकरणत्वमित्यर्थः, अस्यैवानन्तरं प्रकृतत्वात् । **षड्लक्षणेति** । द्रव्यादीनां षण्णां यानि लक्षणानि तैर्लक्षितत्वं चेत्यर्थः । नास्तीति प्रत्ययाविषयत्वमिति द्वितीयपक्षेऽव्याप्तिमाह—**भूतले घट इति** । ननु निर्विकल्पकबुद्धिविषयत्वं नाम तद्विषयत्वात्यन्ताभावानधिकरणत्वं विवक्षितं तेन न प्रागूर्ध्वप्रयुक्ताव्याप्तिरिति तत्राह—**तदत्यन्तेति** । योयमत्यन्ताभावो लक्षणत्वेनाभिहितस्तस्मिन्नेव स्वानधिकरणेतिव्याप्तिरित्यर्थः । उत्तरो ग्रन्थोनन्तरमेव कृतोपपादः । **न पञ्चम इति** । षण्णां यानि लक्षणानि न तैरेकैकलक्षितत्वमित्यव्याप्तिरित्यर्थः । अस्तु तर्हि षष्ठः, तथा च शिवादित्यमिश्रेणोक्तमिति तत्राह—**न षष्ठ इति** । एवं भावलक्षणानिरूपणादपि तन्मुखेनाभावनिरूपणं संभवति प्रकारान्तरेण निरूपणं पुरस्तादेव निरस्तम् ।

एवमभावमात्रलक्षणं खण्डयित्वा तद्विशेषलक्षणमपि खण्डयति—**कश्चायमिति** । प्रध्वंसेतिव्याप्तिपरिहाराय विनाशिग्रहणम् । घटादिनिवर्तनायाभावग्रहणम् । अत्र किं विनाशिशब्देन विनष्टो घट इत्यादिष्विवोत्पत्तिमदभाववत्त्वमभिधीयते किं वाऽभाववत्त्वम् । चरमे प्रध्वंसादावतिव्याप्तिः । तस्याप्यभावप्रतियोगित्वात् । आद्यस्त्वसंभवीत्याह—**विनाशिशब्देनेति** । प्रागभावस्य निवृत्तिरित्यन्वयः । अत्र किं प्रत्यक्षात् घटव्यतिरेकेणाभावनिवृत्तिः स्वीक्रियते उपपत्तिबलाद्वा । नाद्य इत्याह—**अनुपलम्भादिति** । तदुक्तं तात्पर्यटीकायामाचार्यवाचस्पतिना—'नो खल्वभावाभावो नाम कश्चिदन्यो भावान्नापि भावाभावोन्योऽभावा'दिति । भट्टान्प्रत्याह—**अपोह्यमान इति** । द्वितीयपक्षमुद्भावयति—**नन्विति** । किं निवृत्ते प्रागभावे घट उत्पद्यते उतानिवृत्ते । न तावदनिवृत्ते । विरोधिनि सति विरोध्यनुदयात् । तस्मान्निवृत्ते सतीति वक्तव्यम् । तथाच घटोत्पत्तेः प्राचीना काचन प्रागभावनिवृत्तिरभावरूपिणी स्वीकरणीया अतः कथमसंभवं

विरोधः । निवृत्त्या प्रागभावेऽपोह्यमाने तत्प्रतियोगी घटादिरवशिष्यत एवेत्ययोगव्य-च्छेदपरत्वात् । अन्यथाऽभावापह्नवमात्रेण भावशेषे प्रागभावसमये प्रध्वंसस्यासंभवात्, ध्वंससमये च प्रागभावस्याभावाद्भावावशेषः प्रसज्येत इति चेन्मैवम् । तदुक्तेन न्या-नानिवृत्ते प्रागभावे तन्निवृत्तेरपि जन्मासंभवात् । तत्र तत्र निवृत्त्यन्तराभ्युपगमे चान-स्थापातात्तस्मादुभयत्रानुपपत्तिसाम्येऽपि घट एव स्वप्रागभावनिवृत्तिरित्यङ्गीकरणीयम् । कल्पनालाघवात् । तथाचासंभवित्वदोषस्तदवस्थ एव । अस्तु वा प्रागभावस्य घटादन्यैव निवृत्तिस्तथापि प्रध्वंसेतिव्याप्तित्वस्यापि विनाशित्वात् । न च ध्वस्तस्योन्मज्जनापत्तिः । प्रध्वंसवदेव तत्तत्प्रध्वंसमालाया अपि प्रध्वस्तभावविरोधित्वात् । तथापि कथमन्यथा प्राग-भावोन्मज्जनप्रसङ्गपरिहारः ।

यत्पुनरुक्तं लीलावतीकारेण ‘असंभवद्विरुद्धधर्मसंसर्गप्रत्यभिज्ञानबाधितत्वात् [illegible]

लक्षणस्येत्यर्थः । अयोगेति । यदि तदपोह्यमानेऽभावे भाव एवेति [illegible] नैवमन्यथोऽपि तु भावोऽवशिष्यत एवेति । [illegible] त्वेत्यर्थः । ननु भावावशेष एव चेद्विधिरितरार्हि [illegible] स्यात्‌ः पृथगभिधानवैयर्थ्यमिति तत्राह—अन्यथेति । [illegible] पावशेषो नानाभावापह्नवमात्रे स्यात्तदा भावावशेष एव स्यात् । [illegible]

[illegible]

लाघवाच्च न प्रागभावप्रध्वंसयोरुत्पत्तिविनाशा'विति तदसत् । कपालचूर्णरजःप्रभृतीनां संभवद्विरुद्धधर्मसंसर्गाणां भिन्नतयैव प्रत्यक्षत्वात् तदुत्पत्त्यभिज्ञाया असिद्धेः, प्रत्यक्ष-सिद्धे च भेदे कल्पनालाघवन्यायस्यानवसरदुःस्थत्वात् । तथाच पौराणिकमुदाहरणम्—'मही घटत्वं घटतः कपालिका कपालिकाचूर्णरजस्ततोणु'रिति । उत्पत्तिमानभावो ध्वंस इत्यप्यलक्षणम् । पिण्डादेर्घटप्रागभावत्वेनास्मदभिमतस्योत्पत्तिमत्त्वात्तद्व्यतिरिक्तस्य चानुप-लब्धेः ।

तादात्म्यप्रतियोगिकोऽभावोऽन्योन्याभावः इत्यपि न । घटपटयोस्तादात्म्यस्यैवाप्रमि-तत्वेन प्रमितनिषेधनियमवादिनस्तन्निषेधस्याशक्यत्वात्, प्रमिते घटे प्रमितपटत्वप्रतिषेधे च भूतले घटनिषेधवत्संसर्गाभावापत्तेः । प्रतियोग्यनिष्ठो नित्योऽभावोन्योन्याभाव इत्यपि न, विकल्पानुपपत्तेः । प्रतियोगिशब्देन किमन्यदुच्यते किंवा निरूपको विरोधी वा । नाद्यः । धर्मिणोऽपि स्वस्मादन्यत्वेनासंभवित्वात् । धर्मिव्यतिरिक्ते न वर्तत इति विवक्षि-तमिति चेन्न । अत्यन्ताभावेतिव्याप्तेः । यत्र यत्र वर्तते तस्यैव धर्मितया ततोन्यत्र त-स्यावृत्तेः । न द्वितीयः । धर्मिणोपि निरूपकतया तत्रावृत्त्यसंभवात् । धर्मिव्यतिरिक्त-

---

त्यभिज्ञानं तथोक्तम्, एकाभावेनैव व्यवहारोपपत्तावनन्ताभावकल्पनायां गौरवं चेत्याह—**कल्पनेति**। दूषयति—**तदसदिति** । अत्र तावदुत्तरोत्तरकपालादिरेव पूर्वपूर्वघटादेः प्रध्वंसः पूर्वपूर्वपिण्डादिरेवोत्तरघ-टादेः प्रागभाव इति च वक्ष्यति । तथाच तेषां कपालप्रभृतीनां परस्परविरुद्धानामेवोपलभ्यमानत्वात् ज्वा-लाप्रत्यभिज्ञानवदाभासोयमित्यर्थः । कल्पनागौरवं परिहरति—**प्रत्यक्षेति** । कपालादीनां घटादिध्वंसरूपाणां नानात्वे विष्णुपुराणसंमतिमप्याह—**मही घटत्वमिति** । मही घटत्वं प्रतिपद्यते, एवं यावदणु । अस्य च 'जनैः स्वकर्मस्तिमितात्मदृष्टिभिरालक्ष्यते ब्रूहि किमत्र वस्त्वि'त्युत्तरार्धः । अयमर्थः एवमागमापायितया स्व-कर्मस्तिमितात्मदृष्टिभिर्जनैर्विकारजातमालक्ष्यते अतः किमत्र विकारजाते वस्तु ब्रूहि न किमपीत्यर्थः । प्रध्वं-सलक्षणमपि दूषयति—**उत्पत्तिमानिति** । यत्तद्वक्ष्यतीत्युक्तं तदाह—**पिण्डादेरिति** । तथाच प्राग-भावेतिव्याप्तिरित्यर्थः ।

एवंप्राक्प्रध्वंसाभावौ दूषयित्वान्योन्याभावं दूषयति—**तादात्म्येति** । भेदखण्डनप्रस्तावोक्तं स्वारस्या-धिकविवक्षया—**घटपटयोरिति** । ननु घटे पटत्वमेव निषिध्यतां तथाच नाप्रसिद्धप्रतियोगितेति तत्राह—**प्रमिते घट इति** । लक्षणान्तरं शङ्कते—**प्रतियोगीति** । अत्यन्ताभावव्यावृत्त्यर्थं प्रथमं विशेषणं नि-त्यत्वं चेदमुत्पत्तिविनाशरहितत्वम् एतच्च प्रागभावप्रध्वंसयोर्व्यभिचारवारणार्थम् । नित्यभावव्यावृत्त्यर्थमभाव-पदम् । यत्तदधिकविवक्षयेत्युक्तं तद्दर्शयिष्यन्विकल्पयति—**प्रतियोगिशब्देनेति** । **धर्मिणोऽपीति** । अन्यत्वं चेत्प्रतियोगित्वं तथासत्यन्योन्याभावादित्यर्थाल्लभ्यते तस्य प्राधान्येन प्रकृतत्वात् । तथाच प्रतियो-ग्यनिष्ठ इति कोर्थः, अन्योन्याभावव्यतिरिक्ते न वर्तत इति, तथाचाभावस्य धर्मिण्यप्यवृत्तिप्रसङ्गेन नित्यमसं-भव्येव लक्षणमित्यर्थः । नन्वन्यत्वमेव न प्रतियोगित्वं किंतु धर्मिणोऽन्यत्वम्, तथाच धर्मिव्यतिरिक्ते न वर्तत इति लक्षणार्थ इति शङ्कते—**धर्मिव्यतिरिक्त इति** । तत्र यद्यपि नित्यत्वविशेषणात्प्रागभावादौ न गच्छति तथाप्यत्यन्ताभावे गच्छत्येव तस्यापि धर्मिव्यतिरिक्ते वृत्तिर्व्याघातान्नास्ति अस्ति च नित्यत्वमित्यभिप्रेत्य दूष-यति—**अत्यन्तेति** । निरूपकत्वं प्रतियोगित्वमिति पक्षेप्यसंभव एव धर्मिणोपि निरूपकतया तत्रावृत्तेर-संभवादित्याह—**न द्वितीय इति** । न निरूपकत्वमात्रं प्रतियोगित्वं किं तर्हि धर्मिव्यतिरिक्तत्वे सति, तथाच नासंभव इति शङ्कते—**धर्मिव्यतिरिक्तेति** । किं धर्म्यन्यत्वं धर्मिव्यतिरिक्तत्वं वा धर्मित्वानधि-

निरूपकावृत्तित्वं विवक्षितमिति चेन्न । धर्मिणोऽपि धर्म्यन्तरादन्यत्वात् । धर्मित्वानधि-करणे न वर्तत इति चेन्न । असंभवित्वात्, निर्धर्मकस्य वस्तुनोऽसंभवेन प्रतियोगिनोऽपि धर्मित्वात् । नापि तृतीयः । विरोधस्य दुर्घटतायाः पूर्वमेवाभिहितत्वात् । अस्तु वा यः कश्चिदविचारितरमणीयः प्रतियोगी तथापीदं भवान्पृष्टो व्याचष्टां किमेको जगत्यन्योन्याभावः किं वा बहवः । 'सर्वस्य प्रतियोगित्वाद्दुर्लभा तदनिष्ठता । द्विधाप्यात्माश्रयत्वाच्च न स्वशब्दो विशेषणम् ॥ ३७ ॥' अन्योन्याभावस्य सर्वत्रैकत्वे सर्व एव धर्मी सर्व एव प्रतियोगीति कथं तदनिष्ठता संभवेत्, बहुत्वेपि यत्किंचिदपेक्ष्य धर्मिणोऽपि प्रतियोगित्वात्तदनिष्ठत्वासंभवस्तदवस्थः । स्वप्रतियोग्यनिष्ठ इति च विशेषणे स्वशब्दाभिधेयत्वान्योन्याभावस्याद्याप्यसिद्धेः कथं नात्माश्रयः । एतेन प्रतियोगिनिष्ठोऽभावोत्यन्ताभाव इत्यपि निरस्तम् । प्रतियोग्यनिरूपणात् । प्रतिपादितन्यायेन सर्वस्य प्रतियोगित्वेनान्योन्याभावस्यापि प्रतियोगिनिष्ठतया विशेषणवैयर्थ्यात्, प्रागभावप्रध्वंसयोरपि तत्संभवादतिव्याप्तेश्च ।

किंचाभाव एव दुर्निरूपः, कुतस्तत्र तत्प्रमाणलक्षणभेदावान्तरभेदचिन्तावतारः । तथाहि । यादृशे भूतलादौ धर्मिणि घटाभावोऽभ्युपेयते तादृशस्यैवाभावव्यवहारनिदानत्वमस्तु

करणत्वं वा, आद्ये आह—**धर्मिणोपीति** । तथाचासंभवस्तदवस्थ इत्यर्थः । द्वितीयमाशङ्क्य[illegible]यति—**धर्मित्वेति** । असंभवमेव विवृणोति—**निर्धर्मकस्येति** । विरोधिप्रतियोगीति पक्षं दूषयति—**नापि तृतीय इति** । **पूर्वमेवेति** । किं सर्वात्मना यत्किंचिदात्मना वेति विकल्प्य पूर्वमेव दूषितत्वादित्यर्थः । एवं प्रतियोग्यनिरूपणात्प्रतियोग्यनिष्ठत्वं दुर्निरूपमित्युक्त्वा, इदानीं तदुपेत्य प्रकारान्तरेण प्रतियोग्यनिष्ठतादुर्घटतां व्युत्पादयति—**अस्तुवेत्यादिना** । एकत्वे बहुत्वे च यथाक्रमं दूषणं संक्षिप्य श्लोकेन—**सर्वस्येति** । यद्येको जगत्यन्योन्याभावस्तदा सर्व एव तस्य धर्मी सर्व एव प्रतियोगी घटप्रतियोगिकपटधर्मिकान्योन्याभावस्यैव घटेऽपि वर्तमानत्वात्तथाच धर्मिनिष्ठत्वमेव प्रतियोगिनिष्ठत्वमिति प्रतियोग्यनिष्ठता दुर्लभा स्यात् । अथ बहवोऽन्योन्याभावास्तथापि प्रतियोगितात्रानिष्ठत्वं वा स्वप्रतियोग्यनिष्ठत्वं वा तदाभिप्रेयते । आद्यत्वसंभवी । धर्मिणोऽपि यत्किंचित्प्रति प्रतियोगित्वेन तदनिष्ठत्वाभावात् । द्वितीये चात्माश्रयत्वप्रसङ्गात् । स्वशब्दो न विशेषणमिति द्विधाप्येकत्वे बहुत्वे च दुर्लभा तदनिष्ठतेति श्लोकयोजना । [illegible] विवृणोति—**अन्योन्येति** । अनवस्था चान्योन्याभावानेकत्वे [illegible] चानेन [illegible] । एतेन सर्वेण तद्[illegible]त्वविशेषणं प्रतिक्षिप्तं मन्तव्यम् । अत्यन्ताभावलक्षणेऽप्युक्तं दूषणमतिदिशति—**एतेनेति** । अतिदिशन्तं [illegible]पादयति—**प्रतिपादितेति** । प्रतियोगिनिष्ठत्वं यत्किंचित्प्रतियोग्यन्योन्याभावव्यावर्तकं, न च तेनापि तद्[illegible]ते तथापि यत्किंचित्प्रतियोगिनि यात्यन्ताभावप्रतियोगिनि वा वर्तमानत्वादतो व्यर्थविशेषणता । अति[illegible]तिश्च तत्रैवेति भावः । अतिव्याप्त्यन्तरं चाह—**प्रागभावेति** । तदपि [illegible] यत्किंचित्प्रतियोगि[illegible]रिति भावः ।

[illegible]भावलक्षणं दुर्निरूपमित्युक्त्वा, इदानीं तत्स्वरूपमेव [illegible] नास्तीत्याह—**किंचेति** ।
[illegible]तले घटो नास्तीत्यभावबुद्धिविषयोऽधिकरणस्वरूपमेव [illegible] इति तत्राह—**यादृश इति** ।
[illegible] सर्वोऽपीति चेत् । [illegible] भूतले [illegible] घटो नास्तीति [illegible]
[illegible] भावात् । अथ [illegible] [illegible]

लाघवाच्च न प्रागभावप्रध्वंसयोरुत्पत्ति
संभवद्विरुद्धधर्मसंसर्गाणां भिन्नतैव
सिद्धे च भेदे कल्पनालाघवन्यायस्यान
'मही घटत्वं घटतः कपालिका कपालि
इत्यप्यलक्षणम् । पिण्डादेर्घटप्रागभावत्व
लब्धेः ।

तादात्म्यप्रतियोगिकोऽभावोऽन्योन्या
तत्वेन प्रमितनिषेधनियमवादिनस्तन्निषेध
च भूतले घटनिषेधवत्संसर्गाभावापत्तेः ।
न, विकल्पानुपपत्तेः । प्रतियोगिशब्दे
नाद्यः । धर्मिणोऽपि स्वस्मादन्यत्वेनासंभ
तमिति चेन्न । अत्यन्ताभावेतिव्याप्तेः ।
स्यावृत्तेः । न द्वितीयः । धर्मिणोपि नि

त्यभिज्ञानं तथोक्तम्, एकाभावेनैव व्यवहारोपप
दूषयति—**तदसदिति** । अत्र तावदुत्तरोत्तरकपा
टादेः प्रागभाव इति च वक्ष्यति । तथाच तेषां न
लाप्रत्यभिज्ञानवदाभासोयमित्यर्थः । कल्पनागौरवं प
नानात्वे विष्णुपुराणसंमतिमप्याह—**मही घटत्वं**
'जनैः स्वकर्मस्तिमितात्मदृष्टिभिरालक्ष्यते ब्रूहि किमत्र
कर्मस्तिमितात्मदृष्टिभिर्जनैर्विकारजातमालक्ष्यते अतः
सलक्षणमपि दूषयति—**उत्पत्तिमानिति** । यत्तद्ध्वं
भावेतिव्याप्तिरित्यर्थः ।

एवंप्राक्प्रध्वंसाभावौ दूषयित्वान्योन्याभावं दूषयति—
धिकविवक्षया—**घटपटयोरिति** । ननु घटे पटत्वमे
प्रमिते घट इति । लक्षणान्तरं शङ्कते—**प्रतियोगि**
त्यत्वं चेदमुत्पत्तिविनाशरहितत्वम् एतच्च प्रागभावप्रध्वं
पदम् । यत्तदधिकविवक्षयेत्युक्तं तद्दर्शयिष्यन्विकल्पय
अन्यत्वं चेत्प्रतियोगित्वं तथासत्यन्योन्याभावादित्यर्थात्
न्यनिष्ठ इति कोर्थः, अन्योन्याभावव्यतिरिक्ते न वर्तत इति,
भव्येव लक्षणमित्यर्थः । नन्वन्यत्वमेव न प्रतियोगित्वं किंतु धर्मिणः
इति लक्षणार्थ इति शङ्कते—**धर्मिव्यतिरिक्त इति** । तत्र यद्यपि नित्यत्व
तथाप्यत्यन्ताभावे गच्छत्येव तस्यापि धर्मिव्यतिरिक्ते वृत्तिर्व्याघातान्नास्ति अ
यति—**अत्यन्तेति** । निरूपकत्वं प्रतियोगित्वमिति पक्षेप्यसंभव एव य
संभवादित्याह—**न द्वितीय इति** । न निरूपकत्वमात्रं प्रतियोगित्वं किं
तथाच नासंभव इति शङ्कते—**धर्मिव्यतिरिक्तेति** । किं धर्म्यन्यत्वं

भूतलमिति विज्ञानमेतद्विज्ञानालम्बनभावमात्रातिरिक्तालम्बनमेतद्भावमात्रालम्बननिर्विकल्पकेतरज्ञानत्वात्सघटं भूतलमिति ज्ञानवदिति प्रमाणे जाग्रतीति चेत् । मैवम् । भावातिरिक्तग्राहकं भावातिरिक्तालम्बनमिति च तात्त्विकपदार्थान्तरस्य प्रसाधनमुत व्यावहारिकस्याहोस्वित्साधारणस्य । आद्ये दृष्टान्तस्य साध्यविकलता । इतरयोश्च सिद्धसाधनता । तदेवं प्रमाणलक्षणानां दुर्निरूपत्वादविचारितरमणीय एवायं प्रमाणव्यवहार इति सिद्धम् ।

करणस्वरूपानिरूपणाच्च प्रमितिकरणं प्रमाणमित्यपि न । तथाहि । किं कारकान्तरेऽचरितार्थं कारकं करणम् १ उतायोगव्यवच्छेदेन फलसाधनं २ कर्तृव्यापारगोचरो वा ३ व्यापारवत्त्वे सति फलाव्यभिचारि वा ४ चरमव्यापारं वा ५ अनन्तरफलं वा ६ यदभावात्कर्तृकर्मणी क्रियां न जनयतस्तद्वा ७ । नाद्यः । कुठारादौ कारकान्तरे

नालम्बनत्वानधिकरणत्वमादाय साध्यसिद्धिः । अत्र चाप्रसिद्धविशेषणतानिवृत्त्यर्थमेतज्ज्ञानपदम् । निर्घटं भूतलमिति ज्ञानस्यालम्बनभूतो यो भूतलात्मकोऽभावस्तन्निष्ठगुणसामान्यादिश्च तन्मात्रालम्बनं यन्निर्विकल्पकं तद्व्यतिरिक्तत्वे सति ज्ञानत्वादिति हेत्वर्थः । एतद्विज्ञानालम्बनीभूतभूतलादिनिर्विकल्पकव्यभिचारनिरासार्थं निर्विकल्पकेतरेत्युक्तम् । घटादिव्यवच्छेदाय ज्ञानपदम् । एतच्च साध्यं विकल्प्य दूषयति—**मैवमित्यादिना ।** तथा चक्षुश्चाक्षुषभावग्राहकत्वे सत्यतिरिक्तग्राहकत्वानधिकरणं बाह्येन्द्रियत्वात् घ्राणवत्, निर्घटं भूतलमिति ज्ञानमेतद्भावालम्बनत्वे सत्यतिरिक्तालम्बनत्वानधिकरणमेतद्भावालम्बनत्वे सत्यतिरिक्तालम्बनान्यत्वात् । एतद्भावमात्रविषयनिर्विकल्पकवदिति सप्रतिसाधनत्वमपि द्रष्टव्यम् । एवं प्रमाणखण्डनप्रसङ्गे दण्डकसूत्रोक्ता बहवः पदार्थाः खण्डिताः । तथाहि । भावाभावखण्डने प्रधानमल्लनिबर्हणन्यायेन प्रमेयजातं खण्डितं संशयदृष्टान्तावयवनिर्णया अपि प्रागेव खण्डिताः प्रमाणखण्डनेन प्रामाणिकत्वेनाभ्युपगतत्वलक्षणसिद्धान्तोपि खण्डितः उपरिष्टाच्च क्वचित्खण्डयिष्यन्ते । तत्र प्रमाणखण्डनप्रघट्टकस्याद्वैतागमाविरोधोपयोगं दर्शयति—**तदेवमिति ।** अत एव न वास्तवाद्वैतपरागमस्य तद्विरोध इति सिद्धमिति शेषः । 'मुक्तेषु मानैर्निजलक्ष्मसूत्रैर्मुक्तेषु मानैः खरतर्कसार्थैः । मुक्तेषु मानैः प्रतिवादिषु स्वैर्मुक्तेषु मानैः श्रुतिरन्वयैरैः' ॥

प्रमाकरणं प्रमाणमिति प्रमाणसामान्यलक्षणम् । तच्च प्रमाणखण्डनेन पूर्वं खण्डितमिदानीं करणखण्डनादपि तद्धर्मलक्षणं खण्डितमेवेति मन्वानः करणलक्षणं खण्डयति—**करणेति ।** चः समुच्चये, न केवलं प्रमितेरनिरूपणादपितु करणानिरूपणाच्चेत्यर्थः । तत्र प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्ताविति भाष्यं व्याचक्षाणेनोद्योतकराचार्येणोपलब्धिहेतुः प्रमाणमिति प्रमाणसामान्यलक्षणमुक्त्वा प्रमातृप्रमेययोरतिव्याप्तावाशङ्कितायां तद्भेदनाय तदर्थं निवेदता यानि लक्षणान्युक्तानि तान्युद्भावयति—**कारकान्तरेत्यादिना ।** कर्तुः खलुद्यमननिपतनव्यापाराविष्टकुठाररूपकरणं निष्पादयतः कारकान्तरेऽस्ति चरितार्थत्वम्, एवं कर्मणोपि करणव्यापारस्य कर्मविषयतया कर्माभावे करणाभावात् । अधिकरणमपि कर्त्रादिमूपक्षीणम् । नहि निरधिष्ठानं छिनत्ति तद्द्वारा च करणेऽपि तेन कर्तृकर्माधिकरणव्यवच्छेदार्थं कारकान्तरेऽचरितार्थमिति विशेषणम्, अत्र च संप्रदानापादानयोर्व्यवच्छेदाय सार्वत्रिक इति विशेषणं द्रष्टव्यम् । तेऽसार्वत्रिके दानपतनयोरेव संप्रदानापादानापेक्षणादिति वा तयोरपि कारकान्तरे चरितार्थत्वम् । नहि प्रतिग्रहीत्रभावे दातुस्त्यागः । नापि वृक्षाद्यभावे तद्वास्थपर्णादिविश्लेषादिरिति व्यापारव्यवच्छेदार्थं कारकग्रहणम् । **अयोगेति ।** नहि जातु साधकतमे करणे सति फलानिष्पत्तिस्तेन च कर्त्रादिव्यावृत्तिः । सत्स्वपि तेषु फलानिष्पत्तिसंभवात् । व्यापारस्य कर्तृकर्मणोश्च निरासाय व्यापारवत्त्वे सतीत्यादिविशेषणमद्वयम् । कर्त्रादिव्यावृत्त्यर्थं चरमेति विशेषणम् । **यदभावादिति ।** कर्तृकर्मणोः क्रियानिर्वर्तकत्वाभावप्रयोजकाभावप्रतियोगि वेत्यर्थः । आद्येऽव्याप्तिमाह—**कुठारादाविति ।** नन्वसन्त्येव कर्त्रादिस्तेन तद्गमनं न

पृथिवीत्वं नित्यवृत्ति घटवृत्तिजातित्वे सति पटवृत्तिजातित्वात्सत्तावत् । अयं घट एतदतिरिक्तानित्यमूर्तातिरिक्तमूर्तान्यः प्रमेयत्वात्पटवदिति प्रयोगसंभवाच्च । नच निरवयवयोः संयोगाभावादसमवायिकारणाभावे कथं कार्यद्रव्यारम्भकत्वमिति वाच्यम् । परमाण्वसिद्धौ तत्पक्षीकारेणासंयोगित्वस्य साधयितुमशक्यत्वात्, सिद्धौ च धर्मिग्राहकप्रमाणवाधात्, द्रव्यत्वेन घटादिवत्संयोगित्वानुमानाच्च । नच सावयवत्वमुपाधिः । अर्थतः पक्षेतरत्वात् । कार्यद्रव्यत्वं वा समवेतत्वे सति द्रव्यत्वं वा सावयवत्वम् । तथाच

त्वानुमाने तदवयवानां ततोऽप्यणुतराणां संभवाच्च त्रसरेणुषु तद्विश्रान्तिः, यद्यपीदं द्व्यणुके चरितार्थं तथापि महदारम्भकत्वेन तन्तुवत्तेषामपि सावयवत्वानुमानात्तदवयवभूतपरमाणुसिद्धिरितिभावः ।

इदानीं साक्षात्परमाणुसाधकं सर्ववैदिकसमनुमानमाह—**पृथिवीत्वमिति** । जातित्वे सतीत्युक्ते संयोगत्वकर्मत्वादावनैकान्तस्तन्निवृत्त्यर्थं घटवृत्तीत्युक्तम् । तथापि घटत्वेऽनैकान्तिकत्वादर्थं पटग्रहणम् । पटत्वेऽनैकान्तिकतानिवृत्त्यर्थं घटग्रहणम् । महाविद्यानुमानमप्याह—**अयं घट इति** । एतद्घटातिरिक्तत्वे सति यदनित्यं मूर्तं तत्त्वानधिकरणं यन्मूर्तं ततोन्यः । मूर्तान्य इत्युक्ते पटान्यत्वेनार्थान्तरता तदर्थं मूर्तातिरिक्तमूर्तान्य इत्युक्तम् । तथाच व्याहतिर्मूर्तत्वानधिकरणत्वमूर्तत्वयोर्व्याघातात् । ततश्च ततोन्यत्वसाधनेऽप्रसिद्धविशेषणता । अतिरिक्तपदेनानधिकरणत्वस्य विवक्षितत्वात् । इतरथार्थान्तरताया दुष्परिहरत्वात्तदर्थमनित्यमूर्तातिरिक्तेत्युक्तम् । तथाप्यप्रसिद्धविशेषणता । परमाणुसिद्धिव्यतिरेकेणानित्यमूर्तत्वानधिकरणमूर्तस्यासिद्धेः । तत्परिहारायैतदतिरिक्तपदम् । अनित्यमूर्तत्वानधिकरणमूर्तस्याप्रसिद्धत्वेप्येतदतिरिक्तत्वेसत्यनित्यमूर्तत्वानधिकरणस्यैतस्य घटस्य प्रसिद्धत्वात्तदन्यत्वस्य च पटादौ प्रसिद्धेः । तेन नाप्रसिद्धविशेषणतासाध्यवैकल्ये, पक्षे त्वेतदतिरिक्तानित्यमूर्तत्वानधिकरणत्वमेतदतिरिक्तत्वानधिकरणत्वाद्वा नित्यमूर्तत्वानधिकरणत्वाद्वा । आद्ये तादृशमूर्तादन्यत्वमस्य व्याहतम्, तादृशमूर्तस्य तत्त्वेन स्वस्यैव स्वस्मादन्यत्वाभावात् । द्वितीयेप्यनित्यमूर्तत्वानधिकरणमूर्तत्वं मूर्तत्वानधिकरणत्वाच्च संभवति व्याघातादेव । ततो नित्यत्वानधिकरणं मूर्तं परमाणुमादाय तदन्यत्वमस्य सिध्यतीति परमाणुसिद्धिः । नित्यमूर्तः परमाणुरिति तल्लक्षणादित्यर्थः । स्यादेतन्निरवयवास्तावत्परमाणवोऽभ्युपगम्यन्ते तथाह्यन्त्यावयविनमारभ्यानुभूयमानोयमवयवावयविविभागो यतः परावर्तते सहि परमाणुरिति अन्यथा सुमेरुसर्षपयोरनन्तावयवतया समानपरिमाणत्वप्रसङ्गात् । नच निरवयवयोः संयोगोऽस्ति । अव्याप्यवृत्तित्वात्तस्य । निरवयवे च यदि वर्तेत किं तत्र व्याप्नुयात् यदि च न व्याप्नुयात्क्व वर्तेत, विमतमसंयोगि निरवयवत्वात्, रूपादिवदिति प्रयोगाच्च । तस्मादङ्गीकृतेष्वपि परमाणुषु तेषां परस्परसंयोगाभावात्तदसमवायिकारणकद्व्यणुकादिप्रक्रमेण जगत्समवायिकारणत्वाभावान्न तद्ग्राहिप्रमाणविरोधो वेदान्तानाम् । तथाचैकैकैरेव परमाणुभिरसंयुक्तैर्द्व्यणुकाद्यारम्भः, तथासति तदुत्पन्नकार्यस्य विनाशहेत्वभावान्नित्यता स्यात्, असमवायिकारणनाशात्समवायिनाशाद्वा खलु द्रव्यनाशः । तत्र संयोगलक्षणासमवाय्यनङ्गीकारेऽणूनांच नित्यत्वात् द्व्यणुकादेर्नाशो न स्यात् । नित्यत्वे चान्त्यावयविपर्यन्ते नित्यतापत्त्या घटविनाशो नोपलभ्येतेति तत्राह—**नचेति** । निरवयवपरमाण्वनङ्गीकारेङ्गीकारे वा संयोगित्वमप्रत्याख्येयमित्याह—**परमाण्विति** । एवं वाधकं परिहृत्य तत्संयोगित्वे प्रमाणमाह—**द्रव्यत्वेनेति** । एतेन पूर्वानुमाने स्याद्द्रव्यत्वमुपाधिरित्युक्तम् । ननु सावयवत्वप्रयुक्तं घटादौ संयोगित्वमिति व्याप्यत्वासिद्धो हेतुरिति तत्राह—**नचेति** । सावयवत्वमेव विवेचयन्नर्थतः पक्षेतरतां दर्शयति—**कार्येति** । आकाशादिर्गुणादिश्चोभयत्र विशेषणद्वयव्यावर्त्यम् । तदयमर्थः । यथाह्यङ्कुरादि सकर्तृकं कार्यत्वाद्घटादिवदित्यत्र शरीरिजन्यत्वस्योपाधित्वोद्भावने जन्यत्वमात्रस्य घटादौ साध्यव्याप्तौ सिद्धायां शरीरिग्रहणं पक्षीकृताङ्कुरादौ साधनव्याप्तिपरिहारार्थमिति पक्षेतरत्वम् एवं द्रव्यत्वमात्रस्यैव संयोगित्वव्याप्तौ सिद्धायां कार्यत्वं समवेतत्वं वा विशेषणं

द्रव्यत्वेनैव साध्यव्याप्तौ सिद्धायां कार्यपदस्य समवेतपदस्य च जन्यत्वेन सकर्तृकत्वानु-
माने शरीरिजन्यत्वोपाधौ शरीरिपदस्येव साधनाव्यापकत्वमात्रप्रयोजनस्योपादाने कथं
न पक्षेतरता । साध्यव्याप्तौ सत्यां साधनाव्याप्त्यर्थं यत्र विशेषणमुपादीयते स पक्षेतर
इति तल्लक्षणात् । नच द्वितीयसंयोगासंभवात्प्रथिमानुपपत्तिर्दोषः ।

त्र्यणुके प्रथिमाभावसाधने दोषाभावात् । तस्याणुत्वात् । त्र्यणुके तु कारणबहुत्वादेव
महत्त्वोपपत्तिः त्र्यणुकानां सावयवत्वेन संयोगोपपत्तिश्च । नचावयविन एवाभावात्तदा-
रम्भानुपपत्तिः । एकस्थूलनीलावभासो बाह्ये प्रमा प्रमात्वाद्रूपदर्शनवदित्यवयविसिद्धेः ।
नचार्थान्तरता । विकल्पासहत्वात् । तथाहि । किं परमाणुसमूहालम्बनत्वमभिप्रेतमुता-
वयवसंहतिगोचरत्वम् । नाद्यः । परमाणूनामतीन्द्रियाणामस्मदादिप्रत्यक्षगोचरताऽयोगात् ।
नापि द्वितीयः । अवयवानामनेकत्वादेक इतिप्रत्ययगोचरत्वासंभवात् । ननु संहतेरेक-
त्वाददोष इति चेन्न । तस्यावस्तुत्वाद्, वस्तुत्वे च तस्यैवावयवित्वात् संज्ञामात्रे वि-
वादः स्यात् ।

यत्प्रकाशते तज्ज्ञानं यथा ज्ञानं, प्रकाशते च विषाद्याद्याभिमतमित्यनुमानात्तस्य वि-

---

पक्षीकृतपरमाणुषु साधनव्याप्तिपरिहारार्थमतः पक्षेतरत्वमिति । [illegible]
पुनरित्थंभूत इति तत्राह—साध्यव्याप्ताविति । [illegible]
[illegible] परमाण्वन्तरसंयोगो न स्यात् संयुक्तप्रदेशातिरिक्त[illegible]
तदारब्धकार्ये प्रथिमा न स्यादिति तत्राह—नचेति ।

अत्र तदारब्धकार्यस्य [illegible] वा [illegible] वा विवक्ष्यते [illegible]
[illegible]—त्र्यणुक इति । [illegible]—त्र्यणुक इति । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]—त्र्यणुकानामिति । [illegible]
[illegible]
[illegible] नचावयविन इति । [illegible]
[illegible]—एकेति । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] । परमाणूनामिति [illegible]
[illegible]
[illegible]—नापि द्वितीय इति । [illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] इति ।
[illegible]

पृथिवीत्वं नित्यवृत्ति घटवृत्तिजातित्वे सति पटवृत्तिजातित्वात्सत्तावत् । अयं घट एतदतिरिक्तानित्यमूर्तातिरिक्तमूर्तान्यः प्रमेयत्वात्पटवदिति प्रयोगसंभवाच्च । नच निरवयवयोः संयोगाभावादसमवायिकारणाभावे कथं कार्यद्रव्यारम्भकत्वमिति वाच्यम् । परमाण्वसिद्धौ तत्पक्षीकारेणासंयोगित्वस्य साधयितुमशक्यत्वात्, सिद्धौ च धर्मिग्राहकप्रमाणबाधात्, द्रव्यत्वेन घटादिवत्संयोगित्वानुमानाच्च । नच सावयवत्वमुपाधिः । अर्थतः पक्षेतरत्वात् । कार्यद्रव्यत्वं वा समवेतत्वे सति द्रव्यत्वं वा सावयवत्वम् । तथाच

त्वानुमाने तदवयवानां ततोप्यणुतराणां संभवान्न त्रसरेणुषु तद्विश्रान्तिः, यद्यपीदं द्व्यणुके चरितार्थं तथापि महदारम्भकत्वेन तन्तुवत्तेषामपि सावयवत्वानुमानात्तदवयवभूतपरमाणुसिद्धिरितिभावः ।

इदानीं साक्षात्परमाणुसाधकं सर्वदेवीयमनुमानमाह—**पृथिवीत्वमिति** । जातित्वे सतीत्युक्ते संयोगत्वकर्मत्वादावनैकान्तस्तन्निवृत्त्यर्थं घटवृत्तीत्युक्तम् । तथापि घटत्वेऽनैकान्तिकस्तदर्थं पटग्रहणम् । पटत्वेऽनैकान्तिकतानिवृत्त्यर्थं घटग्रहणम् । महाविद्यानुमानमप्याह—**अयं घट इति** । एतद्घटातिरिक्तत्वे सति यद नित्यं मूर्तं तत्त्वानधिकरणं यन्मूर्तं ततोन्यः । मूर्तान्य इत्युक्ते पटान्यत्वेनार्थान्तरता तदर्थं मूर्तातिरिक्तमूर्तान्य इत्युक्तम् । तथाच व्याहतिर्मूर्तत्वानधिकरणत्वमूर्तत्वयोर्व्याघातात् । ततश्च ततोन्यत्वसाधनेऽप्रसिद्धविशेषणता । अतिरिक्तपदेनानधिकरणत्वस्य विवक्षितत्वात् । इतरथार्थान्तरताया दुष्परिहरत्वात्तदर्थमनित्यमूर्तातिरिक्तेत्युक्तम् । तथाप्यप्रसिद्धविशेषणता । परमाणुसिद्धिव्यतिरेकेणानित्यमूर्तत्वानधिकरणमूर्तस्यासिद्धेः । तत्परिहारायैतदतिरिक्तपदम् । अनित्यमूर्तत्वानधिकरणमूर्तस्याप्रसिद्धत्वेप्येतदतिरिक्तत्वेसत्यनित्यमूर्तत्वानधिकरणस्यैतस्य घटस्य प्रसिद्धत्वात्तदन्यत्वस्य च पटादौ प्रसिद्धेः । तेन नाप्रसिद्धविशेषणतासाध्यवैकल्ये, पक्षे त्वेतदतिरिक्तानित्यमूर्तत्वानधिकरणत्वमेतदतिरिक्तत्वानधिकरणत्वाद्वा नित्यमूर्तत्वानधिकरणत्वाद्वा । आद्ये तादृशमूर्तादन्यत्वमस्य व्याहतम्, तादृशमूर्तस्य तत्त्वेन स्वस्यैव स्वस्मादन्यत्वाभावात् । द्वितीयेप्यनित्यमूर्तत्वानधिकरणमूर्तत्वं मूर्तत्वानधिकरणत्वान्न संभवति व्याघातादेव । ततो नित्यत्वानधिकरणं मूर्तं परमाणुमादाय तदन्यत्वमस्य सिध्यतीति परमाणुसिद्धिः । नित्यमूर्तः परमाणुरिति तल्लक्षणादित्यर्थः । स्यादेतन्निरवयवास्तावत्परमाणवोऽभ्युपगम्यन्ते तथाह्यन्त्यावयविनमारभ्यानुभूयमानोयमवयवावयविविभागो यतः परावर्तते सहि परमाणुरिति अन्यथा सुमेरुसर्षपयोरनन्तावयवतया समानपरिमाणत्वप्रसङ्गात् । नच निरवयवयोः संयोगोऽस्ति । अव्याप्यवृत्तित्वात्तस्य । निरवयवे च यदि वर्तेत किं तत्र व्याप्नुयात् यदि च न व्याप्नुयात्क वर्तेत, विमतमसंयोगि निरवयवत्वात्, रूपादिवदिति प्रयोगाच्च । तस्मादङ्गीकृतेष्वपि परमाणुषु तेषां परस्परसंयोगाभावात्तदसमवायिकारणकद्व्यणुकादिप्रक्रमेण जगत्समवायिकारणत्वाभावान्न तद्ग्राहिप्रमाणविरोधो वेदान्तानाम् । तथाचैकैकैरेव परमाणुभिरसंयुक्तैर्द्व्यणुकाद्यारम्भः, तथासति तदुत्पन्नकार्यस्य विनाशहेत्वभावान्नित्यता स्यात्, असमवायिकारणनाशात्समवायिनाशाद्वा खलु द्रव्यनाशः । तत्र संयोगलक्षणासमवाय्यनङ्गीकारेऽणूनांच नित्यत्वात् द्व्यणुकादेर्नाशो न स्यात् । नित्यत्वे चान्त्यावयविपर्यन्ते नित्यतापत्त्या घटविनाशो नोपलभ्येतेति तत्राह—**नचेति** । निरवयवपरमाण्वनङ्गीकारेङ्गीकारे वा संयोगित्वमप्रत्याख्येयमित्याह—**परमाण्विति** । एवं बाधकं परिहृत्य तत्संयोगित्वे प्रमाणमाह—**द्रव्यत्वेनेति** । एतेन पूर्वानुमानस्याद्रव्यत्वमुपाधिरित्युक्तम् । ननु सावयवत्वप्रयुक्तं घटादौ संयोगित्वमिति व्याप्यत्वासिद्धो हेतुरिति तत्राह—**नचेति** । सावयवत्वमेव विवेचयन्नर्थतः पक्षेतरतां दर्शयति—**कार्येति** । आकाशादिगुणादिश्चोभयत्र विशेषणद्वयव्यावर्त्यम् । तदयमर्थः । यथाह्यङ्कुरादि सकर्तृकं कार्यत्वाद्घटादिवदित्यत्र शरीरिजन्यत्वस्योपाधित्वोद्भावने जन्यत्वमात्रस्य घटादौ साध्यव्याप्तौ सिद्धायां शरीरिग्रहणं पक्षीकृताङ्कुरादौ साधनव्याप्तिनिरासार्थमिति पक्षेतरत्वम् एवं द्रव्यत्वमात्रस्यैव संयोगित्वव्याप्तौ सिद्धायां कार्यत्वं समवेतत्वं वा विशेषं

तावयवसन्निकर्षस्य तत्प्रतीतिहेतोरभावात् । रक्तत्वं तु महारजनादेरेव द्रव्यान्तरस्य ना-
प्यवयवानामिति दूरनिरस्तो विरुद्धधर्मसंसर्गः, तथापि तत्संयोगाद्रक्तिमप्रतीतिः सर्वत्र
किं नस्यादिति चेन्न । संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वात् । नन्ववयवेषु वर्तमानोऽवयवी किं वा
कार्त्स्न्येन वर्तते उतैकदेशेन । नाद्यः । शृङ्गेणापि स्तनकार्यकरणप्रसङ्गात्, अवयविनः
कार्त्स्न्येनान्वयात् युगपदनेकत्र वृत्तावनेकवृत्तिरूपादिवदनेकत्वप्रसङ्गाच्च । नापि द्वितीयः ।
आरम्भकावयवव्यतिरिक्तैकदेशाभावात् । भावे वानन्तावयवतया मेरुसर्षपयोस्तुल्यपरि-
माणतापत्तेः अवयवावयविनोर्दूरविप्रकर्षप्रसंगाच्चेति चेत् । मैवम् । विकल्पस्यानवसरदुः-
स्थत्वात् । नह्येकस्मिन्नेवावयविनि समस्तोऽसमस्तो वेति विकल्पः कल्पते, बहूनां हि सम-
स्तताऽसमस्तता वा संभवेत् । किंचायं वृत्तिविकल्पः स्वसिद्धां व्याप्तिमवलम्ब्योत्तिष्ठत्युत
परसिद्धाम् । नाद्यः । सौगतैः सर्वस्य क्षणिकत्वेनाश्रयाश्रयिभावानभ्युपगमात् । वेदा-
न्तिभिरपि कार्यस्य कारणे कल्पितत्वमभ्युपगच्छद्भिर्वृत्तेरनभ्युपगमात् । नापि द्वितीयः ।
तेनाप्यनङ्गीकारात् ।

यद्वर्तते तत्संयोगेन समवायेन वा वर्तते इति परोक्षीकरोति न तु कार्त्स्न्यैकदेशाभ्याम् ।

स्त्वेपालिन्द्रियेण यः सन्निकर्षः सोऽप्येतस्यैव रक्तत्वादेः प्रतीतावुचितो हेतुस्तस्याभावादित्यर्थः । ननु रक्तत्व-
[illegible] विरुद्धधर्मसंसर्ग उक्तस्तं परिहरति—रक्तत्वं त्विति । यदि [illegible]
कुसुम्भादिद्रव्यान्तरं तद्धर्म एव रक्तत्वादिः न पटधर्मः नापि तन्तुधर्मः, परं [illegible]
[illegible] दूरनिरस्तो विरुद्धधर्मसंसर्ग इत्यर्थः । [illegible]
[illegible] प्रतीतिस्तथापि [illegible] न सर्वात्मना पटे रक्तिमप्रतीतिः [illegible]
[illegible] एवायं विरुद्धधर्मसंसर्गोऽस्त्विति शङ्कते—तथापीति । [illegible]
[illegible] तथापि द्रव्यान्तरसंयोग [illegible]
[illegible] रक्तप्रतीतिरित्यर्थः । [illegible] परिहरति—नेति ।
[illegible]—नन्वित्यादिना । [illegible]
[illegible] अवयविन इति । [illegible]
[illegible]—युगपदिति । [illegible]
[illegible]—भावे चेति । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]—एकदेशेति ।
[illegible]—नैवमिति ।
[illegible] दिना ।
[illegible]
[illegible]

ज्ञानमात्रत्वसिद्धौ साध्यविकलो दृष्टान्त इति चेत् । न, उभयवादिसंप्रतिपन्नस्य धर्मिणोऽभ्युपगमेऽपसिद्धान्तापत्तेः। अनभ्युपगमे चाश्रयासिद्धिः । यत्प्रकाशते तदुभयवादिसिद्धैकविज्ञानमात्रं, प्रकाशते च विवादाध्यासितमिति ज्ञानाद्वैतप्रसञ्जकतयाऽऽभाससमानयोगक्षेमत्वाच्च । नच कम्पाकम्पावृतत्वानावृतत्वरक्तत्वारक्तत्वलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गात्तदाश्रयस्यैकत्वानुपपत्तिः । अवयवानां कम्पे तदावरणे तद्रक्तत्वे चावयविनोऽतद्रूपत्वेनैकस्य विरुद्धधर्मसंसर्गासिद्धेः । नचावयवावयविनोश्चलाचलयोर्युतसिद्धिप्रसङ्गः । विकल्पासहत्वात् । किं भेदो युतसिद्धिः १ किंवा पृथगाश्रयाश्रितत्वं २ पृथक्क्रियावत्त्वं वा ३ परस्परसंयोगविभागवत्त्वं वा ४ । न प्रथमः, अवयवावयविनोर्भेदाभ्युपगमेन सिद्धसाधनत्वात्। अत एव न द्वितीयः । अवयविनोऽवयवाश्रयत्वेऽप्यवयवानां स्वारम्भकावयवाश्रितत्वात्। न तृतीयः । पृथक्क्रियावत्त्वस्योभयोरिष्टत्वात्, एकद्रव्यं कर्मेति सूत्राच्च। न चतुर्थः। चलाचलयोरपि घटहिमाचलयोः परस्परसंयोगविभागानधिकरणत्वात्।

अवयवावरणेऽवयविनोऽनावरणे पूर्ववत्कृत्स्नप्रतीतिः स्यादिति चेत्, सत्यं कृत्स्नः प्रतीयत एव तस्यैकत्वात् । तथात्वे द्विहस्तत्वादि किमिति न प्रतीयत इति चेत् तदुचि-

---

भावत्वावगते रूपज्ञानस्यापि बाह्यविषयत्वमसिद्धमित्यर्थः । अत्रहि प्रकाशते रूपमिति पक्षीकृतं रूपमुभयाभिमतमनभिमतं वेति विकल्प्य दूषयति—**नेति**। ज्ञानातिरिक्तरूपाद्यभ्युपगमेऽपराद्धान्त इत्यर्थः । आभाससमानयोगक्षेमतां चाह—**यत्प्रकाशत इति**। अस्ति ह्यत्राप्येकस्मिन्विज्ञाने तन्मात्रत्वप्रकाशमानत्वयोर्व्याप्तिरित्यर्थः । ननु तथापि तर्कविरुद्धत्वाच्छङ्कितोपाधित्वमनुमानस्य तथाहि वृक्षे कासुचिच्छाखासु कम्पमानासु तदंशेवयवी कम्पते अपराखकम्पमानासु तदंशे न कम्पते नचैतदेकस्मिन्वृक्षावयविनि घटते । नहि संभवति तदेव कम्पते न कम्पते चेति । तथा घटादिष्वप्यर्धमाव्रियते नार्धं तथा पटादावप्यर्धरक्तमरक्तमर्धं दृश्यते । नचैतदेकस्मिन्संभवति विरोधात् तस्मान्नास्त्येवावयवीति तत्राह—**नच कम्पेति**। अवयवेभ्यो विभिन्नस्तावदवयवी । नच तस्मिन्विरुद्धधर्मसंसर्गः । भागनिष्ठत्वात् कम्पादीनां विरुद्धधर्माणामवयवी तु यथानुभवं कम्पत एव वा आवृत एव वा विपरीतमेव वा, न पुनरुभयाधिकरणमित्यर्थः । स्यादेतत् यद्यवयवचलनादावप्यवयवी न चलनादिमान् तर्हि घटचलनेप्यचलितपटवद्युतसिद्धतावयवावयविनोः प्राप्नोति तथाच न समवाय इति तत्राह—**नचावयवेति** । विरुद्धधर्मवत्त्वेपि न युतसिद्धिरिति विकल्पपूर्वकमाह—**विकल्पासहत्वादित्यादिना**। अतएवेत्यतिदिष्टं सिद्धसाधनत्वं विवृणोति—**अवयविन इति**। पृथक्क्रियावत्त्वं युतसिद्धत्वमिति तृतीयपक्षेपि सिद्धसाधनतामाह—**पृथक्क्रियावत्त्वेति**। अवयवेऽन्यत्कर्म अवयविन्यप्यन्यदेवेत्यत्र वैशेषिकसूत्रमपि प्रमाणयति—**एकद्रव्यमिति** । एकमेव द्रव्यं समवायिकारणं यस्य कर्मणस्तदेकद्रव्यं न पुनः संयोगादिवदनेकवृत्तीत्युक्तम् । परस्परसंयोगविभागवत्त्वं युतसिद्धिरिति चतुर्थं पक्षं दूषयति—**न चतुर्थ इति**। तत्रहि चलाचलत्वेन संयोगविभागवत्त्वमापादनीयं नचैतच्छक्यापादनं व्याप्तेरभावेन प्रशिथिलमूलत्वादिति भावः ।

यत्त्वावृतत्वानावृतत्वविरुद्धधर्मसंसर्गो नास्ति अवयवावरणेप्यवयविनोऽनावृतत्वानुभवादित्युक्तम् अवयवानां कम्पेऽपीत्यत्र, तत्र बाधकं शङ्कते—**अवयवेति**। केयं कार्त्स्न्येन प्रतीतिः—किमवयविस्वरूपस्यानवशेषेण प्रतीतिः किं वा हस्तवितस्त्यादिमत्तया प्रतीतिः । आद्यामिष्टापत्त्या दूषयति—**सत्यमिति** । एकः खल्ववयवी न पुनरवयववदनेकः स चेत्प्रतीयते प्रतीत एव कार्त्स्न्येनेति नायमनिष्टप्रसङ्ग इत्यर्थः । द्वितीयां शङ्कते—**तथात्व इति**। सहकारिवैकल्यादिति परिहरति—**तदुचितेति**। अवयव्युत्पादका एव येऽवयवा-

तावयवसन्निकर्षस्य तत्प्रतीतिहेतोरभावात् । रक्तत्वं तु महारजनादेरेव द्रव्यान्तरस्य नावयवानामिति दूरनिरस्तो विरुद्धधर्मसंसर्गः, तथापि तत्संयोगाद्रक्तिमप्रतीतिः सर्वत्र किं न स्यादिति चेन्न । संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वात् । नन्ववयवेषु वर्तमानोऽवयवी किं वा कार्त्स्न्येन वर्तते उतैकदेशेन । नाद्यः । शृङ्गेणापि स्तनकार्यकरणप्रसङ्गात्, अवयविनः कार्येणान्वयात् युगपदनेकत्र वृत्तावनेकवृत्तिरूपादिवदनेकत्वप्रसङ्गाच्च । नापि द्वितीयः । आरम्भकावयवव्यतिरिक्तैकदेशाभावात् । भावे वानन्तावयवतया मेरुसर्षपयोस्तुल्यपरिमाणतापत्तेः अवयवावयविनोर्दूरविप्रकर्षप्रसंगाच्चेति चेत् । मैवम् । विकल्पस्यानवसरदुःस्थत्वात् । नह्येकस्मिन्नेवावयविनि समस्तोऽसमस्तो वेति विकल्पः कल्पते. बहूनां हि समस्तताऽसमस्तता वा संभवेत् । किंचायं वृत्तिविकल्पः स्वसिद्धां व्याप्तिमवलम्ब्योत्तिष्ठत्युत परसिद्धाम् । नाद्यः । सौगतैः सर्वस्य क्षणिकत्वेनाश्रयाश्रयिभावानभ्युपगमात् । वेदान्तिभिरपि कार्यस्य कारणे कल्पितत्वमभ्युपगच्छद्भिर्वृत्तेरनभ्युपगमात् । नापि द्वितीयः । तेनाप्यनङ्गीकारात् ।

यद्वर्तते तत्संयोगेन समवायेन वा वर्तते इति परोऽङ्गीकरोति नतु कार्त्स्न्यैकदेशाभ्याम् ।

स्तेषामिन्द्रियेण यः सन्निकर्षः सोऽप्येतस्यैकदेशादेः प्रतीतावुचितो हेतुस्तस्याभावादित्यर्थः । यस्तु रक्तत्वारक्तत्वलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्ग उक्तस्तं परिहरति—**रक्तत्वं त्विति** । यद्यपि पाकादिवशादुद्भूतरं पटेन संयुक्तं कुङ्कुमादिद्रव्यान्तरं तद्धर्म एव रक्तत्वादिः न पटधर्मः नापि तन्तुधर्मः, परं तत्संयोगात्पटस्य रक्तताप्रतीतिरित्यस्यैकस्वभावत्वात्पटस्य दूरनिरस्तो विरुद्धधर्मसंसर्ग इत्यर्थः । स्यादेतत् भवतु हरिद्रादिसंयोगात्पटे रक्तप्रतीतिस्तथापि किमिति न सर्वात्मना पटे रक्तिमप्रतीतिः एकः खल्ववयवी तेन संयुक्त इति तस्माद्रक्तप्रतीतिविषयत्वतद्रहितत्वलक्षण एवायं विरुद्धधर्मसंसर्गोऽस्त्विति शङ्कते—**तथापीति** । परिहरति—**नेति** । यद्यप्येक एवावयवी तथापि द्रव्यान्तरसंयोगस्तस्मिन् सर्वस्मिन्वर्ततेऽपित्वव्याप्यवृत्तिर्यावति च स वर्तते भवत्येव रक्तप्रतीतिरियमन्यत्रेत्यर्थः । एवं विरुद्धधर्मसंसर्गे परिहृतेऽपि वृत्तिविकल्पानुपपत्त्या बाधितां शङ्कते—**नन्वित्यादिना** । ननु किमिति शृङ्गेण स्तनकार्यप्रसक्तिः नच शृङ्गस्य स्तनत्वमस्तीति तत्राह—**अवयविन इति** । अन्वयो जनकतया संबन्धित्वम् । अत्रैव दूषणान्तरमाह—**युगपदिति** । क्रमेणानेकत्र वर्तमानदेवदत्तादिव्यवच्छेदाय युगपद्ग्रहणम्, यदि हि प्रत्यवयवं परिसमाप्य वर्तते तदा प्रतिद्रव्यं परिसमाप्य वृत्तिरूपादिवदनेकत्वमपि स्यादित्यर्थः । ननु किमित्यारम्भकव्यतिरेकेण वृत्त्यर्थमवयवा न स्युः कोशावयवेषु वर्तमानासेः कोशावयवव्यतिरिक्तावयवत्वदर्शनादिति तत्राह—**भावे चेति** । यदा हि तेष्ववयवेषु तद्वृत्त्यर्थमवयवान्तराणि कल्पेरन् एवं तेषु तेष्वपीत्यनन्तावयवाः स्युरपर्यान्तिमावयवेषूक्तदोषापातात्, तथाच मेरुसर्षपयोरनन्तावयवत्वे समानमिति परिमाणसाम्यमपि स्यादविश्रान्ततारतम्यपरिमाणाधिकरणेषु परिमाणवैषम्यस्यावयववैषम्यनिमित्तताव्याप्तेरित्यर्थः । अत्रैव दूषणान्तरमाह—**अवयवेति** । प्रथमावयवावयविनोर्मध्येऽनन्तावयवव्यवधानादित्यर्थः । एवं वृत्तिविकल्पदोषं परिहरति—**मैवमिति** । एकस्मिन्ननुपपत्तिमेव व्यतिरेकनियमेन दर्शयति—**बहूनामिति** । किंच यदत्र वर्तते तत्कार्त्स्न्येनैकदेशेन वेति किं सौगतसमये नियतिः किंवा वेदान्तदर्शने आहो मद्दर्शनेनैवं प्रसज्यते, न सर्वथापीत्याह—**किंचायमित्यादिना** ।

ननु सौगतवेदान्तिदर्शनयोर्वृत्त्यनङ्गीकारादेव युक्तायुक्तनियमेऽप्यनादरः परं भवता तु वृत्तिमङ्गीकुर्वता काचिन्नियतिरङ्गीकरणीयैवेति तत्राह—**यद्वर्तत इति** । संबन्धे एव नियतिर्न कार्त्स्न्यादावित्यर्थः ।

ज्ञानमात्रत्वसिद्धौ साध्यविकलो दृष्टान्त इति चेत् । न, उभयवादिसंप्रतिपन्नस्य धर्मिणोऽभ्युपगमेऽपसिद्धान्तापत्तेः । अनभ्युपगमे चाश्रयासिद्धिः । यत्प्रकाशते तदुभयवादिसिद्धैकविज्ञानमात्रं, प्रकाशते च विवादाध्यासितमिति ज्ञानाद्वैतप्रसञ्जकतयाऽऽभाससमानयोगक्षेमत्वाच्च । नच कम्पाकम्पावृतत्वानावृतत्वरक्तत्वारक्तत्वलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गात्तदाश्रयस्यैकत्वानुपपत्तिः । अवयवानां कम्पे तदावरणे तद्रक्तत्वे चावयविनोऽतद्रूपत्वेनैकस्य विरुद्धधर्मसंसर्गासिद्धेः । नचावयवावयविनोश्चलाचलयोर्युतसिद्धिप्रसङ्गः । विकल्पासहत्वात् । किं भेदो युतसिद्धिः १ किंवा पृथगाश्रयाश्रितत्वं २ पृथक्क्रियावत्त्वं वा ३ परस्परसंयोगविभागवत्त्वं वा ४ । न प्रथमः, अवयवावयविनोर्भेदाभ्युपगमेन सिद्धसाधनत्वात् । अत एव न द्वितीयः । अवयविनोऽवयवाश्रयत्वेप्यवयवानां स्वारम्भकावयवाश्रितत्वात् । न तृतीयः । पृथक्क्रियावत्त्वस्योभयोरिष्टत्वात्, एकद्रव्यं कर्मेति सूत्राच्च । न चतुर्थः । चलाचलयोरपि घटहिमाचलयोः परस्परसंयोगविभागानधिकरणत्वात् ।

अवयवावरणेऽवयविनोऽनावरणे पूर्ववत्कृत्स्नप्रतीतिः स्यादिति चेत्, सत्यं कृत्स्नः प्रतीयत एव तस्यैकत्वात् । तथात्वे द्विहस्तत्वादि किमिति न प्रतीयत इति चेत् तदुचि-

---

भावत्वावगते रूपज्ञानस्यापि बाह्यविषयत्वमसिद्धमित्यर्थः । अत्रहि प्रकाशते रूपमिति पक्षीकृतं रूपमुभयाभिमतमनभिमतं वेति विकल्प्य दूषयति—**नेति** । ज्ञानातिरिक्तरूपाद्यभ्युपगमेऽपराद्धान्त इत्यर्थः । आभाससमानयोगक्षेमतां चाह—**यत्प्रकाशत इति** । अस्ति ह्यत्राप्येकस्मिन्विज्ञाने तन्मात्रत्वप्रकाशमानत्वयोर्व्याप्तिरित्यर्थः । ननु तथापि तर्कविरुद्धत्वाच्छङ्कितोपाधित्वमनुमानस्य तथाहि वृक्षे कासुचिच्छाखासु कम्पमानासु तदंशेवयवी कम्पते अपरास्वकम्पमानासु तदंशे न कम्पते नचैतदेकस्मिन्वृक्षावयविनि घटते । नहि संभवति तदेव कम्पते न कम्पते चेति । तथा घटादिष्वप्यर्धमाव्रियते नार्धं तथा पटादावप्यर्धरक्तमरक्तमर्धं दृश्यते । नचैतदेकस्मिन्संभवति विरोधात् तस्मान्नास्त्येवावयवीति तत्राह—**नच कम्पेति** । अवयवेभ्यो विभिन्नस्तावदवयवी । नच तस्मिन्विरुद्धधर्मसंसर्गः । भागनिष्ठत्वात् कम्पादीनां विरुद्धधर्माणामवयवी तु यथानुभवं कम्पत एव वा आवृत एव वा विपरीतमेव वा, न पुनरुभयाधिकरणमित्यर्थः । स्यादेतत् यद्यवयवचलनादावप्यवयवी न चलनादिमान् तर्हि घटचलनेप्यचलितपटवद्युतसिद्धतावयवावयविनोः प्राप्नोति तथाच न समवाय इति तत्राह—**नचावयवेति** । विरुद्धधर्मवत्त्वेपि न युतसिद्धिरिति विकल्पपूर्वकमाह—**विकल्पासहत्वादित्यादिना** । अतएवेत्यतिदिष्टं सिद्धसाधनत्वं विवृणोति—**अवयविन इति** । पृथक्क्रियावत्त्वं युतसिद्धत्वमिति तृतीयपक्षेपि सिद्धसाधनतामाह—**पृथक्क्रियावत्त्वेति** । अवयवेऽन्यत्कर्म अवयविन्यप्यन्यदेवेत्यत्र वैशेषिकसूत्रमपि प्रमाणयति—**एकद्रव्यमिति** । एकमेव द्रव्यं समवायिकारणं यस्य कर्मणस्तदेकद्रव्यं न पुनः संयोगादिवदनेकवृत्तीत्युक्तम् । परस्परसंयोगविभागवत्त्वं युतसिद्धिरिति चतुर्थं पक्षं दूषयति—**न चतुर्थ इति** । तत्रहि चलाचलत्वेन संयोगविभागवत्त्वमापादनीयं नचैतच्छक्यापादनं व्याप्तेरभावेन प्रशिथिलमूलत्वादिति भावः ।

यत्त्वावृतत्वानावृतत्वविरुद्धधर्मसंसर्गो नास्ति अवयवावरणेप्यवयविनोऽनावृतत्वानुभवादित्युक्तम् अवयवानां कम्पेऽपीत्यत्र, तत्र बाधकं शङ्कते—**अवयवेति** । केयं कार्त्स्न्येन प्रतीतिः—किमवयविस्वरूपस्यानवशेषेण प्रतीतिः किं वा हस्तवितस्त्यादिमत्तया प्रतीतिः । आद्यामिष्टापत्त्या दूषयति—**सत्यमिति** । एकः खल्ववयवी न पुनरवयववदनेकः स चेत्प्रतीयते प्रतीत एव कार्त्स्न्येनेति नायमनिष्टप्रसङ्ग इत्यर्थः । द्वितीयां शङ्कते—**तथात्व इति** । सहकारिवैकल्यादिति परिहरति—**तदुचितेति** । अवयव्युत्पादका एव येऽवयवा-

परमाण्वसिद्धौ वैयर्थ्यात् । यत्तु पृथिवीत्वस्य नित्यवृत्तित्वानुमानं तत्र पृथिवीव्यतिरिक्ता-धेयत्वमुपाधिः सत्ताया अपि नित्यवृत्तित्वानङ्गीकारात् साध्यविकलश्च दृष्टान्तः ।

अयं घट एतदतिरिक्तानित्यमूर्तातिरिक्तमूर्तान्य इत्यनुमानमाभाससमानम्, अयं घट एतदतिरिक्तानित्यसावयवातिरिक्तसावयवान्यो मेयत्वादित्यपि प्रयोगस्य सुवचत्वात् । पृथिवीत्वमनित्यमात्रवृत्ति पृथिवीमात्रवृत्तित्वात् घटत्ववदिति प्रतिप्रयोगसंभवाच्च । नच पृथिवीनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगिजात्यन्यत्वमुपाधिः । व्यतिरेकव्याप्त्यसिद्धेः, साध्याव्यापकत्वात् सत्ताद्रव्यत्वयोरपि नित्यवृत्तित्वासंप्रतिपत्तेः । नच निरवयवेषु संयोगसंभवः येनासमवायिकारणसंपत्त्या द्रव्यारम्भः संभाव्येत ।

महत्त्वस्यैवाभावात् । परस्योपाधिनस्त्वत इत्येतद्विवृणोति—यत्त्विति । सत्तायां नित्यवृत्तित्वेपि पृथिवीत्व-रहितवृत्तित्वमुपाधिः, नच पक्षेतरता आकाशादेर्विपक्षस्य व्यावर्त्यस्य सत्त्वात् । वेदान्तिमते साध्यवैकल्यं चाह—सत्ताया इति । आकाशादिप्रपञ्चस्य नित्यत्वाभावात्सत्तादेः कल्पितत्वात् आत्मनश्च सद्रूपतया तत्र सत्ताद्यभावादित्यर्थः ।

अन्यस्येत्येतद्विवृणोति—अयं घट इत्यादिना । अत्र ह्येतदतिरिक्तानित्यसावयवातिरिक्तः सावयवो-ऽन्यत्वेनैव वा घटोऽनित्यत्वानधिकरणसावयवो वा कश्चित् । प्रथमेऽन्यत्वेनैव तत् घटस्य व्याहतमिति ततो-ऽनित्यत्वानधिकरणस्य सावयवस्य कस्यचिदप्यन्यस्य सिद्धिप्रसङ्ग इत्यर्थः । नन्वानित्यद्रव्यस्यैव सावयवत्वं [illegible] स्यादनित्यसावयवत्वानधिकरणसावयवान्यत्वानुमानं व्याघातादेव नोदेतीति वाच्यम् । मूर्तस्यानित्य-तान्यास्या त्वदनुमानेपि व्याघातसाम्यात्परिच्छिन्नपरिमाणमात्रेणैव मूर्तत्वमित्युक्ते द्रव्यत्वे सति द्रव्यस-मवेतत्वेनैव सावयवत्वं न पुनरनित्यत्वगन्ध इत्यपि वक्तुं शक्यमिति भावः ॥ १ ॥ तथायं घट एतद्व्यति-रिक्तानित्यमूर्तत्वानधिकरणमूर्तान्यो न भवति मेयत्वात्पटवदिति प्रकरणसमता ॥ २ ॥ तथा नित्यत्वं स-त्त्वहेतुः स्वत्वेतरवृत्तित्वानधिकरणत्वस्वहेतुदोषाधिकरणनिष्ठधर्मवान् मेयत्वात् ॥ ३ ॥ तथा निरवयवत्वं स्वत्वेतरवृत्ति-स्वेतरवृत्तित्वानधिकरणमूर्तनिष्ठत्वरहितनिष्ठधर्माधिकरणं मेयत्वात् ॥ ४ ॥ तथा निरवयवत्वं [illegible] त्वानधिकरणमूर्तनिष्ठत्वरहितनिष्ठधर्माधिकरणं मेयत्वात् ॥ ५ ॥ इत्यादिमहाविद्याभिरेव यद्यपि [illegible] केन वार्यते, तथापि यस्यकस्यचिदुपाधितामुद्भाव्य तत्साध्ये समत्वादिनिप्रतिपक्षत्वान्येतदेव रीत्या समर्थनीयम्, तथा हेत्वादिकमपि पक्षाद्यन्य वैपरीत्यमनुमातव्यं परमाण्वनङ्गीकारेप्येवमनुमानतंत्रेण दृश्यते तथा रीत्यन्तरे-णापि । नन्वेतेषां तर्कविद्यादिरोधादिदोषः शक्यशङ्कः । [illegible] सत्त्वेतरवृत्तित्वानधिकरण[illegible] धर्मरहितनिष्ठधर्माधिकरणानि मेयत्वात् ॥ ६ ॥ इत्यपि शक्यप्रयोगत्वात् । नच [illegible] [illegible] शक्यमिति वचनीयम् । ततोप्येवं वक्तुं शक्यत्वात् । एवं हि महाविद्याकोविदाः प्राहुः [illegible] न देव [illegible] इति । ननु तथापि महाविद्याप्रामाण्यं सिद्धमेवेति चेत् अप्रामाण्यमपि सिद्धमेव । तदिदमुक्तं '[illegible] [illegible] ॥ ६ ॥ [illegible]—पृथिवीत्वमिति । [illegible] । नच पृथिवीनिष्ठेति । [illegible]

[illegible] पृथिवीनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगिजातयः [illegible] नच [illegible] ।

[illegible]—व्यतिरेकेति । [illegible] पृथिवीनिष्ठ[illegible] नच [illegible]

[illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible] परमाणोः संयोग[illegible]

[illegible] येनेति । [illegible]

[illegible]

[illegible] इत्यर्थः ।

अस्तु वा कार्त्स्न्येन वृत्तिस्तथापि न शृङ्गेण स्तनकार्यकरणप्रसङ्गः । तत्तदवयवविशिष्टस्यै-वावयविनस्तत्तत्कार्यप्रसवसमर्थत्वात् । सर्वश्चायं प्रसङ्गहेतुराश्रयासिद्धः । अवयविनोन-ङ्गीकारादङ्गीकारे वा धर्मिग्राहकप्रमाणबाधः । परसिद्धेन परस्यानिष्टापादनमिति चेत् । न । परस्यापि प्रमाणतः सिद्धावसिद्धौ च पूर्वोक्तदोषद्वयानतिवृत्तेः । अस्त्येवेतरस्यापि कल्पनाकल्पितो धर्मीति चेत् । न । कल्पनायाः सर्वत्राव्याहतप्रसरतयाऽऽश्रयासिद्ध्या-दिदोषप्रमोषप्रसङ्गात् । तदेवं परमाणूनामेव त्र्यणुकादिक्रमेण निखिलजगत्का-रणतोपपत्तौ न ब्रह्मणस्तत्कारणत्वकल्पनावकाश इति ।

अत्रोच्यते—'अर्थान्तरत्वादाद्यस्य परस्योपाधिमत्त्वतः । अन्त्यस्याभासतुल्यत्वात्प्रति-साधनरोधनात्' ॥ ३८ ॥ यत्तावन्महत्त्वापकर्षतरतमभावस्य क्वचिद्विश्रान्तिसाधनं तद-र्थान्तरं त्रसरेणुष्वेव तस्य विश्रान्तेः । नच चाक्षुषद्रव्यत्वात् महत्त्वे सति क्रियावत्त्वाद्वा तेषामपि सावयवत्वानुमानात्तत्र विश्रान्त्यनुपपत्तिः । आद्यस्य योगिचक्षुर्गोचरेषु परमा-णुष्वनैकान्तिकत्वात् । नचास्मदादीति विशेषणोपादानाददोषः । परमाणूनामिदानीमेव साधनीयतया तद्व्यावृत्त्यर्थं विशेषणस्य वैयर्थ्यात् । द्वितीयेऽपि महत्त्वे सतीति विशेषणस्य

ननु किमिति न प्रसङ्गः यावताऽवयविन एव कार्यकरत्वादापतत्येवेति तत्राह—**तत्तदवयवेति** । यथाव्य-वयविनोन्वयव्यतिरेकौ तथा तत्तदवयवोपेततयापीत्यर्थः । किंच यद्येकदेशेन वर्तेत यदि वा कार्त्स्न्येन यदि वावयवेभ्योऽतिरिच्येत तर्हीदमिदं स्यादिति यदिदं प्रसञ्जनं तत्राश्रयभूतः कश्चिदवयवी स्वीकृतो न वा उभयथाप्यनुपपत्तिरित्याह—**सर्वश्चायमिति** । प्रसङ्गहेतुः प्रसञ्जको हेतुरित्यर्थः । अनङ्गीकारेप्याश्रयासि-द्धिपरिहारं शङ्कते—**परेति** । परस्यापि किं प्रमाणतः सिद्धं त्वया धर्मीक्रियते उत प्रतीतिमात्रसिद्धम् । आद्ये धर्मिग्राहकप्रमाणबाधः नहि परप्रमाणमप्रमाणं भवति वस्तुनोनन्यथाभावात् । द्वितीये त्वाश्रयासि-द्धिरिति परिहरति—**न परस्यापीति** । ननु किमित्याश्रयासिद्धिर्धर्मिग्राहकप्रमाणबाधो वा यावता कल्पितः कश्चिदवयवी ममाप्यस्त्येवेति शङ्कित्वा अतिप्रसक्त्या परिहरति—**न कल्पनाया इति** । उपपादितोयमर्थो मिथ्यात्ववादे । पूर्वपक्षमुपसंहरति—**तदेवमिति** ।

तत्र तावत्परमाणुसाधकतया शङ्कितानुमानेषु दूषणानि श्लोकेन संगृह्णाति—**अर्थान्तरत्वादिति** । अ-णुपरिमाणतारतम्यमित्यनुमाने त्र्यणुकैरर्थान्तरता । यत्तु पृथिवीत्वस्य नित्यवृत्तित्वानुमानं तत्राह—**पर-स्येति** । यत्तु महाविद्यानुमानमुक्तं तत्राभाससमानयोगक्षेमतां सत्प्रतिपक्षतां चाह—**अन्त्यस्येति** । संग्रहं विवृणोति—**यत्तावदित्यादिना** । कश्चायं तरतमभावः—न तावत्संख्या । परिमाणेऽसंभवात् । नापि जातिः महत्त्वाणुत्वाभ्यां परापरभावाभावात् । अभावत्वं त्वेतादृशानां पुरैव निवारितम् । ततश्चाश्रयासिद्धि-रपि दुरुद्धरा । यत्तु त्र्यणुकानामपि सावयवत्वानुमानद्वारार्थान्तरत्वं परिहृतं तत्राह—**नचेति** । अत्र किं चाक्षुषत्वमात्रं विवक्षितं किंवाऽयोगिचाक्षुषत्वम् । आद्ये भवतामनैकान्तिकता स्यादित्याह—**आद्यस्येति** । परमाणुष्वित्युपलक्षणं कालादीनामपि । द्वितीयं दूषयति—**नचेति** । अत्र तावद्भाट्टानां कालाकाशदिशा-मप्यस्मदादिचाक्षुषत्वात्तद्व्यावृत्त्यर्थं न स्यात्तस्यायोगिनामेव प्रत्यक्षपरमाणुव्यावृत्त्यर्थमिदं विशेषणं तथाच वैय-र्थ्यम् । योग्यनङ्गीकारादपि भाट्टान्प्रति वैयर्थ्यमित्यर्थः । द्वितीयं सावयवत्वसाधकं दूषयति—**द्वितीयेति** । निरवयवपरमाणुषु क्रियावत्त्वस्यानैकान्तिकतापरिहारार्थं महत्त्वे सतीति विशेषणम् । तथाच वैयर्थ्यमित्यर्थः । भवतु वा सावयवत्वं तथापि कथमर्थान्तरताऽभावः । नहि द्व्यणुकादौ महत्त्वापकर्षविश्रामसंभवः । तत्र

गादवयविन एकत्वानुपपत्तेश्च । नचावयवानां तथात्वेऽप्यवयविनोऽतथात्वम् । तथात्वे सति युतसिद्धिप्रसङ्गात् । नच युतसिद्धेरनिरुक्तिः । घटपटयोरिव द्रव्ययोः समवायायोग्यत्वस्य युतसिद्धिपदेनाभिलापात् । नच युतसिद्धत्वे भागभागिव्यवहारगोचरत्वानुपपत्तिः, पदवाक्यादिवदुपपत्तेः ।

यत्तूक्तं नावयविनोऽवयवानां वा रक्तत्वं किंतु महारजनादिद्रव्यस्यैव तत्संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वादेव रक्तारक्तत्वव्यवहारो विभागश्च सिद्ध्यतीति तदसत् । अव्याप्यवृत्तित्वस्यानिरुक्तेः । तत्किं प्रदेशवृत्तित्वमुत स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वम् । नाद्यः । आरम्भकप्रदेशातिरेकेणावयविनः प्रदेशान्तराभावात्, प्रदेशवृत्तित्वे संयोगस्यावयविनः सर्वत्र संयोगानधिकरणत्वप्रसङ्गात्, प्रदेशतद्वतोर्भिन्नत्वात् । न द्वितीयः । भावस्य स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वे भावाभावविरोधोच्छेदप्रसङ्गात् । प्रतियोगिसमानदेशकालत्वेऽत्यन्ताभावस्यान्योन्याभावत्वप्रसङ्गाच्च । नच नेदमिह नेदमिदमिति विलक्षणबुद्धिवेद्यत्वाद्भेदः ।

विरुद्धधर्मसंसर्गलक्षणतर्कविरोधमपि समर्थयते—**कम्पेति** । पूर्वोक्तं पूर्वपक्षान्तरं निराचष्टे—**नचावयवानामिति** । ननु युतसिद्धत्वमेव निरुक्तं दूषितं तत्राह—**नच युतेति** । नात्र भेदादि[illegible]दिना घटपटयोर्द्रव्ययोर्या[illegible] युतसिद्धिः समवायायोग्यत्वात्मिका सैवात्र [illegible] चलयोरपि द्रव्यगुणयोस्तद्योग्यता नास्तीति द्रव्ययोरित्युक्तम् । इत्थमेवच युतसिद्धिरनुयोगी भवति, [illegible] नित्यानित्यसाधारणयुतसिद्धेरभावात् पृथगाश्रयाश्रयित्वस्य [illegible] [illegible]भावादननुगतिः स्यात् । [illegible] साधारण्यवत्ता [illegible] । [illegible] [illegible] समानत्वादिति वचनीयम् । इत्यत आह । [illegible] निवेशानुपपत्तेः । [illegible] निवेशयितव्यतेः । एवं च यदाह [illegible]— '[illegible]युतसिद्धि[illegible] परो घटपटाविति तदसमञ्जसमेव पर्यवसितम् । ननु यदि युतसिद्धत्वं घटपटवदेव भागभागिव्यवहारो न स्यादिति तत्राह—**नच युतसिद्धत्व इति** । नहि पदानां वर्णादीनां वा युतसिद्धिरस्ति [illegible] भागभागिव्यवहारः [illegible] ।

[illegible] तदुक्तं परिहरन्नाह—**यत्तूक्तमित्यादिना** । [illegible] [illegible]—**अव्याप्येति** । [illegible]—**नाद्य इति** । द्वितीये प्राह—**प्रदेशेति** । [illegible] **भावस्येति** । [illegible] [illegible]—**प्रतियोगीति** । [illegible] [illegible]—**नचेति** । [illegible]

परमाणुपक्षीकारासंभवेपि संयोगित्वं सावयवमात्रवृत्ति संयोगिमात्रवृत्तित्वात् घटत्ववदिति संप्रयोगोपपत्तेः। नच द्रव्यत्वेन संयोगित्वानुमानम्, उभयवादिसिद्धस्य धर्मिणोऽभावात्। नच संयोगित्वं निरवयववृत्ति संयोगिनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वान्मेयत्ववदिति सप्रतिसाधनता, संयोगिव्यापिनि सावयवत्वधर्मे परस्यानैकान्त्यात्। नच द्वितीयसंयोगानुपपत्तिरदोपः, पार्थिवाप्यपरमाण्वोः संयुक्तयोः सजातीयाण्वन्तरसंयोगात् द्व्यणुकोत्पत्तौ द्वितीयसंयोगस्यावश्याभ्युपेयत्वात्, कारणाकारणसंयोगेन कार्याकार्यसंयोगस्येष्टत्वाच्च। नचावयवी कश्चित्संभवति यः परमाणुभिरारभ्यते, नचैकस्थूलनीलावभासो बाह्ये प्रमेत्यनुमानात्तत्सिद्धिः। यादृगवयवानामवयव्यारम्भकताभ्युपेयते तेषामेवैकस्थूलनीलावभासगोचरत्वोपपत्तेरर्थान्तरत्वात्।

नचानेकेषामेकप्रत्ययविषयत्वानुपपत्तिः। एकप्रावरणाद्यर्थक्रियाहेतुत्वोपाधौ बहूनामपि तन्तूनामेकप्रत्ययत्वोपपत्तेः। दृश्यतेहि बहूनामपि वर्णानामेकार्थप्रतिपत्तिहेतुत्वोपाधावेकं पदमिति बुद्धिगोचरता कम्पाकम्पावरणानावरणरक्तारक्तत्वलक्षणविरुद्धधर्मसंस-

---

परमाणुव्यक्तिमात्रपक्षीकरणमाशङ्क्य पूर्ववादिना यद्दूषणमुक्तं तदनङ्गीकारपरास्तमिति वदन् संयोगयन्तरस्यानुमानमारचयति—**परमाण्विति**। नच द्रव्यत्वेनानैकान्तिकता, तस्यापि पक्षतुल्यत्वात्। प्रतिप्रयोगमाशङ्क्य दूषयति—**नच द्रव्यत्वेनेति**। ननु किमित्युभयासिद्धेर्धर्म्यभावस्त्वद्रीत्या संयोगित्वमेव पक्षीकृत्य शक्यप्रयोगत्वादिति तत्राह—**नच संयोगित्वमिति**। संयोगिनिष्ठघटत्वादिव्यावर्तनायात्यन्ताभावपदम्। यस्य हि सावयवमेव संयोगीति मतं तन्मते सावयवत्वानैकान्तिकमित्यर्थः। किंच संयोगित्वं गुणादिवृत्ति संयोगिनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वान्मेयत्वादिवदिति शक्यानुमानत्वादाभाससमानयोगक्षेमत्वम्। यच्च द्वितीयसंयोगाभावो न दोषाय प्रथिमानुपपत्तेरदूषणत्वादित्युक्तं तत्राह—**नचेति**। माभूत्प्रथिमानुपपत्तिर्दोषः द्वितीयसंयोगानुपपत्तिरेव दोषः अपसिद्धान्तापत्तेरित्याह—**पार्थिवाप्येति**। यदाहि पार्थिवपरमाणोराप्यपरमाणौ संयोगो जायते तदनन्तरं च पार्थिवस्यान्येन पार्थिवेन आप्यस्याप्यन्येनाप्येन संयोगो जायते तदा पार्थिवाभ्यां पार्थिवद्व्यणुकं आप्याभ्यां चाप्यद्व्यणुकमिति द्वयं युगपदारभ्यत इति भवतां समयः ततश्च पार्थिवाप्यपरमाण्वोः प्रथमं संयोगः संयुक्तयोरेव पुनः सजातीयाणुभ्यां संयोगनिष्पत्तिरिति तदनुपपत्तिर्दोषायैवेत्यर्थः। अथेयमपि प्रक्रिया माभूत्किं नश्छिन्नमिति तत्राह—**कारणेति**। अयमर्थः। संयोगजसंयोगप्रकरणे ह्येकस्माद्द्वाभ्यां बहुभ्यश्चैकस्य संयोगस्योत्पत्तिमुक्त्वा पुनरेकस्मात्संयोगाद्द्वयोः संयोगोत्पत्तावितथमुदाहृतं भवद्भाष्यकृता 'यदा पार्थिवाप्ययो'रित्यारभ्योक्तप्रकारेण द्व्यणुकयोरुत्पत्तिमुक्त्वा ततो 'यस्मिन्नेव काले द्व्यणुकयोः कारणगुणक्रमेण रूपाद्युत्पत्तिस्तस्मिन्नेव काले इतरेतरकारणाकारणगतात्संयोगादितरेतरकार्याकार्यगतौ संयोगौ युगपदुत्पद्येते' इत्यन्तेन उपपत्तिरपि तैरेवोक्ता—'किं कारणं कारणसंयोगिना हि कार्यमवश्यं संयुज्यते इति हि न्याय' इति। तस्मात्त्वयोदिता द्वितीयसंयोगानुपपत्तिरनिष्टापत्तिरेवेति। यच्चावयविसाधनं पूर्ववादिना कृतं तदपि दूषयितुं क्रमते—**नचावयवीत्यादिना**। यच्च मानमनोहरीयमनुमानं तत्र बाह्यविषयत्वेप्यवयवैरर्थान्तरतामाह—**नचैकस्थूलनीलेत्यादिना**।

नन्ववयवानामनेकत्वादेकबुद्धिविषयत्वानुपपत्तिरिति तत्राह—**नचानेकेषामिति**। यथाहि बहूनामपि वर्णानां बहूनामपि पदानामेकपदार्थादिबुद्धिजनकत्वोपाधावेकं पदमेकं वाक्यमिति बुद्धिविषयत्वं न पुनस्तादृशः कश्चिद्वर्णाद्यतिरिक्तोर्थः, तथेहाप्येकार्थक्रियोपाधौ बहूनामेव तन्तूनामेकबुद्धिविषयत्वं किमिति न संभवतीत्यर्थः। नच परमाणूनामप्रत्यक्षत्वात्प्रत्यक्षबुद्ध्यविषयत्वमिति वाच्यम्। तादृशपरमाणूनामेवासिद्धेः।

र्गादवयविन एकत्वानुपपत्तेश्च । नचावयवानां तथात्वेप्यवयविनोऽतथात्वम् । तथात्वे सति युतसिद्धिप्रसङ्गात् । नच युतसिद्धेरनिरुक्तिः । घटपटयोरिव द्रव्ययोः समवायायोग्यत्वस्य युतसिद्धिपदेनाभिलापात् । नच युतसिद्धत्वे भागभागिव्यवहारगोचरत्वानुपपत्तिः, पदवाक्यादिवदुपपत्तेः ।

यत्तूक्तं नावयविनोऽवयवानां वा एकत्वं किंतु महारजनादिद्रव्यस्यैव तत्संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वादेव एकानेकत्वव्यवहारो विभागश्च सिद्ध्यतीति तदसत् । अव्याप्यवृत्तित्वस्यानिरुक्तेः । तत्किं प्रदेशवृत्तित्वमुत स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वम् । नाद्यः । आरम्भकप्रदेशातिरेकेणावयविनः प्रदेशान्तराभावात्, प्रदेशवृत्तित्वे संयोगस्यावयविनः सर्वत्र संयोगानधिकरणत्वप्रसङ्गात्, प्रदेशतद्वतोर्भिन्नत्वात् । न द्वितीयः । भावस्य स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वे भावाभावविरोधोच्छेदप्रसङ्गात् । प्रतियोगिसमानदेशकालत्वेत्यन्ताभावस्यान्योन्याभावत्वप्रसङ्गाच्च । नच नेदमिह नेदमिदमिति विलक्षणबुद्धिवेद्यत्वाद्भेदः ।

विरुद्धधर्मसंसर्गलक्षणतर्कविरोधमपि समर्थयते—**कम्पेति** । पूर्वोक्तं पूर्वपक्षवादं निराचष्टे—**नचावयवानामिति** । ननु युतसिद्धत्वमेव विकल्पपूर्वं दूषितं तत्राह—**नच युतेति** । नात्र भेदाद्विर्युतसिद्धिरापादिता घटपटयोर्द्रव्ययोर्यादृशी युतसिद्धिः समवायायोग्यत्वात्मिका सैवात्र चलाचलत्वादिनापादनीयेति चलाचलयोरपि द्रव्यगुणयोस्तदयोग्यता नास्तीति द्रव्ययोरित्युक्तम् । इत्यनेनैव युतसिद्धिरप्युपेया भवतापि, इतरथा नित्यानित्यसाधारणयुतसिद्धेरभावात् पृथगाश्रयाश्रयित्वस्य परमाण्वादिष्वभावाद् पृथग्गतिमत्त्वस्य च गुणादावभावादननुगतिः स्यात् । नचानुगतनिमित्ताऽसंभवे साधारणशब्दता युक्ता । नन्वेवंविधयुतसिद्धिर्गुणादावपि शब्दप्रसञ्जना कम्पादेस्तत्रापि समानत्वादिति वचनीयम् । इष्टत्वात् । नचाप्रमितस्य समवायस्य निषेधानुपपत्तिः । शुक्तिरजततादात्म्यवद्भ्रान्तिसिद्धस्यापि निषेधोपपत्तेः । एवं च यदाह किरणावलीकारः—'तस्मायुतसिद्धिमजानानैव शब्दसिद्धिमात्रेण परो ध्वनयती'ति तदनेनैव परास्तम्(?) । ननु यदि युतसिद्धिस्तर्हि घटपटवदेव भागभागिव्यवहारो न स्यादिति तत्राह—**नच युतसिद्धत्व इति** । नहि पदादीनां वर्णादीनां वा युतसिद्धिरस्ति अथाप्यस्ति भागभाग्यादिव्यवहारः [illegible] ।

एकानेकत्वयोरपि तदुक्तं परिहारमनूद्य दूषयति—**यत्तूक्तमित्यादिना** । [illegible] तदधीनएकानेकव्यवहारस्य व्यवस्था क्रियते तदसत्, [illegible]—**अव्याप्येति** । [illegible]—**नाद्य इति** । द्वितीये प्राह—**प्रदेशेति** । [illegible] **भावस्येति** । [illegible] — **प्रतियोगीति** । [illegible]—**नचेति** । [illegible]

उक्तानि प्रत्येकमेकत्र वृत्तिवैकल्प्यासंभवात् । नच प्रतियोगिविशेषणत्वेन विशेषः । अन्योन्याभावप्रकरणे एवापाकरणात् । किंचावयवी स्वावयवेषु वर्तेत यथा द्वित्वादि किं वा प्रत्येकं परिसमाप्य यथा पराभिमता जातिः । आद्ये बहुत्वसंख्यादिवदेव समस्तावयवानामग्रहणे न गृह्येत । द्वितीये जातिवदेव पट इति प्रत्ययः प्रत्यवयवं स्यात् तस्यैव च कार्यान्वयात् शृङ्गेणापि स्तनकार्यकरणप्रसङ्गः । स्तनाद्यवयवविशिष्टस्यैव तत्तत्कार्यकरणत्वान्नातिप्रसङ्ग इत्यपि न वाच्यम् । यादृशसंस्थानेष्ववयवेष्ववयवी समवेत इष्यते तेषामेव तत्तत्कार्यकरणत्वोपगमे अवयविनो वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ।

किंचावयविनः प्रत्यवयवं परिसमाप्य वृत्तौ कतिपयावयवनाशेऽपि जातिवदवतिष्ठेत । समवायिकारणमन्तरेण कथमवस्थानमिति चेत्तर्हि प्रत्यवयवं परिसमाप्य वृत्तावपि सकलसमवायिकारणसाहित्य एवावतिष्ठेत तथाच शृङ्गेणापि स्तनकार्यप्रसङ्गः पूर्वोक्त एवानुवर्तते, तत्तदवयवविशिष्टस्यैव तत्र तत्र भावात् । प्रत्यवयवं निखिलावयवोपलम्भश्च स्यात् इत्थं वृत्तिविकल्पस्य परसिद्ध्याभ्युपजीवित्वात्स्वसिद्धां परसिद्धां वेति विकल्पो-

---

भकत्वातिप्रसक्तादपि स्वव्याघातम् । नचेदं तल्लक्षणाव्याप्त्या दुर्निरूपभेदत्वादित्यर्थः । ननु प्रतियोगिनिष्ठत्व-मत्यन्ताभावस्य अन्योन्याभावस्य तु तदभाव निष्ठत्वेन तु प्रागभावप्रध्वंसयोरप्युदाहरणम् इत्यर्थनास्तु तयोर्विशेष इति तत्राह—**नच प्रतियोगीति** । प्रतियोगित्वादिनिरूपणार्थं किंचित्प्रतियोगित्वस्याप्रतियोगित्वविवक्षयोरनुपप-त्तेर्भेदप्रकारखण्डन एव निरस्तमित्यर्थः । यत्तु वृत्तिविकल्पेन दूषणं पूर्वपक्षावसर उक्तं तदपि समर्थयते—**किंचेत्यादिना । व्यासज्य** परिसमाप्येत्यर्थः । आदिशब्दात्रित्वादित्रिपृथक्त्वादिसंयोगविभागाश्च गृह्यन्ते । **पराभिमतेति** । स्वपक्षे हि जातावेव व्यक्तीनां कल्पितत्वाद्वास्तवजातेरभावादित्यर्थः । एतेन द्वित्वादावपि समानम् । स्यादेतद्बहुत्वं नाम त्रित्वाद्यभिधीयते तच्चापेक्षाबुद्धिजन्यं तथाच समस्ताश्रयग्रहणाभावेऽपेक्षाबुद्धिल-क्षणनिमित्तकारणाभावात् बहुत्वमेव नास्ति कस्याग्रहणं दृष्टान्त्यते तस्मादयुक्तमिदं तत् यद्बहुत्वसंख्यावदिति निदर्शनदानम् । मैवं युक्तंचैतत् । नह्युत्पादिकापेक्षाबुद्धिरेव बहुत्वज्ञाननपितूत्पन्नायां पश्चाद्वा विज्ञानान्तरं, तथा च तदर्थमप्याश्रयग्रहणमपेक्षणीयम् । यथाहुः—'आश्रयग्राहकैरिन्द्रियैर्घटत्वसंख्यादिज्ञान'मिति । त-धाच तदवस्थबहुत्वाग्रहणं शक्यं दृष्टान्तयितुम् । नच समस्तावयवग्रहणं क्वचिदपि संभवतीत्यग्रहणमेव नित्य-मवयविनः स्यादिति भावः । प्रत्यवयवं परिसमाप्य वृत्तिपक्षे दोषमाह—**द्वितीय इति** । यथाहि प्रतिव्य-क्तिर्गौर्गौरिति जातिः प्रतीयते एवं प्रतितन्तु पटः पट इति प्रतीयेत नचैवमस्तीत्यर्थः । ननु न शृङ्गेण स्तन-कार्यप्रसक्तिः, तत्तदवयवविशिष्टस्यैवावयविनः कार्यकरत्वोक्तेरिति तत्राह—**स्तनादीति** । हेतुमाह—**यादृशेति** । यदि ह्यवयविनमभ्युपेत्यावयववैशिष्ट्यं प्रार्थ्यते तर्हि तैरवयवैरस्तु तत्तत्कार्यनिर्वृत्तिः कृतमितरेण, तत्र च पारिप्लवपरिहारायोक्तं **यादृशसंस्थानेष्विति** ।

अस्मिन्नेव पक्षेऽनिष्टान्तरं चाह—**किंचेति । जातिवदिति** । यथा कतिपयव्यक्तिनाशेऽपि व्यक्त्यन्त-रमवलम्ब्य जातिर्जीवत्येवमित्यर्थः । स्यादेतत् विषम उपन्यासः नित्या हि जातिरतः कतिपयव्यक्तिनाशेऽपि युक्तं तस्या व्यक्त्यन्तरावलम्बनेनाप्यवस्थानम् । अत्र त्ववयवैरारभ्योऽवयवी, ततश्चैकतरनाशेऽपि समवायि-कारणस्य तन्तुसंयोगलक्षणासमवायिकारणस्य च नाशात्कथमस्यावस्थानमिति शङ्कते—**समवायीति** । एवं तर्हि प्रत्यवयवं परिसमाप्यवृत्त्यवयविनः सकलसमवायिकारणमपि प्रत्यवयवं वर्तेत इतरथा समवायि-कारणव्यतिरेकेण तत्र वृत्त्ययोगात् । तथाच शृङ्गेऽपि स्तनादिसमस्तावयवाः सन्ति स्तनादावपि च शृङ्गादय इति पूर्वोक्तपारिप्लवो वज्रलेपायते इति परिहरति—**तर्हीति** । तत्रैव हेतुस्तत्तदवयवेति । दूषणान्तरं चाह —**प्रत्यवयवमिति** । यत्तु स्वपरमतयोर्व्याप्त्यसिद्ध्या विकल्पानुत्थानमुक्तं तद्दूषयति—**तदित्थमिति** ।

ऽनवसरदुस्थ एव । नच सर्वस्यास्य प्रसङ्गस्यावयविनः प्रमाणसिद्धावसिद्धौ च धर्मिग्राहकप्रमाणबाधाश्रयासिद्धिदोषौ यतः—'प्रमितत्वस्य वैयर्थ्यात्सिद्धस्यैवाश्रयत्वतः। देहात्मतावन्नियमाल्लक्षणैश्च व्यवस्थितेः ॥' ३९ ॥ प्रसिद्धतामात्रेणाश्रयत्वोपपत्तौ प्रमाणविशेषणवैयर्थ्यात् । नचैवमवयविनः शशविषाणतुल्यता । अपरोक्षप्रतीतिगोचरत्वेनार्थक्रियाकारितया च तद्वैलक्षण्यात् । नच कल्पनाकोशस्य निरङ्कुशप्रसरतयाऽतिप्रसङ्गः, देहात्मभाववत्प्रतिनियमोपपत्तेः । नहि देहादावात्मभावः कल्पित इति घटादावपि कल्प्यते। नच कल्पितोपि सोर्थक्रियाकारीति भवति शुक्तिरजताद्यर्थक्रियाकारी । एवमनभ्युपगमे कथायामप्रवृत्तिरेव स्यादुभाभ्यां धर्मिणः प्रमाणसिद्धत्वेनानङ्गीकारात् । तत्रापि प्रतिपक्षस्य प्रमितावप्रमितौ च निषेधानुपपत्तेश्च । उभयवादिसंप्रतिपन्नलक्षणैरेव धर्मिहेतुदृष्टान्ततदाभासव्यवस्थोपपत्तौ सत्यत्वानङ्गीकारेप्यतिप्रसङ्गाप्रसङ्गात् । एकस्यानेकवृत्तेरवयविनो निरासेनैव संयोगविभागद्वित्वद्विपृथक्त्वसामान्यादयोपि परास्ता वेदितव्याः ।

हेतुत्वगोत्वादावित्यर्थः । दूषणान्तरमप्यनूद्य दूषयति—**नच सर्वस्येति** । न दोष इत्युक्तं तत्र हेतुमाह **प्रमितत्वस्येति** श्लोकेन । सिद्धत्वे प्रमितत्वाभावापराधेनाश्रयत्वाभावादर्शनात्प्रमितत्वविशेषणं व्यर्थमतः सिद्धस्यैवाश्रयत्वं युक्तम् । ननु कल्पितश्चेदवयवी किमित्यवयवेष्वेव कल्प्यते न पुनरन्यत्र शुक्तिरजतादिकल्पनावच्चानर्थक्रियाक्षमो वा किं न स्यादिति तत्राह—**देहात्मतावन्नियमादिति** । यथा देह एवात्मत्वं कल्प्यते नतु घटादौ तत्कस्य हेतोरनुभवादेव । यथा च कल्पितत्वाविशेषेपि देहात्मत्वादेरर्थक्रियाक्षमत्वं न रजतादेरेवमत्रापीत्यर्थः । कथं तर्हि तत्त्वनिर्णयार्थं कथाप्रवृत्तिः [illegible] च विना कथाप्रवृत्तिः । इतरथा आभासप्रयोक्तुरिवानाभासप्रयोक्तुरपि पराजयः स्यादाभासप्रयोक्तुरपि चैन-[illegible] स्यादिति तत्राह—**लक्षणैश्चेति** । यद्यपि कल्पितत्वं समानं तथापि [illegible] संप्रतिपन्नलक्षण[illegible]आभासानाभासव्यवस्थायां सिद्धायां [illegible] एवं निर्णेतुर्विजयः इतरस्य तु पराजय इति व्यवहारनियमबन्ध एव कथायां ननु धर्म्यादिनिष्ठा । इतरथाऽसङ्गादिनां परस्परं जयपराजयाव्यवस्थापातात् । [illegible] इति [illegible] सत्यत्वातिरेकेणापि लक्षणवत्त्वतद्राहित्याभ्यामनाभासाभासव्यवस्थोपपत्तेः । [illegible] तदाभासः । इतरथा सत्त्वाविशेषात्[illegible]आभासानाभासविवेकाभावापातादिति भावः । [illegible] **प्रसिद्धतेति** । देहात्मतावदित्येतद्विवृणोति—**नच कल्पनाकोशस्येति** । कोशो [illegible] । [illegible] विवृणोति—**नच कल्पितोपीति** । अथ [illegible] इति तत्राह—**एवमिति** । [illegible] प्रति सत एव [illegible] कथायामनुरीकरणीयम् । इतरथा प्रथमतेव [illegible] च [illegible] । [illegible] एव [illegible] दिरित्यर्थः । तदुक्तं [illegible]—'[illegible] तुल्य एव सः' । [illegible] इति । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]—**तत्रापि प्रतिपक्षस्येति** । [illegible]—**उभयवादीति** । [illegible]—**एकस्येति** । [illegible] । '[illegible] । [illegible] सिद्धम् ।'

संयोगादिस्वरूपानिरुक्तेश्च । तथाहि । किमप्राप्तयोः प्राप्तिः संयोगः १ अनित्यः संवन्धो वा २ जन्यत्वविशेषितो वा ३ अव्याप्यवृत्तित्वविशेषितो वा ४ द्रव्यासमवायिकारणवृत्तिगुणत्वावान्तरजातीयो वा ५ । सर्वथापि नोपपद्यते । 'अन्योन्यसंश्रयापत्तेरतिव्याप्तिप्रसङ्गतः । अव्याप्तेरजसंयोगे द्रव्यत्वाद्यनिरूपणात् ॥' ४० ॥ न तावदाद्यः । अप्राप्तिशब्देन संयोगाभावविवक्षायामात्माश्रयत्वात् । संवन्धाभावविवक्षायां तन्तुपटयोः संवन्धेऽतिव्याप्तेः । नहि पटोत्पत्तेः प्राक्पटस्य तन्तुभिः संवन्धोस्ति संवन्धिनः पटस्यैवाभावात् । समवायस्य नित्यत्वादसत्यपि संवन्धिनि स भवतीति चेत् तर्हि पटस्य कारणेषु तन्तुषु सदा समवायात्प्रागपि सत्त्वप्रसङ्गः तथा तन्त्वादीनामपि कारणानामिति न किंचित्कादाचित्कं स्यात् । अथापि कार्यविशेषितः प्राक् नास्तीति चेत् तर्ह्यप्राप्तयोः प्राप्तिरिति सोपि संयोगः स्यात् । अप्राप्तयोः सतोरिति विशेषणाददोष इति चेत् । न । सदसतोः संवन्धासंभवेन सिद्धस्यैव पटस्य समवाय इत्यवश्याभ्युपेयत्वात्, पूर्वदोषानतिवृत्तेः, अजसंयोगेऽव्याप्तेश्च । स एव नास्तीति चेत् । न । आकाशादिकमात्मना संयुज्यते संयोगित्वात् घटवदिति प्रमाणसिद्धत्वात् । नच मूर्तत्वादिरत्रोपाधिरस्ति । व्यतिरेका-

---

इदानीं प्राङ्गात्संयोगादिकमपि खण्डयति—**संयोगादीति** । न केवलमवयविवदनेकवृत्तित्वात्संयोगादेरनुपपत्तिः, स्वरूपानिरुक्तेश्चेति चार्थः । अत्र समवायनिवृत्तये चतुर्षु पक्षेष्वाद्यं विशेषणं द्रव्येति । द्रव्यं प्रत्यसमवायिकारणं यदेतद्वृत्तिर्या गुणत्वावान्तरजातिः संयोगत्वाख्या तदधिकरणं वेत्यर्थः । रूपत्वादिकमादाय रूपादावतिव्याप्तिपरिहारायाद्यं विशेषणम् । सत्तामादाय द्रव्यकर्मणोरतिव्याप्तिपरिहाराय गुणत्वावान्तरजातीयग्रहणम् । तत्रैव वर्तमानावान्तरजातीय इत्येवाभिधानेपि गुणत्वजातिमत्तया रूपादावेवातिव्याप्तिस्तद्व्यावृत्त्यर्थं गुणत्वग्रहणम् । अनुपपत्तिहेतून् श्लोकेन संगृह्णाति—**अन्योन्येति** । अप्राप्तयोरित्यत्र किमप्राप्तशब्देन संयोगाभाववान् संवन्धाभाववान् वा विवक्ष्यते । प्रथमे संयोगसिद्धौ लक्षणसिद्धिर्लक्षणसिद्धौ संयोगसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः संयोगस्याद्याप्यसिद्धेरित्याह—**अन्योन्येति** । द्वितीये तन्तुपटादिसमवायेऽतिव्याप्तिः । उत्पत्तेः प्रागसंवद्धयोरेवावयविनोः समवायसंवन्धेऽतिव्याप्तिः । समवायनित्यत्वेपि प्राक् तदीयत्वाभावेन तस्याप्राप्तयोः प्राप्तित्वादित्याह—**अतिव्याप्तीति** । प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थेषु च दूषणमाह—**अव्याप्तेरजसंयोग इति** । नह्यजसंयोगस्य विभुमात्रवर्तिनोऽनित्यत्वं जन्यत्वमव्याप्यवृत्तित्वं वा संभवति ततस्तत्राव्याप्तिरित्यर्थः । पञ्चमे दूषणमाह—**द्रव्यत्वादीति** । संग्रहं विवृणोति—**न तावदित्यादिना** । आत्माश्रयग्रहणमन्योन्याश्रयस्याप्युपलक्षणम् । ननु माभूत्संवन्धिनः पटस्य पूर्वं भावः तथापि तत्संवन्धस्य समवायस्य नित्यतया प्रागपि सत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति शङ्कते—**समवायस्येति** । तत्र किं तन्तुपटविशेषित एव समवायः प्रागप्यस्ति किं वा स्वरूपेणैव । नाद्यः । कार्यसंसर्गस्य नित्यतापत्त्या कापिलमतानुमतिकलङ्कलेपापातादित्याह—**तर्हीति** । द्वितीयमाशङ्क्य दूषयति—**अथापीत्यादिना** । ननु तर्ह्यप्राप्तयोः प्राप्तिरित्येतावन्न लक्षणमपित्वप्राप्तयोः सतोः प्राप्तिरिति तथाच किरणावलीकारः—'अप्राप्तयोः प्राप्तिः संयोग' इति सूत्रं व्याचक्षाणः प्राह—'विद्यमानयोरप्राप्तयोः प्राप्तिः संयोग' इति । तथाच न पूर्वातिव्याप्तिः, पटस्य विद्यमानत्वाभावादिति शङ्कित्वा पुनरपि तत्रैवातिव्याप्तिमापादयाह—**अप्राप्तयोरित्यादिना** । एतेनैतदपि निरस्तं यदाहोदयनः—'समवायस्त्वप्राप्तयोर्न संवन्धेन जातः संवन्धोऽन्योन्यसंबन्धस्य कारणत्वनियमा' दिति । अव्याप्तिमन्वेन विवृणोति—**अजसंयोग इति** । अजसंयोगसमवायसाधनानुमानं चास्य दर्शयन् आश्रयति—**आकाशादिकमात्मनेति** । कृतोपपादनाश्च तत्रैव ग्रन्थाः । ननूक्तस्य पुनः कथनं

सिद्धेः । यदमूर्तं तदात्मना न संयुज्यते यथा रूपमिति व्यतिरेकः । तत्र चासंयोगित्वस्यै-
पाधितया व्यतिरेकासिद्धेः । मूर्तत्वं चावच्छिन्नपरिमाणाधिकरणत्वं ततश्च परिमाणाधि-
करणत्वेनैव व्याप्तिसिद्धेरवच्छिन्नविशेषणस्य पक्षमात्रव्यावृत्तिप्रयोजनस्य पक्षेतरता । अत
एव न द्वितीयतृतीयौ । अजसंयोगाव्याप्तेः, क्रयादिजन्यस्वस्वामिसंबन्धादिष्वतिव्याप्तेश्च ।
तेषां जन्यत्वादनित्यत्वाच्च नैते संबन्धाः स्वत्वस्वामित्वादीनां द्विष्ठत्वाभावादिति चेत्तत्किमि-
दानीं विशेषणविशेष्यभावोपि न संबन्धः तथाच सुव्याहृतं विशेषणविशेष्यभावसंबन्धा-
द्भावसमवाययोर्ग्रहणमिति । अपिचैवं समवायोपि संबन्धो न स्यात् । घटः पटेन सं-
युक्तः पटश्च घटेनेतिवत्तन्तुषु पटः समवेतः पटे च तन्तवः समवेता इति तुल्यरूपव्य-
वहाराभावात् । तन्तुपटौ संबद्धावित्यस्त्येव व्यवहार इति चेत्समं समाधानम् । स्वस्वा-
मिनौ संबद्धाविति व्यवहारात् । नापि चतुर्थः । अजसंयोगाऽव्याप्तेः । नहि निरवयवेषु नि-
र्लेपु सन्ति प्रदेशाः यानव्याप्यायमेकदेशे वर्तेत । नापि पञ्चमः । द्रव्यस्यासमवायिका-
रणानां जातेश्चानिरुक्तौ तद्विशेषितलक्षणासिद्धेः ।

अपि च 'संयोगस्यापृथक्त्वेपि व्याहारव्यवहारयोः । समवाय इवोत्थानाद्वृथा सामा-
न्यकल्पना ॥' ४१ ॥ यथा तत्तत्संबन्धिनिरूपणाधीननिरूपणोपि समवायस्तत्रतत्रैको
नित्यश्च संयोगोपि तथा किं न स्यात् । तद्भेदव्याहारव्यवहारयोः समवायवदुपपत्तेः । तेन
जातेरसंभवाद्गुणत्वावान्तरजातीय इतीदं लक्षणमेव न संभवति । नन्वन्यतरकर्मणोभय-

---

वृथा, नाधिकार्थत्वात् । कस्तर्ह्यधिकोर्थस्तमाह—**मूर्तत्वं चेति** । अत्र हि परिमाणाधिकरणत्वमित्येतावतैव संयोगानर्हगुणादिव्यावृत्तेः पक्षीकृततत्तुल्यविभुद्रव्यमात्रव्यावर्तकावच्छिन्नविशेषणवत्त्वादयं पक्षेतर इत्यर्थः । अत एवैतस्य विवरणमजसंयोगेति । श्लोकोक्तामतिव्याप्तिं चाह—**क्रयादीति** । आदिशब्देन मूलस्वामि-संबन्धादयो गृह्यन्ते । तत्र लक्षणं च नयति—**तेषामिति** । समाना चेयं प्रथमेपि । स्वस्वाम्याधाराधेयादिषु विशेषणसंभवेपि संबन्धरूपविशेष्याभावादतिव्याप्तिपरिहारं शङ्कते—**नैत इति** । द्विष्ठत्वे चोभयत्राप्यव-शिष्टबुद्ध्युत्पत्तिप्रसङ्गादिति भावः । तदिदमपसिद्धान्तेन दूषयति—**तत्किमिति** । किं चोभयत्र तुल्यबुद्धि-जनकतयोभयनिष्ठत्वाभावेन स्वस्वाम्यादीनामसंबन्धत्वमभिमन्यमानस्य समवायोपि संबन्धो न स्यात्तस्यापि तदजनकत्वादित्याह—**अपि चैवमिति** । तुल्यरूपव्यवहाराभावं शङ्कते—**तन्तुपटाविति** । समाधा-नसाम्यमेवाह—**स्वस्वामिनाविति** । एतेन कार्यः संबन्धः संयोग इति लीलावत्यपि निरस्ता । अव्याप्य-वृत्तिः संबन्ध इति चतुर्थपक्षमव्याप्त्या दूषयति—**नापि चतुर्थ इत्यादिना** । [illegible]-सिद्धादित्यनिरुक्तलक्षणं दूषयति—**नापीति** । द्रव्यातिरिक्तः [illegible] त्वस्य निरासात् गुणलक्षण[illegible] तद्घटितमिदमपि लक्षणं [illegible] इत्यर्थः ।

इदानीं गुणत्वावान्तरजातिरित्यंशोप्यसिद्ध[illegible] प्रमाणाभावादित्याह—**अपिचेति** । तत्र सं-योगानेकत्वे [illegible] संयोग[illegible] । [illegible] संयोगः पटसंयोग इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] संयोगस्येति । [illegible] स्तयोर्न [illegible]—**तेनेति** । [illegible] शङ्कते—**नन्वन्यतरेत्यादिना** । [illegible]

कर्मणा संयोगेन वा संयोगस्य जन्म तथाच नित्यात्कारणत्रितयजन्यत्वं व्यावर्तमानं तस्य संयोगत्वमपि व्यावर्तयति तत्कथमजसंयोगसिद्धिरिति चेत् हन्त तर्हि कारणबहुत्वात्कारणमहत्त्वात्प्रचयविशेषाच्च महदिति महत्त्वस्य कारणत्रितयजन्यत्वेन व्याप्तावात्मादिपु तद्व्यावर्तमानं महत्त्वमपि व्यावर्तयेत् । तथा संयोगे संबन्धत्वमनित्यत्वेन व्याप्तमिति समवायस्यापि संबन्धस्य नित्यता न स्यात् । ज्ञानस्य चास्मदादिपु शरीरेन्द्रियादिसाधनाधीनत्वादीश्वरे तद्विरहिणि तद्व्यावर्तेतेति भवतैव स्वसमयः सकलोपि व्याकुलीकृतः स्यात् ।

अथ कारणनिवृत्त्या कार्यस्य निवृत्तिर्न नित्यस्य अव्यापकनिवृत्तावव्याप्यनिवृत्तेरयोगादित्युच्येत तदितोपि दीयतां दृष्टिः तस्मान्न संयोगः संभवी नापि विभागः । स हि प्राप्तिपूर्विका अप्राप्तिः किंवा संयोगविरोधी गुणः अथ वा संयोगावृत्त्यनित्यमात्रवृत्तिदि-

---

संयोग उभयकर्मजन्यः, यथामल्लयोर्मेपयोर्वा कारणाकारणसंयोगात्कार्याकार्यसंयोगः संयोगजः तथाचोक्तकारणत्रितयजन्यत्वेन व्याप्तं संयोगत्वं तदव्यावृत्तौ व्यावर्तत इत्यजस्य संयोगत्वं व्याहतमित्यर्थः । संयोगविशेपस्य कारणत्रयजन्यत्वेन व्याप्तिर्नतु संयोगमात्रस्यातो न व्याहतिरिति प्रतिवन्दीग्रहणपूर्वकं परिहरति—**हन्त तर्हीत्यादिना** । क्वचित्कारणवहुत्वात्कार्ये महत्त्वमुत्पद्यते यथा त्र्यणुके यथा वा समानपरिमाणप्रशिथिलावयवसंयोगवत्तन्तुभिरारब्धयोः पटयोरन्यतरस्मिन्बहुतन्त्वारब्धक्वचित्कारणमहत्त्वात् । यथा त्र्यणुकादुपरितनेपु यथा वा समानसंख्याकैरप्रचयवत्तन्तुभिरारब्धयोः पटयोरन्यतरस्मिन्स्थूलदीर्घतन्त्वारब्धे तथा प्रशिथिलावयवसंयोगरूपप्रचयविशेपादपि क्वचिन्महत्त्वमुत्पद्यते यथा समपरिमाणैः समसंख्यैश्च तन्तुभिरारब्धयोः पटयोरन्यतरस्मिन् तथा चैतेपु कारणत्रितयजन्यत्वेन व्याप्तमिति नित्येष्वात्मादिपु महत्त्वं न स्यादित्यर्थः । स्थलान्तरयोरपि प्रतिवन्दिद्वयं सुवोधेन ग्रन्थेन गृह्णाति—**तथेति** ।

विशेपमादर्शयन् प्रतिवन्दीमाभासयति पूर्ववादी—**अथेति** । कारणनिवृत्त्या या निवृत्तिः सा कार्यस्यैव तस्य तेनैव व्याप्तेः न नित्यस्य तस्य तेनाव्याप्तेः । तथापि निवृत्तावतिप्रसङ्गादित्यर्थः । नायं विशेपः । अस्मत्पक्षेप्यस्य समानत्वादतो नाभासः प्रतिवन्दीति परिहरति—**तदितोपीति**। तत्तर्हि इतोप्यत्रापीत्यर्थः । 'संयोगत्वनिरासेन तद्धर्मलक्षणभापिणौ । वित्रासितौ सर्वदेववादिवागीश्वरावपि ॥' गुणत्वावान्तरजात्या द्रव्यासमवायिकारणजातीयः संयोग इति प्रमाणमञ्जरीकारः । घटजनकतदवयवनिष्ठगुणत्वावान्तरजातीयः संयोग इति च मानमनोहरकारः । अनित्यः संवन्ध इति च तदीयं लक्षणं पूर्वमेव दूपितम् । यथाप्रतिज्ञं विभागं दुर्निरूपयति—**नापीति** । तत्र प्रशस्तपादसर्वदेवशिवादित्यमिश्रकक्षीकृतलक्षणान्युद्भावयति—**स हि प्राप्तिपूर्विकेत्यादिना** । विन्ध्यमेर्वोः संयोगाभावोप्यप्राप्तिरिति तन्निवृत्तये प्राप्तिपूर्विकेति विशेपणम् । संयोगविरोधित्वं संयोगप्रागभावप्रध्वंसयोरप्यस्तीति गुणग्रहणम् । वुद्ध्यादिव्यावृत्त्यर्थं संयोगग्रहणम् । **संयोगावृत्तीति** । गुणत्वावान्तरजातीय इत्युक्ते रूपत्वादिकमादाय रूपादावतिव्याप्तिस्तदर्थं जातिरेव विशेपणद्वयेन विशेष्यते । दिग्वृत्तिर्यो गुणस्तद्वृत्तिर्या गुणत्वावान्तरजातिस्तदधिकरणमित्यर्थः । तेन रूपादयो व्यावर्तिताः । रूपत्वादीनां तदभावात् । तथापि संख्यापरिमाणपृथक्त्वेष्वतिव्याप्तिस्तज्जातीनामपि तथात्वादत उक्तमनित्यमात्रवृत्तीति । नहि संख्यात्वादिजातिरनित्यमात्रे वर्तते एकत्वैकपृथक्त्वयोर्नित्यवर्तिनोः परममहत्त्वस्य च नित्यतया तज्जातेरपि नित्यवृत्तित्वात् । तथापि संयोगेऽतिव्याप्तिः संयोगत्वजातेरेवंभूतत्वादत उक्तं **संयोगावृत्तीति** । संयोगावृत्त्यनित्यमात्रवृत्तिजातीय इत्युक्ते घटादावतिव्याप्तिस्तदर्थं गुणत्वावान्तरपदम् । गन्धत्वादिनिवृत्त्यर्थं दिग्वृत्तिवृत्तीति पदम् । गुणत्वावान्तरत्वं च गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यत्वं तेन च द्वित्वादिसामा-

ग्वृत्तिवृत्तिगुणत्वावान्तरजातीयः । सर्वथापि न घटते । 'आत्माश्रयादतिव्याप्तेरयोगाद्व्य-
भिचारतः । विशेषणाप्रसिद्धेश्च न विभागः प्रसिद्ध्यति' ॥ ४२ ॥ तत्र न तावदाद्यः ।
विकल्पासहत्वात् । अप्राप्तिशब्देन विभागोभिलप्यते किं वा संबन्धाभावः । विभागाभि-
धाने त्वात्माश्रयत्वम् उत्तरत्र संयोगप्रध्वंसेऽतिव्याप्तिः । न द्वितीयः । विरोधशब्देन सहा-
नवस्थानाभिधाने लक्षणस्यासंभवित्वात्, वध्यघातकयोरेकाश्रयत्वस्य स्वेनैवाभ्युपगमात् ।
निवर्तकत्वविवक्षायां च तन्निवर्तकादृष्टेश्वरेच्छादावतिव्याप्तिः । समानाधिकरणो निवर्तको
गुणो विवक्षित इति चेत् । न । आत्ममनःसंयोगनिवर्तकादृष्टेऽतिव्याप्तेः । कर्मजन्यत्वे
सतीति विशेषणाददोष इतिचेन्न । तस्यापि तीर्थयात्रादिकर्मजन्यत्वात् । कर्मसमानाधि-
करणः संयोगविरोधी गुणो विभाग इति चेन्न । संयोगविभागयोरसिद्धौ कर्मणोप्यसिद्धेः;
संयोगविभागासमवायिकारणं कर्मेति कर्मलक्षणाङ्गीकारात्, संयोगस्य चासिद्धौ तद्विरो-
धित्वस्याप्यसिद्धेः, कर्मण एव च पूर्वसंयोगनाशकत्वोपपत्तौ विभागाभ्युपगमवैयर्थ्याच्च ।
कथं तज्जनकस्य तन्निवर्तकत्वमिति चेन्मैवम् । प्राचीनकर्मजनितसंयोगस्योत्तरकर्मणा नि-

---

प्राप्तिपूर्विकाऽप्राप्तिरित्यत्राप्रा- न्यानतिव्याप्तिः । दूषणानि संगृह्णाति—**आत्माश्रयेत्यादिना श्लोकेन** । उत्तरत्र संयोगप्र- [illegible]शब्देन विभागो वा संबन्धाभावो वा विवक्ष्यते, प्रथमे प्राह—**आत्माश्रयादिति** । अत्र किं ध्वंसेतिव्याप्तिरित्याह—**अतिव्याप्तेरिति** । द्वितीये दूषणमाह—**अयोगाद्व्यभिचारत इति** । विरोधशब्देन किं सहानवस्थानमभिमतं निवर्त्यनिवर्तकत्वं वा । आद्येऽसंभवः । वध्यघातकयोरेकाश्रितत्वा- [illegible]ङ्गीकारात् । उत्तरत्र त्वदृष्टादावतिव्याप्तिरित्यर्थः । तृतीये दूषणमाह—**विशेषणेति** । संयोगस्य पूर्वमेव दूषितत्वाद्गुणजातेरपि खण्डितत्वाच्च तद्विशिष्टलक्षणमप्यसंभवीत्यर्थः । श्लोकं विवृणोति—**तत्र न ताव- दित्यादिना** । ननु न सहानवस्थानमत्र विरोधः येनायोगोऽसंभवः स्यात् किंतु वध्यघातकभावः । तथा च किरणावलीकारो 'ऽप्राप्तिविरोधिगुण इत्यर्थः, अथ प्राप्तिः प्राप्तिपूर्विकाप्राप्तिर्विभाग इति भाष्यं व्याचक्षाणः [illegible] संयोगस्तेन सह किं देशकृतः कालकृतः स्वरूपकृतो वास्य विरोधः [illegible] प्राप्तेर्वध्यतां विभागस्य घातकत्वं दर्शितं तेन संयोगनाशके त्वेव सहानवस्थानभावापोयं प्राह, तथा च [illegible] **निवर्तकत्वविवक्षायां चेति** । [illegible] गुणो विभाग इति संक्षेप इति तत्राह— [illegible] इति भावः । एतेन व्यभिचारत इति पदं व्याख्यातम् । [illegible] —**समानाधिकरण इति** । [illegible] 'संयोगसमानाश्रयत्वे सति संयोगनाशको विभाग' इति तदेतच्छङ्कते— [illegible] **नात्मेति** । [illegible] मनसोः संयोगस्य निवर्तकं यददृष्टं तस्य संयोगेन समानाश्रयत्वात्तिव्याप्तिरित्याह— [illegible] विशेषणान्तरं शङ्कते—**कर्मसमानाधिकरण इति** । [illegible] विभागात्मनि कर्माभावादित्यर्थः । [illegible] संयोगविरोधिनः कर्मसमानाधिकरण[illegible] । [illegible] **संयोगेति** । [illegible] **संयोगस्य चेति** । [illegible] **कर्मण एवेति** । **प्राचीनेति** । [illegible] संयोगनिवर्तकत्व[illegible] [illegible] । नतु न कर्मणः संयोगजनकस्य [illegible]

वृत्तेः । नाङ्गुलिकर्मणस्तरुसंयोगनाशकत्वम्, व्यधिकरणस्य निवर्तकतायामतिप्रसङ्गादिति चेत् । न । स्वाश्रयाश्रितसंयोगस्यैव नाशकत्वेनातिप्रसङ्गाभावात् । विरोधिनः समानाधिकरणस्यैव नाशकत्वोपपत्तावसति बाधके यावत्संयोगवृत्तिसामानाधिकरण्यस्य सङ्कोचोऽनुपपन्न इति चेन्न । उभयवादिसिद्धकर्मण एवान्वयव्यतिरेकवतस्तन्नाशकत्वोपपत्तौ गुणान्तरकल्पनागौरवस्यैव बाधकत्वात् ।

नच विभक्तप्रत्ययादेव तत्सिद्धौ कल्पनैव नास्तीति वाच्यम् । हिमवद्विन्ध्ययोरिव संयोगाभावमात्रादेव विभक्तप्रत्ययोपपत्तेः ।

ननु स्फुटद्वेणुदलशब्दात्तदसमवायिकारणतया विभागोऽवगम्यते, सहि न वंशदलद्व-

---

मात्रे तरुमात्रे वा वर्तते तस्योभयावृत्तित्वात्तथा चैकत्र वर्तमानेन कथमुभयनिष्ठसंयोगनिवृत्तिर्व्यधिकरणत्वात्तथापि तथात्वेऽतिप्रसङ्गादितदेव शङ्कते—**नाङ्गुलीति** । यद्यप्यन्यतरनिष्ठेन कर्मणोभयनिष्ठसंयोगस्य न सर्वात्मना सामानाधिकरण्यं तथाप्यन्यतराधिकरणमादायास्ति सामानाधिकरण्यम् । तथाच तदाश्रितसंयोगनिवर्तकत्वेप्युभयनिष्ठसंयोगोऽर्थान्निवर्तते । नाप्यतिप्रसक्तिरिति परिहरति—**न स्वाश्रयेति** । तत्र सामानाधिकरण्यं चेदवश्यं मन्तव्यं तर्हि सर्वथा सामानाधिकरण्यमप्युत्सर्गप्राप्तं नासति बाधके शक्यत्यागम् । तथाचोभयनिष्ठो विभाग एव स्वीकर्तव्यः न कर्म, अताद्दशत्वादिति श्रीवल्लभस्तदुद्भावयति—**विरोधिन इति** । असति बाधक इत्यसिद्धिः, गौरवस्य बाधकत्वादिति परिहरति—**उभयेति** ।

ननु न कल्प्यते सः येन गौरवं दोषाय अपितु विभक्त इति प्रत्यक्षादेव तत्सिद्धिरिति तत्राह—**नचेति** । यथाहि हिमवद्विन्ध्ययोः प्राप्तेरभावात्तत्पूर्विकाप्राप्तिरूपविभागाभावेऽपि संयोगाभावमात्रमादाय विभक्त इति प्रत्ययशब्दयोः प्रवृत्तिस्तद्वद्घटादावपि स्यादिति नेयं प्रतीतिस्तत्प्रत्यायिकेत्यर्थः । एतेन भाष्यकारोक्तं विभागे प्रत्यक्षं प्रत्युक्तं मन्तव्यम् । मनोहरस्तु ताद्दशस्थले प्रतीतिरेव नास्ति शब्दप्रयोगस्तु गौण इत्याह—तदसत् । एताद्दशानुभवपरिहारपारिजातस्य प्रकृतेपि सुलभत्वात् । तात्पर्यटीकाकारकिरणावलीकारौ त्वङ्गुलिकर्मणोङ्गुलितरुसंयोगनाशकत्वमङ्गीकृत्यापि हस्ततरुसंयोगनाशानुपपत्त्या विभागं समर्थयामासतुः । तथाहि । हस्तादीनां निष्क्रियत्वान्न तद्गतकर्मतरुसंयोगनाशकं नचाङ्गुलिगतं कर्मैव तस्य हस्ततरुनिष्ठत्वाभावेनातिव्यधिकरणत्वात् । नचाङ्गुलितरुसंयोगनाशात्पाणितरुसंयोगनाशो भविष्यतीति वाच्यम् । कर्मजं करतरुसंयोगं प्रत्यङ्गुलितरुसंयोगस्याकारणत्वात्, अकारणनाशस्य विनाशकत्वेऽतिप्रसङ्गात् । तस्मात्कर्मजनितविभागजविभागपरंपरया निष्क्रियकरशरीरतर्वादिसंयोगपरंपरा विनश्यतीत्यनिच्छन्नपि गलपादुकयाङ्गीकारयितव्य इति तत्रापि स्वाश्रयेत्यादिग्रन्थेनैवोत्तरं देयम् । योजना तु स्वस्य कर्मणो य आश्रयोङ्गुल्यादिस्तदाश्रितश्च यो हस्तादिरवयवी तस्य यस्तर्वादिभिः संयोगस्तस्यैव नाशकत्वाश्रयणं वैयधिकरण्येप्यतिप्रसङ्गाभावादिति । अपिचात्रैतद्वक्तव्यम् । कथं हस्तादीनां निष्क्रियत्वावगम इति, हस्तस्याकम्पमानत्वादिति चेन्न । अङ्गुलिचलनमनु करचलनस्याप्यावश्यकत्वात्तदितरावयवेषु चलनाभावादवयवी न चलतीति चेत्किं समस्तावयवचलन एवावयविनि चलनोत्पत्तिरोमिति चेद्धन्त समस्तावयवसंयोग एवावयविसंयोगोपीति न हस्तादेः संयोग एवास्ति कस्य विनाशाय विभागः कल्प्यते, तस्माद्यथावयवसंयोगानन्तरमवयविसंयोगनियमः एवं कर्मण्यपि । इयांस्तु विशेषः । तत्र संयोग एव संयोगान्तरोत्पादकः अत्र तु तन्नास्ति किंत्ववयवकर्मोत्पादकवदवयविन्यपि कर्मोत्पादकानि सन्ति नह्यस्ति संभवोवयवेषु गुरुत्वं द्रवत्वं संयोगो वा नपुनरवयविनीति तस्मात्स्वकर्मणैव हस्तादिसंयोगोपि निवर्तते इति नानेन मिषेणापि विभागभिक्षुकस्य पादप्रसार इत्यलम् ।

ननु यद्यपि विभक्तप्रत्ययबलान्न विभागसिद्धिस्तथापि न कल्प्यत्वम् । शब्दलक्षणकार्येण तदनुमानात् । उक्तं हि भाष्यकृता 'विभागः शब्दहेतुश्चे'ति । तत्र विभागस्यैवासंप्रतिपत्तेः । यद्यपि न तेन कारणविभागानुमानं संभवति, तथापि शब्दात्तदनुमानं भवतीति लीलावतीकारः शङ्कते—**नन्वित्यादिना** । स्फुटतो

पसंयोगनाशापेक्षवंशदलाकाशसंयोगजन्यः संयोगजन्यस्य शब्दस्य संयोगनिमित्तकारणतोपलम्भात्, भेर्याकाशसंयोगजन्यस्य शब्दस्य भेरीदण्डसंयोगनिमित्तकतावदितिचेत् । न वायुदलसंयोगनिमित्तकत्वोपपत्तेः । नच सर्वत्रातीन्द्रियवायुसंयोगकारणताप्रसङ्गः । भेरीदण्डसंयोगस्यान्वयव्यतिरेकवतः कारणतोपपत्तौ तत्कल्पनानुपपत्तेः । अन्यथा तवापि पलाशादौ शुकशुकशब्दो वेगवदनिलपलाशसंयोगनिमित्तो न स्यात् ।

कर्म संयोगातिरिक्तासमवायिकारणं संयोगातिरिक्तत्वे सत्यसमवायिकारणत्वाद्रूपवदिति मानमनोहरकारोक्तमनुमानमिति चेन्न । कर्ममात्रपक्षीकारे वेगाख्यसंस्कारजनकतया सिद्धसाधनत्वात्, वेगाजनककर्मपक्षीकारे च सप्रतिसाधनता, कर्म संयोगातिरिक्तद्विष्ठगुणासमवायिकारणत्वात्यन्ताभावाधिकरणं, संयोगासमवायिकारणत्वात् संयोगवदिति प्रतिप्रयोगात् । वेदान्तिनं प्रति दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वाच्च । विवर्तवादाश्रयणेन तैः कार्ये गुणान्तरमनभ्युपगच्छद्भिः कारणगुणानां कार्ये गुणासमवायिकारणत्वानङ्गीकारात् । नापि तृतीयः । विशेषणाप्रसिद्धेः । 'संयोगस्य निरस्तत्वाद्गुणानामनिरूपणात् । जातेश्च

वेणुकाण्डादुत्पद्यमानशब्दादित्यर्थः । तस्य विभागजत्वं परिशेषयति—**सहीति** । वंशदलद्वयस्य यः संयोगस्तन्नाशापेक्षो यो वंशदलस्याकाशस्य संयोगस्तज्जन्यो न भवतीत्यर्थः । अत्र च निमित्ततयापि विभागानुप्रवेशाद् वंशदलद्वयसंयोगनाशापेक्षेत्युक्तम् । एष हि तेषामभ्युपगमः वंशदलविभागनिमित्तकारणाद्वंशदलाकाशविभागादसमवायिकारणान्महाकाशप्रदेशे समवायिकारणे प्रथमः शब्द उत्पद्यते इति । तत्र वंशदलसंयोगनाश एव निमित्तकारणमपि भवत्वित्यर्थः । कुतस्तेन न जन्यत इति तत्राह—**संयोगजन्येति** । यः खलु संयोगासमवायिकारणकः शब्दः स संयोगनिमित्तकारणकोऽपि दृष्टः । यथा भेर्याकाशसंयोगासमवायिकारणादुत्पद्यमानशब्दस्य भेरीदण्डसंयोगो निमित्तं, नचेह तथास्ति तस्मान्नोपपत्तिरित्यर्थः । दूषयति—**न वायुदलेति** । अभ्युपगम्यते च वायुवंशदलयोः संयोगो निमित्तमित्यर्थः । नन्वेवं सति भेरीदण्डसंयोगस्यापि क्वचिन्निमित्तता न स्यात् तत्रापि वायुदलसंयोगस्य सुवचत्वादिति तत्राह—**नचेति** । तत्रान्वयव्यतिरेकौ स्तः, नचेह तथेति भावः । अथाप्यतीन्द्रियकल्पनैवातिप्रसञ्जिकेति मूलार्थं प्रत्याह—**अन्यथेति** । पलाशः पत्रं, शुकशुकेति शब्दानुकारः । एतेनैतन्निरस्तम्, यदाह [illegible]—'तस्य स्पर्शादिमत्तया तदनुपलब्धेरभावावधारणा'दिति शब्दोपलम्भस्यापि तथात्वात् ।

एवं भाष्यकाराद्यभिमतमनुमानं दूषयित्वा मनोहरीयमनुमानं दूषयितुमुपन्यस्यति—**कर्मेति** । संयोगेन सिद्धसाधनतानिरासाय संयोगातिरिक्तेत्युक्तम् । संयोगजनकसंयोगेनैकान्तिकतानिरासाय हेतावपि विशेषणं [illegible]ति । व्याप्तिपरिहारायासमवायिकारणत्वादित्युक्तम् । यतः संयोगातिरिक्तं स विभागः, [illegible]दित्यर्थः । अत्र किं कर्ममात्रं पक्षः, किं वा वेगजनकं कर्म, आद्ये प्राह—**कर्ममात्रेति** । द्वितीये प्राह—**वेगेति** । प्रतिसाधनमेव दर्शयति—**कर्मेति** । संयोगजनकत्वेन बाधपरिहाराय संयोगातिरिक्तेत्युक्तम् । तथापि वेगजनकत्वाद्बाधः स्यात्तदर्थं द्विष्ठेत्युक्तम् । [illegible] गुणेत्युक्तम् । [illegible] बाधपरिहारायासमवायिकारणेत्युक्तम् । [illegible] त्यन्ताभावेत्युक्तम् । [illegible] । अथ यद्यं वेदान्तिनं प्रति साध्यविकलता यावता तैरपि कार्ये [illegible]—विवर्तेति । [illegible] [illegible] एव [illegible], [illegible] [illegible]त्वादित्यर्थः । [illegible] [illegible]

१ [illegible] इति पाठः.
२ [illegible] इति पाठः.

दुर्निरूपत्वात्स्यादसंभवि लक्षणम् ॥ ४३ ॥' नापि द्वित्वं संभवति । तत्किमिमौ द्वाविति प्रत्यक्षतः सिद्ध्येदुतानुमानतः, नोभयथापि—'प्रत्यक्षस्यान्यथासिद्धिः स्यादेकत्वसमुच्चये । अनुमाप्याश्रयासिद्धिसाध्यवैकल्यदूषिता' ॥ ४४ ॥ इमौ द्वाविति प्रत्यक्षं तावदेकैकसमुच्चयविषयतयाप्यन्यथोपपद्यमानं नापरं द्वित्वमवगमयितुमर्हति । ननु समुच्चयमात्रविषयमिदं प्रत्यक्षं तद्विशेषविषयं वा । नाद्यः । तस्यावैचित्र्ये द्वित्वत्रित्वादिव्यवहारवैचित्र्यविरोधात् । नापि द्वितीयः । विकल्पानुपपत्तेः । सहि समुच्चितैकत्वभेदाद्वा तद्गतधर्मभेदाद्वा । न प्रथमः । एकतायाः सर्वत्र तुल्यत्वात् । न चरमः । आरोपितस्य वा पारमार्थिकस्य वा द्वित्वत्रित्वादेरनङ्गीकरणे तद्गतधर्मभेदासिद्धेरिति चेन्मैवम् । द्वित्वत्रित्वादिजनकापेक्षाबुद्धिविषयेपि विकल्पसाम्यात् । अपेक्षाबुद्धेरेकत्वगुणसमुच्चयमात्रविषयत्वे द्वित्वत्रित्वादिसंख्याभेदोत्पादकता न सिद्ध्येत् । समुच्चयस्य सर्वत्राविशेषात् । आरोपितद्वित्वत्रित्वादिविशेषितैकत्वसमुच्चयालम्बना बुद्धिर्द्वित्वादिजनिकेतिचेत् । न । तथाभूताया एव बुद्धेर्द्वित्वाद्विव्यवहारजनकत्वोपपत्तौ द्वित्वाद्युत्पादकत्वकल्पनावैयर्थ्यात् ।

आरोपितस्यानारोपपूर्वकत्वनियमाद्द्वित्वादेः क्वचित्सत्यतापत्तिरितिचेत् । न । शुक्तिर-

---

अथ प्रतिज्ञातं द्वित्वं दूषयति—**नापीति** । लक्षणं तस्य खण्डयिष्यते । प्रमाणं तावद्दूषयति—**तत्रैकादिव्यवहारहेतुः । संख्येति** । भाष्ये व्यवहारशब्देन ज्ञानाभिधाना—'देकं द्वे त्रीणीत्यादिप्रत्यक्षविषयः संख्ये'त्युदयनादिभिरभ्यधायि । अपरै'र्द्व्यणुकपरिमाणमसमवायिकारणजन्यं भावकार्यत्वात्कटव'दित्यनुमानमगायीति तदुभयमपि विकल्प्य दूषयति—**तत्किमित्यादिना** । एकत्वसमुच्चय एव विषये प्रवर्तमानतयेमौ द्वाविति प्रत्यक्षस्यान्यथासिद्धिरनुमानमप्याश्रयासिद्धिसाध्यवैकल्याभ्यां दूषितं स्यादिति श्लोकं विवृणोति—**इमावित्यादिना** । तत्र लीलावतीकारेण द्वाविति प्रत्यक्षस्यैकत्वसमुच्चयाविषयत्वमुपपादितमुद्भावयति—**नन्विति । तस्यावैचित्र्य इति** । एकत्वसमुच्चयमात्रस्य द्वित्वादिव्यवहारस्थले विशेषाभावाद्व्यवहारविशेषो न स्यादित्यर्थः । समुच्चयविशेषविषयमिति द्वितीयपक्षेपि समुच्चेतव्यैकत्वस्वरूपकृतविशेषाद्वा तदाश्रितद्वित्वत्रित्वादिधर्मविशेषाद्वा । नोभयमपीत्याह—**विकल्पेति** । प्रथमे खल्वसिद्धिः नह्येकत्वस्वरूपे विशेषोस्ति तादृशो येन द्वित्वादिविलक्षणव्यवहारः स्यादित्याह—**एकताया इति** । द्वितीये त्विष्टसिद्धिः, तस्यैव विशेषस्य द्वित्वत्वेनेष्टेरित्याह—**न चरम इति । आरोपितस्येति** । एकत्वसंख्याया गुणत्वेन द्वित्वादेर्गुणस्य तत्र वृत्त्ययोगात् । **पारमार्थिकस्येति** तु संख्यायाः पदार्थान्तरत्ववाद्यभिप्रायेण, तमिममाक्षेपं प्रतिवन्द्या परिहरति—**मैवमित्यादिना** । एवं हि भवतां द्वित्वोत्पत्तिवर्णनं—प्रथमं द्रव्यद्वयगतं यदेकत्वसंख्याद्वयं तद्विषयं ज्ञानमेकमेकमुत्पद्यते सापेक्षाबुद्धिर्नाम निमित्तकारणं तदपेक्षं चैकत्वसंख्याद्वयमसमवायिकारणं स्वाश्रयद्रव्यद्वयं समवायिकारणं द्वित्वमुत्पादयति एवं त्रित्वादिष्वेकत्वत्रयादीति । तदत्र येयमपेक्षाबुद्धिस्तस्याः किमेकत्वसमुच्चयमात्रं विषयः किं वा तद्विशेषः । नाद्यः । तादृशबुद्धेः सर्वत्र समानतया द्वित्वत्रित्वादिपारिप्लवापत्तेः । नापि द्वितीयः । समुच्चितैकत्वस्वरूपकृतविशेषाभावात् । धर्मान्तराभ्युपगमेप्यनारोपितमारोपितं वा । नाद्यः । द्वित्वानवस्थाप्रसङ्गात्, उत्तरोत्तरद्वित्ववैयर्थ्याच्च । विषयवैचित्र्याभावेपि स्वभाववैचित्र्याद्विचित्रकार्यजनकत्वमिति चेत् । न । अतिप्रसङ्गापत्तेः । तस्मादारोपितद्वित्वमेव तस्या विषयः तथाच तादृगेव घटादिष्वपि द्वित्वबुद्धेर्विषय इति वृथा तव द्वित्वकल्पनेति संकलितार्थः ।

इमामेवार्थस्थितिं पर्यनुयोगपरिहाराभ्यां परिद्रढयति—**आरोपितेत्यादिना । न शुक्तीति** । उक्तमेतद्यथा क्वचिदपि सत्त्वमन्तरेणानाद्यनिर्वचनीयाविद्यावशादेतद्विभ्रमोद्भव इति प्रथमपरिच्छेदेऽनिर्वचनीय-

जतादिसंसर्गवत्कचित्सत्यताऽभावेपि भ्रान्तिविषयत्वोपपत्तेः । नापि द्वितीयः । द्व्यणुकपरिमाणं जन्यासमवायिकारणजन्यं कार्यत्वात्पटवदित्यनुमानस्याश्रयासिद्धत्वात् । द्व्यणुकतत्परिमाणयोरस्माभिरनङ्गीकारात्, पटस्यापि तन्तुसंयोगासमवायिकारणजन्यत्वासंप्रतिपत्तेर्दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्याच्च ।

'विवादाध्यासितो बुद्धिजन्यगुणयोराश्रयः द्रव्यत्वादात्मव'दिति मानमनोहरोदीरितमनुमानं मानमितिचेत् । न । अर्थान्तरत्वात्, सर्वस्यापि घटपटादेरीश्वरबुद्धिजन्यरूपादिगुणाश्रयत्वात् । अनित्यबुद्धिजन्यत्वस्य विवक्षितत्वाददोष इतिचेन्न । घटपटादिगतरूपादेरप्यस्मदादिज्ञानेच्छाप्रयत्नजन्यत्वेन पूर्वदोषानतिवृत्तेः । परमाणूनामेव पक्षीकरणे तेषामस्मदादिप्रत्यक्षागोचरत्वात् । तेषु बुद्धिजन्यगुणाधिकरणत्वसाधनेनार्थान्तरतेति चेन्न तेषामेवासंमतत्वेनाश्रयासिद्धत्वात्, चेतनत्वस्योपाधित्वाच्च । न चेश्वरे साध्याव्याप्तिस्तस्यापि त्वन्मते तद्बुद्धिजन्यसंयोगविभागाश्रयत्वात् । निर्गुणात्मवादिनं प्रति दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वाच्च ।

स्यात् । आस्तां तु मामकी रीतिः आयुष्मतैव तावच्छुक्तिरजतसंसर्गेषु तत्तदत्यन्ताभावप्रतियोगिषु चात्यन्तमसत एव प्रतिभासोऽभ्युपगम्यत इति भावः । अथ तादृशबुद्धिर्ज्ञायमाना व्यवहारं प्रवर्तयेत्स्वसत्तया वा । नान्त्योऽतिप्रसङ्गात् । नाद्यः । विषयानिरूपणे बुद्धेरेव तावदनिरूपणादिति चेत् । तदिदं बलीवर्दोद्गलनमन्तरेण भारोद्गलनं, यतः स्वप्रकाशज्ञानवादिनोस्मान्विहाय जडज्ञानवादिषु भवादृशेष्वेवंविधविकल्पः कल्पितशुक्तिरजतादिष्वपि वा कथंकारमित्यात्मनैवात्मा पर्यनुयुज्यताम् । तत्र बाधितत्वाद्यथातथास्त्वितिचेदत्रापि किमुक्तानि साधकानि लक्षणानि मन्यसे गुणसमवायादिखण्डनानि वा विस्मरसि । तदेवं न प्रत्यक्षं द्वित्वे प्रमाणमित्युक्तम् । अनुमानानि दूषयति—**नापीति** । परिमाणमात्रपक्षीकारेण परमाण्वादिषु बाधः स्यात्तदर्थं द्व्यणुकपरिमाणग्रहणम् । यत्तज्जन्यद्व्यणुकपरिमाणासमवायिकारणं तद्द्वित्वम् । परमाणुद्वयगतद्वित्वाद्धि द्व्यणुकपरिमाणोत्पत्तिरिति भावः । आश्रयासिद्धिमेव विवृणोति—**द्व्यणुकेति** । साध्यवैकल्यं चाह—**पटस्यापीति** । अनैकान्तिकं चाप्यद्व्यणुकरूपादौ । अथ जन्यपदं विहायेदमनुमानं तदापि पारिमाण्डल्यस्यैव तदसमवायिकारणत्वप्रसाधकतयार्थान्तरत्वम् । नच तस्य नित्यपरिमाणत्वात्परममहत्त्ववदनारम्भकतानुमानम् । परमाणुद्वित्वस्यापि वियदादिद्वित्ववदनारम्भकत्वप्रसङ्गात् । द्व्यणुकपरिमाणं परिमाणजन्यं, महत्त्वप्रचयाजन्यत्वे सति कार्यपरिमाणत्वान्महत्त्ववदिति सत्प्रतिपक्षत्वाच्च ।

अनुमानान्तरमुद्भावयति—**विवादेति** । रूपादिभिरर्थान्तरतानिरासार्थं बुद्धिजन्यग्रहणम् । आत्मव्यतिरिक्तद्रव्यजातं च पक्षः । आत्मनश्च बुद्धिजन्येच्छाद्याधारतया सपक्षत्वं ततश्चापेक्षाबुद्धिजन्यतयानेकत्वसंख्यानेकपृथक्त्वकथासिद्धिरित्यर्थः । इत आरभ्याश्रयासिद्धत्वादित्यन्तो ग्रन्थो निगदव्याख्यातः । ननु कथं चेतनत्वस्योपाधित्वं यावतेश्वरे नित्यज्ञानादिमति साध्यसमव्याप्तिर्नास्ति तत्राह—**नचेश्वर इति** । साध्याव्याप्तिः साध्यसमव्याप्त्यभावः । यद्यपि न तस्मिन् ज्ञानादयो बुद्धिजन्यास्तथापि संयोगविभागौ ईश्वरबुद्धिजन्यौ कार्यत्वात् । तथाच साध्यसमव्याप्तिरिति भावः । नन्वनित्यबुद्धिजन्यगुणाधिकरणत्वविवक्षायां साध्यसमव्याप्तिर्नास्तीति चेन्नेदम् । ईश्वरस्याप्यनित्यत्वेऽपि बुद्धिजन्यद्वित्वाद्यधिकरणत्वात् । उक्तं चैतदधस्तात् । दृष्टान्तं चाह—**निर्गुणेति** । वेदान्तिमते बुद्धिधर्मा इच्छादयो नात्मनो गुणास्तदपेक्षानि साध्यवैकल्यमिति भावः ।

अपि चापेक्षाबुद्धिव्यङ्ग्यत्वे द्वित्वस्य कं दोषं पश्यसि येन तज्जन्यतामङ्गीकुरुषे। एकत्व-वद्द्वित्वस्याप्यपेक्षाबुद्धेः प्रागेव सिद्धौ तत्प्रतीतिसमकालमेव द्वित्वप्रतीतिप्रसक्तिर्दोष इति चेत्। न। व्यञ्जकाभावादेव तदप्रतीत्युपपत्तेः। नच समानाश्रयसमानेन्द्रियग्राह्यसमानजा-तीयगुणानां विचित्रव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वानुपपत्तिः। महत्त्वदीर्घत्वयोरिव तदुपपत्तेः। नहि महत्त्वप्रतीतिर्दैर्घ्यप्रतीतिवद्ध्रस्वमपेक्ष्य जायते तत्प्रतीतेरणुप्रतियोग्यपेक्ष्यत्वात्ततो न द्वित्व-स्यापेक्षाबुद्धिजन्यतापि।

नचैकत्वसंख्यासमुच्चयोपि द्वित्वम्। एकत्वस्यापि स्वरूपातिरेकेण दुर्निरूपत्वात्। नच स्वरूपाणां भिन्नत्वादेकमेकमित्यनुगतप्रत्ययानुपपत्तिः, एकत्वसंख्यास्वीकारेपि तस्याः प्रति-द्रव्यं भिन्नतया द्रव्येष्वेकमेकमिति प्रत्ययानुपपत्तेस्तुल्यत्वात्। एकत्वसंख्याविशिष्टतया चैकमिति प्रत्ययविषयत्वे रूपादौ संख्यायां चैकमिति मतेरभावप्रसङ्गाच्च। तत्र स्वरूपत एवैकत्वव्यवहारेऽन्यत्रापि तथाभावप्रसङ्गात्। एकत्वसंख्याविशिष्टे चैकत्वसमवायस्यानवस्था-दिदोषादयुक्ततया यादृक्स्वरूपे संख्यासमवायस्तादृशस्यैवैकव्यवहारविषयतोपपत्तौ संख्या-स्वीकारवैयर्थ्यात्। नचैवं जात्यपलापानिष्टप्रसङ्गोऽद्वैतवादिनाम्। इष्टत्वात्।

एवमनुमानतोपि न द्वित्वाधिगतिरित्युक्तम्, इदानीं यद्भाष्यकारप्रभृतिभिः परिकल्प्यते तस्याः खल्वेक-त्वेभ्योनेकविषयबुद्धिसहितेभ्यो निष्पत्तिरित्यादिनापेक्षाबुद्धिजन्यत्वं द्वित्वस्य तदसंगतमित्याह—**अपिचेति**। नन्वयं दोषः यदेकत्ववद्द्वित्वस्यापि यावद्द्रव्यभावित्वेऽपेक्षाबुद्धेः प्रागपि तत्प्रतीतिप्रसक्तिरिति शङ्कते—**एकत्ववदिति**। नायं दोषः, यावद्द्रव्यभाविनोपि तद्व्यङ्ग्यतया तदनुविधानोपपत्तेरिति परिहरति—**व्यञ्ज-केति**। यत्त्वत्रोदयनमानमनोहरकाराभ्यां बाधकमुक्तं तद्दूषयति—**नचेति**। समानाश्रयाणामपि गन्धर-सादीनां विचित्रव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वमस्तीत्यतः **समानेन्द्रियग्राह्याणा**मित्युक्तम्। समानाश्रयाणां समानेन्द्रि-यग्राह्याणामेकत्वमहत्त्वादीनां विचित्रव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वमस्तीत्यत उक्तं **समानजातीयानामिति**। महत्त्वदी-र्घत्वयोर्व्यभिचारमेव स्फोरयति—**नहीति**। यथाहि समानेन्द्रियग्राह्यसमानदेशसमानधर्मापन्नयोर्महत्त्वदीर्घ-त्वयोर्ह्रस्वाणुलक्षणविलक्षणप्रतियोगिप्रतीतिव्यङ्ग्यत्वमेवमत्रापि द्वित्र्यादिसंख्यानामित्यर्थः। अथ तत्र मह-त्त्वदीर्घत्वगतजातिवैलक्षण्यान्न समानजातित्वमिति मतं तर्हि अत्राप्येकत्वद्वित्वादिजातिभेदोस्तीति समं समा-धानम्। ननु यदि न गुणान्तरं द्वित्वं तर्ह्येकत्वसमुच्चयरूपद्वित्वमेवमस्तु नच द्वित्वादिसमानाकारापत्तिः, सैक-मिदं सैकमिदं सैकैकमित्येकत्वसमुच्चयतारतम्येनापि तद्व्यवहारोपपत्तेरिति तत्राह—**नचैकत्वेति**। अङ्गी-कृत्य पूर्वमेकत्वसमुच्चयं तद्विषयतयाऽन्यथासिद्धिर्द्वित्वप्रत्ययस्योक्तेति न विरोधः।

एकत्वसंख्यैव दुर्निरूपा कुतस्तत्समुच्चयरूपद्वित्वादिरित्येकत्वसंख्यां दूषयति—**एकत्वस्यापीति**। यदत्रोद-यनश्रीवल्लभावूचतुस्तद्दूषयति—**नच स्वरूपाणामिति**। स्वीकृतायामप्येकत्वसंख्यायामयं दोषोऽपरिहार्यः, तस्या अपि प्रतिद्रव्यं विभिन्नत्वादित्यर्थः। ननु तास्वनुगतमेकत्वसंख्यावैशिष्ट्यमुपाधिमादायानुगतिसमर्थन-मिति तत्राह—**एकत्वसंख्येति**। किंच यत्रेयमेकत्वसंख्या वर्तते तत्किमेकमनेकं वा। नान्त्यः। विरो-धात्। आद्ये तदप्येकत्वं किमेकत्वसंख्या स्वस्वरूपं वा। आद्येऽनवस्था स्वाश्रयत्वं वा स्यात्। तस्माद्याद-क्स्वरूपे सा वर्तते तादृक्स्वरूपादेव सर्वत्रैकत्वव्यवहारोस्तु मुधाधिकार्थस्वीकार इत्याह—**एकत्वेति**। न-न्वेवं गोत्वाश्वत्वादयोपि तत्तदाश्रयस्वरूपमादाय शक्योद्धारा। यदाह लीलावतीकारः—'जातेरपि विलया-पत्ते'रिति तत्राह—**नचैवमिति**। यत्त्वेकत्वसंख्यायां मानमनोहरोक्तमनुमानं तद्भेदखण्डनसमय एवैकप्र-थत्वदूषणप्रसङ्गेनानूद्य दूषितम्।

'नच प्रमाणं संख्यायामप्येकत्वादिबुद्धयः । गुणादिष्वपि तद्भावात् तद्बाधस्यानिरूपणात्' ॥ ४६ ॥ नच संख्यायामपि प्रमाणं पश्यामः । न चैकत्वादिबुद्धयः प्रमाणम् । संख्याभावेपि चतुर्विंशतिर्गुणाः, पञ्चकर्माणि, द्विविधं सामान्यमित्यादिवदुपपत्तेः । नच तत्र गौणः प्रयोगः । मुख्ये बाधानिरूपणात् । नहि निपुणमतयोपि निरूपका न चतुर्विंशतिर्गुणा, न पञ्चकर्माणीति बाधनध्यवस्यन्ति । तदेवं द्वित्वादिसंख्यायां प्रमाणाभावात् त्र्यणुकपरिमाणासमवायिकारणवृत्तिगुणत्वावान्तरजातीया संख्या तादृग्वृत्तिसंख्यात्वावान्तरजातीयं द्वित्वमित्यादिलक्षणमसंभवित्वदोषेण परास्तम् ।

तथा जातिरपि—'प्रत्यक्षादनुमानाद्वा न जातिः सेद्धुमर्हति । व्यञ्जकैरन्यथासिद्धेस्तद्वृत्तेश्चानिरूपणात्' ॥ ४७ ॥ नतावद्गौर्गौरित्यभिन्नाकारग्राहिप्रत्यक्षं जातौ प्रमाणम् । विकल्पासहत्वात् । तत्किमेकव्यक्तिवद्व्यक्त्यन्तरे गौरित्यवभासः उत व्यक्तीनामेकगोत्वभावावभासः एकधर्मवत्तयावभासो वा । नाद्यः । एकव्यक्तेर्गोस्वभाववद्व्यक्त्यन्तरस्यापि गोस्वभावत्वादेवान्तरेणापि सामान्यमनेकोदकभाजनेष्वयं चन्द्रोयं चन्द्र इति वदवभानोपपत्तेः । ननु व्यक्तिमात्रं गौरितिमतिगोचरो गोव्यक्तिर्वा नाद्यः । तुरगादिव्यक्तावपि तत्प्रसङ्गात् । नेतरः जातिस्वीकारापत्तेरिति चेन्न । सास्नादिमद्व्यक्तेरन्यमतिगोचरत्वात् ।

एवमेकत्वसंख्याऽनिरासमुक्त्वा संप्रति संख्यामात्र एव प्रमाणं नास्तीत्याह—**नच प्रमाणमिति** । [illegible] संख्येति हि [illegible] प्रमाणं, [illegible] गुणादिषु [illegible] । [illegible] **तद्बाधस्येति** । [illegible]—**नचेति** । ननु तथापि [illegible] **तदेवमित्यादिना** । [illegible] **तादृग्वृत्तीति** । [illegible]

[illegible] **तथा जातिरपीति** । [illegible] **तद्वृत्तेश्चेति** । [illegible] **न तावदिति** । [illegible]

अन्यथा व्यक्तिमात्रस्य गोत्वव्यञ्जकत्वं गोत्वव्यक्तेर्वेति प्रत्यवस्थानस्य जातावपि तुल्यत्वात् । नापि द्वितीयः । सर्वत्र गोस्वभावस्यैकस्यानिरूपणात् । निरूपणे वा जातिस्वीकारवैयर्थ्यात् । नापि तृतीयः दण्डी दण्डवानितिवद्गोत्वी गोत्ववानिति प्रत्ययाभावात् । सास्नादिमत्त्वधर्मस्यैकस्य सर्वत्रप्रतिभासोऽस्तीति चेत्, कृतं तर्हि जात्या तत एवानुवृत्तव्यवहारोपपत्तेः । किंच जातिं स्वीकुर्वता तद्व्यञ्जकं किंचिद्वाच्यं तदपि कुत्र वर्तत इति पर्यनुयोगे यत्र जातिस्तत्र वर्तत इत्युक्तावन्योन्याश्रयता । उभयोर्वा कुत्र वृत्तिरिति पर्यनुयोगे यदि व्यञ्जकान्तरमभ्युपगच्छेत्तदानवस्था, यदि न तदोभयोरपि वस्तुमात्रवृत्तितया सर्वत्र सर्वा जातिर्वर्तेतेति जातिसाङ्कर्यप्रसङ्गः । यत्र यत्प्रतीयते तत्र तद्वर्तत इति प्रतीतिचरणशरणत्वेपि व्यञ्जकाङ्गीकरणवैयर्थ्यम् । प्रतीतिमात्राच्च तथात्वाङ्गीकारे नभोनीलिमादेरपि तथात्वापातः । अबाधितप्रतीतेर्व्यवस्थापकत्वाङ्गीकारे वेहापि युक्तिबाधस्य सुवचत्वेन न तादृशप्रतीतेरपि व्यवस्थापकता । किंच जातिस्वीकारवादिनापीयं जातिरियं जातिरित्यनुवृत्तप्रत्ययसिद्धये कश्चिदुपाधिरेष्टव्यः तथाच सार्वत्रिकः स एवानुवृत्तप्रत्ययकारणमस्तु तदलं जातिकल्पनादुर्व्यसनेन । तदेवं न प्रत्यक्षं जातौ क्रमते ।

अस्तु तर्हि गन्धवन्तो गन्धवदगन्धावृत्तिगन्धवद्वृत्त्यवृत्त्यन्यधर्मवन्तः । तथा शैत्यवन्तः

[illegible]व्येयं रीतिरित्याह—**अन्यथेति । गोत्वव्यक्तेरिति** । गोत्वविशिष्टव्यक्तेर्गोत्वव्यञ्जकत्वे स्वस्यैव स्वव्यञ्जकत्वयात्माश्रयप्रसङ्ग इत्यर्थः । सर्वव्यक्तीनामेकगोस्वभावत्वावभास इति द्वितीयपक्षं दूषयति—**नापि द्वितीय इति** । नहि सर्वव्यक्तीनामेकगोस्वभावत्वं भवद्भिरभ्युपगम्यते, जातिव्यक्त्योर्भेदाङ्गीकारात् । **निरूपणे वेति** । एकशब्दप्रयोगानुपपत्त्या चैकस्वभावाङ्गीकारे वा तादृशस्वरूपेणैवानुगतव्यवहारसिद्ध्या [illegible] तया द्वैतवादिनामेव विजयः स्यादित्यर्थः । एकधर्मवत्त्वावभास इति तृतीयं पक्षं दूषयति—**नापि तृतीय इति** । प्रतीतिरेवेयमसिद्धा । नहि गौरिति प्रतीतिव्यतिरेकेण गोत्वग्राहिप्रत्ययोऽस्तीत्यर्थः । यद्यपि गोत्वस्य धर्मत्वग्राहिणी प्रतीतिर्नास्ति तथापि सास्नादिमत्त्वं नामैकानुगतो धर्मः प्रतीयते अतस्तत्र जातिसिद्धिरिति शङ्कते—**सास्नादीति** । किंच सास्नादिमत्त्वलक्षणव्यञ्जकधर्मोऽपि दुर्निरूप इत्याह—**किंच जातिं स्वीकुर्वतेति । सर्वत्रेति** । यदि सास्नादिमत्त्वं गोत्वं चोभयं व्यक्तिमात्रे वर्तेत तदा सर्वत्र सास्नादिमत्त्वं गोत्वं च स्यादिति विशेषविशेषोच्छेदः जातिसंकरश्च कार्यकारणभावाव्यवस्थितिश्चेत्यादिदोषाः प्रादुष्युरिति भावः । ननु प्रतीतिरेव तत्तत्त्वव्यवस्थितौ शरणं तत्र सा सर्वव्यक्तिषु गोत्वाव[illegible] तस्मान्नायं दोष इति तत्राह—**यत्र यदिति** । जातीनां व्यञ्जकस्वीकारोऽपि वृथा, यत्र या प्रतीयते तत्र सास्तीति तत्रापि वक्तुं शक्यत्वादित्याह—**व्यञ्जकेति** । अथ माभूत् व्यञ्जकाभ्युपगमः [illegible] तर्हि वक्तव्यं—प्रतीतिमात्रात्तदङ्गीकार उताबाधितप्रतीतेः । नाद्यः । अतिप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । [illegible]इत्याह—**प्रतीतिमात्रेत्यादिना** । किंच जातिवादिनापि जातिरपीयं जातिरियं जातिरित्यनुगतप्रतीतिनिर्वाहकः कश्चिदस्तीति वक्तव्यम् । अन्यथा तद्वद् द्रव्यादिष्वपि प्रतीत्युपपत्तिः । आद्ये सा न जाति[illegible] अनवस्थापत्तेः, तस्मादुपाधिरेव स वक्तव्यः, तथा च तथाविधोपाधिरेव सर्वत्रानुगतिनिर्वाहकः [illegible] जातिकल्पनेन इत्याह—**किंचेत्यादिना** ।

एवं प्रत्यक्षं जातौ [illegible]—**अस्त्विति** । [illegible]

शीतवदशीतावृत्तिशीतवद्वृत्त्यवृत्त्यन्यधर्मवन्तः प्रमेयत्वाज्ज्वलनादिवदित्यनुमानैः पृथिवीत्वजलत्वादीनां सिद्धिः । विवादाध्यासितानि द्रव्यगुणकर्माणि सामान्यवन्त्यनित्यत्वाद्गोवदित्यनुमानेन सत्तायाश्च सिद्धिरिति चेत् । न । प्रथमप्रयोगेषु तत्तज्जातिव्यञ्जकगन्धवत्त्वशीतस्पर्शवत्त्वादिधर्मैरेवार्थान्तरत्वात् ।

जात्यनङ्गीकारवादिनं प्रति गोवदिति दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वाच्च । किंच सर्वसर्वगता जातिरुत व्यक्तिसर्वगता । नाद्यः । विकल्पासहत्वात् । किं सर्वसर्वगतत्वं नाम— सर्वत्र संयोगस्तादात्म्यं वा समवायो वा संबन्धान्तरं वा । 'अद्रव्यत्वान्न संयोगः साङ्कर्यान्नेतरावपि । पदार्थान्तरतापत्तेर्नान्यसंबन्धसंभवः' ॥ ४८ ॥ न तावज्जातेः सर्वव्यक्तिसंयोगोऽद्रव्यत्वात् । न तादात्म्यसमवायौ, सर्वव्यक्तिषु सर्वजातीनां तादात्म्ये समवाये

त्वञ्च गन्धवद्वृत्तिधर्मवन्त इत्युक्ते प्रमेयत्वादिभिरर्थान्तरता तदर्थमगन्धावृत्तीत्युक्तम् । गन्धवदगन्धावृत्तिधर्मवन्त इत्युक्ते घटत्वपटत्वादिभिरर्थान्तरता तदर्थं गन्धवद्वृत्त्यवृत्त्यन्येत्युक्तम् । घटत्वादीनां न गन्धवद्वृत्त्यादिवृत्तित्वे सति गन्धवत्त्वाद्यवृत्तित्वेन तद्ग्राहित्वाभावात् । गन्धवद्वृत्त्यवृत्त्यन्यधर्मवन्त इत्युक्ते न प्रमेयत्वादिभिरर्थान्तरता तदर्थमगन्धावृत्तीत्युक्तम् । तावति चागन्धवत्तु साध्यानुगमादप्रसिद्धविशेषणता । अत उक्तं गन्धवदिति । गन्धवदगन्धावृत्तित्वं चावृत्तित्वाद्वाऽगन्धवन्मात्रवृत्तित्वाद्वा गन्धवन्मात्रवृत्तित्वाद्वा । प्रथमो द्वितीयप्रथमद्वितीयौ गन्धवत्तु व्याहतौ । तृतीयोऽपि कतिपयगन्धवद्वृत्तिर्वा समस्तगन्धवद्वृत्तिर्वा । प्रथमो द्वितीयविशेषणेन व्याहतः । द्वितीयस्तु सिद्धसाधनम् [illegible] सिध्यतीत्यभिमानः । अगन्धवन्मात्रवृत्तिनिषेधतस्त्र [illegible] साध्यसिद्धिः । उदकत्वजातावपि समानामेव रीतिमाह—**तथा शैत्यवन्त इति** । व्याख्यानं तु पूर्ववत् । [illegible] हेतूदाहरणे निर्दिशति—**प्रमेयत्वादिति** । एवमुष्णस्पर्शवन्तो नीरूपस्पर्शवन्तश्च पक्षीकृत्य तेजस्त्ववायुत्वे समर्थनीये । तथा सत्तादिमतः पक्षीकृत्य गोत्वादिसमर्थनीयम् । सत्तायामनुमानमाह—**विवादेति** । कार्यवर्गोऽत्र पक्षः । तदितरेषु तु तद्द्वारा सिद्धिः । एकसामान्यवत्त्वं चात्र साध्यम् । तथा कर्म [illegible] दावत्वेऽवृत्तिजातिमत्कार्यत्वाद् दावत्वेऽपदवदित्यादपि द्रष्टव्यम् । एवमनुमानान्युपन्यस्य [illegible] व्यञ्जकरूपधर्मैरेवेति श्लोकभागं विवृणोति—**न प्रथमेति** । [illegible] एतेन व्यञ्जकैरन्यथासिद्धेरिति निरस्तम् । [illegible] पारे कथं तस्य गन्धवत्त्वस्य संभवः आत्माश्रयादतो नार्थान्तरतेति चेत् । [illegible] अपि च कुत आगतोऽयं देवानां प्रियः [illegible] एव नियमं [illegible] तत्कि पाकजरूपादिमन्त इत्यादपक्षीकरणं ब्रवीति । भवतु भवतो नियम [illegible] विरुध्यति, उत्पत्तिस्थित्योरप्रतिबन्धकत्वात् तस्य [illegible] जातिपदप्रक्षेपाददोषः, आकाशादौ [illegible] ।

[illegible] जातीति । [illegible] —**किं सर्वे**— [illegible] **ति** । सर्ववस्तुषु सर्वगतत्वं [illegible] —**अद्रव्यत्वादित्यादिना** । [illegible] संयोगः । [illegible] तादात्म्यं समवायो वा [illegible] —**न तावदित्यादिना** । [illegible]

[illegible]

त्वादवयविनाशे न किंचिद्दृश्येतेति चेन्न । द्व्यणुकारभ्यत्वेऽपि प्रसङ्गस्य तुल्यत्वात् । त्र्यणुकचतुरणुकादिक्रमेणारम्भान्नायं प्रसङ्ग इति चेत् । न । चतुर्भिर्द्व्यणुकैश्चतुरणुकवत् द्व्यणुकसहस्रारब्धकार्यनाशेऽपि प्रसङ्गस्य तुल्यत्वात् । तस्माद्द्व्यणुकसद्भावे न किंचिन्मानमस्ति । ननु त्र्यणुकं कार्यद्रव्योपादानकं महत्त्वे सति कार्यत्वात् घटवत् । तथारम्भकद्रव्यसंख्यापकर्षतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तं तरतमभावत्वात्परिमाणतरतमभाववत् । नचैकत्वसंख्यायामेव विश्रान्तौ सिद्धसाधनता । तथासत्येकद्रव्यस्यैव द्रव्यारम्भकत्वप्रसङ्गात् । नचैकद्रव्यारब्धं द्रव्यम् । कार्यद्रव्यस्यानाशप्रसङ्गात् । कारणविभागस्य कारणविनाशस्य च तन्नाशहेतोरभावात् । ततो द्व्यणुकसिद्धौ न परमाणूपादानकत्वं त्र्यणुकस्येति चेत् ।

न । प्रथमप्रयोगे महदुपादानकत्वस्योपाधित्वात् । ननु परिमाणावान्तरसामान्यस्य महत्त्वाद्यवान्तरसामान्यव्यतिरिक्तस्य कार्याकार्यवृत्तित्वं महत्त्वे दृष्टमतोऽणुत्वस्यापि कार्याकार्यवृत्तित्वसिद्धौ कार्याणुपरिमाणाधिकरणद्व्यणुकसिद्धिरिति चेन्न । ह्रस्वत्वदीर्घत्वयोरनैकान्त्यात्, तयोः कार्यैकवृत्तितयाऽकार्यवृत्तित्वानङ्गीकारात् । नच तद्व्यतिरिक्तत्वे

त्वन्यस्यादर्शनमनुगुणमेवेति शङ्कते—**त्र्यणुकेति** । स्यादेवं यद्येवमेवेति भवतां नियमः, नत्वेतदस्ति, चतुर्भिर्द्व्यणुकैश्चतुरणुकारम्भवद्द्व्यणुकसहस्रेणाप्येककार्यारम्भोऽनुमन्यत एव भवता । तथाच तत्रैवोक्तानुपपत्तिः समानेत्याह—**न चतुर्भिरिति** । नच चतुरणुकमपि त्र्यणुकचतुष्टयारब्धमणुशब्दार्थाभावादण्वारब्धे ह्यणुषु चाणुशब्दप्रयोगः द्व्यणुकत्र्यणुकयोस्तथा तद्दर्शनात् परमाणुव्यतिरिक्तयोः । ननु किमिति मानाभावः यावता किरणावलीकारोक्तमस्त्यनुमानमिति शङ्कते—**ननु त्र्यणुकमिति** । आकाशादौ व्यभिचारवारणाय कार्यत्वादित्युक्तम् । इच्छादिनित्यद्रव्यगुणैः स्वाभिमतद्व्यणुकेन च व्यभिचारवारणाय महत्त्वे सतीत्युक्तम् । सिद्धसाधनतानिवृत्त्यै प्रतिज्ञायां कार्यपदम् । **तथारम्भकेति** । तन्त्वारब्धपूर्वपूर्वारम्भकद्रव्येषु यदिदं संख्यापकर्षस्य तारतम्यं तत्क्वचिद्विश्रान्तम् । नचाश्रयासिद्धिर्यतोस्ति तावद्घटानुप्रविष्टपरमाणुसंख्यापेक्षया तदवयवकपालमनुप्रविष्टपरमाणुसंख्यापकर्षः इतरथा घटकपालयोर्गुरुत्वादिसाम्यापातात्, नचायमपकर्षोऽनवधिः, एकत्वादपकृष्टसंख्याभावात्, नचैकत्वमेव तदवधिरित्यर्थान्तरता, तस्यारम्भकद्रव्यसंख्यात्वाभावात्, नह्येकद्रव्यमारम्भकम्, तथा सति संयोगलक्षणासमवायिकारणाभावात् विनाशहेत्वभावान्नित्यतापाताच्च । तस्मात्परमाणुगतद्वित्वं विश्रान्तिभूमिः । तथाच यत्परमाणुद्वयारब्धं कार्यं तद्द्व्यणुकमिति भावः ।

तदेतद्दूषयति—**न प्रथमेति** । घटादौ कार्योपादानकत्वे त्वदुक्तहेतुर्न प्रयोजकः किंतु महदुपादानकत्वमाकाशादौ व्यतिरेकसिद्धेर्न पक्षेतरतेति भावः। वस्तुतो नायमुपाधिर्महत्पदवैयर्थ्यात् । दूषणं तु सप्रतिसाधनं वक्ष्यते । अपिच घटत्वमत्रोपाधिर्नच साध्याव्यापकता । त्र्यणुकघटान्यतरत्वे सति कार्यद्रव्योपादानकत्वे घटत्वस्योपाधित्वात् साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिवत् । तथाच साध्यव्यावृत्तिसिद्धिः, तदन्यतरत्वाव्यावृत्तेरशक्यत्वात्, सर्वानुमानभङ्गप्रसङ्गश्चानिर्वचनीयवादिनो न वचनीयः । श्रीवल्लभस्त्व'नुग्राहकतर्काभावात्साध्यव्याप्तिः पूर्वस्य नास्ति प्रत्युत बाधकापत्तिश्चे'ति मन्वानो बाधकमुक्तवान्, तमनुवदति—**ननु परिमाणेति** । परममहत्त्वादिषु व्यभिचारनिरासायोक्तं महत्त्वाद्यवान्तरेति । प्रयोगशरीरं तु—अणुत्वसामान्यं कार्याकार्यवृत्ति परिमाणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातित्वान्महत्त्ववदिति भावः । नच साध्यविकलता । महत्त्वस्याकाशादिषु घटादिषु च वर्तमानत्वात् । तथाच यत् कार्यमणुत्वाधिकरणं परिमाणं तदधिकरणं द्व्यणुकं यच्च नित्यपरमाणुपरिमाणं तदधिकरणं परमाणुरित्यर्थः । अनैकान्तिकतामेव दर्शयति—**तयोरिति** । अस्तु तर्हि ह्रस्वत्वदीर्घत्वव्यतिरिक्तत्वे सति इति विशेषणं तत्राह—**नचेति** । ननु यदिदमणुत्वं प्रतिसाधने पक्षीक्रियते

सतीति विशेषणान्नानैकान्तिकता । तथापि प्रतिसाधनसद्भावात्, तथाह्यणुत्वं कार्याकार्यवृत्ति न भवति महत्त्वव्यतिरिक्तत्वे सति परिमाणावान्तरजातित्वाद्ध्रस्वत्वादिवत् भवन्मतमाश्रित्य प्रयोगसंभवात्, त्रसरेणुनित्यत्ववादिनं भाट्टं प्रति हेतोर्विशेष्यासिद्धेश्च, द्वितीयप्रयोगे च सिद्धसाधनता, त्रसरेणुयुगलादौ संख्यापकर्षतारतम्यविश्रान्त्युपपत्तेः । तदेवं परमाणुभिरारब्धे त्र्यणुकादौ महत्त्वोपपत्तेर्न द्व्यणुकादिप्रक्रमप्रक्रियासिद्धिः ।

किंच 'परिमाणस्य सिद्धत्वे तदारम्भविचारणा । नाद्यापि सिद्धस्तद्भावोऽभावाद्वा लक्षणमानयोः' ॥ ५० ॥ परिमाणमेव न निरूपणपथमवतरति कुतस्तदारम्भचिन्ता तल्लक्षणप्रमाणयोरनिरूपणात्, तथाहि किं मानव्यवहारकारणं परिमाणम् १ उत द्वित्वासमवायिकारणकवृत्तिगुणत्वावान्तरजातीयम् २ आहोस्विदसमवायिकारणत्वानधिकरणनित्याकाशावृत्तिवृत्तिगुणत्वावान्तरजातिमत् ३ परिमाणत्वजातिमद्वा ४ । नाद्यः । अदृष्टेश्वरादेरपि मानव्यवहारकारणत्वस्य परिमाणत्वप्रसङ्गात् । विषयतयेति विशेषणाददोष इति चेत् । न । परिमाणत्वजातेरपि तथात्वापत्तेः । जातिमत्त्वे सतीति चेत् । न । द्रव्येऽपि प्रसङ्गात् । परिमाणत्वजातिमत्त्वे सतीति चेत् । न । तावन्मात्रस्यैव लक्षणत्वोपपत्तौ

ननु तावन्न वेदान्तिनः सिद्धं, परमाणुद्व्यणुकयोरसिद्धौ तत्परिमाणतत्सामान्ययोरप्यसिद्धतरत्वादिति तत्राह—**भवन्मतमिति** । अथवा महत्त्वव्यतिरिक्तत्वे सतीति विशेषणं व्यर्थम् । आकाशादीनामपि कार्यत्वादात्मनश्च परिमाणानधिकरणतया महत्त्वस्यापि कार्यैकवृत्तित्वेनोक्तसाध्यवत्त्वादिति तत्राह—**भवन्मतमिति** । यच्च प्रथमानुमाने महत्त्वे सति कार्यत्वादित्युक्तं तत्र विशेष्यासिद्धिमाह—**त्रसरेण्विति** । आरम्भकद्रव्यसंख्येत्यादिद्वितीयानुमानेऽपि दूषणमाह—**द्वितीयेति** । द्वित्वं ह्यारम्भकसंख्यापकर्षविश्रान्तिभूमिः तच्च द्व्यणुकगतमपि संभवति ततः परारम्भकस्याप्यसिद्धिरित्यर्थान्तरमित्यर्थः । प्रपञ्चितं द्व्यणुकदूषणमुपसंहरति —**तदेवमिति** ।

यस्य च महत्त्वस्योत्पत्त्यनुपपत्त्या द्व्यणुककल्पनं तदेवासिद्धं, परिमाणमात्रस्य दुर्निरूपत्वे तद्विशेषमहत्त्वस्य दुर्निरूपत्वादित्याह—**किंचेत्यादिना** । अभावादिति च्छेदः । श्लोकं विवृणोति—**परिमाणेति** । द्वित्वमसमवायिकारणं यस्य द्व्यणुकपरिमाणस्य तद्द्वित्वासमवायिकारणकं तद्वृत्तिर्गुणत्वावान्तरजातिस्तद्वदित्यर्थः । रूपादिव्यवच्छेदाय प्रथमं विशेषणम् । द्रव्यादिव्यवच्छेदाय द्वितीयम् । **असमवायिकारणेति** । असमवायिकारणत्वानधिकरणं नित्यश्च य आकाशावृत्तिर्गुणः तद्वृत्तिर्या गुणत्वावान्तरजातिस्तद्वत्त्वं चेत्यर्थः । अत्रापि रूपत्वादिकमादाय रूपादिष्वतिव्याप्तिनिरासायैवाकाशावृत्तिवृत्तीत्युक्तम् । तथापि द्वित्वादिष्वतिव्याप्तिस्तदर्थं नित्यग्रहणम् । एतेन संयोगविभागशब्दा अपि व्यवच्छिन्नाः । तथाप्येकत्वपृथक्त्वयोरतिव्याप्तिस्तदर्थमसमवायिकारणत्वानधिकरणेत्युक्तम् । नहि परममहत्त्वस्य किंचिदसमवायिकारणत्वमस्ति । एकत्वादेश्च द्वित्वादेरसमवायिकारणत्वाधिकरणत्वान्निरासः । ननु यद्यपि सर्वोत्पत्तिनिमित्तकारणादृष्टेश्वरादेरस्ति मानव्यवहारकारणत्वं तथापि न विषयतया, तादृशकारणत्वं चात्र विवक्षितमिति शङ्कते—**विषयेति** । 'गुणत्वे सति मानव्यवहारकारणं' मित्युदयनस्तदपि गुणत्वखण्डनेन निरसनीयम् । यद्यपि परिमाणत्वजातेः परिमाणविशेषणतया व्यवहारविषयत्वमस्ति तथापि जातिमत्त्वे सतीति विवक्षितं, न च जातौ जातिरस्तीति नातिव्याप्तिरित्याशङ्क्य तर्हि तदाधारद्रव्येऽतिव्याप्तिरित्याह—**न द्रव्येऽपीति** । न जातिमत्त्वमात्रं विवक्षितं किंतु परिमाणत्वजातिमत्त्वं तेन न द्रव्यादिष्वतिव्याप्तिरिति शङ्कते—**परिमाणत्वेति** । परिमाणत्वजातियोगित्वे तावदेवास्त्वित्यर्थः । योगीति च न वाच्यम्, व्यर्थत्वेन दूषणानन्त्यादिति भावः । नित्यादिलक्षणोद्धर-

व्यर्थविशेष्यत्वापातात् । नापि द्वितीयः । द्वित्वस्य तदसमवायिकारणत्वस्य चानन्तरमेव निरस्तत्वात् । किंच विशिष्टजातिमत्त्वं ज्ञाततया तद्व्यवहारकारणं वक्तव्यं तच्च किंचिदुपसंग्राहकपुरस्कारेणैव सर्वलक्ष्यव्यक्तिनिष्ठतयाभिगन्तव्यम्, अन्यथा व्यक्त्यन्तरे तथाप्रथाऽभावेन तद्व्यवहाराभावप्रसङ्गात् । तथाच तेनैवानुगतव्यवहारोपपत्तौ कृतं विलक्षणलक्षणपरीक्षाप्रयासेन । नापि तृतीयः । उक्तदोषानुषङ्गात् । नापि तुरीयः । जातिव्यञ्जकस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् । शक्यत्वे वा पूर्वोक्तदोषानुषक्तेश्च । तदेवं न लक्षणनिरुक्तिर्नापि प्रमाणम् । नहि मानव्यवहार एव तत्र प्रमाणम्, तस्यानिरुक्तेः, तथाहि कोऽयं मानव्यवहारः किं हस्तवितस्त्यादिव्यवहारः १ किं वाणुमहदादिव्यवहारः २ असर्वगतत्वव्यवहारो वा ३ परिमितत्वव्यवहारो वा ४ । सर्वथा नोपपद्यते । अव्याप्तेः । अणुत्वमहत्त्वाद्यसिद्धौ तद्विशेषितव्यवहारासिद्धेरसर्वगतव्यवहारस्याविभुत्वेनापि संभवात् । परिमितत्वव्यवहारस्य दशपलपरिमितमित्यादौ गुरुत्वेनापि दर्शनात्, यादृगाश्रयेऽणुमहदादिपरिमाणसमवायः परेणाङ्गीक्रियते तादृगाश्रयविशेषादेव तद्व्यवहारोपपत्तौ तदतिरिक्तपरिमाणकल्पनायां कल्पनागौरवाच्च ।

अस्तु तर्ह्यनुमानं मानमनोहरकारोक्तं 'विवादाध्यासितं द्विष्ठगुणानसमवायिकारणानित्यविशेषगुणव्यतिरिक्ताद्विष्ठगुणाश्रयः द्रव्यत्वाज्जलाणुवत् । अत्र च जीवाकाशौ पक्षी-

---

योरभिमतलक्षणं दूषयति—**नापीति** । यानि च जातिपुरस्कारेण प्रवृत्तानि लक्षणानि तेषां साधारणदूषणमाह—**किंचेति** । व्यवहारोपि लक्षणप्रयोजनं सच ज्ञातादितरथातिप्रसङ्गात् असत्त्वप्रसङ्गाच्च, केवलव्यतिरेकित्वाल्लक्षणस्य, तथाचैवंविधजातिमत्त्वमपि लक्षणं ज्ञातमेव व्यावर्तकमित्यर्थः । ततः किमिति तत्राह—**तच्चेति** । एतादृशामेवंविधजातिमत्त्वं न त्वनीदृशामिति यदिदं ज्ञानं तद्यदि व्यक्तिपुरस्कारेण तदा तद्रूपस्यान्यत्राभावेन तत्र तद्धेतुव्यवहारो न स्यात्, तथाच सर्वव्यक्तिनिष्ठमेकरूपसंग्राहकं पुरस्कृत्य स इति वक्तव्यमित्यर्थः । प्रथा प्रतीतिः । ततो वा किमित्यत्राह—**तथाचेति** । विलक्षणजातिविशिष्टं यल्लक्षणं तत्परीक्षणप्रयासेन कृतमलमित्यर्थः । असमवायिकारणेत्यादितृतीयलक्षणं दूषयति—**नापीति** । **अशक्यत्वादिति** । पूर्वोक्तलक्षणानां दूषितत्वादिति भावः । ननु मानव्यवहारः किमिति न प्रमाणमिति तत्राह—**नहीति** । **अव्याप्तेरिति** । हस्तवितस्त्यादीनामेकैकस्यैकैकस्मिन्भावात्परमाणौ परममहति वाऽभावादव्याप्तिरिति प्रथमपक्षे दूषणम् । द्वितीये दूषणमाह—**अणुत्वेति** । परिमाणमात्रासिद्धौ तद्विशेषोऽसिद्ध इति भावः । सकलपरिमाणाननुगतिश्च लक्षणस्य द्रष्टव्या । तृतीये दूषणमाह—**असर्वेति** । विभुत्वाभावमादायापि घटत इत्यर्थः । अत्रापि व्यापकपरिमाणेऽव्याप्तिर्द्रष्टव्या । चतुर्थं दूषयति—**परिमितेति** । कल्पनागौरवं च सर्वपक्षसाधारणदूषणमाह—**यादृगेति** ।

एवं प्रत्यक्षं निराकृत्यानुमानमुद्भाव्य निराकरोति—**अस्तु तर्हीति** । अद्विष्ठगुणाश्रय इत्युक्ते एकत्वैकपृथक्त्वाश्रयत्वेनार्थान्तरता तदर्थं द्विष्ठगुणानसमवायिकारणेत्युक्तम्, तथापि शब्देन ज्ञानादिगुणैश्चार्थान्तरता तदर्थमनित्यविशेषगुणव्यतिरिक्तेत्युक्तम् । द्विष्ठगुणानसमवायिकारणानित्यविशेषगुणव्यतिरिक्तगुणाश्रय इत्युक्ते संयोगविभागाजनकौ यौ घटादिनिष्ठौ संयोगविभागौ तदाश्रयत्वेन सिद्धसाधनता अत उक्तमद्विष्ठेति । द्विष्ठगुणानसमवायिकारणानित्यगुणव्यतिरिक्ताद्विष्ठगुणाश्रय इत्युक्ते कार्यद्रव्येषु व्यभिचारस्तेषामनित्यगुणमात्राश्रयत्वेनानित्यव्यतिरिक्तगुणाश्रयत्वाभावादत उक्तं विशेषगुणेति । ईश्वरे व्यभिचारवारणायानित्यग्रहणम् । अत्र च विवादाध्यासितपदेन विवक्षितं दर्शयति—**अत्रचेति** । तथाचानित्यविशेषगुणानामेव तथा-

क्रियेते । तथेश्वरो नित्यविशेषगुणव्यतिरिक्तासमवायिकारणाद्विष्ठगुणाश्रय आत्मत्वाज्जीववदिति चेत् । न । 'आद्यस्योपाधिमत्त्वेन साध्याभावान्निदर्शने । द्वितीयस्योभयत्रापि प्रतिसाधनरोधनात्' ॥ ५१ ॥ प्रथमानुमाने मूर्तत्वस्योपाधित्वात् । नच पार्थिवपरमाणौ साध्याव्याप्तिः । तत्रापि द्विष्ठगुणासमवायिकारणानित्यविशेषगुणव्यतिरिक्ताद्विष्ठगुणानां परत्वापरत्ववेगादीनां सद्भावात् । नचेश्वरे मूर्तत्वस्योपाधेः साध्याव्याप्तिः, तस्य वेदान्तिभिर्निर्गुणत्वाङ्गीकारात्, द्वितीयप्रयोगेऽपि दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यात् । गुणानां नित्यत्वासिद्धावप्रसिद्धविशेषणत्वाच्च । सप्रतिसाधनं चेदं प्रयोगद्वयं, विवादाध्यासितमुक्तविशेषणविशेषितसाधारणगुणाश्रयो न भवत्यमूर्तत्वाद्रूपादिवदिति प्रयोगोपपत्तेः । नचाद्रव्यत्वमुपाधिः तद्व्यतिरेके पृथिव्यादिषु मूर्तत्वस्यैवोपाधित्वात् । तदेवं परिमाणत्वासिद्धेर्न तदारम्भविचारणाप्यवकाशं लभते ।

नच कारणगुणपूर्वकतानियमः । रूपादीनां परिपके लौहित्यस्याकारणगुणपूर्वस्यापि दर्शनात् । ननु निवृत्तः श्यामो घटोऽन्य एव च लोहितस्तत्रोत्पन्नः, तथाहि श्यामत्व-

---

भूतानां सत्त्वेनोभयेषामपि पक्षत्वाद्दिक्कालयोर्विशेषगुणशून्यतया नित्यविशेषगुणपदस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गेन पक्षत्वासंभवात् जीवाकाशयोरेव पक्षत्वं दिक्कालयोस्तु पक्षतुल्यतयावस्थानमिति भावः । अनुमानान्तरमपि तदीयमाह—**तथेति** । अत्राप्यद्विष्ठगुणाश्रय इत्युक्ते एकत्वादिनार्थान्तरता तदर्थमसमवायिकारणेत्युक्तम् । तथापि ज्ञानादिनार्थान्तरता तदर्थं नित्यविशेषगुणव्यतिरिक्तेत्युक्तम् । द्वित्वादिभिरर्थान्तरतापरिहाराय द्विष्ठग्रहणम् । सामान्यादिभिरर्थान्तरतापरिहाराय गुणग्रहणम् । अनयोर्दूषणं संगृह्णाति—**आद्यस्येति** । द्वितीयस्य निदर्शने साध्याभावादित्यन्वयः । श्लोकं विवृणोति—**प्रथमेति** । यदत्र तैरेवोक्तं 'नच स्पर्शवत्त्वमूर्तत्वे उपाधी, पवनपार्थिवपरमाणुव्यभिचारादिति तद्दूषयति—**नचेति** । साध्याव्याप्तिः साध्येनोपाधेर्व्याप्त्यभावः, साध्याधिकवृत्तितेति यावत् । साध्याव्याप्तिरिति साध्यसमव्याप्त्यभावो विवक्षितः । ननु विश्वेश्वरे नित्यज्ञानादेरेकरूपत्वेन साध्यवत्त्वमस्ति नचास्ति मूर्तत्वमुपाधिरतः साध्याव्यापक इति तत्राह—**नचेश्वरे इति** । तत्र साध्यमपि नास्तीत्यर्थः । किंचात्र द्विष्ठविशेषगुणपदयोरपार्थकता असमवायिकारणपदेनानित्यव्यतिरिक्तपदेन वाऽनभीष्टव्यावृत्तिसिद्धेः । अर्थान्तरता च, शब्दज्ञाननित्यतानादायापि सिद्धेर्गमात् । ईश्वरान्यामूर्तान्यत्वस्य समव्यापकस्योपाधित्वाच्च । **साध्यवैकल्यादिति** । निर्गुणात्मवादिना वेदान्तिन इत्यर्थः । नित्यविशेषगुणेत्यवयवांशो मां प्रत्यसिद्ध इत्याह—**गुणानामिति** । उभयत्रापीत्यादिकं विवृणोति—**साधनमिति** । जीवाकाशौ द्विष्ठगुणासमवायिकारणानित्यविशेषगुणव्यतिरिक्तद्विष्ठसाधारणगुणाश्रयत्वानधिकरणं, तथेश्वरोऽप्युक्तविशेषणविशिष्टसाधारणगुणाश्रयत्वानधिकरणम् । अमूर्तत्वादिति हेतुरवगन्तव्यः । **तद्व्यतिरेक इति** । एवं ह्युपाधेर्व्यतिरेको वक्तव्यः, विप्रतिपन्नमेवंविधगुणाश्रयः द्रव्यत्वात् पृथिवीवदिति । तत्र मूर्तत्वमुपाधिरतः साध्यव्याप्तिर्नास्तीत्यर्थः । किंच भोगनामप्रभावधर्मवत्त्वेन गगनाकाशे प्रकरणसमत्वं संपादयितुमात्मनि च मनोनामप्रभावधर्मवत्त्वेन शब्दो वा ज्ञानादिर्वा दृष्टान्तः । परिमाणखण्डनस्य परिमाणकारणत्वनिराकरणोपयोगमाह—**तदेवमिति** ।

अथ 'कारणगुणप्रक्रमेण कार्ये गुणारम्भ' इति वैशेषिकैः परिभाष्यते तदभ्युपगम्य, पाकजप्रक्रियायामेव नियमत्वासंभवमर्थमाह—**नच कारणेति** । लोहितपरिपाको घटस्य पाकस्थले श्यामत्वं तदुत्पद्यते नच तस्य कारणगुणपूर्वकत्वं पूर्वघटस्यानष्टत्वात् । स्थित एव तस्मिन् श्यामत्वनाशे लौहित्यमुत्पद्यते इत्यर्थः । ननु स्थित एव घट इत्यसिद्धं नष्टस्यानष्टस्येति शङ्कते—**नन्विति** । ननु न एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञानाद् घटैक्यावगमे कथं तस्य निवृत्तिरित्यत आह—**तथाहीत्यादिना** । [illegible]

माश्रयविनाशादेव नश्यति कार्यगतरूपत्वात् नष्टपटरूपवत् । तथा लौहित्यमाश्रयोत्पत्त्यनन्तरमेवोत्पद्यते कार्यगतरूपत्वात्कार्यलोहितपटरूपवदित्यनुमानतस्तद्भेदसिद्धेः । न च विनाशे हेतोरभावः । स्पर्शवद्वेगवदनिलसंचलनबलेन प्रज्वलज्ज्वलनस्य ज्वालाकलापस्यैव घटावयवसङ्घातविघटनहेतुत्वात् । अन्यथानलावयवानामन्तरनुप्रवेशासंभवेन पिठरजठरसंचारिसलिलोल्ललनतण्डुलविक्लेदनयोरसंभवप्रसङ्गात् । मृदुकठिनतालक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गोपलब्धेश्च तद्भेदावगतौ कथं न कारणगुणपूर्वकता रूपादीनामिति चेत् । मैवम् । 'तत्त्वेन प्रत्यभिज्ञानात्तदाधेयानिपाततः । संख्याप्रमाणयोरैक्यादन्यथापाकसंभवात्' ॥ ५२ ॥ स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षविरोधात्, उपरिस्थितशरावादीनामपातात्, तद्देशत्वतत्संख्यतातत्परिमाणतोपलब्धेश्च । अन्तःपाकस्यापि सच्छिद्रत्वादवयविनां स्फटिकान्तरिन्द्रियरश्मिप्रवेशवदुपपत्तेः । अन्यथा सलिलस्यन्दनबहिःशैत्योपलम्भयोरभावप्रस-

---

परिहारायैवग्रहणम् । परमाणुगतरूपेऽनैकान्तिकतापरिहाराय कार्यग्रहणम् । कार्यगतसत्तादिव्यावृत्त्यै रूपग्रहणम् । एवमामघटध्वंसं प्रसाध्य कार्यगुणानां कारणगुणपूर्वकत्वनियमार्थं लोहितघटस्योत्पत्तावप्यनुमानमाह—**तथा लौहित्यमिति** । लोहिततन्त्वारब्धः पटो लोहितपटः । पटग्रहणं चोपलक्षणार्थम् । एवं किरणावलीकारोदीरितानुमानविरोधाद्द्रव्यभेदाधिगतौ प्रत्यभिज्ञा ज्वालाप्रत्यभिज्ञावद्भ्रान्तेत्यर्थः । नन्वत्र मुशलप्रहारादिरसमवायिकारणसंयोगनाशहेतुः पाकावस्थायां नास्ति तत्कथं विनाशः, अनुमानद्वयं तु शङ्कितोपाधिव्याधिव्याहतं भविष्यतीति तत्राह—**न च विनाश इति** । स्पर्शवान्वेगवांश्च योऽनिलस्तस्य संचलनेन यो प्रज्वलज्ज्वलनस्तस्य यो ज्वालाकलापस्तस्येति विग्रहः । अयमभिसंधिः । घटादिपार्थिवावयविनां तेजःसंयोगे सत्यभ्याघाताद्वा नोदनाद्वा परंपरया तदारम्भकेषु परमाणुषु कर्माण्युत्पद्यन्ते तेभ्यो विभागः विभागेभ्यो द्रव्यारम्भकसंयोगनाशस्ततश्च द्व्यणुकमारभ्यान्त्यावयविपर्यन्तं द्रव्याणां विनाशः तस्मिन् विनष्टे परमाणुष्वग्निसंयोगादौष्ण्यापेक्षाद्रूपरसगन्धस्पर्शानां विनाशः पुनरन्यस्मादग्निसंयोगादौष्ण्यापेक्षात्पाकजरूपादयो जायन्ते तदनन्तरं च भोगिनामदृष्टापेक्षादात्माणुसंयोगादणुषु कर्मोत्पत्तौ तेषां परस्परसंयोगाद्द्व्यणुकादिप्रक्रमेण कार्यद्रव्यमुत्पद्यते तत्र च कारणगुणप्रक्रमेण रूपाद्युत्पत्तिरिति पीलुपाकवादिप्रक्रिया । तथाच स्पर्शवद्वेगवदग्निसंयोगो द्रव्यासमवायिकारणसंयोगनाशहेतुरिति । नन्वविनष्ट एव कार्यद्रव्ये रूपादिमात्रस्यैव निवृत्तिरपरस्य चोत्पत्तिः किं न स्यादिति तत्राह—**अन्यथेति** । अथवा तादृशज्वालासंपर्कों बहिष्ठावयवानां न पुनर्घटान्तरावयवानां तत्कथमान्तरावयवसंयोगनाश इति तत्राह—**अन्यथेति** । उल्ललनं ऊर्ध्वचलनम् । विरुद्धधर्मसंसर्गादपि द्रव्यान्तरमेवावसीयत इत्यभिप्रेत्याह—**मृद्विति** । तदेतद्दूषयति—**मैवमिति** । स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानात्तावदामपक्वावस्थयोरैक्यमवगम्यते ततस्तद्विरुद्धतया कालात्ययापदिष्टमनुमानजातमित्यैक्यमेव युक्तम् । **तदाधेयानिपाततः** । यदि हि पाकसमये चुल्ल्यादीनां विनाशोत्पादौ स्यातां तदा तदन्तराकाले तदुपरिस्थितस्थाल्यादीनां निपातः स्यान्मुद्गरादिप्रहारे तथादर्शनात् । इतश्चैक्यमेव युक्तं संख्याप्रमाणयोरैक्यात् यावन्तो यत्परिमाणाश्च घटा आमपाके निक्षिप्तास्तावन्तस्तत्परिमाणा एव च घटाः पक्वा अपि दृश्यन्ते । अपूर्वोत्पत्तौ हि कतिभिश्चित्परमाणुभिरधिका वा अधिकपरिमाणा वा किमिति नारभ्यन्ते । यत्तु पाकानुपपत्तिर्बाधिकोक्ता तत्राह—**अन्यथेति** । द्रव्यविनाशव्यतिरेकेणापि सच्छिद्रत्वादवयविद्रव्याणां ज्वलनावयवानामान्तरेप्यनुप्रवेशसंभवेन पाकोपपत्तेरिति संग्रहश्लोकार्थः । तमिमं विवृणोति—**स एवेत्यादिना** । यथाहि सलिले विनष्टेषु बुद्बुदेषु बुद्बुदान्तराणां चोत्पत्तौ न तद्देशत्वादिनियमस्तथेहापि स्यात् पूर्वस्य विनाशात्, न त्वेवमस्तीत्याह—**तद्देशत्वेति** । अथ किमिति सच्छिद्रतावयविनामिति तत्राह **अन्यथेति** । यथाहि सलिलस्यन्दनादिमात्रान्न तद्घटनाशस्त्वयाङ्गीक्रियते तथा दहनानुप्रवेशेपि सच्छिद्रेषु

ङ्गात् । मृदुकठिनतालक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गस्याप्यन्तरेणावयविनाशं छायातपविनिहितपट-वदुपपत्तेः । नच वेगवद्द्रव्याभिघातमात्रादवयविनाशः । प्रबलपवनाभिमुखनिहितघटा-देरपि विनाशापत्तेः ।

नियतहेतुभावकुलालादिव्यतिरेकेण घटजन्मासिद्धेश्च । अन्यथा शब्दे सुखादयोऽप्याश्र-यविनाशविनाश्याः, कार्यत्वे सति विशेषगुणत्वात् घटरूपादिवदित्यपि स्यात्. प्रत्यभि-ज्ञाविरोधस्तु प्रकृतेपि समानः । नचैवं पिठरकुहरसंचारितण्डुलानामनलसंपर्केप्यनाशप्र-सङ्गः । परिमाणभेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वाद्विरोधिप्रत्यभिज्ञाभावाच्च । नच स एवायमिति प्रत्यभिज्ञाविरोधः प्रदीपेपि तुल्यः । न्यूनाधिकपरिमाणभेदस्य तत्र प्रत्यक्षेणोपलम्भात् तैलवर्त्यग्निसंयोगानां च प्रतिक्षणं भेदेन सामग्रीभेदाच्च कार्यभेदोपपत्तेः, तत्र प्रत्यभि-ज्ञायाः सादृश्यविषयतयान्यथासिद्धेः । नचैकत्र प्रत्यभिज्ञाया अन्यथासिद्धौ सर्वत्र तथाभावः । बाधाबाधाभ्यां तद्व्यवस्थोपपत्तेरन्यथातिप्रसङ्गात् ।

तस्मात्कारणगुणप्रक्रमो न विदुषां परितोषायेति सिद्धम् । [illegible] ।

पाकोपपत्तेर्न द्रव्यनाश इति भावः । विरुद्धधर्मसंसर्गं परिहरति—मृदुकठिनेति । [illegible] हितपटस्यापि पाको वैशेषिकैरङ्गीक्रियते, तथापि न [illegible], [illegible] एकत्वेन प्रत्यभिज्ञानादिति भावः । [illegible]—नचेति ।

[illegible]

तथाहि किमिदं कारणत्वं किं पूर्वकालभावित्वं १ किं वा नियतप्राक्कालसत्त्वं २ सहकारिवैकल्यप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वं वा ३ अन्वयव्यतिरेकवज्जातीयत्वं वा ४ सामग्र्येकदेशत्वं वा ५ व्यापारवत्त्वं वा ६ यदनभ्युपगमे नित्यसत्त्वासत्त्वयोरन्यतरप्रसक्तिस्तद्वा ७। नाद्यः । रासभस्यापि धूमादिकारणत्वप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । 'कालस्याहेतुतापत्तेर्नाधितोन्योन्यसंश्रयात् । स्वात्मवृत्तेरयुक्तत्वान्नियतत्वानिरुक्तितः' ॥ ५३ ॥ कालाव्याप्तेः कालस्य कालान्तराभावात् । नचौपाधिकं कालस्य पौर्वापर्यम् । इतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गात् । कालपौर्वापर्ये उपाधिपौर्वापर्यं तत्पौर्वापर्ये कालस्य तथात्वमिति । उपाध्यन्तराधीनमुपाधेः पौर्वापर्यं नतु कालाधीनमिति चेत् । न । युगपदनन्तोपाध्यवस्थानप्रसङ्गात् । नचैवमस्त्विति वाच्यम् । प्रमाणाभावात्, व्यवहारस्य मायामयत्वेनोपपत्तेः, कल्पकाभावाच्च । अन्यथा तदुपाधेरेवातीतादिव्यवहारोपपत्तौ कालापलापप्रसङ्गात् । उपाधिभेदेपि किंचिदुपाधिविशिष्टस्य कालस्यान्योपाधिविशिष्टे काले न वृत्तिर्येन कालस्य पूर्वकाले भावित्वं स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् । नहि कुण्डलिनि देवदत्ते स एव दण्डविशिष्टो वर्तते । काचेयं नियतिः किं तस्मिन्सत्येव भावः १ अनन्यथासिद्धत्वं वा २ तत्तत्कार्यानुगुणतया प्राक्कालसत्त्वं वा ३ तस्मिन्सति भाव एव वा ४ । नाद्यः । रासभस्यापि धूमविशेषं प्रति नि-

---

निरूप्यमाणं कारणत्वमेवंविधाधिष्ठानत्वमेव । एतादृशाधिष्ठानत्वविवक्षया च 'स कारणं करणाधिपाधिपः, कारणत्वेन चाकाशादिष्वि'त्यादिश्रुतिसूत्रभाष्यादौ ब्रह्मणि कारणशब्दप्रयोग इति हृदि निधाय कारणत्वं खण्डयति—**कारणत्वेति** । कारणत्वानिरुक्तेश्च न कारणगुणप्रक्रमो विदुषां परितोषायेत्यन्वयः । अङ्कुराजननलक्षणकार्याभाववत्त्वमतत्कारणस्याप्यस्तीत्युक्तम्—**सहकारीति** । जातीयपदं व्यक्तिसंग्रहार्थम् । **यदनभ्युपगम इति** । नित्यसत्त्वासत्त्वयोरन्यतरप्रसक्तिनिवारकं चेत्यर्थः । यस्य मृदादेः कारणत्वेनाभिमतस्यानभ्युपगमे निर्हेतुकतया भावत्वे सति खादिवत् घटादेः सत्त्वमभावत्वे सति शशविषाणादिवदसत्त्वं च प्रपद्यते तन्मृदादिकारणमिति भावः । **रासभस्यापीति** । अकारणस्यापि गर्दभादेर्धूमादिपूर्वभावित्वमस्तीति तस्यापि धूमादिकारणत्वप्रसङ्गादतिव्याप्तिरित्यर्थः । नियतप्राक्कालसत्त्वमिति द्वितीयपक्षेपि दूषणानि श्लोकेन संगृह्णाति—**कालस्येति** । नहि कालस्य कालभावित्वमस्ति कालस्यैकत्वेन कालान्तराभावात् । अथौपाधिकः कालभेदोस्ति तथाचोपाधिपौर्वापर्याभ्यामुपहितकालपौर्वापर्यमिति तत्राह—**नाधित इति** । नाप्युपाधितः पौर्वापर्यं कुतः, अन्योन्यसंश्रयात् । उपाध्यन्तरेपि पौर्वापर्यं किमुपाध्यन्तरात् किंवा पूर्वापरकालसंबन्धात् । नाद्यः । अनवस्थानात्, तैरेव चार्थेषु पूर्वापरादिव्यवहारसिद्धेः, कालवैयर्थ्याच्च । द्वितीयेऽन्योन्याश्रयः । कालपौर्वापर्यादुपाधिपौर्वापर्यम् उपाधिपौर्वापर्याच्च कालपौर्वापर्यमित्यर्थः । यदि च किंचिदुपाधिविशिष्टकालेनोपाध्यन्तरविशिष्टकालसंबन्धादस्ति कालपौर्वापर्यमिति मतिः तदा विशेष्यांश आत्माश्रयत्वं स्यात्तच्चायुक्तं लोके तथाऽदर्शनादित्याह—**स्वात्मेति** । तच नियतत्वानिरूपणाच्च न तद्विशिष्टलक्षणमित्याह —**नियतत्वेति** । श्लोकं विवृणोति—**कालाव्याप्तेरित्यादिना** । स्वात्मवृत्तेरित्येतद्विवृणोति—**उपाधिभेदेपीति** । स्वात्मवृत्तिविरोधमेवोपपादयति—**नहि कुण्डलिनीति** । अन्त्यदूषणं विवृणोति—**काचेति** । प्राक्कालसत्त्वमाकाशादेरप्यस्तीति कार्यानुगुणतयेत्युक्तम् । नच प्रथमचतुर्थयोः पौनरुक्त्यम् । धूमाग्न्योरन्ययोगव्यवच्छेदेप्ययोगव्यवच्छेदाभावात् । **रासभस्येति** । यद्यपि धूमजातीयस्य रासभे सत्येव भाव इति नास्ति, तथापि तदानीमुत्पन्नधूमविशेषस्यैवंभावोस्तीत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । एतदेव विशदयति—

तत्कारणत्वं, गगनादौ सत्यपि तावत्कालपूर्वभावित्वे इति तस्यापि नियतत्वात् । न द्वितीयः । गर्दभाकाशादेरपि तथाभावात् । स्वकारणजन्यत्वेन नियतविधुरतया च तेषां सर्वदैवोत्पत्त्यभावादिति इति चेत्, तत्किं स्वकारणसन्निधिप्रयुक्तसन्निधीनि बीजधरणी-सलिलादीनि एतान्यङ्कुरोत्पत्तौ किं वा तदनुत्पत्तौ नियतविधुरस्वभावा वि-घटादयः । नापि तृतीयः । आकाशस्यानिमित्तानुपलम्भात्वनिरूपणात् । न च-तुर्थः । बीजादिजात्यन्तरत्वप्रसङ्गात् । नहि तज्जन्यत्वे भाव एवाङ्कुरादेः ।

सहकारिसन्निधानाधीनं तज्जन्यत्वं भवत्येवेति चेत् । नैवम् । तस्यैवापि कदा-चित्सहकारिसन्निधानासम्भवात् । सहकारिवैकल्यप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वं कारणत्व-मिति तृतीयोऽपि न । हेतुसामग्र्यन्तररूपायां सामग्र्यां तदसंभवात् । कारणत्वानिरुक्तौ च सहकारित्वानिरूपणात् ॥ ५४ ॥ सामग्र्या अकारणत्वप्रसङ्गात् तस्याः सहकारिवैकल्यप्र-युक्तकार्याभाववत्त्वाभावात्, सहकारित्वकल्पनाया एव सामग्रीत्वात् । किंच सहकरोतीति सहकारि कारणान्तरं तथा च कारणत्वस्यैवाद्याप्यनिरूपितत्वादाश्रयः । नापि चतुर्थः । 'जातेश्चेत्तुल्यपक्षे तत्त्वेऽतिप्रसङ्गिनः । गगनादिषु चाव्याप्तेरन्वयादेरयोगतः' ॥ ५५ ॥

स्वसत्तायामिति । अनन्यथासिद्धत्वमिति पक्षेऽपीदमेव दूषणमाह—**न द्वितीय इति** । नन्वनन्यथा-सिद्ध इति योगः अन्यथासिद्धो न भवतीति, तथाच कारणत्वं नियतत्वं वा विना सिद्धो निष्पन्नो ज्ञातो वा न भवतीत्युक्तं भवति, नचैवं रासभ आकाशो वा, एकस्य स्वकारणप्रयुक्तसन्निधिलादपरस्य च नित्यतया-ऽवर्जनीयसन्निधित्वं ततो नातिव्याप्तिरिति शङ्कते—**स्वकारणसत्त्वेनेति** । तत्किं स्वकारणप्रयुक्तसन्निधि-त्वमेव एव वान्यथासिद्धिः किं वान्यानतुर्योगिनाना काचित् । नोभयथापि, बीजादीनामङ्कुराद्युत्पत्तावाकाशा-दीनां च तद्वदनुत्पत्तावनुपस्थितावपि अनन्यथासिद्धत्वादिति दूषयति—**तत्किमित्यादिना** । धाम तेजः । तत्सत्त्वेऽसत्त्वादि तृतीयपक्षं दूषयति—**नापीति** । **अनिरूपणादिति** । यथा काललक्षणकारणेऽपि नोभयति तथा निरपेक्षतासैवसिद्धत्वनानुपपन्नमपि दुर्निरूपणततो सिद्धिरित्यर्थः । प्राक्कालसत्त्वमात्रस्य रास-भाकाशादावतिप्रसक्तत्वादित्यपि द्रष्टव्यम् । सति तस्मिन्भवत्येवेति चतुर्थपक्षेऽव्याप्तिमाह—**बीजादेरिति** ।

ननु यद्यपि बीजमात्रस्यैवंविधनियमो नास्ति तथापि सहकारिसमेतस्यास्ति कदाचिदपि च तदन्वयो यत्र तत्र प्रतिनियतमुच्यते इति शङ्कते—**सहकारीति** । तत्र किं सहकारिसन्निधानिवेश एवंविधनियमो-ऽतिरिक्तो वा । नान्त्यः, अनिरुक्तेः । आद्येऽतिव्याप्तेः । गर्दभादेरपि क्षित्यादिसहकारिसन्निवेश एवं-विधनियममात्रेणाङ्कुरं प्रतिनियतत्वापातादिति दूषयति—**नैवमिति** । एवं नियतत्वखण्डनेन द्वितीयं कारणलक्षणं दूषयित्वा तृतीयं दूषयति—**सहकारीति** । तत्रापि दूषणानि संगृह्णाति—**हेत्विति** । कारणसौष्कल्यरूपा या सामग्री सापि तावद्बीजादिवत्कारणमेव । अथच तत्र लक्षणं न संभवति तस्यां सत्यां सहकारिवैकल्यस्यैवासंभवात् । किंच सहकरोतीति सहकारि कारणविशेषः तथा केनेत्यपेक्षायां च कारणेनेति वक्तव्यं तथाचात्माश्रयत्वमित्यर्थः । विवृणोति—**सामग्र्या इति** । अन्वयव्यतिरेकवज्जातीयत्वमिति चतुर्थे पक्षे दूषणानि संगृह्णाति—**जातेरित्यादिना** । नहि जातेर्जातिरस्ति येन तज्जातीयतया कारणता तस्याः स्यादित्यव्याप्तिः । किंच सत्त्वादिकमादाय गर्दभादेरपि बीजादिजातीयतयाङ्कुरादिकारणतापातादतिव्याप्तिः । अथ द्रव्यत्वावान्तरजातिः सा जातित्वं विवक्ष्येत तदाकाशादावभावादव्याप्तिः, व्यतिरेकाभावाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम्

तथाहि किमिदं कारणत्वं किं पूर्वकालभावित्वं १ किं वा नियतप्राक्कालसत्त्वं २ सहकारिवैकल्यप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वं वा ३ अन्वयव्यतिरेकवज्जातीयत्वं वा ४ सामग्र्येकदेशत्वं वा ५ व्यापारवत्त्वं वा ६ यदनभ्युपगमे नित्यसत्त्वासत्त्वयोरन्यतरप्रसक्तिस्तद्वा ७। नाद्यः । रासभस्यापि धूमादिकारणत्वप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । 'कालस्याहेतुतापत्तेर्नाधितोन्योन्यसंश्रयात् । स्वात्मवृत्तेरयुक्तत्वान्नियतत्वानिरुक्तितः' ॥ ५३ ॥ कालाव्याप्तेः कालस्य कालान्तराभावात् । नचौपाधिकं कालस्य पौर्वापर्यम् । इतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गात् । कालपौर्वापर्ये उपाधिपौर्वापर्यं तत्पौर्वापर्ये कालस्य तथात्वमिति । उपाध्यन्तराधीनमुपाधेः पौर्वापर्यं नतु कालाधीनमिति चेत् । न । युगपदनन्तोपाध्यवस्थानप्रसङ्गात् । नचैवमस्त्विति वाच्यम् । प्रमाणाभावात्, व्यवहारस्य मायामयत्वेनोपपत्तेः, कल्पकाभावाच्च । अन्यथा तदुपाधेरेवातीतादिव्यवहारोपपत्तौ कालापलापप्रसङ्गात् । उपाधिभेदेपि किंचिदुपाधिविशिष्टस्य कालस्यान्योपाधिविशिष्टे काले न वृत्तिर्येन कालस्य पूर्वकाले भावित्वं स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् । नहि कुण्डलिनि देवदत्ते स एव दण्डविशिष्टो वर्तते । काचेयं नियतिः किं तस्मिन्सत्येव भावः १ अनन्यथासिद्धत्वं वा २ तत्तत्कार्यानुगुणतया प्राक्कालसत्त्वं वा ३ तस्मिन्सति भाव एव वा ४ । नाद्यः । रासभस्यापि धूमविशेषं प्रति नि-

---

निरूप्यमाणं कारणत्वमेवंविधाधिष्ठानत्वमेव । एतादृशाधिष्ठानत्वविवक्षया च 'स कारणं करणाधिपाधिपः, कारणत्वेन चाकाशादिष्वि'त्यादिश्रुतिसूत्रभाष्यादौ ब्रह्मणि कारणशब्दप्रयोग इति हृदि निधाय कारणत्वं खण्डयति—**कारणत्वेति** । कारणत्वानिरुक्तेश्च न कारणगुणप्रक्रमो विदुषां परितोषायेत्यन्वयः । अङ्कुराजननलक्षणकार्याभाववत्त्वमतत्कारणस्याप्यस्तीत्युक्तम्—**सहकारीति** । जातीयपदं व्यक्तिसंग्रहार्थम् । **यदनभ्युपगम इति** । नित्यसत्त्वासत्त्वयोरन्यतरप्रसक्तिनिवारकं चेत्यर्थः । यस्य मृदादेः कारणत्वेनाभिमतस्यानभ्युपगमे निर्हेतुकतया भावत्वे सति खादिवत् घटादेः सत्त्वमभावत्वे सति शशविषाणादिवदसत्त्वं च प्रपद्यते तन्मृदादिकारणमिति भावः । **रासभस्यापीति** । अकारणस्यापि गर्दभादेर्धूमादिपूर्वभावित्वमस्तीति तस्यापि धूमादिकारणत्वप्रसङ्गादतिव्याप्तिरित्यर्थः । नियतप्राक्कालसत्त्वमिति द्वितीयपक्षेपि दूषणानि श्लोकेन संगृह्णाति—**कालस्येति** । नहि कालस्य कालभावित्वमस्ति कालस्यैकत्वेन कालान्तराभावात् । अथौपाधिकः कालभेदोस्ति तथाचोपाधिपौर्वापर्याभ्यामुपहितकालपौर्वापर्यमिति तत्राह—**नाधित इति** । नाप्युपाधितः पौर्वापर्यं कुतः, अन्योन्यसंश्रयात् । उपाध्यन्तरेपि पौर्वापर्यं किमुपाध्यन्तरात् किंवा पूर्वापरकालसंबन्धात् । नाद्यः । अनवस्थानात्, तैरेव चार्थेषु पूर्वापरादिव्यवहारसिद्धेः, कालवैयर्थ्याच्च । द्वितीयेऽन्योन्याश्रयः । कालपौर्वापर्यादुपाधिपौर्वापर्यम् उपाधिपौर्वापर्याच्च कालपौर्वापर्यमित्यर्थः । यदिच किंचिदुपाधिविशिष्टकालेनोपाध्यन्तरविशिष्टकालसंबन्धादस्ति कालपौर्वापर्यमिति मतिः तदा विशेष्यांश आत्माश्रयत्वं स्यात्तच्चायुक्तं लोके तथाऽदर्शनादित्याह—**स्वात्मेति** । तव नियतत्वानिरूपणाच्च न तद्विशिष्टलक्षणमित्याह—**नियतत्वेति** । श्लोकं विवृणोति—**कालाव्याप्तेरित्यादिना** । स्वात्मवृत्तेरित्येतद्विवृणोति—**उपाधिभेदेपीति** । स्वात्मवृत्तिविरोधमेवोपपादयति—**नहि कुण्डलिनीति** । अन्त्यदूषणं विवृणोति—**काचेति** । प्राक्कालसत्त्वमाकाशादेरप्यस्तीति कार्यानुगुणतयेत्युक्तम् । नच प्रथमचतुर्थयोः पौनरुक्त्यम् । धूमाग्न्योरन्ययोगव्यवच्छेदेप्ययोगव्यवच्छेदाभावात् । **रासभस्येति** । यद्यपि धूमजातीयस्य रासभे सत्येव भाव इति नास्ति, तथापि तदानीमुत्पन्नधूमविशेषस्यैवंभावोस्तीत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । एतदेव विशदयति—

यतत्वापत्तेः, स्वसत्तायां सत्यामेव जायमानधूमविशेषं प्रति तस्यापि नियतत्वात् । न द्वितीयः । रासभाकाशादेरपि तथात्वापत्तेः । स्वकारणसत्त्वेन नित्यविभुतया च तेषां सन्निधिर्नित्यमनन्यथासिद्ध इति चेत्, तत्किं स्वकारणसन्निधिप्रयुक्तसन्निधीनि बीजधरणीधामसलिलानीलकारणान्येवाङ्कुरोत्पत्तौ किं वा शब्दसुखाद्युत्पत्तौ नित्यविभुस्वभावा वियदात्मादयः । नापि तृतीयः । प्राक्कालसत्त्वातिरिक्तानुगुणत्वस्याप्यनिरूपणात् । न चतुर्थः । बीजादेरकारणत्वप्रसङ्गात् । नहि तस्मिन्सति भाव एवाङ्कुरादेः ।

सहकारिमध्यमध्यासीने तस्मिन्सति भवत्येवेति चेत् । मैवम् । रासभस्यापि कदाचित्सहकारिमध्यमध्यासीनतासंभवात् । सहकारिवैकल्यप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वं कारणत्वमिति तृतीयोपि न । 'हेतुसाकल्यरूपायां सामग्र्यां तदसंभवात् । कारणत्वानिरुक्तौ च सहकार्यनिरूपणात्' ॥ ५४ ॥ सामग्र्या अकारणत्वप्रसङ्गात् तस्याः सहकारिवैकल्यप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वाभावात् सहकारिसकलताया एव सामग्रीत्वात् । किंच सहकरोतीति सहकारि कारणान्तरं तथा च कारणत्वस्यैवाद्याप्यनिरुक्तेरात्माश्रयः । नापि चतुर्थः । 'जातेरहेतुतापत्ते रासभेऽतिप्रसक्तितः । गगनादिषु चाव्याप्तेरन्वयादेरयोगतः' ॥ ५५ ॥

स्वसत्तायामिति । अनन्यथासिद्धत्वमिति पक्षेर्पादमेव दूषणमाह—**न द्वितीय इति** । नन्वनन्यथासिद्ध इति कोर्थः अन्यथासिद्धो न भवतीति, तथाच कारणत्वं नियतत्वं वा विना सिद्धो निष्पन्नो ज्ञातो वा न भवतीत्युक्तं भवति, नचैवं रासभ आकाशो वा, एकस्य स्वकारणप्रयुक्तसन्निधित्वादपरस्य च विभुतयाऽवर्जनीयसन्निधित्वं ततो नातिव्याप्तिरिति शङ्कते—**स्वकारणसत्त्वेनेति** । तत्किं स्वकारणप्रयुक्तसन्निधिविभुत्वे एव वान्यथासिद्धिः किं वाभ्यानुर्नीयमाना काचित् । नोभयथापि, बीजादीनामङ्कुराद्युत्पत्तावाकाशादीनां च शब्दाद्युत्पत्तावुक्तरूपत्वभावेपि अनन्यथासिद्धत्वादिति दूषयति—**तत्किमित्यादिना** । धाम तेजः । तत्तत्कार्येत्यादि तृतीयपक्षं दूषयति—**नापीति** । **अनिरूपणादिति** । यथा काललक्षणकारणेपि संभवति तथा निरुक्तेरशक्तेस्त्वनिरुप्यमानानुगुण्यमपि दुर्निरूपणमतो सिद्धिरित्यर्थः । प्राक्कालसत्त्वमात्रस्य रासभाकाशादावप्यविशिष्टत्वादित्यपि द्रष्टव्यम् । सति तस्मिन्भवत्येवेति चतुर्थपक्षेऽव्याप्तिमाह—**बीजादेरिति** ।

ननु यद्यपि बीजमात्रस्यैवंविधनियमो नास्ति तथापि सहकारिसमेतस्यास्ति कदाचिदपि च तदन्वयो यत्र तत्र प्रतिनियतमुच्यते इति शङ्कते—**सहकारीति** । तत्र किं सहकारिमध्यनिवेश एवंविधनियमोऽतिरिक्तो वा । नान्त्यः, अनिरुक्तेः । आद्येऽतिव्याप्तेः । गर्दभादेरपि क्षित्यादिसहकारिमध्यनिवेश एवंविधनियममात्रेणाङ्कुरं प्रतिनियतत्वापातादिति दूषयति—**मैवमिति** । एवं नियतत्वखण्डनेन द्वितीयं कारणलक्षणं दूषयित्वा तृतीयं दूषयति—**सहकारीति** । तत्रापि दूषणानि संगृह्णाति—**हेत्विति** । कारणपौष्कल्यरूपा या सामग्री सापि तावद्बीजादिवत्कारणमेव । अथच तत्र लक्षणं न संभवति तस्यां सत्यां सहकारिवैकल्यस्यैवासंभवात् । किंच सहकरोतीति सहकारी कारणविशेषः तथा केनेत्यपेक्षायां च कारणेनेति वक्तव्यं तथाचात्माश्रयत्वमित्यर्थः । विवृणोति—**सामग्र्या इति** । अन्वयव्यतिरेकवज्जातीयत्वमिति चतुर्थे पक्षे दूषणानि संगृह्णाति—**जातेरित्यादिना** । नहि जातेर्जातिरस्ति येन तज्जातीयतया कारणता तस्याः स्यादित्यव्याप्तिः । किंच सत्त्वादिकमादाय गर्दभादेरपि बीजादिजातीयतयाङ्कुरादिकारणतापातादतिव्याप्तिः । अथ द्रव्यत्वावान्तरजात्या साजात्यं विवक्ष्येत तदाकाशादावभावादव्याप्तिः, व्यतिरेकाभावाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ।

तथा हि किमिदं कारणत्वं किं पूर्वकालभावित्वं १ किं वा नियतपूर्वकालभावित्वं २ अने- कैकान्त्यव्युदासकार्याभाववत्त्वं वा ३ अनन्यथासिद्धनियतपूर्वकालीनत्वं वा ४ स्वाव्यवहितोत्तरत्वं वा ५ स्वव्याप्यत्वं वा ६ अनन्यथासिद्धत्वे सति नियतपूर्वभावित्वं वा ७ । नाद्यः । रासभस्यापि धूमादिकारणत्वप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । 'कालस्यानादेरुपाधेर्वा- विरोधोऽन्योन्याश्रयात् । स्वात्मवृत्तेर्नियतत्वाद्यनवधारितः' ॥ ५२ ॥ कालस्य हि कालस्य कालान्तराभावात् । नचौपाधिकं कालस्य पौर्वापर्यम् । उपाधेरप्युपधेयत्वप्रसङ्गात् । कालपौर्वापर्ये उपाधिपौर्वापर्यं तत्पौर्वापर्ये कालस्य तथात्वमिति । स्वात्मन्यन्यविधितोपाधेः पौर्वापर्यं तु कालस्येति चेन्न । न । स्वात्मन्युपाध्यन्तरप्रसङ्गात् । नैयत्य- मिति वाच्यम् । प्रमाणाभावात्, स्वव्याप्त्यं आपाततोऽनुपपत्तेः, कालाव्याप्तेश्च । अन्यथा तदुपाधिभेदेनातीतादिव्यवहारोपपत्तौ कालाभावप्रसङ्गात् । उपाधिभेदेऽपि कि- ञ्चिदुपाधिविशिष्टस्य कालस्योपाध्यन्तरविशिष्टे काले न वृत्तिरिति कालस्य पूर्वकाले भावित्वं स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् । नहि कुण्डलिनि देवदत्ते स एव कुण्डलविशिष्टो वर्तते । कार्यानि- यतिः किं तज्जन्यत्वेन भावः १ अनन्यथासिद्धत्वं वा २ तत्कार्यानुगुणतया प्राक्का- लसत्त्वं वा ३ तज्जन्यजाति भाव एव वा ४ । नाद्यः । रासभस्यापि धूमविशेषं प्रति नि-

---

तिरूप्यमाणं कारणत्वमेवंविधाविश्रान्तत्वमेव । एतादृशाविश्रान्तत्वविवक्षया न 'स कारणं करणाधिपाधिपः, कारणत्वेन चाकाशादिष्वि'त्यादिश्रुतिसूत्रभाष्यादौ ब्रह्मणि कारणशब्दप्रयोग इति हृदि निधाय कारणत्वं म- न्दयति—**कारणत्वेति** । कारणत्वानिरुक्तेश्च न कारणगुणप्रक्रमो विदुषां परितोषायेत्यन्वयः । अङ्कुराज- ननलक्षणकार्याभाववत्त्वमनन्यकारणमात्यन्तमनुक्तम्—**सहकारीति** । आनीयपदं व्यक्तिर्ग्रहार्थम् । **यदनभ्युपगम इति** । नित्यसत्त्वासत्त्वयोरन्यतरप्रसक्तिनिवारकं चेतनः । अस्य मृदादेः कारणत्वेनानभि- मतस्यानभ्युपगमे निर्हेतुकतया भावत्वे सति सत्त्ववित्, घटादेः सत्त्वमभावत्वे सति शशविषाणादिवदसत्त्वं च प्रसज्यते तन्मृदादिकारणमिति भावः । **रासभस्यापीति** । अकारणस्यापि गर्दभादेर्धूमादिपूर्वभावित्व- सत्त्वात् तस्यापि धूमादिकारणत्वप्रसङ्गादतिव्याप्तिरित्यर्थः । नियतप्राक्कालसत्त्वमिति द्वितीयपक्षेऽपि दूषणानि श्लोकेन संगृह्णाति—**कालस्येति** । नहि कालस्य कालत्वाविशेषेऽपि कालस्यैकत्वेन कालान्तराभावात् । अथौ- पाधिकः कालभेदोऽस्ति तथाचोपाधिपौर्वापर्याभ्यामुपहितकालपौर्वापर्यमिति तत्राह—**नाधित इति** । नाप्युपाधितः पौर्वापर्यं कुतः, अन्योन्यसंश्रयात् । उपाध्यन्तरेण पौर्वापर्यं किमुपाध्यन्तरात् किंवा पूर्वापर- कालसंबन्धात् । नाद्यः । अनवस्थानात्, तैरेव चार्थेषु पूर्वापरादिव्यवहारनिर्वाहः, कालवैयर्थ्याच्च । द्वितीये- ऽन्योन्याश्रयः । कालपौर्वापर्यादुपाधिपौर्वापर्यम् उपाधिपौर्वापर्याच्च कालपौर्वापर्यमित्यर्थः । यदित्थं किंचिदुपा- धिविशिष्टकालेनोपाध्यन्तरविशिष्टकालसंबन्धादस्ति कालपौर्वापर्यमिति मतिः तदा विशेष्यांश आत्माश्रयत्वं स्यात्तथायुक्तं लोके तथाऽदर्शनादित्याह—**स्वात्मेति** । तत्र नियतत्वानिरूपणाच्च न तद्विशिष्टलक्षणमित्याह —**नियतत्वेति** । श्लोकं विवृणोति—**कालाव्याप्तेरित्यादिना** । स्वात्मवृत्तेरित्येतद्विवृणोति—**उपा- धिभेदेऽपीति** । स्वात्मवृत्तिविरोधमेवोपपादयति—**नहि कुण्डलिनीति** । अन्त्यदूषणं विवृणोति— **कार्येति** । प्राक्कालसत्त्वमाकाशादेरप्यस्तीति कार्यानुगुणतयेत्युक्तम् । नच प्रथमचतुर्थयोः पौनरुक्त्यम् । धूमाग्न्योरन्ययोगव्यवच्छेदेऽप्ययोगव्यवच्छेदाभावात् । **रासभस्येति** । यद्यपि धूमजातीयस्य रासभे सत्येव भाव इति नास्ति, तथापि तदानीमुत्पन्नधूमविशेषसंभवोऽस्तीत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । एतदेव विशदयति—

यतत्वापत्तेः, स्वसत्तायां सत्यामेव जायमानधूमविशेषं प्रति तस्यापि नियतत्वात् । न द्वितीयः । रासभाकाशादेरपि तथात्वापत्तेः । स्वकारणसत्त्वेन नित्यविभुतया च तेषां सन्निधिर्नत्वनन्यथासिद्ध इति चेत्, तत्किं स्वकारणसन्निधिप्रयुक्तसन्निधीनि बीजधरणीधामसलिलानीलकारणान्येवाङ्कुरोत्पत्तौ किं वा शब्दसुखाद्युत्पत्तौ नित्यविभुस्वभावा वियदात्मादयः । नापि तृतीयः । प्राक्कालसत्त्वातिरिक्तानुगुणत्वस्याप्यनिरूपणात् । न चतुर्थः । बीजादेरकारणत्वप्रसङ्गात् । नहि तस्मिन्सति भाव एवाङ्कुरादेः ।

सहकारिमध्यमध्यासीने तस्मिन्सति भवत्येवेति चेत् । मैवम् । रासभस्यापि कदाचित्सहकारिमध्यमध्यासीनतासंभवात् । सहकारिवैकल्यप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वं कारणत्वमिति तृतीयोऽपि न । 'हेतुसाकल्यरूपायां सामग्र्यां तदसंभवात् । कारणत्वानिरुक्तौ च सहकार्यनिरूपणात्' ॥ ५४ ॥ सामग्र्या अकारणत्वप्रसङ्गात् तस्याः सहकारिवैकल्यप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वाभावात् सहकारिसकलताया एव सामग्रीत्वात् । किंच सहकरोतीति सहकारि कारणान्तरं तथा च कारणत्वस्यैवाद्याप्यनिरुक्तेरात्माश्रयः । नापि चतुर्थः । 'जातेरहेतुतापत्ते रासभेऽतिप्रसक्तितः । गगनादिषु चाव्याप्तेरन्वयादेरयोगतः' ॥ ५५ ॥

स्वसत्तायामिति । अनन्यथासिद्धत्वमिति पक्षेऽपदमेव दूषणमाह—**न द्वितीय इति** । नन्वनन्यथासिद्ध इति कोऽर्थः अन्यथासिद्धो न भवतीति, तथाच कारणत्वं नियतत्वं वा विना सिद्धो निष्पन्नो ज्ञातो वा न भवतीत्युक्तं भवति, नचैवं रासभ आकाशो वा, एकस्य स्वकारणप्रयुक्तसन्निधित्वादपरस्य च विभुतयाऽवर्जनीयसन्निधित्वं ततो नातिव्याप्तिरिति शङ्कते—**स्वकारणसत्त्वेनेति** । तत्किं स्वकारणप्रयुक्तसन्निधिविभुत्वे एव वान्यथासिद्धिः किं वाभ्यामनुमीयमाना काचित् । नोभयथापि, बीजादीनामङ्कुराद्युत्पत्तावाकाशादीनां च शब्दाद्युत्पत्तावुक्तरूपत्वभावेऽपि अनन्यथासिद्धत्वादिति दूषयति—**तत्किमित्यादिना** । धाम तेजः । तत्तत्कार्येत्यादि तृतीयपक्षं दूषयति—**नापीति । अनिरूपणादिति** । यथा काललक्षणकारणेऽपि संभवति तथा निरुक्तेरशक्तेस्तन्निरूप्यमानुगुण्यमपि दुर्निरूपणमतो सिद्धिरित्यर्थः । प्राक्कालसत्त्वमात्रस्य रासभाकाशादावप्यविशिष्टत्वादित्यपि द्रष्टव्यम् । सति तस्मिन्भवत्येवेति चतुर्थपक्षेऽव्याप्तिमाह—**बीजादेरिति** ।

ननु यद्यपि बीजमात्रस्यैवंविधनियमो नास्ति तथापि सहकारिसमेतस्यास्ति कदाचिदपि च तदन्वयो यत्र तत्र प्रतिनियतमुच्यते इति शङ्कते—**सहकारीति** । तत्र किं सहकारिमध्यनिवेश एवंविधनियमोऽतिरिक्तो वा । नान्त्यः, अनिरुक्तेः । आद्येऽतिव्याप्तेः । गर्दभादेरपि क्षित्यादिसहकारिमध्यनिवेश एवंविधनियममात्रेणाङ्कुरं प्रतिनियतत्वापातादिति दूषयति—**मैवमिति** । एवं नियतत्वखण्डनेन द्वितीयं कारणलक्षणं दूषयित्वा तृतीयं दूषयति—**सहकारीति** । तत्रापि दूषणानि संगृह्णाति—**हेत्विति** । कारणपौष्कल्यरूपा या सामग्री सापि तावद्बीजादिवत्कारणमेव । अथच तत्र लक्षणं न संभवति तस्यां सत्यां सहकारिवैकल्यस्यैवासंभवात् । किंच सहकरोतीति सहकारी कारणविशेषः तथा केनेत्यपेक्षायां च कारणेनेति वचनीयं तथाचात्माश्रयत्वमित्यर्थः । विवृणोति—**सामग्र्या इति** । अन्वयव्यतिरेकवज्जातीयत्वमिति चतुर्थे पक्षे दूषणानि संगृह्णाति—**जातेरित्यादिना** । नहि जातेर्जातिरस्ति येन तज्जातीयतया कारणता तस्याः स्यादित्यव्याप्तिः । किंच सत्त्वादिकमादाय गर्दभादेरपि बीजादिजातीयतयाङ्कुरादिकारणतापातादतिव्याप्तिः । अथ द्रव्यत्वावान्तरजात्या साजात्यं विवक्ष्येत तदाकाशादावभावादव्याप्तिः, व्यतिरेकानावाचेत्यपि द्रष्टव्यम् ।

जातेरकारणत्वप्रसङ्गात्, जातेर्जातिमत्त्वाभावात्। द्रव्यत्वादिना रासभादेरप्यन्वयव्यतिरेकवद्दहनादिजातीयत्वेन धूमादिकारणत्वप्रसङ्गात्। द्रव्यत्वावान्तरजातीयत्वं विवक्षितमिति चेन्न। कालाकाशदिशामकारणत्वप्रसङ्गात्। तेषां द्रव्यत्वावान्तरजातिविधुरत्वात्। कौ चेमावन्वयव्यतिरेकौ किं कालत उत देशत उतोभाभ्याम्। आद्ये काले तदभावादव्याप्तिः। द्वितीये तु देशे तदभावः। न तृतीयोपि। उभयोरप्युभयाभावात्।

सति भावोऽसत्यभाव एव ताविति चेन्न। तदभावेपि तृणारणिमणीनां दहनहेतुत्वाङ्गीकारात्। तेषामेकैकाभावेपि दहनदर्शनात्। तत्रापि तज्जन्यदहनानामवान्तरजातिभेदान्न व्यभिचार इति चेन्न। जातिभेदे प्रमाणाभावात्। न तावत्प्रत्यक्षप्रमाणम् इन्द्रियसन्निकर्षमात्रेण सुनिपुणैरप्यनुपलभ्यमानत्वात्। ननु तृणारणिमणिप्रभवत्वज्ञानसंस्कृतेन्द्रियसंनिकर्षाधिगम्योयं जातिभेदः विशिष्टमातृपितृप्रभवत्वज्ञानसंस्कारसचिवलोचनगोचर इव ब्राह्मणत्वमिति चेत्। न। तेषां व्यभिचारादेव जनकत्वासिद्धेः। जातिभेदालिङ्गितव्यक्तिविशेषं प्रति न तस्य व्यभिचार इति चेन्न। सिद्धे जातिभेदे जनकत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ च जातिभेदसिद्धिरितीतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गात्।

ननु कार्यविशेषेण तृणादिकारणविशेषप्रभवाणां वह्नीनां वैजात्यानुमानमस्तु। तथाहि प्रदीप एव प्रासादोदरव्यापकं प्रभामण्डलमारभते न तथा ज्वालाजटिलोपि वह्निर्नतरां च कारीष इति कुसुमाञ्जलिकार इति चेन्न। एकजातीयत्वग्राहिप्रत्यक्षप्रतिहतस्यानुमानस्यानुत्थानात्। नच प्रत्यक्षायोग्यं वैजात्यम्। प्रत्यक्षव्यक्तिवृत्तिसामान्यस्याप्रत्यक्ष-

---

तथान्वयव्यतिरेकयोरपि कालतो देशतो वा दुर्निरूपणादयुक्तमिदं लक्षणमित्यर्थः। संग्रहं विवृणोति विशदग्रन्थेन—**जातेरिति**।

ननु न देशतः कालतो वान्वयव्यतिरेकावभिमतौ किं तर्हि तस्मिन्सति भावोऽसत्यभाव एवेति यौ नियमौ ताविति शङ्कते—**सतीति**। तृणादिषु नियमाभावं विवृणोति—**तेषामिति**। नहि दहनस्तृणाभावे न जायते, मणेरपि जायमानत्वात्। नापि मणेरभावेऽभावः, अरणेरपि जायमानत्वात्। अथ च तेषामन्वयव्यतिरेकौ स्तः कारणत्वप्रसिद्धेरतोऽव्याप्तिरित्यर्थः। अत्र कुसुमाञ्जलिकारेण तृणादिप्रभवाग्निष्वप्यवान्तरवैजात्यमभ्युपगम्य कारणवैचित्र्ये कार्यवैचित्र्यं समर्थितं तथाच तत्तद्विशेषं प्रति तृणादीनामुक्तनियमोस्तीति शङ्कते—**तत्रापीति**। प्रत्यक्षतो वैजात्यमनुपलब्धिपराहतमित्याह—**सुनिपुणैरिति**। ननु यद्यपीन्द्रियसन्निकर्षमात्रान्न ज्ञायते तथाप्यभिव्यञ्जकान्तरसचिवप्रत्यक्षेण शक्यं ज्ञातुमिति दृष्टान्तदर्शनपूर्वकं शङ्कते—**नन्विति**। तत्र वक्तव्यं किं तृणादिप्रभवत्वमग्निमात्रदर्शनादवगम्यते किं वा जातिभेदाऽऽलिङ्गिताग्निदर्शनात्। आद्येऽसिद्धिः। अग्निमात्रं प्रति तेषां परस्परव्यभिचारादित्याह—**न तेषामिति**। द्वितीयं शङ्कते—**जातिभेदेति**। तर्ह्यन्योन्याश्रयः प्रथमतोऽग्निषु जातिभेदे ज्ञाते तद्दर्शनात्तृणादिप्रभवत्वज्ञानं तज्ज्ञानाच्च जातिभेदज्ञानमिति परिहरति—**न सिद्ध इति**।

ननु न प्रत्यक्षेण जातिभेदाधिगतिः किंतु लिङ्गेनेति शङ्कते—**नन्विति**। कार्यविशेषमेव समर्थयते—**तथाहीति**। कारीषो गोमयेन्धनोद्भवः। प्रदीपप्रभामण्डलं कारीषादिकारणाद्विभिन्नजातीयकारणजन्यं तद्विभिन्नजातीयकार्यत्वाद्घटवदित्यनुमानाज्जातिभेदसिद्धिरित्यर्थः। नन्वतीन्द्रियजातिभेद एवानुमीयते तेन न प्रत्यक्षपराहतिस्तत्राह—**नचेति**। यदि हि प्रत्यक्षाश्रयापि जातिरप्रत्यक्षा, घटत्वादेः प्रत्यक्षत्वे कुत

त्वायोगात्, प्रासादोदरव्यापिप्रभामण्डलादिकार्यभेदस्य तत्तत्सहकारिभेदादन्यथोपपत्तेश्च, एकजातीयेपि मृदादौ तत्तत्सहकारिसाहित्येन तत्तद्विजातीयघटशरावादिकार्योपलब्धेः । एकजातीयादपि घटाद्भिन्नजातीयानां रूपादीनामुत्पत्तेरभ्युपगमाच्च । नापि पञ्चमः सामग्र्या दुर्निरूपत्वेन तदेकदेशस्यापि दुर्निरूपत्वात् । तथाहि 'अतिव्याप्तेः स्ववृत्तित्वाद्भेदेऽभेदेप्यसंभवात् । कार्यस्य हेतुभिः सिद्धेर्वृथा साकल्यकल्पना' ॥ ५६ ॥

किं वस्तूनां साकल्यं सामग्री किं वा कारणानाम् । नाद्यः । अकारणसाकल्येपि प्रसङ्गात् । द्वितीये कारणत्वस्याद्याप्यनिरुक्तेरात्माश्रयः । कारणसाकल्यं च कारणानां स्वरूपमतिरिक्तं वा । आद्ये व्यस्तेभ्योपि कार्यमुत्पद्येत । द्वितीये नित्यत्वे साकल्यस्य सदा कार्योत्पादः, अनित्यत्वेपि व्यस्तानामेव साकल्यकारणत्वे साकल्यस्यापि सदातनत्वेन कार्यस्यापि सदोत्पादः । समस्तानां हेतुत्वे चात्माश्रयः अनवस्था वा । साकल्यजनकेभ्य एव च प्रधानकार्योत्पत्तेः किमजागलस्तनायमानेन साकल्येन । एतेन कारणानामन्योन्यवैशिष्ट्यं सामग्रीति प्रत्यादिष्टम् । न च कारणसन्निधिः सामग्री । तदनिर्वचनात् । न तावदेककालत्वं सन्निधिः । काले तदभावात् ।

नाप्येकदेशत्वं देशे तदभावात् । नोभयं उक्तदोषानुषङ्गात् । नापि संयोगसमवायौ

साश्वासः, व्यञ्जकस्य च पूर्वमेवोन्मूलितत्वादिति भावः । विपक्षे बाधकविधुरत्वाच्छङ्कितोपाधिता च कार्यभेदस्य प्रकारान्तरेणाप्युपपत्तेरित्याह—**प्रासादेति** । न केवलमुपपत्तिर्दृश्यते च तत्र तत्र एकजातीयात्सहकारिभेदयुताद्विलक्षणद्रव्यस्य विलक्षणगुणस्य चोत्पत्तिस्ततश्चानैकान्तिकत्वेत्याह—**एकजातीयेत्यादिना** । सामग्र्येकदेशत्वमिति पक्षं दूषयति—**नापि पञ्चम इति** । तत्र सामग्रीदूषणानि संगृह्णाति—**अतिव्याप्तेरित्यादिना** । किं वस्तूनां साकल्यं सामग्री किं वा कारणानाम् । आद्ये अङ्कुराजनकानामपि शिलाशकलादीनामपि साकल्यस्याङ्कुरादिसामग्रीत्वप्रसङ्गादतिव्याप्तिः । द्वितीये कारणज्ञानात्सामग्रीज्ञानं सामग्रीज्ञानाच्च कारणज्ञानमित्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः । किंच तत्साकल्यं कारणेभ्यो भिन्नमभिन्नं वा । भिन्नत्वे नित्यं चेत्तदा कार्यजन्मप्रसङ्गः । अनित्यत्वेपि व्यस्तेभ्यः समस्तेभ्यो वा तस्य नोत्पत्तिसंभवः । आद्ये कार्यसामस्त्ययोः सदा जन्मप्रसङ्गः । द्वितीये साकल्यात्साकल्योत्पत्तिरित्यात्माश्रयात् । अभिन्नत्वे तु प्रत्येककारणेभ्योपि कार्योत्पत्तिप्रसङ्गात् तावन्मात्रत्वात्साकल्यस्य, तथाच सदा कार्यजन्मप्रसङ्गः ।

किंचोत्पन्नायाः सामग्र्याः उत्पादकानि यानि कारणानि तैरेव कार्योत्पत्तिसिद्धेः वृथा तेषां साकल्यकल्पनेति श्लोकार्थं विवृणोति—**किं वस्तूनामित्यादिना** । **व्यस्तानामेवेति** । यदि व्यस्तान्येव कारणानि साकल्यमुत्पादयन्ति तदा बीजादेरनित्यत्वेपि भूम्यादेर्नित्यतया सदा साकल्योत्पादात्कार्यस्यापि सदातनता स्यादित्यर्थः । ननु न व्यस्ता अपितु सर्वे संभूय साकल्यं जनयन्तीति तर्हि साकल्यात्साकल्यमुत्पद्यत इति वक्तव्यं तथाचाभेदे भेदे चात्माश्रयानवस्थे स्यातामित्याह—**समस्तानामिति** । समुदितानामित्यर्थः । उत्तरार्धं व्याचष्टे—**साकल्येति** । सामग्रीलक्षणान्तरेष्वप्युक्तदूषणमतिदिशति—**एतेनेति** । तथाहि वैशिष्ट्यं भिन्नमभिन्नं वेत्यादिदोषाणां समानत्वादित्यर्थः । ननु कारणानां योगं सन्निधिः सैव सामग्री नेत्याह—**नचेति** । **तयोरिति** । यदि हि कारणानां संयोगः सामग्री तदा संयोगस्यैतत्कार्यैः संयोगानामात्मान्यन्तःपातित्वाभावेनाकारणत्वं स्यादेवं समवायेपीत्यर्थः ।

ननु कारणानामपि कश्चिदन्त्यो व्यापारो यदनन्तरं कार्यमुत्पद्यते सा सामग्रीति तत्राह—**नापीति** ।

तयोरेवाकारणत्वप्रसङ्गात् । नाप्येककार्यकारणत्वं सन्निधिः । कार्यकारणभावस्यैवासिद्धेरात्माश्रयात् । नापि कारणानां चरमो व्यापारः सामग्री, व्यस्तानां समस्तानां वा तज्जनकत्वे पूर्वोक्तदोषानुषङ्गात् । अपि च व्यापारे जनयितव्ये कारकाणि व्यापारवन्ति निर्व्यापाराणि वा । आद्येऽनवस्था । द्वितीये कार्यमेव प्रथमं तथा कुर्वन्तु कृतमन्तरा व्यापारेण । व्यापारस्य च सव्यापारस्य जनकत्वेऽनवस्था निर्व्यापारत्वे च कारकाणामेव तथात्वमस्तु किं व्यापारेण । यदनन्तरं कार्यं भवत्येव सा सामग्रीति चेत् न विभागानन्तरं पूर्वसंयोगनाशस्यावश्योत्पत्तेर्विभागस्यापि तथा सामग्रीत्वप्रसङ्गात्, एवं कर्मणो विभागेऽन्त्यतन्तुसंयोगस्य च पटे तत्त्वप्रसङ्गाच्च । नापि षष्ठः । 'व्यापाराव्यापनादात्माश्रयत्वादनिरुक्तितः । समवायेऽस्य हेतुत्वे पूर्वदोषानुषङ्गतः' ॥ ५७ ॥ चरमव्यापारस्य व्यापारान्तरविधुरस्याकारणत्वप्रसङ्गात् । तज्जन्यस्तज्जन्यजनको व्यापार इति जनकत्वमन्तर्भाव्य व्यापारनिरुक्तेरात्माश्रयत्वाच्च । व्यापारवत्त्वं च व्यापारसमवायित्वमुत तज्जनकत्वम् । नाद्यः । यागादेः स्वर्गाद्यकरणत्वप्रसङ्गात् । ध्वस्तस्य यागादेरपूर्वादिव्यापारासमवायित्वात् । नेतरः । आत्माश्रयत्वात् । नापि सप्तमः । 'असिद्धेः प्रतिबन्धस्य नृशृङ्गादावभावतः । सत्त्वे सतीति चायुक्तं दृष्टान्तादेरसिद्धितः' ॥ ५८ ॥ निर्हेतुकस्य नित्यसत्त्वासत्त्वाभ्यां प्रतिबन्धासिद्धौ नित्यसत्त्वासत्त्वयोरन्यतरप्रसङ्गस्य दुर्वचत्वात् । अहेतुकत्वेपि प्रागभावस्य नित्यसत्त्वासत्त्वाभावात् शशविषाणस्य नित्यसत्त्वाभावाच्च ।

इमं पक्षं प्रकारान्तरेणापि दूषयति—**अपिचेत्यादिना** । यथायं चरमो व्यापारः कारणानां सोपि किं सव्यापारतया जनको निर्व्यापारतया वेति विकल्प्य दूषयति—**व्यापारस्येति** । सामग्र्याः लक्षणान्तरं शङ्कते—**यदनन्तरमिति** । कार्यं कारणे हि सत्येव भवतीति नियमः सत्वसत्येवेति ततो नातिव्याप्तिरिति भावः । तदेतदतिव्याप्त्या दूषयति—**न विभागानन्तरमित्यादिना** । **तत्त्वप्रसङ्गादिति** । सामग्रीत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । व्यापारवत्त्वमिति षष्ठे पक्षे दूषणानि संगृह्णाति—**व्यापारेत्यादिना** । व्यापारस्य व्यापारवत्त्वाभावादकारणत्वप्रसङ्गेनाव्याप्तिः । किंच जनकत्वमन्तरेण व्यापारस्य दुर्निरूपत्वादात्माश्रयत्वं स्यात् । किंचास्य व्यापारवत्त्वानिरुक्तितश्चासिद्धिर्लक्षणस्य, तथाहि—व्यापारसमवायित्वं व्यापारजनकत्वं वा व्यापारवत्त्वमिति मतुपोऽर्थः । उभयत्र समवाये हेतुत्वे च पूर्वदोषानुषङ्गतः अव्याप्तिरात्माश्रयत्वं च पूर्वदोषः । तथाहि यागादेरपूर्वसमवायित्वाभावादव्यापारवत्त्वप्रसङ्गादव्याप्तिः । जनकत्वपक्षे च कारणत्वस्याद्याप्यसिद्धेरात्माश्रय इति श्लोकार्थः । विवृणोति—**चरमेत्यादिना** । अथ किमिति यागादेः स्वर्गाद्यकारणत्वं तत्राह—**ध्वस्तस्येति** । यदनभ्युपगमे नित्यसत्त्वासत्त्वयोरन्यतरप्रसक्तिस्तत्त्वमिति सप्तमे पक्षे दूषणानि संगृह्णाति—**असिद्धेरित्यादिना** । यदि हि हेत्वभावस्य नित्यसत्त्वासत्त्वाभ्यां व्याप्तिरवधार्येत ततस्तद्व्यञ्जकत्वं स्यान्न त्वेतदस्तीत्याह—**असिद्धेः प्रतिबन्धस्येति** । तस्यैवोपपादनं—**नृशृङ्गादावभावत इति** । आदिशब्देन प्रागभावो गृह्यते । तथाहि निर्हेतुत्वं तु शशविषाणेऽस्त्यथ च नित्यसत्त्वं नास्ति तथा प्रागभावे निर्हेतौ नास्ति नित्यसत्त्वं विनाशित्वादतो नास्ति व्याप्तिरित्यर्थः । ननु सत्त्वे सति निर्हेतुकत्वमाकाशादौ नित्यसत्त्वेन व्याप्तमिति तत्राह—**सत्त्वे सतीति चायुक्तमिति** । तत्र हेतुर्दृष्टान्तादेरिति । स्वभाववादिनं प्रत्याकाशादेरसिद्धेर्व्याप्त्यसिद्धिरिति भावः । एतमेव श्लोकं व्याचष्टे—**निर्हेतुकस्येत्यादिना** । प्रतिबन्धासिद्धेरेव विवरणम्—**अहेतुकत्वे इत्यादिना** ।

ननु भावत्वे सत्यहेतुकत्वस्य सदातनत्वे व्याप्तिराकाशादौ सिद्धेति चेत् न । अस्याव्याप्तेः स्वभाववादिनं प्रत्यसिद्धेः, भूतचतुष्टयतत्त्ववादिना तेनात्माकाशादीनामनभ्युपगमात् । विपर्ययपर्यवसानाच्च प्रसङ्गस्य । नहि यद्भावत्वे सति सदा सत्त्वानधिकरणं तत्सहेतुकमित्युपसंहारस्थलमस्ति, लोकायतिकं बौद्धं प्रति कार्यकारणभावस्यैवाद्याप्यसिद्धेः । ननु विमतं सहेतुकं प्रागभाववत्त्वाद्यन्निर्हेतुकं न तत्प्रागभाववदात्मवदिति वेदान्तिनं प्रति प्रयोग इति चेन्न । हेतुशब्दार्थानिरुक्तौ सहेतुकत्वस्याप्यसिद्धेरप्रसिद्धविशेषणत्वात् । कारणानिरुक्तौ च व्यापारवत्कारणं कारकमिति कारकलक्षणमप्यपास्तम् । तदेवं कारणलक्षणं दुर्भणम् ।

तथा कार्यलक्षणमपि तत्किं कारणाधीनस्वात्मलाभं १ प्रागभावोपलक्षितसत्तायोगि वा २ प्रागभावप्रतियोगि वा ३ प्रागभाववद्वा ४ प्रागसत्त्वे सत्युत्तरकालसंबन्धि वा ५ । सर्वथा न निरूपणपथमवतरति—'अनिरुक्तेरतिव्याप्तेरव्याप्तेस्तदसंभवात् । अतिप्रसङ्गतोऽव्याप्तेर्मतुबर्थानिरूपणात् ॥' ५९ ॥ न तावदाद्यः । कारणस्यानिरुक्तौ तदधीनस्वात्मलाभस्याप्यनिरुक्तेः । न द्वितीयः । आत्मादीनामपि कार्यत्वप्रसङ्गात् । घटादौ सत्ताया एव प्रागभावेनोपलक्षितत्वात्तस्याश्च तत्र भावात् स्वप्रागभावोपलक्षितसत्तायोगित्वमिति लक्षणविवक्षायामननुगम एव । सत्ताविरहिणः प्रध्वंसस्याकार्यप्रसङ्गाच्च । न तृतीयः । प्रतियोगिशब्देनैकदेशानवस्थानाभिधाने लक्षणस्यासंभवित्वात्, कार्यतत्प्रागभावयोः कारणे वृत्तेः, एककालानवस्थाने तु कालस्यापि कार्यत्वप्रसङ्गात्, कालस्य कालान्तराभावेन प्रागभावेनैकस्मिन्कालेऽनवस्थानात्, घटादेरपि कार्यस्य यत्किंचित्प्रागभा-

---

उत्तरार्धस्य शङ्कामाह—**नन्विति** । दृष्टान्तादेरित्यादिशब्दसंगृहीतं दूषणमाह—**विपर्ययेति** । यदि निर्हेतुकं तर्हि भावत्वे सति सदासत्त्वाधिकरणं स्यादिति तर्कः । तस्य चैवं विपर्ययः यद्भावत्वे सति सदा सत्त्वानधिकरणं तत्सहेतुकमिति । नन्वेवं निर्हेतुकवादिनः संप्रतिपन्नस्थलमस्त्वित्यर्थः । वेदान्तिनं प्रति व्यतिरेकव्याप्तिं दर्शयन्कारणत्वं समर्थयति—**नन्विति** । तत्रापि तावत्तात्त्विकमस्ति हेतुत्वं [illegible] साध्यमप्रसिद्धमित्यर्थः । प्रसङ्गात्कारकलक्षणमपि दूषयति—**कारणानिरुक्ताविति** ।

कार्यकारणात्मको ह्ययं द्वैतवर्गस्तत्र कारणस्य दुर्निरूपत्वात्तद्ग्राहकप्रमाणैर्विरोधोऽद्वैतश्रुतीनामित्युक्तमिदानीं कार्यवर्गस्य दुर्निरूपतया तद्विषयप्रमाणैर्विरोधो नास्तीति दर्शयितुं कार्यत्वं खण्डयति—**तथा कार्येति** । स्वात्मलाभः सत्तायोगित्वम् । अभावप्रतियोगित्वमभाववत्त्वम् । उत्तरकालत्वं [illegible] । [illegible] पक्षेषु प्रथमनिरूपणानि [illegible] दूषणानि [illegible]—**अनिरुक्तेरित्यादिना** । प्रथमपक्षे कारणानिरुक्तौ तदधीनात्मलाभस्याप्यनिरुक्तिरित्यर्थः । द्वितीये [illegible] कार्यत्वप्रसङ्गः । घटादिप्रागभावोपलक्षितसत्तायोगित्वविवक्षा [illegible] । [illegible] लक्षितसत्तायोगित्वं विवक्षितं तत्राह—**अव्याप्तेरिति** । [illegible] । [illegible] व्याप्तिरुदयस्य च तृतीये दोषमाह—**तदसंभवादिति** । [illegible] प्रागभावप्रतियोगित्वं किं [illegible] कालानवस्थानं किं [illegible] । [illegible] । द्वितीये त्वाह—**अतिप्रसङ्गत इति** । [illegible] । [illegible] ।

वेन सहावस्थानादसंभवदोपस्तदवस्थः । स्वप्रागभावेन सहानवस्थाने चात्मादेरपि कार्यत्वप्रसङ्गः । तेषां प्रागभावाभावेन तेन सहानवस्थानात् । न चतुर्थः । मतुवर्थस्याधिकरणार्थतायामात्मादेरपि कार्यत्वप्रसङ्गात् । तेषामपि सुखादिकार्यप्रागभावाधिकरणत्वात् । प्रतियोगिपरत्वे पूर्वदोपानुपङ्गात् । न पञ्चमः । उत्तरकालस्याकार्यत्वप्रसङ्गात् । तस्योत्तरकालसंबन्धित्वाभावात् । अथ नोत्तरकालः कार्यं नित्यत्वात्तस्येतिचेत् । न । प्रागभावस्यापि कार्यत्वप्रसङ्गात् । तस्य प्रागसद्रूपत्वात्, किंचिच्चापेक्ष्योत्तरकालसंबन्धित्वाच्च । प्रागसत्त्वशब्देन प्रागभाववत्ता विवक्षितेति चेत् । न । मतुवर्थानिरूपणात्, कालसंबन्धपदस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । एतेन नियतोत्तरक्षणवर्ति कार्यमित्यपि परास्तम् । कारणानिरुक्तौ तदपेक्षया नियतोत्तरक्षणवर्तित्वस्यानिरूपणात्, कालानिरूपणाच्च । न पूर्वोत्तरक्षणभावः कारणकार्यभावः । तथाहि—'प्रत्यक्षागोचरत्वेन परत्वादेरलिङ्गतः । स्वरूपतोऽनिमित्तत्वादुपाधौ निष्फलत्वतः ॥ ६० ॥ दिवाकरपरिस्पन्दपिण्डसङ्गतिसंभवात् । व्यापिनश्चेतनादेव कथं कालः प्रसिद्ध्यति' ॥ ६१ ॥

न तावत्काले प्रत्यक्षं प्रमाणम् । द्रव्यग्राहकयोश्चक्षुस्पर्शनयोस्तस्मिन् रूपविरहिणि स्पर्शविधुरे चाप्रवृत्तेः, मनसश्च बाह्येन्द्रियनिरपेक्षस्य बहिरप्रवृत्तेरननुभवाच्च । नाप्यनुमानम् । तत्प्रतिबद्धलिङ्गाभावात् । परापरयौगपद्यायौगपद्यचिरक्षिप्रप्रत्ययाः प्रत्येकं लि-

---

प्राह—**अव्याप्तेरिति** । घटादेरपि यत्किंचित्प्रागभावेन सहावस्थानात्तेष्वव्याप्तिरित्यर्थः । द्वितीये त्वात्मादावतिप्रसङ्गं वक्ष्यति, स्वशब्दार्थाननुगमादव्याप्तेः । चतुर्थे प्राह—**मतुवर्थेति** । किं प्रागभावाधिकरणत्वं प्रागभाववत्त्वं किं वा तत्प्रतियोगित्वम् । आद्ये सुखादिप्रागभावाधिकरणात्मादावतिव्याप्तिः । द्वितीये तु तृतीयपक्षोक्तदोष इति भावः । पञ्चमपक्षेऽव्याप्तिमनुपञ्जयिष्यति विशदग्रन्थेन । संग्रहं विवृणोति—**नतावदित्यादिना** । यत्तद्वक्ष्यतीत्युक्तं तदाह—**स्वप्रागभावेनेति** । यच्चानुपञ्जयिष्यतीत्युक्तं तदाह—**उत्तरकालस्येति** । तस्मिन्नेव पक्षेऽतिप्रसङ्गान्तरमाह—**न प्रागभावस्येति** । **वैयर्थ्येति** । प्रागभाववत्त्वमित्युक्ते क्वातिव्याप्तिर्योत्तरकालसंबन्धपदेन व्यावर्त्येतेत्यर्थः । एतेनेत्यस्यैव विवरणं—**कारणानिरुक्ताविति** । नहि किंचिदपेक्षया नियतत्वमपि विवक्षितमतिप्रसङ्गादितिभावः । तत्र काले प्रमाणं दूषयति श्लोकेन—**प्रत्यक्षेति** । न तावत्प्रत्यक्षप्रमाणं, रूपादिरहितद्रव्यत्वेन बाह्यत्वेन च बहिरन्तःकरणागोचरत्वात् । नाप्यनुमानं, परत्वादेस्तल्लिङ्गत्वाभावात् । ननु तज्जन्यत्वात्परत्वादेः किमिति न तल्लिङ्गत्वं तत्राह—**स्वरूपत इति** । किं कालस्वरूपमात्रं परत्वादिनिमित्तं किं वा तद्विशेषः । नाद्यः । कालस्याविलक्षणत्वेन विलक्षणपरत्वादेस्ततोऽनुपपत्तेः । न द्वितीयः । स्वतो विशेषाभावात् । अथौपाधिकस्तत्राह—**उपाधौ निष्फलत्वत इति** । तैरेवोपाधिभिः परत्वादिव्यवहारसिद्धेर्विफला कालकल्पनेत्यर्थः । ननु दिवाकरपरिस्पन्दभेदास्तावदुपाधयः नच तेषां पिण्डैः साक्षात्संबन्धः परिस्पन्दक्रियाया दिवाकरवर्तित्वात्, नचासंबद्धानां पिण्डेषु व्यवहारजनकत्वमतिप्रसङ्गात्, अतस्तत्संबन्धकतया कालकल्पनेति तत्राह—**दिवाकरेति** । यः खलु विभुरात्मा परमेश्वरस्तत एव दिवाकरपरिस्पन्दानां पिण्डानां च संगतिसंभवान्न तत्सिद्ध्यर्थमपि कालः कल्प्य इति श्लोकयोरर्थः ।

यथाक्रमं विवृणोति—**नतावदित्यादिना** । परत्वादेरलिङ्गत इत्यस्य शङ्कामाह—**परापरेति** । तत्र परापरादिपट्कं किं कालगुणतया स्वसमवायित्वेन तं कल्पयति किं वा तदसमवायिकारणतया किं वा तन्निमित्तकतया । नाद्यः । कालस्य विभुतया पञ्चमात्रगुणतया च तद्गुणकत्वाभावात् । नापि द्वितीयः । द्रव्य-

क्षनिति चेत् । न । तेषां निरुपाधिककालनिबन्धनत्वे प्रत्ययवैलक्षण्यानुपपत्तिप्रसङ्गात् । तपनपरिस्पन्दभेदलक्षणोपाधिकवलितकालाधीनत्वे तूपाधिभिरेव तत्सिद्धेः कृतं कालकल्पनया ।

ननु 'तरणिपरिस्पन्दभेदानां युवस्थविरादिपिण्डैः स्वतः संबन्धासंभवेन दिवसमासादिविशिष्टप्रत्ययजनकत्वायोगात्पिण्डचण्डरोचिःपरिस्पन्दयोः परंपरासंबन्धसंपादकः कालः स्वीकर्तव्यः । सच संबन्धः संयुक्तसंयोगिसमवायात्मा । नच तत्र पृथिव्यादिचतुष्टयं हेतुः तस्य तपनपिण्डाभ्यां नियमेन संसर्गाभावात् । नच दिनकरनिकरस्तथा । तदभावे गृहनिखातनिध्यादिषु मासाद्यवच्छेदप्रतीतेः । नचाकाशात्मानौ तथा । विशेषगुणवत्त्वात् पृथिव्यादिवत् । नचाव्यापकत्वमुपाधिः । एकस्य व्यापकस्य संबन्धोपनायकत्वे व्यापकान्तरस्य तद्धेतुतया व्यतिरेकव्याप्तौ साध्याव्यापकत्वेनानुपाधित्वात् । ततः परिशेषात्पिण्डसंयुक्तः कालस्तपनेनापि संयुज्यमानस्तत्समवेतपरिस्पन्दानां परम्परया पिण्डसंबन्धहेतुः सिद्ध इति लीलावतीकारः ।

स्यात्त्वादिकारणत्वाभावात् । गुणकर्मणोरेव हि तत्त्वात् । नापि [illegible] । [illegible] । भवतु वा यथातथापि किं कालमात्रं निमित्तं तद्विशेषो वा । नाद्य इत्याह—**न तेषामिति** । [illegible] किं स्वतो विशेष औपाधिको वा । नाद्यः । अप्रामाणिकत्वात् । द्वितीये त्वाह—**तपनेति** । [illegible] ।

अत्र श्रीवल्लभोदीरितकालसमर्थनरीतिमुद्भावयति तन्निराकरणाय—**नन्विति** । [illegible] रणिः सूर्यः । अनुभूयते तावदन्वयव्यतिरेकाभ्यां तरणिपरिस्पन्दविशेषाणां [illegible] विविधबुद्धिजननद्वारेण तदुपहितेषु परत्वापरत्वादिबुद्धिजनकत्वं [illegible] नच साक्षात्संबन्धो रविपरिस्पन्दानां पिण्डैः [illegible] । [illegible] कर्तव्यः, तस्य च काल इति संज्ञेति । ननु [illegible] [illegible] इति तत्राह—**सच संबन्ध इति** । [illegible] [illegible] पृथिव्यादिभिरेवासमर्थः [illegible] इति तत्राह—**नच तत्र पृथिव्यादीति** । [illegible] [illegible] **नच दिनकरेति** । [illegible] [illegible] **नचाकाशेति** । [illegible] [illegible] **नचाव्यापकत्वमिति** । [illegible] [illegible] **तत इत्या-** **दिना** । [illegible]

[illegible]

अन्यथा परत्ववन्मध्यमत्वस्यापि गुणान्तरस्य स्वीकारः स्यादिति भूषणभाषितदूषणप्रसङ्गात् ।

नच तरणिपरिस्पन्दानां प्राचुर्यमल्पत्वं च न संख्याभेदो नापि परिमाणविशेषो निर्गुणे कर्मण्यसंभवादिति वाच्यम् । भवन्मते परत्वापरत्वहेतुभूताया अपेक्षाबुद्धेर्यद्विषयनिबन्धनं वैचित्र्यं तस्यैवास्माभिः प्रचुराल्पतरशब्देनाभिलापात् । अपेक्षाबुद्धेः स्वभावभेदादेव वैचित्र्यव्यवहारहेतुत्वं न विषयभेदापेक्षयेति चेत् । मैवम् । परापरबुद्ध्योरप्यन्तरेणैव विषयवैचित्र्यं स्वभावभेदादेव तथाविधव्यवहारहेतुत्वप्रसङ्गात् । तथा नीलपीतादिबुद्धीनामपीति तथागतानां त्वयैवदत्तः स्वहस्तः स्यात्तदेवं न कालसद्भावसिद्धिः ।

'इन्द्रियानधिगमत्वान्नाध्यक्षं नानुमा दिशि । वर्णैरर्थान्तरत्वेन साध्यासिद्धिर्नि-

---

परिहृतम् । पूर्वापरयोरुपरोधनात्तरणिपरिस्पन्दप्राचुर्याल्पत्वमात्रेणैव समर्थनादिति । अतथैवमेवाश्रयणीयम् । इतरथा मध्यमोयमिति व्यवहारान्मध्यमत्वमपि कश्चिद्गुणः स्यात् । नहितन्नोकरीतिमन्तरेण शरणमित्याह—

अन्यथेति ।

लीलावतीकारस्तु संयोगाल्पत्वभूयस्त्वे विकल्प्य दूषयांबभूव । तद्रीतिमनाघ्युद्भाव्य दूषयति—**नच तरणीति ।** अवश्यं तावद्युवानमवधिं कृत्वा स्थविरे विप्रकृष्टा बुद्धिरुत्पद्यते स्थविरमवधिं कृत्वा यूनि च सन्निकृष्टा बुद्धिरुत्पद्यते इत्यपेक्षाबुद्धितः परत्वादिसंभवमभ्युपगच्छता परत्वापरत्वजनकबुद्ध्योः परस्परं विशेषो वक्तव्यः । सच विषयगतप्रचुराप्रचुरतरणिपरिस्पन्दान्तरितजन्मव्यतिरेकेण दुर्निरूपस्ततो यादृशं प्राचुर्याप्राचुर्यं तवाभिमतं तादृशमेव ममापीत्यर्थः । ननु न विषयविशेषकृतो बुद्ध्योर्विशेषः किंतु स्वरूपसामर्थ्यनिबन्धनः, यथाह श्रीवल्लभः—'अपेक्षाबुद्धेर्विषयवैचित्र्यमन्तरेणापि विचित्रकार्यजननशीलत्वेन विलक्षणफलजनकत्वाविरोधा'दिति तदेतदुद्भावयति—**अपेक्षेति ।** एवंविधं स्वभाववैचित्र्यं परापरबुद्ध्योरेव कल्प्यतां लाघवादविरोधात् [illegible] वश्यकत्वाच्च वृथा तदतिरिक्तबुद्धिकल्पनापीत्याह—**मैवमिति ।** अतिप्रसङ्गदर्शनपूर्वकमपसिद्धान्तप्रसङ्गं चाह—**तथा नीलेति ।** तथागताः बौद्धाः । भवेतां वा यथातथा परत्वापरत्वे तथापि तदसमवायिकारणं [illegible] योगाश्रयः परमेश्वर एव प्रागुपपादितरीत्या घटते इति वृथा कालकल्पना । [illegible] विशेष एव तत्प्रवर्तकत्वात् । किंच परंपरात्मकस्यापि संबन्धो भवन्मते तस्मात् [illegible] न्वतो दृश्यते स्वीकृतेऽपि काले न तत्संयोगमात्रात्परत्वादिगुणोत्पत्तिरविशेषात् [illegible] पाधिकालयोरुपाधिपिण्डयोर्वा न साक्षात्संबन्धः । नच [illegible] भावाभावान्तर्गततया [illegible] । [illegible] तरणिपरिस्पन्दानामेव स्वभावविशेषपरतादि [illegible] नादितकालकल्पनयेति । एतेन [illegible] विभुः कालः, [illegible] नित्यः [illegible] निजातिमत्त्वरहितः [illegible] ।

[illegible] —**इन्द्रियेत्यादिना ।** [illegible]

दर्शने' ॥ ६२ ॥ एतेन दिगपि व्याख्याता । तस्या अप्यनध्यक्षत्वादलिङ्गत्वाच्च । ननु पूर्वापरदक्षिणोत्तरादिदिशप्रत्ययाः सन्ति तत्कथं लिङ्गाभाव इति चेत् । न । तेषां निरुपाधिदिगालम्बनत्वे सर्वत्र सर्वप्रत्ययप्रसङ्गात् । दिशां दशत्वप्रसङ्गे नवैव द्रव्याणीति व्याघाताच्च । नचात्मत्वेन संग्रहवद्दिशामपि दिक्त्वेन संग्रहाददोषः । शब्दलिङ्गानामपि भिन्नतया तत्कारणाकाशस्याप्यानन्त्यप्रसङ्गात्, आकाशत्वेन संग्रहस्य तत्रापि तुल्यत्वात् । नच तथैवास्तु को दोष इति वाच्यम् । आकाशकालदिशामेकैकत्वादपरजात्यभावे पारिभाषिक्यस्तास्ताः संज्ञा आकाशं कालो दिगिति भाष्यविरोधात् ।

सुरशिखरिशिखरपरिभ्रमन्मार्तण्डमण्डलप्रथमसंयोगाद्युपाध्युपधाने तेनैव पूर्वादिप्रत्ययानामन्यथासिद्धत्वात् । उपहितदिगालंबनत्वे च परस्पराश्रयत्वात् । पूर्वादिप्रत्ययबलादुपाध्युपहितदिक्सिद्धिः । तत्सिद्धौ च तदालम्बनपूर्वापरादिप्रत्ययसिद्धिरिति

—**एतेनेत्यादिना** । ननु सन्ति पूर्वापरादिप्रत्ययाः प्रत्यात्मवेदनीयाः नच तेषां मूर्तद्रव्यनिबन्धनत्वं, तेषामसार्वत्रिकत्वादनुगतविचित्रव्यवहारानुपपादकत्वात् पूर्वादिप्रतीत्यनुपपत्तेश्च । नच विभुद्रव्यान्तरनिबन्धनाः, तेषामविचित्रतया विचित्रव्यवहारानुपपत्तेः । ततस्तेभ्योतिरिक्तं किंचिदेषामालम्बनं दिगभिधानं कल्प्यमिति शङ्कते—**ननु पूर्वेति** । तत्र किं निरुपाधिका दिगेषामालम्बनं किंवा तत्तदुपाध्युपहिता । अनौपाधिकपक्षेप्येकानेका वा । आद्ये । पूर्वादिदिशां व्यवस्था न स्यात्, अविचित्रविषयत्वादित्याह—**न तेषामिति** । अथ पूर्वादिप्रत्ययविषयासंकराय विभिन्ना दिशः कल्प्येरंस्तत्राह—**दिशामिति** । यत्तु लीलावतीकारेणोक्तम् —'अनेकत्वेपि तत्क्रियोपनायकः कालः संयोगोपनायिका दिक् नच नवैवेति विरोधः आत्मनामानन्त्येप्यात्मत्ववदविरोधादिति तत्र कालसंग्रहोपाधिः पुरस्तादेव निरस्तः । दिक्संग्रहोपाधिमपि पुरा निराकरोति । अत्राभ्युपगम्याप्युपाधिमेवं संग्रहेतिप्रसक्तिमाह—**नचात्मत्वेति** । यदिहि पूर्वादिप्रत्ययवैलक्षण्येन दिग्भेदकल्पनं तर्हि तारतरत्वादिरूपेण शब्दलिङ्गानामपि भिन्नतया गगनमपि किं विभिन्नं न स्वीक्रियते शक्यते हि तत्राप्युपाधिपुरोधानेन नवत्वव्याकोपपरिहार इत्याह—**शब्दलिङ्गानामपीति** । गुडजिह्विकायामेव विश्वसन्तं डिम्भकं प्रत्याह—**न च तथैवेति** । भाष्यं प्रशस्तपादीयम् । तथा काललिङ्गाविशेषादेकत्वं सिद्धं, दिग्लिङ्गाविशेषादञ्जसैकत्वेपीति च तत्र तत्र भाष्यमुदाहरणीयम् ।

एवमनौपाधिकपक्षं दूषयित्वौपाधिकपक्षमाशङ्क्य तत्राप्युपाधेर्निष्फलत्वत इत्येतदतिदिशति—**सुरशिखरीति** । सुरशिखरी मेरुपर्वतः । तथाहि दिग्लिङ्गाविशेषात् दिश एकत्वेपि दिशः परमर्षिभिः श्रुतिस्मृतिलोकसंव्यवहारार्थं मेरुप्रदक्षिणमावर्तमानस्य भगवतः सवितुर्ये संयोगास्तेषां संयोगानां लोकपालपरिगृहीतदिक्प्रदेशानामन्वर्थाः प्राच्यादिभेदेन दशविधसंज्ञाः कृता इति भाष्यात्सन्ति दशोपाधयः प्रागञ्चनमवागञ्चनं प्रत्यगञ्चनमुदगञ्चनमिति मेर्वपेक्षया संति चत्वार उपाधयः, तथा तदन्तरालाश्चत्वारः, तथा नक्षत्रलोकाद्यपेक्षयाभिमुख्यं पृथिव्यादेः पृथिव्याद्यपेक्षयाभिमुख्यं नक्षत्रलोकादेरिति द्वावुपाधी । तदेतैर्दशभिर्दिशो दशत्वं न स्वभावत इति यद्यभिमतं तर्हि तैरेवोपाधिभिः पूर्वापरादिप्रत्ययाः पदार्थैरुपपद्यन्तां कृतमन्तरा दिशेत्यर्थः । किंचौपाधिकत्वेप्येतेषां प्रत्ययानां किं दिङ्मात्रं विषयः उपाधिमात्रं वा उपहितदिग्वा । नाद्यः । विचित्रत्वात् । नोत्तरः । दिग्वैयर्थ्यात् । तृतीये दूषणमाह—**उपहितेति** । परस्पराश्रयं विवृणोति—**पूर्वापरेति** । अयमर्थः—तत्र किं पूर्वापरादिबुद्धय एव दिक्षु लिङ्गमन्यद्वा, द्वितीये वक्ष्यति । प्रथमे तु ज्ञायमानतया तासां लिङ्गत्वं तत्रापि न रूपादिबुद्धिभिरिव चक्षुरादेरेताभिर्दिशामनुमानं तथासति दिग्विषयत्वाभावप्रसङ्गात् । तथाच दिग्विषयाभिरेताभिरवगताभिर्दिशामनुमाने विषयविशिष्टबुद्धिलक्षणलिङ्गज्ञानात् दिगनु-

लिङ्गान्तरेण तत्सिद्धौ पूर्वापरादिप्रत्ययवैयर्थ्यात् । उपाधीनामादित्यादिगतत्वात् पूर्वापरप्रत्ययालम्बनवस्तुभिः स्वरूपतः प्रत्यासत्तिशून्यानां संबन्धापादकवस्त्वन्तरस्य स्वीकारे दिक्सिद्धिरिति चेत् । न । त्वदभिमतकालेनैव तदुपपत्तेः ।

नच कालकृतपरत्वापरत्ववैलक्षण्यादस्य दिक्कृतत्वम् । दिक्कल्पनामन्तरेणैव व्यवहर्तुः स्वेन संयुक्तपृथिव्यादिभिर्हस्तदण्डादिसंयोगानामल्पीयस्त्वभूयस्त्वाभ्यामेव विशिष्टपराप-

---

मितिः दिग्ज्ञाने च विषयविशिष्टबुद्धिलक्षणलिङ्गज्ञानं नहि तद्विषयज्ञानव्यतिरेकेण [illegible] [illegible]तरेतराश्रयत्वमिति दिग्ज्ञानाच्च दिग्ज्ञानमित्येतदपि कौतुकान्तरम् । ननु [illegible] [illegible]—लिङ्गान्तरेति । यत्पाधिनादायान्यथासिद्धिरुक्ता तां परिहरति पूर्ववादी—**उपाधीनामिति** । [illegible]— पूर्वादिबुद्धयस्तावदस्य दिग्व्याद्वविषयाः किं त्विदं पूर्वमिदमपरमिति घटादिवस्तुविषयाः [illegible] [illegible]विषयाः घटस्वरूपव्यतिरेकेणास्य घटादिष्वपि विधमानत्वात् घटस्य [illegible] [illegible] पनेश्च । तस्मात्पदार्थान्तरनिमित्तघटादिस्वरूपनिबन्धनाः । [illegible] [illegible]गादयः । नच ते घटादिषु [illegible] [illegible] मूर्तिवर्गः [illegible] [illegible] [illegible]संयोगभेदानां स्वसंयुक्तसमवेतानां स्वसंयुक्त[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] एवंविधसंयोग[illegible] [illegible]सिद्धिरित्यर्थः । दूषयति—**न त्वदभिमतेति** । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

ननु [illegible] [illegible]—**नच कालकृतेति** । [illegible] [illegible]—**दिक्कल्पनामिति** [illegible] [illegible]

रव्यवहारोपपत्तेः । नचाल्पीयस्त्वभूयस्त्वयोः संख्यारूपगुणत्वे परिमाणविशेषत्वे च संयोगाख्यगुणाधिकरणत्वासंभवादनुपपत्तिः । भवदभिमतपरत्वापरत्वजनकसन्निकृष्टविप्रकृष्टलक्षणापेक्षाबुद्धिविषयसंयोगाल्पीयस्त्वभूयस्त्वयोरपि तुल्यत्वात् ।

यच्च दिक्कालयोः प्रसाधनाय प्रमाणमुक्तं लीलावतीकारेण—'महत्परिमाणसामान्यं विशेषगुणशून्यद्रव्याधिकरणानेकव्यक्तिवृत्ति परिमाणतारतम्यविश्रान्तिविषयनिष्ठजातित्वादणुत्ववत् अस्ति हि विशेषगुणशून्यानेकमनोगतानेकाणुपरिमाणनिष्ठताणुत्वजातेः, तथा विवादाध्यासितानि मूर्तद्रव्याणि युगपद्विशेषगुणशून्यानेकद्रव्यसंसर्गीणि द्रव्यत्वादात्मवदिति, तदयुक्तम् । अन्तरेणापि दिक्कालौ व्यापकपञ्चाशद्वर्णद्रव्यप्रसाधनेनार्थान्तरत्वात् । वेदान्तिनं प्रति दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वाच्च, मनसो विशेषगुणशून्यत्वे हि तद्गताणुत्वस्य विशेषगुणविधुरद्रव्याधिकरणानेकव्यक्तिवृत्तित्वम्, आत्मनश्च युगपद्विशेषगुणशून्यद्रव्यसंसर्गित्वं च भवेत्तच्च वेदान्तिनं प्रत्यसिद्धं मनसोपि विशेषगुणवत्त्वात् । नच तत्र मानाभावः, मूर्तत्वस्यैव तत्त्वात् । नच विशेषगुणवत्त्वे द्रव्यारम्भकत्वमुपाधिः घटादिष्वन्त्यावयविषु व्यभिचारात् । नच द्रव्यारम्भकवृत्तिद्रव्यत्वावान्तरजातिमत्त्वमुपाधिः ।

लीलावतीकारेणोक्तं—'किं पुनः संयोगस्य भूयस्त्वमल्पत्वं चे'त्यादि तदनूद्य निषेधति—**नचाल्पीयस्त्वेति** । भवतापि ह्यपेक्षाबुद्धिवैषम्यात्तज्जन्ययोरनयोर्वैषम्यमभ्युपेयते बुद्धिवैषम्यं च संयुक्तसंयोगबहुत्वाल्पत्वलक्षणविषयवैषम्यात् । अत्रापि विप्रतिपत्तावुक्तमुत्तरं कालखण्डने तस्मात्तद्विकल्पस्तन्निराकरणं च जात्युत्तरमित्यर्थः ।

एवं चिरंतनप्रमाणं दूषितमिदानीमाधुनिकोन्नीतं दिक्कालसाधकानुमानजातमनूद्य निराकरोति—**यच्चेति** । अणुत्वे सिद्धसाधनतावारणाय महत्परिमाणसामान्यमित्युक्तम् । विशेषगुणशून्यं यद्द्रव्यं तदधिकरणा यानेकव्यक्तिर्महत्परिमाणानि तद्वृत्तीत्यर्थः । द्रव्याधिकरणानेकव्यक्तिवृत्तीत्युक्ते गगनात्मघटादिवृत्त्यनेकमहत्परिमाणनिष्ठतासाधनेनार्थान्तरता स्यात् तदर्थं विशेषगुणशून्येत्युक्तम् । अनेकव्यक्तिग्रहणेन च तदधिकरणविशेषगुणशून्यद्रव्यानेकत्वसिद्धौ कालदिशोः सिद्धिः । परिमाणवृत्तित्वेन सिद्धसाधनतानिवृत्त्यै द्रव्याधिकरणपदम् । घटत्वादिनिवृत्त्यै विश्रान्त्यादिविशेषणम् । ज्ञानत्वादिनिवृत्त्यै परिमाणेति । दृष्टान्ते साध्यप्रसिद्धिं दर्शयति—**अस्ति हीति । विवादाध्यासितेति** । शरीरेन्द्रियव्यतिरिक्तमूर्तद्रव्याणीत्यर्थः । द्रव्यसंसर्गीणि इत्युक्ते गगनसंसर्गितयार्थान्तरता तदर्थमनेकद्रव्येत्युक्तम् । तथापि घटादिसंसर्गितयार्थान्तरता तदर्थं विशेषगुणशून्येत्युक्तम् । तथापि क्रममुक्तसंसर्गितयार्थान्तरता तदर्थं युगपदित्युक्तम् । तेषां क्रमेणैवमुच्यमानानां युगपद्विशेषगुणशून्यताभावात् युगपत्संसर्गीणीति वा साध्यम् । तदालोकान्तरं प्रतिष्ठमानैर्मनोभिः क्रमेण संबध्यमानपृथिव्यादिना सिद्धसाधनतानिवृत्त्यर्थं युगपदिति पदम् । बाधपरिहारार्थं विशेषपदम् । मनोभिः संसर्गेण चात्मसु साध्यसिद्धिः । एतद्दूषणपरतया वर्णैरर्थान्तरत्वेनेत्येतदवतारयति—**तदयुक्तमित्यादिना** । अधिगतमिदमपौरुषेयवादे यद्वर्णानां नित्यत्वं विभुत्वं च । नच तेषां विशेषगुणाः सन्ति । नादानामन्यधर्मत्वादन्यस्य चाभावादतस्तद्वृत्तितासाधनेनापि विश्रान्तेरर्थान्तरता प्रथमे । द्वितीयेपि तत्संसर्गसाधनेनार्थान्तरतेत्यर्थः । उभयोरपि दृष्टान्ते साध्यवैकल्यमाह—**वेदान्तिनं प्रतीति** । तदेव विवृणोति—**मनस इति । मूर्तत्वस्येति** । विप्रतिपन्नं विशेषगुणवन्मूर्तत्वात् घटवदित्यनुमानेन मनसो विशेषगुणसिद्धिरित्यर्थः । अत्रोपाधिमाशङ्क्य निरस्यति—**नचेति** । विशेषगुणवत्स्वप्यन्त्यावयविषु द्रव्यारम्भकत्वं नास्ति तत्त्वव्याघातादतः साध्याव्यापकत्वादनुपाधिरित्यर्थः । उपाध्यन्तरं निरस्यति—**नच द्रव्यारम्भकेति** ।

लाकाशयोर्व्यभिचारात् । नच बाह्येन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वम् । भवदभिमतात्मनि व्य-
चारात् । न वा भूतात्मनोरन्यतरत्वमुपाधिः । वेदान्तिनं प्रति तमसि साध्याव्याप्तेः ।
कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिरित्येतत्सर्वं मन एवेति मनसो विशेषगु-
णवत्त्वश्रुतेश्च । नच कामादीनां निमित्तकारणत्वान्मनसस्तथात्वव्यपदेशः । तुल्ये बाध-
काभावात् निमित्तनैमित्तिकत्वमात्रेण सामानाधिकरण्यश्रवणानुपपत्तेश्च । नहि भवति
कुलालो घट इति सामानाधिकरण्यम् ।

एतेन मानमनोहरप्रयोगोऽप्यपास्तः । विवादाध्यासितं कार्यं विशेषगुणरहितद्रव्याभ्यां
जन्यते कार्यत्वादन्तःकरणद्वयसंयोगवदिति तत्रापि दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात् । वि-
वादाध्यासितं विशेषगुणरहितद्रव्यैर्जन्यत इति बहुवचनप्रक्षेपेणापि प्रयोगस्य भवतः निरि-
[illegible]द्रव्यसाधकतयाऽऽभाससमानयोगक्षेमत्वाच्च । नच दृष्टान्तासिद्धिरनेकान्तःकरणाधि-
करणापेक्षाबुद्धिजन्यबहुत्वस्यैव दृष्टान्ततोपपत्तेः, विवादाध्यासितं विशेषगुणरहित-
द्रव्याभ्यां न जन्यतेऽन्तःकरणाकार्यत्वादाकाशवदिति सत्प्रतिपक्षत्वाच्च । [illegible]
पाधिः । वेदान्तवादिभिराकाशस्यापि कार्यताङ्गीकारात् । तदेवं [illegible]

द्रव्यारम्भकेषु वर्तमाना या द्रव्यत्वावान्तरजातिस्तद्वत्त्वम् । [illegible]
न साधनव्याप्तिः [illegible] साध्याव्याप्तिः । [illegible]
तथापि साध्याव्याप्तिः, आकाशे विशेषगुणवत्त्वेऽपि [illegible]
[illegible] —आत्मेति । [illegible] —मनसीति । [illegible]
[illegible] भावः । तथापि भवन्मते विशेषगुणवत्त्वेन [illegible]
[illegible] —भवदिति । [illegible]
न वा भूतेति । [illegible]
[illegible]
[illegible] इति— [illegible]
[illegible] —नच कामादीनामिति । [illegible]
[illegible] घट इति [illegible]
[illegible]
[illegible]

यित्वलक्षणयुतसिद्ध्यभावात् । नापि चतुर्थः । व्यर्थविशेष्यत्वापत्तेः । नहि द्रव्यमुपादानमित्यभिहितेऽस्ति कश्चिदतिप्रसङ्गः येन जन्येनायुतसिद्धत्वमिति पदान्तरमुपादीयेत । नापि पञ्चमः निरवयवेष्वात्माकाशादिष्वव्याप्तेः । नह्यात्माकाशं वा ज्ञानेच्छादिरूपेण शब्दरूपेण वा परिणमते कार्त्स्न्यैकदेशविकल्पासहत्वात् । तन्त्वादीनामपि पटाद्याकारेण गुणकर्माद्याकारेण वा परिणामादर्शनात् नहि द्रव्यं गुणः कर्म वा भवति, तदाश्रयत्वात् । नापि षष्ठः । प्रपञ्चसत्यत्ववादिभिरनङ्गीकारात् । तदेवमुपादानोपादेयभावानिरूपणान्न तदन्यथानुपपत्त्या भेदाभेदसिद्धिः ।

नापि सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः, विकल्पासहत्वात् । तथाहि—किं शाब्दस्य सामानाधिकरण्यस्यानुपपत्तिरुतार्थिकस्य । नोभयथापि 'युक्तेः शब्दनिमित्तानामेकाधिकरण-

---

कार्याकारेण परिणतत्वमिति पक्षं दूषयति—**नापि पञ्चम इति** । अथ किमित्यात्मा ज्ञानादिरूपेण आकाशश्च शब्दरूपेण न परिणमत इति तत्राह—**कार्त्स्न्यैकदेशेति** । अयमर्थः—किमाकाशः सर्वात्मना परिणमत एकदेशेन वा । नाद्यः । आकाशविनाशेनानित्यतापातात् । न विनाशस्तस्यैव शब्दत्वादिति चेत् किं कारणव्यापारवैयर्थ्यं समर्थयितुमध्यवसितोसि । अभिव्यक्तौ सार्थक्यमिति चेत् सत्यमस्तीयं किंवदन्ती कापिलानां तत्र त्वदभिव्यक्तावपि किमुत्पादकतया कारणचक्रसार्थक्यमभिव्यञ्जकतया वा । आद्ये घट्टकुटीप्रभातायितम् । द्वितीये त्वनवस्थेति न किंचिदेतत् । नचोत्पत्तिप्रतिवन्दी, अनङ्गीकारात् । एकदेशपरिणामे तु किमवयव एकदेशः किं वान्यत् किंचित् । नाद्यः । निरवयवत्वात् । न द्वितीयः । अप्रसिद्धत्वात् । भवतु वा यथातथा तथापि किमेकदेश आकाशादभिन्नो भिन्नो वा । नाद्यः । पूर्वदोषात् । न द्वितीयः । आकाशस्यापरिणामात् । भिन्नाभिन्नं तदिति चेत्सत्यं यदि विरोधो न स्यात् विरुद्धं तु तत् । अथाविरुद्धौ कौचन धर्मौ भेदाभेदाभिधानौ रूपरसादिषु मध्ये कयोः कश्चिद्भेदाभेदनामाभिधीयते तथापि पर्यनुयुक्तयोः पक्षयोः कः परिगृहीतः स्यात् । नोभयमिति चेत्, तत्किमनिर्वचनीयं हन्त शब्दाकारेणाकाशो विवर्तत इति निरवद्यं निर्वेद किमिति परिणामभाषया दुर्भगया भास्करगोत्राभिसारिकया, एतेन परिणामपक्षं प्रत्याचक्षीत । तदेवं कार्त्स्न्यैकदेशविकल्पासहत्वादाकाशादीनां न परिणामः, अथच कारणप्रसिद्धिरस्ति शब्दादिप्रतीत्यव्याप्तिरित्यर्थः । न केवलं निरवयवेषु परिणामानुपपत्तिः सावयवेष्वपीत्याह—**तन्त्वादीनामपीति** । तत्रापि हि कार्त्स्न्यपक्षे तन्तुविनाशान्निरुपादानरूपः पटः स्यात् । स्यादेकदेशपक्षेपि भेदाभेदविकल्पकल्पान्तवातनिर्मूलनोन्मूलनमिति भावः । आश्रयाश्रितप्रतीतिविरोधश्चेत्याह—**नहि द्रव्यमिति** । द्रव्यं यत्तन्त्वादि तद्गुणः कर्म वा नहि भवतीत्यन्वयः । घटादिकार्यस्याप्युपलक्षणमिति आश्रितत्वप्रतीतेस्तत्राप्यविशेषात् । कार्यविभ्रमाधिष्ठानत्वमिति षष्ठं पक्षं दूषयति—**नापीति** । यः खलु कार्यकारणभावनिर्वक्ता नचासावनिर्वचनीयवादीति भावः ।

द्वे ह्यनुपपत्ती भेदाभेदसाधनाय कीर्तिते एकोपादानोपादेयभावानुपपत्तिः अपरा तु सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः । तत्र प्रथमे दूषणं प्रसारितमुपसंहृत्य द्वितीयं दूषयति—**नापीति** । तत्र भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिरूपशाब्दसामानाधिकरण्यस्यैकाधिकरणत्वलक्षणार्थिकसामानाधिकरण्यस्य चात्यन्तभेदेप्युपपत्तिं श्लोकद्वयेन दर्शयति—**युक्तेः शब्दनिमित्तानामित्यादिना** । शौक्ल्यपटत्वादीनामेकपटाधिकरणत्वादेव शाब्दसामानाधिकरण्योपपत्तेर्न शाब्दसामानाधिकरण्यं गुणगुण्यादिभेदाभेदप्रसाधकमिति प्रथमश्लोकयोजना । 'तथाऽऽर्थमपि सामानाधिकरण्यमस्य न साधकं, (कुतः) धर्माणामेकनिष्ठत्वमात्रेणैवोपपत्तिनः' । तथाहि धर्मधर्मिणोस्तावत्सामानाधिकरण्यमेव नास्ति अभेदानुभव इति सामानाधिकरण्यानुभवोऽत्र

त्वतः । शाब्दं न तावद्घटते भेदाभेदप्रसाधकम् ॥ ६२ ॥ धर्माणामेकनिष्ठत्वमात्रेणैवोपपत्तितः । अभेदानुभवाभावादार्थं नैवास्य साधकम्[1] ॥ ६३ ॥ शुक्लः पट इत्यादौ शाब्दसामानाधिकरण्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तयोरेकाधिकरणसंबन्धादेवोपपत्तेः धर्मधर्मिभेदाभेदयोरौदासीन्यात् । आर्थिकस्यापि धर्मयोरेकाधिकरणतालक्षणस्यात एवोपपत्तेः । धर्मधर्मिणोरभेदानुभवस्यासंप्रतिपत्तेश्चासाधकत्वात्, गुणो द्रव्यं कर्म द्रव्यं जातिर्व्यक्तिरिति सामानाधिकरण्यानुभवाभावात् ।

भिन्नाभिन्नमित्यत्र भिन्नशब्देन स्वरूपभेदस्याभिन्नशब्देन तदभावस्याभिधाने च भावाभावयोर्युगपदेकत्र परस्परविरोधेनासंभवात् । अभेदे च शुक्लः पट इत्यादिषु द्वितीयबुद्धिव्यपदेशयोः पौनरुक्त्यापत्तेः । नच भेदस्यापि भावात्सार्थकता अभेदस्यापि भावे वैयर्थ्यस्यापि संप्रतिपन्नांश इव दुष्परिहरत्वात् । हेत्वभावे फलाभावादौत्सर्गिकाद्धेतुभावे फलभावस्य तदपवादतया बलीयस्त्वात् । अन्योन्याभावतदभावयोर्भिन्नाभिन्नशब्दाभ्या-

---

विवक्षितो नह्यस्त्यनुभवो रूपं पट इति वा चालनं पट इति वा । तथा धर्मयोरैकाधिकरण्यमेव सामानाधिकरण्यं नाम । तथाच धर्मधर्मिणोर्भेदेपि तत्संबन्धादेव तदधिकरणत्वोपपत्तेरिति द्वितीयश्लोकयोजना । तत्राद्यं विवृणोति—**शुक्ल इत्यादिना** । धर्मधर्मीति धर्मधर्मिणोर्यौ भेदाभेदौ तयोरौदासीन्यादित्यर्थः । द्वितीयं विभजते—**आर्थिकेति** । **अत एवेति** । धर्मधर्मिसंबन्धादेवेत्यर्थः । अभेदानुभवाभावादित्यंशं विवृणोति—**धर्मेति** । अत्राप्यभेदानुभवः सामानाधिकरण्यानुभवः **असाधकत्वात्**, भेदाभेदानुभवस्येति शेषः । अनुभवाभावमेव विवृणोति—**गुण इति** ।

इदानीं भेदाभेद इत्यस्यैव तावदव्याहतः कश्चिदर्थो दुर्भणः कुत्र प्रमाणचिन्तेत्यभिसंधिराह—**भिन्नेत्यादिना** । अत्र किं भिन्न इत्यनेन स्वरूपभेदो विवक्ष्यते अभिन्न इत्यनेन तदभावः, किंवा भिन्न इत्यनेनान्योन्याभाववत्त्वमभिप्रेयते अभिन्न इति च तदभावः अथवा भिन्न इति स्वरूपभेदवत्त्वं अभिन्न इति भेदेतराभावराहित्यमभिधीयते इति । नाद्य इत्याह—भिन्नशब्देन स्वरूपभेदस्येति । तदा हि [illegible] च भेदाभेदशब्दार्थः स्यात् तच्च विरुद्धं अविरुद्धत्वेपि धर्मिणोपि स्वापेक्षया तथात्वाभावात् । [illegible] स्वव्यवस्थितिरेव पदार्थैरास्थिता स्यादिति भावः । किंच यदि शौक्ल्यपटयोः स्वरूपभेदो नास्ति तदा शुक्ल इति पदेन यावानर्थोभिहितः तावानेव पट इत्यपीति पटबुद्धेस्तच्छब्दस्य च पौनरुक्त्यं स्यात् बुद्धेश्च पौनरुक्त्यं वैयर्थ्यमेव शब्दस्य च पौनरुक्त्ये सह प्रयोगानुपपत्तिः । नच व्याख्यार्थं [illegible] सहप्रयोगः । नियमेन [illegible] प्रयोगात् । यदि च शुक्लपदस्य पट एवार्थः तदा शुक्लो पट इत्यत्र [illegible] पटपटाहृतापात एवं सर्वत्रेति [illegible] । ननु भेदोपि धर्मधर्मिणोरस्तीति कथं वैयर्थ्यमिति तत्राह—**नचेति** । **संप्रतिपन्नांश इवेति पटः पट** इत्यत्रेवेत्यर्थः । [illegible] हेतुमाह—**हेत्वभाव इति** । [illegible] फलाभाव इति [illegible] हेत्वभावे फलाभावोऽ[illegible] [illegible] [illegible] —**अन्योन्येति** । [illegible]

---

1 [illegible]

यित्वलक्षणयुतसिद्ध्यभावात् । नापि चतुर्थः । व्यर्थविशेष्यत्वापत्तेः । नहि द्रव्यमुपादानमित्यभिहितेऽस्ति क्वचिदतिप्रसङ्गः येन जन्येनायुतसिद्धत्वमिति पदान्तरमुपादीयेत । नापि पञ्चमः निरवयवेष्वात्माकाशादिष्वव्याप्तेः । नह्यात्माकाशं वा ज्ञानेच्छादिरूपेण शब्दरूपेण वा परिणमते कार्त्स्न्यैकदेशविकल्पासहत्वात् । तन्त्वादीनामपि पटाद्याकारेण गुणकर्माद्याकारेण वा परिणामादर्शनात् नहि द्रव्यं गुणः कर्म वा भवति, तदाश्रयत्वात् । नापि षष्ठः । प्रपञ्चसत्यत्ववादिभिरनङ्गीकारात् । तदेवमुपादानोपादेयभावानिरूपणान्न तदन्यथानुपपत्त्या भेदाभेदसिद्धिः ।

नापि सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः, विकल्पासहत्वात् । तथाहि—किं शाब्दस्य सामानाधिकरण्यस्यानुपपत्तिरुतार्थिकस्य । नोभयथापि 'युक्तेः शब्दनिमित्तानामेकाधिकरण-

---

कार्याकारेण परिणतत्वमिति पक्षं दूषयति—**नापि पञ्चम इति** । अथ किमित्यात्मा ज्ञानादिरूपेण आकाशश्च शब्दरूपेण न परिणमत इति तत्राह—**कार्त्स्न्यैकदेशेति** । अयमर्थः—किमाकाशः सर्वात्मना परिणमत एकदेशेन वा । नाद्यः । आकाशविनाशेनानित्यतापातात् । न विनाशस्तस्यैव शब्दत्वादिति चेत् किं कारणव्यापारवैयर्थ्यं समर्थयितुमध्यवसितोसि । अभिव्यक्तौ सार्थक्यमिति चेत् सत्यमस्तीयं किंवदन्ती कापिलानां तत्र त्वदभिव्यक्तावपि किमुत्पादकतया कारणचक्रसार्थक्यमभिव्यञ्जकतया वा । आद्ये घट्टकुटीप्रभातायितम् । द्वितीये त्वनवस्थेति न किंचिदेतत् । नचोत्पत्तिप्रतिबन्दी, अनङ्गीकारात् । एकदेशपरिणामे तु किमवयव एकदेशः किं वान्यत् किंचित् । नाद्यः । निरवयवत्वात् । न द्वितीयः । अप्रसिद्धत्वात् । भवतु वा यथातथा तथापि किमेकदेश आकाशादभिन्नो भिन्नो वा । नाद्यः । पूर्वदोषात् । न द्वितीयः । आकाशस्यापरिणामात् । भिन्नाभिन्नं तदिति चेत्सत्यं यदि विरोधो न स्यात् विरुद्धं तु तत् । अथाविरुद्धौ कौचन धर्मौ भेदाभेदाभिधानौ रूपरसादिषु मध्ये कयोः कश्चिद्भेदाभेदनामाभिधीयते तथापि पर्यनुयुक्तयोः पक्षयोः कः परिगृहीतः स्यात् । नोभयमिति चेत्, तत्किमनिर्वचनीयं हन्त शब्दाकारेणाकाशो विवर्तत इति निरवद्यं निर्वेद किमिति परिणामभाषया दुर्भगया भास्करगोत्राभिसारिकया, एतेन परिणामपक्षं प्रत्याचक्षीत । तदेवं कार्त्स्न्यैकदेशविकल्पासहत्वादाकाशादीनां न परिणामः, अथच कारणप्रसिद्धिरस्ति शब्दादिप्रतीत्यन्यथासिद्धिरित्यर्थः । न केवलं निरवयवेषु परिणामानुपपत्तिः सावयवेष्वपीत्याह—**तन्त्वादीनामपीति** । तत्रापि हि कार्त्स्न्यपक्षे तन्तुविनाशान्निरुपादानस्यः पटः स्यात् । स्यादेकदेशपक्षेपि भेदाभेदविकल्पकल्पान्तरानिर्मूलनोन्मूलनमिति भावः । आश्रयाश्रितप्रतीतिविरोधश्चेत्याह—**नहि द्रव्यमिति** । द्रव्यं यत्तन्त्वादि तद्गुणः कर्म वा नहि भवतीत्यन्वयः । घटादिकार्यस्याप्युपलक्षणमिति आश्रितत्वप्रतीतेरत्राप्यविशेषात् । कार्यविभ्रमाधिष्ठानत्वमिति षष्ठं पक्षं दूषयति—**नापीति** । यः खलु कार्यकारणभावनिर्वक्ता नत्वसावनिर्वचनीयवादीति भावः ।

द्वे ह्यनुपपत्ती भेदाभेदसाधनाय कीर्तिते एकोपादानोपादेयभावानुपपत्तिः अपरा तु सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः । तत्र प्रथमे दूषणं प्रसाधितमुपसंहृत्य द्वितीयं दूषयति—**नापीति** । तत्र भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिरूपशाब्दसामानाधिकरण्यमेकाधिकरणत्वलक्षणार्थिकसामानाधिकरण्यं वान्यथानुपपत्ति श्लोकद्वयेन दर्शयति—**युक्तेः शब्दनिमित्तानामित्यादिना** । [illegible] पदाधिकरणत्वादेव शाब्दसामानाधिकरण्योपपत्तेर्न शाब्दसामानाधिकरण्यं गुणगुण्यादिभेदाभेदप्रसाधकमिति प्रथमश्लोकस्यार्थः । 'तथाऽऽर्थमपि सामानाधिकरण्यमस्य न साधकं, (कुतः) धर्मिणामेकनिष्ठत्वमात्रेणैवोपपत्तेः' । [illegible] सामानाधिकरण्यमेव नास्ति अभेदानुमा इति सामानाधिकरण्यानुपपत्ति [illegible]

त्ततः । शाब्दं न तावद्घटते भेदाभेदप्रसाधकम् ॥ ६२ ॥ धर्माणामेकनिष्ठत्वमात्रेणैवोपप-
त्तितः । अभेदानुभवाभावादार्थं नैवास्य साधकम् ॥ ६३ ॥ शुक्लः पट इत्यादौ शाब्दसा-
मानाधिकरण्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तयोरेकाधिकरणसंबन्धादेवोपपत्तेः धर्मधर्मिभेदाभेदयो-
रौदासीन्यात् । आर्थिकस्यापि धर्मयोरेकाधिकरणतालक्षणस्यात एवोपपत्तेः । धर्मधर्मि-
णोरभेदानुभवस्यासंप्रतिपत्तेश्चासाधकत्वात्, गुणो द्रव्यं कर्म द्रव्यं जातिर्व्यक्तिरिति सा-
मानाधिकरण्यानुभवाभावात् ।

भिन्नाभिन्नमित्यत्र भिन्नशब्देन स्वरूपभेदस्याभिन्नशब्देन तदभावस्याभिधाने च भा-
वाभावयोर्युगपदेकत्र परस्परविरोधेनासंभवात् । अभेदे च शुक्लः पट इत्यादिषु द्वितीय-
बुद्धिव्यपदेशयोः पौनरुक्त्यापत्तेः । नच भेदस्यापि भावात्सार्थकता अभेदस्यापि भावे-
वैयर्थ्यस्यापि संप्रतिपन्नांश इव दुष्परिहरत्वात् । हेत्वभावे फलाभावादौत्सर्गिकाद्धेतुभावे
फलभावस्य तदपवादतया बलीयस्त्वात् । अन्योन्याभावतदभावयोर्भिन्नाभिन्नशब्दाभ्या-

---

विवक्षितो नह्यस्त्यनुभवो रूपं पट इति वा चालनं पट इति वा । तथा धर्मयोरैकाधिकरण्येनैव सामा-
नाधिकरण्यं नाम । तथाच धर्मधर्मिणोर्भेदेऽपि तत्संबन्धादेव तदधिकरणत्वोपपत्तेरिति द्वितीयश्लोकयोजना ।
तत्रायं विवृणोति—**शुक्ल इत्यादिना** । धर्मधर्मीति धर्मधर्मिणोर्भेदाभेदौ तयोरौदासीन्यादित्यर्थः ।
द्वितीयं विभजते—**आर्थिकेति । अत एवेति** । धर्मधर्मिसंबन्धादेवेत्यर्थः । अभेदानुभवाभावादित्यंशं
विवृणोति—**धर्मेति** । अत्राप्यभेदानुभवः सामानाधिकरण्यानुभवः **असाधकत्वात्**, भेदाभेदानुभवस्येति
शेषः । तदनुभवाभावमेव विवृणोति—**गुण इति** ।

इदानीं भेदाभेद इत्यस्यैव तावदव्याहतः कश्चिदर्थो दुर्भणः कुत्र प्रमाणचिन्तेत्यभिसंधिराह—**भिन्नेत्या-
दिना** । अत्र किं भिन्न इत्यनेन स्वरूपभेदो विवक्ष्यते अभिन्न इत्यनेन तदभावः, किंवा भिन्न इत्यनेनान्यो-
न्याभाववत्त्वमभिप्रेयते अभिन्न इति च तदभावः अथवा भिन्न इति स्वरूपभेदवत्त्वं अभिन्न इति चेत-
रेतराभावराहित्यमभिधीयते इति । नाद्य इत्याह—भिन्नशब्देन स्वरूपभेदस्येति । तदा हि स्वरूपत्वमस्वरूपत्वं
च भेदाभेदशब्दार्थः स्यात् तच्च विरुद्धं अविरुद्धत्वेऽपि धर्मिणोऽपि स्वापेक्षया तथात्वाभावात् । पटश्चापटश्चे-
त्यव्यवस्थितिरेव पदार्थैरास्थिता स्यादितिभावः । किंच यदि शौक्ल्यपटयोः स्वरूपभेदो नास्ति तदा शुक्ल इति
पदेन यावानर्थोऽभिहितः तावानेव पट इत्यपीति पटबुद्धेस्तच्छब्दस्य च पौनरुक्त्यं स्यात् बुद्धेश्च पौनरुक्त्यं
वैयर्थ्यमेव शब्दस्य च पौनरुक्त्ये सह प्रयोगानुपपत्तिः । नच व्याख्यादौ स्पष्टबोधनार्थमनयोः सहप्रयोगः ।
नियमेन स्फुटमप्यस्यापि प्रयोगात् । यदि च शुक्लशब्दस्य पट एवार्थः तदा शुक्लो घट इत्यत्र घटस्यापि पटत्वेन
पटपदाहृतापात एवं सर्वत्रेति [illegible] । ननु भेदोऽपि धर्मधर्मिणोरस्तीति कथं नैरर्थक्यमिति तत्राह—
नचेति । संप्रतिपन्नांश इवेति पटः पट इत्यत्रेवेत्यर्थः । ननूभयहेतुसद्भावे कैवल्याभावो वैयर्थ्यं स्यादिति
तत्र नैरर्थक्यमेवेति [illegible] हेतुमाह—**हेत्वभाव इति** । औत्सर्गिकं [illegible]
फलभाव इति [illegible] निरवकाशतया [illegible] स्यात् [illegible]
[illegible] हेतुभावे फलभावोऽपवादः [illegible] भेदपक्षे [illegible]
[illegible]
[illegible] नैरर्थक्यमेव दुष्परिहरमित्यर्थः । द्वितीयपक्षे दूषणं [illegible]—**अन्योन्येति** । [illegible]
[illegible] निषेधः । [illegible]

1 [illegible]

मिति चेन्न। अयं पर्वतोऽग्निमानिति परोक्षापरोक्षविषयानुमानिकज्ञाने व्यभिचारात्। अपरोक्षमात्रविषयत्वं विवक्षितमिति चेत्। न। सुखेच्छायां व्यभिचारात्। तज्जनकज्ञानस्य तद्विषयत्वादिच्छायास्तद्विषयत्वमुपचर्यते इति चेत्। मैवम्। तथाप्यविद्यायां व्यभिचारात्। स्वतोऽपरोक्ष आत्मैवाविद्याया आश्रयो विषयश्चेति भवद्भिरभ्युपगमात्। नापि द्वितीयः। अविद्यायामेव व्यभिचारात्। तस्या अपरोक्षात्मविषयत्वेपि तद्विपरीतव्यवहारहेतुतया तद्व्यवहारहेतुत्वाभावात्।

अपरोक्षव्यवहारहेतुत्वमेव हेतुरिति चेन्न। साध्याविशिष्टत्वप्रसङ्गात्, प्रतिप्रयोगसंभवाच्च। विवादाध्यासितः शब्दः अपरोक्षज्ञानजनको न भवति शब्दत्वात्, ज्योतिष्टोमादिवाक्यवदिति। अत्रोच्यते—'साक्षात्करणहेतोरप्यप्रत्यक्षत्वसंभवात्। दशमस्त्वमसीत्यादौ शब्दादेव तदुद्भवात्'॥ १॥ यत्तावदुक्तमपरोक्षप्रमितिकरणत्वे प्रत्यक्षान्तर्भावः स्यादिति तत्र ब्रूमः—अभ्युपगम्यते हि परेणापि योगिमनसो बाह्यविषयापरोक्षप्रमितिकरणता, तथापि, न बाह्यप्रत्यक्षान्तर्भावस्तस्याभ्युपेयते एवं शब्दस्यापरोक्षप्रमितिजनकत्वेपि प्रत्यक्षान्तर्भावो माभूत्। अथ तत्र बाह्यप्रत्यक्षान्तर्भावे चक्षुरादीनामन्यतमत्वं योगिमनोन्यत्वे सति बाह्यप्रत्यक्षप्रमितिकरणत्वं वा प्रयोजकं हन्तेहापि तर्हि स्वतोपरोक्षब्रह्मात्मविषयशब्दान्यत्वे सत्यपरोक्षप्रमितिकरणत्वं प्रत्यक्षान्तर्भावे प्रयोजकमस्तु, सिद्धे शब्दस्यापरोक्षप्रमितिकरणत्वे तद्व्यावृत्त्यर्थं विशेषणं युक्तं तदेव तु कथमिति चेत्, दशमस्त्वमसीत्यादिवाक्येषु दर्शनादिति ब्रूमः।

—**अपरोक्षमात्रेति**। तथापि सुखेच्छायां व्यभिचारः। तस्या अपरोक्षसुखविषयत्वेपि साक्षात्वानधिकरणत्वादित्याह—**न सुखेच्छायामिति**। इच्छायाः सविषयत्वमौपचारिकं मुख्यं च विवक्षितमिति शङ्कते—**तज्जनकेति**। ननु कथमपरोक्षविषयत्वमविद्याया येनानैकान्तिकतेति तत्राह—**स्वत इति**। **भवद्भिरिति** एकजीववादिभिरित्यर्थः। अपरोक्षव्यवहारहेतुत्वमपरोक्षत्वमिति द्वितीये पक्षेप्यविद्यायां व्यभिचारस्तत्र हेतुसद्भावेपि साध्याभावादित्याह—**नापि द्वितीय इत्यादिना**।

नन्वपरोक्षविषयत्वादिति हेतोरयमर्थः—यदपरोक्षव्यवहारहेतुत्वादिति, तथाच नाविद्यायां विपरीतव्यवहारजनिकायामनैकान्त्यमिति शङ्कते—अपरोक्षेति। परिहरति—**न साध्येति**। सत्प्रतिपक्षं चेदमनुमानमित्याह—**प्रतिप्रयोगेति**। ज्योतिष्टोमादिवाक्येषु सिद्धसाधनतापरिहाराय विवादेति विशेषणम्। बाधसाध्यवैकल्ययोः परिहारायापरोक्षेति विशेषणम्। **साक्षादिति**। अत्र किं बाधकवशाच्छब्दस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वं नेष्यतेऽदर्शनाद्वा। नाद्यः। तदसिद्धेः। नतावत्प्रत्यक्षान्तर्भावो बाधकः। नहि साक्षात्कारिज्ञानहेतुतामात्रेण प्रत्यक्षत्वं संभवति। शब्दव्यतिरिक्तत्वे सति तादृशस्य तत्प्रयोजकत्वात्। ननु दृष्टे शब्दस्य तद्धेतुत्वे प्रयोजकसंकोचो युक्तस्तदेव कथमिति तत्राह—**दशम इति**। ननु तत्रापीन्द्रियमेव करणमित्युक्तं तत्राह—**शब्दादेवेति**। श्लोकं विवृणोति—**यत्तावदित्यादिना**। अत्र प्रत्यक्षविशेषप्रयोजके प्रतिबन्दीं गृह्णाति—**अभ्युपगम्यते हीति**। विशेषणं दर्शयन्नाभासतां प्रतिबन्द्याः शङ्कते—**अथ तत्रेति**। अनीश्वरप्रत्यक्षेषु चेदं प्रयोजकगवेषणमिति द्रष्टव्यम्। नायं विशेषः। प्रकृतेप्येवं शब्दसंकोचत्वादिति परिहरति—**हन्तेति**। उत्तरार्धस्य शङ्कामाह—**सिद्ध इति**। एतत्परिहारहेतुत्वेन तृतीयपादमवतारयति—**दशम इति**।

ननु तत्रापीन्द्रियसहितस्यैव तद्धेतुत्वं न केवलस्येत्युक्तमिति चेत्, अत्रापि तर्हि मनःसहायस्यैव शब्दस्यापरोक्षप्रतीतिहेतुतास्तु । ननु तत्रेन्द्रियस्यैव करणत्वं शब्दस्य तु सहकारितामात्रमिति चेन्न । शब्द एव करणमिन्द्रियं सहकारीति वैपरीत्यमेव कुतो न स्यात् अन्वयव्यतिरेकयोस्तूभयत्राविशिष्टत्वात् । तथापि विनिगमनायां को हेतुरिति चेत्, क्वचिद्बहुलतमे तमसि क्वचिच्च लोचनविरहिणोपि वाक्याद्दशमोऽसीत्यपरोक्षप्रमितिदर्शनमेवेति वदामः । भवत्वेवं तथापि ब्रह्मसाक्षात्कारे करणं मन एव 'मनसैवेदमाप्तव्य'मित्यादिश्रुतेः । 'यन्मनसा न मनुते, अप्राप्य मनसा सहे'त्यादिश्रुतेश्चानधिष्ठितमनोविषयत्वादिति चेन्मैवम् । 'तद्धेत्वादिश्रुतेः क्वापि मनसः तद्वियोगतः । [illegible] व्यभिचारादनुत्थितेः' ॥ २ ॥ 'तद्वास्य विजिज्ञौ तमसः पारं दर्शयतीति [illegible] देवापरोक्षप्रमित्युपपत्तिप्रतिपादनात् । नन्वेतानि वचनान्यागमाचार्यादि[illegible] त्कारहेतुतां प्रतिपादयन्ति । साक्षात्कारहेतोर्मनसः सहायतानिपादन[illegible] । अन्यथा श्रवणोत्तरकालयोर्मनननिदिध्यासनयोर्विधानानर्थक्यात्, [illegible] रोत्पत्तेः, श्रुतवेदान्तानामपि पूर्ववत्संसारानुवृत्तिदर्शनादिति चेन्न । मैवम् । [illegible] विपरीतभावनाख्यस्य चित्तविक्षेपलक्षणस्य च प्रतिबन्धस्य निरास[illegible] सनयोः फलोपकार्यङ्गतयापि श्रवणं प्रति विधानोपपत्तेः. [illegible]

चतुर्थपादस्य दशां दर्शयति—ननु तत्रापीति । [illegible]
[illegible]
मित्याह—अत्रापीति । [illegible]
[illegible]—न शब्द एवेति । विनिगमनायां [illegible]
हेतुं दर्शयति—क्वचिदिति । [illegible]

प्रतिबद्धविज्ञानपुरुषविषयत्वात् । मनसैवेदमाप्तव्यमित्यादिश्रुतेश्चित्तैकाग्र्यस्याङ्गताप्रतिपादनपरत्वात् ।

मनसश्च नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावब्रह्मात्मसाक्षात्कारहेतुत्वस्यादृष्टचरतया तत्र शब्दस्य सहकारित्वकल्पनानुपपत्तेः । तथात्वे श्रवणादीनामेव वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । सुखादीनां साक्षिवेद्यत्वादात्मनश्च स्वयं प्रकाशत्वात् मनसः क्वचिदपि साक्षात्कारहेतुत्वासंप्रतिपत्तेः । भावनासहायस्य तु मनसो गरुडादिसाक्षात्कारप्रमित्यनुत्पादकत्वात् । तदपरोक्षस्य च विधुरपरिभावितकामिनीसाक्षात्कारवद्विभ्रमत्वात् । अप्रमारूपसाक्षात्कारस्यापि साक्षिरूपतया मानसत्वाभावात् । इह च 'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः, तमसः पारं दर्शयति, भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः, तरति शोकमात्मवित्, योऽस्माकं अविद्यायाः परं पारं तारयसि, मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते, तरत्यविद्यां वितता'मित्यादिश्रुतिस्मृतिषु ब्रह्मविद्याया एवाविद्यानिवर्तकत्वश्रवणात् पारिशेष्यात्तत्कारणं वेदान्तवाक्यमिति निश्चीयते ।

श्रूयतेच—'नावेदविन्मनुते तं बृहन्तं, तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि, वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था'इति । अत्र हि वेदान्तवाक्यजन्यज्ञानस्य विज्ञानमिति विशेषणेन विशेषविषयत्वप्रतिपादनात् निश्चयहेतुत्वे सिद्धेपि सुशब्दविशेषणेनापरोक्षनिश्चयहेतुत्वप्रतिपाद-

---

हन्ति । उक्तं च सूत्रकृता—'ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनादितीति भावः । या तु श्रुतिर्मनसः साक्षात्कारकरणत्वे प्रमाणमुक्ता तामन्यथयति—**मनसैवेति** ।

यत्तु तद्धेत्यादिश्रुतीनामुपदेशस्य मनः सहायताप्रतिपादकतयाप्युपपत्तेरिति तत्राह—**मनसश्चेति** । **अदृष्टचरतयेति** । श्रुत्यादिष्विति शेषः । बाधकान्तरं चाह—**तथात्व इति** । इदानीं क्वापि मनसस्तदयोगत इत्येतद्विवृणोति—**सुखादीनामिति** । एतेन साक्षात्कारहेतुतया क्लृप्तस्य मनसः संभवे शब्दस्य तत्कल्पनानुपपत्तेरिति वाचस्पतिमिश्रैरुदीरितमपोदितं मन्तव्यम् । ननु कथं साक्षात्कारहेतुत्वासंप्रतिपत्तिर्यावता भावनापरिपाकसहकृतमनसो दृष्टं गरुडादिसाक्षात्कारहेतुत्वमिति तत्राह—**भावनेति** । किं तर्हि तदित्यत आह—**तदपरोक्षेति** । पूर्वं साक्षात्कारहेतुत्वमङ्गीकृत्य प्रमितिहेतुत्वं नास्ति इत्युक्तमिदानीं तदपि न मनोजन्यमित्याह—**अप्रमेति** । एतेनाप्रमारूपसाक्षात्कारहेतोर्मनसः क्वचित्प्रमाहेतुत्वेनापि भवितव्यं नयनादिवदिति पर्यनुयोगोपि परास्तः । प्रस्तुतस्थले च प्रमारूपसाक्षात्कार एवाविद्यानिवृत्तिक्षमः श्रुतिभिरवगम्यते तत्रच मनसः करणत्वनिषेधात्करणान्तरानिरूपणाच्च वेदान्तवाक्यमेव करणमित्याह—**इह चेत्यादिना** । अथवात्रापि साक्षिरूप एव साक्षात्कारोऽविद्यानिवर्तकः अतस्तत्करणत्वेन शब्दकल्पनमपि मनोवदेवायुक्तमिति तत्राह—**इहचेति** । 'मामेव, तरत्यविद्या'मिति स्मृती । शोककारणाविद्यामित्यर्थः ।

वेदादेव परमेश्वरज्ञानमित्यत्र साक्षादेव श्रुतिरस्तीत्याह—**श्रूयते चेति** । तं बृहन्तम् अपरिछिन्नं परमेश्वरं अवेदवित् अवेदज्ञः पुरुषो न मनुते, अपितु वेदज्ञ एव जानातीत्यर्थः । अत्र च वेदशब्देन तदेकदेशा वेदान्ता विवक्ष्यन्ते । अथवा सप्रपञ्चनिष्प्रपञ्चप्रतिपादकतया सर्वे एव विवक्षिताः । उपनिषत्स्वेव वेद्यत इत्यौपनिषदः । वेदान्तजनितं विज्ञानं वेदान्तविज्ञानम् । नन्वत्र साक्षात्कारः कथं लभ्यते नापि विज्ञानमित्युपसर्गबलात् तस्य विशेषेण ज्ञानमिति निश्चयमात्रपर्यवसितत्वादिति तत्राह—**अत्रेति** । नकारस्तूपप-

[illegible]

[illegible] कृत्स्नपरोक्षत्वस्य [illegible] परोक्षज्ञानानादित्वस्यानुपपत्तेः ।

[illegible] ।

[illegible]—**यत्पुनरिति** । [illegible]—**प्रतिप्रयोगेति** । [illegible]—**तस्याभाससमानत्वा-** [illegible] विवृणोति—**प्रतिप्रयोगश्चेति** । [illegible] । तथापि [illegible] ।—**तत्त्वमस्यादीति** । [illegible] परोक्षग्रहणम् । [illegible] । [illegible] विवृणोति—**दृश्यते इति** ।

[illegible] तत्राह—**तस्यास्येति** । [illegible]—**तच्चापरोक्षत्वमिति** । [illegible] विकल्पयति—**किं चापयेत्यादिना** । [illegible] अनुमाने व्यभिचारादित्याह—**अनुमानेति** । [illegible] विवृणोति—**इह त्विति** । [illegible] तत्राह—**राजेति** । [illegible] । ननु संसारनिवृत्तिर्मोक्षः [illegible] तत्राह—**संसारस्येति** । तथापि [illegible] अपरोक्षत्वं [illegible]—**तस्य स्येति** । [illegible] तथा दर्शनादिति भावः । [illegible]

ब्रह्मणि च सकलकरणागोचरे प्रमाणान्तरेण प्रत्यक्षज्ञानानुत्पत्तेर्वाक्याच्चापरोक्षज्ञानानुत्पत्तावनिर्मोक्षः स्यादिति विपक्षे बाधकतर्कसंभवान्नाभाससमानतानुमानस्य, तस्माच्छाब्दादेवापरोक्षज्ञानात् कैवल्यमिति सकलमनाविलम् । ननु कथं ज्ञानात्कैवल्यं तस्य स्वर्गादिफलकर्मशेषतया स्वतन्त्रफलसाधनत्वाभावात्, देहव्यतिरिक्तात्मतत्त्वविज्ञानव्यतिरेकेण पारलौकिककर्मणि प्रवृत्त्ययोगात्, फलश्रुतेश्चापापश्लोकश्रवणवदर्थवादत्वात् । तथाचाहुः—'आत्मा ज्ञातव्य इत्येतन्मोक्षार्थं नच चोदितम् । कर्मप्रवृत्तिहेतुत्वमात्मज्ञानस्य लक्ष्यते । विज्ञाते चास्य पारार्थ्ये पापिनामफलश्रुतिः सार्थवादी भवेदेव न स्वर्गादेः फलान्तर'मिति । देहव्यतिरिक्तात्मज्ञानस्य कर्मप्रवृत्त्युपयोगित्वेऽप्यशनायाद्यतीतब्रह्मविज्ञानस्य न तच्छेषत्वमनुपयोगादधिकारविरोधाच्चेति चेन्मैवम् । आज्यावेक्षणव्रीहिप्रोक्षणादिवददृष्टद्वारेणोपपत्तेः । नचाधिकारविरोधः । तथाभूतब्रह्मविदामपि यमनियमादौ प्रवृत्तिवत्कर्मप्रवृत्त्यविरोधात् । जनकोद्दालकप्रभृतीनां तथाभूतानामपि कर्मणि प्रवृत्तिदर्शनाच्चेति

नन्वपरोक्षज्ञानमपि मनसैवोत्पद्यतामिति तत्राह—**ब्रह्मणीति** । **प्रत्यक्षे**त्यपरोक्षज्ञानं विवक्षितम् । वादार्थमुपसंहरंश्चतुर्थं पादं व्याचष्टे—**तस्मादिति** । ज्ञानात्कैवल्यमित्युक्तमसहमानः कर्ममीमांसकः आक्षिपति—**ननु कथमिति** । ननु कथमात्मज्ञानस्य कर्मशेषता तद्बोधकप्रमाणाभावात्, नह्यात्मज्ञानेन कर्म कुर्यादिति काचिच्छ्रुतिरस्ति विनियोक्त्री, नापि लिङ्गमसमर्थत्वात्, नापि वाक्यं पदद्वयसमभिव्याहाराभावात्, नापि प्रकरणं साकाङ्क्षविधिसन्निध्यभावात्, नापि स्थानं कर्मसन्निधावपठ्यमानत्वात्, नापि समाख्या संज्ञासाम्याभावात्, ततः कथं कर्मशेषत्वमिति तत्राह—**देहव्यतिरिक्तेति** । यद्यपि श्रुत्यादीनि न सन्ति तथापि सामर्थ्यलक्षणमस्ति लिङ्गं विनियोजकं भस्मीभूयमानदेहस्य पारलौकिकफलोपभोगासंभवादिति भावः । ननु मोक्षाख्यं फलमात्मज्ञानस्य श्रूयते ततः श्रुताधिकारस्य कथमन्यशेषत्वमिति तत्राह—**फलश्रुतेरिति** । यथाहि—'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति यस्य खादिरः स्रुवो भवति छन्दसामेव रसेनावद्यती'त्यादौ पर्णमयीत्वाद्याश्रित्य श्रूयमाणापापश्लोकादिश्रवणमर्थवादः तत्कस्य हेतोः परार्थत्वात् । नह्यत्र साक्षात्फलश्रवणमस्ति कामशिरस्कत्वाभावात् । कीर्तनमात्रं ह्येतत् । तथाच रात्रिसत्रवद्विपरिणेतव्यम् । नच स्वशेषिफलेनैव निराकाङ्क्षपर्णमयीतायाः फलान्तरापेक्षास्ति यदर्थं विपरिणेतव्यम् । नच वाक्यं क्रतुसंबन्धे बोधनपरमपि भवति तस्मादर्थवाद एवैतत् प्रतिबद्धफलश्रवणं, तथेहापि स्वशेषिकर्मफलेनैव निराकाङ्क्षस्यात्मज्ञानस्य न ब्रह्मैव भवतीत्यादिवर्तमानोपदेशविपरिणामापेक्षेत्यर्थः । तथाह परमर्षिः—'द्रव्यगुणसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्या'दिति । अत्र वार्तिककारसंमतिमप्याह—**तथाचाहुरिति** । अचोदितत्वे हेतुः **कर्मेति** । फलान्तरश्रवणस्य गतिमाह—**विज्ञात इति** । **न स्वर्गादेरिति** । स्वर्गादेः सकाशात्फलान्तरमपि नास्तीत्यर्थः । स्यादेतत् द्विविधं ह्यात्मज्ञानमेकं स्थूलदेहमात्रव्यतिरिक्ततया अपरं सूक्ष्मदेहतत्कारणाविद्यातिरिक्ततया तत्र प्रथमं कर्माङ्गं भवति इतरत्तु न तथा, अनुपयोगात् प्रत्युताधिकारविरोध एव । नाहं भोक्तेत्यभिमन्यमानः कथं भोक्ता स्यात्, नाहं कर्तेत्यभिमन्यमानो वा कथं कर्ता स्यादिति शङ्कते—**देहव्यतिरिक्तेति** । अशनायादीत्यादिशब्देन ब्राह्मण्यादिजातिराहित्यं गृह्यते तेन चाधिकारान्वयः प्रतिषिध्यते तत्रानुपयोगं परिहरति—**आज्यावेक्षणेति** । दृष्टोपयोगाभावेऽप्यदृष्टोपयोगोऽस्ति शास्त्रैकगम्यत्वादस्येत्यर्थः । अधिकारविरोधं परिहरति—**नचाधिकारेति** । यथाहि तथाविधाभिमानेऽपि यमादौ प्रवृत्तिर्विहितत्वात्तथा कर्मण्यपि विहितत्वादेव प्रवर्तितव्यं शास्त्रेण च तथाविधाभिमाने [illegible] प्रवृत्तिर[illegible] [illegible] नियमादित्येन को विरोधः प्रत्युत प्रत्यवाय एव तदकरणे स्यादिति भावः । अस्ति [illegible] [illegible]—नेति कर्मप्रवृत्तिर्न विरुध्यते इत्याह—**जनकेति** । सिद्धान्ती समाधत्ते—**अत्रेति** । [illegible]

चेत् । अत्रोच्यते—'अभावाच्छ्रुतिलिङ्गादेरुपयोगानिरूपणात् । अधिकारविरोधाच्च कर्माङ्गं नात्मतत्त्वधीः' ॥ ४ ॥ न ताव'दैन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत' इतिवदात्मविज्ञानस्य कर्माङ्गत्वे श्रुतिरस्ति ।

नच यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति श्रुतिः तस्याः प्रकृतोद्गीथविद्याविषयत्वात् । श्रद्धादिवत्सार्वत्रिकं किन्नस्यादिति चेत् । तथाप्युपासनानुष्ठानस्यैव तदङ्गतात्तु उपासनाप्रकरणे पाठात् । नापि बर्हिर्देवसदनं दामीतिवच्छ्रुतसामर्थ्यलक्षणं लिङ्गमस्ति न चोद्दालकादीनां कर्मणा सहात्मविज्ञानसद्भावे लिङ्गं किं प्रजया करिष्यामः किमर्थं वयमध्येष्यामह इति च वैपरीत्यस्यापि दर्शनात् ।

नच यस्य पर्णमयी जुहूर्भवतीतिवद्वाक्याद्विनियोगः । पर्णमयीत्वादिवदात्मनोऽव्यभिचरितक्रतुसंबन्धाभावात्, तस्य लौकिकवैदिककर्मसाधारण्यात् । नचात्मज्ञानं कर्म-

---

न तावदित्यादिना । यथा 'ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत' इत्यैन्द्र्याः न कदाचन [illegible] गार्हपत्यमिति [illegible] [illegible] तृतीयया विनियोगः [illegible] [illegible] [illegible] गार्हपत्यस्य [illegible] [illegible] गार्हपत्यमिति च द्वितीयया [illegible] [illegible] [illegible] न तथेहात्म[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] विनियोजिका श्रुतिरस्तीत्यर्थः ।

ननु 'यदेव विद्यया करोति' [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] विनियोगो न [illegible] [illegible] विनियोग इति तत्राह—**नचेति ।** [illegible] [illegible] सर्वकर्मसु विनियोगो [illegible] [illegible] [illegible] श्रुतिः [illegible] [illegible] **श्रद्धादिवदित्यादिना ।** [illegible] **तद्-** [illegible] सर्वकर्माङ्गत्वमेवं [illegible] [illegible] **ङ्गतेति ।** [illegible] विनियोगस्त्वम् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] **नापीति ।** [illegible] [illegible] [illegible] **दामि** [illegible] [illegible] [illegible] विनियोगः [illegible] [illegible] [illegible] **नचोद्दालकेति ।** [illegible]

[illegible] **नच यस्येति ।** [illegible] **नचेति ।** [illegible]**त्मज्ञानमिति ।** [illegible]

प्रकरणे श्रुतं येन प्रयाजादिवत्कर्माङ्गतामश्नुवीत । नापि स्थानं, कर्मसंनिधावपठ्यमानत्वात् । नापि समाख्या, संज्ञासाम्याभावात् । नचात्मज्ञानस्य कर्मण्युपकारप्रकारो निरूप्येत । देहव्यतिरिक्तात्मज्ञानस्योपयोगेऽप्यशनायाद्यतीतात्मविज्ञानस्य तत्रानुपकारित्वात् । नचाज्यावेक्षणादिवददृष्टद्वारेणोपयोगः । स्वप्रकरणपठितसंसारनिवृत्तिलक्षणदृष्टफलनिराकाङ्क्षस्यादृष्टफलकल्पनानुपपत्तेः । नच क्रियाकारकफलशून्यमद्वैतमात्मानं विजानतः कर्मणि प्रवृत्तिरुपपद्यते । नच यमनियमादिप्रवृत्तिवद्विरोधः । यमनियमादावप्यपरोक्षात्मविज्ञानवतो विधितः प्रवृत्त्यनङ्गीकारात् । 'तस्य कार्यं न विद्यते, ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः । नैवास्ति किंचित्कर्तव्यमस्ति चेन्न स तत्त्ववि'दिति स्मरणात् । भिक्षाटनादावपि व्युत्थानदशायां यदृच्छयैव प्रवृत्तेः । नचैवं कर्मणि प्रवृत्तिः नियतदेशकालतया तस्य विधानात् ।

एतेन ज्ञानकर्मणोः समुच्चयोपि निराकृतो वेदितव्यः विरोधादेव । उक्तं हि 'यद्धि यस्यानुरोधेन स्वभावमनुवर्तते । तत्तस्य गुणभूतं स्यान्न प्रधानाद्गुणो यत' इति । अपिच

दादिभिः कल्पनागौरवेण फलवत्संनिधावित्यादिन्यायेनेतिकर्तव्यतासाकाङ्क्षप्रधानभावनाभिलापपोषणम् । नच पूपाद्यनुमन्त्रणवदात्मज्ञानस्य स्वप्रकरणसमवायः कर्मप्रकरणसमवायो वा येनासंनिहितमपि तत्रोपयुज्येत, नच स्वप्रकरणपठितरत्नजातैर्निराकाङ्क्षस्य कर्मणः क्वचिदप्यपेक्षास्तीति भावः । स्थानसमाख्ययोस्तु संभव एव नास्तीत्युपेक्षा कृता । उपयोगानिरूपणादित्येतद्विवृणोति—**नचात्मज्ञानस्येति** । यस्त्वदृष्टद्वारेणोपयोग उक्तस्तत्राह—**नचाज्यावेक्षणेति** । उत्तरार्धं विवृणोति—**नच क्रियाकारकेत्यादिना** । उत्पन्नात्मापरोक्षस्यापि स्वभाववशाद्यमादीनामनुवृत्तिर्घटते नैवं कर्मणामिति भावः । ज्ञानिनो विधेयव्यापाराभावे स्मृतीराह[1]—**तस्येति** । स्यादेतत् भवतु निवृत्तिरूपाणां विधिव्यतिरेकेणाप्यनुवृत्तिः भिक्षाटनादौ प्रवृत्तिरूपे का वार्ता । नहि तदौदासीन्यात्मकमिति तत्राह—**भिक्षेति** । यथा ह्यनियतदेशकालक्षुधाधीनतयाऽनियतवृत्तिर्भिक्षाहरणादिः, नैवं कर्म तस्य 'प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत सायंप्रातरग्निहोत्रं जुहोती'त्यादिनियतदेशकालतया विधानादित्यर्थः । एतेन 'भ्रान्त्या चेल्लौकिकं कर्म वैदिकं च तथा वदे'ति भास्करदुरुद्गारोपि चिकित्सितः । भ्रान्त्यविशेषेप्यवान्तरविशेषस्य दर्शितत्वादिति ।

एवं तावद्विद्यायाः कर्मशेषतानिरासेन कैवल्यफलता प्रसाधिता, इदानीं भवतु विद्यायाः कैवल्यसाधनता तथापि कर्मसमुच्चिताया एव न केवलाया इति समुच्चयवादिनो मतं निराकुर्वन् ज्ञानिनः कर्मणि प्रवृत्त्यनुपपत्तिमुक्त्वां तत्राप्यतिदिशति—**एतेनेति** । अतिदिश्यमानं विशदयति—**विरोधादेवेति** । द्वेधा हि समुच्चयः संभवति समप्राधान्येन वा पञ्चयागवत्, गुणप्राधान्येन वा प्रयाजदर्शपूर्णमासवत् । तत्रापि ज्ञानं गुणः कर्म प्रधानमिति वा विपरीतं वा । तत्र वक्ष्यमाणप्रकारेण ज्ञानकर्मणोः साध्यसाधनभावावगमात् न समसमुच्चयो गुणप्रधानपक्षेपि परंपरया ज्ञानं प्रति कर्मणां गुणभावोऽभ्युपगत एव । यत्तु कर्म प्रधानं ज्ञानं गुण इति तन्न स्वरूपविरोधादिति भावः । अत्रैव सुरेश्वराचार्यसंमतिमाह—**उक्तं हीति** । **न प्रधानादिति** । प्रधानमत्तीति प्रधानात् प्रधानविघातकः स तस्य गुणो न भवति यत इत्यर्थः । यत्कर्मप्रवृत्तिविघातकं ज्ञानं तन्न कर्म प्रति गुणो भवतीति भावः । विभिन्नविरुद्धफलत्वाच्च न गुणगुणिभाव इत्याह—**अपिचेति** । नह्यविद्यास्तमयात्मकस्य नित्यप्रत्यग्भूताविकार्यनामधेयातिशयनिर्दोषात्ममात्रस्य मोक्षस्य ज्ञानोत्पाद्यत्वं संभवति भवनेनेव पिण्डस्य । नाप्याप्यत्वं दोहनेनेव पयसः । नापि विकार्यत्वमभिषवेणेव सो-

---

१ संप्रति मूले स्मृतिद्वयदर्शनात्स्मृती आह इति पाठो भाति.

उत्पत्त्याप्तिविकृतिसंस्कृतयः कर्मणः फलं विद्यायाः पुनरविद्यात्मकत्वात्कथमनयोः साहित्यम् ।

नहि शुक्तिकाशकलं सकलमाकलयतः कलधौतविभ्रमनिवृत्तिः स्नानाऽऽचमनादिकर्मापेक्षया विलम्बते । तदेवं लौकिकेन न्यायेन ब्रह्मात्मसाक्षात्कार एव तदविद्यानिवृत्तिहेतुरित्यास्थेयम् । श्रुतिस्मृतिषु कर्मणो निर्वाणकारणतानिराकरणाच्चैतदवसेयम् । श्रूयते हि 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय', 'न कर्मणा न प्रजया न धनेन, नास्त्यकृतः कृतेन', 'एतावदरे खल्वमृतत्वम्' इत्यादि । स्मर्यते च 'ज्ञानादेव तु कैवल्यं प्राप्यते येन मुच्यते । कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते । तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः ॥' इति । नन्वेतानि वचनानि केवलानामेव कर्मणां कैवल्यसाधनत्वनिराकरणपराणि समुच्चितानां तूपपद्यते तत्साधनभावः, तथाच 'अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते । ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रताः' इत्येकैकनिन्दापुरःसरं 'विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते' इति ज्ञानकर्मणोः समुच्चितयोर्मोक्षसाधनत्वप्रतिपादनात् ।

तथाहि संसारनिवृत्तिर्ब्रह्मप्राप्तिश्च मुक्तिः, तत्र विद्येतरत्वेनाविद्यामूलत्वेन वा अविद्याशब्दवाच्यानां कर्मणां मृत्युपदवेदनीयकर्मक्षयद्वारेण संसारनिवृत्तावुपयोगः ब्रह्म त्वात्मरूपतया

[illegible] एतावदेव च कर्मफलमतः कर्मफलविलक्षणमेव ज्ञानफलम् । नापि संस्कार्यत्वं [illegible] इति [illegible] त्यर्थः ।

[illegible] कर्मणैव [illegible] लौकिकन्यायेन दर्शयति—नहि शुक्तिकेति । [illegible] 'तमेव' [illegible] तम् । [illegible] मोक्षः । एतदिति । [illegible] त्यर्थः । [illegible] नास्ति अतिमृत्युमेति । [illegible] मार्गो नास्तीत्यर्थः । अकृतो नित्यो [illegible] कृतेन [illegible] त्यर्थः । [illegible] एतावत् [illegible] न लभ्यते इत्यर्थः । अमृतत्व [illegible] इत्यर्थः । [illegible] पारदर्शिनः [illegible] नन्वित्यादिना । [illegible] —तथाचेति ।

[illegible] —तथाहीति । [illegible] —तत्र विद्येतरत्वेति । [illegible] —मृत्युपदेति । [illegible] इत्यर्थः । [illegible] —ब्रह्मेति । [illegible]

प्रकरणे श्रुतं येन प्रयाजादिवत्कर्माङ्गतामश्नुवीत । नापि स्थानं, कर्मसंनिधावपठ्यमानत्वात् । नापि समाख्या, संज्ञासाम्याभावात् । नचात्मज्ञानस्य कर्मण्युपकारप्रकारो निरूप्येत । देहव्यतिरिक्तात्मज्ञानस्योपयोगेप्यशनायाद्यतीतात्मविज्ञानस्य तत्रानुपकारित्वात् । नचाज्यावेक्षणादिवददृष्टद्वारेणोपयोगः । स्वप्रकरणपठितसंसारनिवृत्तिलक्षणदृष्टफलनिराकाङ्क्षस्यादृष्टफलकल्पनानुपपत्तेः । नच क्रियाकारकफलशून्यमद्वैतमात्मानं विजानतः कर्मणि प्रवृत्तिरुपपद्यते । नच यमनियमादिप्रवृत्तिवदविरोधः । यमनियमादावप्यपरोक्षात्मविज्ञानवतो विधितः प्रवृत्त्यनङ्गीकारात् । 'तस्य कार्यं न विद्यते, ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः । नैवास्ति किंचित्कर्तव्यमस्ति चेन्न स तत्त्ववि'दिति स्मरणात् । भिक्षाटनादावपि व्युत्थानदशायां यदृच्छयैव प्रवृत्तेः । नचैवं कर्मणि प्रवृत्तिः नियतदेशकालतया तस्य विधानात् ।

एतेन ज्ञानकर्मणोः समुच्चयोपि निराकृतो वेदितव्यः विरोधादेव । उक्तं हि 'यद्धि यस्यानुरोधेन स्वभावमनुवर्तते । तत्तस्य गुणभूतं स्यान्न प्रधानाद्गुणो यत' इति । अपिच

दादिभिः कल्पनागौरवेण फलवत्संनिधावित्यादिन्यायेनेतिकर्तव्यतासाकाङ्क्षप्रधानभावनाभिलापपोषणम् । नच पूषाद्यनुमन्त्रणवदात्मज्ञानस्य स्वप्रकरणसमवायः कर्मप्रकरणसमवायो वा येनासंनिहितमपि तत्रोपयुज्येत, नच स्वप्रकरणपठितैरङ्गजातैर्निराकाङ्क्षस्य कर्मणः क्वचिदप्यपेक्षास्तीति भावः । स्थानसमाख्ययोस्तु संभव एव नास्तीत्युपेक्षा कृता । उपयोगानिरूपणादित्येतद्विवृणोति—**नचात्मज्ञानस्येति** । यस्त्वदृष्टद्वारेणोपयोग उक्तस्तत्राह—**नचाज्यावेक्षणेति** । उत्तरार्धं विवृणोति—**नच क्रियाकारकेत्यादिना** । उत्पन्नात्मापरोक्षस्यापि स्वभाववशाद्यमादीनामनुवृत्तिर्घटते नैवं कर्मणामिति भावः । ज्ञानिनो विधेयव्यापाराभावे स्मृतीराह[1]—**तस्येति** । स्यादेतत् भवतु निवृत्तिरूपाणां विधिव्यतिरेकेणाप्यनुवृत्तिः भिक्षाटनादौ प्रवृत्तिरूपे का वार्ता । नहि तदौदासीन्यात्मकमिति तत्राह—**भिक्षेति** । यथा ह्यनियतदेशकालक्षुधाधीनतयाऽनियतवृत्तिर्भिक्षाहरणादिः, नैवं कर्म तस्य 'प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत सायंप्रातरग्निहोत्रं जुहोती'त्यादिनियतदेशकालतया विधानादित्यर्थः । एतेन 'भ्रान्त्या चेल्लौकिकं कर्म वैदिकं च तथा वदे'ति भास्करदुरुद्गारोपि चिकित्सितः । भ्रान्त्यविशेषेप्यवान्तरविशेषस्य दर्शितत्वादिति ।

एवं तावद्विद्यायाः कर्मशेषतानिरासेन कैवल्यफलता प्रसाधिता, इदानीं भवतु विद्यायाः कैवल्यसाधनता तथापि कर्मसमुच्चिताया एव न केवलाया इति समुच्चयवादिनो मतं निराकुर्वन् ज्ञानिनः कर्मणि प्रवृत्त्यनुपपत्तिमुक्तां तत्राप्यतिदिशति—**एतेनेति** । अतिदिश्यमानं विशदयति—**विरोधादेवेति** । द्वेधा हि समुच्चयः संभवति समप्राधान्येन वा पञ्चयागवत्, गुणप्राधान्येन वा प्रयाजदर्शपूर्णमासवत् । तत्रापि ज्ञानं गुणः कर्म प्रधानमिति वा विपरीतं वा । तत्र वक्ष्यमाणप्रकारेण ज्ञानकर्मणोः साध्यसाधनभावावगमात् न समसमुच्चयो गुणप्रधानपक्षेपि परंपरया ज्ञानं प्रति कर्मणां गुणभावोभ्युपगत एव । यत्तु कर्म प्रधानं ज्ञानं गुण इति तन्न स्वरूपविरोधादिति भावः । अत्रैव सुरेश्वराचार्यसंमतिमाह—**उक्तं हीति** । **न प्रधानादिति** । प्रधानमत्तीति प्रधानात् प्रधानविघातकः स तस्य गुणो न भवति यत इत्यर्थः । यत्कर्मप्रवृत्तिविघातकं ज्ञानं तन्न कर्म प्रति गुणो भवतीति भावः । विभिन्नविरुद्धफलत्वाच्च न गुणगुणिभाव इत्याह—**अपिचेति** । नह्यविद्यास्तमयात्मकस्य नित्यप्रत्यग्भूताविकार्यनामधेयातिशयनिर्दोषात्ममात्रस्य मोक्षस्य ज्ञानोत्पाद्यत्वं संभवति भवनेनेव पिण्डस्य । नाप्याप्यत्वं दोहनेनेव पयसः । नापि विकार्यत्वमभिषवेणेव सो-

---

[1] संप्रति मूले स्मृतिद्वयदर्शनात्स्मृती आह इति पाठो भाति.

उत्पत्त्याप्तिविकृतिसंस्कृतयः कर्मणः फलं विद्यायाः पुनरविद्यास्तमयस्तत्कथमनयोः साहित्यम् ।

नहि शुक्तिकाशकलं सकलमाकलयतः कलधौतविभ्रमनिवृत्तिः स्नानाऽऽचमनादिकर्मापेक्षया विलम्बते । तद्वदेवं लौकिकेन न्यायेन ब्रह्मात्मसाक्षात्कार एव तदविद्यानिवृत्तिहेतुरित्यास्थेयम् । श्रुतिस्मृतिषु कर्मणो निर्वाणकारणतानिराकरणाच्चैतदवसेयम् । श्रूयते हि 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय, न कर्मणा न प्रजया न धनेन, नास्त्यकृतः कृतेन, एतावदरे खल्वमृतत्व'मित्यादि । स्मर्यते च 'ज्ञानादेव तु कैवल्यं प्राप्यते येन मुच्यते । कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते । तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः ॥' इति । नन्वेतानि वचनानि केवलानामेव कर्मणां कैवल्यसाधनत्वनिराकरणपराणि समुच्चितानां तूपपद्यते तत्साधनभावः, तथाच 'अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते । ततो भूय एव ते तमो य उ विद्यायां रता' इत्येकैकनिन्दापुरःसरं 'विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते' इति ज्ञानकर्मणोः समुच्चितयोर्मोक्षसाधनत्वप्रतिपादनात् ।

तथाहि संसारनिवृत्तिर्ब्रह्मप्राप्तिश्च मुक्तिः, तत्र विद्येतरत्वेनाविद्यामूलत्वेन वा अविद्याशब्दवाच्यानां कर्मणां मृत्युपदवेदनीयकर्मक्षयद्वारेण संसारनिवृत्तावुपयोगः ब्रह्म त्वात्मरूपतया

मस्य । नापि संस्कार्यत्वं प्रोक्षणेनेव व्रीहीणाम्, एतावदेव च कर्मफलमतः कर्मफलविलक्षणमेव ज्ञानफलमित्यर्थः ।

इदानीमुत्पन्नस्य ज्ञानस्याविद्यानिवर्तने कर्मापेक्षैव नास्ति ततो ज्ञानं प्रधानं कर्म गुण इति प्रयाजदर्शपूर्णमासवत्समुच्चय इति पक्षोऽपि न संभवतीति लौकिकन्यायेन दर्शयति—**नहि शुक्तिकेति** । कलधौतं रजतम् । निर्वाणो मोक्षः । **एतदिति** । ज्ञानकर्मणोरेकफलता नास्तीति **'तमेव'** तं विदित्वैवेत्यपि योज्यम् । **अतिमृत्युमेति** । मृत्युं जन्ममरणात्मकसंसारमत्येतीत्यर्थः । **अयनं** मार्गः । तेनच गन्तव्यमुपलक्ष्यते । क्षेमप्राप्तये ज्ञानव्यतिरेकेणान्यो मार्गो नास्तीत्यर्थः । **अकृतो** नित्यो लोकः **कृतेन** कर्मणा **नास्ति** न लभ्यते इत्यर्थः । **अमृतत्व**ममृतत्वसाधनम् **एतावत्** यन्मयोक्तमात्मज्ञानं नातःपरमस्तीत्यर्थः । **पारदर्शिनः** संसारावसानरूपात्मतत्त्ववेदिन इत्यर्थः । अत्र च समुच्चयवादी प्रदर्शितवचनानामन्यथासिद्धिमाह—**नन्वित्यादिना** । नन्वविशेषेण प्रवृत्तिनिषेधस्य केवलकर्मपरतया संकोचः किंनिबन्धन इति समुच्चयश्रुतिबलादित्याह—**तथाचेति** ।

नन्वत्र मृत्युतरणेऽविद्याया उपयोगः अमृतप्राप्तौ च विद्यायाः तत्कथमनयोरेकफलतया समुच्चयोऽत्र प्रतीयते इति तत्राह—**तथाहीति** । नहि ब्रह्मप्राप्तिमात्रमपवर्गः तस्य पूर्वमपि विद्यमानत्वेन साधनोपादानवैयर्थ्यात् । नाप्यविद्यानिवृत्तिमात्रम् । अभावरूपत्वादपुरुषार्थत्वात् । तस्मादविद्यानिवृत्त्युपलक्षितब्रह्मप्राप्तिरपवर्गः तत्रचोभयमपि साधनमित्यर्थः । अस्त्वेवं तथापि कर्मणः किमायातं समुच्चये अविद्यया मृत्युतरणं प्रतीयत इति तत्राह—**तत्र विद्येतरत्वेति** । अन्यत्वं नञोऽर्थः कारणवाची वा कार्ये लक्षणया प्रवर्तत इत्यर्थः । तथापि कथं कर्मणः संसारनिवर्तकत्वं यावता मृत्युतरणमेव तेन प्रतीयते तत्राह—**मृत्युपदेति** । कर्मभिस्तु कर्मक्षयद्वारा च मोक्षोपयोगः ज्ञानेन तु साक्षादविद्यानिवृत्तिरिति ज्ञानोपयोगमाह—**ब्रह्मत्विति** ।

प्रकरणे श्रुतं येन प्रयाजादिवत्कर्माङ्गतामश्नुवीत । नापि स्थानं, कर्मसंनिधावपठ्यमान त्वात् । नापि समाख्या, संज्ञासाम्याभावात् । नचात्मज्ञानस्य कर्मण्युपकारप्रकारो नि रूप्येत । देहव्यतिरिक्तात्मज्ञानस्योपयोगेप्यशनायाद्यतीतात्मविज्ञानस्य तत्रानुपकारित्वात् नचाज्यावेक्षणादिवददृष्टद्वारेणोपयोगः । स्वप्रकरणपठितसंसारनिवृत्तिलक्षणदृष्टफलनि काङ्क्षस्यादृष्टफलकल्पनानुपपत्तेः । नच क्रियाकारकफलशून्यमद्वैतमात्मानं विजानतः र्मणि प्रवृत्तिरुपपद्यते । नच यमनियमादिप्रवृत्तिवद्विरोधः । यमनियमादावप्यपरो विज्ञानवतो विधितः प्रवृत्त्यनङ्गीकारात् । 'तस्य कार्यं न विद्यते, ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृत्यस्य योगिनः । नैवास्ति किंचित्कर्तव्यमस्ति चेन्न स तत्त्ववि'दिति स्मरणात् । टनादावपि व्युत्थानदशायां यदृच्छयैव प्रवृत्तेः । नचैवं कर्मणि प्रवृत्तिः नियत लतया तस्य विधानात् ।

एतेन ज्ञानकर्मणोः समुच्चयोपि निराकृतो वेदितव्यः विरोधादेव । उक्तं यस्यानुरोधेन स्वभावमनुवर्तते । तत्तस्य गुणभूतं स्यान्न प्रधानाद्गुणो यत' इ

दादिभिः कल्पनागौरवेण फलवत्संनिधावित्यादिन्यायेनेतिकर्तव्यतासाकाङ्क्षप्रधानभावनाभिला पूषाद्यनुमन्त्रणवदात्मज्ञानस्य स्वप्रकरणसमवायः कर्मप्रकरणसमवायो वा येनासंनिहित नच स्वप्रकरणपठितैरङ्गजातैर्निराकाङ्क्षस्य कर्मणः क्वचिदप्यपेक्षास्तीति भावः । स्थानं एव नास्तीत्युपेक्षा कृता । उपयोगानिरूपणादित्येतद्विवृणोति—**नचात्मज्ञानस्येति** । उक्तस्तत्राह—**नचाज्यावेक्षणेति** । उत्तरार्धं विवृणोति—**नच क्रियाकारके** त्मापरोक्षस्यापि स्वभाववशाद्यमादीनामनुवृत्तिर्घटते नैवं कर्मणामिति भावः । ज्ञा स्मृतीराह[१]—**तस्येति** । स्यादेतत् भवतु निवृत्तिरूपाणां विधिव्यतिरेकेणाप्यनुवृत्ति का वार्ता । नहि तदौदासीन्यात्मकमिति तत्राह—**भिक्षेति** । यथा ह्यनियत त्प्रवृत्तिर्भिक्षाहरणादिः, नैवं कर्म तस्य 'प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत सायंप्रात देशकालतया विधानादित्यर्थः । एतेन 'भ्रान्त्या चेल्लौकिकं कर्म वैदिकं च चिकित्सितः । भ्रान्त्यविशेषेप्यवान्तरविशेषस्य दर्शितत्वादिति ।

एवं तावद्विद्यायाः कर्मशेषतानिरासेन कैवल्यफलता प्रसाधिता, इदा तथापि कर्मसमुच्चिताया एव न केवलाया इति समुच्चयवादिनो मतं पपत्तिमुक्तां तत्राप्यतिदिशति—**एतेनेति** । अतिदिश्यमानं विश समुच्चयः संभवति समप्राधान्येन वा पञ्चयागवत्, गुणप्राधान्येन व गुणः कर्म प्रधानमिति वा विपरीतं वा । तत्र वक्ष्यमाणप्रकारेण समसमुच्चयो गुणप्रधानपक्षेपि परंपरया ज्ञानं प्रति कर्मणां गुण गुण इति तन्न स्वरूपविरोधादिति भावः । अत्रैव सुरेश्वराचा **दिति** । प्रधानमत्तीति प्रधानात् प्रधानविघातकः स तस्य विघातकं ज्ञानं तन्न कर्म प्रति गुणो भवतीति भावः । वि **अपिचेति** । नह्यविद्यास्तमयात्मकस्य नित्यप्रत्यग्भूता ज्ञानोत्पाद्यत्वं संभवति भवनेनेव पिण्डस्य । नाप्याप्यत्वं दोह

---

१ संप्रति मूले स्मृतिद्वयदर्शनात्स्मृती आह इति पाठो भाति.

धेनाप्युपपत्तेः । नच वाच्यमन्वयबाध एवात्र युक्तः 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन, धर्मान्मुक्तं च ज्ञानं न ज्ञानान्मोक्षोऽधिगम्यते, योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये, कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तत' इत्यादिश्रुतिस्मृतिवाक्यैः कर्मणां मोक्षसाधनसाधनत्वेन विनियोगादिति ज्ञानस्यैव कैवल्यसाधनत्वे 'ततो भूय एव ते तमो य उ विद्यायां रता' इति केवलविद्यानिन्दानुपपत्तेः । नच समुच्चयपक्षे 'नान्यः पन्था विद्यते, न कर्मणा, नास्त्यकृतः कृतेने'ति कर्मनिषेधानुपपत्तिः । तद्वचनानां पशुयागवत्साक्षात्समप्रधानतया साधनतानिषेधपरत्वात् । अभ्युपगम्यते हि व्यवधानेन कर्मणां मोक्षसाधनत्वम् । व्यवधानत्वं च करणोपकारो, न तदुत्पादकत्वम् ।

नचैवमपि कर्मसाध्यत्वे मोक्षस्यानित्यत्वदोषः 'तद्यथेहे'त्यादिश्रुतेः यत्कृतकं तदनित्यमिति न्यायाच्चेति युक्तम् । बन्धप्रध्वंसे कर्मणामुपयोगात् बन्धप्रध्वंसस्य कृतकत्वेपि नित्यत्वात्, अन्यथा नष्टानष्टिप्रसङ्गात् । 'वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ती'त्यत्र सन्वाच्येच्छायाः करणसंबन्धानुपपत्तावश्वेन जिगमिषतीत्यादाविवोभयवादिसंप्रतिपन्नेष्यमाणवेदनोत्पत्तावेव कर्मणां करणत्वावगमात् । न कर्मणां करणोपकारकत्वम् । करणे मुख्यार्थायास्तृतीयाश्रुतेः करणोपकारकत्वे भङ्गप्रसङ्गादिति न वाच्यम् । 'यज्ञेन विविदिष-

---

सर्वथा परित्यागाभावादित्यर्थः । अत्र यदानन्दबोधाचार्यैरुक्तं तदनूद्य दूषयति—**नच वाच्यमित्यादिना ।** अन्वयबाधे हेतुमाह—**तमेतमित्यादिना ।** अत्र हि वेदानुवचनोपलक्षितब्रह्मचर्याश्रमकर्मणां यज्ञदानोपलक्षितगार्हस्थ्याश्रमकर्मणां तपउपलक्षितवानप्रस्थाश्रमकर्मणां च विविदिषन्तीति वेदनेच्छायां वेदने वा विनियोगः प्रतीयते तत्रापि वेदन इति तत्त्वम् । इच्छाया विषयसौन्दर्यज्ञानाधीनत्वात्तथा धर्माज्ज्ञानमिति चात्मनोऽन्तःकरणस्य शुद्धये कर्म कुर्वन्तीति च 'कर्मभिः कषाये पक्व' इति च ज्ञानं प्रति चित्तशुद्ध्यादिद्वारेण विनियोगाच्छास्त्रेणैव व्यवस्थाया दर्शितत्वात्प्रामाण्यबाध एव युक्त इति भावः । नच वाच्यमित्युक्तं तत्र हेतुमाह—**ज्ञानस्यैवेति ।** यदि हि केवलविद्यैव विवक्षिता ततस्तन्निन्दा नोपपद्येतेत्यर्थः । पूर्वं कर्मनिषेधवचनानां केवलकर्मविषयतया गतिरुक्ता संप्रति गत्यन्तरमप्याह—**नच समुच्चयेति ।** ननु यदि न समुच्चयस्तर्ह्यभ्युपगतहानिरिति तत्राह—**अभ्युपगम्यत इति ।** नन्वस्माभिरपि साधनसाधनतया व्यवधानेनैवाङ्गीक्रियते तत्किमधिकमाचरितमायुष्मतेति तत्राह—**व्यवधानत्वं चेति ।** प्रयाजादिवदेषामङ्गत्वं नतु प्रोक्षणादिवदित्यर्थः ।

ननु यद्यपि समप्रधानतया मोक्षसाधनत्वं नास्ति,' तथापि करणोपकारकत्वे करणेतिकर्तव्यतयोरेकविषयतया कर्मसाध्यत्वं मोक्षस्य स्यात् । नच तद्युक्तम् । 'यत्कृतकं तदनित्य'मिति न्यायानुगृहीततया 'तद्यथेह कर्मचितो लोक' इत्यादिश्रुत्यवगतानित्यत्वापातेनापुनरावृत्तित्वव्याघातादिति तत्राह—**नचैवमपीति ।** हेतुमाह—**बन्धेति ।** ततः किमिति तत्राह—**बन्धप्रध्वंसस्येति ।** ननु करणोपकारकत्वकल्पनमप्ययुक्तं 'तमेत'मिति श्रुतौ साधकतमार्थतया तृतीयया करणत्वप्रतिपादनादित्यानन्दबोधाचार्योक्तमुद्भाव्य दूषयति—**वेदानुवचनेनेति ।** करणसंबन्धानुपपत्ताविति उपसर्जनं ह्येषा या सन्वाच्येच्छा । नचायं लिङ्गादर्थवत्प्रत्यार्थः येन प्रत्ययार्थप्राधान्यं स्यात् 'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः सनोऽन्यत्रे'ति च न्यायः । तदुपसर्जनत्वेषा नत्वोपसर्जनेनान्वयो युक्तः 'नोपसर्जनं पदं पदान्तरेण संबध्यत' इति न्यायात् । तस्मात्प्रधानवेदनेनैव संबध्यत इत्यर्थः । **अश्वेनेति ।** यथा ह्यश्वेन जिगमिषतीत्यत्राश्वस्य गमनं प्रत्येव [illegible] नतु गमनेच्छां प्रतीत्यर्थः [illegible] करणोपकारकत्वेऽपि साधनत्वात्तृतीया किं न स्यादित्यत्राह [illegible]

नच वाच्यमित्युक्तं त[illegible] णोपकारकपरतया वाक्यं योजयति—**यज्ञेनेति ।** [illegible]

नित्यप्राप्तमविद्यामात्रतिरोहितं कण्ठगतचामीकरवत् । न तत्राविद्यानिवृत्तेरधिकं कार्यमस्तीति अविद्यानिवृत्तौ विद्यायाः उपयोगः । तदिदमुक्तं—'विद्ययाऽमृतमश्नुत' इति । यत्पुनः परेषां व्याख्यानं देवताज्ञानमिह विद्याशब्देन विवक्षितं तस्य कर्मणा समुच्चयोऽनेन वाक्येन कथ्यत इति । तदयुक्तम् । प्रक्रमाननुगुणत्वात्, ईशावास्ये परमात्मनः प्रक्रान्तत्वात् । तथाच श्रुतिः—'तेनैति ब्रह्मवित्पुण्यकृत्तैजसश्च सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यक्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्य'मिति स्पष्टमेव समुच्चयं प्रतिपादयति । स्मृतिरपि— 'तपो विद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकरं परम् । तपसा कल्मषं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥' तत्प्राप्तिहेतु ज्ञानं च कर्म चोक्तं महामुने । यथान्नं मधुसंयुक्तं मधुचान्नेन संयुतम् । एवं तपश्च विद्या च संयुक्तं भेषजं महदि'त्यादिका । तेन च वाचनिकसमुच्चयानुसारेण कर्मनिन्दापराणां वाक्यानां केवलकर्मविषयतैवेति निश्चीयते ।

नच मोक्षस्य साक्षाज्ज्ञानं साधनं कर्माणि तु पापापाकरणद्वारेण ज्ञानसाधनानीति वचनानां व्यवस्था । 'कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय'इत्यादेस्तु लाङ्गलेन वयं जीवामह इतिवत्पारंपर्येणापि तत्साधनपरत्वोपपत्तेरिति युक्तम् । साक्षान्मोक्षसाधनत्वेन प्राप्तस्य कर्मणः साधनसाधनत्वग्रहणे प्राप्तान्वयबाधप्रसङ्गात् ।

'नान्यः पन्था'इत्यादेस्तु निषेधस्य केवलकर्मविषयतयान्तरेणापि प्राप्तान्वयबाधसंको-

---

'अमृतमश्नुत' इति प्रतिबन्धकाविद्यानिवृत्तिर्विवक्ष्यत इत्यर्थः । अत्र सिद्धान्त्यन्ययोजनामुद्भावयति पूर्ववादी—**यत्पुनरिति** । प्रक्रममेव दर्शयंस्तदननुगुणतां दर्शयति—**ईशावास्य इति** । अत्र हीष्ट इतीट् परमेश्वरः तेन परमेश्वरेणेशा वास्यमाच्छादनीयं व्याप्यम् । वस निवास इत्यस्माद्धातोर्ण्यति वास्यमिति रूपम् । कारणं हि कार्यं स्वस्मिन् वर्तयति । इदं सर्वमिति परमात्मैवोपक्रान्तस्तद्विरुद्धं च मध्ये देवताविज्ञानाश्रयणमित्यर्थः । **तेनैतीति** । यस्तैजसो योगी ब्रह्मवित्पुण्यकृच्च भवति असौ तेनोत्तरमार्गेणैति गच्छतीति ब्रह्मवित्त्वपुण्यकृत्त्वयोरेकपुरुषसंबन्धकीर्तनात् ज्ञानकर्मणोः समुच्चयोवसीयत इत्यर्थः । सत्यतपोब्रह्मचर्याणां च सम्यग्ज्ञानेन समुच्चयोपि क्वचित्प्रतिपाद्यत इत्याह—**सत्येनेति** । पराशरदक्षस्मृतिपर्यालोचनयाप्येवमेवावसीयत इत्याह—**स्मृतिरपीति** । एवं निन्दावचनानां केवलकर्मविषयतायामुपपादितं हेतुमुपसंहरति—**तेनेति** ।

स्यादेतत् ज्ञानमेव साक्षान्मोक्षसाधनं कर्माणि तु पापलक्षणप्रतिबन्धापाकरणद्वारेण ज्ञानसाधनानि, 'धर्मेण पापमपनुदती'ति श्रुतेः । तद्द्वारा च मोक्षसाधनमतः साक्षादभावपराणि निन्दावचनानि समुच्चयवचनानि तु साधनतया पारंपर्येण समुच्चयपराणि इत्यस्तु व्यवस्थेति तत्राह—**नच मोक्षस्येति** । ननु 'कर्मणैव हि संसिद्धिमि'त्यादीनि कर्मणामपि साक्षान्मोक्षसाधनतां दर्शयन्तीति तत्राह—**कर्मणैवेति** । यथाहि साक्षात् जीवनसाधनौदनादिसाधने लाङ्गलादौ लाङ्गलेन वयं जीवामह इति जीवनसाधनत्वव्यपदेशस्तद्वदित्यर्थः । नच युक्तमित्युक्तं तत्र हेतुमाह—**साक्षादिति** । वचनतस्तावत्साक्षात्साधनत्वं प्राप्तं तस्य बाधोऽयुक्तः रागतः प्राप्तं हि बाध्यते न शास्त्रतः प्राप्तम् । तुल्यं हि सांप्रदायिकम् । इतरथा षोडशिग्रहणादावपि विकल्पानवकाशप्रसङ्गात्, निषेधस्य निषेध्यसापेक्षतया दुर्बलत्वाच्चेति भावः ।

ननु 'नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाये'त्यादिवचनान्यपि ज्ञानव्यतिरिक्तं मोक्षसाधनं वारयन्ति तथाच, कर्मणामपि मोक्षसाधनत्वे तेषु प्राप्तान्वयबाधः समान एवेति तत्राह—**नान्यः पन्था इति** । यदिदं ज्ञानव्यतिरिक्तसमस्तनिवारकवचनस्य तदेकदेशे केवलकर्मविषये व्यवस्थापनं नायं बाधोऽपितु संकोचः श्रुतार्थस्य

मेतावदुपपत्तेः । नच वाच्यमन्वयबाध एवात्र युक्तः 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विवि-
दिषन्ति यज्ञेन दानेन, धर्मात्सुखं च ज्ञानं च ज्ञानान्मोक्षोऽधिगम्यते, योगिनः कर्म कु-
र्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये, कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते' इत्यादिश्रुतिस्मृति-
वाक्यैः कर्मणां मोक्षसाधनसाधनत्वेन विनियोगादिति ज्ञानस्यैव कैवल्यसाधनत्वे 'ततो
भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रताः' इति केवलविद्यानिन्दानुपपत्तेः । नच समुच्चयपक्षे
'नान्यः पन्था विद्यते, न कर्मणा, नास्त्यकृतः कृतेने'ति कर्मनिषेधानुपपत्तिः । तद्वचनानां
पड्यागवत्साक्षात्त्वेनप्रधानतया साधनतानिषेधपरत्वात् । अभ्युपगम्यते हि व्यवधानेन
कर्मणां मोक्षसाधनत्वम् । व्यवधानत्वं च करणोपकारो, न तदुत्पादकत्वम् ।

नचैवमपि कर्मसाध्यत्वे मोक्षस्यानित्यत्वदोषः 'तद्यथेहे'त्यादिश्रुतेः यत्कृतकं तदनि-
त्यमिति न्यायाच्चेति युक्तम् । बन्धप्रध्वंसे कर्मणानुपयोगात् बन्धप्रध्वंसस्य कृतकत्वेपि
नित्यत्वात्, अन्यथा नष्टानष्टिप्रसङ्गात् । 'वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ती'त्यत्र
सन्वाच्येच्छायाः करणसंबन्धानुपपत्तावश्वेन जिगमिषतीत्यादाविवोभयवादिसंप्रतिपन्नेष्य-
माणवेदनोत्पत्तावेव कर्मणां करणत्वावगमात् । न कर्मणां करणोपकारकत्वम् । करणे मु-
ख्यार्थीयात्तृतीयाश्रुतेः करणोपकारकत्वे भङ्गप्रसङ्गादिति न वाच्यम् । 'यज्ञेन विविदिष-

---

सर्वथा परित्यागाभावादित्यर्थः । अत्र यदानन्दबोधाचार्यैरुक्तं तदनूद्य दूषयति—**नच वाच्यमित्यादिना ।**
[illegible] हेतुमाह—**तमेतमित्यादिना ।** अत्र हि वेदानुवचनोपलक्षित[illegible] [illegible]
[illegible] च विविदिषन्तीति [illegible] वेदने [illegible]
विनियोगः प्रतीयते तत्रापि वेदन इति तत्त्वम् । [illegible]
[illegible] इति च [illegible] प्रति [illegible]
[illegible] व्यवस्थाया [illegible] इति भावः । नच [illegible]
[illegible] । [illegible]
हेतुमाह—**ज्ञानस्यैवेति ।** यदि हि केवलविद्यैव [illegible] । [illegible]
[illegible] संप्रति [illegible]—**नच समुच्चयेति ।** नतु यदि न
[illegible]
[illegible]—**अभ्युपगम्यत इति ।** [illegible]
[illegible]—**व्यवधानत्वं चेति ।** [illegible]
त्वं [illegible]त्यर्थः ।

ननु यद्यपि [illegible] मोक्ष[illegible] [illegible]
[illegible] मोक्षस्य स्यात् । [illegible] । [illegible]—**नचैवमपीति ।**
[illegible]
हेतुमाह—**बन्धेति ।** [illegible]—**बन्धप्रध्वंसस्येति ।** [illegible]
[illegible]
वेदानुवचनेनेति । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible]

न्ती'त्यत्रापूर्वत्वाद्विधिपरवाक्ये विध्यवच्छिन्नभावनारूपवाक्यार्थानुप्रवेशेनैव पदार्थानां परस्परसंबन्धात्, तस्याश्च भावनाया मोक्षभाव्यावच्छिन्नत्वात्, धात्वर्थस्य च स्वतोऽसमीहिततया भाव्यत्वानुपपत्तेः । ततश्चान्यार्थप्रवृत्तभावनाभाव्यत्वलक्षणकरणभाव एव धात्वर्थस्य ।

तथाच लब्धश्रौतधात्वर्थकरणायां भावनायां यज्ञादीनां करणत्वेनानुप्रवेशानुपपत्तेस्तदपेक्षितकरणोपकारद्वारेण तेषां संबन्धः ततश्च यज्ञादिभिरुपकृत्येति वाक्यार्थः संपद्यते । नच शमादीतिकर्तव्यतानिराकाङ्क्षत्वात् भावनाया यज्ञादीनां विधेयधात्वर्थकरणत्वेनैवान्वय इति वाच्यम् । उभयोरपि प्रयाजानुयाजादिवद्गृह्यमाणविशेषतयेतिकर्तव्यत्वेनैवान्वयोपपत्तेः । तदेवं बाधकाभावात्साधकसद्भावाच्च कर्मसमुच्चितमेव ज्ञानं मोक्षसाधनमिति तदिदमसु-

न्तीति वर्तमानोपदेशाद्विधायकमेवेदं न भवति तत्राह—**अपूर्वत्वादिति** । यथा 'द्व्याश्विनं गृह्णाति मैत्रावरुणं गृह्णाती'त्यादौ 'वचनान्यपूर्वत्वा'दिति न्यायेन विधिपरतया विधिविभक्तित्वेन परिणामः कृतः, यथा च 'समिधो यजती'त्यादावपूर्वत्वादेव लिङ्परिग्रहः कृत, एवमत्रापीति भावः । **विध्यवच्छिन्नेति** । प्रधानेन हि गुणानामन्वयः भावना च प्रधानमिति तयैवेतरेषामन्वयः पश्चादारुणाधिकरणन्यायेन तत्रैवान्वयं निर्वोढुं योग्यतावशेन परस्परं पार्ष्णिकोन्वय इत्यर्थः । अस्तु प्रकृते किमायातमिति तत्राह—**तस्याश्चेति** । विविदिषन्तीत्यत्राख्यातविशेषलिङा शाब्दभावनाभिधीयते, आख्यातविशेषेण च पुरुषप्रयत्नरूपार्थभावनाप्यभिधीयते, साच किं भावयेत्, केन भावयेत्, [१]केवेतिकृत्येति भाव्यकरणेतिकर्तव्यतालक्षणांशत्रयवती प्रतीयते, एतदाकाङ्क्षात्रयपूरकतयैव चेतरेषामन्वयः । तत्रच रात्रिसत्रन्यायेनार्थवादिकमोक्षो भाव्यत्वेनान्वेतीत्यर्थः । ननु कथं मोक्षस्य भाव्यत्वं यावता समानपदोपात्ततया श्रौतस्य धात्वर्थस्य भिन्नपदोपात्ततया वाक्यप्राप्तात् प्राकरणिकाद्वा मोक्षाद्बलीयस्त्वेन तस्यैव भाव्यत्वमिति तत्राह—**धात्वर्थस्यचेति** । अयमर्थः—चेतनसमीहास्पदं हि फलं तत्साधनविधायिना चानेन वाक्येन भवितव्यम्, उपदेशत्वात् । तथा भवतु नाम समानपदोपात्तो धात्वर्थः तथापि दुःखात्मकत्वेनासमीहास्पदत्वान्न तस्य भाव्यत्वम् । अपिच न फलस्य वाक्यार्थत्वम् । इष्टसाधनरूपभावना हि लिङादिनाभिधीयते तथाचेष्टमपि भाव्यमभिहितमेव तेन पदान्तरेण तु परं तस्यैव विशेषसमर्पणम् । अत एव 'ज्योतिष्टोमेने'त्यादौ तृतीयायोगश्च तस्मात्समानपदोपात्ताद्धात्वर्थात्समानप्रत्ययोपात्तमोक्ष एव बलीयान् । यथाहुः—समानप्रत्ययश्रुत्या बलीयस्या हि बाध्यत इति तस्मान्मोक्षस्यैव भाव्यत्वं न धात्वर्थस्येति कथं तर्हि धात्वर्थस्यान्वय इत्याशङ्क्य करणतयेत्याह—**ततश्चेति** । अन्यार्थस्वर्गमोक्षोद्देशेन प्रवृत्ता या भावना तया चान्तराले भाव्यत्वलक्षणो यः करणभावः स एव धात्वर्थस्य भवति, अत्र च फलव्यवच्छेदार्थमन्यार्थपदम् । कुठारादेरपि द्वैधीभावाद्युद्देशेन प्रवृत्तपुरुषप्रयत्नभाव्यत्वमेव हि करणत्वं तदत्रापि समानमित्यर्थः ।

तथापि यज्ञादेरितिकर्तव्यत्वे किमायातमिति तत्राह—**तथाचेति** । लब्धं श्रौतं समानपदश्रुतिसिद्धं धात्वर्थलक्षणं करणं यया भावनया सा तथोक्ता । अत्रोपपत्तिर्भिन्नपदोपात्तस्य समानपदोपात्ताद्दुर्बलत्वादिति भावः । अन्वयप्रकारमेवाभिनयति—**ततश्चेति** । अत्र 'शान्तो दान्त'इत्यादिवाक्यपरिप्राप्तशमादीतिकर्तव्यतानिराकाङ्क्षत्वात्तद्द्वारेणाप्यनुप्रवेशो न युक्तः तथाच तृतीयानुसारेण कारणकरणतयैवैषामन्वय इत्यानन्दबोधाचार्याः, तन्निषेधति—**नचेति** । भावनया हि साक्षादन्वयः श्रेयान् तथाच प्रकरणेन शमादिवदेव यज्ञादीनामपीतिकर्तव्यतयैवान्वय इत्यभिमानः । पूर्वपक्षिणा एवमुपपादितं समुच्चयं दूषयति सिद्धान्ती—**तदिदमिति** । यज्ञादेस्तृतीययैव तावद्विधेयभावनां प्रति करणत्वं प्रतीयते तद्यदि साक्षान्न संभवति तर्हि परंपरयापि करणत्वमेव श्रेयः श्रुतिलोभात् इतरथा प्रकरणलोभेन श्रुतिबाधः स्यात् नच तद्युक्तं श्रुत्यपेक्ष-

[१] अत्र केनोपकृत्येति पाठो भाति.

न्दरम्। 'यज्ञादेः करणत्वेन श्रुत्यैव प्रतिपादनात्। शेषत्वाधिगतावेव प्रक्रमस्याप्युपक्ष-
यात्॥' ५॥ विविदिषन्ति यज्ञेन दानेनेति तृतीयाश्रुत्या विधेयविज्ञानकरणत्वेन यज्ञादेः
प्रतिपादनात् तेषां फलोपकार्यङ्गत्वकल्पने श्रुतिबाधप्रसङ्गात्। नच प्रकरणप्रमाणेन प्रया-
जानुयाजादिवदगृह्यमाणविशेषतयेतिकर्तव्यतात्वमेव यज्ञादीनां शमादिवदिति वाच्यम्।
प्रकरणस्य सामान्यतः शेषत्वबोधनेनैव चरितार्थत्वात्तद्विशेषं प्रति श्रुत्यादीनामेव प्रमाण-
त्वात्। तस्य'व्रीहिभिर्यजेते'त्यादाविव करणशरीरनिर्वर्तकतया च यज्ञादीनां करणत्वं
यज्ञेनेतितृतीयाश्रुत्या निश्चीयते। यज्ञादिभिरुपकृत्येति व्याख्याने साध्याहारयोजनाप्र-
सङ्गात्।

[illegible]—**शेषत्वेति**। सामान्यसंबन्धबोधकं हि [illegible] प्रकरणस्य श्रुतिविरोधशङ्काम्परस्यत्याह—**शेषत्वेति**। [illegible] प्रकरणेन [illegible] प्रकरणं विशेषस्तु श्रुत्यादिभिरेव प्रार्थनीयः क्वचित्तु श्रुतिलिङ्गवाक्यानामप्रवृत्तौ प्रकरणेन [illegible] यथाहुः—'असंयुक्तं प्रकरणादि'ति। श्रुत्यादिनाऽसंयुक्तं प्रकरणाद्विनियुज्यत इत्यर्थः। तस्य [illegible] अत एव [illegible] न्यबोधिनः प्रकरणस्य न करणतया विशेषसंबन्धबोधकश्रुत्या विरोधः। [illegible] शमादेश्च तदभावादिति भावः। श्लोकं [illegible]—**विविदिषन्ती**-त्यादिना। उत्तरार्धं व्याचष्टे—**नच प्रकरणेति**। प्रयाजानुयाजादिवदित्य[illegible] शमादिवदिति चेतिकर्तव्यतायाम्। **श्रुत्यादीनामेवेति**। प्रकरणेन [illegible] शेषत्वसिद्धौ तद्विशेषबोधकश्रुत्यादिवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति भावः। [illegible] यदि [illegible] इति [illegible]। [illegible] विधीयन्ते तर्हि भावनां प्रति धात्वर्थः तं प्रति यज्ञादय इति [illegible] त्वेन दोषाभावादित्यभिप्रेत्याह—**तस्यव्रीहिभिरिति**। यथा हि [illegible] वर्तकतया भावनान्वयस्तथैवायमित्यर्थः। इदं तु [illegible] निर्वर्तेतेत्यत्र यागो विधीयते येन [illegible] यदि [illegible] एवेदमुदाहरणम्। उदाहरणं तु [illegible] दोषात् वाक्यभेदप्रसङ्गः। अतएव च [illegible] विधानानुपपत्तिः। यथाहुः—'प्राप्ते कर्मणि [illegible]' इति। [illegible]

न्ती'त्यत्रापूर्वत्वाद्विधिपरवाक्ये विध्यवच्छिन्नभावनारूपवाक्यार्थानुप्रवेशेनैव पदार्थानां परस्परसंबन्धात्, तस्याश्च भावनाया मोक्षभाव्यावच्छिन्नत्वात्, धात्वर्थस्य च स्वतोऽसमीहिततया भाव्यत्वानुपपत्तेः । ततश्चान्यार्थप्रवृत्तभावनाभाव्यत्वलक्षणकरणभाव एव धात्वर्थस्य ।

तथाच लब्धश्रौतधात्वर्थकरणायां भावनायां यज्ञादीनां करणत्वेनानुप्रवेशानुपपत्तेस्तदपेक्षितकरणोपकारद्वारेण तेषां संबन्धः ततश्च यज्ञादिभिरुपकृत्येति वाक्यार्थः संपद्यते । नच शमादीतिकर्तव्यतानिराकाङ्क्षत्वात् भावनाया यज्ञादीनां विधेयधात्वर्थकरणत्वेनैवान्वय इति वाच्यम् । उभयोरपि प्रयाजानुयाजादिवदगृह्यमाणविशेषतयेतिकर्तव्यत्वेनैवान्वयोपपत्तेः । तदेवं बाधकाभावात्साधकसद्भावाच्च कर्मसमुच्चितमेव ज्ञानं मोक्षसाधनमिति तदिदमसु-

न्तीति वर्तमानोपदेशाद्विधायकमेवेदं न भवति तत्राह—**अपूर्वत्वादिति** । यथा 'ह्याश्विनं गृह्णाति मैत्रावरुणं गृह्णाती'त्यादौ 'वचनान्यपूर्वत्वा'दिति न्यायेन विधिपरतया विधिविभक्तित्वेन परिणामः कृतः, यथा च 'समिधो यजती'त्यादावपूर्वत्वादेव लिङ्परिग्रहः कृत, एवमत्रापीति भावः । **विध्यवच्छिन्नेति** । प्रधानेन हि गुणानामन्वयः भावना च प्रधानमिति तयैवेतरेषामन्वयः पश्चादारुणाधिकरणन्यायेन तमेवान्वयं निर्वोढुं योग्यतावशेन परस्परं पार्ष्णिकोन्वय इत्यर्थः । अस्तु प्रकृते किमायातमिति तत्राह—**तस्याश्चेति** । विविदिषन्तीत्यत्राख्यातविशेषलिङा शाब्दभावनाभिधीयते, आख्यातविशेषेण च पुरुषप्रयत्नरूपार्थभावनाप्यभिधीयते, साच किं भावयेत्, केन भावयेत्, [1]कथमितिकृत्येति भाव्यकरणेतिकर्तव्यतालक्षणांशत्रयवती प्रतीयते, एतदाकाङ्क्षात्रयपूरकतयैव चेतरेषामन्वयः । तत्रच रात्रिसत्रन्यायेनार्थवादिकमोक्षो भाव्यत्वेनान्वेतीत्यर्थः । ननु कथं मोक्षस्य भाव्यत्वं यावता समानपदोपात्ततया श्रौतस्य धात्वर्थस्य भिन्नपदोपात्ततया वाक्यप्राप्तात् प्राकरणिकाद्वा मोक्षाद्बलीयस्त्वेन तस्यैव भाव्यत्वमिति तत्राह—**धात्वर्थस्यचेति** । अयमर्थः—चेतनसमीहास्पदं हि फलं तत्साधनविधायिना चानेन वाक्येन भवितव्यम्, उपदेशत्वात् । तथा भवतु नाम समानपदोपात्तो धात्वर्थः तथापि दुःखात्मकत्वेनासमीहास्पदत्वान्न तस्य भाव्यत्वम् । अपिच न फलस्य वाक्यार्थत्वम् । इष्टसाधनरूपभावना हि लिङादिनाभिधीयते तथाचेष्टमपि भाव्यमभिहितमेव तेन पदान्तरेण तु परं तस्यैव विशेषसमर्पणम् । अत एव 'ज्योतिष्टोमेने'त्यादौ तृतीयायोगश्च तस्मात्समानपदोपात्ताद्धात्वर्थात्समानप्रत्ययोपात्तमोक्ष एव बलीयान् । यथाहुः—समानप्रत्ययश्रुत्या बलीयस्या हि बाध्यत इति तस्मान्मोक्षस्यैव भाव्यत्वं न धात्वर्थस्येति कथं तर्हि धात्वर्थस्यान्वय इत्याशङ्क्य करणतयेत्याह—**ततश्चेति** । अन्यार्थस्वर्गमोक्षोद्देशेन प्रवृत्ता या भावना तया चान्तराले भाव्यत्वलक्षणो यः करणभावः स एव धात्वर्थस्य भवति, अत्र च फलव्यवच्छेदार्थमन्यार्थपदम् । कुठारादेरपि द्वैधीभावाद्युद्देशेन प्रवृत्तपुरुषप्रयत्नभाव्यत्वमेव हि करणत्वं तदत्रापि समानमित्यर्थः ।

तथापि यज्ञादेरितिकर्तव्यत्वे किमायातमिति तत्राह—**तथाचेति** । लब्धं श्रौतं समानपदश्रुतिसिद्धं धात्वर्थलक्षणं करणं यया भावनया सा तथोक्ता । अत्रोपपत्तिर्भिन्नपदोपात्तस्य समानपदोपात्ताद्दुर्बलत्वादिति भावः । अन्वयप्रकारमेवाभिनयति—**ततश्चेति** । अत्र 'शान्तो दान्त'इत्यादिवाक्यपरिप्राप्तशमादीतिकर्तव्यतानिराकाङ्क्षत्वात्तद्द्वारेणाप्यनुप्रवेशो न युक्तः तथाच तृतीयानुसारेण कारणकरणतयैवेषामन्वय इत्यानन्दबोधाचार्याः, तन्निषेधति—**नचेति** । भावनया हि साक्षादन्वयः श्रेयान् तथाच प्रकरणेन शमादिवदेव यज्ञादीनामपीतिकर्तव्यतयैवान्वय इत्यभिमानः । पूर्वपक्षिणा एवमुपपादितं समुच्चयं दूषयति सिद्धान्ती—**तदिदमिति** । यज्ञादेस्तृतीययैव तावद्विधेयभावनां प्रति करणत्वं प्रतीयते तद्यदि साक्षान्न संभवति तर्हि परंपरयापि करणत्वमेव श्रेयः श्रुतिलोभात् इतरथा प्रकरणलोभेन श्रुतिबाधः स्यात् नच तदुक्तं श्रुत्यपेक्ष-

१ अत्र केनोपकृत्येति पाठो भाति.

इत्यात्यन्तिक एवाधःपात स्यादिति । तत्रैषाक्षरयोजना । विद्यां परिपक्वात्मज्ञानलक्षणाम्, अविद्यां च कर्मलक्षणां यः सह उपायोपेयभावेन वेद । सोधिकृतः पुरुषोऽविद्यया कर्मलक्षणया विद्योत्पत्तिप्रतिबन्धकं मृत्युपदवेदनीयं पापं तीर्त्वा । विद्यया परिपक्वसाक्षात्कारलक्षणयाऽमृतं निर्वाणम् अश्नुत इति ।

इदमत्राकूतम्—अविद्यापरिपाकाद्यथास्वं कर्मानुष्ठेयं, विद्या तु परिपक्वा कर्मनिरपेक्षैव मोक्षं साधयिष्यतीति । समुच्चयवादिनोपि न तावत्काम्यकर्मणां समुच्चयः तस्य मुमुक्षुणा परित्यागात् । नापि नित्यनैमित्तिकैः, तत्तदाश्रमविहितानां तेषामुत्कर्षापकर्षवत्त्वात्कर्मभूयस्त्वात्फलभूयस्त्वन्यायेन कैवल्यफले तावभ्युपेयाविति स्वर्गवदपवर्गस्यापि सातिशयत्वेनानित्यत्वादिदोषप्रसङ्गात् तस्माज्ज्ञानमेव कैवल्यसाधनमित्यभ्युपेयम् ।

'सत्येन लभ्यस्तपसे'त्यत्रापि सत्यादीनां ज्ञानसाधनत्वं, ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वमित्यभ्युपेयम् । विविदिषावाक्ये यज्ञादीनां विज्ञानसाधनत्वस्यावधृतत्वात् । 'तेनैति ब्रह्मवि-

---

समुपचितदुरितनिचयाश्चात्यन्तमधःपतन्तीत्यर्थः । एवं निन्दावाक्यं योजयित्वा 'विद्यां चाविद्यां च' [illegible] क्रमसमुच्चयपरतया योजयति तत्रैषेति ।

फलितं संकलय्य दर्शयति—इदमिति । अथ या स्वाश्रमविहितं कर्मानुष्ठेयं, विद्या तु केवलं मोक्षसाधनमिति विरोध इति तत्राह—इदमिति । चित्तशुद्धिपर्यन्तं [illegible]

[illegible]

नच यज्ञादीनां श्रवणादिवत्साक्षाद्विज्ञानसाधनत्वाभावात् करणत्वानुपपत्तिः। पर रासाधनेष्वपि लोके वेदेपि करणत्वाभ्युपगमात्, अभ्युपगम्यते हि ज्वालाव्यवधाने काष्ठानां पाके करणत्वम्, अपूर्वव्यवधानेनैव स्वर्गे यागस्य तथेहापि परिपन्थिदुरितः धनव्यवधानेन यज्ञादेर्विज्ञानकरणतायां न कश्चिद्विरोधः । तदेवं तृतीयाश्रुत्या यज्ञादे ज्ञानकरणत्वाधिगतौ सर्वाण्यपि समुच्चयवचनानि परम्परासमुच्चयप्रतिपादनपराणीत्य पेयम्। नच केवलविद्यानिन्दानुपपत्तिः । 'निन्दाया देवताज्ञानविषयत्वेपि संभवात प्रक्रमस्यापि बाध्यत्वाद्बलीयस्या तृतीयया' ॥ ६ ॥ निन्दाया देवताविज्ञानविषयत्वेनाप पपत्तेः। नच परमात्मोपक्रमविरोधः । 'यज्ञेने'ति तृतीयाश्रुतेः प्रक्रमाद्बलीयस्त्वेन तद्ब धेप्यविरोधात्। क्रमसमुच्चयविषयत्वेनाप्युपपत्तेश्च ।

'अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुत' इति पौर्वापर्याभिधानात्, 'सह वेदे'ति वेदन एव सहभावश्रवणात्, प्रक्रमानुरोधेनात्मविद्याविषयत्वेप्यपरिपक्वात्मज्ञानविषयतय प्युपपन्नत्वात् । एतदुक्तं भवति—विद्यापरिपाकात्प्रागेव ये यथास्वं विहितं नित्यादिक त्यजन्ति तेषामुपात्तदुरितक्षयाभावाद्विहिताकरणनिमित्तप्रत्यवायस्याहरहरुपचीयमानत्वेन शुद्धान्तःकरणतया परिपक्वात्मविद्यानुदयात् न कैवल्यं, शुभकर्मपरित्यागाच्च नाभ्युद

ननु यद्यपि तृतीयया करणत्वं यज्ञादीनां ज्ञानं प्रति श्रूयते तथापि तन्न संभवति, प्रमाणाधीनस्य ज्ञानस यज्ञाद्यजन्यत्वात्। नहि प्रत्यक्षादिमध्ये यज्ञादयः किंचित्प्रमाणमतो यथाश्रुतार्थासंभवादध्याहृत्यापि योजनं श्रे इति तत्राह—**नच यज्ञादीनामिति** । यद्यपि साक्षाज्ज्ञानं प्रति न साधनं श्रवणादीनामेव तत्त्वात्, त थापि यज्ञादेः परंपरया संभवति तदप्यभ्यर्हितमेव इतरथा श्रुतिबाधप्रसङ्गात् । नच निर्देशायुक्तिः लोक वेदयोर्दृष्टचरत्वादिति भावः। **परिपन्थीति** परिपन्थिभूतं यद्दुरितं तत्प्रतिशोधनेन यद्व्यवधानं तेनेति योजना एवं श्रुत्यैव साधनसाधनताया दर्शितत्वात्साधारणसमुच्चयवचनान्येतदानुगुण्येन परंपरया समुच्चये व्यवस्था पनीयानीत्याह—**तदेवमिति** । दुर्बलं हि वाक्यं श्रुतेरिति भावः । यत्केवलविद्यायाः साधनत्वे 'ततो भूय इति तन्निन्दा नोपपद्यते विधित्सितस्य निन्दायोगादिति तच्च श्लोकेन परिहरति—**निन्दाया इति** यत्त्वीशावास्ये परमात्मोपक्रमविरोधान्न देवताविज्ञानस्य निन्दा वा समुच्चयो वोपपद्यत इति तत्राह—**प्रक्र मस्येति** । विवृणोति—**निन्देति** । एवमुपासनाविषयत्वेन परिहारोभिहितः इदानीमस्तु परमात्मविद्यैवो पक्रमानुसारेण तथापि न विरोधः, उपायोपेयभावेन क्रमसमुच्चयपरतयाप्युपपत्तेरित्याह—**क्रमेति** ।

न केवलमुपपद्यत इत्येतावन्मात्रमपि त्वेवमेवोपपद्यते इतरथा क्रमश्रुतेरानर्थक्यप्रसङ्गादित्याह—**अवि द्ययेति** । ननु परम्परापक्षे सहवेदेति फलं प्रति साहित्यमनुपपन्नमिति तत्राह—**सहेति** । उपायत्वज्ञान एव सहभावो नतु फलं प्रतीति भावः । नन्वस्मिन्पक्षे कथं निन्दोपपत्तिः नहि प्रक्रमानुसारेण परमात्मवि द्याकर्मणोः परंपरया समुच्चयस्वीकारे साक्षात्साधनभूतकेवलविद्यानिन्दोपपद्यत इति तत्राह—**प्रक्रमेति** । **उपपन्नत्वान्निन्दाया** इति शेषः । अयमर्थः—नास्मिन्पक्षेऽविद्यानिवर्तनसमर्थकेवलात्मविद्याविषया निन्दा किं तर्ह्यपरिपक्वात्मविद्याविषया । तथाच—यावत्परिपक्वब्रह्मविद्योदयमाश्रमादिविहितकर्माण्यनुष्ठेयानीति फलिष्यतीति उक्तार्थे 'ततो भूय' इति वाक्यं योजयति—**एतदुक्तमिति** । अन्तःकरणशुद्धेः प्रागेवाहंब्र- ह्मात्मज्ञानोदयमात्र एव कृतार्थमन्याः सन्तो ये यथा विहितानि चित्तशोधकानि कर्माणि त्यजन्ति उभयभ्रष्टाः

इत्यासन्तिक एवाधःपात स्यादिति । तत्रैषाक्षरयोजना । विद्यां परिपक्वात्मज्ञानलक्षणाम्, अविद्यां च कर्मलक्षणां यः सह उपायोपेयभावेन वेद । सोऽधिकृतः पुरुषोऽविद्यया कर्मलक्षणया विद्योत्पत्तिप्रतिबन्धकं मृत्युपदवेदनीयं पापं तीर्त्वा । विद्यया परिपक्वसाक्षात्कारलक्षणयाऽमृतं निर्वाणम् अश्नुत इति ।

इदमत्राकूतम्—अविद्यापरिपाकाद्यथास्वं कर्मानुष्ठेयं, विद्या तु परिपक्वा कर्मनिरपेक्षैव मोक्षं साधयिष्यतीति । समुच्चयवादिनोपि न तावत्काम्यकर्मणां समुच्चयः तस्य मुमुक्षुणा परित्यागात् । नापि नित्यनैमित्तिकैः, तत्तदाश्रमविहितानां तेषामुत्कर्षापकर्षवत्त्वात्कर्मभूयस्त्वात्फलभूयस्त्वन्यायेन कैवल्यफले तावभ्युपेयाविति स्वर्गवदपवर्गस्यापि सातिशयत्वेनानित्यत्वादिदोषप्रसङ्गात् तस्माज्ज्ञानमेव कैवल्यसाधनमित्यभ्युपेयम् ।

'सत्येन लभ्यस्तपसे'त्यत्रापि सत्यादीनां ज्ञानसाधनत्वं, ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वमित्यभ्युपेयम् । विविदिषावाक्ये यज्ञादीनां विज्ञानसाधनत्वस्यावधृतत्वात् । 'तेनैति ब्रह्मवि-

---

ननुपचितदुरितनिचयाधात्यन्तमधःपतन्तीत्यर्थः । एवं निन्दावाक्यं योजयित्वा 'विद्यां चाविद्यां चे'त्येतदपि कर्मसमुच्चयपरतया योजयति तत्रैषेति ।

फलितं संकलय्य दर्शयति—इदमिति । अथ वा स्वाश्रमविहितं कर्मानुष्ठेयं, विद्या तु केवला मोक्षसाधनमिति विरोध इति तत्राह—इदमिति । चित्तशुद्धिपर्यन्तं यज्ञाद्यखिलकर्माण्यनुष्ठेयानि शुद्धे तु चित्ते सर्वकर्मसंन्यासलक्षणं पारिव्राज्यमास्थितेन साधनचतुष्टयसम्पन्नेन श्रवणादावर्तनीयम् । ततश्च मननादिभ्यासरूपनिदिध्यासनादनेकविधैतिकर्तव्यतोपेतपरिनिष्पन्नश्रवणप्रसादसाक्षात्कारः प्रतिबन्धे वर्तमानशरीर एवापरोक्षज्ञानं जायते [illegible] स्वपरोक्षज्ञाननिष्पत्त्यनपेक्षमेवाविद्यां निवर्तयतीति भावः । एतेन [illegible] सर्वकर्मपरित्यागे श्रवणं परित्यागात् श्रुतिसंन्यासोपि समर्थितः । कर्माङ्गभूतानां शिखादीनां [illegible] [illegible] [illegible] तत्त्यागस्य विधानात् । [illegible] नित्यनैमित्तिकैर्वा । तदाह इत्यादि— पराक्रम्यते । किंचेदं समुच्चयवादी प्रष्टव्यः—किं काम्यकर्मभिः समुच्चयो नित्यनैमित्तिकैर्वा । [illegible] [illegible]—नापीति । नहि सर्वसमुच्चयेति । [illegible] [illegible] [illegible] । उक्तं हि '[illegible] [illegible] [illegible] कर्माणि । [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]' इति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—'[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]' इति । [illegible]

अथ मोक्षः [illegible] इति भावः ।

[illegible]—सत्येनेति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—विविदिषेति । [illegible] [illegible]—तेनेति । [illegible] [illegible] [illegible]

भावे विशेषानाधायकत्वात् । सन्तानस्यावस्तुत्वात्, सन्तानिनां च प्रतिक्षणमपूर्ववदुप-जायमानत्वेनानासादितभावनाप्रकर्षतया विशुद्धविज्ञानजननासामर्थ्यात् । नाप्यात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः । अतीतस्य तस्य स्वत एवात्यन्तं निवृत्तत्वेनासाध्यत्वात्, वर्तमानस्य विरोधिगुणप्रादुर्भावनिवर्त्यत्वात्, अनागतस्य निवर्तयितुमशक्यत्वात् । निवृत्तेरात्यन्तिकत्वशब्देन निवृत्तजातीयस्य दुःखस्य तस्मिन्नात्मनि पुनरनुत्पादो विवक्षित इति चेन्न । अनुत्पादस्यापि प्रागभावतयानुत्पाद्यत्वात् ।

ननु दुःखात्यन्ताभावो मोक्षः, नच तस्य नित्यत्वादसाध्यत्वं, तत्संबन्धस्य स्वात्मनि साध्यत्वादशेषक्लेशहेतुनाशस्य दुःखात्यन्ताभावात्मनोः संबन्धरूपत्वात्, तदुत्पत्तौ दुःखात्यन्ताभावस्य तदीयत्वेन व्यवहारात्, तदीयतया व्यवहारहेतुत्वेन च विषयविषयिभावादिवदस्यापि संबन्धव्यवहारगोचरत्वात् । तस्य च कृतकत्वेपि ध्वंसत्वादेवाविनाशित्वात् ।

नचात्यन्ताभावस्य प्रतियोगी दुर्निरूपः मुमुक्षुसमवेततया संभावनोपनीतस्य दुःखस्य

उक्तं हि—'यस्मिन्नेव हि संतान आहिता कर्मवासना । फलं तत्रैव बध्नाति कार्पासे रक्तता यथे'ति । तत्राह **—संतानस्येति** । अत्र तार्किकाः प्राहुः—'योगपरिभावनाभुवः परमेश्वरसाक्षात्कारान्नवानामात्मविशेषगुणानामात्यन्तिकी निवृत्तिरपवर्ग इति तद्दूषयति—**नापीति** । दुःखशब्देन चैकविंशतिप्रकारमपि दुःखं विवक्ष्यते इन्द्रियषट्कं विषयषट्कं बुद्धिषट्कं शरीरं सुखं दुःखं चेत्येकविंशतिप्रकारं हि दुःखं, तत्र किमतीतं वर्तमानं निवर्त्यते अनागतं वा दुःखं यथाह पतञ्जलिः—'हेयं दुःखमनागत'मिति । त्रिधापि न संभव-तीत्याह—**अतीतस्येत्यादिना । अशक्यत्वादिति** । विद्यमानस्य हि प्रध्वंस इत्यर्थः । पक्षत्रयप्रयुक्तदोषपरिहाराय तात्पर्यपरिशुद्धावुदयनोदीरितामात्यन्तिकत्वनिरुक्तिमुद्भावयति—**निवृत्तेरिति** । चेत-नान्तरे तथाविधोत्पत्तिसंभवेनासंभवनिवृत्त्यर्थं तस्मिन्नात्मनीति विशेषणम्, निवृत्तस्यानुत्पादः संसार-दशायामप्यस्तीति तज्जातीयस्येत्युक्तम्, तथाप्युपायानुष्ठानं व्यर्थमित्याह—**अनुत्पादस्यापीति** । नन्वत्यन्ताभावपक्षे मुत-

क्षत्र लीलावतीकारमतमुद्भावयति—**ननु दुःखात्यन्ताभाव इत्यादिना** । नच तस्येति । ननु भावाभावयोर्न मुख्यः रामानर्थक्यमुपायानुष्ठानस्य नित्यत्वेनासाध्यत्वादिति तत्राह—**नच तस्येति** । ननु भावाभावयोर्न मुख्यः संबन्धः संभवी, संयोगसमवाययोरभावात् अथ विशेषणविशेष्यभावस्तथापि तस्य स्वभावानतिरिक्ततया न साध्यत्वमिति तत्राह—**अशेषेति** । य एतेऽविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशा दुःखहेतवः पञ्च क्लेशास्तेषामशेषाणां निवृत्तिरेव दुःखात्यन्ताभावस्यात्मना संबन्धः सच साध्य इत्यर्थः । नन्वयं संयोगाद्यनन्तर्भूतः कथं संबन्धः स्यादप्रसिद्धत्वादिति तत्राह—**तदुत्पत्ताविति** । नहि संबन्धबुद्धिजनकत्वमन्तरेण सकलसंबन्धिष्वनपायि संबन्धत्वं नाम किंचिच्छक्यनिरूपणं तदिह यथा ज्ञानार्थयोस्तदीयबुद्धिजनकतया विषयविषयिभावसंबन्धः तद्वद्दुःखात्यन्ताभावस्यात्मीयत्वव्यवहारहेतुरसावपि संबन्ध इत्यर्थः । **तस्य चेति** । अशेषक्लेशहेतुनाशस्येत्यर्थः ।

ननु कस्य दुःखस्यायमत्यन्ताभावो मोक्षत्वेनार्थ्यते न तावदतीतवर्तमानयोरेतस्मिन्नुत्पन्नत्वेन तदत्यन्ताभावस्य तस्मिन्नसंभवात् । नापि भविष्यतोऽन्यदीयभविष्यद्दुःखात्यन्ताभावस्य संसारदशायामप्यस्मिन्विद्यमानत्वेनामुक्तेरभावात् । एतदीयभविष्यद्दुःखात्यन्ताभावोऽस्य मुक्तिरिति चेत् । तर्हि तदीयभाविदुःखात्यन्ताभावप्रतियोगिभूतं प्रमितं न वा । आद्ये, तदत्यन्ताभावोऽस्मिन्न संभवत्येव प्रतियोगिप्रमाणस्यात्र प्रमितत्वात् । द्वितीये त्वप्रमितप्रतियोगिकत्वेनात्यन्ताभावरूपमोक्षस्याप्यप्रामाणिकत्वमिति तत्राह—**नचात्यन्तेति** । प्रामाणिकत्वाभावेऽपि संभावनोपनीतस्य संभवति प्रतियोगित्वमित्यर्थः । संभावनागोचर-

प्रतियोगित्वात्, असति योगाभ्यासे दुरितप्रवाहस्यानागतसमयवर्तिदुःखोत्पादकत्वात्, सर्वत्र चात्यन्ताभावनिरूपणे सामान्यतोवगतस्य विशेषतः समारोपविज्ञानविषयत्वेन प्रतियोगित्वात्, विशेषतस्तु प्रतियोगिसद्भावनिश्चयापेक्षायामत्यन्ताभावनि[illegible] तात्, शशे विषाणं तदीयमन्यदीयं वा नास्तीति पर्यनुयोगस्य सुवचत्वात्, [illegible] मन्ययफलत्वेनापुरुषार्थत्वम्, योगप्रभावात् कायव्यूहनिर्माणेन जीवन्मुक्ति[illegible] सुखोपभोगाङ्गीकारात् ।

'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे', ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि [illegible] तथे'ति श्रुतिस्मृतिशतेभ्यः सर्वकर्मणां ज्ञानेन [illegible] न वाच्यम् । तद्वचनानामचिरविनश्वरतामात्रप्रतिपादनपरत्वात् [illegible] नाशाद्विदुषः सद्य एव शरीरपाते जीवन्मुक्त्यभावप्रसङ्गात् । [illegible] नाद्य प्रक्षयो विवक्षित इति चेत् । नैवम् । [illegible] वक्रोपभोगैकनाश्यत्वनियमात् 'नाभुक्तं क्षीयते कर्मे'ति [illegible]

एवादयति—असतीति । [illegible]

[illegible]

—योगप्रभावादिति [illegible]

[illegible]

प्रक्षयानुपपत्तिः । योगप्रभावादनन्ततदुपभोगसाधनकायव्यूहनिर्माणेन तदुपपत्तेः । न-
चानियतकालविपाकतया कर्मणां युगपदुपभोगविरोधः । उपभोगानुकूलसहकारिसाक-
ल्यादेव समानविपाकसमयतोपपत्तेः । अतः आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तावपि मुक्तौ न समव्य-
यफलता ।

नचाननुभूयमानतया दुःखनिवृत्तेरपुरुषार्थत्वम् । विकल्पासहत्वात् । किमनुभूय-
मानतामात्रं पुरुषार्थत्वोपयोगि यावत् दुःखनिवृत्तिसत्त्वं वा । नाद्यः । चरमे जन्मनि
योगप्रभावादनागताया अपि दुःखनिवृत्तेरनुभूयमानत्वसंभवात् । वर्तमानाया अप्यचि-
रमनुभवोपपत्तेः । तथाहि योगिनश्चरमज्ञानेन सकलविषयेण दुःखतदभावौ युगपत्सा-
क्षात्कृतौ तेनैव विरोधिगुणप्रादुर्भावेण निवृत्ते दुःखे विनश्यदवस्थज्ञानेन वर्तमानापि
दुःखनिवृत्तिरनुभूतेति । नापि द्वितीयः । प्रसक्तकण्टकादिदुःखनिवृत्तेरपुरुषार्थत्वप्रसङ्गात्,
यावत्सत्त्वमननुभूयमानत्वात् । तथात्वे विषयान्तरावेदनप्रसङ्गात् । नच दुःखाभावस्य
सुखशेषतया पुरुषार्थत्वम् । सुखस्यापि दुःखाभावशेषतया पुरुषार्थत्वमिति वैपरीत्यस्यापि
वक्तुं सुकरत्वात् । कामनायाश्चोभयत्रापि समानोदयतयोभयोरपि पुरुषार्थत्वोपपत्तेः ।
प्रयोगश्च—आत्मा कदाचित् ध्वस्ताशेषविशेषगुणः, नित्यत्वे सत्यनित्यविशेषगुणाश्रयत्वात्
महाप्रलयावस्थायामाकाशवदिति लीलावतीकारः ।

धिका, अनियतविपाकत्वं, वा । नाद्यः । सौभर्यादिवद्योगप्रभावादुपपत्तेरित्याह—**योगेति** । नोत्तरः । अनि-
यतविपाकत्वं हि कर्मणां सहकारिसंपत्त्यनियमप्रयुक्तं सा च सहकारिसंपत्तिरस्य योगप्रभावात्संपत्स्यते
अगस्त्यादेरिव पयोनिधिपानादाविति भवत्येव युगपदुपभोग इत्याह—**नचानियतेति** । उक्तं हि पतञ्ज-
लिना 'योगप्रभावादृते नागस्त्य इव समुद्रं पास्यती'ति । उपपादितमसमव्ययफलत्वमुपसंहरति—**अत इति** ।

ननु दुःखाभावस्य न पुरुषार्थत्वम्, अननुभूयमानत्वात् अनुभवे च नाशेषविशेषगुणोच्छेदः ज्ञानस्यानुच्छिन्न-
त्वादिति तत्र तात्पर्यपरिशुद्धावुदयनोक्तं परिहारमाह—**नचाननुभूयमानेति** । अत्र किं दुःखनिवृत्तेरनु-
भूयमानत्वमात्रं पुरुषार्थत्वोपयोगि किं वा यावद्दुःखनिवृत्तेः सत्त्वं तावन्तं कालमनुभूयमानत्वमिति विक-
ल्प्याद्य आपादकासिद्धिमाह—**चरमेजन्मनीति** । **योगप्रभावादिति** । भूतभविष्यद्वर्तमानवेदनादित्यर्थः ।
ननु कथं वर्तमानायाः सकलदुःखनिवृत्तेरनुभवसंभवः येन हि चरमज्ञानेन दुःखनिवृत्तिरनुभूयते तदपि ता-
वदेकं दुःखं नच तत्समये तस्य निवृत्तिरस्ति नापि तन्निवृत्तिसमये तदनुभवान्तरमस्ति, चरमत्वभङ्गादिति
तत्राह—**वर्तमानाया अपीति** । तस्यैवोपपादनं **तथाहीति** । विनश्यदवस्थेत्यत्र हृदयम् नित्यद्रव्ये-
ष्वाश्रयविनाशाभावेन विरोधिगुणप्रादुर्भावेन पूर्वगुणनाशादुक्तं **विरोधिगुणप्रादुर्भावेणेति** । **प्रसक्तेति** ।
यद्यपि कण्टकादिदुःखनिवृत्तिस्त्विदानीमनुभूयते तथापि न यावत्सत्त्वमनुभवः । विषयान्तरसंचाराद्यभाव-
प्रसङ्गादतः प्रशिथिलमूलतेति भावः । ननु दुःखाभावस्य पुरुषार्थत्वमेव नास्ति, यातु तत्र प्रार्थना सा तस्य
सुखशेषतया तत्राह—**नचेति** । हेतुमाह—**सुखस्यापीति** । ननु काम्यमानत्वात्सुखस्यैव पुरुषार्थत्वमिति
तत्राह—**कामनाया इति** । **आत्मेति** । इदानीमुपलभ्यमानविशेषगुणकतया बाधपरिहारार्थं कदाचि-
दित्युक्तम् । पर्यायेण विशेषगुणध्वंसस्य संसारदशायां सिद्धत्वेनार्थान्तरत्वनिवृत्त्यर्थमशेषग्रहणम् । युगपदिति
चात्र विवक्षितम् । संख्यापरिमाणादीनां मोक्षदशायामपि विद्यमानत्वेन बाधपरिहारार्थं विशेषग्रहणम् ।
पीलुपाकपक्षे घटादिषु विशेषगुणैः सहैव ध्वस्यमानेषु व्यभिचारनिवृत्त्यै नित्यत्वे सतीत्युक्तम् । ईश्वराप्यपर-
माण्वादिषु व्यभिचारनिवृत्त्यर्थमनित्यविशेषगुणाश्रयत्वादित्युक्तम् । नित्यगुणादिष्वनैकान्तिकत्वपरिहाराय वि-
शेषगुणग्रहणम् । दृष्टान्ते च शब्दव्यक्तिभेदापेक्षयाऽशेषपदसार्थक्यम् ।

वक्रमतानुसारिणः पुनरेवं मोक्षलक्षणमाचक्षते—'एतज्जीवनिष्ठदुःखसमानकालीनदुःखध्वंसातिरिक्तैतन्निष्ठदुःखध्वंसोऽस्य मुक्ति'रिति । प्रयोगश्च देवदत्तोयमेवंविधदुःखध्वंसवान् दुःखित्वाच्चैत्रवत् । एतन्निष्ठदुःखप्रागभावासमानकालीनैतन्निष्ठदुःखध्वंसोऽस्य मोक्ष इत्यपरे । एवंविधसाध्येपि दुःखित्वादिति प्रयोगः पूर्ववदेव । अन्ये तु ज्ञानाजनकसंस्कारजनकजन्यसाक्षात्कारविषयो दुःखध्वंसो मोक्ष इति मन्यन्ते तत्र साक्षात्कारविषयो दुःखध्वंस इत्येतावति लक्षणे सांसारिकदुःखध्वंसेतिव्याप्तिर्माभूदिति ज्ञानाजनकेत्यादिना विशेषणेन साक्षात्कारो विशेष्यते । तत्र जन्यपदेनेश्वरसाक्षात्कारो व्यावर्त्यते । तस्यापि सकलजनकतया ज्ञानाजनकसंस्कारजनकत्वात् । अस्ति च ज्ञानाजनकसंस्कारजनकत्वं चरमसाक्षात्कारस्य दुःखध्वंसविषयस्य तदनन्तरं मुक्तौ ज्ञानान्तरानुदयात् ।

दुःखनिवृत्तिरेव मुक्तिरित्यत्र चा'शरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत'इत्यादयो वेदान्ताः प्रमाणम् । प्रियशब्दाभिधेयस्य सुखस्यापि निराकरणात् । 'यो वै भूमा तत्सु-

---

तदेवं दुःखात्यन्ताभावात्मनोः संबन्धरूपोऽशेषक्लेशहेतुनाशो मोक्ष इति श्रीवत्समतं दर्शयित्वाऽऽधुनिकरीतिं दर्शयति—**वक्रेति** । एतज्जीवनिष्ठं यद्दुःखं तेन समानकालीनो यो दुःखध्वंसः ततोऽतिरिक्तः तत्समानाधिकरणं य एतन्निष्ठो दुःखध्वंसः स एतज्जीवस्य मुक्तिरिति योजना । एतन्निष्ठदुःखध्वंस एतत्संसारदशायामप्यस्तीत्यतिव्याप्तिपरिहारायातिरिक्तेत्यन्तं विशेषणम् । जीवान्तरसंसारसमयदुःखध्वंसे तादृशातिव्याप्तिपरिहारायैतन्निष्ठदुःखध्वंस इत्युक्तम् । असंभवपरिहारायैतज्जीवनिष्ठेत्युक्तम् । घटादिध्वंसव्यवच्छेदार्थं दुःखध्वंसेत्युक्तम् । **प्रयोगश्चेति** । अयं देवदत्त एतद्देवदत्तनिष्ठदुःखसमानकालीनदुःखध्वंसातिरिक्तदुःखध्वंसवान् दुःखित्वात् चैत्रवदित्यनुमानमित्यर्थः । लक्षणान्तरमाह—**एतन्निष्ठेति** । एतद्देवदत्तनिष्ठो यो दुःखप्रागभावस्तेनासमानकालीनो य एतन्निष्ठदुःखध्वंसः स एतन्मुक्तिरित्यर्थः । अत्रापि सांसारिकैतद्दुःखध्वंसेऽतिव्याप्तिपरिहारायैतन्निष्ठदुःखप्रागभावासमानकालीनेत्युक्तम् । संसारदशायां दुःखध्वंसो दुःखप्रागभावसमानकालीनो हि दुःखध्वंसः । अत्रापि प्रयोगं दर्शयति—**एवंविधेति** । अयं देवदत्त एतन्निष्ठदुःखप्रागभावासमानकालीनदुःखध्वंसवान् दुःखित्वात् पुरुषान्तरवदिति प्रयोग इत्यर्थः । **ज्ञानाजनकेति** । ज्ञानाजनको यः संस्कारस्तज्जनको जन्यश्च यः साक्षात्कारस्तेन विषयीकृतो यो दुःखध्वंसः स मोक्ष इति योजना । स्वयमेव विशेषणानां कृत्यमाह—**तत्रेत्यादिना** । ननु भावनासंस्कारस्यापि स्मृतिजनकत्वं तत्कथं ज्ञानाजनकसंस्कारजनकत्वमतोऽसिद्धिर्लक्षणस्येति तत्राह—**अस्ति चेति** । प्रयोगस्त्वयं देवदत्त एतद्देवदत्तनिष्ठज्ञानाजनकसंस्कारजनकजन्यसाक्षात्कारविषयदुःखध्वंसवान् दुःखित्वात्संमतवदिति ।

तदेवं दुःखनिवृत्तिरेव मुक्तिरित्यनुमानैरुपपादितं संप्रति श्रुतिमपि तत्र प्रमाणयति—**दुःखेति** । वावेत्यवधारणे । अशरीरं च सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशत एवेति दुःखवत्सुखस्यापि प्रतिषेधात् दुःखनिवृत्तिमात्रमेव मुक्तिः न पुनः सुखसंवित्तिरपीत्यवसीयत इत्यर्थः । स्यादेतत् सन्ति मुक्तौ सुखप्रतिपादिका अपि श्रुतयः किं न तत्प्रमाणा इति तत्राह—**यो वै भूमेति** । यो महानित्यर्थः प्रमाणान्तरैः परत्वेन प्रतिपादितः सत्यात्मको भूमा तत्सुखम् । भूमशब्दस्य पुंलिङ्गत्वेऽपि विधेयसुखापेक्षया तदिति निर्देशः । वै इत्यवधारणे । एवं छान्दोग्यश्रुतिमुक्त्वा वाजसनेयश्रुतिमप्याह—**एष इति** । यः सुखस्वरूपोऽनवच्छिन्न आनन्दः प्रतिभासते एषोऽस्यात्मनः परम उत्कृष्ट आनन्द इत्यर्थः । ननु किमिति मुख्यार्थः परित्यज्यते असंभवदर्शनादि-

खमेपोस्य परमानन्द'इत्येवमाद्यास्तु श्रुतयो दुःखाभावविपयतयोपचरितार्था विपयाजन्यसुखस्यादृष्टचरत्वात् । नच सुप्तोत्थितस्य सुखमहमस्वाप्समिति सुखपरामर्शदर्शनाददृष्टचरत्वमसिद्धमिति वाच्यम् । पित्ताद्युपहतेन्द्रियस्य दुःखमहमस्वाप्समिति परामर्शात् दुःखस्यापि नित्यताप्रसक्तेः । नच परमप्रेमास्पदत्वादात्मनः सुखरूपतानुमेया । दुःखाभावे व्यभिचारात् ।

आत्मनः सुखरूपत्वे च मुक्तिसंसारयोरविशेषप्रसङ्गात् । स्वयंप्रकाशस्य निरतिशयसुखरूपतया सदावभाससंभवात् । सुखं मे स्यादिति च प्रेमालोके न सुखमहं स्यामिति तथाचात्मनः सुखरूपत्वे प्रेमास्पदत्वमेव न स्यादिति प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधस्तत्र कुतस्ततः सुखरूपतानुमानं तस्मात् दुःखनिवृत्तिरेव मुक्तिरिति । अत्रोच्यते—प्रतियोगिहेतुनाशो न तदत्यन्ताभावस्य तदीयत्वे प्रयोजकः 'लीनशब्दनिदानेपि व्योम्नि तस्यानवस्थितेः । रूपाभावव्यवहृतेस्तदभावेपि चात्मनि' ॥ १ ॥ प्रलयदशायामशेषशब्दनिदाननाशेपि आकाशे न शब्दात्यन्ताभावः पुनः सर्गे तत्रैव शब्दोत्पत्तेः । प्रतियोगिहेतुनाशाभावेप्यात्मनि रूपात्यन्ताभावव्यवहारात् । नचाभावत्वेपि विपयविपयिभावादिवत् ध्वंसस्य संबन्धरूपता विपयविपयिभावादेरप्यभावत्वे संबन्धरूपत्वे चासंप्रतिपत्तेः ।

त्याह—**विपयेति** । नन्वदृष्टचरत्वमसिद्धं सुप्तोत्थितेन परामृश्यमानत्वादिति तत्राह—**नच सुप्तेति** । ननु माभूदर्थापत्तिरनुमानं तु भविष्यति तथाहि—आत्मा सुखं परमप्रेमास्पदत्वात्संप्रतिपन्नसुखवत् व्यतिरेकेण दुःखवदिति वा तत्राह—**नच परमप्रेमेति** । अस्ति हि दुःखाभावस्यापि परमप्रेमास्पदत्वं, नच तत्र सुखशेपतयेति वाच्यं वैपरीत्यस्य सुवचत्वात् नच सुखरूपत्वमित्यनैकान्तमित्यर्थः ।

तर्कबाधितत्वं चाह—**आत्मन इति** । ननु स्वरूपभूतमपि सुखं संसारदशायां न प्रकाशते मुक्तौ तु प्रकाशतेऽतोस्ति विशेष इति तत्राह—**स्वयंप्रकाशेति** । प्रतिज्ञाविरोधलक्षणं निग्रहस्थानमप्याह—**सुखमिति** । पूर्वपक्षमुपसंहरति—**तस्मादिति** । सिद्धान्तमुपक्रमते—**अत्रेति** । दुःखात्यन्ताभावस्य स्वरूपतो नित्यत्वेपि तत्संबन्ध आत्मनि साध्यः संबन्धश्च दुःखहेतूनामशेषक्लेशानां नाशस्तस्मिन्सति तदीयत्वव्यवहारादिति हि श्रीवल्लभेनोक्तं तत्र दुःखहेतुनाशो दुःखात्यन्ताभावस्यात्मीयतया व्यवहारे न प्रयोजको व्यभिचारादित्याह—**प्रतियोगीति** । प्रतियोगिनो दुःखादेर्हेतुभूतक्लेशनाशो न दुःखात्यन्ताभावस्य तदीयत्वे प्रयोजक इति योजना । हेतुं श्लोकेनाह—**लीनेति** । प्रलयावस्थायां ह्याकाशेऽधिकरणे शब्दहेतवोऽसमवायिकारणसमवायिकारणनिमित्तकारणानि च कानिचित्प्रलीनानि अथापि शब्दात्यन्ताभावस्य नाकाशसंबन्धो नहि पूर्वोत्पन्नशब्दध्वंसानुत्पद्यमानशब्दप्रागभावावन्तरेण तत्र शब्दात्यन्ताभावोस्ति । नच शब्दोपादानाकाशस्य निमित्तभूतेश्वरादेश्च विद्यमानत्वात् प्रलये कथं शब्दकारणाभाव इति वचनीयम् । दुःखेप्यात्मादीनां सत्त्वेन हेतुनाशरूपसंबन्धाभावस्यात्रापि वक्तुं शक्यत्वात् । तदेवमन्वयो नास्तीत्युक्तं व्यतिरेकोपि नास्तीत्याह—**रूपेति** । रूपहेत्वभावस्यात्मन्यविद्यमानत्वेपि रूपात्यन्ताभावव्यवहारादिति श्लोकयोजना । विवृणोति—**प्रलयेति** । उत्तरार्द्धं विवृणोति—**प्रतियोगीति** । क्लेशहेतुध्वंसाभावेपि परमेश्वरे दुःखात्यन्ताभावव्यवहाराच्च । नच तदत्यन्ताभावविवक्षा जीवेष्वभावात् । नच संसर्गाभावमात्रविवक्षा गगनेव्यभिचारोदीरणादिति । किंच भावविशेषस्यैव संबन्धत्वप्रसिद्धेः प्रतियोगिहेतुध्वंसस्य संबन्धत्वमेव नास्ति । नच विषयविषयिभावादिदृष्टान्तस्यापूर्णरूपत्वे विप्रतिपत्तेरित्याह—**नचाभावत्वेपीति** ।

---

१ आत्मनि इति [illegible] ।

नच विनाशस्याप्यविनाशिता, कृतकत्वात् । नच ध्वस्ताध्वस्तिप्रसङ्गः, पुरस्तादेव परास्तत्वात् । नच समारोपितप्रतियोगिकत्वे दुःखात्यन्ताभावस्य पारमार्थिकता, स्वप्नसमारोपितद्विरदध्वंसवदस्यापि पारमार्थिकत्वानुपपत्तेः । नच शशविषाणनिषेधप्रतिबन्दीग्रहः, तस्याप्यविचारितरमणीयत्वात् । नच कायव्यूहनिर्माणेन जीवन्मुक्तिदशायामशेषसुखोपभोगाङ्गीकारात् समन्वयफलत्वदोषपरिहारः । विदेहकैवल्ये दुःखाननुभववत्सुखानुभवस्याप्यभावात् । नच सर्वकर्मफलोपभोगसंभवः प्रारब्धकर्मेतरकर्मणां ज्ञानान्निवृत्तिश्रवणात् । नचाकृतप्रायश्चित्तानां कर्मणां भोगैकनाश्यत्वनियमः । क्षीराक्रैराम्रपत्रैस्तु ज्वरं सद्यो निवारयेदित्यादिना अकृतप्रायश्चित्तानामपि ज्वरादिहेतुकर्मणां निवृत्तिस्मरणात् । नचाकृतप्रायश्चित्तत्वम् । 'एवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते, एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यत' इत्यादिवाक्यशेषे श्रूयमाणपापक्षयस्य रात्रिसत्रन्यायेन ज्ञानफलत्वकल्पनया सगुणासु विद्यासु दुरितक्षयकामो ब्रह्मोपासनं कुर्यादिति प्रायश्चित्तविधित्वोपपत्तेः । 'उपपातकेषु सर्वेषु पातकेषु महत्सु च । प्रविश्य रजनीपादं ब्रह्मध्यानं समाचरे'दिति स्मरणाच्च । 'सत्येनापि शपेद्यस्तु देवाग्निगुरुसंनिधौ । तस्य वैवस्वतो राजा धर्मस्यार्द्धं निकृन्तती'त्यादिस्मरणात् सुकृतस्यापि भोगैकनाश्यत्वनियमानुपपत्तेः ।

यत्तु ध्वंसस्य कृतकत्वेपि नित्यत्वसमर्थनं तद्दूषयति—**नचविनाशस्येति । पुरस्तादेवेति** । उत्तरोत्तरध्वंसनाशाद्वा अन्यस्मिन्नपि ध्वस्तपदार्थे विरोधित्वादिति प्रागभावखण्डने कृतसमाधानत्वादित्यर्थः । यत्तु दुःखात्यन्ताभावस्य संभावनोपनीततया विशेषतः समारोपितदुःखप्रतियोगिकत्वमुक्तं तद्दूषयति—**नच समारोपितेति** । ननु समारोपितद्विरदध्वंसस्यानत्यन्ताभावत्वादप्रामाणिकत्वम्, अत्यन्ताभावस्य त्वयं विशेषः यत्प्रतियोग्यप्रामाणिकतयापि प्रामाणिकत्वम् इतरथा शशविषाणनिषेधासंभवादिति तत्राह—**नच शशेति** । समन्वयफलतामपि समर्थयते—**नच कायेति** । यद्यपि जीवन्मुक्तिदशायामित्थं दोषपरिहारं तथापि विदेहकैवल्यावस्थायां दुष्परिहरमेतदित्याह—**विदेहेति** । एतेनैतदप्यपास्तम् यदाह मानमनोहरः —'योगर्द्धिसमासादितचिरकालोपभोग्यसुखनिर्देशपरत्वेऽप्युपपत्ते'रिति तादृशसुखस्य सुखत्वाभावात् । नच जीवन्मुक्तिदशायामपि सर्वकर्मणां फलोपभोगसंभवः येनाधिकसुखोपभोगः स्यादित्याह—**नच सर्वेति** । येन कर्मणा फलं प्रारब्धं तत्कर्म प्रारब्धं कर्म । यदि हि भोगैकविनाश्यानि कर्माणि तदा ज्ञानान्निवृत्तिर्न श्रूयेत श्रूयते चातो न सर्वकर्मफलोपभोगस्तत्वेदित्यर्थः । ननु ज्ञानान्निवृत्तिर्न भवत इत्यनुक्तं तत्परिहरति—**नचाकृतेति** । तत्र हेतोरनैकान्तिकतामाह—**क्षीरेति** । अत्र हि यः क्षीराद्यन्नपत्रैर्हीनः नासौ प्रायश्चित्तं नापि भोगः अथापि निवर्त्यते ज्वरहेतुकर्म ततो नायं नियम इत्यर्थः । नच तत्र ज्वरस्यैव कार्यस्य नाशः कर्मणस्तु प्रतिबन्धमात्रमेवेति वाच्यम् । तत्कार्यस्यात्यन्तानुत्पत्तौ कर्मसद्भावे प्रमाणाभावात् । अस्तु वान्य यदनुक्तं, यत्तु तत्तु कृतप्रायश्चित्तत्वमपि स्वरूपोपपादनमित्याह—**नचाकृतप्रायश्चित्तत्वमिति**
ननु पापक्षयोऽर्थवादाविहितस्य कथं प्रायश्चित्तत्वावधारणं तत्राह—**एवं हास्येति** । ननु वाक्यशेषे श्रूयमाणपापक्षयश्रवणमर्थवाद इति तत्राह—**रात्रीति** । यथाहि 'प्रतितिष्ठन्ति ह वै य एता रात्रीरुपयन्ती'त्यत्र विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गकल्पनायां गौरवप्रसङ्गात्प्रत्यक्षश्रुतप्रतिष्ठाफलेन प्रतिष्ठाकामो रात्रिसत्रं कुर्यादिति कल्प्यते तद्वदित्यर्थः । **ज्ञानफलत्वेति** । ज्ञानं प्रति फलत्वेन कल्पनयेत्यर्थः । ब्रह्मध्यानं च पापक्षयोद्देशेन ध्यानविधायिका स्मृतिरप्यस्तीत्याह—**उपपातकेष्विति । रजनीपादः** रजन्याश्चतुर्थांशः । नन्वस्तु दुरिते न नियमः सुकृते तु भोगैकविनाश्यत्वनियमोऽस्त्येवेति तत्राह—**सत्येनापीति** । ननु धर्मे भोगैकविनाश्यत्व-

खमेषोस्य परमानन्द' इत्येवमाद्यास्तु श्रुतयो दुःखाभावविषयतयोपचरितार्था विषयाजन्यसुखस्यादृष्टचरत्वात् । नच सुप्तोत्थितस्य सुखमहमस्वाप्समिति सुखपरामर्शदर्शनाददृष्टचरत्वमसिद्धमिति वाच्यम् । पित्ताद्युपहतेन्द्रियस्य दुःखमहमस्वाप्समिति परामर्शात् दुःखस्यापि नित्यताप्रसक्तेः । नच परमप्रेमास्पदत्वादात्मनः सुखरूपतानुमेया । दुःखाभावे व्यभिचारात् ।

आत्मनः सुखरूपत्वे च मुक्तिसंसारयोरविशेषप्रसङ्गात् । स्वयंप्रकाशस्य निरतिशयसुखरूपतया सदावभाससंभवात् । सुखं मे स्यादिति च प्रेमा[1]लोके न सुखमहं स्यामिति तथाचात्मनः सुखरूपत्वे प्रेमास्पदत्वमेव न स्यादिति प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधस्तत्र कुतस्ततः सुखरूपतानुमानं तस्मात् दुःखनिवृत्तिरेव मुक्तिरिति । अत्रोच्यते—प्रतियोगिहेतुनाशो न तदत्यन्ताभावस्य तदीयत्वे प्रयोजकः 'लीनशब्दनिदानेपि व्योम्नि तस्यानवस्थितेः । रूपाभावव्यवहृतेस्तदभावेपि चात्मनि' ॥ १ ॥ प्रलयदशायामशेषशब्दनिदाननाशेपि आकाशे न शब्दात्यन्ताभावः पुनः सर्गे तत्रैव शब्दोत्पत्तेः । प्रतियोगिहेतुनाशाभावेप्यात्मनि रूपात्यन्ताभावव्यवहारात् । नचाभावत्वेपि विषयविषयिभावादिवत् ध्वंसस्य संवन्धरूपता विषयविषयिभावादेरप्यभावत्वे संवन्धरूपत्वे चासंप्रतिपत्तेः ।

त्याह—**विषयेति** । नन्वदृष्टचरत्वमसिद्धं सुप्तोत्थितेन परामृश्यमानत्वादिति तत्राह—**नच सुप्तेति** । ननु माभूदर्थापत्तिरनुमानं तु भविष्यति तथाहि—आत्मा सुखं परमप्रेमास्पदत्वात्संप्रतिपन्नसुखवत् व्यतिरेकेण दुःखवदिति वा तत्राह—**नच परमप्रेमेति** । अस्ति हि दुःखाभावस्यापि परमप्रेमास्पदत्वं, नच तत्र सुखशेषतयेति वाच्यं वैपरीत्यस्य सुवचत्वात् नच सुखरूपत्वमित्यनैकान्तमित्यर्थः ।

तर्कबाधितत्वं चाह—**आत्मन इति** । ननु स्वरूपभूतमपि सुखं संसारदशायां न प्रकाशते मुक्तौ तु प्रकाशतेऽतोस्ति विशेष इति तत्राह—**स्वयंप्रकाशेति** । प्रतिज्ञाविरोधलक्षणं निग्रहस्थानमप्याह—**सुखमिति** । पूर्वपक्षमुपसंहरति—**तस्मादिति** । सिद्धान्तमुपक्रमते—**अत्रेति** । दुःखात्यन्ताभावस्य स्वरूपतो नित्यत्वेपि तत्संवन्ध आत्मनि साध्यः संवन्धश्च दुःखहेतूनामशेषक्लेशानां नाशस्तस्मिन्सति तदीयत्वव्यवहारादिति हि श्रीवल्लभेनोक्तं तत्र दुःखहेतुनाशो दुःखात्यन्ताभावस्यात्मीयतया व्यवहारे न प्रयोजको व्यभिचारादित्याह—**प्रतियोगीति** । प्रतियोगिनो दुःखादेर्हेतुभूतक्लेशनाशो न दुःखात्यन्ताभावस्य तदीयत्वे प्रयोजक इति योजना । हेतुं श्लोकेनाह—**लीनेति** । प्रलयावस्थायां ह्याकाशेऽधिकरणे शब्दहेतवोऽसमवायिकारणसमवायिकारणनिमित्तकारणानि च कानिचित्प्रलीनानि अथापि शब्दात्यन्ताभावस्य नाकाशसंवन्धो नहि पूर्वोत्पन्नशब्दध्वंसानुत्पद्यमानशब्दप्रागभावावन्तरेण तत्र शब्दात्यन्ताभावोस्ति । नच शब्दोपादानाकाशस्य निमित्तभूतेश्वरादेश्च विद्यमानत्वात् प्रलये कथं शब्दकारणाभाव इति वचनीयम् । दुःखेप्यात्मादीनां सत्त्वेन हेतुनाशरूपसंवन्धाभावस्यात्रापि वक्तुं शक्यत्वात् । तदेवमन्वयो नास्तीत्युक्तं व्यतिरेकोपि नास्तीत्याह—**रूपेति** । रूपहेत्वभावस्यात्मन्यविद्यमानत्वेपि रूपात्यन्ताभावव्यवहाराच्चेति श्लोकयोजना । विवृणोति—**प्रलयेति** । उत्तरार्द्धं विवृणोति—**प्रतियोगीति** । क्लेशहेतुध्वंसाभावेपि परमेश्वरे दुःखात्यन्ताभावव्यवहाराच्च । नच तदत्यन्ताभावविवक्षा जीवेष्वभावात् । नच संसर्गाभावमात्रविवक्षा गगनेव्यभिचारोदीरणादिति । किंच भावविशेषस्यैव संवन्धत्वप्रसिद्धेः प्रतियोगिहेतुध्वंसस्य संवन्धत्वमेव नास्ति । नच विषयविषयिभावादिदृष्टान्तस्तस्याप्युक्तरूपत्वे विप्रतिपत्तेरित्याह—**नचाभावत्वेपीति** ।

---

१ आलोके इति क्रियापदम् ।

नच विनाशस्याप्यविनाशिता, कृतकत्वात् । नच ध्वस्ताध्वस्तिप्रसङ्गः, पुरस्तादेव परास्तत्वात् । नच समारोपितप्रतियोगिकत्वे दुःखात्यन्ताभावस्य पारमार्थिकता, स्वप्नसमारोपितद्विरदध्वंसवदस्यापि पारमार्थिकत्वानुपपत्तेः । नच शशविषाणनिषेधप्रतिवन्दीग्रहः, तस्याप्यविचारितरमणीयत्वात् । नच कायव्यूहनिर्माणेन जीवन्मुक्तिदशायामशेषसुखोपभोगाङ्गीकारात् समन्वयफलत्वदोषपरिहारः । विदेहकैवल्ये दुःखाननुभववत्सुखानुभवस्याप्यभावात् । नच सर्वकर्मफलोपभोगसंभवः प्रारब्धकर्मेतरकर्मणां ज्ञानान्निवृत्तिश्रवणात् । नचाकृतप्रायश्चित्तानां कर्मणां भोगैकनाश्यत्वनियमः । क्षीरार्कैराम्रपत्रैस्तु ज्वरं सद्यो निवारयेदित्यादिना अकृतप्रायश्चित्तानामपि ज्वरादिहेतुकर्मणां निवृत्तिस्मरणात् । नचाकृतप्रायश्चित्तत्वम् । 'एवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते, एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यत'इत्यादिवाक्यशेषे श्रूयमाणपापक्षयस्य रात्रिसत्रन्यायेन ज्ञानफलत्वकल्पनया सगुणासु विद्यासु दुरितक्षयकामो ब्रह्मोपासनं कुर्यादिति प्रायश्चित्तविधित्वोपपत्तेः । 'उपपातकेषु सर्वेषु पातकेषु महत्सु च । प्रविश्य रजनीपादं ब्रह्मध्यानं समाचरे'दिति स्मरणाच्च । 'सत्येनापि शपेद्यस्तु देवाग्निगुरुसंनिधौ । तस्य वैवस्वतो राजा धर्मस्यार्द्धं निकृन्तती'त्यादिस्मरणात् सुकृतस्यापि भोगैकनाश्यत्वनियमानुपपत्तेः ।

यत्तु ध्वंसस्य कृतकत्वेपि नित्यत्वसमर्थनं तद्दूषयति—**नचविनाशस्येति** । **पुरस्तादेवेति** । उत्तरोत्तरध्वंसमालाया अन्यस्मिन्नपि ध्वस्तपदार्थे विरोधित्वादिति प्रागभावखण्डने कृतसमाधानत्वादित्यर्थः । यत्तु दुःखात्यन्ताभावस्य संभावनोपनीततया विशेषतः समारोपितदुःखप्रतियोगिकत्वमुक्तं तद्दूषयति—**नच समारोपितेति** । ननु समारोपितद्विरदध्वंसस्यात्यन्ताभावत्वादप्रामाणिकत्वम्, अत्यन्ताभावस्य त्वयं विशेषः यत्प्रतियोग्यप्रामाणिकतयापि प्रामाणिकत्वम् इतरथा शशविषाणनिषेधासंभवादिति तत्राह—**नच शशेति** । समन्वयफलतामपि समर्थयते—**नच कायेति** । यद्यपि जीवन्मुक्तिदशायामेतच्छक्यपरिहारं तथापि विदेहकैवल्यावस्थायां दुष्परिहरमेतदित्याह—**विदेहेति** । एतेनैतदप्यपास्तम् यदाह मानमनोहरः—'योगर्द्धिसमासादितचिरकालोपभोग्यसुखविशेषपरत्वेप्युपपत्ते'रिति तादृशसुखस्य सुखावभावात् । नच जीवन्मुक्तिदशायामपि सर्वकर्मणां फलोपभोगसंभवः येनाधिकसुखोपभोगः स्यादित्याह—**नच सर्वेति** । येन कर्मणा फलं प्रारब्धं तत्कर्म प्रारब्धं कर्म । यदि हि भोगैकविनाश्यानि कर्माणि तदा ज्ञानान्निवृत्तिर्न श्रूयेत श्रूयते चातो न सर्वकर्मफलोपभोगस्तदेत्यर्थः । यत्तु ज्ञानान्निवृत्तिर्न घटत इत्यप्युक्तं तत्परिहरति—**नचाकृतेति** । तत्र हेतोरनैकान्तिकतामाह—**क्षीरेति** । अत्र हि यः क्षीरार्कपत्रैर्रोगः नाशी प्रायश्चित्तं नापि भोगः तथापि निवर्तते ज्वरहेतुकर्म ततो नायं नियम इत्यर्थः । नच तत्र ज्वरस्यैव कार्यस्य नाशः कर्मणस्तु प्रतिबन्धमात्रमेवेति वाच्यम् । तत्कार्यस्यात्यन्तानुत्पत्तौ कर्मसद्भावे प्रमाणाभावात् । अभ्युपगम्येदमुक्तं, वस्तुतस्तु कृतप्रायश्चित्तत्वमपि शक्यमुपपादयितुमित्याह—**नचाकृतप्रायश्चित्तत्वमिति** ननु पापक्षयोद्देशेनाविहितस्य कथं प्रायश्चित्तत्वावधारणं तत्राह—**एवं हास्येति** । ननु वाक्यशेषे श्रूयमाणमपापश्लोकवदर्थवाद इति तत्राह—**रात्रीति** । यथाहि 'प्रतितिष्ठन्ति ह वै य एता रात्रीरुपयन्ती'त्यत्र विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गकल्पनायां गौरवप्रसङ्गात्कोमपदविपरिणामेन प्रतिष्ठाकामो रात्रिसत्रं कुर्यादिति कल्पितं तद्वदित्यर्थः । **ज्ञानफलत्वेति** । ज्ञानं प्रति फलत्वेन कल्पनयेत्यर्थः । साक्षादेव च पापक्षयोद्देशेन ध्यानविधायिका स्मृतिरप्यस्तीत्याह—**उपपातकेष्विति** । **रजनीपादः** रजन्याश्चतुर्थभागः । नन्वस्तु दुरिते न नियमः सुकृते तु भोगैकविनाश्यत्वनियमोऽस्त्येवेति तत्राह—**सत्येनापीति** । ननु तर्हि भोगैकविनाश्यत्व-

'नाभुक्तं क्षीयत' इत्यादेरौत्सर्गिकत्वादपवादं परिहृत्यैव चोत्सर्गस्थितेः निर्गुणब्रह्मविद्यायाश्च सर्वकर्महेतुभूताऽविद्यानिरासिकाया अदृष्टद्वारेणैव तत्कार्यपुण्यापुण्यनिवर्तकत्वोपपत्तेः ।

नच कायव्यूहनिर्माणेन युगपत्सर्वकर्मफलोपभोगसंभवः तत्तत्कल्पमन्वन्तरादिनियतकालोपभोग्यानां युगपदुपभोगे तत्प्रतिपादकशास्त्रस्याप्रामाण्यप्रसङ्गात् । नच प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्याणामेव मुक्तिः येन कायव्यूहनिर्माणेन युगपदशेषकर्मफलोपभोगः स्यात् नत्वेवम् । भगवता पतञ्जलिना नियमाभावाभिधानात् । 'यदानिर्धूतरजस्तमोमलं बुद्धिसत्त्वं पुरुषस्यान्यताप्रत्ययमात्राकारं दग्धक्लेशबीजं भवति तदा पुरुषस्य शुद्धिसारूप्यमिवापन्नं भवति, एतस्यामवस्थायां कैवल्यं भवतीश्वरस्यानीश्वरस्य वे'ति । जनकजडभरतविदुरधर्मव्याधपिङ्गलादीनामप्राप्तैश्वर्याणामपि मुक्तिस्मरणाच्च ।

नच युगपद्भोगे सहकारिसाकल्यं भविष्यत्तत्तत्कल्पमन्वन्तरादीनां सहकारिणामिदानीमाहर्तुमशक्यत्वात् । नच प्रसक्तकण्टकादिदुःखनिवृत्तिवन्मुक्तौ दुःखनिवृत्तेर्वर्तमान-

---

प्रतिपादकवचनस्य का गतिरिति तत्राह—**नाभुक्तमिति** । ननु तथापि निर्गुणज्ञानस्य कथं कर्मनिवर्तकत्वं नहि तदुद्देशेन ध्यानं विधातुमुचितमिति तत्राह—**निर्गुणेति** । नायं शास्त्रैकगम्योऽर्थः वस्तुवृत्तेनैव तत्सिद्धेः नहि रज्जुतत्त्वज्ञानस्य भयकम्पादिनिवर्तकत्वं शास्त्रमन्तरेण न बुध्यत इति भावः ।

तदेवं ज्ञाननिवर्त्यत्वान्न जीवन्मुक्तिदशायां सर्वकर्मफलोपभोग इत्युक्तम् । इदानीमशक्यत्वादपि न सर्वकर्मफलोपभोगसंभव इत्याह—**नच कायेति** । देहदेशादिवत्कालोऽपि सहकारी सहस्रसंवत्सरादिपरिमितभोग्यस्य तत्र तत्र फलत्वेन श्रवणात् सच न योगीच्छामनुवर्तते, युगपदेव च तस्योपसंहारे तादृशफलप्रतिपादकशास्त्रार्थपरित्यागादप्रामाण्यप्रसङ्गस्तस्येत्यर्थः । किंचाव्यापिका चेयं कल्पना यत्कायव्यूहनिर्माणेन सर्वकर्मफलान्युपभुक्तवतो मोक्ष इति, अप्राप्ताणिमाद्यैश्वर्याणां कायव्यूहनिर्माणाप्रवीणानामपि योगशास्त्रकृतवचनबलात्तत्तदितिहासपुराणादिगतलिङ्गावगमाच्च मुक्तिविज्ञानात् त्वत्पक्षे च तेषाममुक्तिरेव स्यात् । नच बद्धकस्वभावाः केचन जीवा इति वचनीयम्, तथागति तत्त्वशङ्कया सर्वेषामप्रवृत्त्यापातात् । नच शमदमविपर्ययवैतृष्ण्याद्युपलम्भाच्छ्रद्धोच्छेदेन विस्रब्धप्रवृत्तिरिति वचनीयम् शमदमादेरपि निर्निमित्तमनुत्पत्तेः सनिमित्तत्वे च तन्निमित्तानुष्ठानदशायामेवैषा शङ्का निरङ्कुशा स्यात्तदेतदखिलं हृदि निधायाह—**नच प्राप्ते**त्यादिना । **यदा निर्धूतेति** । सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यमिति विभूतिपादावसानसूत्रं व्याचक्षाणः परमर्षिराह—**यदेत्यादिः** । रजस्तमोलक्षणे मले निर्धूते यस्मिन् बुद्ध्याकारपरिणते सत्त्वगुणे तदासत्त्वं सर्वोपरत [illegible] । अत एव पुरुषबुद्ध्योरन्यतैकाकारप्रत्ययमात्रेण परिणतं तथा क्लेशानविद्यादीन् प्रति दग्धं बीजभावो यस्य न पुनरङ्कुरार्थचित्तवत्प्रसुतमनुविच्छिन्नोदारक्लेशः कृतभोगविवेकख्यातिलक्षणपुरुषार्थकृतत्वात् [illegible] । एवं यदा भवति चित्तसत्त्वं तदापुरुषशुद्धिसारूप्यमिवापन्नं भवति । पुरुषशुद्धि[illegible] । अथ कैवल्यं [illegible] तथा सत्त्वमपि तन्मात्राकारत्वाद्भवति निर्मलतया सम्यक् । अथ [illegible] भवति कस्य ईश्वरस्य पूर्वोक्तसंयमजैर्विभूतिभिरभिमतः अनीश्वरस्य वा [illegible] इति [illegible] ।

[illegible]—**नच युगपदिति** । [illegible]—**नच प्रसक्तेति** । [illegible]

तया साक्षात्कारसंभवः । अप्राप्तैश्वर्यस्यापि मुक्तिप्रतिपादनेन तदसंभवस्योपपादितत्वात् । नच दुःखाभावः स्वतन्त्रतया पुरुषार्थः सुखाभिव्यक्तिशेषत्वात् । नच विपरिवृत्तिप्रसङ्गः, विकल्पासहत्वात् । किं सुखं दुःखाभावस्योत्पादकमुताभिव्यञ्जकम् । नोभयथापि । आत्मनि समस्तदुःखाभावमनुभवतोप्यकस्मादुपनतविपञ्चीस्वरश्रवणादौ सुखोत्पत्तेः । नच संतापवतः शीतह्रदे निमग्नार्धकायस्य सत्येव दुःखे सुखोपलम्भात् न दुःखाभावस्य सुखप्रतिपत्तिशेषतेति वाच्यम् । सुखस्य दुःखाभावैकाभिव्यङ्ग्यत्वनियमानभ्युपगमात् अनुभूयमानो दुःखाभावः सुखमभिव्यनक्त्येवेति नियमात् ।

ननु वैषयिकसुखस्य कण्टकादिनिवृत्तावननुभवात् आत्मनश्च सुखरूपत्वासंप्रतिपत्तेर्दुःखाभावस्य सुखाभिव्यक्तिशेषतेति चेन्न । आत्मनः सुखरूपत्वस्यानन्तरमेव निवेदयिष्यमाणत्वात् प्रयोगश्चासमीचीनो वेदान्तिनः प्रति हेतोरसिद्धत्वात् दृष्टान्तस्य च साध्यसाधनविकलत्वात् आकाशस्यापि प्रलये लयाभ्युपगमात् । अस्तु तर्हि 'दुःखसंततिरत्यन्तमुच्छिद्यते संततित्वात् प्रदीपसंततिवदि'ति किरणावलीकारप्रयोग इति चेत् न, पार्थिवपरमाणुरूपादिसंताने त्वन्मते व्यभिचारात् । ननु सर्वमुक्तौ सापि संततिः उच्छिद्यते धर्माधर्माख्यनिमित्तस्य सुखदुःखोपभोगलक्षणप्रयोजनस्य चाभावादिति चेत् । मैवम् । सर्वमुक्त्यनङ्गीकारवादिनं प्रति एवं पर्यनुयोगायोगात् । कन्दलीकारलीलावतीकारप्रभृतिभिः कैश्चिद्वैशेषिकविशेषैः सर्वमुक्तेरनङ्गीकारात् केषांचिदात्मनां संसार्येकस्वभावताङ्गीकारात् ।

नचैवं सति सर्वेषां तथाऽऽत्वाशङ्कया मोक्षसाधनाननुष्ठानप्रसङ्गः । शमदमोपरमतितिक्षादिना मुमुक्षुचिह्नेन श्रुतिसिद्धेन तथात्वशङ्कानिवृत्तेः । वक्रानुमानं पुनः सिद्धसाधन-

---

वैपरीत्यं किं न स्यादिति तत्राह—**नच विपरिवृत्तीति** । यदिदं दुःखाभावशेषत्वं सुखस्य तत्किं तदुत्पादकतया तदभिव्यञ्जकतया वेति विकल्प्योभयथापि व्यभिचारमाह—**आत्मनीति** । **विपञ्ची** वीणा । नहि विद्यमान एव दुःखाभावो वीणापञ्चमादिनिनादैरुत्पाद्यते अनुभूयमान एव चाभिव्यज्यत इत्यर्थः । ननु दुःखाभावस्य सुखप्रतिपत्तिशेषताप्ययुक्ता दुःखानुभवक्षणेऽपि सुखानुभवदर्शनादिति तत्राह—**नच संतापवत इति** । मूर्छादौ सुखानुभवप्रसङ्गवारणायोक्तं—**अनुभूयमान इति** ।

स्यादेतत् । यदिदं दुःखाभावेनाभिव्यज्यतयाभिमतं सुखं तत् किं वैषयिकमुत स्वाभाविकम् । नाद्यः । कण्टकादिदुःखनिवृत्तिसमये चन्दनवनितादिविषयाभावेन तत्सुखस्य तदानीमभावात् । न द्वितीयः । तत्र प्रमाणाभावादिति शङ्कते—**नन्विति** । यत्तु लीलावतीकारानुमानं तद्दूषयति—**प्रयोग इति** । निर्गुणात्मवादिनो वेदान्तिनो हेतुरसिद्ध इत्यर्थः । साधनवैकल्यं सुबोधम् । आश्रयहीनश्च दृष्टान्तः । **अत्यन्तमुच्छिद्यत इति** । दुःखप्रागभावासमानकालीनध्वंसप्रतियोगिनीत्यर्थः । प्रलयावस्थायां दुःखसन्ततेरुच्छेदस्वीकारात्सिद्धसाधनतानिवृत्त्यर्थमत्यन्तग्रहणम् । **पार्थिवेति** । तत्र हि सन्ततित्वमस्ति नचात्यन्तोच्छित्तिः सर्गान्तरेषु तेषु रूपाद्युत्पत्तेरित्यर्थः । अत्र तदीयमेव परिहारं समुद्भावयति—**नन्विति** । यदा हि सर्वेषां मुक्तिरिति पक्षः तदा क्रमेण सर्वेषु मुक्तेषु तस्य निमित्तप्रयोजनयोरभावात्सात्यन्तमुच्छिद्यत इत्यर्थः । स्यादेवं यद्येवमेव सर्वतार्किकाणां संमतिः सैव तु नास्तीत्याह—**मैवं सर्वेति** ।

ननु तर्हि कस्यापि मुमुक्षा प्रवृत्तिर्न स्यात्सर्वेषामात्मनि यद्वैकस्वभावत्वशङ्कयेति तत्र श्रौतमेव परिहारमाह—**नचैवमिति** । सिद्धसाधनतामेव विवृणोति—**नहीति** । ज्ञानानन्तकसंस्कारेत्यादिपक्षं दूषयति—

त्वादुपेक्षणीयम्, नहि मुक्तस्य दुःखनिवृत्तौ कश्चिद्विप्रतिपद्यते । तृतीयमपि मोक्षलक्षणमसंभवित्वदोषेण निरसनीयं योगप्रभावनियमनिराकरणात् अनागतदुःखध्वंसस्य साक्षात्कर्तुमशक्यत्वात् चरमदुःखध्वंसदशायां विज्ञानस्यापि विशेषगुणस्योच्छेदस्याङ्गीकारात् । प्रियस्पर्शनिषेधश्रुतिस्तु वैषयिकसुखनिषेधपरा । अन्यथा 'एषोऽस्य परमानन्दः यो वै भूमा तत्सुख'मिति सुखरूपताप्रतिपादकश्रुतिविरोधात् । नचासामुपचरितार्थत्वं मुख्यार्थे बाधकाभावात् । नच नित्यसुखस्यानुपलब्धिर्बाधिका नित्यज्ञानवदुपपत्तेः । सुखस्य विषयेन्द्रियादिजन्यत्वव्याप्तेश्च । ज्ञानेच्छादेर्जन्यत्वव्याप्तिवदेव निरसनीयत्वात् श्रुत्यवष्टम्भेन नित्यत्वाङ्गीकारस्योभयत्रापि तुल्यत्वाद्विषयाद्यभावेपि सुप्तोत्थितस्य सुखमहमस्वाप्समिति सुखपरामर्शदर्शनाच्च । नच दुःखपरामर्शस्यापि सत्त्वान्नित्यदुःखरूपत्वमपि तुल्यमिति वाच्यम् । नित्यदुःखरूपतायामात्मनः परमप्रेमास्पदत्वव्याकोपात् । नच दुःखाभावे व्यभिचारादिदमसाधनमिति वाच्यम् । तस्य सुखशेषतया परमप्रेमास्पदत्वाभावात् । परमप्रेमास्पदत्वानुपपत्तिरप्यात्मनः सुखरूपत्वे प्रमाणम् ।

आत्मनः प्रेमास्पदतायां न कस्यचिद्विवादः मा न भूवं भूयासमित्यात्मन्याशिषो लौकिकपरीक्षकसंमतत्वात् । नचेयमाशीः शरीरोपघातजन्मनो दुःखाद्बिभ्यतो नपुनरात्मानमानन्दं मन्यमानस्येति युक्तम् । शरीरोपघातजन्मनो भयस्याप्यात्मनः प्रेमास्पदत्वमन्तरानुपपत्तेः, नहि दुःखं दुःखतया भयहेतुरन्यगतस्यापि तथाभावप्रसङ्गात् । "तदेत-

---

तृतीयमपीति । चरमदुःखध्वंसः किमनागतः साक्षात्क्रियते किंवा वर्तमानः । नाद्यः । योगप्रभावनियमनिरासेनानागतसाक्षात्कारनियमनिराकरणादित्याह—**योगेति** । द्वितीये प्राह—**चरमेति** । ततः साक्षात्कारविषयो दुःखध्वंस इत्यंशोऽसंभवीत्यर्थः । यातु दुःखनिवृत्तिमात्रमेव मोक्ष इत्यत्र श्रुतिरुदाहृता तामन्यथयति—**प्रियस्पर्शेति** । मुक्तिदशायामानन्दप्रतिपादकश्रुतिराशेर्मुख्यार्थप्रच्यवनेनोपचरितार्थत्वकल्पनाद्वरं प्रियस्पर्शनिषेधस्य वैषयिकप्रियस्पर्शतया संकोचमात्रत्वमिति भावः । **नित्यज्ञानेति** । यथाहि जीवज्ञानेच्छाप्रयत्नानामनित्यत्वेप्यैश्वरज्ञानादेर्नित्यत्वमिन्द्रियादेर्हेतुजातस्य च न ज्ञानादिमात्रं प्रति व्याप्तिः किंतु तद्विशेषं प्रतीति भवद्भिः कल्प्यते तत्कस्य हेतोः योग्यत्वे सत्यनुपलब्धेरभावात्, अनन्यथासिद्धश्रुतिसमर्पितत्वाच्च, तथात्रापि स्वरूपभूतसुखस्य नित्यत्वेप्यविद्यावृततया संसारदशायामुपलब्धुमयोग्यत्वाच्छ्रुतिबलाच्च नापलापसंभव इति समुदायार्थः । अपि चोपलभ्यत एव संसारदशायामपि नित्यसुखमित्याह—**विषयाद्यभावेपीति** । यात्वत्रातिप्रसक्तिरुक्ता तां परिहरति—**नचेति** । परप्रेमास्पदत्वमेव दुःखरूपतायां न घटत इत्यर्थः । अत्र यदुक्तं दुःखाभावेपि परप्रेम्णो दर्शनात्र सुखरूपतासाधकं परप्रेमास्पदत्वमिति तत्राह—**नच दुःखेति** । निरुपाधिकत्वं हि प्रेम्णः परत्वं नाम तथाच सुखशेषदुःखाभावे कथं परत्वमित्यर्थः । एवं परानपेक्षान्यथानुपपत्त्या सुखरूपत्वमुक्तं, संप्रति परप्रेमास्पदत्वानुपपत्तिरप्यत्र प्रमाणमित्याह—**परप्रेमेति** ।

इदानीं परप्रेमास्पदत्वमेव कल्पकं साधयति—**आत्मन इत्यादिना** । **शरीरेति** । शरीरस्य य उपघातः हिंसा तज्जन्यं यद्दुःखं तद्भयादेवैवं प्रार्थनेत्यर्थः । ननु दुःखमात्मगतमेव भयजनकमिति तत्राह—**नहि दुःखमिति** । परप्रेमास्पदत्वे श्रुतिमप्याह—**तदेतदिति** । तदेतदात्मतत्त्वं पुत्रादपि प्रियतरमित्यादि

त्प्रेयःपुत्रा''दिति प्रेमास्पदत्वश्रुतेश्च । नच दुःखाभावतयात्मनः प्रेमास्पदत्वम् भावरूपत्वात् । नापि तदाश्रयतया दुःखदशायामप्यात्मनि प्रेमोपलम्भात् । नापि तत्साधनतया साधने प्रेम्णो निरुपाधिकत्वासंभवात् । अतएव न सुखसाधनतयापि सुखस्याप्यात्मार्थतया प्रेमास्पदत्वात् । अतः सकललौकिकवैदिकसुखगोचरप्रेम्णोतिशयो स्वात्मनि प्रेमा निरतिशयसुखगोचरप्रेमसमानएवात्मन्यवकल्पत इत्यर्थापत्त्यात्मनोनिरतिशयसुखस्वभावत्वसिद्धिः । प्रयोगश्च 'कुम्भः कुम्भेतराचित्कासुखान्यान्यः प्रसाध्यताम् । कुम्भत्वेन यदित्थं तत्तथा कुम्भान्तरं यथा' ॥ २ ॥ कुम्भोयमेतदितरानात्मासुखान्यान्यः कुम्भत्वात्संप्रतिपन्नकुम्भवत् ।

नच कुम्भोयमेतदितरानात्मादुःखान्यान्यः कुम्भत्वात्संप्रतिपन्नकुम्भवदित्याभाससमानयोगक्षेमता तस्यागमार्थापत्तिबाधितविषयतयानुत्थानात् । किंच सुखप्रेम्णोः संबन्ध आत्मनिष्ठः सुखनिष्ठत्वात्संप्रतिपन्नलक्ष्यत्वादिवत् । नच सुखनिष्ठोत्कर्षापकर्षादिधर्मैरनैकान्तता, तेषां वेदान्तिभिः सुखनिष्ठतानङ्गीकारात् तत्प्रतीतेरौपाधिकत्वाभ्युपगमात् । नचेदृशसंबन्धोऽनात्मनिष्ठः प्रेमनिष्ठत्वात्सत्तादिवदिति सप्रतिसाधनता । प्रेम-

---

बृहदारण्यकश्रुतेरर्थः । भवतु तर्हि दुःखाभावत्वादिति तत्राह—नच दुःखेति । अस्तु तर्हि दुःखाभावाश्रयतयेति नेत्याह—दुःखेति । तत्साधनतयेति दुःखाभावसाधनतयेत्यर्थः । अत एव [illegible]त्यर्थः । सुखस्यापीति । तथापि कथं निरतिशयत्वमित्यत आह—अत इति । [illegible] न संभवतीत्यत उक्तं—समान इति । [illegible]—कुम्भ इति । अत्र कुम्भविशेषः पक्षः । श्लोकं विवृणोति—कुम्भोयमिति । अयं कुम्भ एतत्कुम्भेतरत्वे [illegible]त्वानधिकरणादन्यः कुम्भात्कुम्भान्तरवदित्यर्थः । अत्र च [illegible] इत्युक्ते [illegible]र्थान्तरता तदर्थमनात्मासुखान्यान्य इत्युक्तं तथापि [illegible] त्वासंप्रतिपत्तेर्न[illegible] किंचित्संप्रतिपन्नमस्ति सुखं प्रति [illegible] तरेत्युक्तम् । एतत्कुम्भेतरत्वेन कुम्भान्तरे [illegible] । [illegible] प्येतरितरत्वे सति तदधिकरणत्वं [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] त्वादन्यान्यत्वं संभवति द्वितीये [illegible] त्वात्स्वरूपसुखसिद्धिः ।

[illegible]—नचेति । [illegible] । [illegible]—किंचेति । [illegible] । नहु [illegible] [illegible] तत्राह—तत्प्रतीतेरिति । [illegible] इत्यर्थः । ननु [illegible] इति तथाच [illegible]—अनात्मेति । [illegible]—नचेति । नच

निष्ठतयैव सिद्धसाधनत्वादनात्मनिष्ठ एवेति तु साधने दृष्टान्तस्य साध्यविकलता । सत्तादेरात्मानात्मनिष्ठत्वस्य परैरङ्गीकारात् । नच नित्यसुखरूपत्वे मुक्तिसंसारयोरविशेषप्रसङ्गः, तस्याविद्यातिमिरतिरोधानातिरोधानाभ्यां विशेषोपपत्तेः । नचात्मनः सुखरूपत्वे सुखं मे स्यादिति प्रेमानुपपत्तिः संबन्धव्यपदेशस्यान्यनिष्ठताव्यावृत्तिपरत्वात् । अन्यासंबन्धिसुखसाक्षात्कारे सत्यपि संबन्धाभावापराधेनापुरुषार्थत्वानुपलब्धेः । संबन्धस्य केवलव्यतिरेकाभावात् । सुखसंबन्धमात्रस्य पुरुषार्थत्वे परकीयसुखसंबन्धस्यापि तथात्वप्रसङ्गात् । संबन्धे न संबन्धान्तरमभ्युपेयं तथाचानवस्था तस्मादात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिरेव मुक्तिरित्ययुक्तम् । एतेन प्रकृतिपुरुषविवेकदर्शनात्पुरुषस्य स्वरूपावस्थानं मुक्तिरित्यपि परास्तम् । 'आत्मनो सुखरूपत्वाद्बन्धस्यान्यगतत्वतः । उपचारस्य वायोगात्संबन्धस्यानिरूपणात्' ॥ ३ ॥

सुखसाक्षात्कारस्यैव पुरुषार्थत्वोपपादनादात्मनश्च सुखत्वानभ्युपगमात् न पुरुषस्य स्वरूपमात्रावस्थानं पुरुषार्थः ।

अपिच यस्य बन्धस्तस्यैव मुक्तिः नच पुरुषस्य बन्धः बन्धस्य बुद्धिगतत्वाङ्गी-

---

स्वप्रकाशस्य तिरोधानमेव न संभवतीति वाच्यम् । मतद्वयेपि व्याप्त्यसिद्धेः । यत्तु प्रेमास्पदत्वमेव सुखरूपत्वेन स्यात् सुखैकस्याप्रार्थनीयत्वादिच्छाया आत्मरूपस्योभयानभिमतत्वादित्युक्तं तत्परिहरति—**नचात्मन इति** । नन्वन्यनिष्ठताव्यावृत्तिवत्स्वनिष्ठत्वमपि पुरुषार्थोपयोगि तथा व्यपदेशस्यापि मुख्यत्वमिति तत्राह—**अन्यासंबन्धीति** । योगिनः परसुखसाक्षात्कारेपि पुरुषार्थता नास्तीत्यन्यासंबन्धीत्युक्तम् । नच सुखस्य संबन्धित्वे विद्यमानेप्यन्यासंबन्धित्वाभावापराधेनापुरुषार्थत्वादर्शनात्तदप्यप्रयोजकम् । सुखात्मनोरभेदवादे संबन्धस्यासंमतत्वादुभयसंमतान्यासंबन्धित्वस्यैव प्रयोजकत्वे लाघवान्मम स्वरूपमितिवन्मम सुखमिति व्यवहारस्यान्यासंबन्धित्वेनैवोपपत्तेः । किं सुखसंबन्धमात्रं पुरुषार्थः किंवा स्वस्य सुखसंबन्धः । नाद्य इत्याह—**सुखसंबन्धेति** । द्वितीये प्राह—**संबन्धेति** । वादार्थमुपसंहरति—**तस्मादिति** । इदानीं सांख्यसंमतमोक्षं निराचष्टे—**एतेनेति** । महदादिविकृत्यन्ताकारपरिणामिनी त्रिगुणात्मिका जडा प्रकृतिः प्रधानापरपर्याया साहि प्रकृतिरेव न पुनर्महदादिसप्तकवत् प्रकृतिविकृत्यात्मिका नापि पृथिव्यादिषोडशवत् विकृत्येकरूपिणी । पुरुषस्त्वसंगोऽनाधेयातिशयः परमोदासीनश्चिच्छक्तिः । तयोर्विवेकाग्रहणात्संसारः । विवेकदर्शनात्त्वविवेकख्यातिनिवृत्तावुदासीनरूपावस्थानं मोक्ष इति यत्सांख्यैः समाख्यायते तदप्येतेन दुःखनिवृत्तिमात्रलक्षणमोक्षप्रतिक्षेपेण प्रतिक्षिप्तं मन्तव्यम् । तत्राप्यानन्दानवाप्तेः समानत्वादित्यर्थः । एतस्य चान्यान्यपि दूषणानि श्लोकेन संगृह्णाति—**आत्मन इति** ।

आद्यपादं विवृणोति—**सुखेति** ।

द्वितीयपादं विवृणोति—**अपिचेत्यादिना** । अनाधेयातिशयोदासीनैकरसः स्वच्छः पुरुषः नच तस्य सुखदुःखोपभोगलक्षणः संसारस्तत्प्रयोजकपुण्यापुण्यावेशो वा संभवति । भोक्तृत्वे कर्तृत्वस्यापि तन्मार्गस्याशक्यवारणत्वात् कर्तृत्वे च परिणामितया तद्व्याप्तजाड्यस्याप्यवर्जनीयतया चिच्छक्तिव्याघातेन जगत एव घोरान्धकारकूपे निपातः स्यात् । तस्मादेयं बुद्धिः सत्त्वरजस्तमोमयी तत्रैव बन्ध इति वक्तव्यं तथाच बन्धमोक्षयोर्वैयधिकरण्यमित्यर्थः । स्यादेतत् मोक्षोपि बन्धवद्बुद्धिगत एव नह्यपूर्वः कश्चिदतिशयो मोक्षाख्यः पुरुषे आधीयते, विद्यमानो वा कश्चिदाकारो निवर्त्यते असङ्गत्वात् । कथं तर्हि चेतने बन्धमोक्षप्रसिद्धिर्बुद्धिगतयोरपि तत्रोपचारात् स्फटिकमणाविवारुणिम्नः प्रसूनवर्तिनः, योद्धृगतस्येव विजयस्य राजनि । उक्तं

कारात् । नचोपचाराद्बुद्धिगतावेव वन्धमोक्षौ पुरुषे व्यपदिश्येते । निमित्ताभावादुपचारानुपपत्तेः ।

नच स्वस्वामिभावो निमित्तं सर्वथोदासीनस्य स्वामिभावे दृष्टान्ताप्रसिद्धेः । नच बुद्धेः स्वत्वमपि अनाधेयातिशयपुरुषेऽनुपकारकत्वात् । नच द्रष्टृदृश्ययोर्योग्यतालक्षणः संबन्धः मुक्तावपि प्रसङ्गात्, तस्यास्तदाप्यनपायात् । नच पुरुषभेदेन प्रकृतिगतयोग्यताया अपायानपायौ । अनाधेयातिशयतया पुरुषं प्रति प्रकृतिविशेषाभावे तद्व्यवस्थानुपपत्तेः; तस्मादनतिशयानन्दस्वभावस्यात्मनोऽविद्यातिरोधानमेव वन्धः विद्यानिमित्तस्तदस्तमयो मोक्ष इति सिद्धम् ।

ननु कस्याविद्या किं ब्रह्मणो जीवानां वा नाद्यः । सर्वज्ञस्य तदनुपपत्तेः । न द्वितीयः । तेषां परमार्थतः परस्माद्भेदेऽद्वैतव्याघातात् । अभेदे च पूर्वदोषानुषङ्गात् ।

अविद्याकल्पितभेदत्वे चेतरेतराश्रयापातात् । अविद्याधीनो जीवविभागो जीवाश्रया चाविद्येति । अनुपपत्तिरविद्याया न दूषणमिति चेत् । अनुपपत्त्यभावे मुक्तानां ब्रह्मणश्च

हि—'रूपैः सप्तभिरेव तु बध्नात्यात्मानमात्मना प्रकृतिः । सैव च पुरुषार्थं प्रति विमोचयत्येकरूपेणे'ति । तथा पतञ्जलिनापि—'एवं बन्धमोक्षौ बुद्धिकृतौ बुद्धावेव वर्तमानौ पुरुषे व्यपदिश्येते स हि तत्फलस्य भोक्ते'ति । तत्राह—**नचोपचारादिति** । एतेन तृतीयः पादो विवृतः । असाधारणसंबन्धं निमित्तीकृत्य ह्युपचारः प्रवर्तते यथा क्रौर्यशौर्यादिगुणगणशालिनि बलवर्मणि सिंहशब्दः । नचात्यन्तविलक्षणयोर्धितयोरस्ति तादृशगुणयोग इत्याह—**निमित्तेति** । एतेन तुरीयचरणो विवृतः ।

धनदानादिना ह्युपकुर्वतां वसुधापतिप्रभृतीनां स्वामित्वं दृष्टं बुद्ध्यादिनोपकुर्वतां च भृत्यादीनां स्वत्वं, नचेह तदस्तीत्याह—**नच स्वस्वामीत्यादिना** । ननु चिच्छक्तेः पुरुषस्य द्रष्टृयोग्यतास्ति जडबुद्धेर्दृश्ययोग्यता, अतो योग्यतालक्षण एवानयोः संबन्धोऽस्त्वित्यतेरः । युक्तं चैतत्, इतरथोभयोर्वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति तत्राह—**नच द्रष्टृदृश्ययोरिति** । एषा योग्यता मुक्तावप्यस्तीत्यनिर्मोक्ष एव स्यादित्यर्थः । अथ संसारावस्थायामेव योग्यता न मुक्ताविति ब्रूयात्तत्राह—**तस्या इति** । स्वरूपातिरेकिणी न योग्यता नामास्तीति भावः । यदि मुक्तौ तस्यानयोग्यैव प्रकृतिस्तदेकत्वात्तस्या न किंचिदपि तत्र योग्यतेत्येकमुक्तौ सर्वमुक्तिः स्यात् । अथैकापि प्रकृतिर्मुक्तं प्रत्येवायोग्या नेतरं प्रति । यथोक्तं—'कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वा'दिति । तत्राह—**नच पुरुषेति** । तत्र वक्तव्यं किंनिमित्तावपायानपायौ मुक्तामुक्तत्वलक्षणपुरुषविशेषप्रयुक्तौ किं वा प्रकृतिरेवैवं जानाना तिरोदधाति वंचित्प्रत्यात्मानमिति । तत्र नाद्य इत्याह—**अनाधेयेति** । इतरस्तु जडत्वात्प्रकृतेरपास्तः । एवं परानिमतं मोक्षं निरस्य स्वसिद्धान्तसिद्धमोक्षमुपसंहारव्याजेन दर्शयति—**तस्मादिति** ।

अविद्या तिरोधानं बन्धो विद्या चाविद्यानिवृत्तिर्मोक्ष इत्युक्तं तदेतदनुपपादनीयम् । तत्राविद्यातिरोधानं निरूपयिष्यन्नविद्याश्रयविषयावाक्षिप्य समादधानुत्तरवादेन—**ननु कस्येत्यादिना** । **सर्वज्ञस्येति** । यः खल्वविद्याश्रयोऽसावज्ञो भ्रान्तो वा दृष्टः, सर्वज्ञस्य च ब्रह्मणो ह्यभावेऽपि निवृत्तिरित्यर्थः ।

ननु यद्यपि वस्तुतोऽभिन्ना ब्रह्मणो जीवाः तथाप्यविद्याविकल्पितभेदा इति । तेषामविद्येति न ब्रह्मणस्त्वमिति तत्राह—**अविद्येति** । जीवविभागे सिद्धे तदाश्रिताऽविद्यासिद्धिः सिद्धायां च तस्यां जीवविभागसिद्धिरितीतरेतराश्रयत्वमित्यर्थः । मण्डनमिश्रमतमनुवदति—**अनुपपत्तिरिति** । ननु तथा मुक्तानां ब्रह्मणो वा अनुपपत्तिरस्तीति नास्तिकैः परिकल्प्यते किं नाहं तन्निदर्शनमनुपपन्न इत्याशङ्क्येति इष्टे—

---

१ तत्तत्प्रकरणैः पाठो नास्ति ।

सा किं न स्यात् । ननु न सा मुक्तानां ब्रह्मणश्च भाति नापि कल्प्या । कल्पकाभावात् । मुक्तसर्वज्ञयोरविद्याश्रयत्वव्याघाताच्च । जीवानां तु न सा कल्प्या अहमज्ञ इत्यनुभवसिद्धत्वादिति चेत् । न । अविद्याकल्पितोऽहमज्ञ इत्यनुभवाभावात् । नन्वहमिति प्रतीतिः कल्पिततामविद्याश्रयस्य बोधयति । अहंकृतेः कल्पनामयत्वात् । सुषुप्ततुरीयादौ च सत्यपि चिदात्मनि तदभावात् । अहं ब्रह्मास्मीति सामानाधिकरण्यस्य योयं स्थाणुरसौ पुमानितिवद्बाधपरत्वात् । अहंशब्दस्य तत्र लक्षण या शोधितत्वंपदार्थविषयत्वाभ्युपगमाच्च अतः कल्पिताश्रयमज्ञानं प्रतीतित एव सिद्धमितिचेत् । न । प्रविलीनाहंकारेप्यात्मनि सुषुप्तादावज्ञानस्य सद्भावाभ्युपगमादन्यथा सुषुप्तिप्रलययोर्मुक्तिप्रसङ्गात् । तस्मादविद्याधीनो जीवविभागस्तदधीना वाऽविद्येति दुर्वारा परस्पराश्रयता ।

नच बीजाङ्कुरसन्तानयोरिव जीवाविद्ययोरनादित्वेन तत्परिहारः । दृष्टान्तवैषम्यात् । तत्र हि बीजाङ्कुरव्यक्तीनामन्योन्यकार्यकारणभावात् तत्सन्तानयोः परस्पराधीनत्वव्यपदेशः, इहतु जीवाविद्याव्यक्त्योरेकत्वात् कार्यकारणभावाभावाच्च कथं तथा व्यपदेशः स्यात् । नन्वात्मनि गुणवत्त्वद्रव्यत्वयोरिवानादित्वेपि प्रयोज्यप्रयोजकभावो जीवाविद्ययोः किं न स्यादिति चेत् । तर्ह्यविद्यावत्त्वजीवत्वयोश्चिन्मात्रं किमधिकरणमुताविद्याविशिष्टम् । आद्ये ब्रह्मण्येवाविद्येति प्राचीनदोषानुषङ्गः । द्वितीये पुनरविद्यावत्येवाविद्येत्यात्माश्रयः । ब्रह्मवज्जीवस्यानादित्वे च न ब्रह्मप्रतिबिम्बता ।

नन्विति । ननु कल्पकाभावो जीवेऽपि समानः । सत्यं, कल्पनायामयं दोषः । अनुभूयते तु जीवे इत्याशयवानाह—**जीवानामिति** । ननु यद्यप्यहमज्ञ इत्यत्राविद्याकल्पिताऽऽश्रयत्वं न केनाप्युल्लिख्यते तथाप्यज्ञ इति प्रतीतिबलादज्ञानाश्रयस्याविद्याकल्पिततास्तीति शङ्कते—**नन्वहमित्यादिना** । **अहंकृतेरिति** । अहमिति कृतिः करणमहमाकारेण परिणामो यस्मिन् यस्याहंकारस्य वेत्यर्थः । अयावदात्मभावित्वाच्च कल्पित इत्याह—**सुषुप्तेति** । तुरीयं मोक्षावस्था । नन्वहं ब्रह्मास्मीति वाक्येन ब्रह्मसामानाधिकरण्यमहंकारस्योच्यते नच कल्पितस्य वस्तुभूतेनैक्यं संभवतीति कथं कल्पितत्वमहंकारस्येति तत्राह—**अहमिति** । अन्यतरबाधायामपि भ्रान्तिस्थलेषु सामानाधिकरण्यं दृश्यत इत्यर्थः । ननु न तावदिदं वाक्यं बाधमात्रपरम् ऐक्योपदेशपरत्वात् ऐक्यसाक्षात्कारेण ह्यविद्यानिवृत्तिरिति । सत्यं, शोधितत्वं पदार्थस्य ब्रह्मैक्योपदेशपरं नत्वहंकारस्य । कथं तर्ह्यहंशब्दस्य तत्र प्रवृत्तिस्तत्राह—**अहंशब्दस्येति** । स्यादेवं यद्यहंकारविशिष्टाश्रितमज्ञानमिति ते मतं स्यात् । नत्वेवं सुषुप्तिप्रलययोरप्यस्ति दण्डायमानमज्ञानमिति हि ते मतम्, नच तदाहंकारोस्ति । विकारस्य तदा प्रविलयात्तदभावे कथं कल्पिताश्रयत्वमज्ञानस्येति दूषयति पूर्ववादी—**न प्रविलीनेति** ।

मण्डनवाचस्पतिमिश्राभिमतपरिहारं दूषयति—**नचेति** । वैषम्यमेवाह—**तत्र हीति** । नहि साक्षात्सन्तानयोरन्योन्यस्मादुत्पत्तिः । अनादित्वात् । ततो व्यक्तिद्वारा व्यक्तीनामप्यनेकतया नान्योन्यमुत्पत्तिः । नहि यतो बीजाद्योऽङ्कुरो जायते तदेव बीजं तस्मादङ्कुरात् अपित्वङ्कुरान्तरात् नचेह तथा । नहि प्रतिदिनमन्येन्ये जीवाः नाप्यविद्या तस्मादस्त्येव वैषम्यमित्यर्थः । यद्यप्यनादित्वादेकत्वाच्च नान्योन्यमुत्पत्तिर्जीवाविद्ययोर्नाप्यन्योन्यज्ञप्तिः एकस्य स्वप्रकाशत्वात् अपरस्य साक्षिवेद्यत्वात् तथाप्यन्योन्यनियम्यत्वं घटत इति दृष्टान्तमवष्टभ्य शङ्कते—**नन्वात्मनीति** । तर्हि यथागुणवत्त्वद्रव्यत्वयोरेकआत्माधिकरणं तथात्राप्येकमधिकरणं वक्तव्यं तत्किं चिन्मात्रं किं वा अविद्याविशिष्टमिति विकल्प्य दूषयति—**तर्हीत्यादिना** । दूषणान्तरं चाह—**ब्रह्मवदिति** ।

अथ ब्रह्मैवं स्वाविद्यया संसरति स्वविद्यया च विमुच्यत इत्युच्येत, तदा तस्यैकत्वान्न विद्वदविद्वद्गुरुशिष्यबन्धमोक्षादिव्यवस्थाः स्युः। तथाहि—यदि नोत्पन्नाविद्या कस्तदा गुरुरात्मान्तराभावात्, यद्युत्पन्ना कस्तदा शिष्यः सर्वभेदप्रविलयात्। मायाविनिर्मितौ गुरुशिष्यौ स्त एवेति चेन्न। उत्पन्नविद्यस्य मायानुपपत्तेः। शिष्याविद्याविनिर्मितो गुरुरिति चेत्। न। अविद्यानिर्मितस्य जडत्वेन विद्यावत्त्वानुपपत्तेः। दृश्यत एवाविद्यानिर्मितस्य गुरुत्वं स्वप्न इति चेत्। तर्हि शिष्याविद्याविनिर्मितस्य गुरुत्वे तस्य तस्यापि शिष्यस्य स्वीयस्वीयशिष्यं प्रति गुरुत्वेन तत्तदविद्याविनिर्मितत्वान्न कोपि परमार्थः परमात्मतया निरूपितः स्यात्। यत्त्वाहुः, स्वात्मानमेव कल्पितभेदं गुरुः शास्तीति। तच्चायुक्तम्। तस्य स्वात्मनो मुक्तिं निश्चिन्वतः स्वव्यतिरेकेण तेषामभावं च पश्यतस्तदुपदेशार्थं प्रवृत्त्ययोगात्। प्रवृत्तौ च 'मन्मुक्त्यैवासि मुक्तस्त्वं मा यत्नं कुरु मुक्तये' इत्येवोपदेशप्रसङ्गात्॥

किंचानादौ संसारे कस्यचिन्मुक्तिरासीन्न वा। आद्ये नेदानीं संसारोपलम्भः स्यादात्मान्तराभावात्। द्वितीयेपि कथं भविष्यतीति प्रत्याशा। नच विद्याभावात्पूर्वममुक्तिः। शुकवामदेवप्रभृतीनामविद्यमाना विद्याऽन्यस्य भविष्यतीति प्रत्याशाऽसंभवात्, गुरुसंप्रदायाभावाच्च। तस्मादेकात्मवादे बन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्तेः पारमार्थिक एवात्मभेदः समाश्रयणीयः। प्रयोगश्च—आत्मा आत्मप्रतियोगिकान्योन्याभाववान् आत्मनिष्ठमिथ्याभेदातिरिक्तभेदवान् लक्ष्यत्वाद्घटवत्। 'नचैको देवः सर्वभूतेषु गूढः' इत्याद्यागमविरोधः। तस्येश्वरैकत्वप्रतिपादनपरत्वात्। नच तत्र सर्वभूतान्तरात्मत्वविरोधः। तस्यैव नियामकतया

इष्टसिद्धिकारमतमुद्भावयति—**अथेति**। गुर्वादिविभागाभावमेव प्रपञ्चयति—**तथाहीत्यादिना**। यद्यप्युत्पन्नविद्यतया गुरोर्माया नास्ति तथापि शिष्यस्याविद्यास्ति [illegible] एव तद्गुरुः। नच कल्पितस्योपदेष्टृत्वानुपपत्तिः स्वप्नवदुपपत्तेरिति शङ्कते—**शिष्याविद्येति**। एवं शिष्याविद्याविनिर्मितो गुरुरिति पक्षं दूषयित्वा गुर्वविद्याविनिर्मितः शिष्य इति पक्षं दूषयति—**यत्त्वाहुरिति**। तस्याप्यविद्यावस्थायामियं कल्पनेति वक्तव्यं सा चोत्पन्नविद्यस्य ध्वस्तेति शिष्यकल्पनैव नास्ति कथमनुशिष्यात्। भवतु तथाप्यधिगतपरमार्थत्वाच्छिष्यादितत्त्वं जानन् कथमनुशिष्यादित्याह—**तच्चायुक्तमित्यादिना**।

एवं गुरुशिष्यव्यवस्थानुपपत्तिमुक्त्वा बद्धमुक्तव्यवस्थानुपपत्तिमप्याह—**किंचेत्यादिना**। ननु पूर्वं विद्यैव नोत्पन्ना तेनोपपन्नः संसारः, शुकादीनां तु [illegible] तत्राह—**नच विद्येति**। किंच पूर्वं कस्यचिदपि चेद्विद्या नोत्पन्ना तर्हि गुरुसंप्रदायाभावादधुनापि विद्या नोत्पद्येतेति [illegible] संसारादनिर्मोक्षप्रसङ्ग इत्याह—**गुरुसंप्रदायेति**। [illegible] च भेद इत्यसंगतम्। अतः पारमार्थिक एवात्मभेद इत्याह—**तस्मादिति**। [illegible] **आत्मप्रतियोगिकेत्युक्तम्**। आत्मनोऽभिन्नत्वे इत्यर्थः। [illegible]—**आत्मनिष्ठेति**। [illegible] मिथ्याभेदातिरिक्तेत्युक्तम्। [illegible] 'नचैको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा' इति सर्वभूतानामन्तरात्मत्वमप्यस्य [illegible] तत्त्वं [illegible] इत्याह—**नच तत्रेति**। [illegible]

सा किं न स्यात् । ननु न सा मुक्तानां ब्रह्मणश्च भाति नापि कल्प्या । कल्पकाभावात् । मुक्तसर्वज्ञयोरविद्याश्रयत्वव्याघाताच्च । जीवानां तु न सा कल्प्या अहमज्ञ इत्यनुभवसिद्धत्वादिति चेत् । न । अविद्याकल्पितोऽहमज्ञ इत्यनुभवाभावात् । नन्वहमिति प्रतीतिः कल्पिततामविद्याश्रयस्य वोधयति । अहंकृतेः कल्पनामयत्वात् । सुषुप्ततुरीयादौ च सत्यपि चिदात्मनि तदभावात् । अहं ब्रह्मास्मीति सामानाधिकरण्यस्य योऽयं स्थाणुरसौ पुमानितिवद्बाधपरत्वात् । अहंशब्दस्य तत्र लक्षण या शोधितत्वंपदार्थविषयत्वाभ्युपगमाच्च अतः कल्पिताश्रयमज्ञानं प्रतीतित एव सिद्धमितिचेत् । न । प्रविलीनाहंकारेप्यात्मनि सुषुप्तादावज्ञानस्य सद्भावाभ्युपगमादन्यथा सुषुप्तिप्रलययोर्मुक्तिप्रसङ्गात् । तस्मादविद्याधीनो जीवविभागस्तदधीना वाऽविद्येति दुर्वारा परस्पराश्रयता ।

नच बीजाङ्कुरसन्तानयोरिव जीवाविद्ययोरनादित्वेन तत्परिहारः । दृष्टान्तवैषम्यात् । तत्र हि बीजाङ्कुरव्यक्तीनामन्योन्यकार्यकारणभावात् तत्सन्तानयोः परस्पराधीनत्वव्यपदेशः, इहतु जीवाविद्याव्यक्तयोरेकत्वात् कार्यकारणभावाभावाच्च कथं तथा व्यपदेशः स्यात् । नन्वात्मनि गुणवत्त्वद्रव्यत्वयोरिवानादित्वेपि प्रयोज्यप्रयोजकभावो जीवाविद्ययोः किं न स्यादिति चेत् । तर्ह्यविद्यावत्त्वजीवत्वयोश्चिन्मात्रं किमधिकरणमुताविद्याविशिष्टम् । आद्ये ब्रह्मण्येवाविद्येति प्राचीनदोषानुषङ्गः । द्वितीये पुनरविद्यावत्येवाविद्येत्यात्माश्रयः । ब्रह्मवज्जीवस्यानादित्वे च न ब्रह्मप्रतिबिम्बता ।

नन्विति । ननु कल्पकाभावो जीवेऽपि समानः । सत्यं, कल्पनायामयं दोषः । अनुभूयते तु जीवे इत्याशयवानाह—**जीवानामिति** । ननु यद्यप्यहमज्ञ इत्यत्राविद्याकल्पिताऽऽश्रयत्वं न केनाप्युल्लिख्यते तथाप्यत्र इति प्रतीतिबलादज्ञानाश्रयस्याविद्याकल्पितताऽस्तीति शङ्कते—**नन्वहमित्यादिना** । **अहंकृतेरिति** । अहमिति कृतिः करणमहमाकारेण परिणामो यस्मिन् यस्याहंकारस्य वेत्यर्थः । अथायदात्मभावित्वात्र कल्पित इत्याह—**सुषुप्तेति** । तुरीयं मोक्षावस्था । नन्वहं ब्रह्मास्मीति वाक्येन ब्रह्मसामानाधिकरण्यमहंकारस्योच्यते नच कल्पितस्य वस्तुभूतेनैवयं संभवतीति कथं कल्पितत्वमहंकारस्येति तत्राह—**अहमिति** । अन्यतरबाधायामपि भ्रान्तिस्थलेषु सामानाधिकरण्यं दृश्यत इत्यर्थः । ननु न तावदिदं वाक्यं बाधमात्रपरम्, ऐक्योपदेशपरत्वात्, ऐक्यसाक्षात्कारेण ह्यविद्यानिवृत्तेरिति । सत्यं, शोधितत्वंपदार्थस्य ब्रह्मैक्योपदेशपरं नत्वहंकारस्य । कथं तर्ह्यहंशब्दस्य तत्र प्रवृत्तिस्तत्राह—**अहंशब्दस्येति** । स्यादेवं यद्यहंकारविशिष्टश्चितन्यमज्ञानमिति ते मतं स्यात् । नन्वेवं सुषुप्तिप्रलययोरप्यस्ति दण्डायमानमज्ञानमिति हि ते मतम्, नच तदाहंकारोऽस्ति । विकारस्य तदा प्रविलयात्तदभावे कथं कल्पिताश्रयत्वमज्ञानस्येति दूषयति पूर्ववादी—**न प्रविलीनेति** ।

[illegible]परिहारं दूषयति—**नचेति** । वैषम्यमेवाह—**तत्र हीति** । नहि [illegible] [illegible]न्योन्यस्मादुत्पत्तिः । अनादित्वात् । ततो व्यक्तिद्वारा व्यक्तीनामप्यनेकतया नान्योन्यमुत्पत्तिः । नहि यतो बीजादङ्कुरो जायते तदेव बीजं तस्मादङ्कुरात्, अपि त्वङ्कुरान्तरात्, नचेह तथा । नहि प्रति[illegible] [illegible] जीवाः [illegible] तस्मादस्त्येव वैषम्यमित्यर्थः । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] —**नन्वात्मनीति** । [illegible] —**तर्हीत्यादिना** । [illegible] —**ब्रह्मवदिति** ।

अथ ब्रह्मैव स्वाविद्यया संसरति स्वविद्यया च विमुच्यत इत्युच्येत, तदा तस्यैकत्वान्न विद्वदविद्वद्गुरुशिष्यबन्धमोक्षादिव्यवस्थाः स्युः। तथाहि—यदि नोत्पन्नाविद्या कस्तदा गुरुरात्मान्तराभावात्, यद्युत्पन्ना कस्तदा शिष्यः सर्वभेदप्रविलयात्। मायाविनिर्मितौ गुरुशिष्यौ स्त एवेति चेन्न । उत्पन्नविद्यस्य मायानुपपत्तेः । शिष्याविद्याविनिर्मितो गुरुरिति चेत् । न । अविद्यानिर्मितस्य जडत्वेन विद्यावत्त्वानुपपत्तेः । दृश्यत एवाविद्यानिर्मितस्य गुरुत्वं स्वप्न इति चेत् । तर्हि शिष्याविद्याविनिर्मितस्य गुरुत्वे तस्य तस्यापि शिष्यस्य स्वीयस्वीयशिष्यं प्रति गुरुत्वेन तत्तदविद्याविनिर्मितत्वान्न कोपि परमार्थः परमात्मतया निरूपितः स्यात् । यच्चाहुः, स्वात्मानमेव कल्पितभेदं गुरुः शास्तीति । तच्चायुक्तम् । तस्य स्वात्मनो मुक्तिं निश्चिन्वतः स्वव्यतिरेकेण तेषामभावं च पश्यतस्तदुपदेशार्थं प्रवृत्त्ययोगात् । प्रवृत्तौ च 'मन्मुक्त्यैवासि मुक्तस्त्वं मा यत्नं कुरु मुक्तये' इत्येवोपदेशप्रसङ्गात् ॥

किंचानादौ संसारे कस्यचिन्मुक्तिरासीन्न वा । आद्ये नेदानीं संसारोपलम्भः स्यादात्मान्तराभावात् । द्वितीयेपि कथं भविष्यतीति प्रत्याशा । नच विद्याभावात्पूर्वममुक्तिः । शुकवामदेवप्रभृतीनामविद्यमाना विद्याऽन्यस्य भविष्यतीति प्रत्याशाऽसंभवात्, गुरुसंप्रदायाभावाच्च । तस्मादेकात्मवादे बन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्तेः पारमार्थिक एवात्मभेदः समाश्रयणीयः । प्रयोगश्च—आत्मा आत्मप्रतियोगिकान्योन्याभाववान् आत्मनिष्ठमिथ्याभेदातिरिक्तभेदवान् लक्ष्यत्वाद्घटवत् । 'नचैको देवः सर्वभूतेषु गूढः' इत्याद्यागमविरोधः । तस्येश्वरैकत्वप्रतिपादनपरत्वात् । नच तत्र सर्वभूतान्तरात्मत्वविरोधः । तस्यैव नियामकतया

इष्टसिद्धिकारमतमुद्भावयति—**अथेति** । गुर्वादिविभागाभावमेव प्रपञ्चयति—**तथाहीत्यादिना** । यद्यप्युत्पन्नविद्यतया गुरोर्माया नास्ति तथापि शिष्यस्याविद्यास्ति अनुत्पन्नविद्यत्वात्तदविद्याविजृम्भित एव तद्गुरुः । नच कल्पितस्योपदेष्टृत्वानुपपत्तिः स्वाप्नवदुपपत्तेरिति शङ्कते—**शिष्याविद्येति** । एवं शिष्याविद्याविनिर्मितो गुरुरिति पक्षं दूषयित्वा गुर्वविद्याविनिर्मितः शिष्य इति पक्षं दूषयति—**यच्चाहुरिति** । तस्याप्यविद्यावस्थायामियं कल्पनेति वक्तव्यं सा चोत्पन्नविद्यया ध्वस्तेति शिष्यकल्पनैव नास्ति कथमनुशिष्यात् । भवतु तथाप्यधिगतपरमार्थत्वाच्छिष्यादितत्त्वं जानन्न पृथक्तमुपदिशेदित्याह—**तच्चायुक्तमित्यादिना** ।

एवं गुरुशिष्यव्यवस्थानुपपत्तिमुक्त्वा बन्धमुक्तिव्यवस्थानुपपत्तिमप्याह—**किंचेत्यादिना** । ननु पूर्वं विद्यैव नोत्पन्ना तेनोपपन्नः संसारः, शुकादीनां तु विद्योत्पत्तिश्रवणमर्थवादमात्रमिति तत्राह—**नच विद्येति** । किंच पूर्वं कस्यचिदपि चेद्विद्या नोत्पन्ना तर्हि गुरुसंप्रदायाभावादद्यापि विद्या नोत्पद्येतेति नित्यबद्धस्यैव संभवादनिर्मोक्षप्रसङ्ग इत्याह—**गुरुसंप्रदायेति** । तदेवमविद्याश्रयाभिन्नत्वादविद्याधीनो जीवब्रह्मणोर्जीवानां च भेद इत्यसंबद्धम् । अतः पारमार्थिक एवात्मभेद इत्याह—**तस्मादिति** । घटान्योन्याभाववत्त्वेन सिद्धसाधनतापरिहाराय **आत्मप्रतियोगिकेत्युक्तम्** । आत्मनो भिन्न इत्यर्थः । भेदमात्रसत्त्वेऽप्यनुमानमाह—**आत्मनिष्ठेति** । अतिरिक्तत्वमनधिकरणत्वं, सिद्धसाधनतापरिहारार्थं मिथ्याभेदातिरिक्तेत्युक्तम् । अप्रसिद्धविशेषणतानिरासार्थमात्मनिष्ठेत्युक्तम् । 'नन्वेको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मे'ति सर्वभूतानामन्तरात्मत्वमन्यस्य कीर्त्यते स च क्षेत्रज्ञ एवेति कथमस्येश्वरविषयता इत्याशङ्क्यान्तर्यामितया तस्यापि तत्संभवतीत्याह—**नच तत्रेति** । नन्वेक एव तु भूतात्मेति प्रतिभूतभेदेन प्रतिभासमानजीवात्मनामैक्य-

तेन्वहं सुखीत्यनुभवसद्भावात् नासौ दण्डवारितः । एतेन सुखादिप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्तिरपि साक्षिसिद्धौ प्रमाणमिति परास्तम् । अन्यथाप्युपपत्तेः । नच व्यभिचारिकरणजन्यज्ञानानां चैतन्यरूपमनुगतमनुसंधातारमन्तरेण प्रतिसंधानानुपपत्तिः साक्षिणि प्रमाणम् । ज्ञानानां स्वयंप्रकाशत्वात् तदाश्रयतया सिद्धस्य स्थिरस्यात्मनः पूर्वोत्तरकालीनज्ञानानुसंधानोपपत्तेः । एतेन प्रमातृप्रमाणप्रमेयप्रतीत्यन्यथानुपपत्तिरपि परास्ता त्रिपुटीप्रत्यक्षवादे घटमहं जानामीति त्रितयप्रतिभासोपपत्तेः ।

नापि 'साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चे'त्यागमः प्रमाणम् । साक्षादीक्षत इतीश्वरस्य सर्वापरोक्षदर्शिनः प्रतिपादनात् । तदेवं न साक्षिणः सिद्धिः सिद्धावपि न साक्ष्याणां धर्मत्वसिद्धिः । "आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति सन्ति धर्माः" इति साक्ष्याणामपि तद्धर्मत्वस्वीकारात् । किंचाकाशो विशेषगुणवद्व्यापकद्रव्यान्यः द्रव्यत्वाद्घटवदित्यनुमानादपि आत्मनां सुखादिविशेषगुणवत्त्वसिद्धिः ।

तथाच तत्रावस्थानमेषां नानात्वसिद्धिः । अत्रोच्यते । यत्तावदुक्तं सर्वज्ञत्वाद्ब्रह्मणो नाविद्येति, तदयुक्तम् । यतः—'स्वरूपतः प्रमाणैर्वा सर्वज्ञत्वं द्विधा स्थितम् । तत्रोभयं

[illegible] —**एतेनेति**। **अन्यथापीति** । [illegible] । ननु [illegible] ज्ञानानि [illegible] जानामि [illegible] । [illegible] —**नच व्यभिचारीति** । [illegible] —**ज्ञानानामिति** ।

[illegible] —**नापि साक्षीति** । [illegible] —**निर्गुणश्चेति** । [illegible] —**किंचेति** । [illegible]

[illegible] —**तथाचेति** । [illegible] —**अत्रेति** । [illegible]

विना विद्यासंबन्धं नैव सिध्यति[1] ॥ ४ ॥ स्वरूपप्रज्ञया चेत्सर्वज्ञत्वं ब्रह्मणोऽभ्युपगम्यते तदा असङ्गस्य ब्रह्मणो नाविद्यामन्तरेणाशेषार्थसंगतिरिति सर्वज्ञत्वोपपत्त्यर्थमेव साभ्युपगमनीया । प्रमाणतः सर्वज्ञत्वेपि प्रमातृत्वस्य प्रमाणप्रमेयसंबन्धस्य चाविचारितरमणीयानाद्यविद्यासंबन्धमन्तरेणासिद्धेः सर्वज्ञत्वमविद्यावत्तामाक्षिपति—नतु प्रतिक्षिपतीति कुतो विप्रतिषेधः ।

ननु प्रकाशरूपस्य कथमप्रकाशरूपाविद्याश्रयत्वं परस्परविरोधिनोस्तमःप्रकाशयोरिवाधाराधेयभावानुपपत्तेरिति चेत् । मैवम् । विकल्पासहत्वात् । किमप्रकाशशब्देन प्रकाशाभावः उत प्रकाशादन्यत् तद्विरुद्धं वा विवक्षितम् । नाद्यः । अविद्याया भावाभावविलक्षणत्वेनाभावत्वानभ्युपगमात् । द्वितीये तु दृष्टान्ताभावः । किं खलु चित्प्रकाशादन्यत्तदाश्रयं न भवतीति मां प्रत्युदाह्रियेत सर्वस्य जडस्य चित्प्रकाशाश्रयत्वाभ्युपगमात् । तदेकाश्रयस्य तेन सह विरोधासंभवान्न तृतीयोपि । नचाविरुद्धत्वादनिवृत्तिः । वेदान्तवाक्यजनितेन ब्रह्मैकाकारेण विज्ञानेन तदवच्छिन्नेन वा चित्प्रकाशेन तन्निवृत्त्युपपत्तेः । नच विज्ञानस्य निवर्तकान्तराभावादनिवृत्तिः, भावे वा तन्निवर्तकान्तरस्याभ्युपगन्तव्यत्वादनवस्थेति वाच्यम् । कारणनिवृत्त्यैव तन्निवृत्तेरप्यत्र सिद्धत्वात् । नच कार्येण कार-

---

यथा वा तावद्योगिनामनुभवयोग्यविद्यासंबन्धमन्तरेण नोपपद्यते इति श्लोकार्थः । विवृणोति—**स्वरूपेत्यादिना** । यथा दृग्दृश्ययोराध्यासिक एव संबन्धो नान्यथेत्युपपादितं प्रथमपरिच्छेदे मिथ्यात्ववादे । **प्रमातृत्वस्येति** । प्रमाणजनितज्ञानाधारपरिणामी प्रमाता नाम । नच निर्विकल्पकचिन्मात्रात्मनः परिणामसंभवः, नापि केवलजडबुद्धेः [illegible] प्रकाशाभासपरिणामः । तस्मादविद्यात्मनोरितरेतराध्यासविवर्तितः प्रमाता स चेन्द्रियाद्यधिष्ठाता । इतरथा तेषां करणत्वस्य कर्तृत्वं च नोपपद्यत इति । नच तेष्वहंममाभिमानरहितस्य तदधिष्ठातृत्वमस्ति परवपुरादिष्वदर्शनात् । नचासङ्गस्याविद्याध्यासमन्तरेण तादृगभिमानसंभवः । प्रमाणप्रमेययोः संबन्धस्य चाध्यासिकत्वम् [illegible] तत्प्रमाणजनितमपि सर्वज्ञत्वम् [illegible] ।

एवमविद्याश्रयत्वं सर्वज्ञत्वम् [illegible] ननु विरुद्ध [illegible] परिहरति—**ननु प्रकाशेत्यादिना** । [illegible] इति विकल्प्य [illegible]—**नाद्य इति** । द्वितीये [illegible]—**द्वितीय इति** । [illegible] । [illegible] । [illegible]—**तदेकेति** । [illegible]—**नचाविरुद्धेति** । [illegible] । **विज्ञानस्येति** । [illegible]—**नच कार्येणेत्यादिना** । [illegible]

---

१ [illegible] ।

तेनाहं सुखीत्यनुभवसद्भावात् नासौ दण्डवारितः । एतेन सुखादिप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्तिरपि साक्षिसिद्धौ प्रमाणमिति परास्तम् । अन्यथाप्युपपत्तेः । नच व्यभिचारिकरणजन्यज्ञानानां चैतन्यरूपमनुगतमनुसंधातारमन्तरेण प्रतिसंधानानुपपत्तिः साक्षिणि प्रमाणम् । ज्ञानानां स्वयंप्रकाशत्वात् तदाश्रयतया सिद्धस्य स्थिरस्यात्मनः पूर्वोत्तरकालीनज्ञानानुसंधानोपपत्तेः । एतेन प्रमातृप्रमाणप्रमेयप्रतीत्यन्यथानुपपत्तिरपि परास्ता त्रिपुटीप्रत्यक्षवादे घटमहं जानामीति त्रितयप्रतिभासोपपत्तेः ।

नापि 'साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चे'त्यागमः प्रमाणम् । साक्षाद्दीक्षत इतीश्वरस्य सर्वापरोक्षदर्शिनः प्रतिपादनात् । तदेवं न साक्षिणः सिद्धिः सिद्धावपि न साक्ष्याणां धर्मत्वसिद्धिः । "आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति सन्ति धर्माः" इति साक्ष्याणामपि तद्धर्मत्वस्वीकारात् । किंचाकाशो विशेषगुणवद्व्यापकद्रव्यान्यः द्रव्यत्वाद्घटवदित्यनुमानादपि आत्मनां सुखादिविशेषगुणवत्त्वसिद्धिः ।

तथा च तद्वैधर्म्यादात्मनां नानात्वसिद्धिः । अत्रोच्यते । यत्तावदुक्तं सर्वज्ञत्वाद्ब्रह्मणो नास्तित्वमिति, तदयुक्तम् । यतः—'स्वरूपतः प्रमाणैर्वा सर्वज्ञत्वं द्विधा स्थितम् । तत्रोभयं

[illegible] साक्षिणि दूषयित्वा अर्थापत्तिं दूषयति—**एतेनेति**। **अन्यथापीति** । [illegible] । ननु चक्षुरादिरूपव्यभिचारिकरणजन्यानि यानि ज्ञानानि तेषु ज्ञानानि [illegible] कश्चिदनुसंधाता नावभासते । [illegible] ज्ञानान्तरतःस्फुरणम्, अनवस्थाप्रसङ्गात् । तस्मात् स्वप्रकाशः [illegible] । अथवा यदिदं [illegible] न प्रतिपत्तव्यम् [illegible] इति तत्राह—**नच व्यभिचारीति** । [illegible] परिहरति—**ज्ञानानामिति** ।

[illegible] प्रत्यक्षप्रमाणाद्याय [illegible] —**नापि साक्षीति** । [illegible] —**तिरस्कारपीति** । [illegible] —**किंचेति** । [illegible]

[illegible] —**तथाचेति** । [illegible] —**अत्रेति** । [illegible]

विना विद्यासंबन्धं नैव सिध्यति' ॥ ४ ॥ स्वरूपप्रज्ञया चेत्सर्वज्ञत्वं ब्रह्मणोऽभ्युपगम्यते तदा असङ्गस्य ब्रह्मणो नाविद्यामन्तरेणाशेषार्थसंगतिरिति सर्वज्ञत्वोपपत्त्यर्थमेव साभ्युपगमनीया । प्रमाणतः सर्वज्ञत्वेपि प्रमातृत्वस्य प्रमाणप्रमेयसंबन्धस्य चाविचारितरमणीयानाद्यविद्यासंबन्धमन्तरेणासिद्धेः सर्वज्ञत्वमविद्यावत्तामाक्षिपति—नतु प्रतिक्षिपतीति कुतो विप्रतिषेधः ।

ननु प्रकाशरूपस्य कथमप्रकाशरूपाविद्याश्रयत्वं परस्परविरोधिनोस्तमःप्रकाशयोरिवाधाराधेयभावानुपपत्तेरिति चेत् । मैवम् । विकल्पासहत्वात् । किमप्रकाशशब्देन प्रकाशाभावः उत प्रकाशादन्यत् तद्विरुद्धं वा विवक्षितम् । नाद्यः । अविद्याया भावाभावविलक्षणत्वेनाभावत्वानभ्युपगमात् । द्वितीये तु दृष्टान्ताभावः । किं त्वस्तु चित्प्रकाशादन्यत्तदाश्रयं न भवतीति मां प्रत्युदाह्रियेत सर्वस्य जडस्य चित्प्रकाशाश्रयत्वाभ्युपगमात् । तदेकाश्रयस्य तेन सह विरोधासंभवान्न तृतीयोपि । नचाविद्यात्वादनिवृत्तिः । वेदान्तवाक्यजनितेन ब्रह्मैकाकारेण विज्ञानेन तदवच्छिन्नेन वा चित्प्रकाशेन तन्निवृत्त्युपपत्तेः । नच विज्ञानस्य निवर्तकान्तराभावादनिवृत्तिः भावे वा तन्निवर्तकान्तरस्याभ्युपगमादनवस्थेति वाच्यम् । कारणनिवृत्त्यैव तन्निवृत्तेरप्यत्र [illegible] । [illegible]

[illegible]

णस्यानिवृत्तिः । संस्कारेण तज्जनकस्य ज्ञानस्य स्मरणेन तज्जनकसंस्कारस्यान्त्यशब्देनोपान्तशब्दस्य च परीक्षकैर्नाशाभ्युपगमात् । लौकिके चारणिप्रभवेनाशुशुक्षणिनाऽरणेः कदलीफलोद्गमेन वा कदलीकाण्डादेः प्रक्षयदर्शनाच्च ।

ननु भवत्वेवं ब्रह्माश्रया अविद्या तस्याश्च को विषयः किं स्वयमेव ब्रह्म उत द्वैतमुभयं वा । सर्वथाप्यनुपपन्नं सर्वज्ञस्य तत्तद्विषयज्ञाने सति तत्र तत्राज्ञानासंभवादिति चेत् । मैवम् । मां न जानामि त्वदुक्तमर्थं न जानामीति चावभासमानेपि विषये तस्याः स्वानुभवसिद्धत्वात् । जडस्याविद्यानिर्मितत्वेन तद्विषयविद्यानुपपत्तौ तन्निवर्त्याविद्यायास्तत्रासंभवाच्च । जीवाश्रयाविद्यापक्षोद्भावितास्तु दोषास्तदनङ्गीकारादेव परास्ताः । यत्तु ब्रह्मण एवाविद्याश्रयत्वे विद्वदविद्वद्गुरुशिष्यबन्धमोक्षव्यवस्था न स्यादिति तदसत् । यावदविद्यं सर्वव्यवस्थानां स्वप्नवदुपपत्तेः । निवृत्तायां तस्यां न काचिदपि व्यवस्था । नचाविद्यानिर्मितस्य गुरोः कल्पितत्वेन विद्यावत्त्वानुपपत्तिः । स्वप्न इव विद्यावत्तयैव कल्पनोपपत्तेः ।

नच गुरोः शिष्याविद्याकल्पितत्वे शिष्याणामपि स्वीयस्वीयशिष्याविद्याकल्पितत्वान्न कोपि परमार्थः स्यादिति वाच्यम् । विकल्पासहत्वात् । गुरुशिष्यादिशब्दैः किं केनचित्परिच्छेदेन कवलीकृतं चैतन्यमभिधीयते किं वा निरस्तसमस्तभेदम् । नाद्यः । परिच्छिन्नस्य परिकल्पितत्वादेवाविद्याश्रयत्वानुपपत्तेः । द्वितीये तु सिद्धसाधनं, यस्मादस्माभिरप्येतदेवाभिधीयते । विध्वस्तसमस्तविकल्पं चिन्मात्रमेव ब्रह्म स्वाविद्यापरिकल्पितांस्तत्तद्विकल्पान्पश्यत् संसरतीति, तादृशमेव चाकारमभिप्रेत्य गुरुरिति शिष्य इति चाभिलप्यते, नतु परिच्छिन्नं कंचनाकारम् । न चेत्परिच्छिन्नानामविद्या कथं तर्हि मदविद्यानिर्मि-

---

र्त्यनिवर्तकत्वं न दृष्टमिति तत्राह—**अन्त्यशब्देनेति** । अथोपादाननिवर्तकत्वं न दृष्टचरमिति ब्रूयात्तं प्रत्याह—**कदलीति** ।

एवमविद्याश्रयं निरूप्य तद्विषयं निरूपयति—**ननु भवत्वेवमित्यादिना** । ज्ञायमाने विषये अविद्या न संभवतीत्युक्तं पूर्वपक्षिणा तदसिद्धमित्याह—**मां न जानामीति** । यथाच ज्ञानाज्ञानयोर्भिन्नविषयताऽसंभवः तथोपपादितं भावरूपाज्ञानवादे । किंच विद्याविद्ययोस्तावत्समानविषयत्वं वक्तव्यमितरथातिप्रसङ्गात् । नच जगद्विषयिणी विद्या संभवतीति विषयचैतन्यमेवाविद्याया अपि विषय इत्याह—**जडस्येति** । एवं ब्रह्माश्रयत्वपक्षोक्तदूषणानि परिहृत्य जीवाश्रयत्वपक्षोक्तदोषाननङ्गीकारेण परिहरति—**जीवेति** । दूषणान्तरमनूद्य दूषयति—**यत्त्वित्यादिना** । तत्र किमनिवृत्तायामविद्यायां व्यवस्थाभावः निवृत्तायां वा । आद्ये प्राह—**यावदिति** । द्वितीये प्राह—**निवृत्तायामिति** ।

ननु भवतु स्वप्नवद्विद्यावतो गुरोः कल्पितत्वं नापि कल्पितस्यार्थक्रियानुपपत्तिस्तथापि परमार्थः कोपि न निरूपितः स्यात् तत्तच्छिष्याणामपि स्वस्वशिष्यगुरुतया कल्पितत्वादित्युक्तदोषोऽपरिहार्य इति तत्राह—**नच गुरोरिति** । शिष्याविद्याकल्पितो गुरुरिति वदतामस्माकं शिष्यशब्देन किमवच्छिन्नचैतन्यमभिप्रेतमित्यबुध्यत भवान् अनवच्छिन्नं वा । आद्येऽनधिगतपराभिसंधिरायुष्मान् । नह्यस्माभिरविद्याकल्पितस्य चिदवच्छेदस्याविद्याश्रयत्वमभ्युपेयते । कस्तर्हि शिष्यशब्दार्थः । अज्ञातमात्रमनवच्छिन्नं चैतन्यमित्यवगच्छतु भवान् । द्वितीये त्विष्टप्रसक्तिस्तदेतदभिप्रेत्याह—**विकल्पासहत्वादित्यादिना** । अनुभवविरोधं शङ्कते—**न चेत्परिच्छिन्नानामिति** । यथाहि स्वप्नदृश्यपुरुषाणामज्ञानितया शिष्यगुर्वादिभेदेन प्रतीयमानानामपि

---

१ लोके चेति पाठो भाति ।

तत्त्वं मदविद्यानिर्मितस्त्वमिति वादिप्रतिवादिनोरन्येषां च कोलाहल इति चेत्, मैवम् । विनैव तत्तत्परिच्छेदेष्वविद्यां स्वप्ने इव परस्मिन्नेव ब्रह्मणि गुरुरिति शिष्य इति चायमिति- चाहमिति चैकस्मिन्नेव नानाप्रतिभासः स्वप्नदर्शीव चिदात्मनीत्युक्तत्वादित्यलं मतिकर्दमेन । एतेन स्वात्मानमेव कल्पितभेदं गुरुः शास्तीत्यत्राभिहितोपालम्भः परास्तः । परमार्थत उत्पन्नविद्यो मुक्तश्च कश्चिच्छास्तीत्यनङ्गीकारात् ।

अविद्यानिर्मिते च गुरौ स्वाप्न इव कस्मादित्थं कुरुते कस्मान्नेति पर्यनुयोगायोगात् । यत्पुनरनादौ संसारे न कश्चिदपि मुक्तश्चेद्भविष्यति मुक्तिरिति प्रत्याशा न संभवति, विद्योत्पत्तिरप्यनुपपन्ना गुरुसंप्रदायाभावादिति तदपि प्रत्युक्तम् । शास्त्रप्रामाण्यादेव भ- विष्यति मुक्तिरिति प्रत्याशोपपत्तेः । नच गुरुसंप्रदायाभावः, विद्वत्तया परिकल्पितगुरो- स्तदुपपत्तेरुक्तत्वात् ।

प्रथमप्रयोगे च पारमार्थिकान्योन्याभावत्वसाधने साध्यविकलो दृष्टान्तः, अद्वैतवा- दिभिः घटस्यापि वास्तवान्योन्याभावानभ्युपगमात् । व्यावहारिकसाधने च सिद्धसाध- नत्वात् । द्वितीयप्रयोगे च कालात्ययापदिष्टता 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः' इति श्रुत्या बा- धात् । नचैषा श्रुतिरीश्वरपराऽप्रसक्तनिषेधप्रसङ्गात् । नहीश्वरस्य प्रतिभूतं भेदो लोकतो

नानात्वं किंतु [illegible] । [illegible] —**मैवं विनैवेति** । एतेन स्वात्मानमेव कल्पितभेदं गुरुः [illegible] । [illegible] —**एतेनेति** ।

ननु न [illegible] —**अविद्यानिर्मिते इति** । **शास्त्रप्रामाण्यादेवेति** । [illegible] ।

[illegible] —**प्रथमप्रयोग इत्यादिना** । [illegible] —**द्वितीयेति** । [illegible] —**नहीश्वरस्येति** । [illegible]

वेदतः परीक्षकसंमत्या वा प्रसक्तः । नच तस्यापि नियन्तृतया सर्वभूतान्तरवस्थानं 'य आत्मनि तिष्ठ'न्निति श्रुतेरिति वाच्यम् । आत्मेश्वरभेदाभावस्य तत्र तत्र श्रुतिषु बहुशः प्रतिपादनात् ।

अन्तर्यामिब्राह्मणे च 'नान्योऽतोस्ति द्रष्टा नान्योऽतोस्ति श्रोते'त्यात्मभेदनिराकरणात् 'य आत्मनि तिष्ठ'न्निति चौपाधिकस्यात्मनो घटाकाशस्य महाकाशाधीनत्ववत्स्वानुगतात्माधीनतामात्रप्रतिपादनपरत्वात्, अन्यथा नित्यद्रव्याणां स्वतन्त्रतया परस्पराधाराधेयभावानुपपत्तेरनङ्गीकाराच्च श्रुतेरानर्थक्यप्रसङ्गात् । नच तत्त्वमसीत्याद्युपासनापरं, तथात्वे प्रमाणाभावात् । तथाहि किं प्रमाणान्तरविरोधादुपासनापरमुत स्वार्थे तात्पर्यावगमोपायाभावात् । नाद्यः । जीवब्रह्मणोः प्रमाणान्तरागोचरतया तद्भेदस्यापि प्रमाणान्तरागोचरत्वात् । विम्बप्रतिविम्बयोरिव भेदावभासोपपत्तेश्च । नापि द्वितीयः । तत्त्वमसीति नवकृत्वोभ्यासा'दनेन जीवेने'ति चार्थवादोपादानादथ ये अन्यथातो विदुरिति भेददर्शननिन्दनादथ संपत्स्यत इति फलश्रवणा'देकमेवाद्वितीयमैतदात्म्य'मिति चोपक्रमोपसंहारयोरैकरूप्यादपूर्वत्वान्मृदादिदृष्टान्तैश्चोपपादनात् ।

अन्यत्रा 'प्यहं ब्रह्मास्मि' स एष इह प्रविष्टो, योन्यां देवतामुपास्ते स इदं सर्वं भव-

---

श्वरस्य । यात्वन्तर्यामितया तटस्थेश्वरपक्षेऽप्यन्यथासिद्धिरुक्ता तामनूद्य निराचष्टे—**नच तस्यापीति** । नच वाच्यमित्यन्वयः ।

न केवलं श्रुत्यन्तरे अन्तर्यामिब्राह्मण एवात्मभेदो निराकृत इत्याह—**अन्तर्यामीति** । ननु तर्हि 'य आत्मनि तिष्ठ'न्नित्यात्मेश्वरयोराधाराधेयभावस्य का गतिरित्यत्राह—**य आत्मनीति** । यथाहि घटाकाशे महाकाशो वर्तत इति व्यपदिश्यते तत्स्वरूपतया तत्रानुगतत्वादत एव च महाकाशाधीनो घटाकाश इति व्यवहारः, तद्वदत्राप्यौपाधिकजीवात्मनः स्वरूपत्वात्परमात्मा तत्र तिष्ठन्निति तन्नियमयतीति च परमेश्वराधीनताप्रतिपादनार्थोयं व्यपदेश इत्यर्थः । किंच त्वत्पक्षेपि न मुख्योर्थः संभवति नित्यद्रव्ययोः परापरात्मनोः परस्पराधाराधेयभावानुपपत्तेः, व्यापित्वाच्च न कुण्डबदरन्यायः, तस्मादनिच्छतापि नैरर्थक्यपरिहारायोक्तपरिहारः स्वीकर्तव्य इत्याह—**अन्यथेति** । श्रुत्यन्तरस्योक्तान्यथासिद्धिं परिहरति—**नच तत्त्वमसीति** । यदि जीवब्रह्मणोर्भेदः प्रमाणान्तरगोचरस्तर्ह्येकत्वग्राहिप्रमाणैरैक्योपदेशो विरुध्येत न तदस्तीत्याह—**जीवब्रह्मणोरिति** । ननु परमेश्वरविरुद्धधर्मवत्तया तावत्कर्ता भोक्ता दुःख्यहमिति भेदप्रतीतिरस्ति ततस्तद्विरुद्धोऽयमागम इति तत्राह—**विम्बेति** । अथवा यदि जीवब्रह्मभेदः प्रमाणान्तरागोचरः कथं तर्हि तत्प्रतिभास इति तत्राह—**विम्बेति** । न वास्तवभेदसाधिकेयमित्यर्थः तात्पर्यावगमोपायाभावादिति । द्वितीयपक्षेऽसिद्धिं दर्शयन्नुपक्रमोपसंहाराभ्यासापूर्वताफलार्थवादोपपत्तिलक्षणषड्विधतात्पर्यलिङ्गानि दर्शयति—**नापि द्वितीय इत्यादिना** । **अथ य इति** । अथ येऽन्यथातो विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्तीत्यत्र ये अतः उक्तात् ऐक्यज्ञानात् व्यतिरेकेणान्यथा मत्तो भिन्नः परमेश्वरः अहं च तस्माद्भिन्नः संसारीति भेदेन परमेश्वरं विदुः तेऽन्यराजानः सन्तस्तदधीनतया स्वाराज्याभावात् क्षय्यलोकाः भवन्ति अपुनरावृत्तिलक्षणमुक्तिं न प्रतिपद्यन्ते मृत्युरूपं संसारं च प्रतिपद्यन्त इति भेदनिन्दाश्रवणादित्यर्थः ।

एवं छान्दोग्यश्रुतौ लिङ्गादिदर्शयित्वा बृहदारण्यकेऽपि दर्शयति—**अन्यत्रापीति** । अतोऽप्युपासनापर-

तीत्यादिश्रवणादेकत्वे तात्पर्यावगमात् । 'तद्धास्य विजज्ञा'विति 'तरति शोकमात्मवित्' 'तमसः पारं दर्शयति,' 'भिद्यते हृदयग्रन्थि'र्ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'ति विद्याया अविद्यानिवृत्तिब्रह्मात्मभावफलकत्वश्रवणात् उपासनाविज्ञानस्याप्रमाणत्वादविद्यानिवर्तकत्वायोगात् ।

परमार्थतो भिन्नस्यात्मनो ब्रह्मात्मत्वासंभवात्स्थितस्य नष्टस्य वान्यस्यान्यात्मत्वायोगात् उपासनपरत्वस्य वक्तुमयुक्तत्वात् । 'वेद भवति, विद्वान् न बिभेति, पश्यन् प्रतिपेदे, को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत' इत्यादिना विद्यातत्फलयोः समकालीनत्वप्रतिपादनात् विधेयज्ञानापूर्वजन्यत्वे च तदयोगात् 'नेह नानास्ती'त्यत्र च त्वप्रत्ययाश्रवणेन नानात्वस्यानिषेधात् अप्रसक्तप्रतिषेधप्रसङ्गस्य च पूर्वमेव दर्शितत्वात् । नानाभूतस्य कार्यस्य प्रतिषेधे च कारणादन्यत्र कार्यस्याभावेन वाक्यस्य तन्मिथ्यात्वे पर्यवसानात् । उपासनाविधिपरत्वस्य निषेधादेव भेददर्शननिन्दायास्तत्परत्वायोगात् ।

द्वासुपर्णेत्यादेश्च लोकसिद्धभेदानुवादकत्वात् लोकसिद्धत्वेपि भेदस्य देहात्मभाववत्सवितृप्रादेशिकत्वादिवच्च प्रामाणिकत्वाप्रसङ्गात् । व्यवस्थानुपपत्तेश्च दुर्निरूपतया भेदासाधकत्वात् । व्यवस्थाशब्देन धर्मभेदमात्राभिधाने दाहपाकादेरिव धर्मिभेदासाधकत्वात् । भिन्नाधिकरणधर्मभेदाभिधाने चान्योन्याश्रयत्वात् । परस्परविरुद्धधर्मयोश्च विरोधस्य

त्वमस्य नास्तीत्याह—**तद्धास्येत्यादिना** । ननूपासनापि विद्यैव अतः सापि [illegible] न भवेत् तत्राह—**उपासनेति** । नह्युपासनाविधिर्विषयतात्त्विकत्वमप्यपेक्षते [illegible] । [illegible] उपासना विधेयत्वात् प्रतीतिः, नहि प्रतीतिः पुरुषार्थानुकूलतया [illegible] निवर्तिकेत्यर्थः ।

इतोऽप्युपासनापरत्वमयुक्तमित्याह—**परमार्थत इति** । [illegible] भिन्नस्य वा । नाद्यः । अभेदस्य पूर्वमेव सिद्धत्वात् भेदस्य च [illegible] त्वात् । द्वितीये तु स्थित एव जीवे ब्रह्मैक्यं नष्टे वा । नोभयमपि । [illegible] पुरुषार्थत्वादित्यर्थः । इतोऽप्युपासनापरत्वं न घटते यतो [illegible] नानात्वे [illegible] इत्याह—**वेद भवतीत्यादिना** । [illegible] —**नेहेति** । [illegible] —**शास्त्रादन्येति** । ननु [illegible] —**उपासनेति** ।

[illegible] —**द्वासुपर्णेत्यादेश्चेति** । [illegible] —**लोकसिद्धत्वेपीति** । [illegible] —**व्यवस्थेति** । [illegible] —**व्यवस्थाशब्देनेति** । [illegible] —**भिन्नाधिकरणेति** । [illegible] —**परस्परेति** । [illegible]

विचारासहत्वात् सहानवस्थानस्यासिद्धेः एकस्मिन्नप्यात्मनि पादे मे वेदना शिरसि मे सुखमिति युगपत् सुखदुःखयोरनुभवात् । अणुपरिमाणस्य मनसो युगपत्प्रदेशद्वयेन सन्निकर्षाभावेपि त्वगिन्द्रियेण व्यापकेन युगपत्संनिकर्षात् ।

तत्तत्प्रदेशावच्छिन्नात्ममनःसंनिकर्षस्य च सुखदुःखनिदानत्वाङ्गीकारे सुखदुःखयोरणुमात्रतयोपलम्भप्रसङ्गात् । सकलदेहव्यापितया च तयोरनुत्पादप्रसङ्गात् । विनश्यदविनश्यतोश्च सुखदुःखयोः सहावस्थानस्य स्वयमेवाङ्गीकारात् । वध्यघातकभावस्य च 'नाजात एकोन्यं हन्ति नाप्यन्याधार'मिति न्यायेन सहावस्थानाक्षेपकत्वात् । व्यवस्थायाश्च कल्पितभेदाश्रयत्वेनाप्युपपत्तेः । अननुसंधानस्य च शरीरभेदादेवातीतशरीरेष्विव संभवात् । वर्तमानशरीरेष्वपि निदर्शनाभावादेव योगिनमनङ्गीकुर्वद्भिः अनुसंधानस्य प्रसञ्जयितुमशक्यत्वात् योगिसद्भावाभ्युपगमेऽपि नयनावच्छिन्नस्यात्मनः शब्दाद्यननुसंधानवदेकशरीरविशिष्टस्य शरीरान्तरेऽननुसंधानोपपत्तेः ।

उपलक्षितस्य परमात्मनः सर्वज्ञस्य सर्वत्रानुसंधानेपि दोषाभावात् । अनुसंधानेपि

त्वम् । आद्ये प्राह—**सहानवस्थेति** । ननु कथमणुपरिमाणस्य मनसः शिरःपादप्रदेशाभ्यां युगपत्संबन्धः येन तत्तत्प्रदेशवर्तिसुखदुःखयोर्युगपदुत्पत्तिः स्यादतः समानाधिकरणक्रमेणोत्पन्नसुखदुःखयोर्भ्रान्तिरेव यौगपद्यप्रतीतिरिति तत्राह—**अणुपरिमाणस्येति** । त्वगिन्द्रियं हि निखिलशरीरव्यापकत्वाद्युगपच्छीतोष्णाभ्यां सन्निकृष्यते तच्चैकेन मनसाधिष्ठीयते ततश्चोभयविषयज्ञानोत्पत्तौ युगपत्सुखदुःखयोरुत्पादो न विरुध्यते । त्वग्द्वारा च युगपत्संनिकर्षाधिष्ठानादुभयविषयमेकं ज्ञानं सामग्रीसंपत्त्या समुत्पद्यत इत्यर्थः ।

ननु भवतु युगपज्ज्ञानं तथापि नैकत्र द्वयोरवस्थानं नहि यावदात्मसुखदुःखोत्पत्तिरनुपलम्भात् किं तर्हि येन शरीरप्रदेशेन कण्टकादिसंयोगः समजनि तदवच्छिन्नात्मप्रदेशेन मनःसंयोगात्तत्रैव दुःखादय उत्पद्यन्ते ततश्च सुखदुःखयोर्भिन्नप्रदेशावस्थितत्वादस्त्येव सहानवस्थानमिति तत्राह—**तत्तत्प्रदेशेति** । अथवाऽसमवायिकारणमनःसंयोगक्रमात् सुखदुःखयोः क्रमोत्पादः किं न स्यादिति तत्राह—**तत्तत्प्रदेशेति** । **अण्विति** । पादादिव्यापितया नोपलभ्येतेत्यर्थः । दूषणान्तरं चाह—**सकलेति** । मनःसंयुक्तप्रदेशस्याणुपरिमाणतया तत्र सुखस्य निखिलशरीरव्यापिता नोपलभ्येतेत्यर्थः । अलं वा विवादेन विनश्यदविनश्यतोर्भवतैव सहावस्थानमङ्गीक्रियत इत्याह—**विनश्यदिति** । द्वितीयपक्षं प्रतिक्षिपति—**वध्यघातकेति** । नन्वस्त्वेवं युक्तिपरिनिष्पन्नः पन्थाः अनुभवस्य तु का गतिः नह्येकस्मिन्सुखिनि सर्वे सुखिनो दुःखिनि वा दुःखिन उपलभ्यन्त इति तत्राह—**व्यवस्थायाश्चेति** । अङ्गीकृत्य सहानवस्थानमयं काल्पनिकभेदमादाय परिहारः । एतेन भावाभावपक्षोपि प्रतिक्षिप्तः एकस्मिन्नप्यात्मनि सुखादेस्तदभावस्य च भवद्भिरेवाङ्गीकारेणाव्यवस्थापकत्वात् । नच भावाभावत्वमपि शङ्कामधिरोहति उभयोरपि गुणत्वेनाङ्गीकारात् । यत्तु पादाद्यवयवेष्विव निखिलशरीरेष्वेकस्यैवानुसंधानं स्यादिति तत्राह—**अननुसंधानस्येति** । नन्वतीतत्वमेव तत्रोपाधिः नतु शरीरभेद इतरथा वर्तमानानेकशरीराधिष्ठातृयोगव्याप्रस्य तेष्वननुसंधानप्रसङ्गादिति तत्राह—**वर्तमानेति** । मीमांसकानां तावदयं न युक्तः प्रसङ्ग इत्यर्थः । तार्किकान्प्रत्यप्याह—**योगीति** ।

ननु यद्यपि चक्षुरवच्छिन्नस्य शब्दाद्यनुसंधानं नास्ति तथाप्यस्त्येवैकस्तदुपलक्षितोऽनुसंधाता, इतरथा य एवाहं रूपमद्राक्षं स एव शृणोमीति प्रतिसंधानाभावप्रसङ्गादिति तत्राह—**उपलक्षितस्येति** । परमात्मानुसंदधात्येवेत्यर्थः । ननु कथं दोषाभावः यावता चरणतललग्नकण्टकोद्धरणाय पाणितलव्यापारवच्चैत्रगात्रवेदनापरिहाराय मैत्रगात्रव्यापारप्रसङ्गस्य दोषत्वादिति तत्राह—**अनुसंधानेपीति** । यथाहि भवतां सर्व-

तस्याभोक्तृत्वादेव योगिवदीश्वरवच्च तस्य तत्तच्छरीरदुःखपरिहाराय प्रवृत्तेरप्रसङ्गात् । सुखादीनां च साक्ष्याणां साक्षिधर्मत्वाभावेन तद्भेदासाधकत्वात् ।

साक्षिणश्च प्रमाकरणासंनिधानेऽपि सुषुप्तावज्ञानसाधकस्य प्रमात्रन्तर्भावानुपपत्तेः । तस्य च जीवात्मान्तर्भावात्साक्षिप्रत्यक्षस्य लौकिकव्यवहाराङ्गत्वोपपत्तेः । नच साक्षिणि प्रमाणाभावः, यतः 'चैत्ररागः स्वविषयानित्यज्ञानातिरेकिणा । तदध्यक्षेण संवीक्ष्यः प्रत्यक्षत्वात्घटादिवत्' ॥ ५ ॥ विवादाध्यासिताः चैत्रेच्छादय एतद्ग्राहकाऽनित्यज्ञानातिरिक्तैतत्प्रत्यक्षग्राह्याः एतत्प्रत्यक्षत्वादेतत्प्रत्यक्षघटादिवत् ।

नचाभासस्समानयोगक्षेमत्वम्, अनुमानस्य नित्यत्वप्रसाधने लक्षणव्याघातात् ।

व्याप्यव्यापके बुद्धिरनुमानम् । साधनधर्मदर्शनात् साध्यधर्मविशिष्टे बुद्धिरनुमानम् । लिङ्गदर्शनात् संजायमानं लैङ्गिकमनुमानं त्रिरूपाल्लिङ्गतोऽर्थदृगित्यादिलक्षणैरनित्यस्यैव ज्ञानस्यानुमानत्वेन लक्ष्यमाणत्वात्, विपक्षे बाधकाभावाच्च । मानसप्रत्यक्षविषयत्वे इच्छादेः कर्मकर्तृभावस्यैव बाधकत्वात् । नच स्वरूपमात्रेण ग्राहकस्य विशिष्टरूपेण ग्राह्यत्वेनाविरोधः । केवलस्य देवदत्तस्य गन्तृत्वं कुण्डलविशिष्टस्य तु गन्तव्यत्वमिति तत्रापि विरोधाभावप्रसङ्गात् । दृश्यते च कर्तुरप्यन्यत्र करणता योधै राजा युध्यते चारेण पश्यन्नं

ईश्वरस्य योगिनो वा [illegible] । नच साक्ष्यत्वात् सुखादेः साक्षिधर्मत्वाभावा[illegible] —**सुखादीनां चेति ।**

ननु साक्षिणोऽपि [illegible] —**साक्षिणश्चेति ।** [illegible] । ननु [illegible] —**तस्य चेति ।** [illegible] —**चैत्रेति ।** [illegible] । [illegible] —**विवादेति ।** [illegible] **अनित्यज्ञानातिरिक्तेति** [illegible] ।

ननु [illegible] —**नचाभासेति ।**

[illegible] —**व्याप्यव्यापकेत्यादिना ।** [illegible] —**मानसप्रत्यक्षेति ।** [illegible] —**नच स्वरूपेणेति ।** [illegible] —**दृश्यत इति ।** [illegible]

कलयतीत्यादिषु । नचाविद्याविशिष्टः साक्षी येन कर्तृकोटिनिविष्टाया अविद्यायाः कर्तृत्वं स्यात् चिद्रूपस्यैवात्मनः साक्ष्यसंबन्धे साक्षित्वेन व्यवहारात् ।

'यद्वै तन्न पश्यति पश्यन् वै तन्न पश्य'तीत्यादिश्रुतेः 'ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्' 'तदात्मानमेवावे'दित्यादिना नात्मनः कर्मकर्तृभावो विवक्ष्यते किंतर्हि—वेदान्तवाक्यजनितब्रह्मैकाकारान्तःकरणवृत्तिरूपया विद्यया स्वतःसिद्धस्यैवात्मनोऽब्रह्मत्वभ्रमकारणाविद्यानिवृत्तिः, तथाचान्तःकरणविशिष्टस्यैव प्रमातृत्वं विशुद्धस्य ब्रह्मणो वृत्तिव्याप्यत्वमिति कुतस्तत्रैकस्य कर्मकर्तृभावः । नच नित्यबोधमन्तरेण पूर्वापरबुद्धीनामनुसंधानसिद्धिः । ग्राहकतया सिद्धेर्निराकृतत्वात् । नच 'साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चे'ति वाक्यमीश्वरपरत्वादात्मनः साक्षित्वे न प्रमाणमिति युक्तम् । मायाविशिष्टरूपे तस्मिन् केवलो निर्गुण इति विशेषणानुपपत्तेः, तस्मात्सर्वप्रत्यग्भूतं विशुद्धं ब्रह्मात्र जीवाभेदेन साक्षीति प्रतिपाद्यते ।

नचानन्दादीनां साक्ष्याणां साक्षिधर्मत्वम् आनन्दानुभवयोरात्मरूपत्वात् । नच नित्यत्वं धर्मः विनाशराहित्येनोपलक्षितस्वरूपस्य तथा व्यपदेशात् । विशेषगुणवद्व्यापका-

---

अथ च करणतया निर्दिश्यन्तइत्यर्थः । यात्वविद्यायां कर्तृत्वकर्मत्वप्रतिवन्दी गृहीता तां परिहरति—**नचाविद्येति** । नाविद्याविशिष्टस्य साक्षित्वं नाप्युपलक्षितस्य, किंतु तदुपाधिकस्य । अथ कोयं विशेषणोपलक्षणोपाधीनां भेदः । शृणु—कार्यान्वयित्वेन तु भेदकं यत्तद्विशेषणं नैल्यमिवोत्पलस्य । अनन्वयित्वेन तु भेदकानामुपाधितोपलक्षणताप्रसिद्धा' तयोरपि यावत्कार्यमवस्थायिभेदहेतोरुपाधिताकादाचित्कतया भेदधीहेतुरुपलक्षणं तेन नाविद्यायाः कर्तृभाव इत्यर्थः ।

यद्वै तदिति । इयं हि साक्षाद्वैताभावनिबन्धनमदर्शनं स्वरूपतश्च दर्शनं वदतीत्युक्तिः स्वाभाविकमेव सकलावभासकचैतन्यं तस्य तत्तद्विषयानुपङ्गवशाच्च तत्तद्विषयानुभवत्वं विकल्प्य निदर्शयतीत्यर्थः । या तु तदात्मानमेवावेदिति ब्रह्मणि कर्तृकर्मत्वप्रतिवन्दी गृहीता तां परिहरति—**ब्रह्म वा इति** । ननु तथापि कर्मकर्तृत्वाभावे किमायातं यावतैकस्यैव वेद्यत्ववेदितृत्वाङ्गीकारादिति तत्राह—**तथाचेति** । नन्वेवं घट्टकुटीप्रभातायितम् अन्तःकरणविशिष्टस्य प्रमातृत्वं स्वरूपेण च कर्मत्वमिति वदतैकस्यैव कर्मकर्तृत्वमौपाधिकश्च विरोधपरिहार इत्यङ्गीकारादिति । न । तदुभयस्याप्यसिद्धेः । नतावदन्तःकरणविशिष्टतयास्य कर्तृत्वम् । आरोपात् । अन्तःकरणगतं हि कर्तृत्वं धर्म्यध्यासद्वारा चैतन्ये परमारोप्यते नहि दण्डदेवदत्तयोरिव विशेषणविशेष्यभावः तस्मादारोपितत्वान्न कर्तृत्वं नापि कर्मत्वं तज्जन्यातिशयताभावात् । अस्तु वा कर्म वृत्तिव्याप्यतामात्रेण, तथापि कर्तृत्वाभावादेव वैषम्यमिति अनुसंधानान्यथानुपपत्तिमपि साक्षिणि प्रमाणं समर्थयते—**नच नित्येति** । **निराकृतत्वात्स्वप्रकाशवाद** इति शेषः । आगममपि समर्थयते—**नच साक्षीति** । किमिति न युक्तं तत्राह—**मायाविशिष्टेति** । नहि निर्विकारचैतन्यस्य मायानिवेशमन्तरेण वियदाद्याकारविवर्तः संभवतीति भावः ।

तदेवं न साक्षात्सुखादेः साक्षिधर्मत्वमित्युक्तं यत्तु पञ्चपादीवचनमुदाहृतं तत्परिहरति—**नचानन्दादीनामिति** । यच्चाकाशं पक्षीकृत्य विशेषगुणवद्व्यापकद्रव्यान्यत्वसाधनेनात्मनो भेदसाधनं तत्परिहरति—**विशेषगुणेति** । यस्य हि वेदान्तिनो वियदधिकरणन्यायेनाकाशोऽप्युत्पद्यते प्रलीयते चेति मतं तन्मते कल्पान्तरीयाद्विशेषगुणवद्व्यापकद्रव्यादाकाशादन्यत्वमादायाप्यर्थान्तरमित्यर्थः । ईश्वरादन्यत्वमादायाप्यर्थान्त-

न्यत्वसाधनं च प्रतिकल्पं जायमानाकाशभेदैरेव सिद्धसाधनम्, अर्थान्तरं चेश्वरवादिना-मीश्वरेण, अनित्यपदप्रक्षेपे च पूर्वोक्त एव दोषः । तथाच सुखादीनामात्मगुणत्वाभावात् तद्व्यवस्थातस्तद्भेदसिद्धिः । तदेवं स्वाविद्यया ब्रह्मैव संसरति स्वविद्यया च मुच्यत इति एकाविद्यापक्षे न कश्चिद्दोषस्तथा नानाविद्यापक्षेऽपि ।

ननु नानाजीवानां किमेकाविद्या कल्पिका उत प्रतिजीवं भिन्ना । नाद्यः । एकमुक्तौ सर्वमुक्तिप्रसङ्गतादवस्थ्येन नानाजीवकल्पनायामपि व्यवस्थानुपपत्तेः । न द्वितीयः । कल्पनागौरवात् । ननु व्यवस्थानुपपत्तौ कल्पिकायां न कल्पनागौरवं दोषः 'प्रमाणवन्त्य-दृष्टानि कल्प्यानि सुबहून्यपी'ति न्यायादिति चेत्, मैवम् । व्यवस्थायाः पारमार्थिकत्वे सत्यविद्याकार्यत्वानुपपत्तेस्तत्कल्पनावैयर्थ्यात् । अपारमार्थिकत्वे पुनरेकयैव तस्याः सि-द्धेरविद्याभेदकल्पना व्यर्था । अन्यथैकस्याप्यनन्तभेदभानादनन्ता विद्याः कल्प्याः स्युः । सन्तु को दोष इति चेत्, तर्हि ताभिरेव सर्वकल्पनासिद्धेः [illegible] न ताः कल्प्याः । नच तेषामप्यज्ञततया भानात् ताः कल्प्या इति वाच्यम् । [illegible] प्रा-माणिकत्वाभावादप्रामाणिकस्य चैकाविद्याभिरेव सिद्धेर[illegible] । किञ्च यथान्तरेणैवार्थान्तरमविद्यान्तरं च स्वप्ने यथादर्शनं [illegible] जाग्रत्यपि किं न भायात् । अपिचोत्पत्तिविद्या[illegible] । आद्ये निवृत्ताविद्यस्यापि भेदभाने न मूला[illegible] । द्वितीये तु [illegible]-

---

[illegible]—अर्थान्तरं चेति । [illegible] —अनित्येति । पूर्वोक्तेति । [illegible] —तथाचेति । [illegible] —नानाविद्यापक्षेऽपीति । [illegible]

[illegible] —ननु व्यवस्थेति । [illegible] —मैवं व्यवस्थाया इत्यादिना । [illegible]

अन्य पुरुषेणैकेनाप्रतीतिप्रसङ्गात् न भवेत् । किंचैकस्य मोहो मोहान्तरस्य तत्कार्याणां च आश्रयेणैव कल्पकः । आद्ये, । मोहस्य स्वाश्रयमात्रगतत्वात् । न द्वितीयः । स्वमोह-कल्पितस्य संभवितस्वमोहकल्पितस्य अन्यमोहस्य तत्कार्यत्वानुपपत्तेः । नचान्यमो-हकल्पितत्वं युक्तम् ।

नच स्वकल्पितस्य मोहस्यान्यमोहकल्पकत्वम् कल्पितत्वात् । मोहान्तरमोह-न्तरतत्कार्याणां च स्वाप्नदृष्टान्ते संभवितत्वेऽपि अन्यमोहत्वं तत्कार्यत्वं च न स्यात् । अन्य-मोहतत्कार्याणां स्वदृश्यत्वस्यासंभवितत्वात् स्वमोहतत्कार्याणां च स्वदृश्यत्वनियमो-ऽन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । नचेन्द्रजालादेर्बहुमोहकल्पितस्य बहुद्रष्टृकैकत्व प्रसिद्धत्वाद् दृष्टान्त-सिद्धिः । तत्रमोहकल्पितस्य तत्तद्दृश्यत्वं न भिन्नत्वात् । तदेव मया दृष्टं मया दृष्ट-मिति संवादस्य चैकस्याप्रतीतत्वात् नानाभिन्नदृष्टमोहकल्पितकार्याणामेकस्यासाधारण्यदे-कदृष्टस्यान्यैरदृष्टत्वादेकमोहकल्पितत्वस्य सिद्धेः । एकस्यैव प्रपञ्चस्य बहुमोहकल्पितत्वे चैकस्य मिथ्या तत्त्वे सर्वमुक्तिप्रसङ्गोऽनेकत्वात्प्रयुक्तिः, नचैकमेव पुरुषभेदेन नष्टमनष्टं चेति युक्तं विरोधात् । अविरोधे वा तमेव प्रति युगपदेकमेव नष्ट-मनष्टं च स्यात् । द्विचन्द्रादेश्च युगपन्नष्टानष्टत्वस्यासंप्रतिपन्नत्वात् । भ्रान्तपुरुषभेदेन तस्यापि भेदात् । तस्मादविद्याभेदो नापि तद्द्वारा जीवभेदसिद्धिरिति स्थितम् ।

अत्रोच्यते—यस्मादेकैवाविद्येति पक्षे दोषः सोऽनभ्युपगमादेव परास्तः । अतएव ए-कैकस्य तत्तदज्ञानानन्ताविद्यावच्छेदेनानन्तजीवविभागासंभवदुत्स्वाभ्युपगमात्, सति च क-ल्पके कल्पनागौरवस्यादोषत्वात्, एकस्यापि च जीवस्यानेकाविद्याश्रयत्वाभ्युपगमात् । इष्टसिद्धिकारैरपि यावन्ति ज्ञानानि तावन्त्यज्ञानानीत्यनेकाविद्यास्वीकारात् । नन्वपार-

---

—**किंचैकस्येत्यादिना** । नन्वन्यमोहेनापि कल्पकत्वादन्यमोहतत्कार्यकल्पकत्वमस्तु तत्राह—**नचान्येति** । कृतत्वात् स्वमोहेनेति शेषः । कृतस्याकरणात् ।

किंच स्वमोहकल्पितस्य मोहान्तरस्य स्वातन्त्र्येणान्यकल्पकत्वमपि नास्तीत्याह—**नच स्वकल्पित-स्येति** । दूषणान्तरमाह—**मोहान्तरेत्यादिना** । विमतमोहतत्कार्याणि देवदत्तीयानि दृश्यत्वात्संप्रतिपन्न-वदित्यर्थः । अथान्यदृश्यत्वाद्युपाधित्वमपि वक्ष्यानुमानं न हेतुदृष्टान्तयोरसिद्धेरित्याह—**अन्यमोहेत्यादिना** । स्वपक्षे दृष्टान्तसिद्धिमाह—**स्वमोहेति** । ननु मायाविप्रदर्शितप्रासादादिनिगरणादेर्मोहविकल्पितस्यापि बहु-दृश्यत्ववदत्राप्यन्यमोहादेरन्यदृश्यत्वं किं न स्यात् तत्राह—**नचेन्द्रजालेति** । तत्रापि प्रतिपुरुषं भिन्नमेव दृश्यमित्यर्थः । तर्हि संवादः किंनिबन्धनः तत्राह—**तदेवेति** । अथ केन बलेन प्रत्यभिज्ञा बाध्यत इति अन्यत्रमोहकल्पितस्यासाधारण्यदर्शनादित्याह—**एकदृष्टेति** । एकमोहकल्पितस्य दृष्टान्तस्य सिद्धिर्वाऽनेन समर्थ्यते । दूषणान्तरमाह—**एकस्यैवेति** । स्यादेतद्यस्य मोहो नष्टस्तं प्रति प्रपञ्चोऽपि नष्ट एव इतरं प्रति वा नष्ट इत्यस्तु, नच विरोधलेशगन्धोऽपि कल्पितस्याचिन्त्यस्वभावत्वादिति तत्राह—**नचैकमेवेति** । ननु बहुदृष्टद्विचन्द्रादावप्येवं भाव इति नेत्याह—**द्विचन्द्रेति** । अनेकजीवदूषणमुपसंहरति—**तस्मादिति** ।

समाधातुमुपक्रमते—**अत्रेति** । ननु तर्हि कल्पनागौरवमुक्तं तत्राह—**सति चेति** । तर्ह्येकस्याप्यनेका-विद्याः कल्प्येरन् तत्कार्यभ्रमाणां विभिन्नत्वादिति ओमित्याह—**एकस्यापीति** । एकजीववादिभिरप्ययमर्थो-ऽङ्गीक्रियत इत्याह—**इष्टसिद्धीति** । पूर्वपक्षाशयमनूद्य दूषयति—**नन्वित्यादिना** । नन्वियमपि त्वव-

पादितत्वात् । अन्यथा शुक्तिरजतादिवज्जीवाविद्यामात्रनिर्मितत्वे जगतो जीवादिकर्तृकत्व-
निरासप्रयासवैयर्थ्यात् । जीवाविद्याकल्पितत्वे चेश्वरस्य जीवानामीश्वरो नियन्तेत्यादिश्रु-
तिस्मृतीनामप्रामाण्यप्रसङ्गात् । एकस्य प्रपञ्चस्य बहुमोहकल्पितत्वानङ्गीकारादेव तत्रोक्तदो-
षाणां दूरपरास्तत्वात् । स्वीयस्वीयविद्यया च स्वस्वाविद्यानिर्मितकर्तृत्वभोक्तृत्वादेर्बन्धस्य स-
कारणस्य निरासेन नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावाव्ययब्रह्मप्राप्तिलक्षणमुक्तेरप्युपपत्तेः । ननु स्व-
स्वाविद्येति कथं जीवनिष्ठत्वेनाविद्या व्यपदिश्यते ब्रह्माश्रयत्वादविद्यानामिति चेत्सत्यम्,
ब्रह्मसंबन्धित्वेपि तासामवच्छिन्नजीवरूपपक्षपातितया प्रतिभानात् ।

दृष्टं हि लोके मुखमात्रसंबन्धिनोपि दर्पणस्य प्रतिबिम्बपक्षपातित्वम्, दृश्यते च घट-
स्याकाशमात्रसंबन्धिनोप्यवच्छिन्नाकाशपक्षपातित्वं तस्मान्न किंचिदवद्यमिति । अपि च
—'सूत्रभाष्यादिवाक्यानां श्रुतिस्मृतिगिरामपि । मुख्यार्थत्वोपपत्त्यर्थं त्ववश्याभ्युपेय-
ताम्' ॥ ७ ॥ एवं च सति 'नेतरोनुपपत्तेस्तु न शारीरः कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च, परात्तु
तच्छ्रुतेः, कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः, यावदधिकारमवस्थितिः, परा-
भिध्यानात्तु तिरोहितं ततोह्यस्य बन्धविपर्ययौ प्रकाशादिवन्नैवं परः, अनन्ततेऽप्यनिकर'
इत्येवमादीनि सूत्राणि तद्व्याख्यानपराणि भाष्याणि च [illegible] भवन्ति ।

'तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथा ऋषीणां तथा मनुष्याणां तद्धैतत्-
पश्यन् ऋषिर्वामदेवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्यश्च', तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं

साधारणं प्रतीयत इति तत्राह—**जीवाविद्येति** । [illegible]
भिर्जीवैनिरविद्याभिः परिकल्पितं स्यात् तथा च [illegible]
प्रतिपादकश्रुत्यादिविरोधः । [illegible]
दूषणान्तरं चाह—**जीवाविद्येति** । ननु [illegible]
परिहरति—**एकस्येति** । [illegible]
जीवाविद्याविजृम्भितत्वे [illegible]
[illegible]
[illegible] ।
[illegible] । **स्वस्वाविद्येति** [illegible]
[illegible] ।

ननु [illegible]—ननु **स्वस्वाविद्येति** ।
[illegible]—**दृष्टं हीति** । [illegible]
[illegible]

दर्शयति भगवान् सनत्कुमारो, ऽभयं वै जनक प्राप्तोसि, एतावदरे खल्वमृतत्वमितिहोक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रवव्राज, तद्धास्य विजिज्ञावेकशतं ह वै वर्षाणि मघवान् प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास, भृगुर्वै वारुणिः वरुणं पितरमुपससार, स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राहे'त्येवमादिश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणवाक्यानि च मुख्यार्थे प्रामाण्यमश्नुवीरन् । तस्मादेकमपि ब्रह्मानेकोपाधिभिरवच्छिन्नं लब्धनानाजीवभावं तत्र बद्धमिव यत्र विद्यया अविद्योपाधिनिवृत्तिस्तत्र मुक्तमिव भवतीति नानाजीववादेपि बन्धमुक्तिव्यवस्थोपपद्यत इति केचिदाचार्याः प्रतिपेदिरे ।

का पुनरविद्यानिवृत्तिः । न तावत्सती, आत्मव्यतिरिक्तत्वे तस्याः सद्वैततापत्तेः । अव्यतिरिक्ते चात्ममात्रत्वे सदानिवृत्तेः संसारानुपलब्धिप्रसङ्गात् । तन्मात्रत्वे चात्मनस्तस्याज्ञानजन्यतया पूर्वमभावात् अज्ञानस्य स्वातन्त्र्यप्रसङ्गात् । नाप्यसती, तुच्छत्वे शशविषाणादिवत् ज्ञानाधीनत्वासंभवात् । अभावत्वे च तस्य निर्वाच्यत्वे द्वैतापातात्, अनिर्वाच्यत्वे च तत्कारणाविद्यावस्थानादनिर्मोक्षप्रसङ्गात् । भावस्याभावो निवृत्तिरभावस्य च भावः भावाभावविलक्षणस्याज्ञानस्य कथमभावो निवृत्तिः स्यात् । नाप्यनिर्वचनीया, अविद्या-

---

वान् । स एव तदभवत् नतु स्वर्गादिष्विव भेदेन भोगमात्रम् । एवं मनुष्यादिष्वपि । **एकशतमिति** । मघवानिन्द्रः । प्रजापतौ प्रजापतिसकाशे । एकोत्तरशतं वर्षाणि ब्रह्मविद्यार्थं ब्रह्मचर्यमुवास उषितवान् । **स ब्रह्मविद्यामिति** । स ब्रह्मा ज्येष्ठपुत्रायाथर्वाय । अथर्वशब्दोयमकारान्तः । सर्वविद्याप्रतिष्ठां ब्रह्मविद्यां प्राह । स्मृतीतिहासादि बहिरेव द्रष्टव्यम् । अनेकजीववादमुपसंहरति—**तस्मादिति** । उपाधयोऽविद्या इव द्वयेन बन्धमोक्षयोरेकानेकपक्षद्वयेपि दुर्निरूपत्वं प्रदर्श्यते उक्तं हि संप्रदायविद्भिः 'न निरोधो नचोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः । न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थते'ति । **केचिदाचार्या** मण्डनमिश्रवाचस्पतिमिश्रमतावलम्बिनः ।

सत्यज्ञानानन्तानन्दैकरसब्रह्मात्मनोऽविद्यया तिरोधानं बन्धः विद्यया तन्निवृत्तिश्च मोक्ष इत्युक्तं तत्र ब्रह्मण्यविद्याश्रयत्वविषयत्वोपपादनेन जीवापेक्षाविद्यातिरोधानरूपबन्धविधा निरूपिता । तिरोधानेन हि तत्पूर्वविपर्यासो विवक्ष्यते । संप्रत्यविद्यानिवृत्तिलक्षणमोक्षतत्त्वं निरूपयत्याक्षेपसमाधानाभ्यां—**कापुनरित्यादिना** । तत्र किं सद्रूपिण्यविद्यानिवृत्तिरसद्रूपिणी वा सदसद्रूपिणी वाऽनिर्वचनीया वा पञ्चमप्रकारा वा आत्ममात्रं वा, सत्त्वपक्षेपि किमात्मातिरिक्तानतिरिक्ता वा । प्रथमे चाह—**आत्मेति** । द्वितीये प्राह—**अव्यतिरिक्तेचेति** । तत्रापि वक्तव्यं किमविद्यानिवृत्तेरात्ममात्रत्वम् । आत्मनो वा निवृत्तिमात्रत्वम् । आद्ये प्राह—**आत्ममात्रत्व इति** । आत्मनः सदातनत्वादित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति—**तन्मात्रेति** । अविद्यानिवृत्तेस्तात्कालिकतया तन्मात्रात्मनोपि तात्कालिकत्वेन पूर्वमभावादज्ञानस्य सांख्यप्रकृतिवत्स्वातन्त्र्यं स्यादाश्रयाभावात् आत्मनित्यत्वादयश्च बहवः कुप्येरन्निति भावः । असत्त्वपक्षं दूषयति—**नापीति** । तत्रापि किं निरुपाख्यमसत्त्वेनाभिप्रेयते यथा शशविषाणादि किंवा सोपाख्यं यथा घटाभावादि । आद्ये प्राह—**तुच्छत्व इति** । नह्युत्पत्तिस्तस्य संभवतीत्यर्थः । द्वितीये प्राह—**अभावत्वेति** । तत्रापि किं निर्वाच्यमिति पक्षः यथा तार्किकप्रभृतीनामुतानिर्वाच्यमिति यथा भवन्नये शुक्तिरजतादि । उभयत्रापि क्रमेण दूषणमाह—**तस्य निर्वाच्यत्व इत्यादिना** । **तत्कारणेति** । अविद्याकल्पिते ह्यनिर्वाच्यं नाम तथाच कार्यानिर्वाच्यस्थितौ तदुपादानेनापि स्थातव्यमित्यर्थः । नच भावाभावविलक्षणाविद्याया निवृत्तिरभाव इत्यपि युक्तिसहमित्याह—**भावस्येति** । भावनिवृत्तेरेवाभावत्वमभावनिवृत्तेस्तु भावत्वं प्रसिद्धं तदुभयविलक्षणाविद्यानिवृत्तिः कथमभावः स्यात् । एतच्च

तत्कार्ययोरन्यतरत्वापातात् । नचाविद्यातत्कार्ययोरन्यतरत्वे निवृत्तिमत्त्वमुपाधिः । अ-
निर्वचनीयत्वेन निवृत्तिमत्त्वस्यापि साधनात् । नच निवृत्तेर्निवृत्तिमत्त्वेऽनवस्था । निवृ-
त्तिमत्प्रध्वंसपक्षे प्रध्वंसमालावदुपपत्तेः । प्रध्वंसप्रध्वंस इव प्रतियोगिनो बन्धस्यानुन्मज्ज-
नादेवापुनरावृत्तिश्रुतेरप्यव्याकोपात् । तस्मादनिर्वचनीयत्वे अविद्यातत्कार्ययोरन्यतरत्वं प्र-
सज्यत एव । नापि पञ्चमप्रकारा सदसद्विलक्षणतया तस्या अप्यनिर्वचनीयत्वप्रसङ्गात्,

सदसद्विलक्षणमनिर्वचनीयमिति लक्षणाङ्गीकारात् । ननु नेदं लक्षणं किंतु ज्ञाननिव-
र्त्यमनिर्वचनीयम्, नचाज्ञाननिवृत्तिर्ज्ञाननिवर्त्या, ज्ञानजन्यत्वात् । ज्ञानानिवर्त्यापि च सा
बाधगोचराऽतो न प्रपञ्चमिथ्यात्वसाधनं सव्यभिचारम् 'नेह नानास्ति किंचने'ति प्रतिप-
न्नोपाधौ निषेधात्वबाधोऽज्ञाननिवृत्तेरपि तुल्य इति चेत् । मैवम् । अज्ञाननिवृत्तेर्ब्रह्मज्ञान-
रूपतया तज्जन्यत्वाभावात्, 'ज्ञातोऽर्थस्तज्ज्ञप्तिर्वाऽज्ञानहानि'रितीष्टसिद्धिकारैरभिधानात्,
'विद्यैव चाद्वया शान्ता तदस्तमय उच्यते' इति ब्रह्मसिद्धिकारैरप्युक्तत्वात्, ज्ञानजन्यसं-
स्कारे च ज्ञाननिवर्त्ये व्यभिचारात् । ननु तत्र ज्ञानान्तरेण ज्ञानान्तरजन्यसंस्कारो निव-
र्तते नतु तेनैवेति वैषम्यमिति चेत् । मैवम् । ईश्वरज्ञानजन्यस्य जगतस्तज्ज्ञानेनैव निव-
र्त्यत्वाङ्गीकारात्, उत्पाद्य घटं नाशयिष्यामि इत्यभिसंधानस्थले कुलालज्ञानजन्यघटस्य

भावत्वेपि तुल्यम् । एतेन सदसद्रूपपक्षोपि प्रतिक्षिप्तः, अविद्यायाः सदसद्रूपत्वे हि तन्निवृत्तेः सदसद्रूपता स्यात् । अनिर्वचनीयपक्षं दूषयति—**नापीति** । ननु नानिर्वचनीयत्वस्याविद्यातत्कार्यत्वेन प्रतिबन्धः, निवृत्तिमत्त्वस्य तत्प्रयोजकत्वात् । नच निवृत्तेर्निवृत्तिमत्त्वमस्ति अनवस्थानादपुनरावृत्तिश्रुतिव्याकोपाच्च । अतो निवृत्तिमत्त्वं व्यावर्तनान्नाविद्यातत्कार्यान्यतरत्वमप्यतो व्यावर्तयतीत्यानन्दबोधाचार्योक्तं दूषयति—**नचाविद्येति** । साधनव्यापकत्वादनुपाधिरित्यर्थः । तत्र च बाधकं परिहरति—**नच निवृत्तेरिति** । यथाहि प्रध्वंसध्वंसवादिनामनवस्था न दोष एवेत्यर्थः । अपुनरावृत्तिश्रुतिविरोधं परिहरति—**प्रध्वंसप्रध्वंस इति** । यथाह्युत्तरोत्तरध्वंसानामपि प्रथमपदार्थविरोधितया तथाऽनुन्मज्जनं तथाऽविद्यानिवृत्तिमालायामपि प्राचीनाविद्याविरोधित्वादेव तदनुन्मज्जनादपुनरावृत्त्यविरोध इत्यर्थः । पञ्चमपक्षं दूषयति—**नापीति** ।

अथ सदसद्विलक्षणत्वेपि किमित्यनिर्वाच्यता तत्राह—**सदसदिति** । तत्र यदुक्तं न्यायरत्नावलीकारैस्तदुद्भावयति दूषयितुं—**ननु नेदमित्यादिना** । नन्विदमपि ज्ञाननिवर्त्यमेव तत्राह—**नचेति** । स्यादेतत् । एवंविधाप्यविद्यानिवृत्तिर्दृश्या तावदभ्युपेयते आत्मव्यतिरिक्तत्वात्, यदि नेयं ज्ञाननिवर्त्या तर्हि दृश्यत्वहेतुरनेनैवानैकान्तिक इति तत्राह—**ज्ञानानिवर्त्यापीति** । ज्ञाननिवर्त्यत्वमन्यद् ज्ञानबाध्यत्वं चान्यदिति मन्यमानः । अथ कथं बाध्यत्वमस्या इति तत्राह—**नेह नानेति** । तदेतद्दूषयति—**मैवमिति** । नहि विरोध्युदयमन्तरेण विरोधिनिवृत्तिर्नाम्ना इष्यते युज्यते वेत्यर्थः । अत्राचार्यसंमतिमप्याह—**ज्ञातोर्थ इति** । मण्डनमिश्रसंमतिमप्याह—**विद्यैवेति** । [illegible] । किंच [illegible] व्याप्तिः यज्ज्ञानकार्यं यज्जन्यं तत्तज्ज्ञानेन न निवर्त्यत इति, किंवा [illegible] । आद्ये व्यभिचारमाह—**ज्ञानजन्येति** । द्वितीयमुद्भावयति—**ननु तत्रेति** । तत्रापि व्यभिचारमाह—**मैवमीश्वरेति** । जगत्संहारेपि यावदीश्वरज्ञानं निमित्तमेवेति भावः । अथाप्यनीश्वरज्ञान एवेयं नियतिरिति ब्रूयात् तर्हि तत्रापि व्यभिचारमाह—**उत्पाद्य घटमिति** । एकं हीदं ज्ञानं यदुत्पाद्य नाशयिष्यामीति भावः । एवं ज्ञाननिवर्त्यत्वज्ञानबाध्यत्वयोर्भेदमादाय दृश्यत्वहेतोरनैकान्तिकत्वाकरणं तदयुक्तम्, ज्ञाननिवर्त्यत्वं [illegible] ज्ञानबाध्यत्वस्यानिरूपणादि-

तेनैव ज्ञानेन निवर्त्यत्वदर्शनाच्च । अज्ञाननिवृत्तेश्च ज्ञानानिवर्त्यत्वे प्रपञ्चमिथ्यात्वसाधनस्य तत्र व्यभिचारात् । ज्ञानानिवर्त्यत्वेपि बाध्यत्वात् न व्यभिचार इतिचेत् । न । ज्ञाननिवर्त्यत्वमन्तरेण बाध्यत्वस्यानिरूपणात् । सविलासाज्ञाननिवृत्तिर्बाध इत्यङ्गीकरणात् । नाप्यात्मैवाज्ञाननिवृत्तिः, आत्मनः सदातनत्वेनाज्ञाननिवृत्तेरपि तथात्वे संसाराभावप्रसङ्गात् । आत्मनस्तत्त्वज्ञानसाध्यत्वप्रसङ्गाच्च । ज्ञात आत्मा अज्ञाननिवृत्तिर्न स्वरूपेणैवेति चेत् । न । ज्ञानस्य विशेषणत्वे नित्यत्वे च मोक्षदशायामपि अन्तःकरणादेरवस्थानप्रसङ्गात् । अनित्यत्वे चाज्ञाननिवृत्तिरूपाया मुक्तेरप्यनित्यत्वापातात् । नच ज्ञानोपलक्षित एवात्माऽज्ञाननिवृत्तिः । उपलक्षितत्वस्य नित्यत्वानित्यत्वयोः प्राचीनदोषानुषङ्गात् । तस्मान्नाज्ञाननिवृत्तिरुपपन्नेति । अत्रोच्यते—'निवृत्तिरात्मा मोहस्य ज्ञातत्वेनोपलक्षितः । उपलक्षणनाशेपि स्यान्मुक्तिः पाचकादिवत्' ॥ ८ ॥ यथा लोके सकारणस्य कलधौतविभ्रमस्य ज्ञाता शुक्तिरेव निवृत्तिः । नच तत्रापि नेदं रजतमित्यन्योन्याभावज्ञानं तन्निवर्तकमिति युक्तम् । अपरिज्ञाते शुक्तिशकले धर्मिप्रतियोगिसव्यपेक्षस्य तस्यैवासंभवात् । परिज्ञाते तु तेनैव तदुपपत्तावितरस्य कृतकरस्य वैयर्थ्यात् । इदमाकारपरिज्ञानस्य च भ्रान्तौ विद्यमानस्य तदविरोधात् । तथेहाप्यनृतजडदुःखानात्मद्वैतविरोधिसत्यज्ञानानन्दानन्ताद्वयलक्षणं ब्रह्मैव वेदान्तवाक्यजनितब्रह्मैकाकारान्तःकरणपरिणामदर्पणप्रतिबिम्बितं सविलासाज्ञाननिवृत्तिरिति युक्तमभ्युपगन्तुम् । नच ज्ञाततालक्षणोपलक्षणनाशे

त्याह—**अज्ञानेत्यादिना** । अपसिद्धान्तश्चेत्याह—**सविलासेति** । षष्ठं पक्षं दूषयति—**नाप्यात्मैवेति** । आत्मनित्यत्वव्याहतिश्चेत्याह—**आत्मन इति** । **ज्ञानस्य विशेषणत्व इति** । ज्ञात आत्मेत्यत्र वृत्तिरूपं तावज्ज्ञानं वक्तव्यं स्वरूपज्ञानं प्रति कर्मत्वाभावात्ततश्च तद्यदिविशेषणं नित्यं च तदा जन्यस्य कथं नित्यत्वमित्यास्तां तावत् । सन्तानरूपेण चेन्नित्यत्वं तथापि तत्कारणान्तःकरणादेरवस्थानान्न संसारतो विशेषः स्यादित्यर्थः । अथैतद्दोषभयादनित्यमेवाङ्गीक्रियते तर्ह्यपुनरावृत्तित्वव्याकोप इत्याह—**अनित्यत्वे चेति** । ननु ज्ञानोपलक्षितात्मरूपमविद्यानिवृत्तिस्तेन विशेषणपक्षप्रयुक्तदोषद्वयनिवृत्तिरिति तत्राह—**नच ज्ञानेति** अत्राप्युपलक्षितत्वधर्ममादाय दूषणद्वयं सुवचमित्यर्थः । पूर्वपक्षमुपसंहरति—**तस्मादिति** । आत्मैवाज्ञानहानिरिति पक्षं परिगृह्णन्नुपपादयति—**उपलक्षणेति** । यथाहि लोके पचनलवनादिक्रियानिवृत्तावपि देवदत्तः पाचको लावक इति प्रतीयते व्यवह्रियते तथेहाप्युपलक्षणज्ञातत्वनाशेपि मुक्तिः स्यादिति । श्लोकार्थं विवृणोति—**यथालोक इति** । कलधौतं रजतम् । ननु न शुक्तिज्ञानं रजतविभ्रमनिवर्तकं येन ज्ञातशुक्तिरेव तन्निवृत्तिः स्यादपितु नेदं रजतमित्यन्योन्याभावज्ञानं तथाच ज्ञातान्योन्याभाव एवान्यद्वा तन्निवृत्तिरिति कथमधिष्ठानमात्रत्वं तन्निवृत्तेरिति तत्राह—**नच तत्रापीति** । कुतो न युक्तमित्यत आह—**अपरिज्ञात इति** । धर्मितया प्रतियोगितया वा अधिष्ठानस्य पूर्वभावित्वात्तेनैव च तदारोपनिवृत्तेः संसर्गमात्रारोपस्य चाधस्तादेव निरस्तत्वादन्योन्याभावज्ञानमर्थसिद्धानुवाद इत्यर्थः । नन्विदमाकारं ज्ञानमेवान्योन्याभावज्ञानजनकं न शुक्तिज्ञानम् अतो न कृतकरत्वमिति तत्राह—**इदमिति** । **तदविरोधात्** भ्रान्त्यविरोधात्तज्जनकत्वं न संभवतीति शेषः । इममेव न्यायं प्रकृतस्थलेपि योजयति—**तथेहापीति** । **अनन्तेति**चानात्मत्वविरुद्धाकारनिर्देशः । अप्रत्यग्भूतं हि वस्तुतः परिच्छिन्नं भवेदिति उत्तरार्धं विवृणोति—**नच ज्ञातेति** । ये त्विमं

तेन घटितस्य मुक्त्याभावप्रसङ्गः पाचकादिवदवस्थानोपपत्तेः । नहि लोके पचनलवनादिक्रियायामतिवृत्तायां देवदत्तः पाचको लावको न भवति न वा तथा व्यवह्रियते । एतेनाज्ञाननिवृत्तेरनित्यत्वे पुनरज्ञानस्य संसारस्य चोन्मज्जनापत्तिरित्यादयो दोषाः प्रत्युक्ताः । शुक्तिशकलादौ ज्ञाननाशेन ज्ञातत्वोपलक्षणनाशेपि निवृत्तस्याज्ञानस्य तद्विलासस्य वा पुनरुन्मज्जनादर्शनात्, पुनरुद्भवतो रजतादिविभ्रमस्याज्ञानान्तराधीनत्वात्, यावन्ति ज्ञानानि तावन्ति संनिवर्त्यान्यज्ञानानीत्यभ्युपगमात् । इह च 'भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्ति'रिति श्रुतेरशेषाज्ञाननिरासात् पुनः संसारशङ्कातङ्कानवकाशात् ।

तस्मात् 'विगीताज्ञानहानिः स्यात् ज्ञाताधिष्ठानमात्रकम् । तत्त्वाद्यदित्थं तत्ताद्ग्यथा-शुक्त्यादिकं नितम्' ॥ ९ ॥ एवं सति 'यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः, यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभू'दित्याद्याः श्रुतयः सर्वस्य द्वैतजातस्यात्ममात्रतया प्रविलयमुपपादयन्त्यो मुख्यार्थतामश्नुवीरन् । इतरथा निर्वचनीयस्य पञ्चमप्रकारस्य वा अज्ञाननिवृत्तिरूपस्याङ्गीकारे संसारदशायामिव केवलात्ममात्ररूपेणावस्थानासंभवादुदाहृताः श्रुतय उपचरितार्थाः कदर्थिताः स्युः । तस्मादुत्पन्नात्मविज्ञानस्य ज्ञात आत्मैव सविलासाज्ञाननिवृत्तिरितिस्थितम् ।

ननु ज्ञात आत्मैव चेत्सविलासाज्ञाननिवृत्तिस्तदोत्पन्नविज्ञानस्य शरीरादिप्रतिभानानु-

---

पक्षं दोषबहुलतया [illegible] —आत्मैवा- [illegible] —पुनरिति । [illegible] ज्ञानहानि'रिति । [illegible] —एतेनेति । [illegible] —पुनरुद्भवत इति । [illegible] —यावन्तीति । [illegible] —इह चेति । [illegible] भावः । [illegible]

[illegible] भवत् ।

ननु भवत्वेवं [illegible] —विगीतेति । [illegible] —एवं सतीति । [illegible]

[illegible]

वृत्तिर्न स्यात्। नचाविद्यालेशात् तदनुवृत्तिः, निरंकुशतत्त्वज्ञानोदये तल्लेशस्यापि निवृत्तेः। प्रारब्धकर्मणा प्रतिबद्धं तत्त्वज्ञानं शरीरादिप्रतिभासहेतुमविद्यालेशं न निवर्तयतीति चेत्। नैवम्। कर्मणोऽप्यविद्याकार्यतया तन्निवृत्तौ तन्निवृत्तेः, अनिवृत्तौ च कर्मणस्तत्कार्यस्य च शरीरादेः सत्यत्वप्रसङ्गात्। 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणी'त्यविशेषेणाशेषकर्मणां ज्ञानात् प्रक्षयश्रवणाच्च। नच 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य' इति विदुषो देहपातावधिश्रवणात् प्रारब्धकर्मव्यतिरिक्तकर्मविषयैषा श्रुतिरिति वाच्यम्। तस्याः परोक्षज्ञानिविषयत्वात्।

ननु 'उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिन' इत्यपरोक्षज्ञानिन एवोपदेष्टृत्वं दर्शयन्नीश्वरस्तत्त्वदर्शिनामपि शरीरादेस्तद्धेतूनां च कर्मणामवस्थानं सूचयतीति चेन्नैवम्। ज्ञानिन इति परोक्षनिश्चयवतस्तत्त्वदर्शिन इति च तत्त्वदर्शनाभ्यासशीलस्य तत्र प्रतिपादितत्वात्। न चापरोक्षे परोक्षज्ञानविभ्रमः, स्वात्मनि स्वसुखादौ च परकीयानुमानादिज्ञानस्याविभ्रमत्वात्।

भावेनानुत्पत्तिप्रसङ्गात्तद्यदि मुक्तिरस्ति अस्त्येव जीवन्मुक्तिः। अथ यदि न जीवन्मुक्तिः नास्त्येव मुक्तिरिति मुक्तिसिद्ध्यर्थमेवायं विचारः विद्यासंप्रदायसिद्ध्यर्थमितरथा हि तत्त्वविदः सद्यः शरीरपाते शिष्याद्यप्रतिभासादसाक्षात्कृततत्त्वस्य चानुपदेष्टृत्वाद्विहीनसंप्रदायतयाऽनिर्मोक्ष एव पर्यवस्येत्। तदुक्तमाचार्यैर्जीवन्मुक्तिप्रकरणे—'जीवन्मुक्तोऽस्ति मुक्तिर्यदी'त्यादिना। तत्र तावज्जीवनमुक्तिमाक्षिपति—**नन्वित्यादिना**। अयमर्थः—यद्यात्मातिरिक्ता स्यादविद्यानिवृत्तिस्तदा देहपातानन्तरमपि शक्यसंभावनया स्याद्विदुषः शरीरादिप्रतिभासः, यदा तु ज्ञानोपलक्षितात्मैवेति समर्थते तदोपलक्षितात्मनः सदातनत्वादुपलक्षणतत्संबन्धयोः सतोरुपलक्षणतानिष्पत्तेर्निवृत्तैवाविद्येति वचनीयं, तथाच तदा कोटितस्थूलसूक्ष्मकलेवरयुगलविलयाच्छिष्यादिप्रतिभासाभाव इति भावः। नन्वविद्यायाः कश्चिदेकदेशोऽस्ति ज्ञानेनाप्यनिवर्त्यः तन्निबन्धनोयं शरीरादिप्रतिभास इति तत्राह—**नचेति**। नहि समस्ताविद्याविनोदिविज्ञानमेकदेशेऽसमर्थमिति संभवतीत्यर्थः। समर्थस्यापि प्रतिबन्धं शङ्कते—**प्रारब्धेति**। यदि हि प्रारब्धकर्मणः स्थितिरेव स्यात्स्यात्तदा कारणवंशपरिरक्षणं तदेव तु नास्तीति परिहरति—**नैवं कर्मण इति। सत्यत्वप्रसङ्गादिति**। ज्ञानबाध्यत्वं हि मिथ्यात्वमिति भावः। ननु कर्माणि क्षीयन्ते इति सामान्यवचनमिदम्। अस्तिचापराश्रुतिस्तस्य तावदेव चिरमिति विदुषोपि शरीरपातावधिं दर्शयन्ती तथा चैतदनुसारेण प्रारब्धकर्मव्यतिरिक्तकर्मविषये सा व्यवस्थापनीयेति तत्राह—**नच तस्य तावदेवेति**। नेयं श्रुतिरपरोक्षज्ञानिविषया येन तदेकदेशविषयतया तां संकोचयेदपि तु परोक्षज्ञानिविषयेति विरोधशङ्कैव नास्तीत्याह—**तस्या इति**।

स्मृतिबलाज्जीवन्मुक्तिं शङ्कयित्वा दूषयति—**नन्वित्यादिना**। स्यादेतत्—भवतु परोक्षज्ञानिविषयो ज्ञानिन इति निर्देशः तत्त्वदर्शिन इति कथं तेषु सङ्गतः स्यात्, साक्षात्कारो हि दर्शनं नाम तस्मादेतदेव तत्त्वसाक्षात्कारिणां शरीरादिप्रतिभासे प्रमाणमिति तत्राह—**तत्त्वदर्शिन इतिचेति**। अत्र हि तत्त्वं द्रष्टुं शीलमेषामिति ताच्छील्ये णिनिप्रत्ययविधानात्तत्त्वदर्शनाभ्यासशीलाः प्रतीयन्ते। नचापरोक्षज्ञानोदयेऽभ्यासावसरः तदर्थत्वादभ्यासस्य। तस्मात्परोक्षज्ञानाभ्यासशीलिन इह विवक्षिताः। अतएव तत्समभिव्याहृतज्ञानशब्दोपि परोक्षज्ञानविषय इत्यर्थः। ननु परोक्षज्ञानशीलिनां तत्त्वदर्शित्वमनुपपन्नम्, अपरोक्षे परोक्षज्ञानस्यायथार्थतया विभ्रमत्वादित्यत्राह—**नचापरोक्ष इति**। स्वात्मा स्वसुखादि च स्वस्य तावदपरोक्षे इतरेषां च तत्रानुमानाच्छब्दाद्वा परोक्षज्ञानमुत्पद्यते नच तद्भ्रान्तम्। अवितथार्थत्वादितरथा प्रतिपाद्याप्रमित्या कथाऽप्रवृत्त्याद्यापात इति भावः।

कश्चायमविद्यालेशः किमविद्याया एकदेशः किंवा तदाकारान्तरम्। नाद्यः। अविद्यायाः घटादिवत्सावयवत्वानङ्गीकारात्। नापि द्वितीयः। स्वाकारिनिवृत्तौ तदाकारावस्थानानुपपत्तेः। अस्तु तर्हि संस्कारादेव द्वैतप्रतिभासानुवृत्तिः विनिवृत्तसर्पविभ्रमस्यापि संस्काराद्भयकम्पाद्यनुवृत्तिदर्शनात्। 'तिष्ठति संस्कारवशाच्चक्रभ्रमवद्धृतशरीर' इति च ग्रन्थान्तरेऽप्यभिधानादिति चेन्नैवम्। तस्याप्यविद्याकार्यत्वात्तन्निवृत्तौ तन्निवृत्तेः। अतथात्वे वा सत्त्वे द्वैतसत्यत्वापत्तेः, मिथ्यात्वे च भावरूपकार्यस्योपादानमन्तरेणानुपपत्तेः, निराश्रयत्वानुपपत्तेश्च। नचात्मैवाश्रयः, निरविद्यासंगस्य स्वतः कार्याश्रयत्वानुपपत्तेः। नच स्थितप्रज्ञगुणातीतलक्षणानां जीवन्मुक्तविषयत्वम्, साधकस्यैवावस्थाविशेषं प्राप्तस्य तत्राभिधानात् अतो न जीवन्मुक्तिर्युक्तिमतीति।

अत्र वदामः—'अविद्यालेशशब्देन मोहाकारान्तरोक्तितः। ज्ञानस्य प्रतिबन्धाच्च प्रबलारब्धकर्मभिः' ॥ १० ॥ लेशानुवृत्तौ तज्जन्यकर्मादेरनुवृत्तितः। उत्पन्नात्मावबोधस्य जीवन्मुक्तिः प्रसिध्यति ॥ ११ ॥ एवं हि न्यायसुधायामाराध्यपादैरुपपादितं संसारमूलकारणभूताविद्या यद्यप्येकैव तथापि तस्याः सन्त्येव बहवः आकारास्तत्रैकः प्रपञ्चस्य परमार्थसत्त्वभ्रमहेतुर्द्वितीयोऽर्थक्रियासमर्थवस्तुकल्पकः तृतीयस्त्वपरोक्षप्रतिभासविषयाकारकल्पकः तत्राद्वैतसत्यत्वाध्यवसायेन समस्तद्वैतसत्यत्वकल्पकाकारो निवर्तते। अर्थक्रियासमर्थप्रपञ्चोपादानमायाकारस्तत्त्वसाक्षात्कारेण विलीयते। अपरोक्षप्रतिभासयोग्यार्था-

---

एवमविद्यालेशस्थितिरनुपपन्नेत्युक्तम्, इदानीं लेश एवाविद्याया दुर्निरूप इत्याह—कश्चायमिति। अनङ्गीकारादिति। न निरवयवं न सावयवमित्यङ्गीकाराद् [illegible]। [illegible]—अस्तु तर्हीति। [illegible]—विनिवृत्तेति। [illegible] —तिष्ठतीति। तदेव दूषयति—नैवमिति। अतथात्व इति। [illegible] इति तत्राह—मिथ्यात्व इति। [illegible]। [illegible]—निराश्रयत्वेति। ननु [illegible]—नचात्मैवेति। [illegible]—कार्येति। [illegible]—नच स्थितेति। [illegible]

[illegible]—अत्रेति। [illegible]—एवं हीत्यादिना। [illegible]

भासजनकस्तु मायालेशो जीवन्मुक्तस्यानिवृत्तः समाध्यवस्थायां तिरोहितोऽन्यदा देहाभासजगदाभासहेतुतयानुवर्तते । प्रारब्धकर्मफलोपभोगावसाने तु निवर्तते । श्रुतिरपि 'इन्द्रोमायाभिः पुरुरूपईयत' इत्याद्या मायां विविधाकारां दर्शयति । नच लेशस्यापि विरोधितत्त्वज्ञानोदयान्निवृत्तिः किं नस्यादिति वाच्यम् । प्रबलैः प्रारब्धकर्मभिर्ज्ञानस्य प्रतिबद्धत्वात् । तथाहि—विद्यार्थानि कर्माणि कर्मान्तरारब्धशरीरे फलं जनयन्ति अन्यथा ज्ञानार्थानामपि कर्मणां भोगार्थत्वप्रसङ्गात् । तथाच शरीरारम्भककर्माण्युपजीव्य ज्ञानार्थानि कर्माणि तदविरोधेन स्वफलं प्रयच्छन्तीति युक्तम् । तथाच तैः प्रतिबद्धशक्तित्वात्तत्त्वज्ञानमविद्यालेशं न निवर्तयति ।

नच कर्मणामप्यविद्याकार्यतया तन्निवृत्तौ निवृत्तिः तज्जनकाविद्यालेशस्यानिवृत्तेः । नन्वेवं सतीतरेतराश्रयत्वं तत्त्वज्ञानशक्तिप्रतिबन्धकर्मणामवस्थानादविद्यालेशानुवृत्तिः तदनुवृत्तौ च कर्मणामनुवृत्तिरिति, मैवम् । 'भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्ति'रित्यत्र भूयोनिवृत्तिरिति विशेषणादुभयविधमायाकारनिवृत्तेराकारान्तरानुवृत्तेश्च मानान्तरेणाधिगमात्, प्रतीतावितरेतराश्रयत्वाभावात् । 'अन्ते विश्वमायानिवृत्ति'रिति च श्रवणात् । प्रारब्धफलकर्मलक्षणस्य विद्याशक्तिप्रतिबन्धकस्य फलोपभोगेन निवृत्तौ प्रतिबन्धाभावे तत्त्वज्ञानान्निःशेषाविद्यानिवृत्तिरिति प्रतीतेश्च ।

पारमार्थिकत्वार्थक्रियासामर्थ्यरहिततया ज्ञातस्यापि प्रपञ्चस्य शुक्तिरजतादिवत्तत्समर्थकस्तृतीय आकार इत्यर्थः। एतेषां च क्रमेण निवर्तकज्ञानशरीराणि दर्शयति—**तत्रेत्यादिना** । **तत्त्वसाक्षात्कारेणेति** । अद्वैतात्मवस्तुसाक्षात्कारेणेत्यर्थः । ननु यदि साक्षात्कारे जातेपि जीवन्मुक्तस्य समाध्यवस्थायां तिरोहितोऽन्यदा चोद्बुद्धो वर्तेत कश्चिदाकारः केन तर्हि तस्य निवृत्तिस्तत्राह—**प्रारब्धेति** । उक्तार्थे श्रुतिमपि प्रमाणयति—**श्रुतिरपीति** । इन्द्रः परमेश्वरः । इदि परमैश्वर्ये इति भीमसेनिस्मृतेः । आदिशब्देन 'भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्ति'रित्याद्या गृह्यन्ते । 'मायां तु प्रकृति'मित्यादावेकत्वेन प्रतिपादितमायाया मायाभिरित्यादिवहुत्वाभिधानमाकारभेद एव घटत इतिभावः । उत्तरार्धं व्याचष्टे—**नच लेशस्यापीत्यादिना** । इदानीं प्रारब्धकर्मणां ज्ञानापेक्षया प्राबल्यमुपजीव्यतयोपपादयति—**तथाहीत्यादिना** । नन्वन्यैरेव कतिभिश्चित्कर्मभिर्ज्ञानार्थमेव देहमुत्पाद्य तत्त्वज्ञानमुत्पाद्यतां किमिति कर्मान्तरारब्धशरीरोपजीवनं ज्ञानोत्पादकानां तथाच ज्ञानोत्पत्तौ देहनिवृत्तेर्न जीवन्मुक्तिरिति तत्राह—**अन्यथेति** । भवतु कर्मान्तरारब्धशरीरे फलजनकत्वमेषां ततः किमिति तत्राह—**तथाचेति** । ननु भवतु ज्ञानोत्पादककर्मणां प्रारब्धकर्मापेक्षया दौर्बल्यं ज्ञानस्य तु किमायातं येनोत्पन्नं ज्ञानं तानि न निवर्तयतीति तत्राह—**तथाच तैरिति** । उत्पद्यमानमेव तावत्तत्रांशे प्रतिबद्धशक्तिकं कारणवशादुत्पद्यतामिति भावः ।

यत्तु प्रारब्धकर्मणां निरुपादानतया स्थितिरेव नोत्पद्यते कुतः प्रतिबन्धकत्वमित्युक्तं तत् परिहरति—**नच कर्मणामिति** । निरुपादानकत्वमसिद्धमित्यर्थः । शङ्कावितरेतराश्रयं शङ्कते—**नन्वेवमिति** । नात्र प्रारब्धकर्मभिरेवाविद्यालेशावगतिः श्रुतिवशादपि शक्याधिगमत्वादिति परिहरति—**मैवं भूयश्चेति** । 'तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद् भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्ति'रिति श्वेताश्वतराणां मन्त्रोपनिषदि श्रूयते। अत्र च भूयोनिवृत्तिर्विश्वमायानिवृत्तिरिति प्रतीयते तत्र विश्वग्रहणेनानेकमायाकारप्रतीतिस्तेषां च क्रमेण निवृत्तिर्भूयोनिवृत्तिरिति पौनःपुन्यापरपर्यायक्रियासमभिहाराभिधायिना भूयःशब्देनावगम्यते । अन्ते निवृत्तिरित्यनेन विदेहकैवल्यावस्थायां विलीयमानः कश्चिदाकारः प्रतीयते । **अन्ते विश्वमायानिवृत्तिरिति** च पूर्वमशेषमायाऽनिवृत्तिरिति च प्रतीयते ।

अतएव 'क्षीयन्तेचास्ये'ति सामान्यश्रुतेः प्रारब्धकर्मव्यतिरिक्तकर्मनिवृत्तिपरत्वोपपत्तिः 'तस्य तावदेव चिर'मिति विदुषः प्रारब्धकर्मतत्कार्ययोरवस्थानाधिगमाच्च 'तद्धास्य विजज्ञा'विति विस्पष्टज्ञानोपजननस्याश्चर्यवत्प्रतिपादनात् परोक्षज्ञानविषयत्वानुपपत्तेरन्यथा श्रुतवाक्यस्य परोक्षज्ञानस्यावश्यंभावितया तत्प्रतिपादनवैयर्थ्यात्। 'नच ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिन' इति स्मृतिः परोक्षनिश्चयवतस्तदभ्यसनशीलस्य प्रतिपादिका, दर्शनशब्देन साक्षात्कारस्यैव रूपादिदर्शनस्येवाभिधानात्। स्वात्मनि चापरोक्षे परोक्षज्ञानस्य विभ्रमत्वात्। नच सुखादिविषयपरकीयानुमानादिज्ञाने व्यभिचारः। स्वापरोक्षस्य स्वपरोक्षज्ञानविषयत्वे विभ्रमत्वाङ्गीकारात्।

नचाकारिनिवृत्तौ तदाकारावस्थानासंभवः, सामान्यविशेषघटितस्यापि वस्तुनो विशेषनिवृत्तौ सामान्याकारावस्थानस्य परीक्षकैरभ्युपगमात्। नच साधक एवावस्थाविशेषं प्राप्तः स्थितप्रज्ञो गुणातीतश्च, 'प्रजहाति यदा कामा'नित्याद्यभिहितविशेषणानां तत्रानुनुपपत्तेः। नहि सर्वकामानां विमोकः परमात्मसाक्षात्कारमन्तरेणोपपन्नः। 'रसवर्जं

तदेवं प्रारब्धकर्मणां प्रमाणमार्गेण विदेहनिर्वाणावस्थानाधिगमात् 'क्षीयन्त'इति सामान्यश्रुतिः संकोचमर्हतीत्याह—**अतएवेति**। ननु 'तस्य तावदेवे'ति श्रुतिः परोक्षज्ञानिविषयतया प्रत्याख्यातेति तत्राह—**तद्धास्येति**। तेन ह्याश्चर्यं द्योत्यत इत्यर्थः। ननु परोक्षज्ञानोत्पत्ताविदमाश्चर्यमस्तु श्रुतेः भवति हि मूर्खेष्वनुत्पद्यमानं परोक्षज्ञानमपि बुद्धिमत्सूत्पद्यमानमाश्चर्यहेतुरिति तत्राह—**अन्यथेति**। अधीतवेदो विदितपदतदर्थसंगतिकः श्रवणेऽधिक्रियते नच तस्य परोक्षज्ञानसाधनोत्पत्तिराश्चर्यहेतुः प्रत्युतानुत्पत्तौ गर्हैव स्यादिति भावः। स्मृतेरन्यथासिद्धिं परिहरति—**नच ज्ञानिन इति**। किंचापरोक्षे परोक्षज्ञानं विभ्रान्तमेव। नच परस्य परात्मानुमाने व्यभिचारः। स्वापरोक्षे स्वपरोक्षविज्ञानस्य विभ्रमत्वाव्यभिचारादित्याह—**स्वात्मनिचेति**। यत्त्वाकार्यविद्यानिवृत्तावाकारावस्थितिर्न संभवतीत्युक्तं तत्परिहरति—**नचाकारीति**। अनुवृत्तव्यावृत्तात्मकं हि समस्तं वस्तु भाट्टैरभिप्रेयते यथाहुः—'कार्यरूपेण नानात्वमभेदः कारणात्मना। हेमात्मना यथाऽभेदः कुण्डलाद्यात्मना भिदे'ति तत्र यथा कटककेयूराद्याकारनाशेनाकारिनिवृत्तावप्याकारान्तरस्यानुवृत्तस्यानिवृत्तिस्तथेत्यर्थः।

यदिचात्र तार्किको विप्रतिपद्येत तं प्रति सामान्यविशेषयोरत्यन्तभेदस्य समवायस्य च चिरातीतखण्डनस्मारणेन संमतिरानेतव्या नचाकारादतिरिक्ताकार्यपि निरूपणसहिष्णुः यन्निवृत्त्यास्यापि निवृत्तिरापद्येत। ननु तथाप्यविद्यायाः कोयनाकारः किमवयवः किं वा तद्धर्मः। नोभयथापि। किं तर्हि अविद्यैवावस्थान्तरमापन्ना। विचित्रशक्तिर्ह्यविद्याऽतः प्रारब्धभोगकर्मतत्कारणमात्ररूपेण तिष्ठतीत्यभ्युपेयम्। किंच स्थितप्रज्ञत्वेन च गुणातीतत्वेन च जीवन्मुक्तमेव भगवद्गीताप्रतिपादयति न साधकं शमादिसम्पन्नमपि तस्यात्मसाक्षात्काराभावेन तत्प्रयुक्तसकलकामप्रहाणाभावादित्याह—**नचेत्यादिना**। साधकः फलायोपात्तशमादिसाधनः। अवस्थाविशेषम् उपसर्जनीभूतमनोनाशवासनाक्षयाभ्यासशालित्वरूपम्। अन्तःकरणधर्माणां कामानां निवृत्तिं प्रति विविक्तात्मसाक्षात्कार एव हेतुरित्येतदपि तत्रैव दर्शितमित्याह—**रसेति**। रसः कामः दृष्ट्वा साक्षात्कृत्य।

रसोप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते'इति स्मरणात्, 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः। अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत'इतिश्रुतेश्च। तदेवं श्रुतिस्मृतिपुराणादिष्वाघुष्यमाणा जीवन्मुक्तिः प्रद्वेषमात्रेण नापलपितुं शक्यत इति सिद्धम्॥ इति श्रीगौडेश्वराचार्यपरमहंसपरिव्राजकाचार्यज्ञानोत्तमपूज्यपादशिष्यश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीचित्सुखमुनिविरचितायां तत्त्वप्रदीपिकायां चतुर्थः परिच्छेदः॥ ४॥

एतदेव श्रुतिरारण्यकी प्रकाशयतीत्याह—**यदेति**। फलितमाह—**तदेवमिति**। इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यप्रत्यक्प्रकाशपूज्यपादशिष्यस्य प्रत्यक्स्वरूपभगवतः कृतौ तत्त्वप्रदीपिकाटीकायां नयनप्रसादिन्यां चतुर्थः परिच्छेदः॥ ४॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः।